

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ**

ПОЛІТИЧНА НАУКА

За загальною редакцією професора Миколи Вегеша

Ужгород
Видавництво УжНУ «Говерла»
2009

УДК 32 (075.8)

ББК Ф01 я73

П-50

Рецензенти:

Климончук Василь – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Марина Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, проректор з перспектив розвитку Ужгородського національного університету

Сливка Юрій – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник наукового-дослідного інституту Україністики Ужгородського національного університету

Відповідальний за випуск:

Токар Маріан – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, заступник декана факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Політична наука: Навчально-методичний посібник / За ред. М.М. Вегеша. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. – 444 с.

Пропонований курс політології структурно складається з трьох навчальних комплексів: науково-теоретичного, навчально-методичного та системи тестових завдань для самоконтролю. Посібник містить шість розділів про теоретико-методологічні та історичні засади політології, інституційні, соціальні та ціннісні аспекти політичного життя, а також політичні процеси на макро- і мікрополітичному рівні. Новизна розробки полягає в тому, що автори виокремили і в доступній формі виклали ряд тем, пов'язаних з реалізацією владних відносин в українському соціумі.

Розраховане видання на студентів, аспірантів, викладачів, а також всіх, хто цікавиться засадничими принципами функціонування політики.

Навчально-методичний посібник
для студентів спеціальності «Політологія»

*Друкується за рішенням Вченої ради
Ужгородського національного університету*

ISBN 978-966-2095-26-5

© Вегеш М., Вегеш І., Остапець Ю., Лендьял М., Токар М., Горобченко І.,
Петрінко В., Ключкович А., Скоблик Н., Боднар В., Буркало В.,
Зан М., Колодій М., Гирия В. Ужгород, 2009.

© Видавництво УжНУ «Говерла», 2009.

Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ

1.1. Політологія як система знань про політику. Специфіка і зміст української політології

1.2. Історія світової політичної думки

1.3. Основні школи і напрями розвитку сучасної політології

1.4. Розвиток суспільно-політичної думки в Україні

1.5. Політична влада

1.6. Демократія: витоки, сутність і перспективи розвитку

1.1. Політологія як система знань про політику. Специфіка і зміст української політології

1.1.1. Предмет, метод та історія виникнення політології як науки

Згідно з реально існуючими численними джерелами, знання про політику налічує близько двох з половиною тисячоліть, а на Сході, в Стародавньому Китаї та деяких інших країнах — ще більше. Однак у найрозвинутіших формах знання про політику виникає у європейському обширі, точніше — з політичної думки античності (“Республіка” Платона, “Політика” Аристотеля, “Про республіку” Цицерона). Протягом двох з половиною тисячоліть з’явилося чимало досліджень наукового змісту з різноманітних проблем політології, серед яких назвемо трактат Фоми Аквінського “Про государеве правління”, працю М. Падуанського “Трактат про передання влади” (XIV ст.), “Шість книг про республіку” Ж. Бодуена, класичну роботу Н. Макіавеллі “Державець”.

Зародження політології як науки припало на другу половину XIX ст. У 1857 р. в Колумбійському університеті була створена кафедра історії і політичної науки, після чого почали діяти й інші кафедри політологічного профілю. Саме в 1857 р. професор історії та політичної економії Френсіс Лібер започаткував читання курсу лекцій з політичної теорії в Колумбійському університеті, а в 1880 р. його наступник на посаді Дж. Берджес заснував при Колумбійському університеті школу політичної науки. У 1903 р. створено “Американську асоціацію політичних наук” і засновано журнал “Аннали американської академії політичних наук”. В 20-х роках XX ст. з ініціативи Чарльза Едварда Мерріама виникла “Школа політичних наук” у Чикаго, а згодом “Комітет з досліджень в галузі суспільних наук”, серед завдань якого була фінансова підтримка найбільш перспективних проєктів чиказьких учених. Однією з особливостей “Чиказької школи” було налагодження тісних взаємозв’язків із суміжними дисциплінами: психологією, економікою, соціологією, антропологією, правом. Гарольд Лассуелл застосував систему Ч. Мерріама до політичної психології.

В Європі виникнення політичної науки як академічної дисципліни пов’язується з Німеччиною. Перші кафедри були відкриті при університетах Мюнхена (1814), Тюбінгена (1817) та Вюрцбурга (1822). В 1923 р. у Франкфурті був створений “Інститут соціальних досліджень”, який ввійшов до історії як “Франкфуртська школа політології”. Перші кроки політології в Німеччині були зроблені під значним впливом класичної німецької філософії, зокрема праць І.Канта і Г.Гегеля. Однак незабаром політична наука в Німеччині переживає спад. Лише в 1946 р. при університеті Кельна була створена перша кафедра політології, а в 1949 р. виникла “Німецька вища школа політики”.

Одна з найперших установ, яка спеціалізувалась у галузі політичних наук, виникла 1871 р. у Франції під назвою “Вільна школа політичних наук” (нині — Інститут політичних досліджень Паризького університету). Становлення британської школи політології пов’язують з часом заснування “Школи економіки і політичних наук” при Лондонському університеті. Згодом політологічні дослідження та навчання студентів з цієї спеціальності були запроваджені в Оксфордському, Кембриджському, Манчестерському та інших університетах (кінець XIX —

початок XX ст.). Уже значно пізніше, в 1950 р., була заснована “Асоціація політичних досліджень З’єднаного Королівства” як філіал “Міжнародної асоціації політичної науки”.

На зламі XIX — XX ст. італійські мислителі Гаetano Моска, Вільфредо Парето і Роберто Міхелс, обгрупувавши “теорію еліт”, зробили значний внесок у становлення італійської політичної науки. Хоча, необхідно констатувати, потужний розвиток політології в Італії припадає на післявоєнний період і пов’язаний з іменами Бруно Леоні, Паоло Фарнеті та Джованні Сарторі. Останній, викладаючи в університеті Флоренції, відіграв вирішальну роль у формуванні італійської політичної науки.

У 1622 р. в Упсальському університеті (Швеція) виникла кафедра “Джона Скотте, професора дискурсу і політики”, однак вона займалася філологічною проблематикою, зокрема дослідженням латинської та римської риторики. По-справжньому політологічна проблематика у шведських вищих навчальних закладах досліджується тільки в другій половині XIX ст. Відповідні кафедри були створені в Лундському (1889), Гетсборзькому (1901) і Стокгольмському (1935) університетах. Сучасні ж університетські факультети політичної науки сформувались до 50-х років XX ст.

Однак активне утвердження політичної науки, по суті, починається тільки після Другої світової війни. Велику роль у поширенні політології відіграла організація ЮНЕСКО, яка санкціонувала автономність політичної науки як самостійної галузі знань і сприяла її розвитку. На міжнародному колоквіумі політологів, організованому ЮНЕСКО в 1948 р. у Парижі, було вирішено вживати термін “політична наука” і визнано, що основним предметом політичної науки є: а) політична теорія; б) політичні інститути; в) партії, групи і суспільна думка; г) міжнародні відносини.

Раз у три роки проводяться міжнародні конгреси з проблем політичних наук, в яких беруть участь політологи всього світу. Зокрема, на XVI Міжнародному конгресі, який проходив у серпні 1994 р. в Берліні, провідні політологи з різних країн обговорювали проблему демократизації. В сучасних умовах незаперечним авторитетом користуються “Міжнародна асоціація політичної науки”, “Міжнародна студентська асоціація політичної науки” та “Європейський консорціум політичних досліджень”.

Як бачимо, політологія зароджується майже одночасно на різних континентах. Це свідчить про те, що вивчення і розповсюдження політологічних знань — нагальна суспільна необхідність, без цього неможливо досягти високого рівня розвитку суспільства.

Предмет політології. Кожна наука має свій об’єкт і предмет. Об’єктом дослідження політології є політична сфера життєдіяльності суспільства, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування та зв’язками з економікою і духовною сферою суспільства. Загалом предмет політичної науки, як уже відзначалось вище, було окреслено на колоквіумі політологів у 1948 р. в Парижі. Упродовж XX ст. політологія безперервно розширювала свій діапазон дослідження. До кола інтересів цієї складної та динамічної науки нині входять:

- зацікавлені групи і політичні рухи;
- політичні системи, інститути і процеси;
- політична діяльність;
- політична свідомість і культура;
- громадська думка і засоби масової інформації в політичному процесі;
- історія політичних вчень, політична філософія, політичні ідеології;
- виборчі системи і процеси;
- етнічні процеси і політика тощо.

На сучасному етапі в політології виокремлюють п’ять основних розділів: 1) загальна теорія політики (вивчає теоретичні засади політики); 2) теорія політичних систем та їх елементів (досліджує проблеми утворення і функціонування держав, партій, політичних режимів); 3) теорія міжнародних відносин, предметом якої є система міжнародних відносин, проблема воєн, геополітична тематика; 4) теорія соціального управління (прийняття управлінських рішень, політичний маркетинг і менеджмент); 5) політичні ідеології (історія і генеза політичних теорій, особливості ідеологічних доктрин).

Методи науки про політику. На першому етапі розвитку політології в методологічному сенсі переважав своєрідний універсальний підхід. Починаючи з середніх віків наукові дисципліни поділяються на природничі та моральні. Згодом термін “моральні науки” зусиллями А.К. Сен-Сімона і соціолога О. Конта, які акцентують свої дослідження на

відносинах між людьми у суспільстві, трансформуються в термін “соціальні науки”. Об’єктом дослідження останніх, нарешті, стають суспільство і політична сфера в їх зв’язках і взаємозалежності. Виходячи, таким чином, з досить тісних взаємозв’язків науки про політику із суміжними суспільними дисциплінами (правом, соціологією, психологією, історією, етнологією тощо), логічним є висновок щодо використання політологією майже всіх методів з широкого арсеналу суспільних наук.

Умовно *методи політології* можна поділити на такі групи:

1. *Загальнологічні*: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання.

2. *Теоретичні*: мислительний експеримент, математична формалізація тощо.

3. *Порівняльно-історичні*: історичний опис, конкретний аналіз, порівняльний, хронологічний, прогностичний та інші.

4. *Емпіричні, або біхевіористичні*. Свою назву дістали від англійського слова behavior — поведінка. Характеризуються як спосіб дослідження суспільно-історичних явищ з огляду на аналіз поведінки окремих людей та груп. Аналізу політичної поведінки передують отримання емпіричної інформації одним або кількома методами: спостереження, контент-аналіз документів, експеримент, анкетне опитування, соціометричний метод.

5. *Системні*, що характеризуються цілісним сприйняттям об’єкта дослідження і комплексним аналізом зв’язків елементів у межах політичної системи в цілому.

6. *Метод ухвалення рішень*: раціональний, змішано-скануючий тощо.

Основні функції політології.

1. *Описова*, суть якої полягає в констатації фактів політичної реальності, на підставі чого можна дістати відповідь, якою є ця реальність.

2. *Пояснювальна*, що дає змогу зрозуміти суть політичних явищ, причини їх виникнення, закономірності функціонування.

3. *Прогностична*, яка зводиться до передбачення, якою буде політична дійсність у майбутньому. Прогностичну політику поділяють на інструментальну (1 рік), тактичну (5—7 років) і стратегічну (25—30 років).

4. *Інструментальна*, яка полягає в розробці певних проектів прийняття рішень для досягнення конкретного політичного результату.

5. *Ідеологічна*, яка орієнтує на вибір певної системи ідеологічних цінностей.

6. *Методологічна*, яка охоплює способи, методи і принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації набутих знань.

7. *Світоглядна*, яка утверджує цінності, ідеали, норми, що характеризують цивілізовану політичну систему, політичну культуру соціальних суб’єктів.

8. *Політичної соціалізації*, яка забезпечує процес включення людини в політичну сферу суспільства і формування певного типу політичної культури.

9. *Організаційна*, яка полягає в опрацюванні рекомендацій для організацій, політичних інституцій, відносин, переговорних процесів тощо.

Предмет політології фіксується в її законах та категоріях. Чим чіткіше вони сформульовані та вивчені, тим визначенішим буде предмет політології. В політологічній літературі розрізняють три групи законів політичного життя. *Закопи структури* визначають спосіб організації політичних систем, їх внутрішню визначеність і взаємозумовленість.

Закопи функціонування — це суттєві, необхідні зв’язки між політичними суб’єктами в процесі їх тимчасових змін. *Закопи розвитку* — це закони переходу від одного порядку взаємовідносин в системі до іншого, від одного стану структури до іншого.

Центральними категоріями політології є: *влада, політика, політична система суспільства, держава, демократія, політична культура, політична свідомість* та інші.

В структурі політології виокремлюють два рівні знань — емпіричний та теоретичний. *Емпіричний рівень знання* (тобто знання, що спирається на дані спостереження, експерименту та чуттєвий досвід), представлений *прикладною політологією*. Вона висвітлює практичні аспекти політичного життя, а саме відносини між державою і суспільством, суспільними групами, класами, політичними інституціями тощо. Важливе значення в цьому плані відводиться політичному маркетингу і політичному менеджменту. *Теоретичний рівень знання* сфокусований у *порівняльній та нормативній політології*. Порівняльна політологія передбачає розгляд політичних явищ через порівняльне вивчення теоретичних поглядів мислителів

минулого й сучасного, різноманітних політологічних шкіл, а також через узагальнення історичного й сучасного політичного досвіду.

1.1.2. Політика як соціальне явище та об'єкт вивчення політології

Термін "політика" походить від давньогрецького слова "polis" (місто-держава) та його похідних "politike" (містечтво управляти державою), "politea" (конституція) та ін.

В наукових словниках, спеціальній літературі можна знайти безліч підходів до трактування політики (наприклад, директивний, або силовий, розглядає політику як боротьбу за владу; функціональний трактує політику як управлінську діяльність щодо суспільства в цілому; комунікативний окреслює політику як один із засобів комунікації). Змістове трактування терміна "політика" також є неоднозначним: з одного боку — це заняття малодостойне і цинічне, з іншого — високоморальне і творче, притаманне "справжнім аристократам духу".

У груповій статті "Покликання до політики" Макс Вебер так розмірковував з цього приводу: "Політика — це могутнє повільне буріння твердих пластів, яке здійснюють водночас із пристрасстю і з холодним окоміром. Справедливо кажуть, і весь історичний досвід підтверджує, що можливого ніколи не досягли б, якби у світі знову й знову не прагнули неможливого. Але той, хто на це здатний, мусить бути вождем, ба більше — він мусить бути, у найпростішому значенні слова, героєм. І навіть ті, хто не є ні тим, ні іншим, мають виробити в собі твердість духу, яку не зломить і крах усіх надій; вже зараз вони повинні озброїтись цим — інакше не зможуть здійснити навіть того, що можливе вже сьогодні. *Лише той, хто впевнений, що не похитнеться, коли світ виявиться, з його погляду, надто дурним або надто підлим..., лише той, хто, всупереч усьому, здатний сказати: "А все-таки!" — лише той має "професійне покликання" до політики*».

Сучасні традиції вжитку терміна "політика" впливають із античного розуміння політики як вельми благородної справи — мистецтва державного управління, покликаного об'єднати суспільство для досягнення соціально значимих цілей. Отже, *політика — це організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, головним чином спрямована на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля здійснення як власних потреб, так і соціально значимих цілей*.

Виокремлюють два основні підходи у використанні терміна "політика", які характеризують її як сферу людської діяльності; спрямування або спосіб діяльності (економічна, фінансова, соціальна, міжнародна політика тощо). Розглядаючи політику як сферу людської діяльності, можна тлумачити її так: 1) політика як діяльність на стичних засадах. Ця традиція започаткована Платоном і Аристотелем. Виходячи з такого трактування, метою політичної діяльності є справедливість, досягнення соціального порядку і стабільності; 2) політика як засіб досягнення егоїстичних цілей, коли мета виправдовує будь-які засоби її досягнення (макіавеллівський підхід); 3) ціннісно-нейтральне розуміння політики, що полягає у її раціональному, аналітичному тлумаченні, коли все регулюється правовими, соціальними нормами, загальнолюдськими цінностями.

Різнманітні підходи до трактування джерел політики, причин її виникнення та розвитку знайшли своє відображення в окремих концепціях політики. Їх можна звести до трьох: теологічних, натуралістичних і соціальних.

Теологічні концепції, які формуються починаючи з I тисячоліття до н.е., зводяться до божественного трактування політики. Вже Платон і Аристотель стверджували, що політика є результатом як божественних сил, так і людських прагнень. У Стародавньому Китаї вважали, що взаємозв'язок порядку небесного і земного здійснюється через імператора, який є наступником Бога на землі. У Стародавній Персії, де поширилося вчення Заратустри, суспільний процес розглядався як боротьба двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества). На період Середньовіччя припадає панування теологічних концепцій Аврелія Августина та Фоми Аквінського, які твердили, що влада монарха від Бога і тому є вічною.

Натуралістичні концепції політики віддають пріоритет природним чинникам політики (природне середовище, географічне розташування країни, біологічні дані індивідів,

психологічні якості людини тощо). Складовими частинами натуралістичних підходів є географічні, біологічні та психологічні теорії політики.

Соціальні концепції політики базуються насамперед на розгляді політики як результату соціальних чинників. Залежно від того, якому чиннику віддається перевага, їх поділяють на соціально-економічні, правові, демократичні, соціально-культурні, культурно-антропологічні та ін.

У політиці виділяють три рівні її функціонування: *мегарівень* характерний для діяльності таких міжнародних організацій як Європейський Союз, ООН, НАТО тощо; *макрорівень* характеризує державу як ціле, державну владу, її структуру; *мікрорівень* охоплює окремі структури та організації (політичні партії, громадські організації тощо).

За типом (форма, взірць) політику поділяють на внутрішню і зовнішню. *Внутрішня політика* охоплює основні напрями діяльності держави щодо регулювання економічних, політичних, соціальних та інших відносин між людьми в суспільстві. *Зовнішня політика* спрямовується на забезпечення безпеки держави і покликана створювати сприятливі умови для досягнення основних завдань внутрішньої політики.

1.1.3. Зміст, особливості й завдання української політології

Українська політологія — це нова наука і навчальна дисципліна, яка почала свій процес становлення з 90-х років ХХ ст. *Предметом* української політології є сутність, форми, закономірності політичного життя українського суспільства, політика й політична система України в їх історичному розвитку. Сучасні дослідники пропонують наступну *періодизацію* української науки про політику:

- 1) період Київської Русі та Галицько-Волинської держави;
- 2) козацько-гетьманський (кінець ХV ст. — до другої половини ХVІІІ ст.);
- 3) дворянський (кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.);
- 4) дореволюційний (1848-1917 рр.);
- 5) міжвоєнний (1918-1939);
- 6) післявоєнний (1945-1991);
- 7) новітній (з 1991 р.).

У Радянському Союзі *політологія як наука не визнавалася*. Від 1917 р. до кінця 80-х років на неї було накладено ідеологічне “табу”. Її називали “лженаукою”, “буржуазною наукою” тощо. Тривалий час забороненою і недоступною для читачів була наукова політологічна спадщина визначних українських вчених Михайла Драгоманова, В’ячеслава Липинського, Михайла Грушевського та багатьох інших. Це стосується і праць визначних російських дослідників минулого. Політологія в Україні, Росії та інших колишніх республіках СРСР дістала імпульс до бурхливого розвитку лише на поч. 90-х років ХХ ст. До цього часу були спроби лише окремих вчених надати політичній науці статус як окремої та необхідної для суспільства науки, але й вони інтенсивно гальмувалися владою, їм не давали можливості інституційно сформуватися. У 80-х роках, тобто ще в умовах існування СРСР, ряд вчених розвивали політологічну проблематику в філософії, політекономії, науковому комунізмі. Були опубліковані цікаві монографії, проводились науково-теоретичні конференції, уточнювався політологічний категоріальний апарат. Хоча їх вивчення мало догматичний, однобічний характер.

Інституціоналізація політології в Україні почалася, як і майже й у всіх республіках СРСР, в 1989 р. з постанови Вищої атестаційної комісії (ВАК) СРСР про введення відповідних спеціальностей. Політологію як навчальну дисципліну почали викладати в українських вищих навчальних закладах, були відкриті перші *кафедри політології* при Київському, Одеському, Дніпропетровському, Харківському, Львівському університетах та інших освітніх закладах. починається підготовка спеціалістів з даного профілю.

В 1990 р. були відкриті *аспірантури* в Київському університеті ім. Т.Шевченка. Пізніше з інтервалом у кілька місяців відкрилися *аспірантури* й докторантури в багатьох університетах обласних міст (насамперед, Львові, Одесі, Харкові).

Але активна підготовка досліджень і регулярні захисти дисертацій в Україні починаються тільки з 1994 — 95 років. Загальна ситуація в українській політичній науці після розпаду Радянського Союзу була досить складною. Економічний спад і непередбачена політика представників влади стосовно освітньої і наукової сфери призвели до того, що авторитет.

суспільна значимість науки в перші роки після незалежності продовжували залишатися дуже низькими. Такий стан справ в українській науці тривав до середини 90-х років, але відтоді з кожним роком кількість дисертацій, що захищають, починає збільшуватися. Станом на 10 серпня 2007 р. захищено та затверджено ВАКом України 742 дисертаційні праці на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата політичних наук.

В цілому напрями наукових досліджень і спектр захищених в Україні дисертацій з політичної науки відповідають основним компонентам, змісту та структурі політичної науки, що були окреслені 1948 року на Міжнародному колоквиумі в Парижі. Захист дисертаційних робіт з політичних наук в Україні здійснюється з п'яти наукових спеціальностей:

- 23.00.01 — теорія та історія політичної науки;
- 23.00.02 — політичні інститути та процеси;
- 23.00.03 — політична культура та ідеологія;
- 23.00.04 — політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку;
- 23.00.05 — етнополітологія та етнодержавознавство.

Спеціалізовані вчені ради по захисту дисертацій з політичної науки працюють переважно в Києві. Крім столиці, спеціалізовані вчені ради працюють в регіональних центрах — Одесі, Львові, Харкові, Дніпропетровську, Чернівцях.

Заявили про себе *наукові установи*, що досліджують політичні проблеми: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень та Інститут держави і права ім. В.Корецького, Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД), Інститут проблем міжнародної безпеки та ряд аналітичних центрів. Плідно працюють Український центр економічних і політичних досліджень (УЦЕПД) ім. О. Разумкова, який видає журнал “Національна безпека і оборона”; Український національний центр політичних досліджень (УНЦПД), метою діяльності якого є сприяння формуванню в Україні інститутів громадянського суспільства, партій, профспілок, інших недержавних організацій, а також поглиблення взаємодії держави і цих інституцій; громадська організація “Лабораторія законодавчих ініціатив”, головним завданням якої є підготовка методичних матеріалів та проведення експертних оцінок з питань державної політики та законодавства. Центром видається часопис “Парламент”.

В Україні існують *професійні асоціації політологів*: Українська академія політичних наук, Українська асоціація політологів, Асоціація молодих політиків і політологів України. Безперечно, що створення всеукраїнського об'єднання політологів відповідно до світових стандартів, активні контакти з міжнародними інституціями з політичної науки сприятимуть зростанню авторитету української політичної науки.

В Україні виходить чимало політологічних *часописів та періодичних видань*, де публікуються статті з різних проблем політичної науки: “Віче”, “Гснеза”, “Грані”, “Державність”, “Політика і час”, “Політична думка”, “Політичний менеджмент”, “Сучасність”, “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, “Людина і політика”, “Політика і культура”, культурологічний часопис “І” та ін.

Практично кожен національний університет має свій “*вісник з політології*”. Зокрема, регулярно виходять друком “Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Сер. Філософія. Політологія”, “Наукові записки Києво-Могилянської академії. Політологія”, “Вісник політології Національного університету ім. В.Каразіна» (м. Харків), “Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія», “Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія» та інші.

Систематичний аналіз статей і нових монографій з політичної науки в Україні щомісячно здійснюється в реферативному журналі “*Політика. Політичні науки*”. Видання реферативного журналу є показником становлення й диференціації структури політичної науки, класифікації зростаючого обсягу знань.

З розвитком електронної мережі Internet інтенсифікуються комунікації в полі політичної науки. Українські політичні журнали, наукові центри, кафедри створюють веб-сторінки, які постійно оновлюються, подають актуальну інформацію про графіки проведення конференцій, семінарів, здійснення проектів, вміщують електронні версії публікацій з політологічної проблематики. Безумовно, все це спрощує доступ до потрібної інформації, інтенсифікує зв'язки між науковцями, викладачами, студентами. Хоча українським користувачам бракує сайту з політології, орієнтованого на аналіз як поточної політики, так і загальних теоретичних проблем політичної науки. Інтенсифікація комунікації усередині

політичної науки сприятиме зростанню дослідницького рівня й формуванню активного наукового співтовариства в Україні.

Особливості української політології полягають в наступному.

По-перше, особливість вітчизняної політології полягає в тому, що протягом усієї своєї історії вітчизняна політична думка розвивалась самобутньо, на основі специфічних, національних традицій.

По-друге, українська політична наука впродовж тривалого часу розвивалась в єдиному руслі з угорським, польським, чехословацьким, російським та радянським державознавством, оскільки українські землі протягом віків перебували у складі різних імперій та держав. Не викликає заперечень також твердження, що чужі політичні системи суттєво впливали на формування поглядів і концепцій українських мислителів.

По-третє, Україна практично не мала практики власної державності. Таким чином, за досить короткий термін в Україні вже закладені основи сучасної української політичної науки.

Основні завдання української політології зводяться до наступного:

- 1) розробка теоретико-методологічних засад української політології;
- 2) фундаментальне теоретичне обґрунтування сутності й шляхів побудови суверенної, демократичної, правової держави;
- 3) теоретичне обґрунтування національної демократичної доктрини;
- 4) вивчення динаміки трансформаційних процесів і модернізації суспільства;
- 5) створення об'єктивних політичних портретів українських князів, гетьманів, політичних діячів нової та новітньої доби;
- 6) формування на вітчизняному ґрунті субдисциплін політичної науки (етнополітології, порівняльної політології, політичної конфліктології, політичної історії, партології та ін.);
- 7) виокремлення, наповнення змістом і практична апробація основних сегментів прикладної політології.

“Ключовим завданням політології, — відзначив професор *Фелікс Рудич*, — є навчально-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян, зокрема — молодого покоління. У цих процесах політологія як навчальна дисципліна має надзвичайно велике значення. Йдеться передусім про поширення політологічних знань по вертикалі, тобто про підготовку професійних політиків, парламентаріїв, працівників державного апарату. Не менш актуальною і такою ж складною проблемою є поширення політичних знань по горизонталі: серед найширших верств населення, учнівської і студентської молоді, усіх соціальних груп, партій, рухів і організацій... Ґрунтовно вивчивши основи політології, випускник, зрештою, має відчутти себе повноцінним громадянином, реальним творцем справжньої демократії, має вміти професійно оцінювати реалістичність (чи утопічність) здійснюваної політичної модернізації і тим самим стати на шлях творення політичної філософії життя, формування правової свідомості, активної громадянської позиції...”

1.2. Історія світової політичної думки

1.2.1. Зародження політичних знань у державах Стародавнього Сходу

Політичне життя в Стародавньому Єгипті. “Книга мертвих”. З виникненням перших розвинутих культур розпочинається історія людства. Перші центри цивілізації з'являються на берегах річок Ніл (Єгипетське царство), Тигр і Євфрат (Месопотамія). Інд (Індійське царство) та Хуанхе (Китайське царство). Для найдавніших цивілізацій були характерні такі *ознаки*: поява міст та центрів торгівлі і влади: виникнення держави з ієрархічним поділом суспільства; розподіл праці; виникнення і використання писемності як засобу комунікації; формування духовної спільності людей на основі єдності мови, культури і релігії.

Політичний, економічний і культурний розвиток Єгипта перебував у сильній залежності від природних умов. Український дослідник Олег Крижанівський справедливо відзначав, що Стародавній Єгипет був велетенським оазисом серед мертвих пустинь Північно-Східної Африки, що простягнувся з півдня на північ, від першого нільського порога до Середземного моря, на 1200 км. Він мав чіткі географічні кордони — скелясті гори й пустелі на сході й заході, нільські пороги на півдні. Географічна ізольованість країни значною мірою зумовила

некваліфікованість її соціально-економічного розвитку та майже виняткову самотність її культурного й релігійного життя. Природа створила немовби два Єгипти — середземноморський і африканський, різниця між якими була досить значною, що істотно вплинуло на історичний розвиток цих регіонів.

Хронологія історії Стародавнього Єгипту, за Алессандро Бонджоанні, має такі періоди:

- додинастичний і протодинастичний період (кінець V тисячоліття — 3065 р. до н.е.);
- період Тініса (3065—2686 рр. до н.е.);
- стародавнє царство (2686—2173 рр. до н.е.);
- перший перехідний період (2173—2040 рр. до н.е.);
- середнє царство (2040-1786 рр. до н.е.);
- другий перехідний період (1786—1552 рр. до н.е.);
- нове царство (1552—1069 рр. до н.е.);
- третій перехідний період (1069—664 рр. до н.е.);
- сайський період (664—525 рр. до н.е.);
- перський період (525—332 рр. до н.е.);
- період Птолемеїв (332—30 рр. до н.е.).

Кожний клас єгипетського суспільства виконував визначену функцію: всі, починаючи від селянина і до правлячих кіл, сприяли стабільності суспільства. Єгиптяни сприймали людину не як індивідуума, а як частку суспільства. Селяни забезпечували суспільство продуктами харчування, обробляли поля і сплачували податки. Робітники і ремісники виробляли різні речі й одержували винагороду натуральними продуктами. Писарі займалися управлінською діяльністю. Правлячі класи під керівництвом фараона координували всю систему, щоб вироблені продукти розподілялися серед усього населення.

Єгипетське суспільство мало ієрархічну структуру: наверху піраміди знаходився фараон та його сім'я; потім йшли вищі сановники (наприклад, візир), верховні жерці, військові, ремісники і службовці. Внизу піраміди знаходилися селяни, які становили переважну більшість населення. Сім'я фараона обіймала всі вищі адміністративні посади, в той час як принцесам присвоювались жрецькі титули. Візир обіймав найвищу адміністративну посаду і звітувався тільки перед фараоном. В епоху стародавнього царства це був, як правило, один із його синів.

На чолі судової адміністрації стояв фараон, який диктував закони й приймав рішення. В Стародавньому Єгипті в основі закону лежало поняття “маат” (справедливість). Фараон виголошував закони, встановлював і розповсюджував правила космічної будови. Разом із старими нормами, продиктованими богами чи стародавніми царями, декрети і судові рішення становили зібрання законів. Закони використовувались доти, поки їх не змінювало рішення царя. Це рішення могло суперечити законодавству, але не ідеї маат. Рішення приймав фараон, на суд якого можна було внести будь-яке питання. Візир був посланцем між фараоном і правлячими органами: разом з царем він вважався верховним суддею країни, йому допомагали сановники і представники судової адміністрації на місцях. Правителі в провінціях теж виконували судові функції. Зацікавлені сторони і звинувачені захищали себе самі, а рішення у справі виносилось на основі документальних доказів, підтверджених свідками. У випадку вчинення злочинів слухання у справі починалося з допиту звинувачених, під час якого застосовували навіть катування. Якщо зачитували висновок про вину, то вибір покарання залишався за фараоном. В епоху Нового царства звинувачені могли звертатися до оракулів і просити їх справедливості. Юридичні документи (папіруси) належать до пізнього періоду історії Стародавнього Єгипту. Із документів видно, що в єгиптян існувало поняття про приватну власність; що чоловік і дружина мали рівні юридичні права, могли укладати шлюбні контракти і складати заповіти чи передавати свою власність іншим людям. Староєгипетські документи свідчать про існування також міжнародного права.

Єдиними невольними жителями Єгипту були військовополонені, яких називали “живими мертвечами” або “живими для вбивства”. Здебільшого їх використовували для домашньої роботи. З часів Стародавнього Єгипту Нубія поставляла рабів у Єгипет. Єдиною відомою формою рабства, крім військовополонених, були обов'язкові роботи на полях. Траплялися випадки, коли бідність змушувала єгиптянина продавати себе в рабство. Іноземці, як правило, оминали рабство, вступаючи до армії фараона. Зафіксовано також випадки насильницького захоплення молодих дівчат із народних верств, яких змушували виконувати домашню роботу (до них застосовувався термін “джет”). Версія про роботу рабів під час

будівництва пірамід не витримала випробування часом. На думку А. Бонджоанні, в Єгипті існував вид рабства, подібний на той, що був поширений в Стародавньому Римі. Тих, хто з причини бідності чи боргових зобов'язань не мав достатньої кількості прожиткових засобів, могли продати в рабство на певний період часу. Теоретична рівність між чоловіком і жінкою існувала на практиці тільки серед заможних верств єгипетського суспільства.

Обов'язком служителів храмів було іклікування про все, що потребували боги. Жерці становили наймогутнішу касту всередині єгипетського суспільства. Найвищим в ієрархії жерців було звання першого пророка ("слуги бога") чи верховного жерця, яким вважався фараон. За ним слідував другий пророк, котрий виконував адміністративні функції. Потім третій і четвертий. У підпорядкуванні у верховних жерців перебували нижчі за рангом ("уабу"), які виконували щоденні функції. Верховний жрець Амона Херихор став фактичним правителем Єгипту в часи царювання Рамссса XI (1099—1069 рр. до н.е.).

Єгиптяни вважали, що необхідно зберегти тіло для загробного життя. Муміфікація забезпечувала йому фізичне врятування, а "Книга мертвих" допомагала душі покинути гробницю. Книга мертвих, написана на папірусі, являла собою збірник магічних формул для здійснення заупокійного обряду. Вона складалася з "Текстів саркофагів" і "Текстів пірамід". Останні містять "біографії" вельмож, складені в прозовій формі. До шедеврів єгипетської культури варто також віднести й інші твори, написані в різних жанрах: епічні оповідання про діяння фараонів; поетичні тексти любовної лірики; гімн, який фараон Ехнатон присвятив богу Атону; "Повість про Сінухета". Першими публіцистичними творами стали "Речення Іпусера" та "Пророцтво Нефертіті".

У "Повчанні Птаххетепа" розкривається піраміда влади єгипетського суспільства: на вершині стояли боги — покровителі Єгипту, нижче — їхній обранець фараон, ще нижче — залежні від фараона та пов'язані з ним жерці, далі — чиновники, рабовласники, найнижче — раби. В "Повчанні" обґрунтовується необхідність відповідності поведінки людини принципу "ка" — своєрідному критерію добродійності і справедливості. В "Повчанні гераклопольського царя" міститься заклик не робити нічого несправедливого і протиправного, оскільки тільки належною поведінкою можна досягти милості богів у загробному житті. Всі "Повчання" прославляють єдиновладдя фараона (божество — монарх — верховний суддя). Однак не все так просто було в єгипетському суспільстві. Так, у "Реченні Іпусера" йдеться про повстанський рух близько 1750 р. до н.е., в якому взяли участь низові прошарки суспільства і раби.

Політична міфологія Стародавнього Вавилону. Закони Хаммурапі. Месопотамія виникла в південній частині міжріччя Тигру і Євфрату. Найдавнішими цивілізаціями були Шумер і Аккад. Близько 2000 р. до н.е. Аккадське царство було знищене еламитами, а пізніше вихідці із Сирії аморіти заснували Вавилон, який став столицею Месопотамії. Наймогутнішими державами міжріччя були Вавилон і Ассирія.

Месопотамське суспільство поділялося на три стани: аристократію, вільних громадян і рабів. До аристократичних сімей належали високопоставлені світські чиновники, жерці і воєначальники. Жителі міст і селяни належали до вільних громадян. Особливу роль в управлінні державою відігравали писарі. Джеймс Веллард у своїй праці «Вавилон. Розквіт і загибель міста Чудес» відзначав, що Хаммурапі вважав головним своїм завданням врегулювати взаємовідносини між цими трьома прошарками населення. Вища соціальна група називалася «авеллум», тобто «люди», — ймовірно, малася на увазі знать. Друга група — «мушкенум», що можна перекласти як «буржуа». Третій, нижчий, стан називався «вардум», що означало «раби» або «залежні люди». Дослідник вважає, що ця соціальна структура збереглася до середини XIX ст. Шумерський раб в 2850 р. до н.е. майже не відрізнявся способом життя від статусу англійського фабричного робітника 1850 р., однак, якщо врахувати умови життя, то першому жилося навіть краще.

Тогочасний раб суттєво відрізнявся від класичного раба Греції чи Риму. Наприклад, він міг звернутися в суд зі скаргою на свого господаря і свідчити проти нього, хоча, ймовірно, теорія не завжди збігалася з практикою. Вавилонський раб мав можливість стати вільним. Вірогідно, це залежало від особистих його якостей. Розумний раб міг знайти справу, викупити себе із рабства і одружитися на вільній жінці. Красива й розумна рабня могла, поза будь-яким сумнівом, мати вплив на свого господаря і, зі згоди поступливої дружини, стати фактичною господаркою будинку.

З джерел, які дійшли до нас, відомі «Репорми Урухагіні» та збірка законів Хаммурапі. Вони засвідчують вплив на політичні ідеї Стародавнього Вавилону шумерської міфології. Як

покровитель справедливості, захисник бідних і поневолених фігурує бог Шамаш, який суворо карає все зле, невірне і несправедливе. Шумерські та вавилонські правителі наполегливо підкреслювали божественний характер своєї влади і своїх законів, їх відповідність незмінним божественним настановам та справедливості. Аналізуючи реформу Урухагіни, Ф.М. Кирилюк констатував, що зміцнення влади рабовласників та держави йшло у трьох напрямках: 1) відбувалося розмежування храмових і світських господарств, що зміцнило позицію жерців; 2) були введені певні податкові пільги для власників землі та ремісників, їх було звільнено від пожертвувань під час молитв, за виконання деяких культових обрядів; 3) цар проголосив свою владу як таку, що дана від бога Нінгірсу, котрий вибрав його серед населення міста для управління.

Проблеми походження влади широко відображені у законах Хаммурапі, які об'єднують 282 статті. В них однозначно стверджується, що царська влада походить від бога Мардука. Хаммурапі-воїн виявився одним із великих законодавців Стародавнього світу, якого можна поставити в один ряд із Солоном. Хаммурапі, який прийшов до влади молодим і честолюбним двадцятип'ятирічним воїном, перші тридцять років царювання провів у постійних війнах, нападаючи на сусідні держави. Він зруйнував усі їх міста, взяв у полон жителів, а царів кинув до в'язниць. Він не милував навіть ідолів богів підкорених народів і тримав їх як заручників доти, поки не зникла сама загроза опору.

Але через тридцять років успішного правління, перебуваючи в zenіті слави, Хаммурапі, ймовірно, вирішив якимсь чином компенсувати завдані ним муки. Він відбудовував храми, наказав спорудити величні статуї богів і богинь. Хаммурапі присвятив всього себе керуванню державою. В його архівах знайдено листа, присвяченого введенню до календаря додаткового місяця; в іншому листі обговорюються питання інспекції царських стад; у третьому міститься пропозиція повернути певному пекарю його власність і т. д.

Крім особистого нагляду за будь-якою адміністративною діяльністю, цар присвятив свій час систематизації та упорядкуванню всіх законів і звичаїв Месопотамії починаючи із шумерських часів, коли закон і порядок вперше стали фундаментом цивілізації. При цьому він керувався принципом: необхідно пом'якшити стародавній звичай родового ладу, так званий закон таліона, згідно з яким необхідно виривати зуб за зуб, око за око тощо. Щоправда, він не зміг чи не побажав цілковито відмовитися від правила «смерть за смерть», але ввів штрафи за вчинки, які раніше каралися смертю чи каліцтвом. Таку переміну в підході до правосуддя можна вважати одним із важливих кроків у напрямі до створення суспільства, заснованого не тільки на силі, а й на законі; держави, в якій значну роль відіграють грошові відносини. Ще до цього шумери зрозуміли: регулювати суспільні відносини набагато легше, якщо замість того, щоб страчувати злочинця, вимагати в нього компенсації за вчинену шкоду. Цей принцип ліг в основу цивілізованого підходу до правосуддя, що привело до появи суддів, юристів, адвокатів.

Розробляючи закони, Хаммурапі також дбав про зміцнення своєї династії. Для цього й потрібна була сильна судова система. Не випадково тогочасні правителі вживали серед своїх титулів такі: «цар правосуддя», «той, хто поставив правосуддя вище за все» тощо. Знаменитий збірник законів Хаммурапі, що зберігся на декількох стелах і бронзових дошках, починається з передмови, де обумовлено необхідність створення законів. Цар твердить, що бог Мардук закликав його встановити справедливість серед людей і стати правителем, здатним викоренити злих і нечесних, захистити слабких від сильних. Потім слідує 300 законів, які розподілені за категоріями, починаючи від здійснення правосуддя і закінчуючи правилами купівлі іноземних рабів. 67 законів присвячено шлюбу, сім'ї та майну. Всі ці закони зводилися до того, що сильний повинен поступитися слабкому. Однак ця вимога не стосувалася ворогів та чужоземців. Жінки Вавилону теж не могли розраховувати на рівність з чоловіками, хоча певними правами користувалися дружини, матері й навіть блудниці. Вони могли сподіватися на захист з боку закону у випадку, якщо їх покинув чоловік, та в разі хвороби. Це був хоч і незначний, але перший крок до гуманістичного суспільства. Закони Хаммурапі про розлучення дозволяли чоловіку позбутися дружини на власний розсуд, в той час як жінки не могли на таких умовах піти від чоловіка. До речі, аналогічні закони протрималися в Західній Європі майже до XIX ст.

Таким чином, витоки законності та правопорядку були закладені саме у Вавилоні за часів Хаммурапі, саме завдяки мудрому правлінню Хаммурапі Вавилон із маленького поселення перетворився у світову столицю. Однак період після Хаммурапі, за часів правління

ассирійських царів, не увінчався подальшим розвитком ліберальних поглядів знаменитого вавилонського правителя.

Релігійно-міфологічна політична філософія Стародавньої Індії. Закони Ману. Буддизм. Політично-правова думка Стародавньої Індії сформувалася і розвивалася під впливом міфологічних і релігійних уявлень. З цим пов'язано і домінуюче становище, яке протягом століть займали жерці (брахмани) в духовному і суспільно-політичному житті давньоіндійського суспільства. Світовий закон (індійська назва — “рта”) визначав будову суспільства, місце, роль і становище різних варн, а відповідно, права і обов'язки членів цих варн. Усі вони загалом були вільними, оскільки раби перебували поза варнами. Проте самі варни були нерівноправними. Варни брахманів та кшатріїв (воїнів) належали до пануючих, а вайші (селяни, ремісники, купці) та шудри (вільні слуги) — були залежними від двох перших. Їх характеристика дається у “Велах” та “Упанішадах” — найдавніших пам'ятках давньоіндійської культури. У цих творах чітко констатується, що всі варни повинні дотримуватися дхарми — закону, обов'язку, звичаю, правил поведінки. Винних у порушенні «дхарми» жорстоко карали.

Приблизно до II ст. до н.е. належить відома політико-правова пам'ятка “Закони Ману” (Манавадхармашастра). Це стародавньоіндійський юридичний кодекс, зібрання якого приписують міфічному предкові людей Ману, сину Брахми. Закони Ману написані на санскриті, містять 2650 віршиків, які об'єднані у 12 розділів. У «Законах Ману» йдеться про поділ суспільства на варни, їх нерівність, містяться правила поведінки індійця в приватному та суспільному житті відповідно до релігійних догм брахманізму, настанови щодо управління державою та судочинства.

У VI ст. до н.е. незадоволення індійських мас брахманізмом, який захищав кастовий лад, привело до зародження релігійно-етичного вчення буддизму, яке перетворилось у вчення мільйонів. Засновник буддизму — *Сіддхартха Гуама* (563-483 рр. до н.е.) — син царя арійського племені шаків. Будда відкидає думку про бога як верховну особу і морального правителя світу. Справи людські залежать від власних зусиль людини, а система варн протилежна людській свободі. Будда висуває на перший план ті із страждань, які через свою біологічну природу мають незворотний характер: хвороби, старіння і смерть. Одночасно Будда вказує на соціальну невлаштованість життя, яке переповнене різноманітними нещастями і стражданнями. Буддизм абсолютизує їх, поширює на все існуюче і підносить у ранг всезагального закону буття.

Будда засуджує нестримну гонитву за мирськими насолодами та аскетичне самознущання і умертвлення плоті. Він вважав, що спасіння доступне всім людям, до якої б варни вони не належали; закликав до терпимості, всепрощення, ненасильства, стриманості. Головний закон життя — усвідомлення того, що ніколи в цьому світі ненависть не припинити ненавистю, але за відсутності ненависті вона зникає. Буддизм проповідує індивідуальне спасіння та вводить поняття нирвани — стану найвищої просвітленості. Таким чином, в основі буддизму й понині лежить положення про те, що життя — це страждання, а благо досягається лише шляхом пізнання, яке повинно охоплювати всі сфери людського буття.

Мислителі по-різному оцінювали вчення Будди. Так, Освальд Шпенглер називав її «релігією втоми», а Володимир Соловйов — «релігією егоїзму». Останній писав, що «ідеал буддизму — людина, яка однаково ставиться до добра і зла, людина-камінь, бо тільки така людина не створює для себе ні доброї, ні злої карми, не бажає жити, визнаючи життя приви́дом, й відходить у нирвану». З таким твердженням важко погодитись. Насправді, важливим моментом буддизму є ідея про невіддільність одне від одного знання і моралі. Удосконалення пізнання неможливе без моральності, тобто добровільного контролю над своїми вчинками. В нирвані людина досягає найвищої мудрості та добротності.

Буддизм формувався як етичне вчення. Коли Будду запитували про те, чи відрізняється душа від тіла, чи безсмертна вона, він відмовлявся давати відповідь. Будда вважав, що є 10 *запитань*, на які безглуздо чекати відповіді: 1) чи вічний світ? 2) чи не вічний світ? 3) чи має світ кінець? 4) чи безкінечний світ? 5) чи ототожниться душа з тілом? 6) чи відрізняється душа від тіла? 7) чи безсмертний той, хто пізнав істину? 8) чи смертний він? 9) чи буде той, хто пізнав істину, одночасно і безсмертним і смертним? 10) чи буде він ні безсмертним, ні смертним? Натомість, учив Будда, варто ставити питання про страждання.

До основних концепцій буддизму належать такі: загальний закон причинності (концепція залежного походження речей), згідно з яким все існуюче залежить від чогось і само

не може зникнути цілком: вчення про загальні зміни та непостійність; вчення про людину. Людина, з точки зору буддизму, — сукупність матеріального тіла і нематеріальних розуму та свідомості. Чотири фізичні елементи — земля, вода, вогонь, повітря — творять тіло. Душа — не самостійна субстанція, а тільки ряд змінюваних один за одним психічних станів. Доводиться, що існує певна внутрішня сила, яка забезпечує цілісність особистості, тримає у рівновазі її фізичні та психічні властивості.

Серед буддистських шкіл виділяються школи хінаяна і махаона, чарвака-локаята, санх'я, йога тощо. Йога твердить, що існує п'ять станів духовного життя людини: крипта — розсіяний стан, при якому розум переходить від одного об'єкта до іншого; мудха — бездіяльний, притуплений стан розуму (наприклад, сон); викшипта — відносно умиротворений стан; сгакра — зосередженість розуму на певному об'єкті; нїруддха — припинення будь-якої діяльності мислення. Існує кілька варіантів йоги: хатха-йога робить акцент на оволодінні тілом, що досягається складними вправами з метою набуття сили, витримки, терпеливості; карма-йога — досягнення релігійно-етичного ідеалу на основі безкорисливості; бхакти-йога вказує шлях звільнення на основі любові, правдивості, незаподіяння шкоди всьому живому; раджа-йога ставить завдання навчити людину володіти собою, досягти дисципліни розуму, здатність управляти своїм безсвідомим; джанана-йога — пізнання всього як цілого і єдиного, проблема кінцевого і нескінченного.

Політична думка Стародавнього Китаю. З середини I тис. до н.е. в Китаї відбуваються значні зміни в соціальному, політичному та економічному житті суспільства. Цей період в історії Китаю називають “періодом воюючих царств” (їх було не більше десяти). В результаті цих війн і утворюється Китайська імперія, яка внаслідок соціальних змін стала ареною зіткнення трьох головних прошарків суспільства — старої знаті (родової аристократії), нової знаті, селян-общинників. Їх інтереси і були відображені в потужних ідеологічних течіях — конфуціанстві, легізмі та даосизмі.

Конфуціанство. Зароджується на зламі VI — V ст. до н.е. як етико-політичне вчення. Його родоначальником був китайський мислитель *Конфуцій* (551— 479 рр. до н.е.). Він народився в царстві Лу, в повіті Чанпі. Батько Конфуція Шулянхе був начальником найнижчої адміністративної одиниці, що мала назву і. Про матір залишилося мало достовірних даних, відомо тільки, що прізвище її Янь і віддана була заміж за Шулянхе в юному віці. За деякими джерелами, коли народився Конфуцій, його матері виповнилося 16 років, а батькові — 70 і в сім'ї вже виростили двоє дітей — хлопчик і дівчинка. Батько помер, коли Конфуцію було лише три роки. По смерті батька сім'я опинилася у скрутному становищі. Мати померла, коли Конфуцію виповнилося 17 років. Спочатку він працював дрібним чиновником, а згодом помічником на жертвних церемоніях. У 30 років, заснувавши власну школу, почав викладацьку роботу. Незабаром Конфуція призначили на одну з вищих чиновницьких посад, яка включала і прокурорські функції. Фактично він став найближчим радником з політичних питань Дин-гуна, що посідав престол у Лу.

Найголовніші пропоновані ним політичні принципи викладені в збірці його висловлювань “*Лунь Юй*” (“*Судження і бесіди*”). Конфуція справедливо вважають великим моралістом, оскільки соціально-політична частина його доктрини похідна від моральних максим. Коли учні запитали в нього, як він може коротко передати суть свого вчення, він відповів: не треба робити іншому того, чого б не хотів, щоб робили тобі. Конфуцій висунув патріархально-патерналістську (з латинського *pater* — батько) теорію держави. Він розглядав її як велику родину, владу імператора (“сина неба”), як аналог влади батька, а стосунки правителів і підданих — як родинні стосунки старих і молодих. Основу державного управління Конфуцій вбачав у моральному прикладі тих, хто управляє державою, тим, хто їм підпорядкований. Мудрий адміністратор, вважав Конфуцій, повинен завойовувати довіру людей до себе. По-перше, невпинною турботою про людей. По-друге, твердим слідуванням нормам ритуалу, традиціям. По-третє, невпинним самовдосконаленням, тому що той, хто не спроможний вдосконалювати себе, ніколи не зможе виправити поведінку інших. Звідси і розділяє Конфуцій населення на мужів благородних, які дотримуються конфуціанських моральних заповідей, та простолюдинів. Мораль благородного мужа, вважав він, подібна до вітру, мораль же простолюдина подібна траві: куди дме вітер, туди має нахилитись трава.

Суспільний ідеал мислителя залишався в минулому, тому і створює він вчення “про виправлення імен”, для того щоб привести речі у відповідність з їх миттєвим значенням. Отже, незважаючи на те, що конфуціанство заперечувало участь народу в управлінні державою, воно

пропагувало громадянський мир і злагоду в суспільстві, стверджувало, що сенс і мета державної політики полягають у тому, щоб впроваджувати етичні принципи в політичне життя. Постулово конфуціанство стає впливовою політичною течією, а в II ст. до н.е. — навіть офіційною ідеологією і державною релігією Китаю.

Легізм. Школа легістів у Китаї захищала інтереси нової, майнової знаті. Засновником вчення прийнято вважати *Шан Яна* (390—338 рр. до н.е.) — прем'єр-міністра царства Цінь. Його ідеї викладені ним у трактаті “Книга правителя області Шан”. Суть цієї доктрини, яка і нині користується немалою популярністю на Сході, полягає у відкиданні гуманності й справедливості в політиці за рахунок абсолютизації інтересів держави. “Слабкий народ — означає сильна держава. Ослаблення народу — головне завдання держави” — основний постулат легізму.

Трактат Шан Яна починається полемікою з конфуціанством, яке відмовляв правителя від нововведень (суспільний ідеал конфуціанства в минулому). “Все здавна змінилось, — пише Шан Ян, — якщо раніше люди були прості й чесні, тепер вони хитрі й брехливі. І тому, замість моральних методів, методів переконання в управлінні державою необхідно користуватись методами примусу й покарань”. Шан Ян вводить в царстві Цінь кругову поруку і колективну відповідальність (5 селянських сімей мали старосту, який за них відповідав, п'ять таких п'ятірок утворювали общину і т.д. Такий порядок панував і в армії).

В основу управління державою Шан Ян поклав такі принципи: 1) мати в державі багато покарань і мало нагород, адже там, де панує страх, легше управляти; 2) жорстоко карати за найменшу провину, тоді злочину взагалі не буде звідки взятись; 3) роз'єднувати людей взаємною підозрілістю і всеохоплюючим стеженням та доносами. Головна мета держави, — вважали легісти, — її цілісність, міць, підкорення інших царств. Заради цього треба знищити в країні інакомислення, а отже — мистецтво, філософію, літературу.

Проте царство Цінь не сприйняло методів управління Шан Яна. Після смерті правителя він був страчений. Та все ж таки його ідеї були втілені через 125 років у політичну практику Китайської імперії (династія Цінь). Для того щоб знищити інакомислення, ініціювалось спалення книг з історії та філософії, а тих, хто цьому чинив опір, страчували. Це була перша культурна революція в Китаї, попередниця тієї, яку пов'язують з іменем Мао-Цзедуна. Тоді популярним стало гасло легістів: “книги у вогонь, вчених — до ями”.

Даосизм. Зародження даосизму пов'язують з іменем напівлегендарного мудреця *Лао-Цзи* (IV ст. до н.е.), якого вважають укладачем канонічного трактату “Дао де цзін” (“Книга про дао і де”). В основі цього вчення лежить поняття “дао”. Дао — джерело всього існуючого, закон, за яким розвивається Всесвіт і який змінити людина безсила. Тому основою даної доктрини стає принцип недіяння. Недоліки, які існують в суспільстві, даосисти пояснюють тим, що люди, захопившись суєтними устремліннями, відійшли від природного ходу речей. А тому не слід виступати проти існуючих порядків, слід зачекати і загальний закон “дао” сам змінить усе на краще.

У соціально-етичному плані лейтмотивом даосизму були осуд гордині, проповідь середнього достатку і помірності. Якщо знать і правителі дотримуватимуться дао, то в суспільстві пануватиме злагода і порядок. Розумний правитель, твердили вони, править країною за допомогою недіяння, не нав'язуючи підлеглим своїх уявлень і переконань, не втручаючись у їхні справи.

Даосизм захищає в основному інтереси селян-общинників. З часом усі зазначені давньокитайські політичні вчення пройшли своєрідну селекцію. Історія здійснила серед них свій вибір. Легізм наповнюється моральним змістом, а даосизм переплітається з буддизмом і місцевими віруваннями, після чого його вплив на політичну ідеологію практично припиняється. Зате конфуціанство стало на десятки століть державною релігією Китаю.

1.2.2. Характерні особливості політико-правової думки Стародавньої Греції та Риму

Основною формою спільної організації життєдіяльності людей в Стародавній Греції був поліс (дослівно перекладається як “місто-держава”). В його володіння входило місто з прилеглим до нього населенням. Полісна організація спиралась на економічний та політичний суверенітет, який поширювався на всю полісну територію, передбачав для кожного громадянина можливість, а часто й обов'язок брати участь у вирішенні державних питань, у

визначенні долі своєї батьківщини. Загальною рисою політичного життя полісу, починаючи з VII-VI ст. до н.е., була боротьба за владу між родовою аристократією і торгово-ремісничими колами, які разом із значними прошарками селян становили основу демократії. Залежно від переваги тієї чи іншої сторони державна влада в полісах набувала чи то аристократичного правління (наприклад, у Спарті), чи то демократії (як в Афінах). При цьому існували й перехідні форми: олігархія, тиранія тощо. Основи давньогрецької демократичної традиції були закладені великим реформатором Солоном (близько 638 — 559 рр. до н.е.). Його реформи, поряд з реформами Клісфена, будуть пізніше названі К.Марксом першими соціальними революціями. Визначальною стане для розвитку афінського права його доктрина, за якою політична влада має бути пропорційною особистому внеску на користь суспільства (так звана цензова демократія, згідно з якою, хто мав більший прибуток, той займав вищі адміністративні посади в полісі. Найбідніші прошарки звільнялися від прямих податків і не могли обіймати державних посад, але мали право вибору представників виконавчої влади і контролю за їх діяльністю).

Основні ознаки класичного грецького полісу були такими: 1) невід'ємне право вільного громадянина на власність, землю; 2) інститут громадянства — духовна основа життя полісів; 3) Народні збори — один із найважливіших елементів полісної демократії, що зумовлював пряме народовладдя; 4) наявність колегіальних виборних органів, зокрема “законодавчих” рад і виконавчих магістратур, у тому числі суддів. Роль законодавчої ради полісу була надзвичайно суттєвою, про що свідчить таке формулювання: “Рада і народ вирішили...”; 5) розміри території та чисельність населення. Поліс міг нормально функціонувати тільки тоді, коли був порівняно невеликим як за територією, так і за чисельністю населення.

Специфіка полісного життя не могла не стимулювати розвиток політико-правової ідеології. Вершина розвитку античної політико-правової думки припадає на “золотий вік” афінської демократії, “вік Перікла” (за іменем одного з найвидатніших її вождів 490 — 429 рр. до н.е.). Саме в цей період творили видатні мислителі античності Сократ, Платон і Аристотель.

Політичні погляди Сократа. Сократ народився в 469 р. до н.е. в домі Алопека філи Антіохіда в сім'ї Софронікса і повитухи Фенарети. Очевидці свідчать, що Сократ був невисокого зросту, з короткою шиєю і великою лисою головою, величезним чолом, товстими губами. Він завжди ходив босим і в старому хітоні. Жив Сократ в бідності: все його майно оцінювалося в 5 мін, що було значно менше за ціну середнього раба. Для порівняння, добрий раб коштував 10 мін, а кінь — майже 12. На жінок йому не везло, хоча Сократ і був двічі одруженим. У Сократа і Ксантиппи було три сини — Лампрок, Софронікс і Менексен. Сократ був чудовим танцюристом, оскільки вважав танці найкращою вправою для міцності тіла. В 399 р. до н.е., за наклепом одного із співгромадян, Сократ був звинувачений у порушенні громадянських норм життя, засуджений до смерті і страчений. «Це звинувачення, — зазначалося в тексті вироку, — написав і клятвено засвідчив Мелет, син поета Мелета, піфісць, проти Сократа, сина Софронікса із дому Алопека. Сократ звинувачується в тому, що він не визнає богів, яких визнає місто, і пропагує інших, нових богів. Звинувачується він і в розтлінні молоді». Останніми словами Сократа на суді були такі: «Вже пора йти звідси, мені — щоб померти, вам — щоб жити, а що з цього краще, нікому невідомо, крім бога». Сократа суд визнав винним більшістю в 280 голосів проти 220.

Ідеалом Сократа була *аристократія*, її він зображав як державу, котрою керують небагато людей, але ці люди компетентні, підготовлені до справи державного управління. Отже, Сократ ставився до управління державою як до мистецтва. Подібні його висловлювання і щодо політики, яку мають представляти найбільш освічені люди, навіть якщо вони перебувають у меншості. Наука, на думку мислителя, повинна управляти за допомогою переконання, а політика зводиться до обміну інформацією та знаннями між найбільш і менш освіченими людьми. Сократ упродовж усього життя піддавав критиці демократію, однак під останньою він розумів не демократизм установ, а насильство, некомпетентність і випадковість. Віддавав перевагу закону, а не насильству, розрізняв природне право і закон. Обидва вони, на глибоке переконання Сократа, беруть початок від розумного божественного начала, а тому вони є абсолютними, загальними, тривалими, не залежними від часу, волі того чи іншого законодавця.

Філософія Сократа народжувалася під двома основними девізами: “*Пізнай самого себе*” і “*Я знаю, що я нічого не знаю*”. Перший девіз був написаний над входом у храм Аполлона у

Дельфак, другий приписують Сократу. Поставивши у центр своєї філософії людину, Сократ стверджував, що пізнати світ людина може, тільки пізнавши себе, свою душу та справи.

Політична теорія Платона (427—347 рр. до н.е.). Платон народився у знатній сім'ї в Афінах. Справжнє його ім'я — *Арістокл*, а прізвище Платон (широкий) він дістав за високе і широке, розумне чоло. При заступництві Сократа Платон здобув блискучу освіту, однак після смерті вчителя емігрував з Афін. Він відвідав багато країн, спілкувався з різними філософами та правителями, нерідко пропонуючи їм свої послуги в управлінні державою. Зокрема, сицилійському правителю Діонісію Старшому Платон радив: “Государю! Заздрю тобі. Не слави твоєї, не розкошам, не могутності. Заздрю владі робити добро. Вся країна, увесь народ у твоїй руці. Ти після Бога на землі більше всіх можеш дати людям щастя. Можеш стати добродієм для всього народу”. Діонісію був далекий від платонових міркувань. Не любляв він його пророцтва, які нерідко збувалися. “Я бачу близьку загибель тієї держави, — стверджував Платон, — де закон не має сили і перебуває під чиеюсь владою”.

Політико-правова тематика досліджується Платоном у творах “Держава”, “Закони”, “Політик”. Політична теорія мислителя була тісно пов'язана з його філософською доктриною. Платон вважав, що існує світ ідей, який є вічним, досконалим та незмінним, і світ тлінних, буденних речей. У світі ідей існує також теорія ідеальної держави. Варто її уявити і побудувати життя в полісі виходячи з неї, і тоді поліс розвиватиметься динамічно й стабільно.

За своєю економічною сутністю держава Платона — селянська, а її розміри не перевищують території звичайного поліса (кількість повноправних громадян — 5040 осіб). За політичним устроєм це рабовласницька держава, яка нагадує досолонівські Афіни або лікургівську Спарту. Фактично проект ідеальної держави Платона не виходить за межі полісного ладу, в якому є народні збори (всі повноправні громадяни), виборна рада (360 осіб), виборні правителі (37 осіб), «нічні збори» (10 осіб). Вік правителів коливається від 50 до 70 років. Перебувати при владі можна не більше 20 років. Платон визначив *8 форм державного правління*, хоча переважна більшість із них відповідала його концепції “ідеальної держави”: “істинне правління”; законна монархія (царська влада); аристократія (законна влада небагатьох); законна демократія. Найкращою державною формою у Платона є аристократія. До *неправильних*, перекручених типів державного правління Платон відносить тимократію (панування воїнів-честолюбців), олігархію (панування купки багатіїв), демократію без законів (влада бідноти); тиранію (влада диктатора). Тиран завжди домагається влади як «ставленик народу». Тиранія — найгірший вид державного устрою, де панують беззаконня, знищення видатних людей — потенційних противників, постійне інспірування потреби у вождях, підозри у вільнодумстві й численні страти під надуманим приводом зради, “очищення” держави від усіх тих, хто мужній, розумний чи багатий. Тиранія — панування найгіршого, оточеного натовпом негідників.

Для моделі ідеальної держави Платона характерними були такі ознаки:

1. Влада держави має божественний і всеохоплюючий характер. У ній закони, норми, правила життя людей надаються згори і досягаються як божественний дар винятково мудрими філософами, які, згідно із вченням Платона, повинні бути правителями.

2. Населення ідеальної держави у Платона жорстко розділено на три прошарки, виходячи із трьох початків людської душі: розумного (правителі-філософи); афективного (воїни); жадання, бажання, хотіння (ремісники і землероби, навчені досконало виконувати свою справу).

3. У державі Платона діє всеохоплююча регламентація людського життя, при якій контролюються навіть побутові дрібниці (наприклад, розпорядок дня і ночі. Особисте життя людини в ранньому дитинстві, юності, зрілому та похилому віці також перебуває під неухильним наглядом держави). Чим пояснювалася така скрупульозна регламентація всіх аспектів життя суспільства? У діалозі «Закони» Платон запропонував ще один, конкретніший, проект ідеальної держави. Він твердить, що Всесвітом і людьми керують боги, смикаючи за певні ниточки. Здійснюючи керівництво, боги мають на увазі ціле, люди не знають їхньої мети, оскільки не благо існує для окремої особи, а особа для нього. Але людина має душу, тому вона певною мірою вільна. Орієнтуючись на свої бажання, вподобання і схильності, людина мріє про щастя, але оскільки вона не знає загальної ідеї та любить тільки себе, вона несвідомо коїть зло і сама ж потерпає від нього. Отже, завжди збудником вчинків людини є самолюбство, яке необхідно контролювати, а суспільство чітко регламентувати.

4. Нетерпимість у державі Платона зводиться у принцип. За вільнодумство та інший непослух передбачається жорстоке покарання (смертна кара, вигнання з поліса тощо).

5. Щоб змусити громадян бути відданими державі, вважав Платон, необхідно відібрати у них все, що перебуває в приватному обігу. Тому в державі Платона не існують приватна власність, гроші, навіть сім'я (регламентуються і статеві стосунки між чоловіками і жінками). Разом з тим, Платон не виключав, що люди у певному віці можуть вступати між собою в союз за сердечною схильністю. Він вважав, що за своєю природою жінка так само, як і чоловік, здатна займатися будь-якою діяльністю. Тільки фізичною силою жінка дещо поступається чоловіку.

К.Маркс пізніше назве державу Платона ідеалізацією індійського кастового устрою, а цілий ряд вчених вважатимуть його теоретиком базових конструкцій майбутнього тоталітарного режиму, що виник у ХХ ст. Платон мріяв про досконалу державу — доля окремої особи його не хвилювала, він готовий був принести її в жертву заради держави. Жорстокість законів, які ставили державу вище суспільства і надзвичайно обмежували індивідуальну свободу, не повинна турбувати громадян, оскільки в законах закладені вимоги божественної необхідності і справедливості.

Політична філософія Аристотеля (384 — 322 рр. до н.е.). Аристотель, син Нікомаха і Фестиди, народився між липнем і жовтнем 384 р. Це був перший рік 99-ої олімпіади. Його батьківщина — поліс Стагіра, розташований на північно-західному узбережжі Егейського моря, поряд з Македонією. Батько Аристотеля був придворним лікарем македонського царя Амінти III, а сам Аристотель — однопітцем сина Амінти, майбутнього македонського царя Філіппа II. Описуючи зовнішність і характер Аристотеля, сучасні дослідники А. Лосев і А. Тахо-Годі відзначають, що майбутній мислитель в молоді роки був худощавим, мав худі ноги, маленькі очі, шепелявив. Але полюбляв одягатися, носив кілька дорогоцінних перснів і робив незвичну зачіску. Пізніше противники боялися його промов, завжди метких і логічних, дотепних, часом саркастичних, що, безумовно, додавало йому немало ворогів. Сучасники відзначали його насмішкуватість, їдку посмішку на губах.

У 367 р. Аристотель, якому щойно сповнилося 17 років, прибув до Афін і став слухачем Академії Платона, де залишався до самої смерті свого вчителя. Залишивши Афін, Аристотель кілька років жив у малоазійській Греції, а наприкінці 40-х років IV ст. до н.е. був запрошений Філіппом II стати вихователем сина — Олександра Македонського. Раптова смерть молодого царя викликала заворушення в Афінах і Аристотель, якого звинувачували в богохульстві, змушений був тікати. Лише у 53-річному віці він повернувся до Афін і 335 р. до н.е. заснував свою школу, з'єднану з храмом Аполлона Лікейського. Звідси назва школи Аристотеля — Лікей, якою він керував до останніх днів життя.

Ще за життя Платона ходили легенди про суперечки, які виникали між ним та Аристотелем. Доказом цього нерідко використовують славнозвісний вислів Аристотеля: "Платон мені друг, та істина дорожча". Сучасні дослідники стверджують, що ще в академії Аристотель досить різко нападав на Платона, за що добродушний вчитель називав його "лошам, яке брикає свою маму". Професор Чиказького університету Роберт Брамбо писав про три основні відмінності між Аристотелем і Платоном. По-перше, там, де Платон завжди шукав нові синтетичні підходи, які б змушували перетинатися традиційним спеціалізованим напрямом, Аристотель вірив у структуру з частин — і застосовував такий підхід при читанні лекцій та в наукових дослідженнях. По-друге, Аристотель відрізнявся від Платона своїм ставленням до матеріалізму. Платон ніде не згадує ім'я Демокріта, але ніколи не вважав, що атомістична теорія має яку-небудь цінність як філософське пояснення світу. Для Аристотеля і матеріалізм прихильників атомістичної теорії, і формалізм Платона і академії дають об'єктивні причинні пояснення. Третя відмінність Аристотеля від Платона — його думка, що світ складається із окремих "субстанцій", кожна з яких володіє власною ідентичністю.

Політична тематика висвітлена Аристотелем у працях "Політика", "Афінська політея", "Етика". Логіка виникнення держави, на його думку, така: первинною формою об'єднання людей є сім'я, яка виростає у плем'я чи рід, а об'єднання родів, племен утворює державу. В людині, розмірковує вчений, природно закладений потяг до суспільного життя, який і реалізується в державі. Як стверджував Аристотель, людина за природою своєю є істота політична. Незважаючи на те, що Аристотель був учнем Платона, його погляди на державу були абсолютно протилежними. Проаналізувавши державний устрій більш як 100 полісів, Аристотель запропонував модель найкращого. Передусім, у своїй теорії Аристотель піддав

критиці Платона за надмірну єдність держави, за жорсткий соціальний поділ суспільства, за відсутність приватної власності, сім'ї, за спільність жінок і дітей.

Головне завдання політичної теорії автор "Політики" вбачає у обґрунтуванні якнайкращого державного устрою. З цією метою він подає *класифікацію і аналіз різних форм державного устрою*, взявши за основу два критерії: 1) кількісний (за числом осіб, які правлять полісом); 2) якісний (за метою, якої прагнуть правителі).

Згідно з першим критерієм, розрізняються типи правління одноосібного, небагатьох і більшості. Другий критерій визначає "ступінь правильності" держави: якщо верховна влада ставить мету загального блага — це правильна держава, якщо метою є благо тих, хто при владі, — неправильна держава. Виходячи з даних критеріїв, Аристотель виділяє наступні форми державного устрою: *правильні* (монархія, аристократія, політія) та *неправильні* (тиранія, олігархія і демократія). Найкращою формою державного устрою Аристотель вважає *політію*, під якою розуміє поєднання олігархії та демократії. Вона є конституційною, в міру демократичною державою, побудованою за принципом цензової демократії, яку в свій час запропонував Клісфен. Ця держава позбавлена крайнощів, зокрема засилля багатих чи бідних. Основою політичної стабільності політії є те, що в державі відсутня різка поляризація на бідних і багатих, а влада належить середньому класові.

Розглядаючи політичну теорію Аристотеля, слід зауважити, що він вперше в історії розвитку політико-правової думки поклав інтелектуальний бар'єр перед тиранією, сформулювавши настанови про три елементи влади: законодавчу, адміністративну та судову (пізніше у творах західноєвропейських вчених ця ідея трансформується у теорію розподілу влади у суспільстві). Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що політичні та правові вчення мислителів Стародавньої Греції заклали підвалини політичної науки, яка набрала бурхливого розвитку в наступні часи.

Політико-правові погляди Марка Тулія Цицерона (106—43 рр. до н.е.) Епоха, в яку жив і діяв Цицерон, "його час", за висловом визначного історика Сергія Утченка, може бути названа переломною. Суть і принципове значення історичного перелому полягає в тому, що на той час Рим фактично вже перетворився в світову державу. Однак цей перелом мав більш зовнішній характер, в той час як внутрішній бік був значно складнішим і неоднозначним. У Римі відбувався поступовий перехід від форм общинної, полісної демократії до тоталітарного режиму імперії. Зрозуміло, що всі ці процеси відбувалися не в мирній обстановці, а в напруженій, інколи навіть смертельній боротьбі. Історія життя Цицерона — ілюстрація до цього твердження.

Епоха переходу від республіки до імперії в Римі представлена найяскравішою особистістю — Марком Тулієм Цицероном, якого справедливо вважають "останнім республіканцем" античного Риму, політиком і громадським діячем, праці якого ("Про державу", "Про закони", "Про природу богів") досі залишаються невичерпним джерелом знань про античну філософію "природного права". Загалом перу римського мислителя належать 19 трактатів, 58 судових і політичних промов та понад 800 листів. На глибоке переконання Цицерона, держава — це справа народу (під яким він розумів поєднання багатьох громадян, пов'язаних між собою згодою у питаннях права та спільністю інтересів). Держави, які виникають в результаті суспільного договору, Цицерон поділяв на монархії, аристократії та демократії. Кожна з них має право на існування, однак найкращою, на думку мислителя, є змішана форма, якій властиві елементи всіх трьох. Ця змішана форма повинна, врешті-решт, привести до загальної рівності та могутності держави, де кожний її громадянин був би на своєму місці.

Демократії притаманна рівність, яку Цицерон відносив до негативу, адже вона нівелює особистості, руйнує суспільну ієрархію. Отже, демократія не була його ідеалом. Цицерон закликав повернутися до колишнього блоку сенатської верхівки і вершників проти монархістів та демократів. Якими б не були державницькі традиції, переконував Цицерон, однак держава нічого не вартуватиме, якщо її очолюватиме бездарна особистість, слабкий і розпутний правитель. Мислитель бачив коріння негараздів римлян значно глибше, ніж на фоні яскравих особистостей. Він закликав до реформування моральності римлян, віддавав пріоритет таким рисам, як мудрість, справедливість, стриманість, поміркованість, освіченість тощо.

Цицерон сформулював власну *теорію природного права*, яка спиралася на дотримання законів. Пріоритет належав природному закону (неписаний людський закон, закон вищого розуму). Саме цей природний закон зв'язує людей і богів, дозволяє розрізняти добро і зло,

справедливість і несправедливість. Цицерон вимагав неухильного дотримання законів, їх неспорушності: “щоб ніхто нікому не шкодив, якщо лише не буде спровокований на це несправедливістю”. Це правило він переносив і на зовнішньополітичну діяльність держави. Вважав, що війна не повинна вважатися необхідністю. Мудрий правитель усі спірні питання покликаний вирішувати шляхом переговорів. Щодо війн, то типологія їх, запропонована Цицероном, доволі проста: справедливі (оборонні) та несправедливі війни.

1.2.3. Політико-правова думка Середньовіччя та Нового часу Характерні особливості розвитку політичної думки Середньовіччя (V—XV ст.).

Західноєвропейське Середньовіччя охоплює ціле тисячоліття. За початок середніх віків прийнято рахувати 476 рік, рік падіння Римської імперії. Російський вчений М.Каресв виділяє три головних джерела західноєвропейського Середньовіччя: 1) спадщина античної культури; 2) християнство, яке духовно об'єднало населення римських провінцій; 3) варвари, з їх новими традиціями суспільного життя.

Епоху Середньовіччя поділяють на *три періоди*, кожному з яких були властиві свої специфічні особливості політичного життя суспільства.

Перший період (кінець V — середина XI ст., до імперії Карла Великого). В політичній сфері він дещо нагадує устрій стародавніх греків і римлян. Існує голова держави (король), рада старійшин і народні збори, але в міру утворення досить великих держав народні збори поступово зживають себе (збиратись на них населенню всього королівства було вже не доцільно і малоефективно). У світоглядному аспекті в даний період домінує августиніанська система світосприйняття (від імені Аврелія Августина (354 — 430 рр.), коли держава і церква складала єдине ціле, а світська влада мала бути підпорядкована церкві).

Другий період (середина XI — кінець XV ст.). Для даного періоду були характерні наступні ознаки:

- розпад ранньофеодальних монархій, втрата значення центральної влади;
- перетворення феодальних помість у самодостатній економічний і політичний організм, феодальна роздробленість;
- пірамідально-ієрархічний устрій держав на основі інституту васалітету;
- всемогутність католицької церкви (теократія);
- еволюція феодальної державності (XIII — XV ст.) в станово-представницькі монархії (в 1265 р. в Англії відбулися перші станово-представницькі збори, які в майбутньому дістали назву парламенту; в 1302 р. вперше були скликані станово-представницькі збори у Франції — генеральні штати);
- домінування доктрини Фоми Аквінського (1225 -- 1274), який на основі вчення Аристотеля створив християнську доктрину держави.

Третій період (XV — початок XVII ст.). Політичний устрій, характерний для даного періоду, — абсолютна монархія або абсолютистські форми правління.

Політична доктрина Фоми Аквінського. Він народився наприкінці 1225 або на початку 1226 р. в замку Роккасекка, поблизу Аквіно, що в Неаполітанському королівстві. Батько Фоми, який належав до близького оточення Фрідріха II, відправив сина на навчання до монастиря бенедиктинців у Монте Кассіно. Провчившись там 9 років, Фома повернувся додому і вступив до Неаполітанського університету. В 1244 р. він постригся в монахи, а незабаром з іншими представниками ордену домініканців вступив до Паризького університету. До 1259 р. викладав теологію.

Політична доктрина Ф. Аквінського ґрунтувалася на вченні про державу і право Аристотеля. Як і визначний давньогрецький мислитель, Ф. Аквінський вважав, що в людях природно закладено прагнення жити спільно, позаяк наодинці задовольнити свої потреби індивіди не можуть. Класифікація державних устроїв у нього також подібна до тієї, яку запропонував Аристотель. Однак найкращим політичним устроєм Ф. Аквінський вважав *монархію*, мотивуючи своє твердження тезами: по-перше, вона нагадує будову Всесвіту, який утворений і керується єдиним Богом, і, по-друге, історичний досвід засвідчив стійкість тих держав, де володар один. Влада монарха від Бога і тому є вічною. Він розрізняв два види монархії: абсолютну і політичну, прихильником якої був сам. Політична монархія, за Фомаю Аквінським, це монархія, поєднана з демократичним правлінням аристократії, яка обмежена законом. Виступ проти влади він вважав за великий гріх, але допускав усунення монарха

народом, якщо влада його стає нестерпною. вступаючи в протиріччя з інтересами церкви і волєю Бога. Мислитель вважав, що народ повинен мати дозвіл церкви на усунення монарха.

Хоча Фома Аквінський віддавав перевагу теократичній державі, однак він не заперечував також існування світських державних утворень. При цьому він припускав три умови: по-перше, королі та імператори повинні визнати примат папи римського як намісника Христа на землі і верховного правителя та підкорятися йому; по-друге, обов'язково погоджувати з ним свою діяльність, як васал погоджує свою діяльність із своїм сюзереном; по-третє, світська влада не повинна втручатися у справи релігії і церкви, а навпаки, вона зобов'язана допомагати церкві стягувати податки з селян, які ухиляються від їх сплати.

Своєрідним і цікавим є вчення Ф. Аквінського *про закон і право*. Він стверджував, що існує чотири види законів: 1) вічний (Божественний розум, який управляє світом); 2) природний (віддзеркалення вічного закону в природі, наприклад, продовження роду, пошук істини тощо); 3) людський (юридичний, позитивний, який відбиває реалії повсякденного життя, а його зміст залежить від конкретно-історичних умов того чи іншого суспільства); 4) божественний. На думку Ф. Аквінського, ці закони зводяться до законів Старого і Нового завіту й дають людям моральні настанови.

Спрямованість вчення Ф. Аквінського на зміцнення позицій римо-католицької церкви, послідовна теологічна обробка численних політико-правових проблем забезпечили йому великий авторитет серед ідеологів католицизму та теоретиків сучасного неотомізму. Його ідеї та погляди і нині широко використовуються для обґрунтування найновіших релігійних концепцій як у сфері філософії права, так і в політичній науці. Політико-правові погляди Ф. Аквінського викладені ним у трактатах “Сума теології”, “Про правління володарів”, а також у коментарях до “Політики” і “Етики” Аристотеля.

Становлення політичної науки Нового часу. Становлення політичної науки Нового часу припадає на епоху Відродження та Реформації, для якої характерні такі спільні риси, як руйнування феодальних і виникнення ранньокapіталістичних відносин, критичний перегляд релігійних вчень тощо. Саме в боротьбі з середньовічною консервативною ідеологією виникає система якісно нових соціально-філософських поглядів, які відстоюють у своїх працях Н. Макіавеллі (1469 — 1527), М.Лютер (1483 — 1546), Т.Мюнцер (1490 — 1525) та Лоренцо Валла (1407 — 1457).

Політичні погляди Нікколо Макіавеллі (1469—1527). Подальший розвиток політичної науки в цей період пов'язують з іменем італійця Н.Макіавеллі. Він першим почав розглядати політику як особливу сферу наукового дослідження, предметом якої є держава і влада. Серед найбільш відомих його політичних творів слід назвати “Державець”, “Роздуми про першу декаду Тита Лівія” та “Історія Флоренції”. Н. Макіавеллі в історію політичної думки увійшов, передусім, як автор теорії про мораль у політиці та прихильник єдиної централізованої держави. Політична концепція Н. Макіавеллі була цілковитою протилежністю релігійно-християнському вченню про право і державу. Він виводив політику з волі, сили, хитрощів, а не з теологічних постулатів.

У творах Н. Макіавеллі політика поставала не тільки відірваною від моралі, а й протиставлялась загальноприйнятим уявленням про належне і неналежне, почесне і ганебне. Для Н. Макіавеллі держава — все, і єдиним критерієм її діяльності виступає зміцнення влади і розширення її меж. Задля цього політики можуть йти на будь-які, в тому числі й великі злочиння. Заради цього вони можуть використовувати всі засоби, аморальні в тому числі (вбивство, отруєння тощо). Звідси й рекомендації Н. Макіавеллі володарю: бути жорстоким, віроломним, використовувати будь-які засоби для досягнення мети. Отже, як бачимо, він звільняє політику від принципів моралі. У цьому і полягає суть відомого явища, яке дістало назву “макіавеллізм”. У “макіавеллізмі” як політичній течії виділяють наступні ідеї: 1) теза про недосконалість людської природи та її егоїстичність, яка визначальним чином впливає на характер і динаміку політичного життя (ідея про “всезагальну корупцію”); 2) постулат, за яким держава з її інтересами є самоціллю; 3) твердження про вирішальну роль в політиці фактору сили; 4) положення про роздвоєність політики і моралі (“мета виправдовує будь-які засоби її досягнення”).

Н. Макіавеллі справедливо вважають одним із визнаних авторів військово-стратегічних теорій. Трактат “Державець” по суті є посібником зі створення сильної централізованої держави, здатної протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Н. Макіавеллі виступав провісником розширення територій: “...Запровадити в одному чи двох місцях колонії, які

зв'язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї, є лише одна інша можливість — розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не потребують значних затрат, і утримування їх майже нічого не коштує державцю; розорюють вони лише тих жителів, чий поля і господарства відходять до нових поселенців... Через те, з якого боку не поглянеш, утримання війська — не на користь, а от запровадження колоній — добре”.

На глибоке переконання Н. Макіавеллі, “потяг до завоювання — справа звичайна, і з тими, хто враховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ж ніхто їх не осудить..., лихо тому, хто сприяє чужій могутності, бо вона дістається або вмінням, або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається”.

Характеристика державця у Н. Макіавеллі вже стала хрестоматійною: “Але нехай із усіх звірів державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця — вовків; отже потрібно бути подібному до лисиці, щоб уміти обійти капкани, й до лева, щоб залякати вовків. Той, хто завжди подібний леву, може прогледіти пастку. Із цього видно, що розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Таке рішення було б не схвальне, якби всі люди чесно дотримувались свого слова; але ж люди, будучи нерозумними, слова не дотримуються, і через це й ти повинен чинити з ними так само. А порушити обіцяне причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних договорів, скільки угод не вступили в дію або ж пішли прахом тільки через те, що державці порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисиці. Все одно натуру цю треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром — люди ж такі простодушні і так приголомшені своїми проблемами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе обманути...”

Державець, на думку Н. Макіавеллі, нічого не вдіє, не маючи сильного війська. Воно потрібне як для внутрішніх цілей, так і зовнішніх. “Державця, — писав Макіавеллі, — підстерігають дві небезпеки — одна ізсередини, з боку підданих, друга іззовні — з боку сильних сусідів. Із зовнішньою небезпекою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників; причому той, хто має хороше військо, знайде і вірних союзників. А якщо зовнішню небезпеку буде усунено, то і всередині збережеться мир за умови, що його не порушать таємні змови; але і при нападі іззовні державець не повинен втрачати самовладання. Якщо спосіб його дій буде такий, як я кажу, він вистоїть перед будь-яким ворогом...”

До військової справи, вважає Н. Макіавеллі, державець повинен ставитися цілком серйозно: “У державця не має бути жодної іншої мети і жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог”. Він повинен добре знати військову історію, щоб не повторювати зроблених до нього помилок. “Щодо духовної підготовки до війни, — навчав він, — то державець має студіювати історію і при цьому зосереджувати свою увагу на діяннях видатних людей, маючи їх за зразок, має спостерігати, як вони поводитись у війні, досліджувати причини перемог і поразок, для того, щоб других уникнути, а перші мати за приклад”.

Н. Макіавеллі проявив себе чудовим дипломатом і в теорії, і на практиці. У разі війни, вважав, нема сенсу залишатися на нейтральних позиціях, а варто все ж вибрати собі союзника: “Державця поважають також, коли він відкрито заявляє про себе ворогом або другом, тобто коли він без вагань виступає за одного проти іншого — це завжди краще, аніж стояти осторонь. Тому що коли двоє сильних правителів вступають в поєдинок, то вони можуть бути такі, що можливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідно відкрито і рішуче вступити у війну... І завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг кличе відкрито вступитись за нього зі зброєю в руках. Нерішучі державці, як правило, обирають нейтралітет, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до загибелі”.

Н. Макіавеллі вважав, що союзи бажано укладати з рівними по силі державцями. “Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає необхідність..., бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці ж повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців”.

Високу оцінку Н. Макіавеллі дав у своїй книзі російський публіцист Ф. Бурлацький: “Макіавеллі — це співець людської доблесті, хоробрості, сміливості, винахідливості, енергії, глибини і гнучкості розуму... Дрібна політика потребувала і дрібних політиків. І люди, яких Макіавеллі міг споглядати навколо себе в царині державного життя, не могли викликати в ньому інших почуттів, крім презирства і почуття переваги. Сам він був непересічним як політичний мислитель, талановитий, яскравий, енергійний, самовідданий у своїх діях. Однак

діячем він не став і не міг стати через властивості свого розуму і характеру. Чи здатний був він сам творити зло, страчувати соратників, обманювати друзів, пригнічувати народи, робити все, що він так легко рекомендував іншим? Малоймовірно. У всякому разі, його практична діяльність свідчить проти цього!”

Поняття “макіавеллізм”, що символізувало політику, яка будується на принципі “мета виправдовує засоби”, з’явилося вже після смерті Макіавеллі. Цей принцип сформулювали сзуїти внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення Макіавеллі. Вони вилучили з його концепції вчення про фортуна, замінивши її вченням про дію в суспільстві скритої Божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря, незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Суспільство, народ є маріонетки провидіння, а тому реальна політика звільняється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів конкретної людності. Стосовно ставлення політичних діячів до творчості Макіавеллі, то воно було неоднозначним. Наполеону приписують фразу: “Тацит пише романи, Гіббон не більше як людина гучних слів, Макіавеллі — єдиний письменник, якого варто читати”. Однак згодом Наполеон відмовлявся від своїх слів, і навіть написав “Коментарі Макіавеллі Наполеоном Бонапартом”. Король Фрідріх II написав брошуру “Антимакіавеллі”, в якій протиставив змальований ним портрет державця портрету прогресивного монарха. Відомо, що великим італійським мислителем епохи Відродження захоплювався Беніто Муссоліні. Він з особливою насолодою цитував висловлювання Макіавеллі про те, що “озброєні пророки перемагають, беззбройні гинуть”. Троцький теж шукав у Макіавеллі виправдання насильству, війнам і політичному тероризму. Загальновідомим є й те, що наприкінці XVIII — першій половині XIX ст., коли почалася національно-визвольна боротьба Рісорджименто, народ та інтелігенція Італії в особі її найкращих представників — Альф’єрі, Фосколо, Мандзіні, Де Санктіса, Кардуччі — визнали в Макіавеллі свого пророка, вчителя і поета.

Одним із перших розпочав боротьбу з макіавеллівською доктриною відомий французький юрист *І. Жантіс*, чому свідчить назва його політичного трактату “Анти-Макіавеллі” (1575). Одне з найвагоміших достоїнств трактату — розгорнута критика його автором тиранічної форми правління. У своєму творі І. Жантіс формулює десять принципів тиранічної форми правління, доводячи, що саме їх радив застосовувати на практиці Н.Макіавеллі: 1) вбивати тих підлеглих, які здатні очолювати боротьбу з тиранією; 2) знищувати знання та книги; 3) вести безперервні війни, щоб розорити підлеглих; 4) ліквідувати розумних та освічених; 5) спиратися у правлінні на шпигунів; 6) довіряти чужоземцям і не довіряти своїм підлеглим; 7) боротися проти усіляких товариств; 8) діяти за принципом “розподіляй і владарюй”; 9) підтримувати одне угруповання, аби протиставити його іншому; 10) грабувати населення.

Із попереднього аналізу політичної спадщини Н. Макіавеллі випливає, які з цих тез мали стосунок до мислителя, а які були йому “приписані”.

Раціоналістичні концепції політики мислителів Нового часу. Логічним продовженням ідей, висловлених мислителями епохи Відродження, стали суспільно-політичні погляди діячів епохи Просвітництва, що виникло в Європі на зламі XVII—XVIII ст. Домінуючими у суспільствознавстві цього періоду були теорії “природних прав людини” та “суспільного договору”, основоположником яких вважають голландського мислителя Гуго Гроція (1583—1645). У своїй праці “Про право війни та миру” він докладно обґрунтував дані теорії, окремі аспекти яких були пізніше ґрунтовно розроблені Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, І. Кантом та іншими.

До “природних прав людини” відносили право на життя, безпеку, продовження роду, власність, свободу тощо. Ці права і повинна була в першу чергу захищати держава, яка виникла в результаті суспільного договору.

Основні положення *теорії суспільного договору*: 1) виникнення держави є волевиявленням громадян, які хочуть уникнути “війни всіх проти всіх” (Т. Гоббс); 2) держава має в своєму розпорядженні тільки ті права, які делеговані їй суспільством: народ залишається сувереном, вищим джерелом влади; 3) суспільство — сукупність громадян, відносини між якими регулюються нормами права; 4) кожний з учасників договору вважає інших рівними собі; 5) громадяни, які вступили в договір, зберігають за собою всі природні права, заради збереження яких створюється держава.

Раціоналістичне трактування політики в працях англійських просвітників. Томас Гоббс (1588—1679) і Джон Локк (1632—1704). *Томас Гоббс* народився 5 квітня 1588 р. в сім’ї

вікарія містечка Уестнорт. Мати Гоббса походила з йоменів. Малий Томас навчався в місцевій церковно-парафіяльній школі, а згодом у приватній школі, де ґрунтовно вивчив латинську і грецьку мови. Протягом 1602—1608 рр. Томас Гоббс навчався в Оксфордському університеті, а згодом відвідав цілий ряд європейських країн — Францію, Німеччину, Італію, — супроводжуючи сина герцога Девонширського. Під час однієї з таких поїздок він познайомився з легендарним Френсісом Бсконом. У 1642 р. побачив світ його трактат «Про громадянина», який викликав значний резонанс у той час.

У 1651 р. Гоббс видав великий трактат “Левіафан”. В оповіді Біблії Левіафан — морське чудовисько, що має вигляд крокодила, величезного змія або дракона. Воно постає і як втілення величезної незбагненності творіння Божого, що перевершує міру людського осягнення, і як стихійна, ворожа Богові сила; у кожному разі це щось надлюдське — таке собі смертне божество, очевидна могутність якого таїть для людини і втіху, і страх, і прилисток, і звабу. «Смертним богом» Гоббс іменує Левіафана — державу. Гоббс розглядав три моменти становлення політичного організму: природний стан — перехід до держави — державний стан. Ф.П. Шульженко, аналізуючи концепцію Т. Гоббса щодо природного стану, стверджував, що в ньому немає загальної влади, немає законів і, відповідно, немає справедливості. У цьому стані немає власності, кожен має право на все, у тому числі й на життя людини. У природному стані точиться «війна всіх проти всіх». Людина, як істота еґоїстична, завжди перебуває під страхом смерті, під впливом інстинкту самозбереження, що перемагає усі інші почуття. Але розум, здатність людей розмірковувати вказують умови виходу з цього стану. Ці умови — природні закони. До них мислитель відносить прагнення миру, необхідність виконання укладених угод, відмову кожного від своїх прав тією мірою, якою цього вимагають інтереси миру й самозахисту. Але наявність природних законів ще не веде до миру та безпеки. Закон може виконуватися за допомогою примусу і сили. Такою силою є у вченні Гоббса держава.

Мета держави — забезпечити безпеку життєдіяльності громадян. Кінцевою причиною, метою чи наміром людей (котрі за своєю природою люблять свободу і панування над іншими), при накладенні на себе пут, що зв'язують нас, коли ми живемо в державі, є турбота про самозбереження і водночас про життєвий добробут. Тобто, встановлюючи державу, люди керуються прагненням позбавитись від лихоліття війни, яка є непоборним наслідком природних пристрастей людей там, де немає видимої влади... Ми говоримо, — писав Гоббс, — що державу засновано, якщо множина людей домовляється і укладає договір кожного з кожним у тому, що заради миру між ними і захисту від інших кожен визнаватиме своїми усі дії і міркування тієї людини чи зібрання людей, котрому більшість дає право представляти усіх незалежно від того, голосував він за чи проти них.

До наслідків такого існування Т. Гоббс відносить наступні: піддані не можуть змінити форму правління; верховна влада не може бути втрачена; ніхто не може, не порушуючи справедливості, виступати проти настановлення суверена, якого проголосила більшість; піддані не можуть засуджувати дії суверена; жодного суверена не можуть покарати його піддані; суверен — це суддя в усіх питаннях, що стосуються всього необхідного для миру і захисту своїх підданих, і суддя щодо того, яким доктринам слід їх навчати; право встановлювати правила, завдяки яким кожен підданий розумітиме, що саме становить його власність, яку ніхто інший не може, не порушивши справедливості, відняти у нього; суверенові також належить судова влада і право розв'язувати суперечки; і право оголошення війни і укладення миру, залежно від того, що він вважатиме доцільнішим; і право вибору всіх радників і міністрів, як цивільних, так і військових; і право нагороджувати і карати на його розсуд (якщо воно раніше не визначено в іншому законі); і право визначення почесних титулів і табеля про ранги. На думку Т. Гоббса, верховна влада згубна меншою мірою, ніж її відсутність, і шкода виникає тоді, коли більшість важко кориться меншості.

Різних форм держави може бути тільки три. Якщо представником є одна людина, тоді держава — монархія; якщо збори всіх, хто хоче брати участь, тоді це демократія, або народовладдя; а якщо верховна влада належить зібранню лише частини громадян, тоді це аристократія. Інших видів держави не може бути, оскільки верховну владу мають або один, або багато людей, або усі разом. Тиранія і олігархія — це лише різні назви монархії і аристократії. Справді, ті, хто зазнав образ за монархії, називають її тиранією, а незадоволені аристократією називають її олігархією. Так само ті, кому було заповдіяно прикрість за демократії, називають її анархією (що означає відсутність уряду), і проте ніхто, гадаю, не вважатиме, що безвладдя —

це якась нова форма правління. Розпорядження про передачу престолу хоч би й королю іншої нації не є законним.

Т. Гоббс поділяв владу на батьківську і деспотичну, закономірно віддаючи перевагу першій. Батьківського панування можна досягти або шляхом виховання, або шляхом передачі підданства одним із батьків іншому. Деспотичного панування досягають не шляхом перемоги, а через домовленість про покору. Влада суверена в державі повинна бути абсолютною. Людей, які мешкають в державі, Т. Гоббс поділяв на впорядкованих і неупорядкованих. Першими він називав тих, в яких одна людина або зібрання людей виступають як представники всієї групи. Усі інші групи називаються неупорядкованими. Державних службовців верховної влади мислитель поділяв на групи: службовці для загального управління (протектори, віце-королі і губернатори); для спеціального управління, такого, наприклад, як управління господарством; для навчання народу; для судочинства; для виконання рішення. Радники, які не виконують ніяких інших функцій, окрім надання порад, не є державними службовцями.

Багато уваги звертає Т. Гоббс на закони, які поділяє на основні й неосновні. Основним законом у кожній державі є такий, в разі скасування якого держава, подібно до будівлі, підвалини якої зруйновано, має впасти і остаточно розвалитися. Тому основним законом є той, на підставі якого піддані зобов'язані підтримувати всяку владу, що дана суверену — монархові чи верховному зібранню, і без якої держава не може встояти. Такими законами, наприклад, є право оголошення війни і укладення миру, судова влада, право призначати посадових осіб і право суверена робити все, що він вважатиме за потрібне для інтересів держави. Неосновним є той закон, скасування якого не викликає розпаду держави, наприклад, закон про позови між підданими. Вбачав Т. Гоббс відмінність між законом і правом. Право — це свобода, саме та свобода, яку залишає нам цивільний закон. Цивільний же закон є зобов'язанням і забирає в нас ту свободу, яку надав природний закон.

Покарання, без яких держава не може обійтися, Т. Гоббс поділяв на Божі та людські. До останніх він відносив тілесні покарання, грошові, безчестя, ув'язнення, вигнання, або змішані, які складаються з названих вище. Серед тілесних покарань він виділяв страту, яка буває простою, або поєднаною з тортурами. Детально описуючи різні види покарань, мислитель, разом з тим, констатував, що «покарання невинних підданих суперечить природному закону».

Т. Гоббс наводить причини, які послаблюють державу, що, врешті-решт, приводить до її краху. До таких він відносив наступні: розпад держав через їх недосконале заснування; недостатність абсолютної влади; причини, спричинені отрутою бунтарських учень; усе, що людина робить проти своєї совісті; думка про те, що суверен підлягає цивільним законам (Т. Гоббс вважав, що суверен не може підлягати законам, які сам створив); приписування підданим абсолютного права на власність; вчення про подільність верховної влади; наслідування сусідніх народів; наслідування греків і римлян; змішане правління; нестача коштів; монополії і зловживання у сфері державних відкупів; популярність окремих осіб; надмірні розміри одного міста, безліч корпорацій; свобода висловлювання проти верховної влади.

Розділ XXX «Левіафана» присвячений обов'язкам суверена, задля яких його було наділено верховною владою, а саме меті забезпечення безпеки народу. Це завдання він повинен виконувати шляхом просвіти і законів, робити все це відверто, від щирого серця. Натомість піддані мають розуміти, що зміна форми правління не потрібна.

У «Бегемоті» — своєрідній філософській інтерпретації Англійської революції 1640—1660 рр., Т. Гоббс спиняється на її причинах: з одного боку, патологічний стан англійського суспільства, зумовлений хитанням, а згодом банкрутством його дотеперішніх авторитетів та переоцінкою суспільних цінностей, і, з другого боку — нетямущість народних мас, зумовлена їх непоінформованістю і збаламучена «спокусниками», які, використовуючи це, намагалися їх руками досягнути своїх владних цілей. Ця «несвідомість» народу щодо своїх обов'язків супроти держави, як і зажерливість революціонерів, що намагалися нав'язати іншим свої доктрини, при допомозі яких вони прагнули закріпити своє панування, спочатку підготували ґрунт, а потім призвели до кривавої громадянської війни, яка коштувала величезних жертв і довела країну до цілковитої руйнації.

Найбільш повно ідеї раннього Просвітництва відобразилися в соціально-політичних та філософських поглядах Дж. Локка, якого справедливо вважають родоначальником класичного лібералізму. Він походив з пуританської сім'ї дисидентів, яка проживала у Рінгтоні в Сомерсетширі. Закінчив Вестмінстерську школу та коледж Оксфордського університету, де був найталановитішим студентом. Основний його політичний твір «Два трактати про врядування»

(1690). в якому мислитель висунув положення своєї політичної теорії: 1) політичній (державній) владі передують природні стани людей, який був доволі впорядкованим і благополучним. Однак механізму, здатного забезпечити використання природних прав, тоді не було, і люди самі повинні були їх захищати; 2) заради того, щоб уникнути зайвих зіткнень і непорозумінь, забезпечити безпеку життя, свободу і власність, люди укладають між собою суспільний договір, результатом якого є утворення держави; 3) держава сама по собі неспроможна гарантувати природні права людини, оскільки влада, якщо вона не контролюється, може виходити за межі своїх повноважень; 4) для того, щоб держава не виходила за межі своїх повноважень, Дж. Локк пропонує спеціальний конституційний механізм, який містить у собі два елементи: принцип розподілу влад та принцип законності. Принцип розподілу влад полягає в тому, щоб не допустити концентрації влади в руках монарха. Принцип законності полягає в тому, що «жодна людина, яка належить громадянському суспільству, не може бути винятком стосовно законів цього суспільства»; 5) у народі, виходячи з теорії суспільного договору, залишається верховна влада та право змінювати, переобирати склад законодавчого органу; 6) класифікуючи форми держави, Дж. Локк виділяє демократію, олігархію і монархію, віддаючи перевагу першій.

Підсумовуючи свою головну працю, Дж. Локк зазначив: «Влада, яку кожен індивід передає суспільству, коли входить до нього, не може знову повернутися до індивідів, поки суспільство продовжує існувати, а завжди залишатиметься у спільноті, бо без цього не може бути ні спільноти, ні спільного утворення, — це суперечить первісній угоді. Отже, коли суспільство надало законодавчу владу будь-якому зібранню людей для того, щоб вона перебувала надалі у них та в їхніх наступників, з правом та повноваженнями призначати таких наступників, то, поки триває це врядування, законодавча влада ніколи не може повернутися до народу. Бо, надавши законодавчому органу владу назавжди, люди передали йому свою політичну владу і не в силі повернути її назад. Але якщо вони встановили межі тривалості існування свого законодавчого органу й передали цю верховну владу якій-небудь одній особі чи зібранню лише тимчасово або ж коли через зловживання тих, хто при владі, її втрачено, — то після такої втрати чи по закінченні встановленого терміну влада повертається до суспільства і народ має право діяти як верховна влада й бути самому законодавчим органом, або ж утворити нову форму, або ж, зберігаючи стару форму, передавати владу до нових рук — як вважатиме за краще».

Раціоналістичне трактування політики у працях французьких просвітителів. Одним із перших французьких просвітителів був Шарль Луї Монтеск'є (1689—1755), автор фундаментальних праць «Перські листи», «Роздуми про причини величчя й занепаду римлян», «Про дух законів». Він, поряд з Дж. Локком, був основоположником теорії розподілу влади в суспільстві на законодавчу, виконавчу і судову. Розподіл влади гарантує безпеку громадян від сваволі та зловживань владою, забезпечує їм політичну свободу, робить право справжнім регулятором стосунків між громадянами та урядом.

Ш. Монтеск'є в історії державності виділив чотири найбільш характерні форми правління — демократію, аристократію, монархію і деспотію, кожна з яких має свої вади, позитивні риси і принципи функціонування. Значну увагу в своїй творчості Ш. Монтеск'є приділив впливу навколишнього середовища на політичне життя суспільства (розміри держави, клімат, ґрунти, чисельність населення, місцезнаходження держави тощо). Розглядаючи сутність законів, він доходить висновку, що законодавство повинно виходити із «духу законів» того народу, для якого воно створюється (звідси назва роботи «Про дух законів»). Дух законів, вважав Монтеск'є, визначається цілим рядом чинників: 1) природа і принцип правління; 2) фізичні властивості країни (ландшафт, розміри тощо); 3) традиції, звичаї, моральні норми; 4) свосвідність законодавчого процесу.

Важливою постаттю французького просвітництва був *Вольтер* (Франсуа Марі Аруе, 1694—1778). Оскільки його поетичний талент мав яскраво виражений сатиричний характер, він ще у 1717 р. потрапив у Бастилію, де провів 11 місяців. На прояв свавілля пост відповів оспівуванням законності, терпимості, свободи думки, благородним протестом проти тиранії. Тоді ж почали виходити з друку його твори, перший з яких мав підпис «Вольтер». Він був прихильником природного права, а свободу вважав природним правом. Початковою формою держави вважав республіку, яка виникла з об'єднання сімей. Що стосувалося монархії, то вона, на думку Вольтера, брала свій початок з насилля і пограбувань. Найбільш справедливим суспільним порядком Вольтер вважав такий, в основі якого свобода, власність і рівність.

Мислитель пропагував ідею “освіченого монарха”, від якого чекав сприяння просвітництву та економічному прогресу. Яскравим прикладом такої особистості Вольтер вважав російську імператрицю Катерину II, міністра фінансів Тюрбо. Для «Філософських листів» Вольтера характерне возвеличення англійської конституційної монархії, яку він порівнює із стародавнім Римом. Пайкраща законотворча діяльність, на думку Вольтера, теж в Англії. У державі все має бути підкорене закону, починаючи з королівської влади і церкви. Закони охороняють рівність, а свобода людини полягає в тому, щоб залежати лише від законів.

Своєрідну роль у Просвітництві відіграв *Жан-Жак Руссо* (1712—1778). Його політичний трактат має назву “Про суспільний договір, чи принципи політичного правління” (1762). Вузлові положення його політичної теорії такі:

1) Основою політичної теорії Руссо є вчення про природний стан людства, природні права людини та суспільний договір.

2) На відміну від інших мислителів, Руссо дещо ідеалізує первісний стан людства, називаючи його “золотим віком”. Не випадково Вольтер саркастично заявив, що Руссо пропонує людству стати навколішки і повзти до первісного лісу.

3) Після того, як з’являється приватна власність, а відтак і політична нерівність, вважає Руссо, людство стало приреченим на важку працю, рабство і злиденне життя.

4) Руссо ставить перед собою мету створити новий суспільний устрій, де кожний, поєднуючись з іншими, підпорядковувався тільки собі, і був би настільки ж вільним, як і у природному стані. Він хоче зняти з людей кайдани, які накладені на них у ході історичного розвитку людства. Недаремно його робота починається словами: “Люди народжуються вільними, але весь час знаходяться в кайданах”.

5) *Державний устрій*, за Руссо, характеризується наступними *ознаками*: а) основою державного устрою є народний суверенітет, загальна воля народу; б) говорячи про панування в державі загальної волі, Руссо твердить про неможливість існування асоціацій, партій, які роз’єднують загальну волю. Тобто в його ідеалізованій моделі особистість не має ніяких правових гарантій проти влади держави; в) законодавча влада в Руссо реалізується безпосередньо народом, позаяк вона не може бути відчужена від нього за своєю природою. Таким чином, Руссо повертається до ідеалізації античного прямого народоправства; г) виконавча влада утворюється на основі суспільного договору за рішенням суверена (народу) і має підтримувати й виконувати закони, які діють у державі. Залежно від того, кому належить виконавча влада (одному, декільком, всім), Руссо говорить про демократичне, аристократичне чи монархічне правління. Великої різниці між ними він не проводить, оскільки джерелом влади є народ, який завжди зможе змінити уряд, якщо той порушить суспільну угоду.

Отже, розробляючи свою теорію, Руссо і сам не помітив того, як, знявши з людей одні кайдани, наклав на них інші — так звану “народну волю”. Адже в державі Руссо не має права на існування опозиція, індивідуальна думка людини. З цієї причини вчені вважають його одним із тих мислителів, який заклав філософське підґрунтя майбутніх тоталітарних режимів. Його роботу “Про суспільний договір” трактують сьогодні як дослідження законності влади в суспільстві, бо народну волю він ставить на місце влади монарха, знищуючи цим самим божественне право на владу королівських династій. “Замахи, вбивства монархів зустрічаються в історії людства досить часто, — писав А. Камю, — але Руссо знищує принцип, на якому базується влада монарха”. Руссо доводить, що влада в державі від Бога має належати народу (ідея народного суверенітету). На практиці теорію Руссо втілити в життя зробили спробу лідери Великої Французької революції. Під час суду над французьким королем Дантон заявив: “Ми прийшли сюди не судити короля, а просто його вбити”. Згідно з теорією Руссо місця монарху в суспільстві вже не було, а тому його стратили за узурпацію народної влади.

Головним аспектом політичних розмірковувань Дені Дідро (1713—1784) була природа людини. Коли люди перебували у природному стані, вони були рівними, але прагнучи жити спільно з подібними до себе, вони почали об’єднуватися в суспільство для задоволення своїх потреб. Продуктом суспільного договору є державна влада, в основі якої — воля народу. Метою держави є забезпечення невід’ємних прав громадян та їхнього добробуту. Серед форм держави Дідро віддавав перевагу монархії, обмеженій цариною закону. Монарх теж повинен працювати задля реалізації означеної мети держави. Якщо ж він цього не робить, то народ може розірвати договір і укласти новий.

Поль Анрі Дитріх Гольбах (1723—1789) був видатним представником французького матеріалізму XVIII ст. Свої погляди він виклав у працях «Система природи», «Природна

політика», «Суспільна система» та ін. Мислитель вважав, що основою держави є договір, під яким слід розуміти сукупність явних чи уявних умов, які й поєднують людей у суспільство. Люди зобов'язані коритися дотриманню законів, які діють в суспільстві. Що стосується останніх, то їх Гольбах поділяв на природні та позитивні. До основних природних прав просвітник відносив свободу, власність та безпеку. Вони, на його думку, є беззмінними. Позитивні закони, які змінюються в процесі розвитку суспільства, випливають із суспільного договору. Основне завдання правителя — охорона природних прав людей. Гольбах розрізняв такі форми держави, як демократія, аристократія та монархія, віддаючи перевагу останній. Щоправда, мислитель схвалював тільки обмежену монархію, за якої має місце народне представництво. Він не заперечував той факт, що від необмеженої монархії до тиранії — один крок.

Клод Адріан Гельвецій (1715 — 1771) утверджував ідею природної і політичної рівності людей, залежності їхніх моральних вчинків і понять від соціальних умов. Мислитель розрізняв три типи врядування: врядування одного; врядування кількох; врядування всіх. Говорячи про врядування одного, Гельвецій зазначав: «Інтерес деспота, часто протилежний громадському інтересові, мусить затьмарювати всяке поняття чесноти, і властолюбство, цей рушійний принцип громадянина, не може творити там людей справедливих і добродесних». Розмірковуючи про врядування кількох, Гельвецій констатував, що за такого врядування найвища влада перебуває в руках певного числа вельмож. Тоді деспотом стає дворянський стан. Мета цих дворян — тримати народ у бідності й ганебному та нелюдському поневоленні. Якщо ж найвища влада в державі рівно розподілена поміж усіма станами громадян, тоді деспотом є нація. Чого вона хоче? Добра більшості. Яким чином здобувають її ласку? Послугами, що їх роблять їй. Тоді всякий вчинок, відповідний до інтересу більшості, є справедливий і добродесний; тоді владолубство, рушійний принцип громадян, мусить спонукати їх до любові до справедливості й талантів. Який наслідок цієї любові? Громадський добробут. Найвища влада, розподілена між усіма класами громадян, є душа, яка, рівно поширюючись на всі складові держави, оживляє її, надає їй здоров'я й міці. Тож не дивно, що цю форму врядування ставили за найкращу.

Значну увагу приділив Гельвецій категорії нетерпимості. Він вважав, що саме нетерпимість часто буває фатальною для володарів. Немає жодного приводу припускати нетерпимість, засуджену розумом і природним законом. Цей останній закон священний — він від Бога, Бог його не скасував. Це ж стосується і влади, яка здобута силою: «Всякий акт самовладства несправедливий. Владу, набуту й закріплену силою, сила вправі і повалити. Хоч би як звався ворог нації, а вона завжди може боротися з ним і знищити його. Самовладство, що ним, здається, так дорожать деякі монархи, є лише розкіш могутності, яка, не додаючи нічого до їхнього благоденства, становить нещастя їхніх підданців. Щастя володаря не залежить від його деспотизму».

Цікавими можуть видатися поради Гельвеція володарю: «Боязка поведінка, незліченні перестороги для суспільства часто були фатальнішими, ніж самий заколот. Можна, не ображаючи добродесного володаря, визначити межі його влади, вказати йому, що закон, який проголошує громадянське добро найпершим законом, є закон священний, непорушний, якого сам володар повинен шанувати; що всі інші закони є лише різні засоби забезпечити виконання того першого і що, нарешті, між благоденством народів і державця є взаємозалежність. Звідки я роблю висновок: Що для державця річ справді шкідлива — брехня, яка ховає від нього хворобу держави. Що для державця річ справді пожиточна — правда, яка просвічує щодо лікування і ліків. Отже викриття істини — корисне; але чи мусить, спитають, людина казати її іншим людям, коли так небезпечно для неї ту істину викривати?».

Гельвецій вважав, що володар повинен проголошувати націям істину як корисну і давати свободу розвитку преси, як засіб істину відкрити. Адже скрізь, де ця свобода заборонена, нещастю, як глупа ніч, окриває всі розуми. Тоді прихильники істини, шукаючи її, бояться її відкрити. Уряди здебільшого закликають ще громадянина шукати істину, але за відкриття її майже всі його карають. Зрештою, не досить показати, що істина корисна, що людина людині її повинна казати і що преса мусить бути вільна, — треба, крім того, вказати, до якого лиха призводить у царствах байдужість до істини. Свобода мислення, на глибоке переконання Гельвеція, дає плоди істини, ця свобода підносить душу, породжує велич думки; страх, навпаки, принижує її і творить лише ганебні ідеї. У розділі «Про виховання володарів» Гельвецій писав: «...Пороки й чесноти людей завжди є наслідок і їхнього різного становища, і

різниці в їхній освіті. Виходячи з цього принципу, припустимо, що хочемо для всяких обставин розв'язати проблему добірного виховання — що робити? 1) Визнати, які таланти й чесноти істотні в людині такої чи такої професії. 2) Указати, яким чином змусити її ці таланти й чесноти набути. Людина взагалі лише відсвічує поняття тих, хто її оточус, і напевно схилити її можна тільки до тих чеснот, що для неї притаманні...». Гельвецій виділив кілька переваг громадянського виховання над домашнім: 1) здоровість місця, де молодь може здобути освіту; 2) суворість розпорядку; 3) змагання, що його це виховання викликає; 4) розумні вихователі; 5) його твердість. Однак, «в усякому деспотичному врядуванні й у всякій країні, де чеснота всесильному гидка, намагатися творити чесних громадян — річ марна й безумна».

Політико-правові вчення в Німеччині у XVII — XVIII ст. Великий вплив на політико-правову думку в Німеччині даного періоду мали ідеї Великої Французької революції. Але німецька буржуазія того часу, яка була лідером старої феодальної опозиції, не хотіла спиратись на підтримку широких народних мас. І тому ідеологи опозиції перекладали революційні ідеї у сферу філософії, обходячи, таким чином, гострі суттєві вимоги часу.

Одним із перших у Німеччині, хто почав системно обґрунтовувати принципи лібералізму, який у той час вважався ідейною платформою буржуазії в Західній Європі, був професор Кенігсберзького університету *I. Кант* (1724 — 1804). На його могилі в Кенігсберзі викарбувані слова: “Дві речі переповнюють душу все більшим хвилюванням, чим частіше про них думаєш: це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені”. “Зоряне небо” у І. Канта — це закони необхідності, причинності, які діють у природі та суспільстві (все має свою причину), а моральний закон — це закон свободи, свободи дій, вчинків особистості. Ось цю дилему між необхідністю і свободою й робить спробу вирішити в своїй політичній філософії І. Кант. Вирішує він її з допомогою категоричного імперативу — морального закону, якому має підпорядковуватись поведінка людей у суспільстві. Суть його в тому, що кожна людина має діяти в суспільстві згідно такої максими, керуючись якою, вона може побажати, щоб дана максима стала всезагальним законом. Категоричний імператив І. Канта — це перефразоване правило моральної поведінки, про яке говорив китайський мудрець Конфуцій: “Не роби іншому того, чого б не хотів, щоб робили тобі”.

Але І. Кант допускає можливість того, що не всі громадяни будуть організовувати свою життєдіяльність, керуючись вимогами категоричного імперативу, а отже, сам по собі він не зможе реалізовувати себе на практиці. Тому І. Кант вважає, що свобода кожної особистості має бути обмежена, щоб ніхто не міг посягати на свободу інших. “Свобода одного, — пише І. Кант, — закінчується там, де починається свобода іншого”. Це завдання (обмеження свободи) виконує право, яке з цієї причини у І. Канта виступає сутнісною формою буття свободи. Право мусить мати примусовий і всезагальний характер, який зможе забезпечити йому тільки держава. Таким чином, у політичній філософії І. Канта робиться перехід від етики до права. І. Кант вважає, що головне призначення держави — створити правову основу для функціонування суспільства. Звідси І. Канта вважають одним із засновників ідеї правової держави.

Виникнення держави І. Кант трактує, виходячи з теорії “суспільного договору”, який укладають між собою морально розвинуті люди. Тому державна влада не може поводитися з громадянами як з істотами, котрі не знають морального закону і не можуть правильно вибирати лінію своєї поведінки. Тобто І. Кант критикує “батьківську опіку” з боку держави над суспільством.

Загальноприйнятій класифікації державних форм правління І. Кант не приділяв особливої уваги, виділяючи три їх види: автократію, аристократію і демократію. Він вважав, що проблема устрою держави пов'язана із засобами і методами управління суспільством. З цієї позиції він виділяв республіканську (існує розподіл влад) і деспотичну (злиття владн законодавчої і виконавчої) форми устрою держави.

З передових, прогресивних позицій І. Кант аналізував і проблеми зовнішньої політики. У роботі “До вічного миру” він сформулював шість “попередніх статей” запропонованого ним проекту угоди про “вічний мир” між народами: 1) мирний договір знищус всі наявні причини майбутньої війни; 2) жодна самостійна держава не може бути загарбана іншою державою; 3) постійні армії мусять поступово зникнути; 4) забороняється використовувати державні позики для фінансування війни; 5) жодна держава не має права шляхом насильства втручатися в устрій інших держав; 6) жодна держава під час війни не може вдаватися до таких дій, а саме:

порушення умов канітуляції, підступні вбивства тощо. Оцінюючи соціально-історичний зміст філософії І. Канта, К. Маркс у 1842 р. назвав її “німецькою теорією французької революції”.

Відомим представником німецької класичної філософії кінця XVIII — XIX ст. був *Йоганн-Готліб Фіхте* (1762 — 1814). Юрій Кушаков у змістовній монографії «Париси з історії німецької філософії Нового часу» (2006) дав яскраву характеристику цьому мислителю: «Фіхте прожив коротке життя, він пішов у інший світ, коли йому ще не сповнилося й 52 роки, у повному розквіті фізичних і розумових сил. Та Богу краще знати, кого й коли запрошувати до себе. Земний час його скінчився. «Світовий дух» передав уже естафету Шеллінгу й Гегелю. Для Фіхте ж настав час «блаженного життя», «наставляння», до якого він так переконано й ревно проповідував... Якщо Кант — це людина думки, сама незворушність, холодний математичний розрахунок, то Фіхте — ураган, буря, блискавка, непохитна воля й прага діяльності. Дух боротьби й пафос викриття пронизують усі його праці, так само як і епістолярну спадщину... Майже всі тексти Фіхте і його лекції — не спокійний академічний виклад, а, швидше, релігійна проповідь. Він віщує і пророчить. Він не стільки викладав філософію, скільки проповідував її. Читаючи лекції, він священнодіє. «Я — жрець істини, я вступив до неї на службу й зобов'язався зробити для неї все — дерзати й страждати». Основні твори мислителя: «Про призначення вченого», «Призначення людини», «Замкнена торгова держава».

Фіхте твердив: у суспільстві повинен панувати закон, але його дія не настане автоматично. Він добре усвідомлював, що правові відносини не застраховані від порушень, а тому їх належить захищати примусом. На основі такого розуміння права Фіхте будував своє вчення про державу. На його переконання, примусовою силою, уособленою в державі, не може бути індивідуальна воля, а лише колективна. Виникнення загальної волі можливе в результаті укладення суспільного договору, якого необхідно дотримуватися. Фіхте — палкий прихильник республіки, рекомендував утворити ефорат — постійну контрольну владу, яка в разі необхідності має право оголосити інтердикт, тобто призупинити діяльність виконавчої влади. Він наголошував, що джерелом всякої влади є народ, хоча його погляди й зазнали певної еволюції. Зрештою, не відмовившись від радикальних поглядів (революція), Фіхте, все ж таки, віддавав перевагу ліберальним реформам зверху.

У 1800 р. побачила світ його ґрунтовна праця «Замкнена торгова держава», в якій автор змалював картину ідеальної держави, в основі якої закладені розум і справжня свобода. Населення цієї держави поділено на три стани: хліборобів, промисловців і купців. Окремо стоять особи, зайняті у сфері культури й політики. Держава розподіляє професії між громадянами, заборонена свобода промислів і професій, панує приватна власність, регламентується виробництво та охороняється вітчизняна промисловість від конкуренції іноземців. Фіхте розцінював державу як зло, тому вважав її тимчасовим інститутом. Рано чи пізно вона відіме, але це відбудеться не скоро. Після зникнення держави встановиться природний стан людини, який відповідатиме її призначенню.

У соціальній філософії *Г. Гегеля* (1770 — 1831) належне місце посідає проблема держави, влади, суспільного устрою. Він вводить у політичну науку розмежування понять “громадянське суспільство” і “держава”. На думку мислителя, в державі втілена загальна воля громадян, а в громадянському суспільстві — специфічні, приватні інтереси окремих індивідів. Громадянське суспільство, — вважав Г.Гегель, — включає в себе економіку, соціальні класи, корпорації та соціальні інститути, головне завдання яких полягає в забезпеченні життєдіяльності суспільства. Станів і класів громадянського суспільства він виділив три: промисловий, субстанційний і загальний (бюрократія, чиновники).

Г. Гегель був прибічником спадкової монархії, яка обмежена законами. Саме дія закону захистить її від деспотизму. Ідеалом такого устрою Г. Гегель вважав наполеонівську Францію. Однак, вже викладаючи у Гейдельберзькому університеті, вчений кардинально змінив своє ставлення до Франції, безмежно, на нашу думку, ідеалізуючи Пруссію. Наполеонівська Франція характеризується ним як “бездушна тиранія”, а пруська влада зображується як “єдність народу й короля”. Поняття права Г. Гегель вживав у трьох основних значеннях: право як свобода (ідея права); право як певний ступінь і форма свободи (особливе право); право як закон (позитивне право). Поняття права, за Г. Гегелем, проходить три етапи: абстрактного права (право власності, договору і неправди), моралі (намір і благо, добро і совість) й моральності (сім'я, громадянське суспільство і держава).

Отже, аналізуючи політичні теорії мислителів Нового часу, можна зробити висновок, що саме в цей період були розроблені ряд принципів, ідей і положень (природні права людини,

суспільна угода, теорія правової держави і громадянського суспільства, розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову), які пізніше будуть покладені в основу новітньої політичної науки.

1.3. Основні школи і напрями розвитку сучасної політології

1.3.1. Англосаксонська школа в політології

Термін “англосаксонська школа” об’єднує становлення і розвиток політичної науки у *Сполучених Штатах Америки та Великій Британії*.

Організаційне становлення політології в США відбулося наприкінці XIX — на початку XX століття, коли науку почали викладати в американських університетах, почала діяти Американська асоціація політичної науки, стали публікуватися спеціалізовані видання.

У період між Першою та Другою світовими війнами політичні дослідження в США стали користуватися підтримкою приватного бізнесу. Насамперед, фінансувалися програми аналізу громадської думки, дослідження щодо електоральної поведінки. Це стимулювало утворення близько тридцяти науково-дослідницьких центрів.

На розвиток американської політичної науки упродовж перших десятиліть минулого століття найбільше вплинули теоретичні підходи та методологія досліджень, запропоновані європейськими соціологами Г. Москою, В. Парето, Р. Міхельсом, М. Вебером. Саме тому політичну науку в США викладали, насамперед, у формі *політичної соціології*.

Найбільш відомим політологом першої половини XX століття є *Артур Фішер Бентлі*. У праці “Процес керівництва. Вивчення громадських рухів” (1908) Бентлі робить припущення, що діяльність людей у політиці завжди визначається їх реальними інтересами і структурується через “*групи інтересу*”, тобто неформалізовані об’єднання осіб, які поділяють одні й ті самі інтереси. Артур Бентлі запроваджує у науковий обіг термін “*політичний процес*”.

У США був сформований також перший методологічний підхід до дослідження політичних інститутів, явищ та процесів, який за назвою Чиказького університету, де він був розроблений, дістав назву *Чиказька школа в політології*. Її засновником у 20-х роках минулого століття став *Чарльз Мерріам*, якому належить своєрідна “біблія” американської політології міжвоєнного періоду — праця “Сучасний стан політичної науки” (1931).

Основна заслуга Чиказької школи полягає в тому, що її представники на основі конкретних емпіричних досліджень обґрунтували, що справжній розвиток політичного знання є можливим лише за допомогою використання методології міждисциплінарних досліджень із використанням кількісних методів, а також при умові організованої інституційної та фінансової підтримки наукових студій.

З 40-х років XX століття домінуючою методологією дослідження сфери політики стає *біхевіоризм*. “*Поведінкову революцію*” прийнято датувати 1944 роком, коли вчені Колумбійського університету на чолі з *Полем Лазарсфельдом* опублікували перше академічне комплексне дослідження виборів у представницькі органи американських штатів, у якому основна увага приділялася поведінці окремих виборців.

Незважаючи на відмінності між різними течіями біхевіоризму, об’єднуючими є такі принципи положення:

- 1) використання не пов’язаних між собою абстрактних тверджень, які можна перевірити емпірично;
- 2) пояснення цих фактів через причинно-наслідкові зв’язки (“стимул — реакція”);
- 3) основними методами збору фактів є опитування громадян і аналіз статистичних даних.

Причина популярності “поведінкових” досліджень пояснюється, насамперед, попитом на них у середовищі підприємців, котрим необхідна була інформація, яким чином краще продати свою продукцію, та політиків — які були зацікавлені в інформації про інтереси та поведінкові наміри своїх виборців.

Після Другої світової війни біхевіористський підхід в США застосовується в дослідженні різних сфер політики, а також у *вивченні міжнародних відносин*.

Провідними центрами міжнародних студій стають Йельський, Гарвардський, Колумбійський університети, Масачусетський технологічний інститут. Поряд з традиційними для дослідження міжнародних відносин дисциплінами — міжнародне право, історія дипломатії

— у навчальні плани у цих навчальних закладах включаються нові курси, а саме політичної економії, дослідження громадської думки у зарубіжних країнах, політичної культури.

У 60—70-х роках минулого століття політична наука в Сполучених Штатах Америки набула статусу академічної дисципліни, а спеціальність політолога — характеру сучасної, престижної та універсальної професії. На кінець 70-х років кількість членів Американської асоціації політичних наук становила близько 10 тисяч осіб.

У цей період і аж до сьогоднішня поряд із дослідженням електоральної проблематики, міжнародних відносин найбільш популярною тематикою американської політології стає *демократія*.

Найбільш відомими теоретиками сучасної демократії в США є *Роберт Даль*, *Джованні Сарторі*, *Арендт Лейтхардт*. Водночас популярні концепції демократизації недемократичних режимів розробили *Лері Деймонд*, *Філін Емітер*, *Збігнєв Бжезінський*, *Самюель Гантінгтон*.

Наприкінці ХХ століття відбуваються зміни і в методології політичної науки — біхевіористський підхід піддається критиці за надмірний емпіризм, нової популярності здобуває *нормативний* підхід до дослідження політичних проблем.

Великої популярності набули дослідження у сфері такої субдисципліни як *порівняльна політологія*. Здійснюються порівняльні дослідження сучасних політичних інститутів, держави, публічної політики, зовнішньої політики різних держав. Методологію компаративних досліджень розробляють такі відомі вчені як *Адам Пшеворський*, *Сідней Верба*, *Матей Доган*.

У *Великій Британії*, без сумніву, серед усіх європейських країн відчувається найбільший вплив американської політичної науки. Недарма британська політологія є інтегральною частиною єдиної англосаксонської школи.

Водночас у методології та проблематиці політичних досліджень цих країн є і значні відмінності. У Великій Британії вплив біхевіоризму ніколи не набував такого розмаху, як у США. Більшість досліджень британських вчених мають нормативний характер, а серед предметних сфер найбільш популярними є методологія політичної науки та політична філософія.

Саме британський вчений австрійського походження *Карл Поппер* піддав сумніву такий методологічний принцип біхевіоризму як принцип верифікації, тобто визнання необхідності підтвердження істинності чи неістинності будь-якого твердження. Поппер взамін запропонував критерій фальсифікації. Цей принцип він пояснив за допомогою відомого прикладу: “Якщо ми не можемо знайти хоча би одного чорного лебедя, то можна стверджувати, що всі лебеді білі”.

Політологи Великої Британії є “піонерами” у дослідженні такої важливої проблеми як *“корпоративна держава”* та явища *корпоративізму* в цілому. Для корпоративної держави, яка заснована на теорії ліберального корпоративізму, характерним є існування специфічних інститутів (консультативні комітети, ради), що складаються з представників груп інтересу (бізнесу, профспілок) та уряду і несуть спільну делеговану відповідальність за здійснення державного управління. Політичні партії в такій державі відіграють меншу роль.

Інноваційність британської політичної філософії кінця ХХ століття полягає також у спробі сучасного філософського осмислення феномену *громадянського суспільства*. Вчений *Джон Кін* у працях “Громадянське суспільство і держава”, “Демократія і громадянське суспільство” обґрунтовує практичне і навіть інструментальне значення концепції громадянського суспільства. На його думку, саме громадянське суспільство є найбільш дієвим інструментом консолідації демократії у поставторитарних державах.

Окрім того, британська політична філософія відома завдяки працям *Ентоні Гідденса*, зокрема “Класова структура сучасних суспільств” (1975), “Організація суспільства: нарис теорії структуризації” (1984).

Гідденс вважає, що західний світ з XVII століття розвивався в руслі Модерну, основними інститутами якого є:

- 1) капіталізм (товарне виробництво, приватна власність на капітал, наймана праця, класова система);
- 2) індустріалізм (використання величезних енергетичних ресурсів та машин для виробництва товарів);
- 3) нагляд (здатність спостерігати за поведінкою підданих);
- 4) контроль над інструментами насилля, включно військової сили;
- 5) національна держава.

Ці риси створили передумови для раціонального способу організації суспільства (наприклад, запровадження інституту бюрократії), а також раціоналізації погляду на історію, тобто пошуку в ній закономірностей, які пояснюють сьогодення.

Однак, Гідденс робить висновок, що епоха Модерну закінчилася, оскільки розвиток суспільства вийшов з-під контролю. Сучасну епоху можна охарактеризувати як “постмодерн”, а сучасне суспільство як “суспільство ризику”.

Таким чином, можна стверджувати, що для англосаксонської школи притаманними є схожі характеристики метрологічного підходу, теорії політичної науки. Водночас існують значні відмінності у тематиці політичних досліджень.

1.3.2. Характерні риси французької школи в політології

Французька політична наука має витоки в конституційному праві, яке на початку ХХ століття зазнало реформ під впливом розвитку соціології. Окрім того, на розвиток суспільних наук у Франції мала великий вплив ідеологія анархо-синдикалізму та реформістського соціалізму.

Одним із французьких правознавців, які започаткували розвиток політичної науки на початку ХХ століття, був *Леон Дюгі*. У п'ятитомному підручнику “Курс конституційного права” (1921—1926) Дюгі на основі тези про соціальну солідарність, яка була запропонована засновником позитивізму Огюстом Контом, вказує, що влада — це соціальний факт, а не право. Вона стає правом лише в міру відповідності нормі солідарності (так звана “соціальна норма”).

Дюгі також був критиком інституту парламентаризму, оскільки система представницьких органів не представляє волю народу, а підмінює її. Представницьку державу повинна замінити корпоративна держава, яка буде будуватися на основі синдикатів, тобто об'єднань власників та найманих робітників однієї галузі, а також враховуючи соціальну норму.

Солідаризм Дюгі став вихідним пунктом для формування теорії та методології *інституціоналізму*, які були найбільш популярними у політичній науці Франції упродовж ХХ століття.

Одним із засновників інституціоналізму прийнято вважати *Моріса Оріу*, якому належить праця “Теорія інституту і її основи. Нариси соціального віталізму” (1925).

На думку Оріу, інститут — це ідея справи чи починання, що реалізовується у соціальному середовищі і підкріплена за допомогою юридичних норм. Для реалізації такої ідеї створюється певна структура органів влади, а також формуються відносини між зацікавленими групами людей, які регулюються за допомогою певних процедур.

У 30-х роках ХХ століття інший французький суспільствознавець, а саме *Жан Бурдо*, почав досліджувати проблему формування власне *політичних інститутів*. До переліку таких інститутів, на його думку, належать не лише ті, які регламентуються правом, але й такі, що правом ігноруються: політичні партії, групи інтересу, громадська думка, проаганда, преса та інші.

Організаційне становлення політичної науки у Франції відбувається після закінчення Другої світової війни, коли були створені Національна адміністративна школа, Інститут політичних досліджень при Паризькому університеті, Національний фонд політичних наук. трохи пізніше — Французька асоціація політичних наук, почав публікуватися у 1951 році “Французький журнал політичної науки”.

Найбільш популярними темами для дослідження французькими політологами були проблеми:

- 1) сутності та закономірностей функціонування політичних партій, партійних систем;
- 2) типології політичних систем і політичних режимів.

Одним із найбільш відомих французьких політологів другої половини ХХ століття є *Моріс Дюверже*. Визнання йому принесла праця “Політичні партії” (1951), в якій автор здійснює аналіз:

- 1) структурно-функціональних особливостей партій;
- 2) особливості становлення та розвитку партій як політичних інститутів;
- 3) взаємозв'язку партійної, парламентської та виборчих систем.

Дюверже також розробив *теорію політичного режиму* як сукупності політичних інститутів, які діють в даній країні в даний момент часу.

Іншим французьким дослідником, котрий зробив внесок у розробку теорії політичних режимів, був *Реймон Арон*. У праці “Демократія і тоталітаризм” (1965) він стверджував, що розпочинається формування єдиного індустріального суспільства, яке має два варіанти політичного режиму: західну демократію та радянський тоталітаризм.

Найбільший конфлікт сучасної цивілізації Арон вбачав у конфлікті між вимогами індустріального суспільства (централізація, ієрархія, дисципліна) та нормами демократії (свобода, рівність).

Всередині ХХ століття у Франції також набула поширення *структуралістська методологія* аналізу суспільних явищ, зокрема в інтерпретації політичного антрополога *Клюда Леві-Строса*.

У праці “Структурна антропологія” (1958, 1973) Леві-Строс формулює основні положення структуралізму, а саме:

- 1) при вивченні культури треба звертати увагу не стільки на конкретні явища, скільки на структури взаємозв'язку між ними;
- 2) культурні феномени треба вивчати синхронно (тобто в одному часовому вимірі), а не діахронно (у послідовності);
- 3) пріоритет належить структурам, а не суб'єктам.

Водночас, Леві-Строс стверджував, що структурний підхід можна застосувати при аналізі не лише культури, а й усіх інших соціальних сфер, включно політики.

Майже одночасно у 60 — 70-х роках ХХ століття у Франції формуються ідеї *постструктуралізму*. Відповідно до них, суспільство повинно бути вільним від будь-яких інтелектуальних авторитетів, схем, “структур”, які пояснюють причинно-наслідкові зв'язки між різними явищами та процесами.

Найбільш відомим постструктуралістом, який застосував цю методологію до аналізу політичних феноменів, був *Мішель Фуко*.

У праці “Нагляд і покарання” (1975) Фуко стверджує, що екзистенційним аспектом влади є примус та насильство, які здійснюються суб'єктом, що панує над підлеглими.

Це насильство може бути завуальованим і приймати форму законів, неписаних політичних норм. Сучасна форма влади є “*владою знання*”, оскільки потенційний носій влади підпорядковує собі інших людей за допомогою знання. Найбільшою владою користуються люди, які мають найбільше знань, — технократи.

В історії Фуко не побачив прогресу: сучасне суспільство відрізняється від примітивного лише різною системою панування.

Таким чином, можна стверджувати, що упродовж ХХ століття домінуючими теоретико-методологічними підходами французької політичної науки були інституціоналізм, структуралізм та постструктуралізм, а найбільш популярними залишались теми партій, партійних систем, політичних систем і режимів, феномену влади.

1.3.3. Становлення та розвиток німецької школи в політичній науці

Розвиток німецької політичної науки у ХХ столітті відбувався під впливом:

- 1) німецької класичної філософії;
- 2) теорій пангерманізму, зверхності німців над іншими націями;
- 3) сприйняття політичної науки як складової частини комплексу суспільних дисциплін (конституційного права, політичної економії, філософії та історії).

Остання традиція була закладена *Максом Вебером*, праці якого мають міждисциплінарний (філософський, історичний, соціологічний, політико-економічний) характер. У Німеччині у період між Першою та Другою світовими війнами термін “політична наука” не вживався.

Найбільш відомим політологом міжвоєнного періоду був *Карл Шмідт*. У своїй найбільш відомій праці “Поняття політичного” (1932) Шмідт розробляє концепцію сфери політики (“політичного”) як антагонізму між “друзями” та “ворогами” у поглядах, намірах та діяльності. Державна влада заснована на антагонізмі у внутрішній політиці і вічній настороженості у міжнародних справах. Основним завданням влади є визначення “друзів” та “ворогів” всередині та ззовні країни. Шмідт використовував багато положень праць англійського філософа ХVII століття Томаса Гоббса, зокрема сприйняття політики як “війни усіх проти всіх”.

На думку Шмідта, до застарілих суспільних та політичних інститутів слід віднести ліберальну демократію, правову державу, парламентаризм та політичні партії, які дбають про корпоративні інтереси. Шмідт зауважував, що оптимальним є існування держави, яка заснована на політичній єдності і спільності і є здатною визначати “друзів” та “ворогів”. Такий інститут можна назвати *тотальною державою*, оскільки вона є тотожною самому суспільству і утверджує єдність нації.

Утвердження нацизму в Німеччині в 30-і роки ХХ століття не сприяло розвитку суспільних наук, тож більшість відомих вчених емігрували до США, інших країн Європи.

Організаційне оформлення і утвердження політології як академічної дисципліни відбулося лише в 60-х роках ХХ століття. Однак у середовищі німецьких вчених до цього часу існує декілька підходів до визначення предмета політології:

1. Політична наука як державознавство (вивчення державних інститутів в динаміці).
2. Заперечення єдності політичної науки, існування комплексу “політичних наук”, до складу яких входять історія, соціологія та політична економія.
3. Політична наука як розділ соціології.

Найбільш популярною проблематикою є дослідження теорій політики, політичних інститутів, порівняння державних інститутів.

Серед німецьких політологів найбільш відомими у другій половині ХХ століття стали вчені, об'єднані в так звану “*франкфуртську школу*”, що виникла навколо Інституту соціальних досліджень у Франкфурті. Частина вчених, зокрема *Герберт Маркузе*, після Другої світової війни залишилися в еміграції в США, інші, включно *Теодор Адорно*, сприяли відродженню школи власне на теренах Німеччини.

Представники Франкфуртської школи, які за ідеологічними переконаннями є неомарксистами, стали засновниками *критичної теорії* аналізу суспільних явищ. Критика спрямована, насамперед, на класичний марксистський підхід, який пояснював усі явища суспільного життя з точки зору економічного детермінізму. Школа також критикувала позитивізм через заперечення ним можливості використання ціннісного підходу до аналізу суспільних явищ.

“Франкфуртці”, в свою чергу, запропонували пояснювати феномен соціальної та політичної влади, враховуючи культурні цінності, притаманні суспільству. До особистості сучасна влада застосовує не економічні чи правові санкції, а, насамперед, культурні репресії.

Об'єктом критики стала, насамперед, “культурна індустрія”, тобто раціоналізовані бюрократичні структури на кшталт телебачення, радіо, ЗМІ, які контролюють культуру. Ця індустрія виконує функцію умиротворення, отупіння людей, яких бомбують однотипною, дозованою культурною продукцією.

Найбільш відомим сучасним представником Франкфуртської школи є *Юрген Хабермас*. У своїх роботах “Структурна зміна громадськості” (1962), “Пізнання та інтерес” (1968), “Теорія комунікативної дії” (1981), “Фактичність і значущість” (1992) Хабермас формулює концепції “*політично активної громадськості*” та “*деліберативної демократії*”.

Хабермас вважає, що сучасний демократичний процес розвивається навколо діяльності політичних партій, представницьких органів влади. Громадськість виконує роль бездіяльного глядача, лише опосередковано включеного у процес політичної комунікації.

Альтернативою може бути розвиток базових неформальних структур “активізованої громадськості”, в яких є можливим вільне, непідконтрольне формальним політичним інститутам, обговорення найважливіших політичних питань, вироблення цілей та ідеалів соціального та політичного життя.

Водночас “деліберативна демократія” (з лат. “*deliberato*” — обговорюю, дискутую) є співтовариством вільних індивідів, які у відкритому всім комунікативному просторі, вільному обговоренні основних тем і проблем суспільства визначають форми свого вільного життя.

Отже, німецька школа в політології через об'єктивні причини сформувалася пізніше, аніж інші національні школи, і до цього часу для неї є притаманними строкатість у розумінні предмета політичної науки. Водночас представники Франкфуртської школи запропонували альтернативні соціально-політичні теорії розвитку сучасного суспільства і демократичного режиму.

1.3.4. Основні напрями розвитку зарубіжної політичної науки наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття

В останню чверть ХХ століття у політичній науці відбувається відродження досліджень у сфері *політичної філософії*, які майже не проводилися упродовж попередніх десятиліть.

Основна увага політичних філософів була зосереджена у двох сферах, а саме у формулюванні теорій:

- 1) справедливості;
- 2) демократії.

Дослідження першої проблеми започаткував американський філософ *Джон Роулз* завдяки праці “Теорія справедливості” (1971).

Роулз розглядає справедливість як співвідношення між свободою та рівністю. Проблема справедливості, насамперед, полягає у правильному розподілі плодів співпраці між членами суспільства. Для цього необхідним є вироблення правильних процедур розподілу суспільних благ, тобто засад “процедурної справедливості”.

Також сучасна політична філософія займається виробленням теорій достойного життя, добра (включно політичного), природи політичного співтовариства, сутності громадянських чеснот.

Інша важлива проблема, яка розглядається сучасною політичною філософією і теорією політики, — це *теорія демократії*.

Сучасні теорії демократії розглядають громадян не лише як носіїв певних прав чи як об’єкт впливу з боку держави, але і як потенційних активних учасників прийняття політичних рішень.

Основна увага почала приділятися таким поняттям як “свобода особи” та “громадянська участь”. Свобода особи, здебільшого, розглядається як відсутність домінування та позитивна здатність до самореалізації та самовизначення.

Основи сучасної теорії партиципаторної демократії (“демократії участі”) були закладені американкою *Керол Пейтман* у праці “Участь і теорія демократії” (1970). На її думку, демократичний ідеал полягає, насамперед, в активній участі громадян у процесах обговорення та прийняття рішень з найбільш важливих питань суспільного життя. Принцип демократичної участі має поширюватись і на недержавні суспільні інститути, в яких люди можуть безпосередньо виражати свою волю.

Критика елітарних теорій демократій була підтримана й іншим американським політологом — *Джейн Мансбрідж* у праці “По іншу сторону демократії суперництва” (1980). Авторка запропонувала модель унітарної демократії, за якої учасники демократичного процесу прагнуть до досягнення загального блага шляхом спільного обговорення проблем, що виникають. Моделі унітарної, а також деліберативної (Ю. Габермас) демократії залишаються предметом обговорення на початку ХХІ століття.

Характерними рисами політичної теорії на зламі ХХ — ХХІ століть також є розвиток *феміністичної політичної теорії*, *постмодерністського підходу в дослідженні політичних феноменів*, а також нове осмислення феномену “*громадянського суспільства*”.

Прибічники феміністичної теорії політизують соціальне начало людини, вказуючи на конфлікт між сферами “особистого” та “суспільного” у житті людини. Таким чином, пропонується віднести проблему особистих, сімейних та гендерних відносин, які проявляються на роботі, у сім’ї, у приватному житті людини, до проблем політичних.

До числа сучасних суспільствознавців-постмодерністів можна віднести британця *Ентоні Гідденса*, французів *Мішеля Фуко*, *Жака Дерріда*, *Жана Бодрійара* та інших.

Постмодерністи пересосmisлюють феномен влади і розуміють її, насамперед, як культурний феномен. Також велику роль у політичному житті, на їх думку, відіграє мораль, яка оіносередковано визначає політичні та правові норми.

Найбільш відомими сучасними теоретиками громадянського суспільства є британець *Джон Кін*, американці *Джон Коен*, *Ентоні Арато*.

На їх думку, громадянське суспільство об’єднує людей за принципом добровільної асоціативної діяльності. В нього входять громадські об’єднання, некомерційні організації сфери послуг, тобто ті інститути, які не пов’язані з державою чи приватними економічними структурами.

Для функціонування громадянського суспільства необхідною є сильна ліберальна держава, яка захищає свободу слова, зборів та асоціацій. Автори розглядають громадянське суспільство як арену боротьби за поглиблення та радикалізацію демократії. Його вплив на державу має бути розширено за рахунок скорочення бюрократичних функцій останньої і розширення тих сфер суспільного життя, які перебувають у сфері впливу добровільних масових організацій.

Таким чином, упродовж кінця ХХ — на початку ХХІ століть надзвичайно популярними в середовищі вчених-політологів стають філософські проблеми справедливості, засад демократії, ролі громадянського суспільства у прогресі демократичного врядування, нетрадиційний феміністичний підхід до сутності політичного.

1.3.5. Концепція масового суспільства в сучасній зарубіжній політичній думці

Масове суспільство, як сукупність «посередніх» людей із «штучними» поглядами та прагненнями, являє собою альтернативу громадянському суспільству та ознаменює поразку демократії. Феномен «суспільства мас» може проявитися в будь-якій країні, де руйнуються групові зв'язки, де наявні соціальні потрясіння чи стан аномії. Як правило, вихід мас на політичну арену призводить до встановлення диктатур чи тоталітарних режимів, яскравими прикладами чого служать фашистський режим в Італії (1922), нацистський в Німеччині (1933), а також сталінський режим в СРСР. Посилення ролі держави, яка за «бездумної», «одномірної» підтримки мас втручається у будь-які сфери суспільного життя своїх підлеглих, призводить до нівеляції індивідуальності у всіх тих, хто на перших порах чинив спротив масам. Небезпека, яку несе собою масове суспільство, потребує ретельного вивчення, щоб не лише вчитися на власних минулих помилках, а й запобігати новим.

В «Енциклопедії політичної думки» за редакцією Д. Міллера дається таке визначення масовому суспільству: «Наразі цей термін («масове суспільство» - І. В.) здебільшого вживають для означення типу суспільства, яке є водночас великим за кількістю населення і доволі розпливчастим та аморфним за своєю соціальною структурою, економікою, державним устроєм. В ідеальному масовому суспільстві буває невтримний індивідуалізм у царині моралі, поведінка споживача просякнута гедонізмом, а родина, громада, церква, школа пронизані загальною розбещеністю... Через неорганізованість масового суспільства, його радше атомізовану, ніж органічну природу, його вважають не тільки сприятливим для зміцнення централізованої влади, – частково через притаманний йому пошук політичної єдності, - але й ідеальним суспільством для досягнення цілей і задоволення бажань тоталітарних лідерів, які тому й заохочують його розвиток. Загалом масове суспільство розглядають як надзвичайно вірогідний результат поступу індустріалізації та демократії».

У свою чергу «Короткий оксфордський політичний словник» пояснює масове суспільство, як «уявлення, що в деяких сучасних суспільствах люди стають вразливі до спокус тоталітаризму внаслідок браку соціальних структур стримування».

Ідея масового суспільства бере свій початок у працях Е. Берка, Л. Бональда, А. Токвіля, Г. Гегеля. Занепокоєні наслідками французької революції та промислового перевороту, ці філософи стверджували, що в їхній час руйнуються усталені зв'язки королівства, церкви, гільдії, міста та села. Протягом ХХ ст. збільшуються прояви страху стосовно настання «епохи мас». А. Токвіль, С. К'еркегор та Ф. Ніцше розглядали таку епоху як майже прямий здобуток демократії з її звеличенням більшості та секуляризмом, з її роз'єднанням сакральності, однастайністю поглядів, з її індивідуалізмом та розмежуванням спільноти. В контексті аристократичної критики соціальних змін XVII-XIX ст. англієць Е. Берк та француз Ж. де Местр першими назвали силу, що лякала тодішніх аристократів «натовпом» чи «масою». Л. Бональд виступав проти руйнування середньовічних соціальних груп і корпорацій, що перетворювало, на його погляд, суспільство в «масу ізольованих індивідів».

Безпосереднім попередником концепцій масового суспільства вважається Ф. Ніцше, який стверджував, що головну роль в суспільстві відіграє маса, котра поклоняється всьому посередньому. Філософ критикує сучасне йому суспільство, називаючи його стадом, масою, натовпом, котрого дуже багато і він всюди «смердить». У праці «По той бік добра і зла» Ф. Ніцше пише: «З іншого боку, стадна людина в Європі нині вдає, начебто вона сдино дозволена порода людини, прославляє як істинно людські чесноти так і властивості, котрі роблять її

покірливою, стерпною, корисною ставові: дух солідарності, доброзичливість, уважність, сумлінність, стриманість, скромність, поблажливість, співчутливість». Вчений пророкує розпад європейської духовної культури, «новстання мас» та початок царства посередностей. Врятувати від результатів демократизації, приходу мас у політику можуть лише люди «іншої віри» - духовна еліта. Саме з цією метою мислитель і виробив концепцію «надлюдини», щоб протиставити її пересічній людині, «масовій людині».

Визнанням теоретиком мас в кінці XIX ст. був Г. Лебон. Головною моделлю для нього був натовп, котрий розглядався як психологічний феномен, що виникає при безпосередній взаємодії індивідів, незалежно від їх соціального статусу, національної приналежності, професії, навіть причини, що викликала утворення даного натовпу. Вчений поділяв натовп на два типи: 1) гетерогенний (різномірний) – невизначений вуличний, зібрання людей у театрі, суді, парламенті; 2) гомогенний (однорідний) – представлений у вигляді каст, сект, класів. На думку Г. Лебона, натовп – це ірраціональна руйнівна сила. Поведінка індивідів у натовпі мас несвідомий емоційний характер, ним керує не розум, а «закон духовної єдності натовпу», «колективна душа», нетерпимість, догматизм, втрата особистої відповідальності за власні вчинки. Чим численніше зібрання, вважав дослідник, тим нижчий рівень його свідомості.

Фундатор психоаналізу та соціальний філософ З. Фрейд стверджував, що маси у своїй більшості недалекоглядні, їхня поведінка підпорядковується бажанням, а не розуму, вони не хочуть працювати, їм притаманне прагнення до всездозволеності та розпусти. Тому влада повинна бути зосереджена в руках вузького кола людей культури, котрим вдалося побороти власні бажання і котрі здатні не слідувати масам. Ця еліта повинна бути незалежна від мас (організаційно і матеріально) і мати в своєму розпорядженні достатньо заходів, щоб примусити людей працювати та підтримувати порядок.

У XX ст. концепція масового суспільства отримує широке розповсюдження. В наукових колах йде мова про створення цілісної теорії масового суспільства. Першу спробу створити таку концепцію робить Х. Ортега-і-Гасет, який у спеціально присвяченій цьому питанню фундаментальній праці «Бунт мас» (1929) пише: «Існує факт, який на добро чи на зло – важить найбільше в сучасному громадському житті Європи. А саме – в суспільстві маси взяли повну владу. А що маси, зі своєї природи, не повинні та й нездатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством, то це значить, що Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури». Справа мас у всі часи була одна – слідувати за елітою. Але в XX ст. маса, не дивлячись на свою неспроможність керувати, намагається витіснити еліту з її традиційних місць – політики та культури. Філософ стверджує, що не випадково цей бунт відбувається саме в XX ст., так як цьому сприяв цілий ряд факторів. Х. Ортега-і-Гасет пише: «Від другої половини XIX ст. пересічна людина вже не натрапляє на жодні соціальні перепони. Себто також у формах суспільного життя вона вже не зустрічає перешкод і обмежень від самого народження. Ніщо не примушує її обмежити своє життя... Немає ані «станів», ані «каст». Ніхто не має громадських привілеїв. Пересічна людина дізнається, що всі люди рівноправні».

Ще ніколи у своїй історії людина не опинялась в подібних обставинах, котрі створили ці умови. Х. Ортега-і-Гасет зазначає: «Ходить, дійсно, про корінну новизну в людській долі, яку закоренило XIX століття. Споруджено новий кін для людського буття, новий під оглядом фізичним і суспільним. Три засади уможливили цей новий світ: ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізм. Останні дві можна звести до одного терміну: техніка. XIX століття не винайшло жодної з цих засад; вони походять із двох попередніх сторіч. Заслуга XIX століття не у винаході, а в практичному здійсненні. Це всім відомо. Але не досить абстрактного пізнання, а треба здати собі справу з неминучих наслідків». Одним із таких наслідків стало те, що пересічна людина із суспільної маси опинилася в нових життєвих обставинах. Світ, що від народження оточує нову людину, не змушує її обмежитись в жоден спосіб, а, навпаки, збуджує її апетити, що в засаді можуть рости без міри. Річ у тому, що XX ст. прищеплює своїм мешканцям тверде переконання, що завтра він буде ще багатшим, досконалішим і ширшим. Проста людина, зустрівшись із таким технічно і суспільно досконалішим світом, вірить, що його витворила природа, і ніколи не подумає про геніальні зусилля видатних одиниць, яким він завдячує своє існування. Ще менше вона признає думку, що подальше існування цих досягнень залежить від певних неслегких людських чеснот, найменше недотримання яких розвалило би всю величну споруду.

Філософ приходять до висновку, що та сама досконалість, з якою ХІХ ст. оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким це пішло на користь, вважають її не за організацію, а за природу. Це пояснює і абсурдний психологічний стан маси: вона цікавиться виключно своїм добробутом і рівночасно відмежовується від причин цього добробуту. Х. Ортега-і-Гасет додає: «Оскільки вони (маси – І. В.) не вбачають у вигодах цивілізації чудесних винаходів і конструкцій, що їх можна втримати лише великим зусиллям та обачністю, вони гадають, що можуть рішуче вимагати їх, наче природного права, і що на тому їх роль кінчається. У розрухах, викликаних голодом, народні маси звичайно шукають хліба, а їхній звичайний спосіб – це руйнування пекарень».

Після праць Х. Ортега-і-Гасета почалось детальне вивчення масового суспільства. Був створений цілий ряд соціологічних, соціально-філософських, а також культурологічних концепцій. Практично всі вони вважали масовою такою соціальною структурою, в котрій людина нівелюється, стаючи безликим елементом соціальної машини, підігнаним під її потреби, відчуваючи себе жертвою соціального процесу. Вагомий внесок у розробку теорії масового суспільства зробив О. Шпенглер. У своїй основній праці «Присмерк Європи» автор трактує буржуазію не як клас, а як скупчення людей, що вже покинули сферу культури. Остання пов'язана із землею, а буржуазія народжується в містах. Місто знищує класові порядки і культуру тим, що там з'являється четвертий клас – маса, або плебс. «Маса, – пише вчений, – принципово відкидає культуру з її усталеними формами. Це щось абсолютно без форми, відчуває ненависть до будь-якої форми, до будь-яких ієрархічних розбіжностей, до будь-якої власності та упорядкованого знання. Це нові міські кочівники, для яких раби і варвари в античності, шудри в Індії і взагалі все, що представляє собою людина, в рівній мірі є чимось текучим, повністю відірваним від своїх витоків, відмовляються визнати своє минуле і не мають майбутнього. Таким чином, четвертий клас є вираженням історії, що переходить у неісторичний стан. Маса – це кінець, радикальне ніщо».

К. Г. Юнг розглядає у своїх працях «суспільство масової культури». Такий вид суспільства знищує особистість і тому воно є безсумнівним злом, з котрим необхідно боротись. Але вченому стає очевидним, що ця боротьба повинна відбуватись не на рівні суспільства, держави, класів чи партій, а в самій людині. Конкретна особистість виступає в якості «початку і кінця» всіх суспільних відносин, джерелом соціальних бід і одночасно засобом їх вирішення. На думку вченого, всі політичні катаклізми – наслідок невирішених конфліктів душі кожної окремої людини. Цим саме К. Г. Юнг покладає велику відповідальність на людину за стан справ у суспільстві. Характерною рисою суспільства масової культури є всеохоплююча політизація суспільного життя. Розмивання особистості в групі, втрата індивідуального обличчя породжує «масову людину» і «масову душу». Основною потребою масової людини є участь в політиці, що вмотивоване несвідомим почуттям глибокої внутрішньої дисгармонії, прагненням зняти свій невроз зовнішньою активною поведінкою. Відповідно, чим більший невроз, тим більша політична активність. Масовий невроз призводить до масового психозу та масової психічної епідемії, тобто до створення політичного руху. Розглядаючи проблему співвідношення індивіда та маси, вчений писав: «Маса подавляє проникливість та вдумливість, на які ще здатна взята окремо особистість, і неодмінно призводить до доктринерської та авторитарної тиранії, варто тільки конституційній державі проявити слабінку».

У 1940-60 рр. виділяють такі варіанти концепцій масового суспільства: 1) консервативний (Х. Ортега-і-Гасет); 2) ліберальний (К. Мангейм, Е. Фромм, Д. Рісмен); 3) ліворадикальний (Ч. Райт Міллс, Г. Маркузе). Вони змогли набути сучасного вигляду в 1970-их рр. завдяки зусиллям Д. Белла, Г. Блумера, та Е. А. Шилза. Пріоритети модернізації масового суспільства, за Е. А. Шилзом, полягають у включенні мас у процеси виробництва, споживання, культурного життя, у засвоєнні норм і цінностей, їх інтеграції в систему соціальних інститутів. Критики теорії справа вбачали у масовому суспільстві загрозу елітарним формам традиційної культури, втрату соціально-політичних традицій управління суспільством. Ліві теоретики, зокрема представники Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Хокхаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Хабермас) наголошували на можливостях масового суспільства як маніпулятивного засобу інкорпорації робітничого класу в капіталізм.

Показовою у цьому плані є праця Г. Маркузе «Одномірна людина» (1964), яка справила значний вплив на радикалів того часу і надалі продовжує залишатися фундаментальним дослідженням масового суспільства. Г. Маркузе переконаний, що «в наш час політична влада утверджує себе через владу над процесом машинного виробництва і над технічною

організацією апарату. Уряд розвиненого ... індустріального суспільства може утримувати свій статус тільки шляхом мобілізації, організації та експлуатації технічної, наукової і механічної продуктивності, якою володіє індустріальна цивілізація. Ця продуктивність мобілізує суспільство як ціле поверх і мимо будь-яких приватних індивідуальних та групових інтересів. Той грубий факт, що фізична сила машини переважає силу індивіда чи групи індивідів, робить машину найефективнішим політичним інструментом в будь-якому суспільстві, організованому як механічний процес». Система технологічного контролю з допомогою особливих соціальних інтересів нав'язує індивіду «хибні» потреби, які закріплюють важкий труд, агресивність, бідність та несправедливість. Задовольняючи «хибні» потреби, індивід може відчувати значне задоволення, але воно стримує розвиток здатності «розпізнавати хворобу цілого і знаходити шляхи його виліковування». Результатом втрати такої здатності може бути ейфорія в умовах нещастя. На думку Г. Маркузе, більшість домінуючих потреб на сучасному етапі розвитку репресивної цивілізації (розслабляться, розважатись, поводити себе у відповідності з рекламними шаблонами, любити і ненавидіти тс, що люблять і ненавидять всі інші) належать саме до категорії «хибних» потреб.

Контроль над інформацією, поглинання індивіда повсякденністю та рутиною призводять до звуження свідомості, дозування та обмеження знання. Індивід не знає, що відбувається насправді; могутній механізм освіти та розваг нівелює індивіда, об'єднує його з усіма іншими в «стані анестезії», яка виключає можливість існування «шкідливих», на думку системи, ідей. «І поскільки, - зауважує Г. Маркузе, - знання всієї істини навряд чи сприяє щастю, саме така загальна анестезія робить індивіда щасливим. Якщо тривога являє собою не просто загальне захворювання, а екзистенційний стан, то наш так званий вік тривоги відрізняється таким рівнем її інтенсивності, при якому вона перестала помічатися».

Через критику пасивності громадян, їхньої «втечі від свободи» та пристосовництва до репресивних умов існування Г. Маркузе приходять до поняття «одномірності». «Одномірність» - це однорідність, що виключає будь-яку альтернативу (соціальну, політичну, теоретичну, художню), це уніфікованість та однонаправленість. «Одномірність» означає відсутність протистояння, критики, чіткості переконань, а відповідно, примирення з дійсністю. «Одномірність» - це також відсутність політичних сил, здатних свідомо і послідовно протистояти правлячій антигуманній політиці, щоб в кінцевому результаті її революційно відкинути. Г. Маркузе зазначає: «Очевидно, що сучасне суспільство володіє здатністю стримувати якісні соціальні зміни, внаслідок яких могли би утвердитись цілком нові інститути, новий напрямок виробничого процесу і нові форми людського існування. В цій можливості, мабуть, в найбільшій мірі полягає виняткове досягнення розвинутого індустріального суспільства; загальне визнання Національної цілі, двопартійна політика, занепад плюралізму, зговір між Бізнесом та Трудом в рамках міцної Держави свідчить про взаємозв'язок протилежностей, що є як результатом, так і передумовою цього досягнення».

Щоб вийти із тупика, як кінцевого підсумку розвитку науки Нового часу, потрібно підірвати утверджений спосіб буття, опираючись на принципово новий «життєвий проект». Мова йде про якісно новий тип раціональності. Критична теорія, одним з розробників якої якраз і виступає Г. Маркузе, закликає до висунення нового проекту, який продемонстрував би «високу раціональність». Г. Маркузе впевнений, що весь сучасний світ має політичну природу. Світ - це політика, пряме, опосередковане, символічне гноблення. Тому тільки одна форма боротьби істинна - політична; всі інші не стосуються суті справи, а тому слугують укріпленню існуючого порядку. Г. Маркузе виступає за соціальний катаклізм, радикальний переворот. Потрібно спиратися на «варварські», «первісні», «стихийні» сили людської душі. Революційна ініціатива від «одномірних» людей переходить до «аутсайдерів», котрі знаходяться поза пануючою системою і менш за все піддаються її згубному впливу (люмпен-пролетарі, люмпен-буржуазія, люмпен-інтелігенція). Особлива роль відводиться молоді, зокрема студентству. Г. Маркузе апелює і до мистецтва, виділяючи сюрреалізм. Соціальна революція в концепції Г. Маркузе співпадає із сексуальною революцією - розкріпаченням еротичних ваблень людини. Політичний радикалізм збігається із моральним радикалізмом, з відмовою від існуючої моралі та «тотальною еротизацією» всіх людських відносин.

Аналізуючи наслідки революцій, що мали місце в історії людства, а також, складаючи власний проект революції, Г. Маркузе відзначає: «В той час як попередні революції призводили до все більшого і цілеспрямованого розвитку виробничих сил, сьогодні революція в розвинутих суспільствах означала б відміну цієї тенденції: зменшення масштабів розвитку та його

репресивної раціональності. Відмова від стану достатку, ще далеко не гарантуючи чистоти, простоти та «звичності», могла би вказати шлях до більш високого ступеню людського розвитку, заснованого на досягненнях технологічного суспільства. Припинення виробництва речей, спрямованих на руйнування (що означало би кінець капіталізму у всіх його формах), могло би покінчити з тілесними та духовними вадами, пов'язаними з процесом виробництва. Іншими словами, сформувані навколишнє середовище і змінити природу здатні не пригнічені, а звільнені Інстинкти Життя, котрі тільки й змогли б підкорити агресивність своїм вимогам».

Прообразом сучасної цивілізації є міфологічний Прометей – своєрідний архетип споживацької культури. В пошуках альтернативної екзистенціальної установки Г. Маркузе звертається до інших міфологічних архетипів – Орфея і Нарциса. Г. Маркузе стверджує: «Орфей і Нарцис виражають протест проти репресивного порядку сексуальності, обмеженої дітонародженням. Ерос Орфея і Нарциса – це в кінцевому підсумку заперечення цього порядку, Велика Відмова. В світі, символом якого є культурний герой Прометей, це означає заперечення будь-якого порядку. Але, заперечуючи, Орфей і Нарцис відкривають нову реальність з властивим їй устроєм, визначеним іншими принципами. Орфічний Ерос змінює буття: він приборкує жорстокість та смерть звільненням. Його мова – пісня, його труд – гра. Життя Нарциса – це краса та споглядання. Ці образи вказують на естетичний вимір як джерело та основу їхнього принципу реальності».

Внаслідок подолання «Держави Благополуччя-через-війну» з притаманним їй апаратом виробництва та пізнання, повинен постати новий образ людини: «це буде новий, протилежний надлюдині Ніцше образ людини, в достатній мірі наділеної розумом і здоров'ям для того, щоб обійтись без героїв та героїчної добротності, позбавленої ваблення до життя, повного небезпек, до того, щоби прийняти виклик; людини, совість якої дозволяє їй розглядати життя як самоціль і прожити її в радості та без страху». Таким чином, у постреволюційній цивілізації людське існування буде нагадувати скоріше гру, аніж працю, і людина буде жити скоріше у сфері видимості, аніж нужденності.

Із більш поміркованими поглядами на проблему масового суспільства виступив Е. Фромм. Вчений зауважував на тому, що середня людина у розвинутому суспільстві боїться власної свободи, оскільки наявність свободи передбачає також відповідальність. Щоб якось уникнути відповідальності, людина позбувається власної свободи, фактично тікає від неї у пасивність та розчинення в масі, яка маніпулюється більш сильними особистостями – вождями. Це призводить до деградації суспільства, яка може проявитись у крайніх формах, які спостерігались в диктатурі А. Гітлера та Й. Сталіна. До механізмів утворення соціальної патології Е. Фромм відносив: 1) нарцисизм; 2) інцест; 3) садо-мазохізм; 4) деструктивність; 5) конформізм. Найхарактернішими рисами масової людини, або авторитарної особистості, як її називає вчений, є садо-мазохізм та конформізм. Люди з авторитарним характером виявляють боягузтво там, де слід було боротися не за минуле, а за майбутнє, не за існуюче, а за те, що народжувалося, не на підтримку могутнього, а на підтримку слабкого. Побожування авторитету сприяло утворенню «любовно-мазохістського ставлення до будь-якої влади». На думку Е. Фромма, «якщо людина знаходить певну соціальну базу для задоволення своїх мазохістських потреб (наприклад, це може виявлятися в безумовному підпорядкуванні лідеру), то вона отримує якусь впевненість вже за рахунок усвідомлення того, що вона не самотня в своєму підпорядкуванні, таких, як вона, – мільйони, котрі поділяють її позицію і погляди на життя».

Авторитарна особистість, на переконання Е. Фромма, любить умови, котрі можуть обмежити свободу людини, вона із задоволенням підкоряється долі і пливе за течією. Такий тип мислення має одну спільну рису, котра полягає в переконанні, що саме сили, існуючі поза людиною, поза її потребами та інтересами, визначають її подальше життя. І єдиний можливий шлях до щастя – підпорядкування цим силам. Проявом мужності для авторитарної особистості є те, щоб достойно терпіти всі незгоди, які посилає доля чи її фізичне втілення в обличчі якого-небудь вождя. Страждати мовчки – найвища заслуга особистості, а зовсім не спроба припинити ці страждання раз і назавжди чи хоча би зменшити їх. Геройзм авторитарної особистості полягає в тому, щоб підкоритися долі, а не намагатися змінити її.

Значну увагу при вивченні авторитарної особистості Е. Фромм приділяє пасивності. Під нею він розуміє направленість людини силами, котрі вона не контролює, а тому не може діяти самостійно і лише реагує. Вчений зазначав з цього приводу: «Якщо ви уважно подивитесь на активність людей, які просто реагують чи діють за призначенням, людей пасивних в класичному розумінні слова, ви помітите, що їхні реакції ніколи не змінюють свого напрямку.

Їхні реакції завжди однакові. Однакові подразники завжди викликають однакові реакції... Тут не помічається індивідуальність, сили мислення не задіяні, все здається запрограмованим: однакові подразники, однакові наслідки.

Значну увагу дослідженню проблеми масового суспільства приділяли екзистенціалісти – М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю. Так, М. Хайдеггер стверджував, що діяльність людини конструює та впорядковує світ. Однак в процесі цієї роботи людина стає рабом своїх творинь. Створені нсю речі забирають владу над нею. Більше того, сама людина схильна розглядати себе як річ. В такому існуванні виникає так званий об'єктивний погляд на особистість, при якому одна особистість вповні замінюється іншою; з'являється «посередність», фікція «середньої», простої людини. Людина ставить під питання «свою власну метафізичну сутність». М. Хайдеггер наголошує на антагоністичності людей, ворожості суспільства до особистості. Суспільне буття є перешкодою для справжнього людського існування. «Всезагальна суєта» погіршує індивіда, подавляє його посередництвом примусу з боку «безличного». В масі нема індивідів, вона не має думки чи волі. Вирішити протиріччя між людиною і суспільством можна тільки шляхом рішучого розриву між ними. Вчений стверджує, що в далекому минулому була «початкова єдність людини і світу», але з розвитком суспільства про буття забули. М. Хайдеггер вказує на п'ять компонентів Нового часу: наука, машинна техніка, мистецтво, культура і «безбожництво». В новий час людина стала суб'єктом, який створює світ як об'єкт, що веде до неістинного існування. Філософ наголошує на негативному аспекті співвідношення маси і влади. Він пише: «Для нас все-одно, який людський натовп здатен історично втілити в життя безумовний нігілізм».

Погляди французького екзистенціаліста Ж.-П. Сартра в дечому збігаються з теорією Е. Фромма. У своїй праці «Буття і Ніщо» філософ пише: «В тому, що ми називаємо «психологією юрби», ми виявляємо колективні безумства (буланжизм тощо), що є особливою формою любові (кохання). Особа, що каже «ми» знову приймає серед юрби первісний проект кохання, але вже не своїм власним коштом: вона вимагає від третього врятувати весь колектив у самій його об'єктності, пожертвувавши на те свободу. Розчароване кохання провадить до мазохізму». Отже, тут, як і в Е. Фромма, характерною рисою масового суспільства виступає любовне ставлення до влади, уособленням котрої є вождь. Маси самі кидаються в рабство і стають інструментом в руках проводиря.

Всередині ХХ ст. із своїми концепціями масового суспільства виступають К. Ясперс, В. Райх, та Х. Арндт, однак мова про них у наступних розділах. Наразі ж слід вказати на те, що неокласичні інтерпретації масового суспільства полягають у трансформації «керованої маси» в «контрольовану масу», переході від «шизоїдного» типу масифікації (Ж. Делез, Ф. Гваттарі) до стратегії «м'якої спокуси» (Ж. Бодріяр), або «машини бажання» (Ж. Делез). «Контрольована маса», на відміну від «керованої», створюється здебільшого за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій і не передбачає обов'язкового особистого контакту індивідів, виходить з «добровільного вибору», «свободи дії» у межах запропонованої перспективи. Серед представників постмодернізму слід виділити Г. Дебора та Ж. Бодріара.

В 1967 р. вийшла основна праця Г. Дебора – трактат «Суспільство вистави», яка набула надзвичайної популярності у зв'язку з подіями 1968 р. у Франції. В цій книзі автор визначає «суспільство вистави» як особливу фазу розвитку капіталістичного суспільства, в якому відчуження і підміна досягли свого апогею: подібного до того, як відпочинок визначається тим, що він не є працею, так і вистава визначається тим, що вона не є життям. Вистава, згідно Г. Дебору, – це «капітал на тій стадії накопичення, коли він стає образом». Вистава – це не сукупність образів, але соціальні відносини між людьми, опосередковані образами. Як контрреволюційна сила вистава діє через розподіл, розчленування, фрагментацію тотальності протесту. Вистава відчуває і перетворює в предмет торгу саме бажання людини, фетишизуючи вільний час. Вона включає в себе все суспільство, і одночасно все суспільство є частиною вистави. Фантазія знищується, свобода перетворюється в дурну безкінечність споживання. Людина в епоху вистави – рабня нудьги як сучасної форми соціального контролю. Якщо раніше влада саджала незадоволених до в'язниць і таборів, то тепер вона приковує їх до екранів телевізорів. Стратегічна ціль вистави полягає у виробництві забуття і поневоленні своїх жертв. Вільний час, який сучасна людина виринає від трудової діяльності, вона в більшій мірі віддає пасивному спогляданню телевізора. Вона не живе і не відпочиває, але дивиться, як живуть і відпочивають інші на екрані, але і ті насправді не живуть і не відпочивають, вони симулюють і

працюють на славу «Великого Видовища», тотальної «Ілюзії», в якій втілюється суверенний «Капітал» в момент свого вищого розквіту.

Ж. Бодріяр прийшов до тих же висновків, що й Г. Маркузе та Г. Дебор – не потреби є основою для виробництва товару, а навпаки – машина виробництва і споживання випускає «потреби». Нема індивідуальних бажань і потреб, є машини виробництва бажань, які примушують насолоджуватися, експлуатуючи наші центри насолоди. В самому акті споживання, в «чарівності покупки» здійснюється, за Ж. Бодріяром, підсвідоме і кероване прийняття всієї соціальної системи норм. В такому світі більше не знаходиться місця для ідеології – є лише симуляція, котра перемогла історію, породивши «маси». «Маси» – мовчазна більшість, яка поглинає соціальне; вони тяжіють до фізичної та статистичної форми, одночасно не соціальної і надсоціальної, цілковито соціальної. Вони не можуть бути керовані жодною політичною владою, але маси створюють ілюзії влади, ілюзії буги владою; функціонування всіх сучасних систем наявне у тілі цієї істоти мас. Маси ніким не можуть бути представлені, вони існують всупереч і поза демократичною репрезентацією. Їх не можливо збити зі шляху чи містифікувати, адже вони нікуди не рухаються й нічим не зайняті. Вони поглинають всю енергію та інформацію, розпилюючи при цьому все соціальне та антисоціальне. На відміну від своїх попередників, Ж. Бодріяр, стверджує, що маси не є творінням ЗМІ, маси самі по собі є «повідомленням».

Карл Ясперс (1883-1969) – представник німецького релігійного екзистенціалізму, впливового напрямку у філософії ХХ ст. Впродовж своєї багатолітньої творчої діяльності К. Ясперс приділяв увагу психології, психіатрії, філософії історії, філософії політики, що допомогло йому окреслити чітку картину сучасної ситуації у світі. Багатосторонній підхід до розгляду суспільних явищ призвів до появи у розробленій ним екзистенціальній філософії окремих начерків концепції масового суспільства.

К. Ясперс народився в місті Ольденбург поблизу Балтійського узбережжя. Огримав юридичну освіту, але згодом розчарувався у цій професії. Вивчав медицину в Берліні, Геттінгені та Гейдельберзі, отримав вчений ступінь доктора медицини з психіатрії. У 1908-1915 рр. працював у психіатричній клініці в Гейдельберзі. У 1916 р. став екстраординарним доцентом психології, а в 1920 р. – професором філософії Гейдельберзького університету. Академічна кар'єра К. Ясперса перервалася у 1933 р. до кінця Другої світової війни, оскільки, незважаючи на тиск з боку нацистської влади, вчений відмовився розлучитись з дружиною-єврейкою Гертрудою Майер. Після війни К. Ясперс повернувся до викладацької роботи, хоча йому пропонували посаду міністра культури в новій державі. В 1948 р. вчений переїжджає до Швейцарії на запрошення Базельського університету, де працює до 1961 р. в якості професора. Філософські погляди К. Ясперса викладені ним у трьохтомній праці «Філософія» (1932), «Витоки історії та її ціль» (1949), «Філософська віра» (1948). У післявоєнному доробку автора на перший план виходять філософсько-історичні та світоглядні проблеми: як подолати ті катаклізми та їх наслідки, котрі спіткали європейську цивілізацію у ХХ столітті? Які духовні орієнтири залишаються у європейської людини і як їх набути в сучасному індустріальному суспільстві?

В цьому контексті К. Ясперс не міг не зачепити проблему масового суспільства. Даючи характеристику сучасного становища у світі, К. Ясперс у праці «Витоки історії та її ціль» відводить саме масам роль вирішального фактору у подіях, що повсюдно відбуваються. У порівнянні з нашим часом вся попередня історія здається відносно стабільною. Раніше основну масу населення складало селянство, життєві орієнтири котрого змінювались не надто сильно навіть при політичних катастрофах. Воно було неісторичною субстанцією населення. Зміна соціальних умов відбувалась повільно і торкалась окремих верств та груп, зберігаючи загальний стан непорушним. Свідомість людей, навіть якщо їх чекала голодна смерть, залишалась порівняно захищеною всередині незмінних структур. Люди терпіли, підкорялись і жили виключно релігійною вірою. Все змінилось в наш час. Соціальні умови знаходяться в нестримному русі, який починає усвідомлюватися. Населення земної кулі виривається із традиційних умов та форм свідомості. Впевненість у своїй захищеності стає дедалі слабшою. Маси стають все більш однорідними. Вміючи читати і писати, вони набувають знання, можуть висказати свою волю і змусити рахуватися з собою. Окрема людина, щоправда, тепер більш безпорадна, ніж коли-небудь до того, однак в якості члена маси, що формує «ми», вона нібито здобуває волю.

Однак ця воля не може виникнути всередині анонімної маси. Її пробуджує і скеровує пропаганда. Масам потрібні образи і лозунги, їм потрібно вказати, чого вони хочуть, але для сприйняття того, що їм говорять, потрібно підготувати підґрунтя. Державний діяч, художник, поет повинен звертатися до сил маси, якщо він хоче мати на неї хоч якийсь вплив. На цих керівних діячів, в свою чергу, мас зворотню дію те, що вони пробуджують в масах. Це визначає, якими вони самі повинні бути і ставати, реагуючи на цю дію. Вони слугують виразниками волі мас, якщо не стають диктаторами, котрі керують рабськими масами.

К. Ясперс наголошує на багатозначності поняття «маса». Про масу говорять, маючи на увазі або просто всю сукупність населення (у цій якості вона завжди є), або миттєву реакцію і поведінку людей у гострій ситуації (у цій якості маса раптово виникає і так само раптово зникає), або неповноцінність натовпу, певної посередності, чиє існування своїм масованим тиском визначає все (і в такій якості це – явище, що виникає в даній історичній ситуації і за певних умов, яким не варто зволікати). Тим не менше, масу слід відрізнити від народу. Народ структурований, усвідомлює себе в своїх життєвих орієнтирах, в своєму мисленні і традиціях. Народ – це щось субстанціальне та квалітативне, його структурі притаманна певна атмосфера, людина з народу володіє особистими рисами характеру також завдяки силі народу, що служить йому за основу. Маса, навпаки, не структурована, не володіє самосвідомістю, однорідна і квантитативна, вона позбавлена яких-небудь особистих якостей, традицій, підґрунтя – вона порожня. Маса є об'єктом пропаганди і навіювання, не відчуває відповідальності і живе на найнижчому рівні свідомості.

К. Ясперс переконаний в тому, що «маси виникають там, де люди позбавлені свого істинного світу, коренів та підґрунтя, де вони стали керованими та взаємо замінюваними. Все це відбулось тепер у результаті технічного розвитку і досягає дедалі більшої інтенсивності у своїх наступних ознаках: вузький горизонт, життя з дня на день, без діючих спогадів, примусовий беззмістовний труд, розваги, як заповнення вільного часу, життя як постійна нервова збудженість, оманлива видимість любові, вірності, довіри; зрада, особливо в юності, а звідси цинізм – бо той, хто зрадив втрачає повагу до самого себе. Шлях веде крізь відчай в образі жвавості та наполегливості до забуття і байдужості, до стану колективного існування людей в якості піщинок, яких можна використовувати за будь-яким призначенням, вводити в дію, переміщати і використовувати кількісно...»

Окрема людина уособлює собою одночасно народ і масу. Однак у кожному з цих станів вона почуває себе по-різному. Ситуація примушує її бути масою, людина ж докладає всі зусилля, щоб зберегти зв'язок з народом. К. Ясперс пише: «Для наочності вкажемо наступне: в якості маси я прагну до універсального, до моди, до кіно, до сьогодишнього дня; в якості народу я хочу бути незамінною особистістю, мені потрібен живий театр, присутність історичного; в якості маси я в захваті аплодую зірці за диригентським пультом; в якості народу – пізнаю в глибині інтимних переживань музику, котра підноситься над буденним життям; в якості маси я мислю числами, акумулюю, нівелюю; в якості народу – застосовую шкалу цінностей та членувань».

Масу слід відрізнити також від публіки. Публіка складає першу стадію на шляху перетворення народу в масу. Як тільки народ перестає жити повноцінним життям, черпаючи сили в своєму співтоваристві, виникає множина, що становить публіку, необ'ємна, подібна до маси, але така, що втілює в собі суспільний погляд на духовні цінності в їх вільній конкуренції. В наші дні перетворення народу в публіку і масу стало незворотнім. Ситуація насильно керує ходом речей за посередництва мас. Однак маса не є чимось довершеним. Вона являє собою форму існування на стадії розпаду людського буття. Кожна окрема людина в ній залишається людиною. Питання полягає в тому, в якій мірі діючими опиняться закорінені у сфері індивідуально-інтимного імпульси, здатні у кінцевому підсумку призвести до відродження буття людини з надр масового буття.

В наш час наявність мас є повсюдною. Залишається тільки те, що приймається масами, а тому шлях історії тепер неодмінно веде через маси. Народна освіта може привести маси на шлях, який веде до аристократії духу, – постійний відбір може завершитися створенням справжньої аристократії без прав і привілеїв наслідування; зі зникненням соціального гніту і політичного терору може зникнути і мислення, сповнене невдоволеності та негативності, притаманне преш за все масам. На думку К. Ясперса, школи, здійснюваний у вільному змаганні відбір, постійне усунення несправедливості в умовах життя, створення більшої соціальної справедливості – все здатне, подолавши напругу, прокласти дорогу до зростання свободи.

Відмова від цього може призвести до нового непередбаченого жаху беззмістовного існування мас.

«Кожен, хто хоче набути значимості, - зазначає вчений, - прагне йти в ногу з масами. Деякі вважають, що маси куди-небудь ведуть і що істина полягає в тому, щоб знати це і відповідно діяти. Однак маси самі по собі не володіють рисами особистості; вони нічого не знають і нічого не хочуть, вони позбавлені змісту і служать засобом того, хто лестить їхнім загальним психологічним вабленням та пристрастям. Люди в масі можуть легко втратити голову, віддатися п'янкій можливості стати просто іншими, піти з шуроловом, який кине їх в пекельну безодню. Можуть скластися такі умови, в котрих маси будуть діяти з тиранами, що маніпулюють ними. Однак можливо, що і в самих масах складуться передумови для розумної праці і боріння істинного духу, праці, котра знаходить своє вираження в поступових змінах умов життя; ніхто не сприймає їх в цілому, однак розум панує в них настільки, що робить можливим встановлення в майбутньому впорядкованого існування, свободи, праці і вільної творчості». Світ би досяг вершини своєї історії, якби в масах знайшло своє вираження те, що обмежувалось лише аристократичними колами.

Даючи оцінку сучасності, К. Ясперс стверджує, що людина минулого знаходила втіху в релігії, недосконалість земного буття компенсувалась мріями про потойбічний світ. Тепер, коли віра в Бога втрачена, коли людина намагається досягнути повноти і досконалості в земному житті і зазнає поразки, виникає масове відчуття незадоволеності та розгубленості. Вчений говорить про те, що сучасне суспільство характеризується розвитком великого «виробничого» апарату, який перетворюється в силу, що панує над людьми. Машини настільки входять в життя людини, що вона ніби зростається з ними, розглядає себе як «функцію машини». Сама по собі техніка нейтральна, вона не є благом чи злом – все залежить від того, як вона використовується. В наш час розвиток техніки веде не до звільнення від влади природи шляхом панування над нею, а до руйнації, і не тільки природи, але й людини. Розвиток техніки веде до уніфікації земних благ, притупляє індивідуальні смаки, знижує багатообразність матеріальних та духовних потреб, привносить масовий стандарт низької якості. Сучасні люди живуть сірими буднями, заповненими виконанням поточних завдань. Людина набуває цінності тільки у зв'язку із своєю «діловитістю», тобто кількістю і якістю виконаної роботи. Люди втратили зв'язок з культурною традицією, вони не бачать перспектив майбутнього, цілком поглинуті сьогоdnішнім днем, затиснуті в лещатах техніки, адміністрації, організації, масової культури.

Продовжуючи критику нераціонального використання техніки, К. Ясперс зауважує: «Наслідком розвитку техніки для повсякденного життя є впевненість у забезпеченості всім необхідним для життя, але таким чином, що задоволення від цього зменшується, оскільки цю забезпеченість очікують як щось саме собою зрозуміле, а не сприймають як позитивне сповнення надії. Все стає просто матеріалом, який у будь-яку хвилину можна отримати за гроші; в ньому відсутній відтінок створеного особисто. Предмети користування виготовляються у великій кількості, зношуються і викидаються, їх можна легко замінити. Від техніки очікують створення не чогось дорогоцінного, неповторного за своєю якістю, незалежного від моди через його цінність в житті людини, не предмета, що належить лише йому, котрий зберігається і відновлюється, якщо він поститься. Тому все пов'язане просто із задоволенням потреби стає безглуздим; суттєвим тільки тоді, коли його нема. По мірі того як росте масштаб забезпечення життя, збільшується відчуття недостатку і загрози небезпеки».

В технічному світі від людей очікують не суджень, а знань, не роздумів про смисл, а вмілих дій, не почуттів, а об'єктивності, не розкриття дії тасмних сил, а чіткого встановлення фактів. Все існуюче спрямоване в бік керованості і правильного влаштування. Безвідмовність техніки створює гнучкість в користуванні всіма речами; легкість повідомлення нормалізує знання, гігієну і комфорт, схематизує те, що пов'язане в існування з доглядом за тілом та з еротикою. В щоденній поведінці на перший план виходить відповідність правилам. Бажання поступати як всі, не виділятися створює всепоглинаючу типізацію, що нагадує на другому рівні типізацію найпримітивніших часів. Індивід розпадається на функції. Бути означає бути в ділі; там, де відчувалася б особистість, діловитість була би порушена. Окрема людина живе як свідомість соціального буття – живе колектив, і те, що окремій людині здавалось би нудним, більше того, нестерпним, в колективі вона спокійно приймає начебто під владою іншого імпульсу. Вона мислить своє буття виключно як «ми». Буття людини зводиться до всезагального; до життєдіяльності як виробничої одиниці, до тривіальності насолоди. Розподіл праці і розваг позбавляє існування його можливої ваги; публічне стає матеріалом для розваг,

приватне – чергуванням збудження і втоми та жагою нового, невпинний потік якого швидко ігнорується; тут відсутня тривалість, це – тільки проведення часу. Об'єктивне задоволення духовних стремлінь без особистої участі гарантує ділове функціонування, в котрому регулюється втома і відпочинок.

На переконання К. Ясперса, в розпаді на функції існування втрачає свою історичну особливість, у своєму крайньому прояві впритул до нівеляції вікових розбіжностей. Молодість як виразник вищої життєздатності, здатності до діяльності та сротичної насолоди являє собою бажаний тип взагалі. Там, де людина має тільки значення функції, вона повинна бути молодою; якщо вона вже немолода, то прагнимо до видимості молодості. До цього додається, що вік окремої людини не має значення; її життя сприймається лише в миттєвості, часова тривалість життя – лише випадкова тривалість, вона не зберігається в пам'яті як значима послідовність незворотних рішень, прийнятих у різних біологічних фазах. Все, що відбувається, відбувається швидко, а погім забувається. Тому люди ведуть себе так, ніби всі вони одного віку. Оскільки загальна діловитість вимагає простоти, зрозумілій кожному, вона веде до єдиних проявів людської поведінки у всьому світі. Єдиними стають не тільки моди, але й правила спілкування, жести, манери говорити, характер повідомлення.

К. Ясперс дійшов висновку, що «в теперішній час світ схильний до такого філософствування, яке шукає істину в нігілізмі, закликає до дивного героїчного існування без втіхи і надії, до прийняття суворості та безжальності, до нібито гуманізму. Це – вчення Ніцше, сприйняте його епігонами без його захопливої напруженості та волі до подолання нігілізму. Однак прийняти цілком нігілістичне вчення людина не в змозі. В ситуації всезагальної зневіри їй залишається хіба що сліпа віра. Така віра – не що інше, як вимушена заміна, вона нестійка і відмовитися від неї легко. Її зміст може бути дивним і різним, вона може бути навіть просто вірою без змісту, вірою в рух як такий. Ця віра претендує на те що, що вона складає єдність з природою, зі світовою історією; вона фіксується в програмах спасіння людства, замикається у псевдонаукових тотальних поглядах – в марксизмі, в психоаналізі, в расовій теорії».

В розпаді віри та традиційних цінностей можна виділити в якості прикладів ряд типових явищ:

1) Мислення, засноване на ідеології. Наша епоха створила ідеології і разом з цим виявила їх сутність. Епоха створює теорію того, що вона здійснює. Однак згодом сама ця теорія перетворюється в засіб посилення зла, з котрим вона бореться. Так, метод проникливого пізнання істини, опустився до рівня психоаналізу та вульгарного марксизму. В цьому мисленні, що переслідує мету розвінчування, мисленні, яке саме стало догматичним, істина повністю втрачається. Все стає ідеологією, в тому числі і саме це твердження. Не залишається більше нічого.

2) Спрощення. Простота – це образ істинного. Спрощення – це насилля, яке посідає місце втраченої простоти. Простота допускає безкінечну кількість тлумачень, це світ в малому, наповнений і рухомий. Спрощення за своєю суттю – це нитка, котра маніпулює нами, наче маріонетками; воно не допускає розвитку, воно порожнє і нерухливе. Наш час, на думку К. Ясперса, якраз і є часом спрощень. Успіхом користуються лозунги, універсальні теорії, які все можуть пояснити, грубі антитези. Простота кристалізувалась в міфічних символах, спрощення дотримується псевдонаукової абсолютності.

3) Життя, засноване на відкиданні. Там, де віра вже не є основою життєвих стремлінь, залишається лише порожнеча відкидання. Там, де виникає невдоволення собою, винним повинен бути хтось інший. Якщо людина собою нічого не представляє, вона у крайньому випадку «анти-». Всі нещастя покладаються на певний фантом, назву котрому знаходять або серед історичних утворень, які колись відкрились теоретичному пізнанню, - у всьому винен капіталізм, лібералізм, марксизм, християнство і т.д., або серед нездатних до спротиву представників окремих груп, котрих у всьому звинувачують, - у всьому винні євреї, німці і т.д. Все те, що відіграє визначну роль в непорушному сплетінні вини в сенсі причинності та відповідальності, некритично нівелюється в якості провини якогось певного другого, котрим ми не є. При цьому духовні поняття стають знаменом та знаком. Слова використовуються як фальшива монета для вживання у цілком зміненому смислі при збереженні пов'язаних з ними відчуттів (свобода, вітчизна, держава, народ, рейх і т.д.). В погівеченій пропагандистською софістикою мові в кінці кінців взагалі перестає бути зрозумілим значення слів. Мова перетворюється в хаос невизначеностей – все для того, щоб виразити в кожному даному випадку своє «анти-», котре не впливає з якого-небудь діючого «про-».

У своїй праці «Духовна ситуація часу», К. Ясперс аналізує зв'язок між державним апаратом та масами. Вчений вказує на те, що, перетворюючи окремих людей у функції, великий апарат забезпечення існування позбавляє їх субстанціонального смислу життя, яке впливало на людей у якості традиції. Систему утворює апарат, в котрому людей переставляють за своїм бажанням з одного місця на інше, а не історична субстанція, яку вони заповнюють своїм індивідуальним буттям. Все більша кількість людей веде це відірване від цілого існування. Розкидані по різних місцях, потім безробітні, вони представляють собою лише голі існування і не займають більше визначеного місця в рамках цілого. Основна характеристика такого існування – вміння забувати: перспективи людини в минулому і майбутньому фактично стискаються теперішнім. Насильницьки прикована до найближчих цілей, людина позбавлена простору, необхідного для бачення життя в цілому. Там, де мірою людини є середня продуктивність, індивід, як такий, не має значення. Незамінних людей не існує. Те, в якості чого він був, він – загальне, не він сам. До такого життя схильні люди, які зовсім не прагнуть бути самими собою; вони володіють перевагою. Складається враження, що світ потрапляє під владу посередності, людей без долі, без розбіжностей і без справжньої людської сутності. Здається, що об'єктивована, відірвана від своїх коренів людина втратила саме існування. Живучи з дня на день, вона бачить ціль, що виходить за межі поточного виконання роботи, тільки в тому, щоб зайняти по можливості хороше місце в апараті. Маса тих, що залишилися на своїх місцях відокремлюється від меншості тих, котрі безцеремонно пробиваються вперед. Перші пасивно перебувають там, де вони знаходяться, і працюють і відпочивають після роботи; інших до активності спонукає честолюбство і любов до влади; вони втомлюються, вигадуючи можливі шанси на просування і докладаючи максимум зусиль.

Керівництво всім апаратом здійснюється бюрократією, котра сама є апаратом, тобто людьми, які перетворилися в апарат і від яких залежать працюючі в апараті. Держава, суспільство, фабрика, фірма – все це є підприємством на чолі з бюрократією. Все, що сьогодні існує, потребує великої кількості людей, а відтак, і організації. Для того, хто за своїм походженням не може претендувати на високі посади в бюрократичному апараті і повинен добитися відповідного статусу своїми силами, це пов'язано з манерою поведінки, з інстинктом, відношенням до цінностей, і все це в собі несе небезпеку для справжньої самотності як умови відповідального керівництва. Інколи може допомогти щасливий випадок; однак, як правило, успішні працівники відрізняються такими якостями, які заважають їм миритися з тим, що людина залишається самою собою, і тому вони намагаються всіма засобами витіснити таких людей зі своєї сфери діяльності: вони називають таких самовпевненими, диваками, односторонніми і нездатними до діла; їх діяльність оцінюється фальшивим абсолютним масштабом; вони викликають підозру, їх поведінка розцінюється як провокуюча, як така, що загрожує спокою, миру в суспільстві, переступаючи допустимі межі. Оскільки найвишого місця досягає тільки той, хто пожертвував своєю сутністю, він не хоче допустити, щоб інший її зберіг.

Методи просування в апараті визначають відбір потрібних людей. Так як досягає чогось тільки той, хто рветься до успіху, але саме цього він не повинен визнавати в конкретній ситуації, чимним вважається вичікувати, коли тебе покличуть: від поведінки залежить, яким чином досягнути бажаного, зберігаючи видимість стриманості. З усіма людьми слід встановлювати такі відносини, щоб володіти по можливості більшими зв'язками, використовуючи лише ті, які в даному випадку необхідні. Замість товариства самотніх людей виникає певна псевдодружба тих, хто мовчки знаходить одне одного при необхідності, надаючи своєму спілкуванню форму обхідливості та люб'язності. Не порушувати правил гри в задоволеннях, до кожного проявляти свою повагу, суперечити, коли можна розраховувати на відповідний відгук, ніколи не піддавати сумніву загальні матеріальні інтереси, якими б вони не були, – все це і тому подібне суттєво. К. Ясперс підкреслює, що «для розчленованої в апараті маси головне значення має фікція рівності. Люди порівнюють себе з іншими, тоді як кожен може бути самим собою, тільки коли його ні з ким не зрівняти. Те, що має інший, я теж хочу мати; те, що може інший, міг би і я. Тасмно панує заздрість, прагнення насолоджуватися, мати більше і знати більше».

Якщо в минулі часи, для того щоб знати, на що можна розраховувати, потрібно було знайомитися з князями та дипломатами, то тепер для цього потрібно володіти інформацією про властивості маси. Наявний зворотній зв'язок між масою та апаратом. Складний механізм необхідний для забезпечення існування мас. Він повинен орієнтуватися на властивості маси: у

виробництві – на робочу силу маси, в своїй продукції – на цінності маси споживачів. Умовою життя стала необхідність виконувати яку-небудь функцію, що так чи інакше служить масам. В процесі консолідації великого апарату по впорядкуванню життя мас кожен повинен служити йому і своєю працею приймати участь у створенні нового. Якщо він хоче жити, займаючись духовною діяльністю, це можливо лише у випадку умиротворення якої-небудь маси людей. Він повинен продемонструвати значимість того, що приєднує масі. Вона прагне забезпечення свого існування їжею, еротикою та самоствердженням; життя не приносить їй задоволення, якщо щонебудь із цього відсутнє. Крім цього їй потрібен спосіб пізнання самої себе. Вона хоче, щоб нею керували, але так, щоб їй здавалось, ніби керує вона. Вона не хоче бути вільною, але хоче вважатися такою. Для задоволення її бажань фактично середні і звичайні, але не назване таким повинно звеличуватися чи у всякому випадку оправдовуватись як загальнолюдське. Недоступне їй називається далеким від життя.

За словами К. Ясперса, «для впливу на масу необхідна реклама. Шум, який вона здійснює, в наш час служить формою, що повинна бути прийнятою кожною духовною течією. Тиша в людській діяльності в якості форми життя скоріш за все зникла. Необхідно показувати себе, читати звіти і виголошувати промови, викликати сенсацію. В масовому апараті в представництві не вистачає справжньої величі. Немає свят. В справжність свят ніхто не вірить, навіть самі їх учасники. Достатньо уявити собі папу, котрий здійснює урочисту подорож через всю земну кулю в центр сьогоднішньої могутності, в Америку, приблизно так, як він в середній віці роз'їжджав по Європі, і ми відразу ж побачимо, наскільки неспівмірний з минулим феномен нашого часу».

Зобразивши масове суспільство з усіма його недоліками, К. Ясперс, тим не менше, прагне знайти вихід із пастки, яку воно собою уособлює. На думку вченого, слід сформувати нове ставлення до техніки, створити співдружність людей, не байдужих до всіх гуманістичних цінностей. Потрібно звільнитись від законів стадного життя, від «рабства етичних правил», тобто тих ціннісних норм і обов'язків, які покладає на нас суспільство. Необхідно звільнитись від віри в науку і створити нову філософію. Якою ж вона повинна бути? К. Ясперс рішуче відмежовується від раціоналістичної лінії у філософії, відкидаючи саму можливість існування філософії як науки. Філософія повинна виражатися не в наукових поняттях, а в термінах психології. Справжній предмет філософії – не природа; вона не дає знання про речі, а показує, що я розумію, що хочу і в що по справжньому вірю. Категоріями філософії є воля, свобода, вибір, відповідальність. Завдання філософії – спонукати людей до індивідуального життя. Філософія повинна допомогти людині зрозуміти смисл свого існування.

К. Ясперс висуває «філософію існування», яка не може бути систематичною, – це скоріше «філософствування», а не «філософія». Саме тому він стає на шлях критики філософії минулого – як матеріалізму, так і ідеалізму. Центральне поняття – екзистенція визначається як необ'єктивована реальність, як такий «рівень» людського поняття, що не може бути предметом розгляду науки. Екзистенція нерозривно пов'язується з «трансценденцією», Богом. Трансценденція виступає як буття, яке перетворює екзистенцію з простого самоствердження, «свавілля» на носія буття, більш високого, ніж усе, що визначається розумом як найвище. Тобто трансценденція – це вище буття. Екзистенція і свобода у К. Ясперса – поняття тотожні. Характеристика свободи полягає в тому, що її не може бути «знайдено» на жодному рівні людського буття, ні на рівні свідомості взагалі, ні на рівні духу. Звідси вчений формулює важливий для нього принцип: «Людина або існує як предмет дослідження, або існує задля свободи». К. Ясперс вважає, що людина не може бути до кінця пізнана наукою і, таким чином, не може до кінця стати предметом соціального маніпулювання, оскільки завжди залишатиметься деякий непізнаний «залишок» – екзистенція. З цього випливає висновок: пізнання – справа науки, свобода – справа філософії. У питанні про свободу у К. Ясперса виникає антиномія: з одного боку, свобода є не сваволею індивіда, а трансцендентною необхідністю; з другого – ця необхідність своєрідна: вона не всезагальна, а має глибоко особистий характер; отже, для кожного індивіда вона є його і лише його власною необхідністю. Для вирішення цієї антиномії вводиться учення про екзистенціальну комунікацію як універсальну умову людського буття. Все, що є істотним у людині і необхідним для людини, забезпечує комунікація. Екзистенцію не можна опредметнити, але можна «поєднати з іншою екзистенцією», і цього досить, щоб вона існувала не як суб'єктивна ілюзія, а як реальність. З точки зору К. Ясперса, комунікація – це спілкування, в якому людина не «грає роль», яку готує

для неї суспільство (наприклад, батька, чоловіка, вченого, політика тощо). У процесі комунікації стає відомо, що таке «актор» і хто грає всі ці ролі.

За К. Ясперсом, комунікація – це спілкування з іншими індивідами, «буття з іншим». Свобода особистості, на думку вченого, може існувати лише тоді, коли вільний інший. Розрив комунікації призводить до знищення свободи. К. Ясперс вважає, що науково-технічний прогрес, нові інформаційні технології призвели до спілкування людей на хибних принципах. Справжнє об'єднання людей можливе тільки через екзистенціальну комунікацію, засновану на взаємній любові та довірі. При цьому слід не забувати, що в людській природі закладене ірраціональне зло. Слід також визнати, що в судженнях К. Ясперса прослідковується певний специфічний мотив: він не закликає відсторонюватися від емпіричного світу взагалі, але жити в постійному страху, пам'ятаючи про можливу втрату всього, чим ми живемо, з відчуттям своєї кінченості. З точки зору вияву екзистенції особливо важливі, за К. Ясперсом, так звані помежові ситуації: смерть, страждання, боротьба, провинна тощо. Найяскравіший випадок помежової ситуації – смерть, перед лицем якої скінченність власної екзистенції постає перед людиною з усією безпосередністю. В цій ситуації стає несуттєвим усе те, що заповнювало життя індивіда в його повсякденності, а також з'являється можливість досягнути глибший рівень буття – трансцендентне.

Після Другої світової війни вчений прагне наповнити свої філософські категорії соціальним і конкретно-політичним змістом. Екзистенціалістське поняття «свободи» ототожнюється з «вільним світом» капіталу, а помежові ситуації конкретизуються: це війна, атомна загроза тощо, але методологічний підхід до них зберігається: всі вони мають витoki в людському бутті, в екзистенції. У суспільному житті існують два устої – це «істинність і глибока повага до людського буття, або наука та гуманність», але все ж таки К. Ясперс, як і раніше, рішуче заперечує «тотальне знання», тобто науковий світогляд, замінюючи його «тотальною вірою» – своєрідним екзистенціальним релігійним світоглядом. Людство, на думку філософа, приречене на спільність долі та єдиної віри. В іншому разі історія людства може закінчитися катастрофою. Тому встановлення взаєморозуміння, відкритість різноманітних типів суспільства, релігій і культур є життєво необхідними для людства. Звідси К. Ясперс робить висновок про особливу роль філософії, яка за допомогою філософської віри, завдяки якій відкривається сенс та призначення історії, покликана об'єднати людство на спільних духовних засадах.

Для повноти картини слід додати, що філософську віру, на погляд К. Ясперса, «можна назвати також вірою в комунікацію». Трохи згодом проблематика міжлюдської взаємодії стала провідною темою у соціальній філософії ще одного німецького вченого – Ю. Габермаса, який наголошував на відмінності істинної комунікації від хибної. Ю. Габермас постійно підкреслює суспільний контекст людського буття; через соціальну інтегрованість, через «повсякденні інтеракції життєвого світу» він прагне пояснити людину, при цьому для нього багато важить можливість окреслити шляхи розв'язання актуальних проблем, породжених мішливою суспільною практикою. Однак тут метод Ю. Габермаса суттєво відрізняється від методу К. Ясперса. Габермас досліджує та показує людину не такою, якою він би хотів її бачити, якою вона, на його погляд, мусить бути – згідно з певними уявленнями про нормативність (подібно міг би чинити пост, схильний до екзистенціальної проблематики філософ або ж релігійний мислитель, проповідник), а такою, якою вона є, причому тут, в конкретних умовах її існування: політичного, соціального, юридичного; відтак головне – дії, вчинки людини, і саме в їхньому суспільно-політичному, правовому вимірі, в контексті комунікативних стосунків.

Австрійський та американський психоаналітик і критик цивілізації, В. Райх у руслі розробленої З. Фрейдом теорії психоаналізу розробляв власну концепцію, яка згодом вийшла за звичні рамки психології і призвела до інтеграції з іншими науками, зокрема з соціологією, теорією політики і частково філософією. Виступаючи з ідеями «сексуальної революції», як єдиної можливості звільнення людини від масових психозів та подолання власних неврозів, спрямованих на ірраціональні вчинки, В. Райх ступив на шлях ревізіонізму в психоаналізі, який зумовив появу цілковито нового розуміння «вільної особистості». Незважаючи на несприйняття ідей вченого серед його сучасників внаслідок політичних поглядів чи невірних тлумачень, вже після смерті В. Райха, в 1960-их роках, позначених «бунтами молоді», його теорії, зокрема теорія «сексуальної революції», набули надзвичайно широкого розповсюдження і сприяли усвідомленню того, чим насправді є масове суспільство і якими є його корені.

Вільгельм Райх (1897-1957) народився в Галіції, яка на той час знаходилася у складі Австро-Угорської імперії. Його батько був дрібним фермером і, не дивлячись на єврейське походження, був переконаним нацистом. В сім'ї говорили тільки по-німецьки, а юному Вільгельму заборонялось спілкуватися з дітьми єврейського та українського походження. Мати Вільгельма померла, коли йому було 17 років, а ще через три роки помер батько. Залишившись без сім'ї, Вільгельм Райх під час Першої світової війни вступив до австрійського війська, брав участь у бойових діях в Італії і дослужився до офіцерського звання. Повернувшись зі служби, В. Райх поступив на медичний факультет Віденського університету, який закінчив у 1922 р. Під час навчання він зацікавився психоаналізом і вже в 1919 р. став членом Віденського психологічного товариства. Саме В. Райх був першим клінічним асистентом З. Фрейда, а згодом – віце-директором його клініки. В 1924 р. В. Райх став керівником Семінару з психоаналітичної терапії. В 1929 р. бере участь у створенні клінік сексуальної гігієни по всій Німеччині. Проведені ним дослідження, показали, що проблема неврозів є масовим явищем.

В 1925 р. В. Райх пише свою першу книгу «Інстинктивний характер», а в 1927р. виходить праця «Функції оргазму». В цей час відбувається розрив В. Райха з З. Фрейдом. В. Райх хотів пройти у нього курс психоаналізу і отримав відмову, що і послужило причиною для припинення їх співробітництва. Однак істинною причиною були політичні погляди В. Райха, який захопився марксистськими ідеями і вступив до Німецької комуністичної партії. В психоаналітичних колах політична діяльність В. Райха не отримала схвалення; його радикальні програми статевого виховання критикувались однопартійцями. В результаті, в 1933 р. його виключили з партії, а роком пізніше – з Міжнародної психоаналітичної асоціації. Певний час вчений проживав у Данії, де опублікував фундаментальне дослідження фашизму – «Психологія мас та фашизм» (1933). В цій книзі вчений демонструє можливість залучення сексуальної психології до досліджень проблем політичного ірраціоналізму. В результаті накопичення в організмі біологічної енергії виникають умови для ірраціоналізму, котрі проявляють у тоталітарному способі життя. Сильне масове стремління до свободи і страх перед свободою, пронизаною відповідальністю, породжують думки, притаманні фашистам. Сексуальні ваблення людини гальмуються тоталітарною державою і вона перетворюється у неспроможну на спротив істоту. Таким чином, тоталітарна система проникає в психічну структуру індивіда.

За свої погляди та пропаганду сексуальної революції В. Райх був вигнаний з Данії і переїхав до Швеції, а в 1934 р. він оселяється в Норвегії, де йому було дозволено займатися науковою та практичною діяльністю. В 1939 р. В. Райх переїхав до США, де отримав посаду ад'юнкт-професора медичної психології Нової школи соціальних досліджень в Нью-Йорку. Там вчений багато працював у лабораторії і на основі своїх досліджень дійшов висновку про існування фундаментальної життєвої енергії, притаманною не тільки людині, але й усім живим організмам. Цю енергію В. Райх назвав оргоном і все своє подальше життя присвятив подальшій розробці теорії оргону. В 1954 р. його теорія була визнана неспроможною, багато книг вченого опинилися під забороною, було також заборонено використовувати його метод. В. Райх намагався протестувати, але був звинувачений у неповазі до суду і поміщений в американську федеральну в'язницю, де в 1957 р. і помер від серцевого нападу.

Підтримуючи тезу З. Фрейда про першочергове значення сексуальних факторів у дослідженні неврозів, В. Райх суттєво змінив його за рахунок того, що виділив «сексуальну економію» - баланс енергетичної зарядки і розрядки, сексуального збудження та полегшення. На думку В. Райха, саме стримування сексуальних ваблень разом з характерологічними установками конститууює справжній невроз, а клінічні симптоми – це всього лиш зовнішні прояви. Первинні травми та сексуальні імпульси утримуються поза свідомістю за допомогою складних механізмів хронічного м'язового напруження «характеристичної броні». Термін «бронювання» відноситься до функції захисту індивіда від небезпечних внутрішніх та зовнішніх переживань. Для В. Райха вирішальним фактором, котрий сприяє незавершеному сексуальному оргазму і закупорці біоенергії, є репресивний вплив суспільства. Невротик підтримує баланс сексуальних сил, пов'язуючи надлишкову енергію м'язовим напруженням і обмежуючи тим самим збудження. У здорової людини подібних обмежень нема, її енергія не стримується м'язовою бронсю і може вивільнятися безперешкодно.

Основне положення теорії В. Райха полягало в тому, що повсюдне пригнічення сексуальності загрожує цивілізації; звільнення від неї має бути добровільним, спонтанним та веселим. Здорова людина, або «статева особистість», відчуває справжній оргазм, тобто підсвідому свободу. Такі люди не відразу ж задовольняють кожний свій підсвідомий потяг, а

здатні до самообмеження і без будь-якої зовнішньої, нав'язаної «примусової моралі». На думку В. Райха, статеві особистості, які найчастіше зустрічаються серед промислових робітників, мають «природну сексуальність», а це зумовлює малу вірогідність моногамії, хоча це зовсім не означає, що в кожному можливому випадку такі близькі стосунки будуть справжніми.

Ці ідеї стосовно підсвідомого, що йшли в річищі подальшого розвитку ідей З. Фрейда, було покладено в основу далекосяжної критики сучасної цивілізації. Більшість цивілізованих людей страждають від «певного виду неврозу» й у крайньому разі здатні лише на штучний оргазм (або задоволення), а не на «врешті-решт рослинну мимовільну відмову» від своєї статевої особистості. Вони виковують «панцер для характеру», який може затвердіти і перетворитися на «мускульний панцер» для захисту від спонтанних загрозливих імпульсів. Такий відчайдушний спротив часто призводить до катастрофічних наслідків, оскільки нерозтрчена сексуальна енергія набуває негативних форм на кшталт тривоги, садизму, агресії. Стимування біологічної енергії зумовлює які завгодно типи емоційної поведінки включно з явищами масового шаленства, такими як фашизм. Ідеології, які заперечують життя, панують серед інертного і покірливого населення.

Процес втрати більшістю людей самих себе через розтринькування власної «споконовічної космічної енергії» має швидше соціальне й економічне, аніж біологічне походження. Суспільство в різних своїх аспектах створює особливий тип особистості-структури, первинним джерелом якої є авторитарна родина, очолювана всевладним караючим батьком. Цей процес починається в дитинстві з суворого домашнього виховання та заборони мастурбації. З раннього дитинства у людей виховують фальшиву скромність, навчають їх приборкувати себе, бути механічно покірливими, змушують стримувати свою природну енергію. Калічення молоді, на думку В. Райха, відбувається через те, що старше покоління боїться сексуальності і войовничого духу молоді. Процес завершується неминуче нещасним буржуазним шлюбом, що відображає конфлікт між природною полігамною сексуальністю і економічними потребами.

Вслід за Г. Маркузе В. Райх стверджував, що вся людська цивілізація носить репресивний характер, оскільки стримування людських інстинктів та ваблень є повсюдним. Справжня революція, яка може бути лише «сексуальною», повинна зняти всі заборони та знищити всі репресивні норми та обмеження. Повстання молоді, яка вимагає сексуальної свободи, було одним із шляхів визволення, запропонованих вченим. Оскільки внаслідок негативної дії соціуму на розрядження сексуальної енергії унеможливується досягнення повного оргазму, що призводить до звуження лібідо та пошуків каналу для різноманітних психопатологій, то для ефективного лікування необхідно звільнити закриту лібідозну енергію та зруйнувати «тілесну броню». Подальшим аспектом аналізу проблем соціальної революції стало твердження В. Райха, що головним у розв'язанні цих проблем є кардинальна зміна свідомості. Новий світогляд, носієм якого має бути насамперед молодь, впливатиме на старе суспільство не прямими політичними засобами, а змінами культури і якостей індивідуального життя, які перевтілюють політику і врешті-решт суспільну структуру. У даному випадку В. Райх мав на увазі зміни як матеріальної, так і духовної сторін культури, тобто як речі культурного побуту, стилю життя, так і культурне, побутове розкріпачення людини. Сексуальні свободи він певною мірою пов'язував із рішучою відмовою від традиційного міщанства, «ситого, тихого життя», що все разом повинно було революціонізувати народні маси, мобілізувати їх на революційні подвиги, відмову від пут консерватизму й традиціоналізму.

Погляди В. Райха часто піддавалися критиці. Зокрема Г. Маркузе писав: «...Райх зробив предметом психоаналізу взаємовідносини між соціальною структурою та структурою інстинктів. Він підкреслив, що сексуальна репресія в значній мірі визначається інтересами панування та експлуатації і що ці інтереси, в свою чергу, визначаються і виробляються сексуальною репресією. Однак поняття сексуальної репресії у Райха залишається недиференційованим; він залишає поза увагою історичну динаміку сексуальних інстинктів та їх зростання з руйнівними імпульсами. (Райх відкидає фрейдівську гіпотезу ваблення до смерті та глибинний вимір, що відкрився в його пізній мета психології). Як наслідок, сексуальне звільнення стає для Райха панацеєю від індивідуальних та соціальних недругів. Зведення до мінімуму проблеми сублімації, відсутність суттєвого розмежування між репресивною та нерепресивною сублімацією та бачення прогресу свободи тільки в простому розкріпаченні сексуальності кладуть межу для критичних соціологічних прозрінь, поміщених у ранніх працях Райха».

Як би там не було, здійснений В. Райхом аналіз взаємозв'язку масової психології та фашизму в праці «Психологія мас і фашизм» (1933) залишається і по сьогоднішній день фундаментальним дослідженням з даної проблематики. В своїй книзі вчений пише: «Оскільки фашизм, незалежно від часу і місця його появи, є рухом народних мас, він володіє всіма особливостями та протиріччями, що належать до характерологічної структури масового індивіда. На відміну від загальноприйнятої точки зору фашизм – це не чисто реакційний рух, він являє собою сплав бунтівних емоцій та реакційних соціальних ідей». У чистому вигляді фашизм являє собою сукупність всіх ірраціональних характерологічних реакцій звичайної людини. В. Райх зазначає, що для соціолога, якому не вистачає мужності визнати керівну роль ірраціональності в історії людства, фашистська расова теорія відображає лише імперіалістичне стремління чи, м'яко кажучи, є «забобоном». Але насправді расова теорія не витікає із фашизму. Навпаки, фашизм виникає на основі расової ненависті і слугує її політично організованим виразом. «Звідси випливає, що існує німецький, італійський, іспанський, англосаксонський, єврейський та арабський фашизм. Расова ідеологія – це чисто біопатичне вираження характерологічної структури оргастично імпотентної особистості».

Фашистська ментальність – це ментальність «маленької людини», закріпаченої, прагнучої влади і в той же час протестуючої. Не випадково, що всі фашистські диктатори походять із реакційного середовища «маленьких людей». Магнат-промисловець і мілітарист-феодал використовують цей соціальний факт для своїх цілей після його виявлення у контексті загального пригнічення життєвих імпульсів. У формі фашизму механістична, авторитарна цивілізація виймає із пригніченої «маленької людини» те, що протягом багатьох віків вона насаджувала в поневоленому людстві за допомогою містицизму, мілітаризму та автоматизму. Ця «маленька людина» досконало вивчила поведінку «великої людини» і тому повторює її у спотвореному та гротескному вигляді. «Фашизм, - пише В. Райх, - це сержант колосальної армії нашої важко хворої промислово розвиненої цивілізації. Висока політика в очах «маленької людини» постає як балаганна вистава. Маленький сержант випередив генерала-імперіаліста у всьому: в маршовій музиці, в «гусячому кроці», у вмінні командувати та підкорятися; у здатності згинатися зо страху перед ідеями; в дипломатії, стратегії і тактиці; у вмінні одягатися та проводити паради... У всіх цих речах кайзер Вільгельм виглядає жалібним фальсифікатором у порівнянні з Гітлером, сином голодного чиновника. Чіпляючи на свої груди медалі, «пролетарський» генерал показує, що «маленька людина» «нічим не гірше» від «справжнього» великого генерала».

Широке та змістовне дослідження характеру «маленької людини», а також близьке знайомство з її закулісним життям цілковито необхідні, на думку В. Райха, для розуміння сил, на котрі опирається фашизм. Вчений переконаний, що для цього необхідно розглянути взаємозв'язок між сексуальним гнобленням та експлуатацією людини. Такий зв'язок сексуальних та економічних інтересів, що є умовою становлення авторитарної системи, можна спостерігати на рівні найменш чисельної соціальної структури – сім'ї. В. Райх стверджує, що в результаті морального стримування природної сексуальності дитини, яка на останньому етапі призводить до суттєвого послаблення її геніальної сексуальності, у дитини розвивається лякливість, покірність, страх перед авторитетом, «доброта» і «послух» в авторитарному розумінні цих слів. Таке стримування паралізує дію бунтівних сил в людині, оскільки кожен життєвий порив тепер обмежується страхом; оскільки секс став забороненою темою, критична здатність і думка людини стають також забороненими. «Іншими словами, - стверджує В. Райх, - завдання моралі полягає у формуванні покірних особистостей, які не дивлячись на бідність та знущання, повинні відповідати вимогам авторитарного устрою. Таким чином, сім'я представляє собою авторитарну державу в мініатюрі, в якій дитина повинна навчитися пристосовуватись до соціальних умов. Необхідно чітко розуміти, що авторитарна структура особистості в основному формується шляхом занурення сексуальних заборон та страхів у живу субстанцію сексуальних імпульсів».

Вицезгаданий процес призводить до виникнення консерватизму, страху перед свободою – одним словом, реакційного мислення. За допомогою цього процесу сексуальне витіснення посилює політичну реакцію, перетворюючи масового індивіда в пасивну аполітичну особистість і породжує вторинну силу у структурі особистості – штучну потребу, яка активно підтримує авторитарний устрій. Завдяки процесу витіснення сексуальність не досягає природного задоволення, а тому прагне до різних замінників задоволення. Так, наприклад, в результаті збочення природна агресивність виражається у формі грубого садизму, який займає

значне місце в масово-психологічній основі імперіалістичних війн, котрі розпалюються незначною кількістю осіб.

Важливо навести ще один приклад. З точки зору масової психології в основі мілітаристського феномену лежить лібідозний механізм. Як запевняє В. Райх, сексуальна дія військового мундиру, еротичний вплив ритмічного кроку під час маршів та ексгібіціоністський характер військових порядків виявились більш доступними для розуміння молодих продавщиць та секретарок, ніж промови всесторонньо обізнаних політиків. З іншого боку, політична реакція свідомо використовує в своїх інтересах сексуальні ваблення. Вона не тільки створює для чоловіків моделі мундирів, що кидаються відразу в очі, але й доручає привабливим жінкам вести вербовку добровольців. «Варто також згадати, – каже В. Райх, – тиражування військовою владою вербувальних плакатів, на яких були приблизно такі надписи: «Хочеш побувати в інших країнах? Поступай на службу в королівський флот!» При цьому інші країни зображувались у вигляді екзотичних жінок. Чому ці плакати ефективні? Тому що в силу сексуального пригнічення наша молодь відчуває сексуальний голод».

Сексуальна мораль, що перешкоджає реалізації волі до свободи, а також сили, котрі реалізують авторитарні стремління, отримують енергію від витісненої сексуальності. Сексуальне гальмування так змінює структуру особистості економічно пригніченої людини, що вона діє, відчуває і мислить всупереч своїм матеріальним інтересам. Говорячи про революцію в Росії у 1905-1906 рр., В. Райх стверджує, що солдати сприймали офіцерів як своїх батьків у дитинстві (трансформованих в уявленні про бога), котрі заперечували існування сексуальності, і яких не можна було вбити, – не дивлячись на те, що вони позбавили їх радості життя. Почуття каяття та нерішучості, які охопили солдатів після захоплення влади, служать вираженням протилежного почуття ненависті, що перетворилась у жалість, яка як така не може реалізуватися у вигляді дії.

Джерела цих почуттів слід шукати у підсвідомому емоційному житті. Спочатку, як каже В. Райх, на них звертають мало уваги, а потім просто не хочуть помічати у зв'язку з пануючою в суспільстві ідеологією. І тим не менше аналіз зв'язків у дрібнобуржуазному середовищі, на яке в першу чергу орієнтувався фашизм, не залишає сумнівів в суттєвому значенні взаємозв'язку між сексуальним життям та так званою ідеологією «обов'язку» та «порядності». Перш за все слід відзначити, що політичний та економічний статус батька відображається в його патріархальному відношенні до решти членів сім'ї. В особі батька авторитарна держава має свого представника в кожній сім'ї, і тому сім'я перетворюється у найважливіший інструмент її влади. Авторитарне становище батька відображає його політичну роль і розкриває зв'язок сім'ї із авторитарною державою. Адже батько займає в сім'ї таке саме становище, яке по відношенню до нього займає начальник у виробничому процесі. У своїх дітях, особливо в синах, він відображає своє прислужницьке відношення до авторитета. Саме завдяки цим умовам виникає пасивне відношення дрібного буржуа до фігури фюрера. Тут ми маємо справу не з «вродженою схильністю», а з типовим прикладом відображення авторитарної системи в структурі її членів.

Для виявлення причин підтримки НСДАП в Німеччині необхідно прослідкувати співпадіння національних та сімейних зв'язків у психологічних структурах різних груп дрібної буржуазії. З точки зору нас, націоналістичний фюрер персоніфікує націю. Зв'язок особистості з фюрером встановлюється лише в тій мірі, в якій він дійсно уособлює націю у відповідності з національними почуваннями нас. Оскільки фюрер знає, яким чином можна пробудити в масах емоційні сімейні зв'язки, він також уособлює і фігуру авторитарного батька. В своїх цілях він використовує емоційні особливості, які спочатку приписувались строгій але переконливій (в очах дитини) фігурі батька-захисника. В дискусіях з палкими прихильниками націонал-соціалізму з причини протиріч у програмі НСДАП, В. Райху часто доводилося чути, що А. Гітлер краще них розбирається у всьому – «він все влаштує». В цьому випадку чітко проступає потреба дитини у захисті з боку батька. В умовах соціальної реальності потреба народних мас у захисті дозволяє диктатору «все влаштувати». В. Райх переконаний, що «така позиція суттєво утруднює здійснення суспільного самоуправління, тобто розумної незалежності та співпраці. Ніяка справжня демократія не може і не повинна бути побудована на основі такої позиції».

Більш важливою, на думку В. Райха, є роль ідентифікації масових індивідів з фюрером. Чим безпомічнішим стає «масовий індивід» (завдяки своєму вихованню), чим чіткіше проступає його ідентифікація з фюрером, тим глибше дитяча потреба в захисті ховається у почутті його єдності з фюрером. Ця схильність до ідентифікації складає психологічну основу

національного нарцисизму, тобто впевненості окремої людини в себе, котра асоціюється з «величчю нації». Дрібнобуржуазний індивід відчував себе у фіюері, в авторитарній державі. Завдяки такій ідентифікації він відчував себе захисником «національно спадку» і «нації». Це відчуття не дозволяє йому зневажати «маси» і протиставляти їм себе в якості індивідуума. «Жах його матеріального та сексуального становища настільки затьмарюється високою ідеєю приналежності до раси панів та існування видатного фіюерера, що з часом він повністю втрачає розуміння всієї жалюгідності свого сліпого підпорядкування».

Як зазначає В. Райх, оцінка існуючого становища могла викликати відчуття безнадії, бо якщо всі соціальні явища визначаються соціальною структурою і поведінкою мас і якщо справедливе твердження, що маси не здатні розпоряджатися свободою, тоді фашистська диктатура обов'язково отримає перемогу. Але ця оцінка не була абсолютною і мала прихований смисл. Вона піддалася радикальним змінам завдяки додатковим висновкам:

1) Нездатність народних мас розпоряджатися свободою не є вродженою. Люди не завжди були нездатні до свободи. Тому, в принципі, вони можуть знову набути здатність розпоряджатися власною свободою.

2) Опіраючись на клінічний досвід, сексуально-енергетична соціологія впевнено продемонструвала, що механізм, який позбавляє народні маси здатності розпоряджатися власною свободою, є не що інше, як соціальне пригнічення геніальної сексуальності дітей, підлітків та дорослих. Соціальне пригнічення такого роду не притаманне природному порядку речей. Воно виникло в процесі розвитку патріархату і тому, в принципі, може бути усуненим. Однак існує можливість усунути соціальне пригнічення природної сексуальності на масовому рівні, і якщо основний механізм характерологічної структури не здатен функціонувати в умовах свободи, тоді можна зробити висновок, що справа не така вже й безнадійна. Перед суспільством відкритий шлях до оволодіння соціальними умовами, котрі називають «емоційною чумою».

«Таким чином, - підсумовує В. Райх, - завдання революційно-демократичного руху полягає в тому, щоб сприяти розвитку (а не сипати указами зверху!) народних мас, котрі в результаті тисячолітнього пригнічення їхнього життя стали байдужими, нерозбірливими, біопатичними та покірними. Необхідно стимулювати їхній розвиток так, щоб вони навчилися негайно розпізнавати будь-яку форму пригнічення і усувати її швидко, остаточно та безповоротно. Легше попередити невроз, ніж його лікувати. Легше зберегти організм здоровим, ніж позбавляти його від немочі. Легше підтримувати функціонування соціального організму без диктаторських інститутів, ніж позбавлятися від них. Завдання істинно демократично керівництва полягає в тому, щоб спонукати маси перевершити себе».

Однак маси можуть персвершити себе лише тоді, коли в їх середовищі сформуються соціальні структури, котрі будуть осмислювати і чітко виражати від імені мас те, що самі маси не можуть осмислити і чітко виразити в силу бідності, відсутності підготовки, захоплення ідеєю фіюерера, а також ірраціоналізму. В. Райх вважає, що народні маси відповідають за кожен соціальний процес, а відтак, вони повинні нести відповідальність та боротися з власною безвідповідальністю. Створення нового, справді суспільного устрою мас більше значення, ніж ліквідація авторитарно-диктаторських соціальних інститутів. Необхідно звертати більше уваги на створення нового устрою, ніж на створення нових інститутів, бо нові інститути обов'язково набудуть авторитарно-диктаторської форми, якщо з допомогою освіти та соціальної гігієни не буде усунуто авторитарний абсолютизм, вкорінений у характерологічних структурах народних мас. В. Райх зауважує: «Це зовсім не означає, що ми протиставляємо революційних ангелів та реакційних демонів, капіталістів та робітників. Для того щоб соціологія та психологія мас дійсно вважались науковими дисциплінами, необхідно звільнити їх від політичного, чорнобілого бачення реальності. В першу чергу вони повинні враховувати суперечливий характер людини, вихованої в авторитарних умовах, і допомагати знаходити, чітко виражати та усувати реакційно-політичні елементи в психологічній структурі та поведінці робітничих мас».

Як у К. Ясперса та В. Райха, інтерес до вивчення тоталітарних режимів та масового суспільства у Х. Арендт виник після приходу до влади нацистів у Німеччині. Звісно, вчені, політичні діячі та люди культури намагались якось пояснити стрімку переможну ходу тоталітарних режимів в країнах Європи. Однією з таких спроб осягнення причин тоталітаризму та пошуку нових орієнтирів для мирного існування людства є дослідження видатного німецько-американського політичного філософа Х. Арендт.

Ханна Арендт (1906-1975) народилася в Кьонігсберзі в єврейській родині. Навчалася в університетах Кьонігсберга, Марбурга, Фрєйбурга, Гейдельберга, де під керівництвом К. Ясперса написала докторську дисертацію, яку захистила в 1928 р. Політичне піднесення фашизму зумовило її переїзд у 1933 р. спочатку до Франції, а потім в 1940 р. до США. Була професором Чиказького університету, Нової школи соціальних досліджень (Нью-Йорк), викладала в Університеті Каліфорнії (Берклі), Принстонському та Колумбійському університетах. Почесний доктор багатьох провідних університетів, лауреат премій у сфері соціальних наук ряду країн світу (Німеччини, Данії, США). Рідкісна срудиція Х. Арендт поєднувалась з глибиною аналізу і новаторським підходом до таких предметів політичної науки, як тоталітаризм і сіонізм, природи зла і форми «життя духу», криза культури в масовому суспільстві і теорія революції. Відомі також її історико-філософські дослідження в діапазоні від Платона і Августина Блаженного до братів-засновників Американської республіки та І. Канта. У фокусі її наукової діяльності була також проблема розпаду сфери публічного політичного життя в умовах сучасності. За Х. Арендт, свобода (спонтанна політична дія) і мислення (внутрішній діалог свідомості та пошук смислів) залежать від розподілу політичного життя (сфери публічності), з одного боку, і соціального та економічного життя (сфери приватності) – з іншого. Зразками політичного життя, в котрому рівні у свободі індивіди віддають себе служінню загальному благу, для Х. Арендт були грецький поліс та міські общини Нової Англії періоду боротьби американців за незалежність, а також Ради в Росії (до їх бюрократичного переродження) та в Угорщині періоду повстання 1956 р. Основні праці дослідниці: «Джерела тоталітаризму» (1951), «Ситуація людини» (1958), збірка есе «Між минулим і майбутнім» (1961), «Про революцію» (1963), «Про насильство» (1970).

У центрі соціальної концепції Х. Арендт знаходиться людина, її життя, що складається з трьох відносно самостійних виявлень: 1) «праці» - діяльності, що забезпечує біологічні процеси людини і є умовою самого життя; 2) «виробництва» - діяльності, що відповідає всеприродності людини, завдяки якій створюється «надприродний» (культурний) світ; 3) «активності» - діяльності, що розгортається як спілкування між людьми, до якої не потрібні додатково нічого «матеріального», яка здатна створювати дещо принципово нове. Саме в активності, на думку Х. Арендт, криється джерело людської свободи як можливості для зародження нового, «народження того, чого ще не було». Життєдіяльність у полі свободи розгортається лише у випадку, коли людина є індивідуальністю, що виявляє себе у тій частині соціуму, який належить людині особисто, тобто є її власністю. Відторгнення людини від власності й приватної справи створює основу для знеособлення соціуму, обмеження свободи та виникнення тоталітаризму.

Уперше Х. Арендт заявила про себе, опублікувавши 1951 р. працю «Джерела тоталітаризму», в якій вона відстоювала думку про те, що нацизм і сталінізм сформували нову й дуже сучасну форму правління, яку не слід плутати з традиційними формами гноблення. Мета тоталітаризму – всеосяжне панування всередині своїх держав і захоплення світу поза їх кордонами; його визначальними рисами є ідеологія та терор (у крайній формі нацистських концентраційних таборів) зазвичай не має справи з опонентами, натомість впроваджує в життя ідеологію, яка проголошує «закони» історії. Х. Арендт намагалася віднайти в недавньому європейському досвіді ті елементи, які уможливили тоталітаризм: особливе соціальне й політичне становище євреїв, що додавало нових сил антисемітизму; імперіалізм, який породив расистські рухи та прагнення до панування в усьому світі, і розпад європейської спільноти на відірвані від своїх коренів групи, самотні й збиті з пуття настільки, що їх могли мобілізувати лише ідеологічні доктрини. Книга відзначається особливою яскравістю, з якою в ній згадується про досвід тоталітаризму, саме тому вона різко контрастує з більш академічним ставленням до предмета. Однак цю книгу постійно піддавали критиці з багатьох точок зору – починаючи від ототожнення у викладі Х. Арендт нацизму зі сталінізмом і закінчуючи її схильністю спиратися на літературні свідчення для виявлення їх попередників.

Своє дослідження витоків тоталітаризму Х. Арендт починає з другої половини XIX ст., зосереджено вдивляючись в структурні зміни тогочасну світу, аналізуючи його ідеологічні доктрини. Вчена абсолютно точно фіксує ті знакові зміни, події, ідеологеми, які з часом набудуть для людства катастрофічних наслідків. Найперше звертає увагу на те, як антимонархічні революції поступово змінюють самоідентифікацію національних спільнот. В суспільній свідомості європейських народів утверджуються ідеї національної солідарності, як солідарності людей спільного походження. Духовна єдність християнських народів

поступилася місцем множині націй. Народжується не знаний доти тип національного почуття, що обожило національні спільноти, а не людину, як самотнього індивіда та творіння Боже. Індустріалізація, що стає однією з найважливіших ознак розвитку, продукує «зайвих людей» - викинутих із суспільства. На політичну арену суспільного життя просуваються нові спільноти – юрба, натовп. Це ситуативні об'єднання людей, солідарних між собою в запереченні усталених механізмів життя держави та суспільства. Тогочасні інтелектуали синхронізують юрбі в народницьких теоріях, стверджуючи, що «голос народу – то голос божий». А юрба, тим часом, розкитує правові основи співжиття в намаганні утвердити право сили в умовах беззаконня. Дуже швидко юрбою заволодівають демагоги та провокатори, каналізуючи стихійну активність нових люмпенів проти організованого суспільства.

Х. Арендт докладно зображує, як новоявлені дарвіністи – ідеологи того часу, відкинувши цінності юдео-християнської цивілізації, будують теорії суспільного розвитку, як боротьби класів, рас, націй за аналогією з теоріями боротьби видів. Для пояснення цієї боротьби з'являються перші расистські теорії. З вражаючою легкістю практично у всіх країнах Європи вони завойовують дедалі більше прихильників, стаючи чи не найвпливовішими ідеологіями межі століть. Знов-таки, суперечності індустріалізації, суспільного розвитку народжують велику кількість безправних груп населення, яким не знаходиться місця в національних державах. У своїх поневіряннях вони шукають притулку, але суспільство виявляє майже абсолютну байдужість до їх проблем, до їх місця в людській спільноті. В цьому контексті дослідниця докладно аналізує долі єврейських спільнот в європейських країнах після розвалу системи національних держав континенту. Х. Арендт переконливо показує перетворення антисемітизму з малопомітної теорії на впливову ідеологію, яка згодом відіграє одну з найстрашніших ролей в ХХ ст.

Далі увага дослідниці концентрується на аналізі проблем та суперечностей початків імперіалізму. Національний капітал, що стикається з державними кордонами, легко відкидає їх та втягує держави та суспільства в процеси експансії. Економічна криза перевиробництва стає найпотужнішим локомотивом цього потягу. За експансією капіталу з необхідністю експортується державна влада, що призводить до заповнення найвищих щаблів ієрархії поліцією та армією. В пошуках ідеологій, адекватних цим станам імперіалістичного розвитку, чи не найпрестижніше місце дістається расистським теоріям. Зі своєю дихотомією: «ми - вони» (де вони – вторинні, нижчі, зайві, а ми – володарі, «носії прогресу» та люди майбутнього) расистські ідеології впевнено займають провідне місце в суспільній думці. Так, на теренах африканського континенту народжується нова цивілізація, з расизмом, як домінуючою ідеологією. В ній людське життя не є цінністю, а закони права не діють. «Вмотивованість прибутком», яка була доти рушієм розвитку суспільств, з легкістю відкидається, і її заміщує політична сваволя расистів.

Проаналізувавши явища антисемітизму та імперіалізму, Х. Арендт звертає увагу на інше джерело тоталітаризму, а саме – на масове суспільство. Діалектичне розуміння історії та перевага теоретичного над політичним життям зумовили перехід від політичного діяння, практики до вірування у можливість творення історії та її тотального панування. Саме ця руйнівна «могутність заперечення», що характеризувала модерний час і замість дійсного світу створювала штучний, неминуче детермінувала атомізацію суспільства та розпад авторитету, традицій, релігії. Атомізоване суспільство не потребувало для себе громадян, воно складалося з маси.

Тоталітарні рухи націлені на маси й досягли успіху в організації мас, - а не класів, як колишні партії інтересів у континентальних національних державах; і не громадян, які мають свої погляди щодо управління суспільними справами та свої інтереси в цьому, як партії англосаксонських держав. Як відзначає Х. Арендт, «Хоча всі політичні угруповання залежать від співвідносної чисельності, тоталітарні рухи залежать від масовості до такої міри, що тоталітарні режими, імовірно, неможливі (навіть за інших сприятливих умов) у державах з відносно малим населенням». Тоталітарні режими в Німеччині та Радянському Союзі були настільки могутніми лише з причини великої чисельності населення в цих країнах. У всіх менших європейських країнах нетоталітарним диктатурам передували тоталітарні рухи, і виявилось, що тоталітаризм мав надто амбітні цілі, що хоч він і досить добре слугував справі організації мас, поки рух не захопить владу, самі розміри країни змушували претендента на роль тоталітарного правителя мас до знайомих взірців класової чи партійної диктатури. Істина в тому, що ці країни (зокрема Румунія, Польща, Угорщина, Португалія, Іспанія) просто

не мали достатніх людських ресурсів, аби дозволити собі тотальне панування й притаманні йому великі втрати населення. Не надто сподіваючись на завоювання територій із більшою кількістю населення, тирани в цих невеличких країнах змушені були дотримуватися певної старомодної поміркованості, щоб не втратити й тих людей, якими вони правили. Цим пояснюється й те, чому нацизм аж до початку війни і своєї експансії в Європі, настільки відставав від свого російського суперника за послідовністю та безжалістю: навіть німецький народ не був достатньо численним, аби дозволити повний розвиток цієї новітньої форми правління.

На думку Х. Арендт, «тоталітарні рухи можливі скрізь, де є маси, які з тієї чи іншої причини набули смаку до політичної організації. Маси об'єднують аж ніяк не усвідомлення спільних інтересів, вони не мають тієї чіткої класової виразності, що знаходить вияв у певних, обмежених і досяжних цілях. Термін «маси» можна використовувати лише там, де ми маємо справу з людьми, яких через їхню кількість, чи байдужість, або через поєднання обох чинників не можна об'єднати в жодну організацію, засновану на спільному інтересі, у політичні партії, органи місцевого самоврядування, організації за фахом або профспілки. Потенційно вони існують у кожній країні, де складають більшість тих численних нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються до жодної партії і навряд чи взагалі беруть участь у голосуванні».

Для піднесення нацистського руху в Німеччині та комуністичних рухів у Європі після 1930 року показово, що вони рекрутували своїх членів із тієї маси відверто байдужих людей, від яких відмовлялися всі інші партії як від надто млявих або надто нерозумних, і тому не вартих їхньої уваги. Внаслідок цього більшість учасників рухів складали люди, які раніше ніколи не з'являлися на політичній арені. Це дозволило запровадити в політичну пропаганду цілковито нові методи й не звертати уваги на аргументи політичних супротивників. Рухи не тільки поставили себе поза партійною системою і проти неї загалом, вони знайшли таких членів, яких ніколи не залучала й не «зіпсувала» жодна партійна система. Через це вони не мали потреби спростовувати аргументацію супротивників і послідовно надавали перевагу методам, що призводили радше до загибелі, аніж до переконання, означали терор, а не утвердження поглядів. Вони зображували суперечності неодмінно як породження глибинних природних, соціальних або психологічних джерел, що перебувають поза контролем особи, а тому поза владою розуму. Це було б недоліком лише за умови, що рухи широко розпочали б суперництво з іншими партіями; це аж ніяк не шкодило, якщо вони були впевнені, що матимуть справу з людьми, які мали підставу однаково вороже ставитися до всіх партій.

Важко відстежити якісь вирішальні відмінності між організаціями юрби ХІХ ст. та масовими рухами ХХ ст., однак, як стверджує Х. Арендт, «відносини між класовим суспільством за панування буржуазії та масами, які виникли внаслідок його краху – це не те саме, що відносини між буржуазією та юрбою, яка була побічним продуктом капіталістичного виробництва. Маси й натовп мають лише одну спільну характеристику: вони в обох випадках перебувають поза всіма соціальними відгалуженнями і нормальним політичним представництвом. Але маси успадковують, як натовп, - принаймні у спотвореній формі, - моральних норм і життєвих настанов панівного класу, віддзеркалюють і так чи інакше викривляють норми й настанови щодо суспільних справ й подій усіх класів. Норми поведінки людини з мас зумовлені не тільки й навіть не стільки певним класом, до якого вона колись належала, скільки все прониклими впливами й переконаннями, що мовчазно й невиразно поділяються всіма класами суспільства рівною мірою».

Падіння захисних стін між класами перетворило мляву більшість поза всіма партіями на єдину величезну, неорганізовану, неструктуровану масу розлючених індивідів, яких об'єднувало побоювання, що сподівання та потуги партійних діячів приречені, а самі вони «недоумкуваті та шахраюваті». Так зародилася цілковито нова негативна солідарність, яка набула свого найбільшого впливу після Першої світової війни та викликаних неї інфляції та безробіття. Саме в такій атмосфері краху класового суспільства розвивалася психологія європейських мас, які сприймали весь світ як середовище виняткової несправедливості. Колективний світогляд сприяв гігантському масуванню індивідів, яке, в свою чергу, породило ментальність, що «мислила континентами і відчувала століттями».

Усупереч передріканням, маси не були результатом зростаючої рівності умов для всіх, поширення загальної освіти й неминучого зниження стандартів і популяризації змісту культури. Невдовзі з'ясувалося, що висококультурних людей особливо ваблять масові рухи, і

що взагалі високо розвинутий індивідуалізм і вигонченість не попереджують, а насправді інколи заохочують саморозчинення в масі, якому сприяли масові рухи. Оскільки очевидний факт, що індивідуалізація й засвоєння культури не запобігають формуванню масоїдних настанов, виявився таким несподіваним, його часто приписували збоченості чи нігілізму сучасної інтелігенції, гадано типовій інтелектуальній самоненависності, духу «ворожості до життя» й антагонізмові до здорової життєвості. І все-таки інтелектуали – багато в чому жертви наклепу – були лише найпоказовішим прикладом і найяскравішими речниками набагато загальнішого явища. Масовим рухам передували соціальна атомізація і крайня індивідуалізація, які набагато легше й швидше за соціабельних і неіндивідуалістичних членів традиційних партій приваблювали цілковито неорганізованих людей, типових «неприсданців», які з індивідуалістичних міркувань завжди відмовлялися визнавати суспільні зв'язки чи обов'язки.

Як пише Х. Арендт, «істина в тому, що маси вирости з уламків дуже атомізованого суспільства, конкретна структура якого й супутна самостійність індивіда стримувалися лише належністю до класу. Головна риса людини маси – не брутальність та відсталість, а її ізольованість та брак нормальних соціальних відносин. Прийшовши із класово розділеного суспільства національної держави, де тріщини цементувалися націоналістичним почуттям, ці маси, спершу безпорадні в умовах свого нового досвіду, на початку цілком природно тяжіли до особливо несамовитого націоналізму, якому ватажки мас поступилися з чисто демагогічних міркувань, усупереч власним інтуїції та цілям».

Те, що тоталітарні рухи залежали від простої безструктурності масового суспільства меншою мірою, ніж від особливих якостей атомізованих та індивідуалізованих мас, найлегше можна побачити, порівнюючи нацизм і більшовизм, які поставали у своїх країнах за дуже різних обставин. Х. Арендт пише: «Щоб перетворити революційну диктатуру Леніна на цілковито тоталітарне правління, Сталіну спочатку треба було штучно створити таке атомізоване суспільство, яке для нацистів у Німеччині склалося історично».

Загалом же, тоталітарні рухи – це масові організації атомізованих, ізольованих індивідів. Порівняно з усіма іншими партіями та рухами їхня найхарактерніша зовнішня риса – це вимога від своїх окремих членів тотальної, безумовної та незмінної відданості. Таку вимогу ватажки тоталітарних рухів висувають навіть ще до захоплення влади. Вона, зазвичай, передує тотальній організації країни під їхнім керівництвом і впливає із зазіхань тоталітарних ідеологій на те, що нова організація охопить у належний час увесь рід людський. Проте там, де тоталітарне правління не було підготовлене тоталітарним рухом, рух має бути організований після цього, й умови для його розвитку треба створювати штучно, щоб тоталітарна відданість – психологічна основа для тотального панування – стала взагалі можливою. Такої відданості можна сподіватися лише від цілком ізольованої людської істоти, яка в разі відсутності будь-яких інших соціальних прихильностей – до сім'ї, друзів, колег зі служби чи навіть просто до знайомих – черпає почуття міцності свого місця у світі виключно зі своєї належності до руху, зі свого членства в партії.

На думку Х. Арендт, безсумнівним є те, що «тотальна відданість можлива лише тоді, коли ідейна вірність позбавлена будь-якого конкретного змісту, з якого могли б природно постати зміни в умонострої. Тоталітарні рухи, кожний у свій спосіб, зробили все можливе, аби позбутися партійних програм із чітко визначеним конкретним змістом, що їх вони успадкували від раніших, нетоталітарних стадій розвитку. Хоч би якою радикальною була їхня фразеологія, кожна конкретна політична мета, яка не просто проголошує претензії на світове панування, кожна політична програма, що ставить завдання точніші, ніж «ідеологічні питання історичного значення», стає перешкодою тоталітаризму».

Слід визнати, що успіх тоталітарних рухів у масах означав кінець двох ілюзій демократично керованих країн загалом та європейських національних держав і їхньої партійної системи зокрема. Перша ілюзія полягала в тому, що народ у своїй більшості брав активну участь в управлінні, а кожний індивід співчував чи то власній, чи якійсь там іншій партії. На противагу цьому рухи показали, що політично нейтральні та байдужі маси легко можуть стати більшістю в демократично керованій країні, і що демократія функціонувала за правилами, які активно визнавала тільки меншість. Друга демократична ілюзія, спростована тоталітарними рухами, була пов'язана з тим, що ці політично байдужі маси начебто не відіграють жодної ролі, що вони справді нейтральні й утворюють не більш ніж невиразне, відстале тло для політичного життя нації. Тепер рухи зробили очевидним те, що ніколи не був здатний показати жоден орган громадської думки, а саме, що демократична влада тією ж мірою трималася на мовчазному

схваленні та терпимості байдужих і невиразних частин населення, як і на виразних і видимих інституціях та організаціях країни. Тому, коли тоталітарні рухи з їхнім презирством до парламентського правління вдерлися до парламенту, вони виявилися з ним просто несумісними: фактично їм удавалося переконати чи не весь народ, що парламентська більшість була фіктивною й не обов'язково відповідала реаліям країни, підважуючи тим самим самоповагу й упевненість урядів, які теж більше вірили у волевиявлення більшості, а не у свої конституції.

Не менш важливим аніж феномен масового суспільства є феномен масової культури. Саме цій проблемі Х. Арендт присвятила своє есе «Криза культури». Щоб якось пояснити ставлення сучасного соціуму до культури, дослідниця використовує слово «філістерство», яке позначає менталітет, за якого про все судять із погляду негайної користі та «матеріальної цінності», а тому зневажають ті малоцінні види діяльності, які пов'язані з культурою і мистецтвом. Однак, як зазначає Х. Арендт, таке філістерство, що по суті означало «нскультурність», було притаманне ХІХ століттю, а в наш час повсюдного поширення набув інший розвиток у тому ж напрямі – суспільство, навпаки, чи не занадто зацікавилася всіма цими так званими культурними цінностями. Суспільство почало монополізувати «культуру» для власних потреб, таких як суспільне становище і статус. Багато в чому цей розвиток був пов'язаний із соціально нижчим становищем європейських середніх класів, які знайшли себе – тільки-но в них з'явився необхідний добробут та дозвілля – у все запеклішій боротьбі проти аристократії та її зневаги до вульгарного добування грошей. У цій боротьбі за соціальний статус культура почала відігравати величезну роль як один з видів зброї, можливо, якнайліпше придатний для того, щоб просунутися нагору в соціальному плані та піднятися «в освіченості» з нижчого рівня, що, як вважалося, відповідає прозі життя, на більшу висоту, де немає місця суворій дійсності, а краса та духовність почувають себе як удома. Ця втеча від реальної дійсності через мистецтво й культуру, важлива не тільки тому, що вона надала фізіономії освіченого філістера її найприкметніших рис, а й тому, що вона стала, мабуть, вирішальним фактором у повстанні митців проти їхніх щойно знайдених покровителів. Вони відчули небезпеку бути вигнаними з реальної дійсності у сферу чистісінької балаканини, де все ними зроблене може втратити будь-яке значення.

За словами Х. Арендт, «великі твори мистецтва використовуються не за призначенням і в тому випадку, коли слугують цілям самоосвіти або самовдосконалення, а не тільки тоді, коли вживаються для якихось повсякденних потреб; мабуть, настільки ж корисним і законним є розглядати картину для того, щоб поповнити свої знання про певний відрізок історії, як і використати ту саму картину для того, щоб прикрити нею дірку в стіні. В обох випадках об'єкт мистецтва використовується для побічних цілей. У цьому немає нічого поганого, доки ми усвідомлюємо, що таке використання, виправдане воно чи ні, не прилучає нас до мистецтва. Проблема з освіченим філістером не в тому, що він читає класиків, а в тому, що він робить це під впливом таємного мотиву самовдосконалення, абсолютно не усвідомлюючи собі того, що Шекспір або Платон могли б розповісти йому й щось набагато важливіше, аніж про те, як стати освіченим; проблема в тому, що він утікає у сферу «чистої поезії», аби заховатися там від дійсності, - приміром, від такої «прози життя», як нестача картоплі, - або дивитися на неї крізь вуаль «ніжності й світла».

Такий підхід до культури становить, на думку Х. Арендт, цілу «ідеологію», що несе в собі через свою жагу до «освіченості» навіть більшу загрозу, аніж масова культура. Внаслідок такого підходу почав відбуватися розпад культури, в процесі якого культура перетворилася на те, що люди почали називати «цінністю», тобто на такий собі суспільно корисний продукт, який міг перебувати в обліку і сплачуватися в обмін на всі види інших вартостей, суспільних та особистих. Інакше кажучи, спочатку філістер зневажав об'єкти культури, але потім культурний філістер збагнув, що вони є своєрідною валютою, за яку він може купити собі вищий шабель у суспільстві або здобути на вищу оцінку у власних очах, - тобто вищу, аніж, на його думку, він заслуговував за своїми природними якостями або походженням. У цьому процесі культурні цінності розглядалися на рівні з будь-якими іншими і були тим же, чим завжди була цінність, - засобом обміну; а переходячи з рук у руки, вони зношувалися, як старі монети. Вони втратили ту властивість, яка первісно притаманна усім об'єктам культури, властивість приковувати нашу увагу і хвилювати нас. «Коли це сталося, - пише Х. Арендт, - люди почали говорити про «девальвацію цінностей», а завершення всього процесу настало з «розпродажем цінностей»

протягом двадцятих і тридцятих років у Німеччині, сорокових і п'ятдесятих у Франції, коли пішли на продаж не тільки культурні, а й моральні «цінності».

Х. Арендт робить припущення, що «можливо, головна різниця між суспільством і масовим суспільством полягає в тому, що суспільство хотіло мати культуру, цінувало і знецінювало її об'єкти, перетворюючи їх на матеріальні вигоди, застосовувало їх на добро й на шкоду, виходячи зі своїх егоїстичних потреб, але воно не «споживало» їх. Навіть у своїй найзношенішій формі ці речі залишалися речами і зберігали свій певний об'єктивний характер; бувало, вони перетворювалися майже на купу брухту, але не зникали. Масове суспільство, натомість, прагне не культури, а розваг, а ті продукти, що їх пропонує індустрія розваг, фактично споживаються суспільством точнісінько так само, як і інші товари широкого вжитку». Продукти, необхідні для розваг, слугують для задоволення життєвих інтересів суспільства, хоча можуть бути й не такими необхідними для життя, як хліб та м'ясо. Вони слугують для того, щоб, як кажуть, згаяти час, а вільний час, який убивають, не є, строго кажучи, дозволлям, - тобто часом, протягом якого ми вільні від усіх турбот і видів діяльності, зумовлених життєвими інтересами, і тому вільні для світу та його культури; це радше залишок часу, який ще є біологічним за своєю природою, залишок від часу, відведеного для праці та сну. Вільний час, який мають заповнити розваги, - це прогалина в біологічно запрограмованому трудовому циклі.

В сучасних умовах ця прогалина постійно збільшується; часу, який має бути заповнений розвагами стає все більше, однак збільшення обсягу вільного часу не змінює природи часу. Розвага, нарівні з працею та сном, стала невід'ємною частиною біологічного процесу життя. Вигоди, які нам пропонує індустрія розваг, не є «речами», об'єктами культури, переваги яких вимірюються їхньою властивістю підтримувати процес життя і перетворюватися на постійні складові світу, і їх не можна оцінювати, виходячи з цих стандартів; вони також не є цінностями, які існують для вживання та обміну; вони є продуктами споживання і мають бути використані, як і будь-які інші подібні продукти.

«Що ж до вживання культури, - приходять висновку Х. Арендт, - їй, безумовно, менше загрожують ті, хто присвячує своє дозволля розвагам, ніж ті, хто заповнює його випадковими просвітницькими дурницями для поліпшення свого суспільного рангу. А якщо йдеться про високе мистецтво, то митцеві навряд чи важче протистояти масивній спокусі масової культури або уберегтися від галасу й омани, що вилітають із-під коліс масового суспільства, ніж уникнути складніших спокус та підступнішого галасу снобів від культури в добропорядному суспільстві». Звісно, що так воно є, але тут можна дорікнути Х. Арендт - чи не є оця манія на псевдоосвіченість проявом масового суспільства?

Х. Арендт переконана, що ера масової культури настає тоді, коли масове суспільство захоплює об'єкти культури, і її небезпека полягає в тому, що життєвий процес суспільства буквально споживає об'єкти культури, з'їдає їх та руйнує. Мова тут не йде про масові видання, адже, коли книжки чи картинки викидаються на ринок за низькими цінами і розпродуються у великій кількості, це не відбивається на природі об'єктів, про які йдеться. Але їхня природа зазнає впливу, коли ці об'єкти самі змінюються, - переписуються, скорочуються, адаптуються, зводяться на рівень кітчу в репродукціях або в сценаріях для кіно. Це означає не те, що культура стає доступною для мас, а те, що культура руйнується, аби стати придатною для розваг. Немає ніякої масової культури, існують лише масові розваги, що живляться коштом об'єктів світової культури. «Річ у тому, - підсумовує Х. Арендт, - що споживацьке суспільство, мабуть, не може знати, що таке турбота про світ і про речі, які належать виключно до зовнішніх видимостей, бо його головне ставлення до всіх об'єктів, у основі якого лежить ідеологія до споживання, несе руїну всьому, хоч би до чого воно торкнулося».

1.4. Розвиток суспільно-політичної думки в Україні

1.4.1. Виникнення та розвиток політичної думки Київської Русі

У IV — VI ст. розпалася первісна община у східних слов'ян, але рабовласницького ладу у східних слов'ян не було. Виникають феодалні відносини, виникають класи, що привело до утворення державності у східних слов'ян. У IX ст. такою державою і була Київська Русь. Вона виникла у 882 р., коли об'єдналися два найбільші князівства — Київське і Новгородське. Початки української державності тісно пов'язані з процесом формування державних структур

Київської Русі. Вони започатковані у IV — V ст. Полянським союзом племен, що сформувався у державність на зразок військової демократії. Соціально-економічний розвиток сприяв формуванню та укрупненню Київської держави, як і військова експансія. У 988 році завершився процес прийняття християнства, що мало великий вплив на консолідацію Київської держави і зміцнення політичної влади. Однак з самого початку Київська Русь не була централізованою державою, оскільки не мала бюрократичного органу управління, не мала ані внутрішнього управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи. Відносини між представниками влади і народом, особливо в ранній період існування держави — це форма збору данини. Політичні конфлікти розв'язувалися за допомогою сили.

Найбільшого свого розвитку Київська держава зазнала за князювання Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. У Київській Русі не було загального державного органу, який приймав би закони, тут панувало так зване звичаєве право. У той час як у Київській Русі, так і в Європі точилася боротьба: яка влада вища — світська чи церковна. У Київській Русі це питання було вирішене на користь світської влади. Це було закріплено в «Уставі св. князя Володимира, крестившого руськую землю о церковных судах», де було визначено місце церкви у державі та джерела її матеріального існування — десятина від центральної феодалної ренти. Згідно з візантійськими традиціями визнавався патронат князя над церквою. Пізніше верховенство князя над церквою було проголошене і в праці Київського митрополита Іларіона.

На кінець X—XI ст. припадає період швидкого піднесення Київської Русі. Це було за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого. За цей період давньоруська держава стала єдиною. У 988 році відбулося офіційне хрещення Русі. Запровадження християнства на Русі мало прогресивний характер. Київська держава прилучилася до європейської цивілізації, до античної культурної спадщини. Почала бурхливо розвиватися писемність і культура, народилася літописна традиція. Водночас зміцнилася державність, жвавими стали міжнародні зв'язки. Християнська церква посилила авторитет, владу князя, сприяла розбудові держави, її міжнародним зв'язкам, почалися рівноправні відносини з європейськими країнами. У Ватикані в соборі Св. Петра на одній стіні появилось зображення Володимира, який був визнаний святым.

В 1996 році Україна, запроваджуючи свою грошову одиницю, вмістила його портрет на банкноті української гривні. Його стараннями було завершено формування території Київської Русі. Вона простягалася від Карпат до Волги і Кавказу, мала площу понад 800 тис. кв. км. Посилилися позиції Русі в Криму. Чорне море почали називати Руським морем. Володимир провів адміністративну реформу. Зміст цієї реформи полягав в тому, що землі, де правила залежні від київського князя місцеві князі, передавалися 12 синам Володимира. Внаслідок цього зміцнилася сама держава, влада належала київському князю. На зміну родоплемінному поділу держави прийшов територіальний, що є одним з найважливіших завдань справжньої держави.

Після смерті Володимира почалася боротьба за великокнязівський стіл. У 1019 році київським князем остаточно утвердився Ярослав. Він був прозваний Мудрим за свою освіченість і за любов до книг. Він як у внутрішній, так і в зовнішній політиці продовжував справу Володимира. Він поширив кордони Русі на прибалтійські землі, розгромив печенігів у 1036 році, заклав Київську метрополію і розширив династичні зв'язки з іншими європейськими країнами. Сестра Ярослава стала дружиною польського короля Казимира, троє його синів одружилися з європейськими принцесами, три доньки вийшли заміж за французького, норвезького та угорського королів, а візантійський імператор видав свою дочку за сина Ярослава Всеволода.

Часи князювання Ярослава Мудрого спричинили посилення Київської держави, активне будівництво міст, піднесення господарства і торгівлі. У роки його князювання Київська Русь досягла найбільшого свого розвитку.

У перші десятиріччя XII ст. почалася доба роздробленості Київської Русі. Щоб запобігти міжусобній боротьбі за Київський стіл, Ярослав застосував принцип старшинства. Незважаючи на це, після смерті Ярослава загострилися протиріччя між старшими Ярославовичами. У 1113 році київське віче запросило на князівський стіл Володимира Мономаха. Він розбив печенігів, вніс зміни та доповнення до «Правди Ярославовичів», зосередив під своїм пануванням три чверті руських земель. Наприкінці свого панування він спробував зміцнити свою політичну владу, бажаючи передати власний досвід нащадкам. Результатом його міркувань стало

«Повчання своїм дітям». У 1125 році помер Володимир Мономах і з ним завершилася ціла епоха в історії Давньої Русі. Через кілька років ця держава втратила свою цілісність.

Політична думка в Київській Русі за князівської доби розроблялася і була зафіксована в літописах, повчаннях та інших літературних пам'ятках. Можна назвати найбільш відомі пам'ятки Київської Русі, в яких знаходимо елементи політичної думки. До них необхідно віднести «Слово о законє и благодати» першого українця митрополита Київської Русі Іларіона. Це його промова на оборонних спорудах Києва, проголошена в 1049 році. Це «Повість минулих літ» Нестора, «Повчання своїм дітям» Мономаха (1096 р.), «Руська правда Ярослава», «Слово о полку Ігоревім» та інші.

Розглядаючи ці пам'ятки, доходимо висновку, що на розвиток політичної думки Київської Русі великий вплив мали різні течії суспільно-політичної думки Візантії, що посприяли античну культуру і християнство. У всіх вищенаведених творах порушені такі політичні проблеми:

- забезпечення незалежності та єдності Київської Русі,
- утвердження рівноправного статусу Київської Русі серед інших країн світу,
- закріплення норм права і християнської моралі,
- дотримання присяги та норм права князями,
- верховенство світської влади над церковною,
- обґрунтовані ідеї соціальної відповідальності перед народом,
- засудження князівських міжусобиць, селянських і міських заворушень як чинників дестабілізації.

Однією з центральних політичних проблем Київської держави були взаємовідносини світської і церковної влади. Виділимо дві тогочасні концепції — першу, так звану про «богоугодного володаря», в основі якої полягала ідея родового, династичного князювання (Нестор, Феодосій), і другу — в основі якої була ідея однодержавності, верховності світської влади (Іларіон). Обидві концепції політичної влади знайшли відображення у ряді літописів, звернень, повчань.

У XIII ст. Київська держава поступово трансформується в західному, північному, східному та південному напрямках, що вилилося в продовження української державності в Галицько-Волинській державі, яка після розпаду Київської Русі об'єднала 90% її території.

1.4.2. Українська політична думка козацької доби. Конституція Пилипа Орлика

Важливу роль у розвитку політичної думки України відіграла козацька доба. Здобуття Україною своєї державності у XVII ст. вимагало і створення відповідного державного устрою. У цьому процесі панували дві концепції, а саме — елітарна і еталітарна. Гетьманом Б.Хмельницьким було вирішено замінити в Україні панування польської шляхти козацькою старшиною.

Одна з перших спроб вибороти право жити державним життям припадає на період підписання Зборівської угоди між Б.Хмельницьким та Річчю Посполитою у 1649 році, коли українська старшина висунула «17 статей». Згідно з даною угодою, територія Київщини, Бранцлавщини та Чернігівщини вважалася такою, що підпорядковувалася виключно українському гетьманові. Дія польських законів на цій території припинялася. Серед основних вимог козаків були: скасування унії, підпорядкування Київського митрополита Константинопольському патріарху, заборона заснування єзуїтських колегій в Києві та інших містах. У рамках Речі Посполитої сформувалася нова держава Україна зі своїми установами, законами, правовими нормами життя. Це був початок. Хмельницький виношував плани цілковитого визволення України.

Не втратила свого статусу Україна і згідно з березневими статтями 1654 року, які підписав Б.Хмельницький з російським царем Олексієм. Вона зберегла всі свої керівні посади і порядки, гетьман мав право приймати послів і встановлювати дипломатичні відносини з іноземними державами. Україна мала самостійно правити своїми людьми.

За часів козацької доби козацькі землі, що були під їх пануванням, поділялися на 16 військових округів. На чолі кожного округу стояв полковник. Полковники були головними адміністративними і судовими урядниками. Територія кожного полку ділилася на сотні. Органи управління полками і сотнями розміщувалися у великих містах, у селах були отамани.

На вершині цієї військово-адміністративної системи стояв гетьман. Теоретично він підпорядковувався волі козацької генеральної ради, яка його обирала. Але через швидке збільшення кількості козаків після 1648 року, проведення цих рад стало недоцільним, тому гетьмани рідко скликали їх. Радитися з старшинськими радами було не обов'язковим. Тому гетьмани могли вільно здійснювати свої повноваження і вважалися фактичними правителями України. Крім командування козацькими військами, вони проводили і зовнішню політику, наглядали за системою управління та судочинством, здійснювали контроль за козацькою скарбницею та земельним фондом.

Виконувати функції гетьманові допомагала: гетьманська старшина — генеральний штаб та рада міністрів. Найголовнішим членом її був генеральний писар. Другою особою після гетьмана був обозний військовий міністр, який відповідав за боєздатність регулярного козацького війська. Значну допомогу гетьману надавали військовий суддя та генеральний хорунжий — посланець гетьмана в іноземних справах.

Політична думка України найбільш широко була висвітлена в Конституції Пилипа Орлика. Пилип Орлик був генеральним писарем у гетьмана І.Мазепи, поділяв його думки щодо утворення незалежної Української держави, разом із Мазепою після Полтавської битви 1709 року переїхав у Бендери. Тут в 1710 році помер гетьман Мазепа і новим гетьманом України було обрано Пилипа Орлика. В день обрання його гетьманом була прийнята, розроблена ним Конституція, яка значно обмежила владу самого гетьмана. Це була перша демократична Конституція не тільки в Україні, а й у Європі. Вона проголосила відторгнення України від Москви і Польщі, визначила кордони незалежної Української держави. Конституція називалася «Конституція прав і свобод Запорізького війська». Вона складалася із вступу і 16 статей. У вступі вперше дана історична оцінка козацтва як виразника дум і прагнень українського народу, показано піднесення і падіння козацького народу, який на початку був овіяний безсмертною славою та рицарською відвагою. У 16 статтях Конституції передбачено встановлення державного суверенітету, забезпечення демократичних прав людини. У Конституції політична влада мала три гілки: законодавча — Генеральна старшина і козацький парламент, який збирався тричі на рік (Різдво, Великдень і Покрови). Парламент складався з генеральної старшини, депутатів і послів від запорізького війська. Парламент мав вирішувати справи державної ваги. Питання для обговорення в парламенті вносив гетьман. Перед парламентом звітувався також сам гетьман.

Виконавча влада — гетьман, генеральна старшина і обрані представники від кожного полку і судова влада.

У Конституції гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшин як провідної верстви України та Запоріжжя, як її військової сили. Державною релігією оголошувалося православ'я.

Конституція визначала статус міст, утверджувала їх права і привілеї. Важливим моментом Конституції було визнання природних прав людини, захист особистих майнових прав громадян.

Відповідно до Конституції парламент обмежував владу гетьмана, проголосивши Україну конституційною державою. Парламент мав вирішувати справи державної ваги. Конституцію ще називали Бендерською — за назвою міста, де вона була схвалена. Конституція Пилипа Орлика була маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом, української державницької думки.

Однак Конституція мала і слабкі сторони. Вона зберегла в Україні стани, проголошувала зверхність над Україною Швеції, прихильні відносини та дружбу з Туреччиною тощо. Тому вона практично діяла тільки на Правобережній Україні і не мала підтримки всього українського суспільства. Сам Пилип Орлик аж до кінця свого життя проживав за межами України. Звідси Орлик намагався налагодити стосунки з польським і французьким королями, брав участь у війні Петра I з Туреччиною на боці Туреччини. Пилип Орлик звертався з маніфестом до усіх європейських народів.

Отже, Конституція Пилипа Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу, але й закріпляла найпрогресивніші на той час ідеї про державне життя. До таких, зокрема, належать: обмеження повноважень гетьмана, створення представницького органу — Генеральної ради. Документ закладав підвалини принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, передбачав виборність посад, що і нині є принциповою засадою розвитку демократичних держав.

1.4.3. Вчення українських просвітників про державу і суспільство

Великий вплив на розвиток суспільно-політичної думки в Україні у XVIII ст. мали французькі просвітники Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є та інші. У трактуванні суспільно-політичної думки просвітників в Україні у XVIII ст. слід виходити з того, що просвітницька філософія відображала зрушення в суспільно-політичному та економічному житті як у Росії, так і в Австрійській монархії. В Україні, яка входила до Росії, просвітники різко виступали проти кріпосництва і самодержавства. Ці ідеї становили суть соціальних доктрин просвітництва. В Україні активними просвітниками були С. Десницький, Я. Козельський, В. Кармазін, П. Лодій. На Закарпатті просвітницькі ідеї пропагували О. Духнович, М. Балудянський, А. Добрянський та інші. Українські просвітники вважали політичний лад, який тоді був в Україні, безперспективним, критикували кріпосницькі порядки і виступали за відміну кріпосного права як у Росії, так і в Австрії, були за обмеження абсолютизму в своїх країнах, розглядали питання про парламенти і їх діяльність, представництво у них. Перехід від феодального до капіталістичного розвитку країн породжував потребу утвердження юридичного світогляду, тобто права, закону та юридичної гармонії громадянина, його прав та свобод, що відповідало вимогам суті та проблем нового способу виробництва в цілому. В умовах України просвітники проголошували феодально-кріпосницькі засади несправедливими і такими, що суперечать нормам права. А щоб теоретично обґрунтувати юридичний світогляд та юридичний спосіб мислення, вони поставили в центр концепцію природного права. Просвітницька ідеологія стала ідеологією природних прав людини. Важливе місце у просвітницькій ідеології відводилось договірній теорії держави та суспільства, яка мала різне політичне і практичне значення.

Просвітники у своїх концепціях пропагували ідеї свободи, рівності, власності. Вони не цілковито підтримували ідею суспільного договору, а висунули своє бачення, звернувшись до так званого «осмислення історії». На такій основі і була розроблена теорія С. Десницького. Він доводив, що людство розвивалося поступово і проходило у своєму розвитку чотири стадії:

1. Коли люди вели бродячий спосіб життя, займалися збиранням готових продуктів природи.
2. Коли з'явилися скотарі або пастухи.
3. Хлібороби.
4. Комерційний стан як вища форма суспільного життя.

Таким чином, С. Десницький не дотримується теорії суспільного договору, а вважає, що держава виникає в результаті послідовного природного розвитку суспільства. До питання приватної власності С. Десницький підходить історично. Подібно до Руссо він показував, що приватна власність не існувала вічно, на ранніх етапах її просто не було. Вчений приватну власність вважає священною і недоторканною. Це була прогресивна думка.

Просвітники розвивали ідею природного права. Вони висунули тезу про те, що є правові вчення і мораль.

С. Десницький був автором проєкту перебудови державного ладу в Росії. Не обмежуючи скільки-небудь серйозно монарха в здійсненні виконавчої влади, він у свій проєкт вносить ряд положень, зокрема про конституційну монархію. Законодавча влада, за його проєктом, має належати однопалатному Сенату. Чисельність його 600-800 чоловік. У Сенат можуть бути обраними депутати різних соціальних станів — поміщики, ремісники, інтелігенція, які зможуть самі себе утримувати. Виконавча влада, за С. Десницьким, належить монарху. Судова влада має бути відокремлена від виконавчої, вводиться суд присяжних.

С. Десницький крім законодавчої, виконавчої і судової влади виділяв ще наказову владу — владу військових та керівників губерній, громадську владу — виборні органи місцевого самоврядування. Політична доктрина С. Десницького була спрямована на те, щоб Росію перетворити в конституційну монархію.

Так само політична думка розвивалася і на українських землях, які були під владою Австрійської монархії. Так, на Закарпатті просвітників називали будителями. Вони трохи в інших умовах, ніж у Росії, розробляли свої доктрини політичної думки. Суспільно-політичний лад в Австрійській імперії був схожий на той, що був і в Росії. Один із просвітників Закарпаття Михайло Балудянський у 1804 році виїхав у Росію, став першим ректором Петербурзького університету, відіграв провідну роль у кодифікації законів Російської імперії, займався питаннями політичної економіки і фінансів, селянською реформою в Росії.

Найбільш відомим представником політичної думки на Закарпатті був поет, будитель О. Духнович. Сам О. Духнович був більше політиком, ніж літератором. Його політика мала на меті культурне пробудження русинів словом. Його літературна творчість мала функціональний характер. Її завданням було пробудити, вести, навчати, підняти самосвідомість селянина, а якщо не його самого, то його дітей. Його основні політичні погляди: виступав проти збереження монархічно-феодальних порядків в Австрійській державі. Вважав, що на чолі Австрійської імперії має бути освічений монарх. Висунув думку про необхідність морального вдосконалення. Його політична думка була спрямована на перетворення Австрійської монархії на конфедерацію, в якій гідне місце займуть і слов'янські народи. Духнович не розумів суспільно-класову структуру суспільства і ділив його за соціальними категоріями, а саме: благочестиві і мудрі, безумні і дурні. Він вимагав, щоб до австрійського і угорського парламентів вислали депутатів від народу. Проповідував соціальну рівність. Був непослідовним в національному питанні. Вважав, що для народу треба писати народною і зрозумілою мовою, а в літературі користуватися російською мовою (на практиці тоді було користування церковнослов'янською мовою).

Більш послідовним в національному питанні був Адольф Добрянський. Він вперше сформулював концепцію єднання русинів Австрійської монархії — Закарпаття, Галичини і Буковини в одну провінцію. Він розумів цю провінцію як федерацію Австрійської монархії, де б русини мали рівні права з іншими провінціями чи землями. Вважав, що Австрійська монархія має бути федеративною, демократичною державою вільних народів, захисником малих народів Центральної Європи.

Вождь угорського народу Л. Кошут не розумів А. Добрянського — останній став комісаром російської армії, яка прибула в 1849 році в Австрію для придушення угорської революції. А. Добрянський очолив делегацію русинів, яка прибула до Відня і була прийнята імператором. Ця делегація передала імператору перший руський Маніфест, який мав 12 пунктів. Серед цих вимог були такі: «визнання руської національності в Угорщині, визначення руської території, введення руської мови в школах і установах, призначення руських урядовців, видання газет і книг руською мовою, гарантія прав русинів в інших частинах монархії». У 1849 — 1850 роках А. Добрянський створив на Закарпатті Ужгородський округ, явочним порядком вводить руську мову разом з угорською в установах і школах, призначає русинів на ключові позиції в цьому окрузі. На території округу були відкриті три руські гімназії — в Ужгороді, Мукачеві та Сиготі. Це була культурно-національна автономія краю. Таким чином А. Добрянський на практиці намагався здійснити свої політичні задуми.

1.4.4. Основні напрями розвитку української політичної думки ХІХ — поч. ХХ ст.

Перша систематизація політичних поглядів українських вчених ХІХ — початку ХХ ст. була здійснена І. Лисяком-Рудницьким, який виділив такі основні напрями розвитку української політичної думки: народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. На думку В. Потульницького, в українській політичній думці даного періоду існувало три напрями: народницький, консервативний та національно-державний. Доктрини інтегрального націоналізму Д. Донцова та М. Сціборського В. Потульницький залишає дещо осторож, не відносячи до напрямів у розвитку української політології через відсутність в них чіткої методології. Однак окремі вчені, зокрема упорядники першого тому “Творів” Д. Донцова, дотримуються протилежної думки, посиляючись на чіткість ідеологічних постулатів одного із засновників українського націоналізму. Зокрема, вони не вважають правомірним відносити Д. Донцова до так званого інтегрального націоналізму, віддаючи пріоритет терміну “чинний”.

Народницькому напрямі, який був найбільш потужним в розвитку української політичної думки, властиві наступні риси: 1) обґрунтування федералістичної тенденції в Україні та можливості федеративного об'єднання з іншими державами; 2) опора у державному будівництві на притаманні українському народу характеристики — народоправство, демократизм, безкласовість; 3) розуміння народу як територіального об'єднання громадян, що проживають в Україні, незалежно від їхньої національної та класової належності; 4) у взаминах народу і держави право народу є вищим за права держави. І. Лисяк-Рудницький вважає, що М. Грушевський був останнім фахівцем серед українських вчених народницької

школи. До цієї школи також слід віднести М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича, В. Винниченка та інших.

Микола Костомаров — ідеолог Кирило-Мефодіївського братства. Кирило-Мефодіївське братство започаткувало демократично-народницький напрям в розвитку української політичної думки. Братство проіснувало зовсім недовго (з грудня 1845 р. по березень 1847 р.), але репрезентувало політичні і соціальні погляди, які склали ідейно-теоретичне підґрунтя українського національного відродження.

Автором головного програмного документу Кирило-Мефодіївського братства під назвою «Закон Божий. Книга буття українського народу» був М. Костомаров (1817—1885). Провідною ідеєю цього твору є ідея українського месіанства, за якою Україна мала виконувати волю Богу — рятувати слов'янство. Він обґрунтовує цю ідею. Почавши боротьбу за власне звільнення і не прагнучи до панування над іншими, українці сприятимуть звільненню всіх народів від будь-яких форм гноблення і становленню форм співжиття, що будуть спиратися на християнські принципи.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив з того, що всяка влада від Бога і не може бути абсолютистською, самодержавною. Він засуджував самодержавство, проповідував республіканський устрій. Ідеальною формою держави вважав федерацію чи конфедерацію, підкреслюючи, що Київська Русь також була федерацією. Становленню і зміцненню в Росії монархічних форм правління сприяло прийняття християнства, а також татаро-монгольське панування. Викриваючи самодержавство, М. Костомаров обґрунтовував республіканську форму правління.

Суть слов'янської федерації М. Костомаров вбачав в тому, щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управляв «незмісимо з і водночас були один сейм або рада слов'янська, де сходились депутати од усіх Речей Посполитих». Програмні положення М. Костомарова знайшли практичне втілення у відозвах «Брати українці!» і «Брати великоросіяни і поляки!», в яких звучить заклик до народів об'єднатися в єдиний слов'янський союз. М. Костомаров один із тих, хто ідейно оформив та історично обґрунтував основні засади ідеології українського історичного дослідження. Особливо значущий внесок М. Костомарова як автора «Книги буття українського народу», де задекларована ідея українського національного відродження.

Михайло Драгоманов — фундатор українського лібералізму. Серед політичних мислителів другої половини ХІХ ст. провідне місце належить М. Драгоманову. Його по праву називають першим українським політологом, фундатором українського лібералізму та політичної думки в цілому. Для вирішення українського питання, яке він пов'язував з вирішенням проблем інших слов'янських і неслов'янських народів, вчений наполягав на необхідності глибокого вивчення західноєвропейської історичної і політичної науки та соціально-політичного становища слов'ян, зокрема тих, які не мали своєї державності. Він захоплюється популярними на той час соціалістичними ідеями, але разом з тим переконається в необхідності постановки демократичного питання у всій Східній Європі, що власне стає основою його політичних поглядів. Свою політичну програму М. Драгоманов побудував на п'яти провідних принципах, а саме: по-перше, визнання за державою з її політичною системою і конституцією можливості координації соціально-економічного і політичного життя, створення конституційно-репрезентативних систем. По-друге, ідея еволюції існуючої політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ. По-третє, визнання вирішального значення за ідеєю культурництва, тобто думка про те, що визвольна боротьба має вестися просвітницькими засобами і культура може стати основою для функціонування майбутньої республіканської держави. По-четверте, євроцентризм, тобто переконання, що історичний процес в Росії має пройти той самий шлях, що і в країнах Західної Європи. По-п'яте, ідея федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальної умови перебудови царської Росії на автономічних засадах.

Заслуговує на увагу і системний підхід М. Драгоманова до політики. Запроваджена М. Драгомановим система політичного реформування суспільства найповніше викладена і обґрунтована ним у таких його працях як «Историческая Польша и Великорусская демократия», в конституційному проекті «Вільный Союз — Вільна Спілька» та «Опыт украинской политико-социальной программы». Основні ідеї його політичної програми такі:

Ідея перша. Використання конституціоналізму як універсального засобу досягнення політичної свободи.

Ідея друга. Політична децентралізація і широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством. Для досягнення справжньої політичної свободи, — наголошував він, — недостатньо лише замінити один тип правління на інший. М. Драгоманов далекоглядно попереджав, що російським соціалістам не слід тішити себе, що з поваленням самодержавства в Росії зникне політична несвобода. Гарантією політичної свободи може бути лише одночасне послаблення центральної державної влади, ліквідація самодержавно-біюкратичного апарату, запровадження прав особи і самоврядування громад і областей, а не заміна центральних державних установ (царських) парламентськими, хоч навіть і республіканськими.

Ідея третя. Ведення національно-визвольної боротьби лише мирними і просвітницькими засобами. Вирішення цієї проблеми вчений бачив у створенні федерації, але не національної, а федерації на політичній основі.

М. Драгоманов першим з українських політичних мислителів поставив національну свободу в безпосередню залежність від політичної свободи і рівня освіченості людей.

М. Драгоманов у своїх політичних творах намагався не тільки знайти Європу з українським національним питанням, але й привнести європейськість в українську суспільно-політичну думку, підняти українське національне життя в Російській імперії і Австрійській монархії до рівня Європи. Наукова діяльність М. Драгоманова не лише стала надбанням тогочасного українства, а й дала поштовх подальшому розвитку української політичної думки. Політичні погляди М. Драгоманова стали можливими також і тому, що одним із джерел його теоретичних праць стали праці М. Костомарова.

Суспільно-політичні погляди Михайла Грушевського. М. Грушевський (1866 — 1934) — не тільки символ української державності, він у критичному 1917 р. став втіленням української національної державницької ідеї. Був головою Української Центральної Ради, перший президент УНР, людина виняткового інтелекту і працездатності, рівного якій по значенню і авторитету в Україні на початку ХХ ст. не було. Саме йому довелося взяти на свої плечі вирішення практично усіх питань, пов'язаних з зародженням і існуванням УНР.

Розробляючи політичну історію, М. Грушевський відмовився від тези щодо класової боротьби, яку насаджував марксизм, а натомість запропонував історію української державницької ідеї. Він сформулював українську ідею, яка в нього тісно була пов'язана з ідеєю свободи, насамперед, національної.

Національну доктрину не можна вважати завершеною без ретельного опрацювання питання про державну організацію нації. У цьому питанні М. Грушевський пройшов певну еволюцію — від підтримання ідеї федеративних форм організації державного життя нації до реалізації ідеї національної незалежності та суверенітету, самостійності України. Спочатку він виступав за національно-культурну автономію в рамках «єдиної і невіддільної». Під час першої російської революції він дотримувався думки, що шлях вирішення українського питання та національних проблем Росії полягає в проведенні в життя «принципу національно-територіальної і обласної автономії і забезпеченні національних прав усіх народностей на їх території і поза ними».

Проте з початком національної революції М. Грушевському довелося федеративні плани детально конкретизувати. У теоретичній праці «Якої ми хочемо автономії і федерації?» він виклав чіткий образ майбутньої автономії України у Федеративній Російській державі. Основними рисами федералістської доктрини М. Грушевського були: широка місцева самоуправа, представницька демократія — Сейм як вищий законодавчий орган, а федеральним органам влади віддавалися такі функції, як питання війни і миру, міжнародні відносини, завідування військовими силами республіки, гроші, міри ваги, митниця, нагляд за поштою, телеграфом і залізницями, судочинство.

Однак практика Російської республіки зовсім змінила погляди М. Грушевського, свідченням чого і був IV Універсал. М. Грушевський важко позбувався федеративних ілюзій, але все-таки навесні 1918 року написав збірник «На порозі нової України», в якому, враховуючи нову ситуацію, розробляє доктрину самостійної Української держави. Він дивиться на Україну як на селянську країну. Для нього питання українства і селянства були тотожними, майже синонімами. Він вважав, що в Україні соціальна база революції інша, ніж у Росії, що вона має йти іншим шляхом. Політична роль селянства буде визначальною ще довго, а може, і назавжди. УНР буде репрезентувати Велику Україну перед світом як взірць, школу для інших демократій світу. Завдання постає навчати селянських дітей.

М. Грушевський вважав, що завдання керівників українства полягає в тому, щоб гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу, робити все для розвитку різноманітних культур в Україні, не загострювати відносини українізацією, але і не поступатися принципами української державності і становленням української мови як мови державної.

М. Грушевський, висувуючи широкі масштаби і завдання перед Україною, тут же застерігав, що ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій і хочемо оперти наше правління на широкі основи самоврядування, залишаючи адміністрації міністерств тільки функції контролю, координування і заповнення тих прогалів, які можуть виявитися в діяльності органів самоврядування.

М. Грушевський не відкидав цілком роль армії, але вважав нормою охорону держави всенародною міліцією. Це була помилка М. Грушевського.

Велику увагу приділяв державному устрою країни, шукав кращу модель справжнього демократичного самоврядування. На його думку, губернії завеликі, повіти замалі і оптимальними можуть бути округи, в кожному з яких має бути не менше мільйона громадян. Українська держава повинна розбудовуватися на основі домінування українського елемента. Він накреслив соціальну програму. Не мають права на існування в Українській державі безпринципність, аморальність, легковажність, моральна розхристаність. Повинна бути докорінна зміна у ставленні усіх верств населення до держави Україна: подолання одержаних в спадщину від царизму поглядів на неї як на силу ворожу і руйнівну. Вказав і на труднощі, а саме: морально-політичний індивідуалізм та московська орієнтація значної частини української інтелігенції. Україна повинна надати вільний розвиток усім націям. Політичні думки М. Грушевського були закріплені в Конституції УНР, в її сьомій главі. Тут були закріплені права росіян, поляків, євреїв на національно-культурну автономію. УНР зобов'язувалася забезпечити потреби національних спільнот. Надати усім народностям і націям право на вільний національний розвиток, на культурно-національну автономію, якщо вони подадуть заяву, підписану 10 тис. громадянами.

Таким чином, М. Грушевський серйозно поставився до ідеї Української держави. Будучи соціалістом, він відрізнявся від більшовицьких лідерів надто гуманістичними поглядами на роль і місце держави, надто серйозно ставився до ідеї соціалістичного інтернаціоналізму.

Суспільно-політичні погляди Володимира Винниченка. Володимир Винниченко (1880—1951) — видатний український мислитель, політичний діяч, один із творців УНР. У революційних 1917 — 1920 роках В. Винниченко був одним із організаторів Революційної Української партії, членом ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, заступником голови УЦР, головою уряду України — Генерального Секретаріату, головою Директорії, автором майже усіх декларацій і законодавчих актів УНР. Свої політичні погляди виклав у праці «Відродження нації», надрукованій у Відні у 1920 році, та в «Заповіті борцям за визволення» (1949).

Розробляючи теорію соціалізму, В. Винниченко вважав можливим мирний шлях переходу від капіталізму до соціалізму. Суть його соціалізму, який він назвав «колектократією», полягає в поєднанні еволюційного і революційного шляхів переходу до соціалізму. На його думку, необхідно мирним шляхом розпочати перетворення приватної власності на засоби виробництва на колективну. Не націоналізація, а соціалізація промислових, сільськогосподарських, торговельних, фінансових та інших кооперативів приведе до соціалізму.

У поглядах на українське національне питання В. Винниченко пройшов шлях від прихильника культурно-національної автономії України в складі Російської федеративної республіки до визнання відродження самостійної української державності. Як соціаліст, розв'язання національного питання підпорядковував вирішенню завдання соціального визволення народів.

Ідею української демократії В. Винниченко вбачав у федерації Російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла. Шукав порозуміння з більшовиками, але через 4 місяці перебування в Москві виїхав в Європу і написав листа «Революція в небезпеці», в якому показав, що Москва вимагає відмови українських лідерів від власної держави. Його ставлення до російських більшовиків подвійне: засуджував шовіністичну і колоніальну політику більшовиків щодо України, водночас жовтневий переворот вважав

прогресивним, підтримував більшовицький терор. Не погоджувався з більшовиками тільки в національному питанні.

У політичній концепції В. Винниченко був за: 1) всебічне визволення українського народу: соціальне, національне, політичне, моральне, культурне; 2) здобуття в тій чи іншій формі української державності і просування українського народу шляхом соціалістичної революції; 3) федерацію з Росією, але, розчарувавшись в Тимчасовому уряді і революційній демократії за їх неприхильне ставлення до українських національних вимог, він переходить до ідеї самостійності, мотивуючи свій вибір байдужістю російської демократії до національних справ, централізмом та шовінізмом, ставленням російської демократії до українського руху, невизнанням права українського народу на незалежність.

Через свої соціальні погляди В. Винниченко, як голова уряду УНР, не зміг вирішити аграрного питання, вимагав ліквідації експлуататорських класів капіталістів та поміщиків, називав їх гуляючими класами. Він відштовхнув від українського державобудівництва заможні і освічені класи.

В. Винниченко — видатна постать в українській історії, хоч, за його висловом, історію України без броду читати неможливо.

Доктрина української монархічної державності В'ячеслава Липинського. В українській політичній думці ХХ ст. є кілька концепцій української державності. Незважаючи на деякі розбіжності в розумінні шляхів та форм утворення Української держави, їх об'єднує те, що з наукової та історичної точки зору вони доводили невід'ємність прав українського народу на свою державність. Серед уже згаданих концепцій виділяється консервативний напрям, який обґрунтовує необхідність і правомірність монархічно-гетьманського ладу в Україні. Найбільш типовим представником українського консерватизму був В. Липинський, котрий написав понад 200 наукових праць, серед них: «Теорії форм держави та уряду», «Монархічні традиції на Україні», «Листи до братів-хліборобів». Він вважав, що тільки легітимний монархізм, тобто освячена законом передача влади від батька, членів однієї династії, є правомірним. В. Липинський не відкидав переваг демократичної республіки, але вважав, що без попереднього проходження етапу монархічного правління в Україні не можна побудувати демократичне суспільство. Основне завдання українського державного будівництва він вбачав у становленні правової монархії в традиційних формах гетьманату. Гетьман, на його думку, уособлює державу, є своєрідним «національним прапором», найвищим символом держави, він повинен стати над класами і над нацією. Гетьманська влада спирається на традиції Б. Хмельницького і навколо гетьмана об'єднується вся Україна. Гетьман має спиратися на класократію, котру він розумів як співпрацю усіх суспільних класів і верств. Українська еліта повинна бути зв'язана не тільки з нацією, а й з державою. Велику увагу вчений приділяв організації української еліти, яка пропагувала б культуру держави і навколо якої мали б згуртовуватися всі верстви українського суспільства. Він був першим політологом України, котрий розглядав таку складну категорію, як політична культура українства. Особливу роль в Українській державі повинні відігравати керуючі аристократи — це найкращі сини нації, незалежно від їх походження. До них він зараховував інтелігенцію, робітників, селян, шляхту. Кредо В. Липинського було: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути». Він зняв проблему становлення української модерної нації, замінивши її проблемою створення держави. Ідеал майбутньої Української держави він вбачав у незалежній трудовій і легітимній монархії із спадковим гетьманом. Політична програма будівництва мала бути на таких засадах: гарантія прав і свобод особистості, стабільний державний правопорядок, поділ державної влади, забезпечення прав приватної власності на землю і проведення земельної реформи, роль релігії і церкви. Він поставив і основні умови української державності: єдність національна, політична, регіональна, релігійна. Засудив «будапештську справу» гетьмана Скоропадського, котрий відмовився від Закарпаття як складової частини Української держави. Займався проблемою судової влади. Вважав, що судову владу повинна представляти рада присяжних як вищий судовий орган. Він наголошував, що Україна — батьківщина усіх громадян, які проживають на її території.

Націоналістична теорія Дмитра Донцова. Визначний український публіцист і політичний діяч Д. Донцов народився 29 серпня 1883 р. в м. Мелітополі теперішньої Запорізької області. Навчався в Петербурзькому (1900 — 1907) та Віденському (1909 — 1911) університетах. Д. Донцов за участь у діяльності Революційної української партії та Української соціал-демократичної партії кілька разів заарештовувався, а незабаром змушений був

емігрувати. В 1914 — 1918 роках — голова і активний член «Союзу визволення України», а за Гетьманату Павла Скоропадського очолив Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси, згодом — керівник Українського пресового бюро в Берліні (1919 — 1921). В 1922 — 1939 рр. Д. Донцов очолював на прохання Є. Коновальця редакцію «Літературно-наукового вісника». З 1939 р. проживав в еміграції (Німеччина, Чехословаччина, Франція). В 1947 р. оселився в Канаді, де викладав українську літературу в Монреальському університеті. Дмитро Донцов — автор численних праць, серед яких необхідно виділити деякі: «Модерне москвофільство» (1913), «З приводу однієї ересі» (1914), «Історія розвитку української державницької ідеї» (1917), «Постави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Де шукати українських традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944).

Д. Донцова вважають родоначальником чинного націоналізму. Особливого звучання і своєрідності ідеї Д. Донцова набули у праці «Націоналізм», в якій він стверджував власний макіавеллівський підхід до формування нації. Його концепція «чинного» націоналізму включає в себе наступні постулати: 1) першою засадою націоналізму є воля нації до життя, влади і панування; 2) другою підставою націоналізму має стати стремління до боротьби; 3) третьою засадою націоналізму повинен стати романтизм. Романтичні ідеї є догматичними, а отже — глибоко релігійними відчуттями; 4) фанатизм і «аморальність»; 5) «легкий синтез між націоналізмом та інтернаціоналізмом»; 6) суб'єкт реалізації нового націоналізму — еліта, а метод — творче насильство. Необхідно погодитись з твердженням львівських дослідників І. Підковою та Р. Шустом, що Д. Донцов *“перейшов кілька світоглядних еволюцій — від соціалізму до його повного заперечення, від антирелігійних позицій до крайностей войовничого християнства. Виступаючи проти російського імперіалізму в усіх його проявах, Д. Донцов обстоював ідею незалежності України та застерігав від орієнтації на Москву, незважаючи на те, чи вона царська, республіканська, буржуазна чи пролетарсько-соціалістична. Праці Донцова значною мірою спричинилися до послаблення впливу комуністичних ідей та москвофільства на суспільну свідомість, особливо у Західній Україні. У філософських концепціях Донцова яскраво виражені ідеї практичного ідеалізму, в яких основна роль у житті особи і суспільства відводиться ірраціональній волі”*. Націоналістична ідеологія у творчості Д. Донцова дала поштовх розвитку суспільно-політичній думки, що спиралася на принцип: *“мета виправдовує засоби”*. Практичного застосування ці ідеї набули в діяльності чільних представників ОУН Є. Коновальця, С. Бандери, А. Мельника та інших.

1.5. Політична влада

1.5.1. Сутність і походження феномену влади

Об'єктом політики є влада. Соціальна влада виникає разом із людським суспільством як його невід'ємний і необхідний елемент. Причинами її появи були: потреба самозбереження соціуму, необхідність у продовженні людського роду, об'єктивна неоднорідність соціальної структури будь-якого суспільства, потреба у колективному (суспільному) характері праці, персональні переваги людей у певних сферах життя. Влада є однією з фундаментальних засад політичного розвитку суспільства. Вона має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер, існує всюди, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей (сім'я, плем'я, держава), тісно пов'язана з політичною сферою, є засобом здійснення і способом утвердження певної політики. Влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, забезпечує його розвиток, єдність, керованість, слугує важливим фактором організованості і впорядкованості соціуму. Відносини влади спостерігаємо в сім'ї, у школі, на роботі, у війську, в політичній організації. Важливим фактором появи влади є психологічний, сутність якого полягає у тому, що деякі люди за своєю природою схильні до домінування над іншими людьми. І водночас є люди, які почуваються більш комфортно і спокійно, коли ними керують.

Галузь політичної науки, яка досліджує владу, називається *кратологією*. Вагомий внесок у розвиток теорії соціальної влади зробив М. Вебер, котрий розумів владу як здатність суб'єкта утверджувати у сфері соціальних відносин власну волю, незважаючи на опір. Сутність влади і полягає у здатності нав'язувати іншим свою волю і відповідну цій волі поведінку. Політологи по-різному тлумачать поняття «влада». В узагальненому розумінні *влада — це здатність підкоряти своїй волі когось, право і можливість управляти та розпоряджатися*

діями інших людей, впливати на їх долі та поведінку, домагатися від них виконання певних рішень, наказів і розпоряджень за допомогою авторитету, волі, закону, примусу і сили.

Соціальна влада — це завжди відносини не менше як двох сторін, які передбачають можливість для однієї сторони (індивідуального чи колективного суб'єкта влади) давати розпорядження іншій стороні (індивідуальному чи колективному об'єкту влади) за умови, що той, хто дістав таке розпорядження, повинен його виконати.

Владні відносини завжди ґрунтуються на певних суспільних нормах (моральних, правових, політичних), що зобов'язують того, кому адресоване розпорядження, підкорятися та передбачають можливість звернутися до санкцій тому, хто здійснює владу, якщо його накази не виконуються. Норми та санкції (з лат. — суворе розпорядження, постанова) — атрибути суспільної влади.

За своєю структурою соціальна влада поділяється на два основні елементи: політична і неполітична. Перша охоплює державну (законодавчу, виконавчу, судову), партійну, владу громадсько-політичних організацій і рухів. Друга включає в собі особисту, сімейну, владу громадських організацій, неформальних лідерів, об'єднань, груп.

Соціальна влада визначається економічними відносинами, тобто базисом суспільства. Однак вона не може існувати поза волею і свідомістю людини. Воля є важливим елементом (джерелом) будь-якої соціальної влади. Це зумовлено тим, що влада у дії означає, з одного боку, передавання (нав'язування) владарюючими своєї волі підвладним, а з другого — підкорення підвладних цій волі. Воля міцно поєднує владу з її суб'єктом: влада належить тій соціальній спільності або особистості (групі осіб), воля якої у ній втілена. Безсуб'єктної влади не існує. Ось чому у кратології важливе місце займають два взаємопов'язані поняття, з політико-психологічним ухилом — “воля до влади” і “владарюючий суб'єкт”, який є першоджерелом, першосієм влади. Воля формує цілеспрямованість та наполегливість суб'єкта влади, робить владу активною. Без волі влада недієздатна. Слабкість волі до влади породжує підкорюваність. Владу неможливо без об'єктів впливу, які їй підкоряються — індивідів, їх об'єднань, груп, класів, суспільства загалом.

Другим елементом (джерелом) влади є *знання*, якими повинні володіти суб'єкти влади у процесі її застосування. Знання наділяють владу передбачуваністю, компетентністю і планомірністю, надають їй цивілізованості.

Не менш важливим, ніж воля і знання, для визначення розуміння сутності влади є третій її складовий структурний елемент (джерело) — *сила*. Йдеться не про фізичну силу, хоча влада здатна проявляти себе і таким чином, а про силу в соціальному розумінні (“сила закону”, “сила звички”). Соціальна влада може бути слабкою, але позбавлена сили, вона перетворюється у фікцію, оскільки нездатна втілити владну волю у життя.

Влада буває сильною підтримкою, довір'ям широких мас, тобто спирається на силу авторитету. Владарюючий суб'єкт для нав'язування своєї волі підвладним часто використовує силу ідеологічного впливу, у тому числі й обман і популістські обіцянки. У той же час державна влада має предметно-матеріальні джерела сили — органи насилля, примусу, збройні організації людей.

Отже, визначальною рисою влади є — здатність владарюючих суб'єктів нав'язувати оточуючим свою волю, тим самим панувати над підвладними. Звідсіля випливає і негативний аспект влади, який проявляється у можливості зловживання нею та довільного її використання.

Різновидом соціальної влади є політична влада, навколо якої обертається політичне життя у будь-якій країні.

Політична влада — це здатність суспільних груп чи індивідів впроваджувати у життя рішення, що виражають їхню волю і визначально впливають на діяльність, на поведінку людей та їх об'єднань, за допомогою волі, авторитету, права, насильства; це організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Джерелом влади є політичне панування, яке постає як панування інтересу. Для завоювання влади необхідно спершу стати реальною панівною силою і завоювати владу, а далі — закріпити своє панування.

Найвищим і найрозвиненішим видом політичної влади є державна влада. Поняття “політична влада” за своєю сутністю ширше від поняття “державна влада”. По-перше, політична влада виникла раніше від державної, ще в додержавну добу. По-друге, не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партії, громадських організацій і рухів), хоча будь-яка державна влада — завжди політична. По-третє, державна влада

специфічна: тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім примусу, вона послуговується й іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками.

Державна влада — вища форма політичної влади, що ґрунтується на спеціальній управлінсько-владній апарат і володіє монополією на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення визначеної кордонами території.

Державна влада передбачає наявність таких ознак (за проф. А. Колодій): 1) структурне розмежування суспільних груп на тих, хто здійснює владу (суб'єкти влади) і тих, стосовно кого влада здійснюється (об'єкти влади); 2) здійснення організованого і правовим чином урегульованого примусу; 3) використання адміністративного апарату; 4) поширення влади на певну, визначену кордонами територію, у рамках яких вона володіє ознаками суверенності (всрховенства і неподільності).

В умовах громадянського суспільства, де функціонує розвинута правова система, політична влада має трояку форму прояву — вона здійснюється у формі державно-політичної влади, влади муніципальних утворень і суспільно-політичної влади.

Державно-політична (державна) влада в межах державної території розповсюджується повсюдно й об'єктом своїм має все населення країни (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства, біженці). У федеральних державах вона поділяється на загальнофедеральну владу, владу суб'єктів федерації (країв, областей, республік, штатів і т. п.) і місцеву владу (управляючі, префекти). В унітарних державах розрізняють владу центральну і місцеву.

Влада муніципальних утворень має свої особливості. По-перше, їй притаманне посідання публічних і громадських начал у формуванні та реалізації владних відносин. По-друге, вона має місцевий, локальний характер і розповсюджується лише на території конкретного муніципального утворення. По-третє, муніципальна влада є результатом безпосереднього прояву волі населення і спрямована саме на вирішення загальних справ місцевого значення.

Політичний характер влади муніципальних утворень зумовлений тим, що вона формується за участі певних політичних сил і відображає загальні інтереси населення території, використовує силу і важелі примусу, має право видавати і застосовувати нормативно-правові акти. Головною відмінною рисою державної влади на муніципальному рівні є форма її реалізації — місцеве самоврядування.

Особливість *суспільно-політичної влади* полягає у тому, що вона розповсюджується лише на членів конкретних політичних організацій (рухів) і здійснюється у межах членства.

Політична влада, вирішуючи покладені перед нею завдання, постійно впливає на суспільні процеси і сама проявляється в особливій формі відносин — *владовідносинах*, які утворюють своєрідну політико-правову тканину суспільства, оскільки вони регулюються правовими нормами. Через владовідносини політична влада поєднується з реальним життям, вони — основний канал її реалізації у соціальних процесах.

Внутрішню структуру владовідносин становлять — суб'єкт державної влади (владарюючий) й об'єкт влади (підвладні), а зміст утворює внутрішню єдність процесу передачі або нав'язування волі владарюючого підвладним і підпорядкування (добровільне чи примусове) останніх цій волі. Сутність владовідносин полягає у тому, що одна сторона — владарюючий — нав'язує свою волю, зазвичай втілену у закон і юридично обов'язкову, іншій стороні — підвладним, спрямовуючи їхню поведінку і дії у русло, визначене правовими нормами.

Суб'єктами (ті, хто здійснює) політичної влади є політична еліта (лідери, панівні групи, класи) — організовано активна меншість суспільства, що монополізує владу. *Об'єктом* (стосовно кого) політичної влади є решта населення держави — як конкретний індивід, так і маси, які становлять більш-менш організовану більшість суспільства, що підпорядкована еліті.

Політична еліта у суспільстві одночасно і панує над масою, і виконує певні завдання щодо тієї ж таки маси: 1) еліта має право приймати рішення від імені всього народу, для регулювання суспільних відносин; 2) еліта контролює поведінку мас через позитивні і негативні санкції; 3) еліта, від виконання вищевказаних завдань, має престиж і певні привілеї у суспільстві порівняно з масами. Водночас, пануючи і виконуючи свої суспільні завдання, політична еліта, відповідно через делеговану їй частину суспільної волі, змушує підкорятись маси. Це підкорення проявляється через: 1) засвоєння змісту політичної волі еліти; 2) погодження (активного чи пасивного) з наказами еліти; 3) виконання наказів.

За іншою класифікацією владних суб'єктів їх поділяють на первинні (в республікансько-демократичних правліннях це народ — носій суверенітету і єдине джерело влади в державі) та вторинні суб'єкти влади — малі групи, представницькі колективи, партії, групи неофіційних інтересів, політичні лідери, громадяни і, наостанок, сукупним (колективним) носієм політичної влади є політична система держави. А об'єктом політичної влади, за цією класифікацією, визначено явища і процеси політичної сфери, на які спрямована дія суб'єктів політики.

Державна влада функціонує за політико-територіальним принципом. Це означає, що вона не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною територією і перетворює його у своїх підданих (у монархіях) або у своїх громадян (у республіках). Державна влада — суверенна, тобто верховна, самостійна, повна і неподільна в межах державних кордонів та незалежна й рівноправна в зовнішніх зносинах.

Носіями влади є державні та інші політичні організації, органи й установи, утворені для реалізації інтересів політично домінуючих соціальних груп. Політичність державної влади означає її публічність, возвеличення над суспільством і виступ від імені суспільства, здійснення спеціальним апаратом професійних управлінців керування державою, забезпеченість примусом. Державна влада — завжди політична влада. Сутність державної влади полягає у тому, кому належить державна влада і чиї інтереси вона представляє і захищає. Це можуть бути група, верства, клас, більшість членів суспільства чи суспільство загалом. При цьому важливе значення мають *два фактори*: 1) кому належить влада та хто її здійснює (монарх, хунта, партійна еліта, демократично обрані органи влади); 2) якими способами і методами реалізується влада (диктатура, авторитаризм, демократія). Владні структури формуються і спираються у своїй діяльності на конкретну соціальну спільність і захищають її інтереси. Через об'єктивні умови державній владі будь-якого типу доводиться представляти інтереси всього населення даної країни та вирішувати загальносоціальні проблеми. Стійкість, стабільність та ефективність функціонування державної влади підвищується у міру розширення її соціальної бази, наближення характеристик держави і громадянського суспільства, переважання демократичних форм і методів при формуванні та здійсненні влади.

Засоби, що їх використовують або вони можуть бути використані для здійснення влади політичною елітою, називають *підставами* або *ресурсами політичної влади*. До них належать:

1. *Структурні ресурси* — закони, суд, державний апарат, партійна дисципліна, авторитет лідера, вплив регіональних владних структур.
2. *Психологічні ресурси* — страх, інтерес, віра, переконання.
3. *Матеріальні ресурси* — забезпечення матеріальних потреб, маніпулювання усілякими пільгами та привілеями, маючи на меті прихильність мас до влади та виконання ними її розпоряджень.

Серед множини причин, через які люди погоджуються добровільно підкорятися владі, існують дві найбільш очевидні *причини потреби у владі*:

1. Суспільство — це моральна спільнота, що утворюється і функціонує згідно з певними правилами. Чим краще владна верхівка створює і дотримується цих правил, тим охочіше населення їй підкоряється. Щоб бути визнаною, вона повинна утворюватися і функціонувати згідно з цими правилами.
2. Влада здатна створювати і розподіляти дуже важливі для всіх людей вартості — безпеку, порядок, стабільність, добробут. Тому люди усвідомлюють чи відчують потребу в урядових (владних) структурах і готові поступитися частиною своєї волі заради цих вартостей, сподіваючись, що влада буде справлятися зі своїми функціями більш-менш задовільно.

Кожна політична влада виконує ряд *функцій* у суспільстві:

1. *Регулятивна* — спрямовує політичну волю мас на регулювання життєдіяльності суспільства, правотворчість.
2. *Інтегративна* — полягає в об'єднанні соціально-політичних сил суспільства.
3. *Мотиваційна* — формує мотиви політичної діяльності, передусім загальнозначущі.
4. *Стабілізуюча* — націлює на стійкий розвиток політичної системи, громадянського суспільства.

1.5.2. Форми, види та механізм реалізації політичної влади

Основними *формами політичної влади* є панування, політичне керівництво й управління. *Панування* — це абсолютне чи відносне підкорення одних людей іншими. *Політичне керівництво й управління* реалізуються через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, через організацію, регулювання та контроль їх розвитку.

Форми політичної влади розрізняють і за критерієм головного суб'єкта правління. До них належать:

1) *монархія* — єдиновладне (абсолютне чи обмежене) спадкосмне правління однієї особи — глави держави — монарха;

2) *тиранія (деспотія)* — одноосібне необмежене самовладдя, внаслідок насильницького захоплення влади, яке характеризується абсолютним свавіллям правителя та цілковитим безправ'ям народу;

3) *аристократія* — влада спадкової, родовитої, знатної меншості, привілейованого стану;

4) *олігархія (плутократія, тимократія)* — влада багатіїв, заможної, неродовитої меншості, яка підпорядковує собі державний апарат;

5) *теократія* — політична влада духовництва, глави церкви у державі;

6) *охлократія* — влада натовпу, що спирається не на закони, а на миттєві настрої, примхи юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічно;

7) *демократія* — влада народу на основі закону та гарантії прав і свобод громадян;

8) *партократія* — влада однієї партії, партійної номенклатури (верхівки) в державі;

9) *бюрократія* — влада чиновників, адміністраторів у державі; ієрархічно організована система влади державного апарату, наділеного специфічними функціями;

10) *технократія* — влада науково-технічної еліти (фахівців), керівників підприємств, менеджерів;

11) *меритократія* — влада найбільш обдарованих, гідних людей, в основу якої покладено принцип індивідуальних заслуг;

12) *автократія* — необмежене і безконтрольне самовладдя;

13) *анархія* — безвладдя держави; самоуправління громад, комун, сімей та інших первинних спільностей людей.

Відомий політолог і економіст Б. Гаврилишин вважає, що на сучасному етапі існує *три види влади*:

1) *Влада типу протипаги*. Така влада ґрунтується на індивідуалістсько-конкуренційних цінностях та існує в країнах, де такі цінності персважують (англомовних). Характерними ознаками цього виду владної організації є:

а) існування правлячої групи й опозиції (протипаги), що постійно конкурує з нею (еліта і контроліта);

б) розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову;

в) побудова владних інституцій за принципом контролю та рівноваги;

г) наявність періодичних виборів;

д) прийняття рішень згідно з принципом більшості.

2) *Колегіальна влада (співпраця при владі)*. Характеризується такими рисами:

а) поділ влади без утворення опозиції;

б) колегіальність у прийнятті рішень;

в) децентралізація влади;

г) високий рівень консенсусу (згоди);

д) використання засобів прямої демократії (наприклад, у Швейцарії, Японії).

3) *Унітарна (недиференційована, диктатура, неподільна, інтегральна) влада*, для якої характерні такі риси: а) концентрація влади в одних руках; б) відсутність легальної опозиції або протипаги. Унітарна влада функціонує за принципом правління меншості та завжди має ідеологічне виправдання. Відібрати і передати владу іншим можна лише за допомогою революції чи державного перевороту. Унітарна влада виправдана лише під час воєн, економічних труднощів, тобто у критичних ситуаціях.

Політична влада втілюється через *механізм владних відносин*. Його структура, за польським політологом *Єжи Вятром*, виглядає так:

1. Наявність у владних відносинах не менше двох партнерів.

2. Волевиявлення владарюючого здійснюється у вигляді певного акту, який передбачає санкції за непадкорення його волі.
3. Обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу.
4. Соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, а інших — їм підкорятися (правове забезпечення).

Такий механізм владних відносин, чітко працюючи, забезпечує оперативність і дієвість взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, реалізацію функцій.

Вдосконалення і демократизація політичного управління передбачає пошук нових способів реалізації влади і певні вимоги до неї. З огляду на, це російський політолог *Іван Льїн* (1882—1954) сформулював *шість аксіом державної влади*.

1. Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження.
2. Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна.
3. Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу (влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя).
4. Політична програма владарюючих може передбачити лише заходи, які мають загальний інтерес.
5. Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя.
6. Державна влада принципово пов'язана з розподільчою справедливістю.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади, дестабілізації суспільства, конфліктних ситуацій, які можуть переростати навіть у громадянську війну.

1.5.3. Поняття легітимності та принцип поділу влади

Владу, спосіб формування і діяльності якої збігається з існуючими у суспільстві нормами і цінностями, а результати діяльності приблизно відповідають соціальним очікуванням, визнає народ, або, інакше кажучи, вона стає *легітимною*. Легітимне ставлення до правових норм країни — одне із сучасних уявлень про сутність влади, за якої правові норми мають демократичний зміст і впливають із суверенітету народу як абсолютного першоджерела закону.

Легітимність політичної влади — це стан, коли правочинність даної влади визнають суспільство і міжнародне співтовариство; це форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення правління державою.

Легітимність влади є її невід'ємною ознакою. Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право і закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення. Основними *джерелами легітимності* є три основні суб'єкти: населення, уряд і зовнішньополітичні структури.

Процес визнання влади правочинною, утвердження її легітимності називають *легітимацією*. *Підстави легітимації*, тобто умови, за яких народ готовий визнати владу, мають історичний характер: 1) *успадкування влади* главою держави від своїх предків; 2) у давні часи, *перемігши у війні*, держава-завойовник могла розраховувати на визнання її влади над приєднаною територією правочинною; 3) у сучасних демократичних державах підставою легітимації вважається *обрання* владних структур народом.

Макс Вебер розробив концепцію ідеальних типів (зразків, моделей) політичного панування, на якій ґрунтуються сучасні уявлення політологів про три основні *типи легітимності влади*: 1) *традиційна влада*, яка спирається на віру людей у святість традицій і право володарювати тим, хто здобув владу за цією традицією; 2) *харизматична влада* (з грецької мови “харизма” — милість, благодать, Божий дар, винятковий талант) — ґрунтується на ірраціональних мотивах, на вірі підлеглих у божественний дар, у надприродну святість, героїзм, екстраординальні здібності та виняткові чесноти володаря (політичного лідера) і створеної або здобутої ним влади; 3) *легальна (раціональна) влада*, що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур, на визнанні добровільно встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання і підкорення. Найрозвинутіша її форма — конституційна держава в якій чітко визначені правила функціонування влади і її взаємин з народом (сучасні демократії).

Легітимність конкретної влади не вічна. Вона змінюється залежно від нових умов або певних особливостей поведінки владних структур і може як зростати, так і спадати. Будь-яка передреволюційна чи революційна ситуація, коли, як писав В.І. Ленін, “маси рвуться до політики”, є наслідком кризи легітимності влади.

Криза легітимності — це зниження реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій. Вона виникає тоді, коли влада нечутлива до назрілих потреб суспільства у структурних змінах, коли вона не відгукується на вимоги прогресивних сил, які наполягають на перетвореннях. Криза легітимності є типовим явищем різноманітних перебудовчих, перехідних і революційних періодів: стара влада, втративши контроль за перебігом подій, не розглядається більше як охоронець важливих суспільних цінностей. Для зміцнення своєї легітимності влада ще може, але не завжди вміє використати такі засоби:

1) зміна системи законодавства і державного управління відповідно до нових вимог (наприклад, спроби реформування партійного керівництва Радянського Союзу в часи “перебудови”);

2) створення такої політичної системи, легітимність якої ґрунтується на традиціях населення (еволюція комуністичного режиму в Туркменістані у недемократичному напрямі);

3) використання харизматичних рис політичного лідера (М. Горбачов, пізніше — Б. Єльцин);

4) успішне здійснення державних програм, підтримання законності та правопорядку (цей спосіб було використано для стабілізації режиму в комуністичному Китаї, що забезпечило зростання добробуту завдяки впровадженню кардинальних змін в економічній системі).

Узагальнивши теоретичний і практичний досвід, російський політолог Олександр Соловйов запропонував такі *шляхи і засоби виходу з кризових ситуацій*:

- підтримка постійних контактів з населенням;
- проведення роз’яснювальної роботи щодо своїх цілей;
- посилення ролі правових методів досягнення цілей та постійного оновлення законодавства;
- врівноваженість гілок влади;
- виконання правил політичної гри без ущемлення інтересів сил, які беруть у ній участь;
- організація контролю з боку організованої громадськості за різними рівнями державної влади;
- зміцнення демократичних цінностей у суспільстві;
- подолання правового нігілізму населення.

Якщо ж владі не вдається використати ці засоби, то народ вдається до її заміни. Але й нова влада в перехідну епоху не відразу стає легітимною.

Їй треба дотримуватись певних усталених процедур формування владних інституцій (становлення влади більшовиків; процедура становлення легітимності державної влади в незалежній Україні: ратифікація Верховною Радою, референдум).

Домінуючим принципом механізму функціонування державної влади є *принцип її поділу*. Започаткував цю ідею ще Аристотель, з його поділом влади між трьома органами управління (законодавчим, адміністративним і судовим). Продовжив її розробку давньогрецький історик Полібій, а в Середньовіччі цю ідею підтримував Марсилій Падуанський. Завершили розгляд теорії поділу влади англійський філософ Джон Локк і французький мислитель і правник Шарль Монтеск’є. За цією теорією, для правильного та ефективного функціонування держави мають існувати незалежні одна від одної законодавча, виконавча та судова гілки влади. Це створює *систему “стримувань і противаг”* проти посилення однієї гілки влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею, сприяє продуманості, зваженості, балансу в прийнятті рішень, а відтак і дієвості політичного керівництва та управління. Відповідно формується особливий механізм забезпечення свободи і незалежності окремого індивідуума, його захисту.

Носієм законодавчої влади є вищий представницький державний орган — парламент (Верховна Рада, Сейм...); виконавчу владу здійснюють — президент, уряд, міністерства і відомства, державно-адміністративні установи; судову владу — незалежні суди, підпорядковані тільки закону.

Однак практика знає політичні системи, які функціонують в умовах єдності влади. У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичної партії, воєнної еліти...) і підпорядковує собі всі інші гілки, які діють формально. Це можливо за тоталітарних або жорстких авторитарних режимів (фашистські, комуністичні, воєнні диктатури, абсолютні деспотичні монархії).

Існує суспільно-політичне вчення, яке заперечує будь-яку форму політичної, економічної та ідеологічної влади — *анархізм* (з гр. — безвладдя). Це вчення не визнає державу як форму організації та управління суспільством, обстоює нічим не обмежену свободу людини як самоціль. Як суспільно-політична течія анархізм сформувався в 40 — 70-х рр. XIX ст. у країнах Західної Європи. Провідними його теоретиками були П.Ж. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін. Анархія, як суспільно-політичний ідеал, пропонує організацію суспільства без державної влади, яка базується на принципі самоуправління общин, комун, сімей та інших первинних спільностей людей. Насправді ж анархія дестабілізує суспільну систему, вносить хаос, сприяє криміналізації суспільства і розгулу злочинності та як наслідок не може існувати довго і веде до встановлення диктатури. Тому анархія в теоретичних конструкціях існує як утопічна, оскільки у позитивному сенсі вона є нездійсненною, а на практиці вона відповідає періодам кризи легітимності влади, революцій і громадянських війн.

Підсумовуючи, зазначимо, що політична влада, її механізм повинні:

- забезпечити законні права громадян, їх конституційні свободи;
- утверджувати право як стрижень суспільних відносин і сприяти (через навчання чи примус) вмінню людей підкорятися праву;
- виконувати функції розбудови держави (господарські, культурні, соціальні...).

1.6. Демократія: витоки, сутність і перспективи розвитку

6.1. Витоки і сутність демократії

Демократія у її сучасному розумінні виникла і набрала свого розвитку на Заході, проте вона ніколи не була суто західним явищем. “Демократія народжується і вмирає на всіх широтах, отже, немає сенсу визначати її точні географічні координати”, — писав свого часу південноафриканський вчений О. Сакс. Сьогодні демократія є однією з основоположних рис сучасної цивілізації — як, скажімо, прогрес науки або технології. Недаремно У. Черчилль сказав про демократію такі слова: “...ця система влади погана, але всі інші набагато гірші”. З одного боку, демократія дає людству широкі можливості, але вона ж породжує і цілу низку проблем. Та все ж поширення духу й цінностей демократії є однією з головних ознак сучасної цивілізації, одним із проявів глобалізації цивілізаційних надбань.

Термін «демократія» перекладається з грецької мови як народовладдя, або, використовуючи визначення американського президента А.Лінкольна, “правління народу, вибране народом і для народу”. Даним терміном в Стародавній Греції позначали державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень і врядуванні належала народним зборам і голосуванню.

Ідея демократії вперше була висловлена Геродотом у V ст. до н.е.: це — держава, побудована на рівності (грецькою мовою така держава називалась “ізономія”). Вважають, що вперше слово “демократія” пролунало з уст афінського стратега Перікла: “Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління знаходиться в руках багатьох, а не кількох”.

Зміст поняття “демократія” завжди мав конкретно-історичне наповнення, і з цієї причини його визначення залишається проблемою для теоретиків і практичних політиків. Починаючи з Великої Французької революції мислителі під демократією розуміли форму устрою держави. І тільки починаючи з кінця XVIII ст. поняття “демократія” вживається і в іншому значенні.

Узагальнюючи набуті знання про демократію, можна виокремити різні *ракурси її трактування і визначення*:

1. Демократія — як різновид державного устрою, як народовладдя (античне розуміння).
2. Демократія — як форма діяльності і функціонування будь-якої організації, в основу якої покладена рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень, виходячи з принципу більшості. В даному аспекті можна говорити про партійну, профспілкову, виробничу демократію.

3. Демократія — як політичний режим, спосіб організації владних відносин у суспільстві. Можна сказати, що демократичний політичний режим — це втілена єдність демократичної форми держави і повсякденної політичної практики демократії.

4. Демократія — як соціальні та політичні рухи за народовладдя, за реалізацію демократичних цілей та ідеалів.

На перший погляд здається, ніби зміст поняття “демократія” є зрозумілим і не викликає жодних сумнівів. Однак належить визнати, що тут ми маємо один з випадків, коли буквальний переклад слова, різні його тлумачення не тільки не передають повною мірою сутність явища, а іноді навіть перешкоджають його розумінню. Іншими словами це можна передати так: навіть поставивши за мету — досягти демократичного ідеалу, досить важко встановити його аналогів на практиці. Скажімо, якщо це влада народу, то кого треба достеменно точно вважати народом? Загальновизнаним є те, що демократія — кращий суспільний устрій, але чому ж тоді існують тоталітарні режими? Що є критерієм демократичності? Чим є демократія — одним із альтернативних шляхів розвитку людства чи головним напрямком розвитку людської цивілізації?

Розбіжність між теорією (демократичним ідеалом) і реальною демократичною практикою дає змогу говорити про нормативний і емпіричний підходи до трактування демократії. В рамках нормативного підходу, демократія — це суспільний ідеал, який ніколи і ніде не буде реалізований на практиці. Але, не зважаючи на це, саме завдяки своєму ціннісному змісту демократія зобов'язана такій популярності у світі. Емпіричний підхід абстрагується від ідеалів і оціночних суджень та вимагає досліджувати демократію такою, якою вона є в реальному житті. Р.Даль, наприклад, пропонує термін “демократія” використовувати лише в значенні ідеалу, а реальну демократичну практику він називає “поліархія”.

Враховуючи зв'язок нормативних і емпіричних визначень демократії, можна виділити її характерні риси:

1. Юридичне визнання і інституційне вираження верховної влади народу (народний суверенітет).

2. Періодична виборність органів влади, її представницький характер.

3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою (рівність виборчих прав громадян, свобода утворення об'єднань громадян для вираження своїх інтересів і т.д.).

4. Прийняття рішень, виходячи з принципу більшості та підпорядкування меншості при їх виконанні. Гарантія прав опозиції.

5. Розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову.

6. Розмежування компетенції центральних і місцевих органів влади.

7. Гарантія прав і свобод особистості.

Отже, демократія — це не стільки ідеальний устрій, який, не зважаючи ні на що, потрібно впроваджувати в суспільному житті, скільки система принципів і норм, які мають бути покладені в його основу. Саме на них мають спиратись владні відносини в суспільстві.

1.6.2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії

Першими історичними формами демократії були *первіснообщинна та військова*. Такий тип організації владних відносин ґрунтувався на: а) кровно-споріднених зв'язках; б) малочисельності населення; в) низькій продуктивності праці; г) колективному володінні землею. Характерні *рис* *первіснообщинної демократії*:

1. Основою соціальної організації первіснообщинного суспільства були родова община і союз декількох родів — плем'я.

2. Вищим органом самоуправління були збори, в яких брали участь усі дорослі члени роду.

3. Рівність прав обцинників на предмет, засоби і результати праці та управління.

4. Відсутність прошарку людей, заняттям яких була б виключно управлінська справа.

5. Невідокремленість, єдність особистих і суспільних інтересів.

Соціально-політична організація військової демократії відрізняється від первісної зміною структури і функцій інститутів самоуправління при збереженні їх форми: право голосу, а потім і право участі у народних зборах лишається тільки за чоловіками; складається практика попереднього обговорення справ, які потім будуть розглядатись на народних зборах, та ін.

Першою класичною формою демократичної держави була Афіїнська республіка, яка виникла в V ст. до н.е. Основи даного устрою були закладені реформами Солона та Клісфена, які пізніше були названі першими соціальними революціями. Докладний аналіз різних форм устрою держав в античності зроблений грецькими філософами Платоном і Аристотелем.

Характерні риси античної демократії:

1. Поліс не був державою в сучасному розумінні цього слова, оскільки античність не знала автономії особистості.

2. Антична політична система становила собою не державну форму правління, а політичні режими, за яких існувала тотальність влади, котра, залежно від історичного періоду, була в руках різних соціальних груп.

3. Антична демократія — це пряма, безпосередня демократія, але демократія не для всіх. Влада належить тільки вільним громадянам, а жінки, іноземці, раби політичних прав не мали.

4. Стабільність, стійкість афіїнської демократії забезпечувалась жеребкуванням при виборах посадових осіб та остракізмом, які не давали можливості для розколу суспільства на протилежні за інтересами угруповання.

5. Інститути полісної демократії могли успішно функціонувати тільки за умов обмеженої території, численності населення, слабкої соціальної диференціації та наявності рабства.

6. В рамках грецької полісної системи не було офіційно оголошено конфлікт між різними соціальними групами.

7. Відмінність античної демократії від демократії Нового часу — це відсутність в ній таких елементів: а) держави в новітньому розумінні слова; б) відчуженості індивіда від держави, а держави від суспільства; в) автономної особистості.

Ідеї і принципи європейської демократії не можуть бути до кінця зрозумілими без аналізу спадщини епохи Середньовіччя. Основа правової системи даної епохи — це ідея нерівності станових прав і привілеїв. Ідея ж рівності визнавалася тільки в межах замкнутих соціальних спільностей (вільні міста в Європі, віче в Пскові й Новгороді та ін.). Але епоха Середньовіччя важлива для розуміння демократії в інституціональному аспекті. Саме в цей період з'являються станово-представницькі збори — прообрази майбутніх парламентів. Головна причина їх виникнення — нездатність центральної влади самостійно, без згоди станів організувати управління: збір податків, скликання армії тощо.

Перші парламенти (з лат. *parlare* — говорити) виникають в Європі в XI—XII ст. — це кортеси в Іспанії, генеральні штати у Франції, парламент в Англії.

Отже, на відміну від епохи Стародавнього Світу, де існував принцип безпосереднього народовладдя, Середньовіччя започаткувало нову форму участі народу у владних відносинах — систему представництва.

Класична теорія демократії Нового часу. Існуючі в наш час демократичні системи беруть свій початок від форм правління, які виникли наприкінці XVIII — на поч. XIX ст. в Західній Європі та США під впливом лібералізму. *Лібералізм* вперше в історії суспільної думки:

а) відокремив індивіда від суспільства і держави (автономна особистість);

б) розмежував державу і громадянське суспільство;

в) конституційно та інституціонально обмежив дії та повноваження держави у відносинах з особистістю та суспільством;

г) проголосив політичну рівність усіх громадян;

д) зробив особистість головним чинником політичної системи;

Характерні ознаки ліберальної демократії:

1. Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками чоловіками, виключення нижчих верств населення, жінок із числа тих, хто має виборче право.

2. Визнання особистості первинним і головним джерелом влади.

3. Формальний характер демократії, основою якої є негативне розуміння свободи.

4. Парламентаризм, представницька форма влади.

5. Обмеження компетенції і сфери діяльності держави сферою охорони суспільного порядку, забезпеченням безпеки громадян і т.д. Держава виступає в ролі "нічного вартового".

6. Розподіл влади, створення системи прогиваг і стримувань для попередження зловживання владою.

7. Обмеженість влади більшості над меншістю. Меншість зобов'язана підпорядковуватись більшості в межах чітко встановлених правил (гарантія прав опозиції).

Слабкі сторони ліберальної демократії:

1. Соціально-класова обмеженість.
2. Формальність.
3. Приниження ролі держави в управлінні суспільством.
4. Надмірний ціннісний індивідуалізм, ігнорування колективної природи людини.
5. Не враховується те, що громадяни досить легко піддаються маніпуляціям з боку професійних політиків.
6. Ігнорування того факту, що громадяни не вбачають у політиці свою другу професію, а декого взагалі не цікавить політика.

На початку ХХ ст. з'являються теорії, які критикують положення класичної теорії демократії. А починаючи з другої половини ХХ ст. під впливом об'єктивних факторів з'являється цілий ряд емпіричних моделей демократії. В результаті модернізаційних процесів змінюється сутність політичного процесу. Після буржуазних революцій докорінним чином змінюється система владних відносин у суспільстві. Виникає владний вакуум: старі владні механізми вже не легітимні, а нові ще не сформовані. Вчені вважають, що новий механізм влади має бути побудований на демократичних засадах, отож класична теорія демократії стає еталоном організації влади в суспільстві.

На практиці реалізація владних відносин досить суттєво відрізняється від демократичного ідеалу. Нові соціальні умови породжують і ряд проблем, які не знаходять свого вирішення в рамках класичної демократичної теорії. Наприклад, не вирішувала класична теорія такі питання: а) протиріччя між рівністю, соціальною справедливістю і свободою; б) протиріччя між некомпетентністю мас і їх участю в політичному житті; в) протиріччя між правом власності і демократією та ряд інших. Тому вчені відмовляються від загальних теоретичних схем і починають аналіз реальних політичних процесів в різних країнах. Так виникають емпіричні моделі демократії.

Емпіричні теорії демократії відрізняються від нормативних теорій наступним чином:

- емпіричні моделі демократії описували ту реальність, яку можна було спостерігати;
- емпіричні моделі демократії акцентують увагу не на ціннісних характеристиках демократії, а на побудові і функціонуванні демократичних систем (як виникають демократії, які умови переходу до демократії і т.д.).

Сдиної емпіричної моделі демократії не існує через об'єктивні причини, а саме — через різноманітність політій (сучасних держав). На думку американського вченого Л.Даймонда, сьогодні існує близько 550 підтипів демократії. Моделі демократії можна поділити на три групи: колективістські, плюралістичні та партиципаторні.

Колективістські моделі демократії. Варіантами можуть бути соціалістична, пролетарська, ідентитарна (виходить з цілісності народу) та ін. Першим, хто обґрунтував найважливіші принципи даного типу демократії, був Ж.-Ж. Руссо. Ідеї Руссо були розвинуті К. Марксом, В. Леніним та іншими мислителями.

Незважаючи на розбіжності, колективістські моделі демократії мають ряд *загальних рис*:

1. Визнання народу єдиним, неподільним цілим.
2. Відсутність протиріч всередині народу як цілого. Звідси погляд на опозицію як патологічне явище.
3. Колективістське, близьке до античного розуміння свободи, як рівноправної участі громадян у справах всієї держави.
4. Тотальність влади.
5. Відсутність самої проблеми прав людини, оскільки, згідно з теорією, держава їх гарантує і забезпечує.
6. Всезагальна політична мобілізація, яка має різноманітний прояв.
7. Ігнорування системи загальнолюдських цінностей в ім'я класових.

Плюралістичні моделі демократії. До них відносять консенсусну теорію демократії

А. Лейпхарта, теорію “поліархії” Р. Даля, елітарну теорію демократії та ряд інших.

Головна ідея плюралістичної теорії була висунута свого часу одним із авторів Конституції США Дж. Медісоном: “Чим більше в суспільстві різних груп, тим менше в суспільстві можна хвилюватись за те, що одна з них стане домінуючою за рахунок інших”.

Таким чином, політичний процес плюралістична теорія розглядає не як взаємодію індивідів, а як взаємодію груп і групових інтересів. Прихильники даної теорії вважають, що групи з різними інтересами в політичній боротьбі нейтралізують одна одну. В результаті відбувається дифузія влади в політичній системі.

Консенсусна модель демократії А. Лейпхарта. Невдалі спроби встановлення демократії в плюральних (гетерогенних) суспільствах Третього світу — головна причина, яка спонукала А. Лейпхарта створити модель демократії для різнорідних суспільств. В суспільствах Третього світу зазнала поразки не демократія загалом, а її мажоритарна (Вестмінстерська) модель. Остання може існувати тільки в гомогенних суспільствах. А. Лейпхарт ставить собі за мету довести можливість функціонування демократії в плюральних суспільствах.

Основою для функціонування консенсусної (співсоціумної) демократії є наявність великої коаліції, в якій працюють лідери всіх сегментів багатокладного суспільства. Перший, і найбільш суттєвий, метод функціонування співсоціумного правління доповнюється трьома проміжними: взаємним вето, пропорційністю і сегментарною автономністю в здійсненні кожним сегментом своїх внутрішніх справ. Метод функціонування правління за принципом великої коаліції кардинально відрізняється від принципу більшості у Вестмінстерській моделі, де меншість має підпорядковуватись більшості, а уряд має формувати та сила, яка перемогла на виборах. В умовах консенсусної демократії меншість має право вето, а місця в уряді розподіляються пропорційно до існуючих у суспільстві сегментів. А. Лейпхарт пропонує вісім принципів, на яких має ґрунтуватись консенсусна модель. Це — широка урядова коаліція, двопалатний парламент, багатопартійність, пропорційна виборча система, федералізм і централізація влади, право вето для меншин та інші.

Теорія “поліархії” Р. Даля. Найбільш повно теорія поліархії представлена Р. Далем в його роботі “Поліархія: Участь і опозиція” (1971 р.). *Різнця між демократією і поліархією*, на його думку, полягає в наступному:

1. Демократія — це мета, а не щось уже досягнуте. Демократія, без сумніву, є утопією, — вважає Р. Далья, — але утопією корисною, оскільки вона вказує напрямки, де можна відшукати альтернативи до існуючої демократії.

2. Поліархія у Р. Даля — це демократія в дії. Поліархію він розглядає як процес наближення до демократії.

Оскільки поліархія — це стан реальної політичної дійсності, то він вибирає і критерії поліархічності тієї чи іншої системи. Такими критеріями в нього є ступінь опозиційності чи конкурентності еліт і рівень участі населення при їх виборі. Для того, щоб досягти поліархії, всі громадяни повинні: а) формулювати свої уподобання; б) висловлювати свої побажання співгромадянам і урядовцям; в) змушувати урядовців розглядати свої вимоги і таким чином контролювати процес прийняття політичних рішень.

Елітарна теорія демократії (Р. Міхельс, Г. Моска, Й. Шумпетер, Р. Арон). Прихильники даної теорії вважають, що демократію потрібно захищати від народу, оскільки тільки висококваліфіковані політики-професіонали можуть використовувати складні демократичні механізми реалізації владних відносин у суспільстві.

Отже, до загальних рис плюралістичних моделей демократії можна віднести:

- групи інтересів — головний елемент політичної системи суспільства, який гарантує реалізацію прав і свобод громадянина;
- загальна воля — результат компромісу різних політичних груп;
- суперництво і баланс групових інтересів — соціальна основа демократії;
- дифузія влади та елітизм;
- наявність ціннісного консенсусу, визнання різними групами основних принципів державного устрою.

До слабких сторін даної теорії належать:

- ідеалізація, перебільшення групової ідентифікації громадян;
- ігнорування, недостатнє врахування нерівного політичного впливу різних соціальних груп;
- складність прийняття політичних рішень, коли треба врахувати інтереси і потреби великої кількості соціальних груп.

Партиципаторні теорії демократії (демократія участі). Теорії ґрунтуються на ідеях раціоналістів про те, що людина — це істота розумна, яка усвідомлює, що таке добро і зло й сама здатна приймати правильні рішення. Необхідно лише створити умови для максимальної

участі кожної людини в політичному житті. І якщо на сьогодні створити такі умови не вдалося, то в політиці при прийнятті політичних рішень потрібно якомога вдаліше поєднувати пряму (плебісцитарну) і представницьку демократію.

Таким чином, демократія має стати універсальним принципом організації суспільного життя. Демократія повинна бути повсюди: на виробництві, в школі, в університеті, в партіях, в державі і т.д. Це зможе забезпечити максимальне врахування інтересів громадян, легітимність влади, високий рівень участі населення в політичному житті суспільства.

1.6.3. Перехід до демократії. Умови переходу

Перехід до демократії здійснюється в процесі демократизації. *Демократизація* — процес, в результаті якого відбувається перехід від недемократичних режимів до демократії. Даний процес відбувається нерівномірно — з припливами і відпливами. Така нерівномірна хвильова пульсація демократизації у світовій практиці дала поштовх розвитковій *концепції “хвиль демократизації”*, яка була викладена в роботі американського політолога *С. Гаутінгтона* “Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ сторіччя” (1991 р.). В цій праці підкреслюється хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а хвилю демократизації визначено як сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного проміжку часу, за умови, що число таких переходів значно перевищує число здійснених за той же час переходів у протилежному напрямку. На основі аналізу історичного минулого людства він виділяє три хвилі демократизації і дві хвилі відкату.

Перша хвиля демократизації (1820—1926) означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права, насамперед у країнах Західної Європи та Північної Америки. *Зворотна хвиля (1926—1942)* принесла тоталітаризм у різних його формах: фашизм, сталінізм, нацизм і повернення низки країн до авторитарного правління. У період першої хвилі налічувалось 29 демократій, у період зворотної хвилі 12 країн відійшли від демократії.

Друга хвиля демократизації (1942—1962) характеризувалася перемогою над фашизмом, антиколоніальним рухом і розвалом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнились від колоніальної залежності, включно з процесом цілковитої демократизації у деяких з них. У той час існувало 36 демократій. *Зворотна хвиля (1960—1975)* означала встановлення авторитарних диктатур у низці країн. Від демократії відійшли 6 країн.

Третя хвиля демократизації (розпочалася у 1975 р. і триває дотепер) ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії відповідно 1974, 1975, 1977 рр.). Потім вона охопила Латинську Америку та низку країн Азії. Тут на шлях демократії стали Домініканська Республіка, Гондурас, Перу, Туреччина, Філіппіни, Південна Корея. Нарешті справа дійшла до країн радянського блоку. Комуністичні режими зазнали краху спочатку в Південній та Центрально-Східній Європі, а потім в республіках Радянського Союзу. І хоч деякі дослідники висловлюють думку про настання спаду третьої хвилі демократизації, у більшості країн, котрі покінчили з недемократичним розвитком після 1974 р., демократія все ж таки досягла значних успіхів. У цей період існувало приблизно 40 демократій, а 4—5 країн відійшли від неї.

Вчені, що аналізують трансформаційні процеси з кінця 70-х років ХХ ст. в країнах Латинської Америки, ввели в науковий обіг термін «демократичний перехід», звідси й назва напряму, який вивчає перехідні суспільства, — транзитологія.

Беручи до уваги усі три хвилі демократизації, вчені виділяють три моделі переходу від недемократичних режимів до демократії.

Класична лінійна модель (Англія, Швеція). Їй властиве поступове обмеження абсолютної монархії та розширення прав громадян і парламенту.

Циклічна модель (країни Латинської Америки). Демократичні та авторитарні режими по черзі змінюють один одного.

Діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція). Вона передбачає стрімке падіння авторитарних режимів і встановлення життєздатної демократії.

Усі ці моделі переходу до демократії передбачають певні зміни, без яких демократизація взагалі неможлива. Універсальними вимогами успішного переходу до демократії є:

- утвердження та розширення сфери приватної власності та формування ринкових відносин;
- створення середнього класу й умов для соціальної мобільності;
- широкі інвестиції в освіту й розвиток науки;
- формування громадянського суспільства;
- гарантії прав людини і створення механізму їх захисту;
- політичний плюралізм;
- розгалужена система вільної політичної комунікації та ін.

Більшість транзитологів, аналізуючи перехід до демократії, виокремлюють при цьому ряд стадій. Тривалий час популярною була модель демократичного переходу, запропонована американським політологом *Д. Растоу*. Порівнюючи переходи до демократії у Швеції (з 1890 до 1920 рр.) і Туреччині (з 1940 до 1960 рр.), він виділив три фази: підготовчу фазу, у процесі якої загострюються конфлікти між основними соціальними і політичними силами; фазу прийняття рішень, коли досягається компроміс між політичними акторами щодо нових правил демократичної політичної гри; фазу звикання, за якої демократичні інститути набувають стійкості.

Аналогічну схему переходу до демократії пропонують американські політологи *Ф. Шміттер* та *Г.О`Доннел*. Вони виділили наступні фази переходу: лібералізації, демократизації, ресоціалізації. Фаза лібералізації розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів та кризою ідентичності еліт, яка закінчується їх розколом. Фаза демократизації відрізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі політичні інститути, як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичним шляхом. Під час ресоціалізації відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське суспільство. Інші автори називають дану стадію стадією консолідації. Консолідація демократії — це процес перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між політичними елітами у період демократичного переходу, у стійкі норми відносин суперництва і співробітництва між головними дійовими особами політичного процесу.

Отже, перехід-дмократизація має певні фази, які проходить кожна країна, що демократизується. Але тривалість цих фаз та їх результативність залежать від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.

Розділ 2

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

- 2.1. Політична система суспільства
- 2.2. Держава як інститут політичної системи: сутність, ознаки, форми та основні функції
- 2.3. Система органів державної влади в Україні
- 2.4. Місцеве самоврядування
- 2.5. Політичні партії та партійні системи. Громадські організації та рухи

2.1.1. Політична система суспільства. Сутність системного підходу до аналізу політичних явищ і процесів

Людину оточує системний світ та й сама вона внутрішньо складається із системно впорядкованого світу. Різні форми руху матерії викликають до існування найрізноманітніші системи (космічні і земні, біологічні і соціальні, керовані і самокеровані, цілісні і незавершені, механічні й електронні...). На одному із циклів світового розвитку з'являються соціальні системи (людські спільноти), які через свою еволюцію ускладнюються, стають все більш суперечливими і такими, що потребують вивчення.

Політична система (а точніше підсистема) поряд із економічною, правовою, духовною та соціально-класовою є складовою соціальної (суспільної) системи. Вона стала результатом становлення й розвитку в людині соціального начала (неприродного, небіологічного, того, що

могло виникнути лише у спільному співжитті людей), як одна із форм соціального руху матерії і духу, зумовлена певними потребами людського суспільства.

Якщо істотною ознакою, першоосновою чи субстанцією економічної системи є власність, правової — норми як регулятор суспільного життя, духовної — формування цінностей, відтворення особистості, адекватної цим цінностям, соціально-класової — клас, каста, верства чи група, до якої належить індивід, то істотною ознакою, субстанцією політичної системи є політична (державна) влада. Як механізм втілення державної політики і влади виступає політична система.

Загалом поняття “система” визначається як певна кількість взаємопов’язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні особливості та внутрішні закономірності. Поняття це було запозичене з електроніки й кібернетики американськими політологами Д. Істоном, Г. Алмондом і В. Мітчеллом, які вважали його універсальною категорією наукового аналізу. Політична наука розглядає систему як єдність структури (соціально-політичних інститутів) і процесів (поведінки спільнот та індивідів) за умови, що кожен відіграє свою роль у забезпеченні стабільності всієї системи.

Категорія “політична система” відображає політичну діяльність, підкреслює системний характер політичного життя, оскільки різноманітні елементи системи, вступаючи у взаємовідносини, роблять її динамічною, готовою до постійних змін і водночас роблять її єдиним, цілісним суспільним організмом. У політології існують різні погляди як на тлумачення поняття “політична система”, так і на сутність цього феномена. Так, наприклад, прихильники соціологічної теорії обміну вважають політичну систему інститутом, який підтримує стабільність загальних правил щодо відносин обміну. Згідно з конфліктологічною концепцією, політична система є інструментом легалізації та продуктивного розв’язання соціальних конфліктів. Крім того, ряд вчених визначають політичну систему як комплекс взаємодій елементів, завдяки яким досягається владний розподіл цінностей (Д. Істон), як сукупність взаємодіючих ролей (Г. Алмонд), як певний підсумок процесу політики (К. фон Бойме), як система державних, громадських організацій і трудових колективів, які беруть участь у реалізації влади та управлінні суспільством (М.Н. Марченко), як система, що складається з ідей і політичних цінностей, організацій, інститутів, норм, відносин, традицій (Р. Манд, Б.Н. Топорнін, А. Лопатка).

Таке розмаїття думок природне, оскільки, з одного боку, відбиває закономірний процес постійного накопичення і розвитку наукових даних про політичні системи, підкреслює її складний і суперечливий характер, а з іншого — виділяє різні суб’єктивні методологічні й ідеологічні позиції авторів.

У зв’язку з цим можна дати таке найбільш універсальне і найбільш загальне визначення поняття “політична система”, яке відображає сутність і зміст політичної матерії.

Політична система — це інтегрована сукупність державних і недержавних інституційних утворень, які виявляють потреби та інтереси соціальних груп, формують та організують взаємодію людей у здійсненні публічної влади на відповідній території та забезпечують стабільність і соціальний порядок у суспільстві.

До неї належать законодавча, виконавча, судова системи, центральні, регіональні та місцеві системи управління (самоуправління), які ґрунтуються на принципах представництва та організації.

На відміну від економічної, соціальної і духовної систем, політична система суспільства виконує таке завдання — забезпечення неперервності, взаємопов’язаності й координації діяльності різних політичних суб’єктів для досягнення поставлених цілей. У рамках політичної системи виробляється політична лінія, яка створює сприятливі умови для ефективної діяльності економічної, соціальної і духовної систем. Через її інститути здійснюється політичне керівництво й управління суспільством. Тільки політична система має монопольне право на здійснення влади в державі.

Українські вчені С.Д. Гелей і С.М. Рутар виокремлюють такі особливості політичної системи, які відрізняють її від інших систем:

- 1) володіє монополією на владу в масштабах усього суспільства;
- 2) визначає стратегію суспільного розвитку загалом та економічну, соціальну, культурну і зовнішню політику зокрема;
- 3) репрезентує інтереси панівних соціальних груп або всього суспільства на рівні політичної влади;

- 4) забезпечує політичне та адміністративно-державне управління суспільними процесами;
- 5) сприяє стабілізації або приводить до дестабілізації суспільного життя;
- 6) формує правову систему, функціонує в її рамках або виходить за межі правового поля.

Політична система виникла одночасно з поділом суспільства на класи та появою держави, яка була історично першим, та надовго єдиним, її інститутом. Народження цілісної політичної системи пов'язане з подальшим цивілізаційним розвитком, формуванням громадянського суспільства, його структури. З'являються великі соціальні групи (класи, нації). З метою задоволення їхніх потреб та інтересів виникають й інші політичні інститути: політичні партії, громадські організації, рухи, об'єднання (наприклад, профспілки, селянські спілки, об'єднання промисловців).

Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи з Платона й Аристотеля. Але вагомих результатів було досягнуто лише в ХХ ст. після застосування американським вченим Девідом Істоном методу системного аналізу в працях "Політична система" (1953), "Системний аналіз політичного життя" (1965) і "Основи політичного аналізу" (1979). На його думку, політична система є цілісною структурною множиною ряду різноманітних елементів, кожний з яких складається з простіших явищ і процесів. Дії, що впливають на систему ззовні (інтереси і бажання громадян у вигляді вимог і підтримки, наприклад, народних представників), називаються "*входом*" у систему, а дії, які система справляє на оточення (у вигляді рішень, наприклад, законів представницького органу стосовно до суспільства) — "*виходом*". Між входом і виходом (імпульсами, що йдуть до системи, та її реакцією на це, тобто між інтересами та рішеннями) відбувається внутрішня системна *конверсія* (перетворення, зміна інтересів і бажань людей у рішення і дії). Виходячи з цього, головним завданням політичної системи є забезпечення управління суспільством.

Д. Істон визначає політичну систему як "взаємодію, за допомогою якої в суспільстві авторитетно розподіляються цінності", вироблені всіма його членами. Основним призначенням політичної системи є функція розподілу цінностей і спонукання до його обов'язкового прийняття більшістю членів суспільства. Отже, Д. Істон стверджує, що політичний розподіл цінностей має владну основу і здійснюється шляхом владного рішення, є обов'язковим і вимагає покори, в тому числі заснованої на державному примусі.

Цікаві міркування висловив і американський політолог Габріель Алмонд у працях "Порівняльні політичні системи" і "Порівняльний політичний аналіз". Він розрізняє політичні системи на основі їх структур і культур, вказуючи на їх взаємодію. При обґрунтуванні своєї схеми, він вводить до її складу категорії "*система дій*" і "*рольова структура*". Згідно з Г. Алмондом, кожна політична система є системою дій. За допомогою категорії "ролі" він визначає політичну систему як "набір взаємодіючих ролей", як "рольову структуру" і як "тип взаємодії ролей, що впливають на рішення, яке підтримується силою примусу". Отже, поняття "ролі" виступає основною одиницею структурно-функціонального аналізу Г. Алмонда для вивчення політичної поведінки в контексті системи. Основною функцією політичної системи Г. Алмонд вважає легітимний (узаконений) характер фізичного примусу, спрямованого на підтримку стабільного порядку.

2.1.2. Структура і функції політичної системи

Аналіз політичної системи дає змогу вивчити її *структуру*, тобто внутрішню організацію окремих складових-елементів.

Структура політичної системи — це сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Головний єдиний компонент системи — політична влада — зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Влада — це елемент, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

У найбільш загальному, спрощеному варіанті *структура політичної системи* складається з таких компонентів: 1) політичні відносини; 2) політичні інститути (організації; державно-правові органи, політичні рухи, масові суспільні організації, трудові колективи та об'єднання); 3) політико-правові норми; 4) політична свідомість і політична культура; 5) засоби масової інформації; 6) людина як політична істота — громадянин.

Однак деякі вчені у структурі політичної системи виділяють ряд *структурних рівнів* (С.Д. Гелей, С.М. Рутар) чи *блоків* (В.Д. Перевалов):

1) *організаційно-інституціональний блок* охоплює сукупність політичних об'єднань (державних органів, регіональних структур влади та місцевого самоврядування, виборчої та партійної систем, політичних партій, громадсько-політичних організацій і рухів) та розкриває характер їх функціонування в політичній системі. Особливе місце тут належить державі, від сутності та форми якої залежать сутність, види і функції політичної системи. Суто політичними явищами виступають партії, які можуть представляти інтереси класу (класові), нації, етнічних груп (національні), конфесії (релігійні), усіх верств населення (патріотичні), окремих груп (кланові), лідерів (харизматичні).

Важливе значення мають громадсько-політичні організації і рухи, які не можуть задовольнити інтереси своїх членів без участі в політиці, без втручання держави у вирішенні проблем та без втручання їх у компетенцію держави (спрямування держави на нові потреби);

2) *особистісно-організаційний блок* означає взаємозв'язок політики і людини. Всі люди так чи інакше піддаються політичному впливові у найрізноманітніших формах. Крім того, найбільш "підготовлені" індивіди через різноманітні організаційно-політичні форми беруть активну участь у виробленні політичних ідей і норм, формуванні політичної влади. Саме людина як громадянин, депутат, член партії і руху творить політику, реально впливає на політичний розвиток суспільства.

3) *нормативно-регулятивний блок* включає у собі політичні та правові норми, звичаї і традиції. Однак при цьому слід брати до уваги ту обставину, що правові норми йдуть від держави, органів місцевого самоуправління або народу загалом і тому вони завжди є одночасно політичними нормами. Частина ж політичних норм, яка йде від політичних партій, громадсько-політичних організацій, не є правовими. Політичні норми виконують організаційну і регулятивну функції у політичній системі, мають формалізований характер, документовані, забезпечуються контрольним механізмом та політичною відповідальністю;

4) *організаційно-процесуальний блок* має кілька рівнів: а) політичні відносини, які складаються між державою та іншими політичними органами, і насамперед з приводу участі в здійсненні політичної влади; б) політичні відносини між недержавними об'єднаннями; в) політична діяльність, що охоплює дії конкретних людей як представників або членів політичних організацій;

5) *інтелектуально-психологічний блок*, який розкривається у політичній свідомості, відображає ідеологічні та психологічні характеристики системи. Політична свідомість населення, його окремих верств і груп, а також індивідів може формуватись під впливом ідеології лібералізму, консерватизму, радикалізму, соціалізму, націоналізму, шовінізму, расизму... Політична свідомість є основною умовою формування політичного порядку, політичної культури;

б) *інформаційний блок*, який складається із засобів масової інформації, тобто "четвертої влади", відображає рівень демократичності чи недемократичності суспільства, закритість чи відкритість політичної системи щодо доступності громадського загалу до інформації про політичне й економічне буття.

Усі визначені блоки, тісно взаємодіючи, складають цілісну політичну систему. Насправді неможливо відокремити, ізолювати окремих особистостей від політичних організацій, а останніх — від ідей, норм, відносин.

Слід зазначити, що не всі інститути державної влади є політичними, а лише ті, які формуються безпосередньо народом або представницьким органом і приймають політичні рішення. До них належать інститут глави держави, парламент, уряд і представники уряду на регіональному та місцевому рівнях. Усі інститути є елементами таких *видів державної влади, як адміністративна, військово-силова і судова*.

Адміністративну владу здійснює адміністративний апарат, основу якого становлять чиновники (державні службовці) на всіх рівнях політичної системи, від райдержадміністрації до адміністрації президента (наприклад, в Україні). Адміністративний апарат як політично нейтральний орган держави забезпечує технологічний процес підготовки і виконання політичних рішень, які приймають політичні органи. На відміну від політичних органів адміністративний апарат формується шляхом призначення або наймання, а тривалість терміну його повноважень, в ідеалі, не повинна залежати від перемоги тих чи інших політичних сил на виборах (крім президентської форми правління).

Військово-силові органи (армія, поліція, служба національної безпеки) виконують специфічні функції охорони політичної системи та всього забезпечення — відповідно до того чи іншого політичного режиму, правопорядку. Відсутність цивілізованого контролю з боку громадськості над цими органами (де значна частка у цьому процесі припадає на ЗМІ) призводить до обмеження демократії та посилення поліцейських функцій держави.

На відміну від адміністративної і військово-силової влади, які безпосередньо залежать від політичних органів, *судова влада* має автономний статус державної влади. Здебільшого вона є елементом правової системи, але деякі її риси мають політичний характер. Це стосується політичних джерел формування судової влади (судді призначаються главою держави і головами виконавчої влади суб'єктів федерації, обираються парламентами, представницькими органами суб'єктів федерації, а також прямими виборами) і забезпечення виконання не тільки суто юридичних, а й політико-правових функцій, таких як розгляд спорів про розмежування компетенції між державними органами, державними органами та суб'єктами федерації чи автономії, контроль за відповідністю актів органів політичної влади конституції, здійснення процедури імпічменту або притягнення до кримінальної відповідальності вищих посадових осіб державної влади.

Загалом політичні системи “живуть”, функціонують у часі та просторі, оскільки являють собою одну із основних форм руху соціально-класової матерії. Життєдіяльність політичної системи проявляється в процесі виконання нею функцій (основних напрямів діяльності) певними методами і засобами. Функції політичної системи визначають її структуру і процес дії. Їх реалізація підпорядкована головному — забезпеченню стійкості суспільства і його розвитку. Основними *функціями політичної системи* є:

1) *нормативно-стратегічна функція* — це вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;

2) *організаційно-координуюча (тактична) функція* — це організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм та узгодження роботи окремих елементів соціуму;

3) *функція легітимізації* — це діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм;

4) *функція політичної соціалізації* — це залучення людини до політичної діяльності суспільства;

5) *агрегуюча функція* — це узагальнення та впорядкування інтересів і погреб соціальних верств населення;

6) *функція артикуляції* полягає у пред'явленні інтересів та вимог до осіб, які виробляють політику та здійснюють державну владу;

7) *стабілізаційна функція* — це забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом.

Функції політичної системи не є статичними, незмінними. Вони відзначаються динамічністю і розвитком з урахуванням особливостей політичного простору й часу, конкретно-історичної ситуації та умов, досягнутого рівня розвитку економіки, культури, політичної стабільності. Кожна функція розпадається на підфункції, що їх виконують різні політичні інститути. Підфункції також постійно змінюються, виникають нові і трансформуються ті, що вже існували. Однак є й постійно діючі, *перманентні функції*, які невіддільні від самого поняття політичної системи (наприклад, нормативно-стратегічна чи організаційно-координуюча), а також важливе значення мають і *ситуаційні функції* (наприклад, функція мобілізаційно-оборонна). Ситуаційні функції завжди виступають формою реалізації перманентних функцій і тому не є самостійними.

У зв'язку з тим, що під час функціонування політичної системи існує проблема відносної автономності функцій окремих політичних інститутів та їх узгодження у рамках системи в цілому, виникає потреба у координації і субординації функцій.

Координація — це узгодження функцій по горизонталі. Наприклад, координують свою діяльність політичні партії одного політичного напрямку — християнсько-демократичного, національно-патріотичного, соціалістичного і комуністичного, соціал-демократичного та інших.

Субординація — це узгодження функцій по вертикалі, підпорядкованість функцій одних компонентів іншим і всіх компонентів системі загалом. Наприклад, з ініціативи Президента

України в середині 90-х рр. ХХ ст. був уведений політичний інститут його представників на місцях — для координації функцій центральної і регіональної влад; з прийняттям Конституції він був замінений державними адміністраціями у регіонах.

2.1.3. Типи політичних систем та критерії і фактори їх ефективності

Для з'ясування того, як політичні системи формуються, чим різняться або чим подібні, політологія типологізує (класифікує) їх.

Започаткував цю практику ще Платон, який вирізняв аристократію, тимократію, олігархію, демократію і тиранію. Розширив класифікацію форм правління *Аристотель*, запропонувавши шестичленну систему: 1) правильні форми (правління на благо всіх на основі закону) — монархія, аристократія, політія (поміркована демократія); 2) неправильні форми (правління на благо правлячих не на основі закону, а на основі волі) — тиранія, олігархія, крайня демократія (охлократія). Пізніше, коли політична система почала набувати структурних рис, марксизм, спираючись на класові пріоритети, вивів типологію з соціально-економічних структур суспільства і форм політичних відносин (формаційний підхід): рабовласницька, феодална, буржуазна (капіталістична), соціалістична (комуністична) системи, а сьогодні можна ще й додати — посткомуністична (перехідна система). У сучасній західній політичній науці розрізняють такі типи політичних систем: військові та громадянські; консервативні й ті, що трансформуються; закриті і відкриті (ступінь зв'язків із зовнішнім світом); завершені й незавершені (наявність усіх складових); мікроскопічні, макроскопічні та глобальні; традиційні й модернізовані; демократичні, авторитарні та тоталітарні.

Поширеною є типологія французького політолога Ж. Блонделя: 1) ліберальні демократії; 2) радикально-авторитарні (комуністичні) системи; 3) традиційні (збереження наявних соціальних відносин); 4) популістські (країни третього світу); 5) авторитарно-консервативні. Г. Алмонд визначав чотири типи систем: 1) англо-американська (характерні риси — прагматизм, раціоналізм; основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека); 2) континентально-європейська (взаємодія політичних субкультур із модернізованими інститутами); 3) доіндустріальна, або частково індустріальна (передбачає поєднання різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень); 4) тоталітарна (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість).

В основу типології політичних систем російського політолога К. Гаджієва покладено такі ознаки: характер політичного режиму (демократична, авторитарна, тоталітарна системи); форма державно-адміністративного устрою (унітарна, федеративна, конфедеративна системи); співвідношення різних форм влади (монархічна чи республіканська системи).

Крім того, деякі вчені (С.Д. Гелей, С.М. Рутар та ін.) типологізують політичні системи через призму класифікацій суспільств: за культурологічним підходом — на західну, японську, конфуціанську, латиноамериканську, мусульманську, індуїстську, слов'яно-православну системи; за цивілізаційним підходом — системи аграрного, індустріального і постіндустріального суспільства.

Наостанку зазначимо, що усі названі типології є умовними, не існує “чистого” типу політичних систем і кожна з них має право на життя в політичній науці.

Політична система може здійснювати свої функції ефективно або неефективно. Політична система *ефективна* тоді, коли інститути влади забезпечують цілковите й точне виконання своїх рішень, спрямованих на досягнення політичної і суспільної мети, відповідної тому чи іншому історичному етапу цивілізаційного розвитку. Так, наприклад, якщо на початку ХХ ст. основним критерієм ефективності політичної системи була здатність забезпечити економічну та військову могутність і на цій основі завойовувати колонії, впливати на розподіл ринків збуту та джерел сировини, нехтуючи при цьому суспільними потребами широких суспільних верств, то наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. таким загальним критерієм є створення гідних умов для цивілізованих стандартів життя людини.

Критеріями ефективності політичної системи на сучасному етапі є показники, які розкривають її здатність забезпечити економічне зростання, цивілізовані соціальні стандарти, надійні гарантії прав і свобод громадян та привабливий геополітичний імідж. Критерії поділяються на: економічні, які характеризують обсяг зростання ВВП на душу населення, щорічні темпи його зростання, індекс економічної свободи, величину дохідної частини

державного, регіонального і місцевого бюджетів та їх соціальну спрямованість; соціальні — зниження ступеня соціальної нерівності, забезпечення встановлених державою мінімальних стандартів оплати праці, пенсії, соціальної допомоги, надання державою послуг у сфері освіти та охорони здоров'я; правові — забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини і громадянина, наявності сучасних механізмів парламентського, судового і громадського контролю за дотриманням прав і свобод; якість судової і пенітенціарної системи; геополітичні — забезпечення провідних позицій держави у таких сферах глобального домінування, як військова, економічна, технологічна, культурна; інтеграційні — ступінь входження у регіональні та глобальні міжнародні структури (МВФ, СОТ, НАТО, ЄС).

До факторів ефективності відносять ті умови, за яких політична система зможе домогтися зростання економічного потенціалу країни, гарантувати захист прав і свобод громадян, активно діяти на міжнародній арені як конкурентоспроможна держава у провідних сферах глобального домінування. Тому факторами, які забезпечують ефективність політичної системи на сучасному рівні розвитку суспільства, можна вважати: збалансований механізм стримувань і противаг у системі державної влади, який передбачає межі компетенції між такими державними інститутами, як глава держави, уряд, парламент і судова система; наявність конституційних норм, які закріплюють незалежний статус національного банку і забороняють збільшувати видаткову частину бюджету, не збільшуючи її прибуткової; децентралізацію державної влади, забезпечення реального статусу місцевого та регіонального самоврядування; партійну структуру політичної влади, наявність сильних конкурентоспроможних партій; розмежування політичної та адміністративної компетенції, формування сучасного висококваліфікованого адміністративного апарату; правове забезпечення вільних засобів масової інформації (ЗМІ); правове забезпечення лобістської діяльності; створення сприятливих правових умов для розвитку інститутів прямої демократії.

2.2. Держава як інститут політичної системи: сутність, ознаки, форми та основні функції

2.2.1. Сутність, походження та функції держави

Держава є базовим інститутом політичної системи суспільства. В її діяльності концентрується головний зміст політики. Сам термін “держава” вживають в широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні держава трактується як спільнота людей, яка організована вищою владою і яка проживає на спільній території. В даному випадку термін “держава” використовують як синонім понять країна, народ, батьківщина.

Приблизно до XVII ст. поняття “держава” трактували саме так і не відділяли від суспільства. Для позначення держави використовували цілу низку термінів: “полігія”, “князівство”, “королівство”, “імперія”, “деспотія” тощо. Одним із перших від широкого тлумачення держави відійшов Н. Макіавеллі. Він ввів для позначення всякої верховної влади над людиною, чи то монархічної, чи то республіканської, спеціальний термін “*stati*” і почав досліджувати реальну організаційну структуру держави. Більш чітко розмежування держави і суспільства було зроблено в контрактних (договірних) теоріях Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо та ін. мислителями. Вони дані поняття розділяють не тільки змістовно, а й історично, стверджуючи, що спочатку індивіди утворюють суспільство, а вже потім для захисту своїх природних прав через суспільний договір утворюють і спеціальний орган — державу. У вузькому значенні під державою розуміють систему закладів і установ, які здійснюють верховну владу на певній території. Тобто держава ототожнюється з державним апаратом.

Нині у світі існує понад 200 держав і їх кількість продовжує збільшуватися. Динаміка зростання кількості держав є наступною: 1900 р. — 80 держав, 1981 р. — 164 держави, 2002 р. — більше 200, у майбутньому, за прогнозом одних вчених, — 300—400 держав, а на думку інших — близько 800.

Держави різняться своєю історією, соціально-політичною організацією, чисельністю і складом населення, рівнем економічного, соціального та культурного розвитку, але всі без винятку відіграють вирішальну роль у житті народів, які їх утворили, і людського

співтовариства загалом. Цими обставинами пояснюється сталий інтерес дослідників різних епох і народів до з'ясування сутності держави.

Погляди мислителів на державу змінювалися історично. В країнах Стародавнього Сходу державу розглядали як щось святе, що дається від Бога і що вимагає беззаперечної підкорення. Ця традиція зберігалася в суспільствах з одноособовою (монархічною) формою спадкової влади до початку ХХ ст. Але в той же час у Стародавній Греції з державою починають пов'язувати вимоги справедливості, законності (Сократ), турботи про суспільне благо (Демокрит).

Подальший розвиток історичної думки дає приклади найрізноманітніших, іноді протилежних тлумачень походження, суті й основного призначення держави. Але, незважаючи на це, в політичній науці розрізняють наступні основні теорії походження держави:

1. *Теологічна теорія (Ф. Аквінський, А. Блаженний)*. Згідно з теологічною теорією походження держави пояснюється Божою волею.

2. *Патріархальна теорія (Аристотель, Конфуцій, Н. Михайловський)*. Дана теорія обґрунтовує положення про те, що держава — це результат історичного розвитку сім'ї; абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха).

3. *Теорія суспільного договору (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо)*. Договірна теорія трактує виникнення держави внаслідок угоди (договору) між людьми. Появі держави передував природний стан, який трактується мислителями по-різному. Наприклад, Ж.-Ж. Руссо і Дж. Локк вважають, що він був впорядкованим і благополучним, а Т. Гоббс вважає, що то була “війна всіх проти всіх”. Заради того, щоб уникнути зайвих зіткнень і непорозумінь, забезпечити безпеку життя, свободу і власність, люди укладають між собою суспільний договір, результатом якого і є утворення держави.

4. *Психологічна теорія (Г. Тард, Дж. Фрезер)*. Виникнення держави пояснюється особливими властивостями людської психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні: “одні народжуються, щоб управляти, а інші потребують підпорядкування”.

5. *Теорія насильства (Л. Гумплович, Ф. Опенгеймер)*. Виникнення держави пояснюється актом насильства, завоювання одного племені іншим. З метою контролю над полоненими і утворюється особливий апарат примусу — держава.

6. *Техніко-економічні теорії походження держави (Г. Чайлд, К. Вітфогель, К. Маркс)*. Спільним для їх представників є переконання в тому, що держави виникають при переході від збиральницького типу господарювання до виробничого. Так, автор теорії “політичної революції” англійський археолог Г.Чайлд вважав, що саме перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив значне зростання виробництва, що й привело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці (виокремлення управлінської сфери), майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

На думку К. Вітфогеля, автора “гідравлічної” теорії походження держави, основною причиною її виникнення є перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження й поширення не тільки сприяли зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, а ще й створювали необхідні організаційні передумови розгалуженого державного апарату.

Досить поширеним варіантом техніко-економічного тлумачення виникнення держави є марксистська теорія. Згідно з марксизмом держава виникає з появою приватної власності і розшаруванням суспільства на класи. Держава таким чином стає апаратом насилля для захисту економічних, політичних та ідеологічних інтересів груп населення, які володіють основними засобами виробництва.

Як бачимо, різноманітність інтерпретацій сутності держави коливається від погляду на неї як на апарат насильства (у Гоббса це чудовисько, яке пожирає людей) до розгляду її як інструмента здійснення солідарних інтересів людей, втілення їх спільної волі, для досягнення “загального блага” (Аристотель, Дж. Локк).

Існуючи протягом багатьох тисячоліть, держава змінюється з розвитком усього суспільства, частиною якого вона є. З даної точки зору в розвитку держави можна виділити два глобальні етапи: традиційний і конституційний. Традиційні держави виникали й існували, як правило, стихійно, на основі звичаїв, норм, традицій, коріння яких сягали сивої давнини. Конституційні держави є об'єктом свідомого людського формування. Держави відповідно до конституції підпорядковуються суспільству, а їх повноваження чітко регламентуються законом. Перші конституції були прийняті в 1789 р. в США (1791 р., “Білль про права”) і у Франції (1789 р., “Декларація прав людини і громадянина”). Але ряд документів, які мають

конституційний характер, з'явилися набагато раніше — в 1215, 1628, 1679, 1689 рр. в Англії. Не можна не згадати в даному аспекті і про першу українську конституцію — Конституцію П. Орлика (16 квітня 1710 р.). І хоча ця конституція не була втілена в життя, вона має велике історичне значення як документ, що вперше в історії України вказав напрям реформування української державності.

Проте в сучасному світі є ряд держав, які не мають писаних конституцій. Це Великобританія, Ізраїль, Саудівська Аравія, Бутан і Оман.

Таким чином, можна сказати, що конституції — це основа державності, вони немовби текст “суспільного договору”, укладеного між громадянами і державою, який, в свою чергу, регламентує рамки діяльності держави. Підсумовуючи сказане про сутність і умови формування держави, можна визначити: держава — це структурована і правовим шляхом унормована суверенна суспільна влада, що здійснює контроль над даною територією і виступає від імені всього суспільства при вирішенні внутрішніх і зовнішніх питань.

Можливе й інше визначення: держава — це основний інститут політичної системи, який утворюється і функціонує як апарат управління громадськими справами і який наділений монополією влади, незаперечними повноваженнями встановлювати закони, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування людської спільноти.

Щодо *ознак держави*, то в політичній науці є різні точки зору, але це не заважає виділити головні з них:

1. Наявність публічної влади, відокремленої від суспільства, в розпорядженні якої є особлива система органів і установ, що професійно займаються справами управління та захисту суспільства (державний апарат). Сучасні держави мають п'ять основних елементів організаційної структури: а) представницькі органи (парламент, органи місцевого самоврядування); б) виконавчо-розпорядчі органи, або державна адміністрація (президент, уряд); в) судові органи; г) прокуратура; д) органи державного контролю.

2. Наявність системи правових норм, санкціонованих державою і обов'язкових для всього населення.

3. Територіальна організація населення, обмежена державними кордонами.

4. Монополія на легальне застосування примусу. Діапазон державного примусу є досить широким: від різноманітних адміністративних покарань, обмеження свободи до фізичного знищення людини (смертна кара). Для виконання функцій примусу у держави є спеціальні органи: армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

5. Право встановлювати обов'язкові для всіх податки і збори.

6. Суверенність (від франц. *souverain* — носій державної влади) — це стан незалежності державної влади, який полягає в її праві та здатності самостійно, без втручання якоїсь іншої сили керувати своїм внутрішнім і зовнішнім життям.

7. Наявність власної символіки (прапор, герб, гімн).

Форми активності держави, її суспільне призначення реалізуються через її *функції*, які традиційно поділяють на внутрішні і зовнішні. До *внутрішніх функцій* держави відносять: економічну (координація господарської діяльності та економічних процесів); інтеграційну; культурно-виховну; нормотворчу; правоохоронну; адміністративно-управлінську; соціальну (гарантування безпеки життєдіяльності, регулювання соціальних конфліктів, соціальний захист тощо); національно-консолідуючу та інші.

Зовнішні функції держави виокремлюють наступні: оборонну (забезпечення цілісності держави, її безпеки, розвиток військового потенціалу); дипломатичну — спрямовану на створення сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку держави, розвиток співробітництва з іншими країнами, інтеграцію у світове співтовариство; захист інтересів держави і громадян у взаємовідносинах з іншими державами.

Зміст і співвіднесеність функцій держави залежать від історичної епохи і цілого ряду інших чинників (динаміка політичного, економічного життя, співвідношення різних інтересів, міжнародне становище тощо). Під впливом цих факторів змінюється ієрархія функцій, їх пріоритетність, характер взаємодії, питома вага у забезпеченні внутрішнього і зовнішнього розвитку суспільства.

2.2.2. Форма державного правління

Форма державного правління — це певний спосіб організації верховної влади в державі, який визначається джерелами влади, порядком формування і правовим статусом вищих державних органів, обумовлює структуру, принципи взаємовідносин та сферу компетенції кожного з них. Форма державного правління вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному (як будуються стосунки “парламент — уряд”, “парламент — глава держави” і т.д.).

Політична наука розрізняє дві основні форми державного правління: республіку та монархію. Республіка (від лат. Res — справа і publicus — суспільний, всенародний) — форма державного правління, за якої найвища державна влада здійснюється виборними органами, що періодично обираються населенням на певний визначений строк. Існують президентські, парламентські та президентсько-парламентські (змішані) республіки.

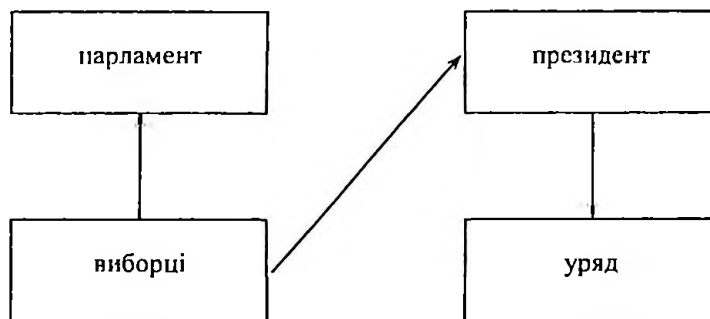
Президентська республіка. Основними характерними ознаками президентської республіки є:

1. Президент (від лат. praesidens, буквально — той, що сидить попереду) одночасно є главою держави і главою уряду. Посада прем'єр-міністра в таких державах відсутня. Сучасний інститут президентства бере свій початок в США, де в 1789 р. Дж. Вашингтон був обраний першим президентом США.

2. Президент, як голова держави, одноособово або з наступним схваленням парламенту, формує склад уряду і керує його діяльністю (так званий позапарламентський шлях формування уряду). Члени уряду зобов'язані здійснювати політику, яка проводиться президентом, і несуть відповідальність безпосередньо перед ним.

3. Президентська республіка базується на системі жорсткого розподілу влади, коли кожна з гілок влади має чітке коло своїх повноважень і значну самостійність. Взаємовідносини різних гілок влади здійснюються на основі системи стримувань і противаг (наприклад, вето, імпичмент і т.д.). Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент. Такий статус і роль президента в президентській республіці обумовлені тим, що обирається він на прямих і загальних виборах (або колегією виборників) і таким чином має загальнонаціональну підтримку.

Схематично президентську республіку можна зобразити так:

Класичним зразком президентської республіки є *США*. Згідно з Конституцією США, Президент концентрує в своїх руках повноваження глави держави та глави виконавчої влади. Він формує і очолює кабінет, керує державним апаратом, є верховним головнокомандувачем тощо.

Президент США має значні можливості впливу на законодавчий процес. Він звертається до Конгресу зі щорічним посланням про стан економіки, бюджету, в якому фактично викладає програму законотворення на наступний рік. Іншим важелем впливу є право відкладального вето Президента на прийнятті Конгресом закони, яке долається 2/3 голосів обох палат Конгресу.

Обирають Президента терміном на 4 роки непрямым голосуванням — колегією виборників. Допускається переобрання Президента ще на один термін. Останні вибори Президента США 2002 р. показали, що виборча система потребує суттєвого реформування. І Конгресом США було внесено ряд суттєвих змін до виборчого законодавства: змінена форма

підрахунку голосів, встановлено чіткий контроль за підрахунком, надана можливість громадянам вносити зміни в бюлетені тощо.

Вищий законодавчий орган США — Конгрес — є двопалатним. Кожні два роки 435 конгресменів обираються до Палати представників за мажоритарними округами. 100 сенаторів (по 2 від кожного штату) обираються на 6 років, проте кожні 2 роки відбуваються вибори на заміщення однієї третини складу Сенату.

Роботу в Конгресі організовують політичні партії та їхні фракції (республіканська та демократична партії). Палата представників розглядається як виразник інтересів і сподівань усього американського народу, а Сенат — як захисник інтересів штатів. Сенат має 20 комітетів, а палата представників — 27. Крім цього, існує 4 спільні (об'єднані) комітети. Конгрес може усунути президента від влади за допомогою процедури імпічменту (з англ. — звинувачення) у разі підозри у скоєнні державної зради президентом США чи іншого тяжкого злочину.

Таким чином, нині в США діє сильна президентська влада і сильна законодавча влада при активній ролі і достатньо великому впливові судової гілки влади, верхній щабель якої на федеральному рівні уособлює Верховний суд США.

Парламентська республіка. Характерні ознаки парламентської республіки є наступні:

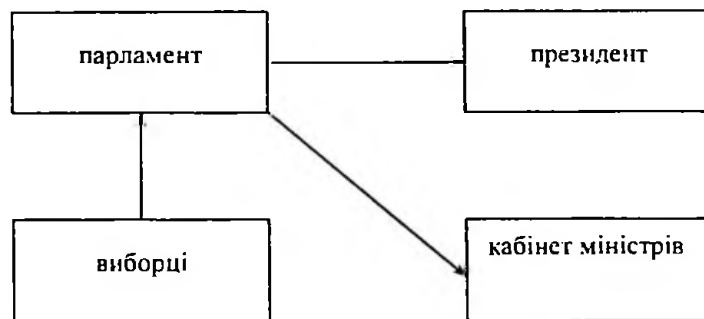
1. Уряд формується на парламентських засадах, тобто він складається з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. В більшості країн членство в уряді сумісне зі збереженням депутатського мандата. Це дозволяє через присутність в уряді лідерів правлячих партій, найбільш впливових депутатів здійснювати контроль над діяльністю парламенту. Склад уряду повною мірою відбиває партійну структуру парламенту.

2. Уряд у парламентській республіці є відповідальним перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. Це урядова криза. Але в парламентській республіці може статися і парламентська криза, яка приводить до розпуску парламенту і призначення дострокових виборів.

3. Головою парламентської республіки є президент, який обирається або парламентом, або спеціально створеними зборами. Функції президента є суто представницькими: він може репрезентувати країну у міжнародних відносинах, звертатися з посланням до народу, закріплювати своїм підписом закони, користуватися правом відкладного вето тощо.

4. Ключовою фігурою в парламентській республіці є прем'єр-міністр (канцлер), котрий, як правило, є лідером партії, що здобула перемогу на виборах. І хоча канцлер офіційно не є головою держави, реально він перша особа в політичній ієрархії.

Схематично парламентську республіку можна зобразити наступним чином:

Класичним прикладом парламентської республіки є *Німеччина*. Ключову роль у системі державної влади тут відіграє посада федерального канцлера. Згідно зі статтею 65 Конституції країни “Федеральний канцлер визначає основні напрями політики і несе за них відповідальність”. Важлива роль у визначенні політики належить також парламентській фракції правлячої партії та її партнерам по коаліції.

Парламент Німеччини складається з палати союзу (бундестаг) і палати земель (бундесрат). Кандидатура федерального канцлера визначається парламентською більшістю і на пропозицію президента затверджується парламентом без обговорення. Парламент не втручається у формування уряду. Контроль бундестагу за діяльністю уряду здійснюється за допомогою запитів, роботи слідчих комітетів, конструктивного вотуму недовіри федеральному канцлеру. Оскільки канцлер призначається бундестагом, то останній може висловити йому недовіру. Однак, згідно з Конституцією, це має бути конструктивний вотум, який передбачає одночасне призначення нового канцлера. На цю процедуру відводиться 48 годин, протягом

яких Федеральний канцлер може внести в парламент питання про довіру старому складу уряду. Якщо уряд не дістане підтримки, а парламент за 48 годин не призначить нового канцлера, то президент на пропозицію канцлера може розпустити парламент і призначити нові вибори.

Президент як глава держави обирається у ФРН на 5 років Федеральними зборами, які складаються з депутатів бундестагу і такої ж кількості представників, обраних їх ландтагами. Президент в основному наділяється представницькими функціями.

Змішана форма правління, яку інколи ще називають напівпрезидентською. Вона існує в Португалії, Фінляндії, Росії, Україні. Головні її *характеристики*:

1. Подвійна відповідальність уряду: перед президентом і перед парламентом.
2. Поєднання характерних рис президентської та парламентської республік.
3. Головою держави є президент, який обирається загальнонародними виборами і тому є ключовою фігурою в політичній системі суспільства.

Змішана форма правління є найбільш складною управлінською системою, яка, до того ж, є і найбільш затратною. Наприклад, адміністрація президента багато в чому дублює Кабінет міністрів. Досить часто за змішаної форми правління 2 особи (прем'єр і президент) несуть відповідальність за внутрішню і зовнішню політику держави. Таким чином, відповідальність перекладається з однієї особи на іншу, а в результаті ніхто відповідальності не несе. Водночас цей недолік інколи може обернутись і на позитивну характеристику. Це відбувається тоді, коли президент відправляє прем'єр-міністра у відставку, знімаючи цим напруження, конфліктність у політичній системі суспільства.

Парламент здійснює контроль за урядом через запити, утворення слідчих комісій, затвердження бюджету, винесення уряду вотуму недовіри. Парламент може розпочати процес усунення Президента з посади через процедуру імпічменту.

Отож впевнюємося, що кожна з форм державного правління має як свої вади, так і позитивні риси. Проте на основі аналізу форм державного правління в 21 державі, які американський політолог А. Лейпхарт відносить до стабільних поліархій (демократій), можна дійти висновку, що найбільш поширеним є парламентський тип республіки.

Монархія (від гр. — monarchia — одновладдя) — форма правління, за якої верховна влада в державі цілком або частково здійснюється однією особою. Монархії були найбільш розповсюдженою формою державного правління у Стародавньому Світі. В XIII—XVII ст. у країнах Європи набуває поширення *станово-представницький різновид монархії*. При такій формі правління поряд із досить впливовою владою короля діяли зібрання представників провідних верств населення, станів — Генеральні Штати (Франція), кортеси в Іспанії, Земський собор у Росії. Вони виконували дорадчу функцію при монархові, інколи ще й фінансову та законодавчу.

У XV—XVI ст. разом з руйнуванням традиційних для феодального суспільства станів у західноєвропейських країнах формується ще один різновид монархії — *абсолютна або необмежена монархія* (від лат. — absolut — необмежений). Відбувається максимальна централізація управління суспільством, вся верховна влада (законодавча, виконавча та судова) цілком зосереджується в руках монарха. Розквіт абсолютизму в Англії спостерігався за царювання Єлизавети Тюдор (1558—1603), у Франції — за Людовіка XIV (1643—1715), в Росії — за Петра I (1682—1725), Катерини II (1762—1796).

Абсолютизм, як форма державного правління феодального типу, був знищений буржуазними революціями XVII—XVIII ст. В результаті у багатьох країнах Західної Європи вдається якщо не скасувати монархію, то істотно обмежити її нормами і вимогами Конституції. Такий різновид монархії називають *конституційною* або ж *парламентською монархією*. У сучасних конституційних монархіях роль коронованої особи є суто номінальною (Бельгія, Великобританія, Данія, Швеція, Японія і т.д.). Монарх є главою держави, символічним уособленням єдності нації, призначає голову уряду та міністрів, проте робить це відповідно до пропозиції лідерів партійних фракцій, які мають більшість у парламенті.

У сучасному світі монархічний лад утримується в 11 розвинутих країнах і в 23 країнах, що звільнились від колоніальної залежності. Серед них є монархії *абсолютні* (Катар, Бахрейн, ОАЕ та ін.), *конституційні* (Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Швеція, Японія та ін.), *теократичні*, де світська влада зосереджена в руках духовенства (Ватикан, Саудівська Аравія), *виборні* (Федерація Малайзія, Бутан).

Влада монарха є спадковою і передається від одного представника династії до іншого у встановленому законом порядку. Законодавчій практиці відомо 3 системи успадкування престолу:

1) *салічна система* (успадкування відбувається суто по чоловічій лінії — Швеція);

2) *кастільська система* (успадкування престолу не виключає жінок, але перевага віддається чоловікам: молодший брат виключає із успадкування престолу старшу сестру — Великобританія);

3) *австрійська система* — не виключає жінок, але надає перевагу чоловікам по всіх ступенях і лініях родинності. Жінка може наслідувати престол, коли цілковито обірвана чоловіча лінія наступництва. Таку систему було введено в Росії в 1797 р., після чого, як відомо, жінок на російському престолі не було.

Отже, монархія як форма правління виникає в Стародавньому Світі, і в ході історичного розвитку людства набуває цілого ряду специфічних рис (абсолютна, парламентська і т.д.), залишаючись при цьому і на нинішній день ефективним способом організації спільної життєдіяльності людей.

2.2.3. Форма державного устрою

Територіально-організаційна структура держави, яка визначає порядок поділу країни на складові частини (штати, землі, області), їх правовий статус, порядок відносин центральних і периферійних органів влади, називається формою державного устрою. За устроєм держави бувають *унітарними, федеративними і конфедеративними.* Деякі з дослідників виділяють таку специфічну форму як імперія.

Унітарна держава. Принцип унітаризму означає таку розбудову держави, за якої верховна (суверенна) влада цілком зосереджена в центрі, а складові частини держави (області, наприклад) не мають ознак політико-державної незалежності.

Отже, унітарною є цілісна, єдина держава, частини якої є тільки адміністративно-територіальними підрозділами. Наприклад, Франція, Італія, Швеція, Норвегія, Португалія, Греція, Іспанія і т.д.

Для унітарної держави характерним є наявність таких *ознак*:

1. Єдина Конституція.
2. Єдина система вищих органів державної влади.
3. Єдине громадянство.
4. Єдина система права.
5. Єдина судова система.

Територія унітарної держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності. Кількість ланок у такій ієрархічній системі може бути різною. В Україні їх є 5: центр — область — район — місто — село.

Поява унітарних держав не була випадковою. Їх утворення і неподільне багатовікове панування було зумовлене наступними *факторами*:

по-перше, моноетнічним складом населення держав, що тільки-но народжувались; по-друге, самою природою тогочасної влади, яка вимагала жорсткої ієрархії; по-третє, впливом домінуючих у доіндустріальних суспільствах тенденцій централізації, уніфікації, завоювання інших держав і т.д.

Сьогодні унітарна держава є найбільш поширеною, така форма устрою існує в більш як 150 державах світу.

Унітарній державі властиві як переваги, так і недоліки. До переваг її можна віднести: економічність, тобто не дуже великі витрати на утримання урядових структур: простоту і оперативність прийняття рішень; значну стійкість в екстремальних умовах та ін.

Недоліками унітарної держави є те, що вона: закріплює авторитаризм і створює сприятливі умови для встановлення або відродження тоталітаризму (диктатури); ігнорує специфічні особливості етнічнонаціональних спільнот; як правило, позбавляє ініціативи регіональні й місцеві владні структури; провокує, інколи (про що свідчать факти), зародження екстремізму та сепаратизму тощо.

Унітарні держави поділяють на дві великі групи: централізовані і децентралізовані. Централізованими вважаються такі унітарні держави, де підпорядкування периферійних (регіональних) органів влади центру здійснюється з допомогою посадових осіб, призначених з

центру. Наприклад, Норвегія, Швеція, Фінляндія. Децентралізованими унітарними державами є ті, де регіональні органи влади формуються незалежно від центру і діють більш розкрито і самостійно. Наприклад, Великобританія, Японія.

Останнім часом у світі посилюється тенденція до децентралізації унітарних держав, яка торкнулась таких бастионів унітаризму, як Бельгія, Іспанія, Італія, Франція. Не є винятком і Україна (утворення Автономної Республіки Крим, кількох вільних економічних зон і т.д.). Термін “автономія” означає “самоврядування”. Характерними ознаками автономії є те, що на її території, по-перше, діють власні закони з певного кола питань; по-друге, формується власний парламент і “автономний уряд”. Автономія, як правило, надається окремим етнічнонаціональним спільнотам, які компактно проживають в межах певної території. Тому автономія є однією з форм самовизначення народів, гарантованого міжнародним правом. Автономія стала останнім часом одним із факторів забезпечення стабільності таких держав, як Іспанія (Країна Басків, Каталонія, Андалузія), Португалія (Азорські острови та острів Мадейра), Данія (Фарерські острови та Гренландія), Франція (Корсика) і т.д.

Федеративна держава. Головна ідея принципу федералізму (з лат. — союз, об'єднання) полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади та влади суб'єктів федерації у наданні їм певної політичної самостійності. Принцип федералізму уособлює в собі поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів.

Відродження і нове життя ідей федералізму починається в Нові часи. І. Кант, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є та інші зробили значний внесок у розробку ідей федералізму. Але особлива заслуга належить Ш. Монтеск'є, який у своїй роботі “Про дух законів” заклав основи теорії федералізму. Він дав напрощад вдаль визначення федерації: “Ця форма правління є договір, за допомогою якого кілька політичних організацій зобов'язуються стати громадянами однієї великої держави, яку вони побажали створити”. Слід відзначити, що починаючи з XVIII ст. розвиток федералістських ідей відбувається під впливом теоретичних розробок Ш. Монтеск'є та федеративного будівництва в США.

У XX ст. процес федералізації набрав глобального (світового) масштабу і був названий вченими “федералістською революцією” (Д. Елезар), яка змінила політичну карту світу. На початок 1995 р. існувало 18 федеративних держав з майже 440 їх суб'єктами, на території яких проживало близько 39% населення планети. Крім того, державний лад ще 25 країн певною мірою базується на принципах федералізму. В цих країнах проживає 30% населення світу. Таким чином, на початок 1995 р. нараховувалось близько 40 держав з федеративним устроєм, де проживало 70% від населення планети (США, Аргентина, Бразилія, Росія, ОАЕ, Канада, Індія та ін.).

Територія, де розташована федеративна держава, вважається єдиною, хоча складається з різної кількості суб'єктів (від 2—3 до 50 чи 90). Різняться федерації і назвами своїх суб'єктів: “штати” (США, Індія), “землі” (ФРН, Австрія), “кантони” (Швеція), “провінція” (Канада, Пакистан), “республіки” (Росія) та ін. Утворюються федерації за різними принципами. Більша частина їх побудована за адміністративно-територіальним принципом (Австрія, Бразилія, США, ФРН та ін.). Решта федеративних держав побудована за стнотериторіальним принципом (Бельгія, Індія, Швейцарія та ін.).

Головними ознаками федеративної держави є: писана конституція, що чітко встановлює розподіл влади і гарантує центральному і регіональним урядам, що надані їм повноваження не будуть відібрані; двокамерний законодавчий орган, де одна палата представляє увесь народ, а друга — суб'єкти федерації; суб'єкти федерації мають право на свою конституцію, законодавчий орган, виконавчі структури та власну судову систему; функціонування в поліетнічних федераціях двох і більше офіційних державних мов; децентралізоване управління та ін.

В українській політологічній школі існує виразна федералістська концепція, започаткована Кирило-Мефодіївським товариством. Теоретик українського лібералізму М. Драгоманов розробив федералістську концепцію і виклав її на рівні конституційного документа. Громадянин і громада, за його теорією, — це основні інститути системи суспільних взаємин. Схема федерації М. Драгоманова: громадянин → громада → волость → повіт → область → федерація (Російська демократична держава).

М. Грушевський пропонував поділити Україну на 30 земель, які водночас будуть виборчими округами на виборах до Українських всенародних зборів (сейму).

Із здобуттям Україною незалежності на початку 90-х років ХХ ст. неодноразово порушувалося питання поділити Україну на 9 історичних і економічних регіонів (земель) — Донецький, Придністровський, Північно-Східний, Центральньо-Поліський, Карпатський, Волинський тощо.

Конфедерація. Даний термін походить від лат. “confederation” і означає “союз, об’єднання кількох держав”. Прикладом конфедерацій можуть бути давні ліги грецьких міст, середньовічні ліги німецьких, бельгійських, італійських міст та ін. Деякі конфедеративні утворення існували досить тривалий час: Швейцарія (1291—1849), Нідерланди (1579—1795), Німеччина (1815—1864) та ін. В новітні часи історія зафіксувала створення конфедерації, яку було названо Сенегамбія. Але, проіснувавши близько 8 років, вона розпалась на первинні складові — Сенегал і Гамбію.

Отже, сьогодні конфедерацій у розумінні спільної держави не існує, хоча їх поява не виключена. Натомість існує низка конфедерацій як міждержавних утворень. У цьому розумінні конфедерація — це спілка кількох держав, об’єднаних договором про взаємні гарантії, яка характеризується збереженням цілковитої юридичної і політичної незалежності всіх її членів, відсутністю в ній єдиної центральної влади, єдиного законодавства, єдиної грошової системи тощо. На відміну від федерації, що є союзною державою (в основі якої є Конституція), конфедерація є спілкою держав, яка утворюється на основі договору.

Згідно з західною етнополітологією, конфедерації поділяють на три групи:

Співтовариство (співдружність). Європейське співтовариство, СНД. Залишаючись, наприклад, суверенними державами, ЄС утворило цілу низку спільних владних інститутів: Європейська Рада, що складається з голів держав і урядів; Рада Міністрів ЄС, до якої входять міністри зовнішніх справ, економіки і фінансів та сільського господарства; Комісія ЄС, яка складається з голови і 16 співголів; Європейський парламент; Суд ЄС.

Асоціація. Це вільне об’єднання малих держав з великою державою (як правило, метрополією). Вільні асоціації існують у трьох основних підтипах: *асоційована держава* (об’єднання, де велика і мала держави в односторонньому порядку можуть розірвати договір); *федерасі* — зміни відбуваються тільки за згодою обох сторін; *кондомініум* — управління певною територією здійснюється двома і більше державами (досить рідкий і незвичний тип конфедерації. На сьогоднішній день Іспанія і Франція здійснюють кондомініум над Долиною Андорри).

Ліга. Це об’єднання незалежних держав, що утворюються для специфічних цілей. Наприклад, НАТО, Ліга Арабських Держав.

Отже, сьогодні існує значна кількість різновидів форм державного устрою. Послідовність їх розвитку можна зобразити наступним чином: 1) етнічна унітарна держава — імперія; 2) національна держава у формі унітарної держави (централізованої чи децентралізованої); 3) федерація (конфедерація).

2.2.4. Політичний режим

Політичний режим — це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо. По суті, це поняття означає, як уряд і той, хто його очолює, користуються владою, контролюють і управляють соціальними процесами.

Політичні режими розрізняють за такими критеріями:

- 1) спосіб формування органів влади;
- 2) співвідношення між центральною і регіональною владою;
- 3) становище і роль політичних партій, громадських організацій у суспільному житті;
- 4) правовий статус особистості;
- 5) політична культура;
- 6) характер реалізації силових функцій держави;
- 7) спосіб формування органів влади.

В політичній науці розрізняють 3 основні види політичних режимів: тоталітарний, авторитарний та демократичний.

Тоталітаризм. Термін “тоталітаризм” походить від лат. totalis — весь, цілий, повний. Його було введено в політичний лексикон італійським філософом Д. Джентіле, який вважав, що держава, відіграючи першорядну роль в долі нації, повинна мати необмежену владу і

встановити всеохоплюючий, тотальний державний контроль над суспільством. Пізніше цей термін був використаний лідером італійських фашистів Б. Муссоліні для характеристики свого руху, який мав на меті створення тоталітарної держави.

Осмилення реальної практики тоталітарних держав розпочалося в 50—60-х роках ХХ ст. Розробка цілісної теоретичної концепції тоталітаризму була започаткована працями Ф. Гаска “Шлях до рабства” (1944 р.), Г. Арендт “Витоки тоталітаризму” (1951 р.), К. Фрідріха і Зб. Бжззинського “Тоталітарна диктатура і влада” (1956 р.). Саме в цих книгах вперше було проведено порівняльний аналіз тоталітарних режимів у Німеччині та СРСР. Пізніше до цієї теми дослідження повернулись цілий ряд відомих істориків, політологів, інших фахівців.

Усі вище перераховані прихильники концепції тоталітаризму вважають, що до основних ознак даного режиму можна віднести такі:

1. Політична система ґрунтується на ідеології, яка пронизує всі сфери життя суспільства. Відкрита незгода з нею карається як найтяжчий злочин. Тоталітарна ідеологія ґрунтується на соціальних міфах, а закладена в ній мета слугує засобом легітимації режиму.

2. Основною ланкою в політичній структурі суспільства є єдина, добре організована, побудована за ієрархічним принципом масова політична партія на чолі з лідером, як правило, харизматичного типу. Політизуючи всі органи державної влади, партія зрощується з державою.

3. Управління здійснюється через терор, який направляє партія і таємна поліція. Приводом для терору є систематичне формування “образу ворога” і на цій основі — агресивної політичної свідомості як соціально-психологічного фону для репресій.

4. Засоби масової інформації перебувають під монопольним контролем держави, що дозволяє маніпулювати суспільною свідомістю, творити її.

5. Армія контролюється партією і урядом.

6. Державний контроль над економічною сферою суспільства (державна власність, командно-адміністративна система управління економікою тощо).

Отже, *тоталітаризм* — це режим всеохоплюючого репресивного примусу громадян до виконання владної волі, цілковитого державного контролю за діяльністю окремих громадян, їх об'єднань, соціальних груп та інститутів.

Реальне втілення тоталітарних моделей в практику стало можливим за наявності цілого ряду передумов (причин). До основних із них відносять:

1. Особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізації: руйнування традиційних структур, етатизація суспільного життя, посилення соціальних функцій держави, можливість за допомогою ЗМІ маніпулювати суспільною свідомістю (франкфуртська школа, кейнсіанство).

2. Виникнення тоталітаризму пов'язують з масовізацією суспільного життя, виходом на політичну арену людини-натовпу (Х.О.Гассет, Ф.Ніцше).

3. Ідейні витоки тоталітаризму бачать в галузі політичної філософії таких мислителів як Платон, Г. Бабеф, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель, К. Маркс, В. Ленін та ін. Їх моделі майбутнього, на думку російського філософа М.Бердяєва, завжди утопічні. А утопії, в свою чергу, є тоталітарними і ворожими свободі й демократії. В тоталітарній моделі утопія ототожнюється з абсолютною істиною, відхід від якої жорстко карається.

4. Суб'єктивні умови тоталітаризму — масові соціальні фрустрації, які виникли внаслідок порушення традиційних цінностей, вимушеної самотності, соціального відчуження. В результаті таких змін у більшості людей з'являється психологічний механізм “втечі від свободи” (Ф. Достоевський “Міф про Великого Інквізителя” з “Братів Карамазових”, Е. Фромм “Втеча від свободи”).

5. Причини тоталітаризму кореняться в націоналізмі та антисемітизмі.

Соціальну базу тоталітаризму складають маргінальні та люмпенізовані групи і соціальні прошарки, які виникають в нових економічних умовах і які найбільш сприятливі до пропаганди тоталітарних ідей. Політичними провідниками тоталітаризму є масові вождистські партії, які виникли у першій чверті ХХ ст. і прагнули до монополізації державної влади, претендуючи водночас на творення “нового світу” або “нового світового порядку”. Таким чином, за наявності необхідних умов і приходу до влади тоталітарних партій тоталітаризм із галузі теоретичних уявлень перетворювався в реальну політичну практику. Протягом 20—30-х років, а потім другої половини 40-х років тільки в Європі тоталітарні і наближені до них режими були встановлені у 17 країнах з 27.

Залежно від пануючої ідеології, яка впливає на зміст політичної діяльності, тоталітаризм може бути представлений як *комунізм*, *фашизм* і *націонал-соціалізм*. Історично першою і класичною формою тоталітаризму став *комунізм*. Комуністичний тоталітаризм виник після Великої Жовтневої революції 1917 р. в Росії. Другим різновидом тоталітарних політичних систем є *фашизм*. Виникає в Італії в 1922 р. Італійський фашизм ставив за мету діяльності не побудову “нового суспільства, а відродження величі італійської нації і Римської імперії”. Третій різновид тоталітаризму — *націонал-соціалізм*. Як реальний політичний і суспільний устрій він виник у Німеччині в 1933 р. Націонал-соціалізм має багато спільного як з фашизмом, так і з комунізмом. Але, якщо мета діяльності комуністів — побудова комуністичного суспільства, фашистів — відродження Римської імперії, то націонал-соціалістів — світове панування арійської раси.

Авторитаризм. Авторитаризм є одним із найбільш поширених в історії видів політичного режиму. Характерними ознаками авторитарного режиму є:

1. Відмова від принципів конституційності і законності. Якщо конституція і зберігається, то суто в декларативній формі.
2. Концентрація влади в руках уряду, глави держави чи військових. Громадяни відчужені від процесу прийняття рішень. Правляча еліта формується не через конкурентні вибори, а шляхом призначення.
3. Органи влади, як центральні, так і місцеві, мають маріонетковий характер.
4. Можливість втручання армії в політичний процес.
5. Не виключені вибори, боротьба партій, але все це відбувається в жорстко регламентованих рамках.
6. Наявність приватного сектору економіки, вільного від прямого державного втручання.
7. Авторитарний режим допускає існування інакомислення і опозиції в чітко визначених межах. Правляча еліта готова терпіти інакомислення, доки воно не зачіпає основ режиму.

Отже, *авторитаризм* — це політичний режим, в основу якого покладено зосередження монопольної влади в руках однієї чи групи осіб, що знижує або виключає роль представницьких інституцій влади у суспільстві. Авторитарні режими досить поширені і різноманітні. Серед них можна виділити такі різновиди:

1. Абсолютистська монархія (Саудівська Аравія, Катар, Оман, ОАЕ), в якій монарх наділений необмеженою владою. Вибірні представницькі органи відсутні. Уряд призначається монархом і підзвітний тільки йому.
2. Теократичний авторитарний режим (Іран), характерний для країн, де до влади прийшли фанатичні релігійні клани.
3. Військово-бюрократична диктатура (Греція за правління “чорних полковників”, Аргентина, Бразилія), що встановлюється внаслідок військових переворотів.
4. Персональна тиранія, різновидом якої є султанізм. При такому режимі влада належить диктатору і спирається на розгалужений поліцейський апарат (Сомалі — Барре, Г'аїті — Дювальє, Уганда — Аміна, Нікарагуа — Сомоса).

Отже, аналізуючи основні риси і різновиди авторитаризму, можна дійти висновку, що в своєму розвитку він може трансформуватись у жорстку диктатуру і навіть у тоталітарний режим, а з іншого боку, при даному режимі можуть бути започатковані основи громадянського суспільства, демократії. Наприклад, у країнах Південно-Східної Азії (Сінгапур, Південна Корея, Таїланд) авторитарна влада показала відносно високу здатність сконцентрувати зусилля і ресурси для розв'язання завдань економічного зростання, проведення радикальних реформ, забезпечити громадський порядок, не допускаючи деструктивного протистояння групових інтересів. Якби авторитаризм автоматично приводив до демократії і процвітання, то більшість країн Африки, Латинської Америки були б процвітаючими демократіями. Для переходу до демократії потрібен ряд інших умов, таких як: наявність відповідної політичної культури, історичних традицій, соціального середовища тощо.

Демократичний режим. Класичні визначення демократії, як правило, включають атрибут народовладдя, базуючись на етимології даного поняття (з грецької — народовладдя). Демократія, насамперед, означає формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном. Головною ознакою демократії є визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень

на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо. Але демократія — це не тільки участь у прийнятті рішень, не тільки справедливі закони і розумно сконструйовані інституції, це і демократично настроєне громадянство. Демократичні закони та установи не діятимуть, якщо відсутня демократична свідомість громадянства, демократичний менталітет.

2.2.5. Концепція правової, соціальної держави

Демократичний режим ще називають правовою державою. Правова держава — це суверенна політико-територіальна організація публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, дотримання закону, поважання особистості й недоторканності її прав, свобод та законних інтересів. Вона є необхідною умовою і найважливішою засадою вільного існування людей у демократичному суспільстві.

Сам термін “*правова держава*” (Rechtsstaat) вперше було вжито у першій половині ХІХ ст. в працях німецьких правознавців (К. Велькер, Р. фон Моль та ін.). Сама ж ідея панування закону в житті суспільства, держави має давні традиції. Ще Платон писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою натовпу. Подібну думку висловлював і Аристотель: там, де відсутня влада закону, зазначав він, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою. Адже в такому суспільстві панують або хаос і анархія, або свавілля володаря-деспота. Сама концепція правової держави загалом була сформована в ХVІІ—ХІХ ст. в працях Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Т. Джефферсона та ін.

На сьогоднішній день більшість держав світу у своїх концепціях проголошують себе “правовими”.

Головні ознаки правової держави:

1. Наявність розвинутого громадянського суспільства. Існування правової держави неможливе без громадянського суспільства, як і навпаки.
2. Верховенство права, поширення вимог і норм конституції та законів на діяльність усіх громадських і політичних інституцій.
3. Правова рівність усіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави.
4. Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, стримування й урівноваження ними одна одної.
5. Розв’язання питань і прийняття загальних рішень за ознакою більшості, але з урахуванням прав меншості.
6. Визначальна роль суду у розв’язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому всіх громадян та інституцій; можливість оскарження в судовому порядку неправомірних дій держави; юридична взаємовідповідальність держави і особистості.
7. Легальна діяльність не лише правлячих, а й опозиційних партій, об’єднань, рухів.
8. Вседоступність суспільно значимої інформації, незалежність ЗМІ.

Утвердження принципів правової держави було важливим етапом в розширенні свобод індивіда і суспільства загалом. На думку творців концепції правової держави, забезпечення кожному громадянину негативної свободи (свободи без обмежень) і підтримка конкуренції зроблять приватну власність загальнодоступною, максимізують індивідуальну відповідальність та ініціативу, приведуть в кінцевому результаті до загального добробуту. Але цього не сталося. Люди народжуються різними, а тому на практиці це призвело до жорсткої конкуренції, загострення соціальної нерівності і класової боротьби.

Конструктивною відповіддю на недосконалість концепції правової держави, на невдалу спробу адміністративного соціалізму забезпечити в суспільстві рівність і соціальну справедливість стала теорія і практика соціальної держави або держави загального добробуту. Перші соціальні держави виникають в 50—60-х роках ХХ ст. Основний закон ФРН 1949 р., що одним із перших закріпив це поняття, розкриває його зміст як гарантування гідного прожиткового мінімуму, соціальної рівності, соціального забезпечення, загального добробуту, державної допомоги тим, хто не в змозі самостійно себе забезпечити. Тобто соціальні держави — це ті держави, які в широких масштабах займаються розподілом соціального багатства і державних ресурсів, не пригнічуючи при тому ринкове середовище, а доповнюючи його розвинутою системою заходів соціальної політики. Соціальна політика — це розгалужена мережа видів діяльності державних та недержавних структур, спрямованих на втручання в

економічний процес зарди підвищення добробуту й падання соціального захисту різним верствам населення.

В сучасних країнах є різні моделі соціальної політики, що спираються на сукупність макроекономічних, соціально-економічних і соціальних показників. Найбільш відомі моделі дістали назви “ліберально-демократичної”, “консервативної”, “соціал-демократичної”.

Ліберально-демократична модель. Прикладом реалізації можуть бути США. В ідеалі, держава бере на себе функцію стимулятора індивідуальної активності, заохочуючи своїх громадян до пошуку роботи, соціального захисту, підприємницької ініціативи. Свою головну місію держава ліберального типу вбачає в охороні прав людини, тоді як охорона соціальних прав значною мірою перекладається на громадські організації й на саму особистість. В таких державах складається “модель залишкового принципу добробуту”, оскільки пріоритетними тут є громадські, далі політичні і вже потім соціальні права.

Консервативна модель. Її ідеологічну основу становить ідея виправдання соціальної диференціації в суспільстві. Майнова нерівність розцінюється як цілком природне і нормальне явище. Головна ж місія держави полягає в тому, щоб через гнучку податкову політику здійснювати перерозподіл доходів, водночас надаючи компенсацію тим прошаркам, які її потребують. Прикладом є Німеччина.

Соціал-демократична модель робить акцент на запобіганні різкій диференціації найвишого та найнижчого рівня доходів. Соціальні гарантії ґрунтуються як на державній, так і на недержавній підтримці. У функціональному плані державна політика спрямована на забезпечення всіх громадян роботою. Зайнятість і формальна відсутність безробіття утворюють стабільну податкову базу. Рівень оподаткування загалом значно вищий, ніж, скажімо, в ліберальній моделі. Це й дозволяє державі здійснювати перерозподіл бюджету, забезпечуючи громадян соціальною допомогою. Прикладом можуть бути скандинавські країни.

Відмінності в ідеологічних та правових орієнтирах держав різного типу знаходять втілення, насамперед, у витратах на соціальні цілі. Так, соціальні витрати держав ліберального типу утворюють найменшу суму, порівняно з державами, які обрали для себе інший шлях. У США вони становлять 18,2% ВВП. 72,8% населення перебуває за межею бідності. Позитивним наслідком політики такого типу держав є низький відсоток безробіття — у США 4%. Ця модель виявляється і найдешевшою для платників податків, оскільки загальний розмір оподаткування становить 29,4% ВВП.

У Німеччині соціальні витрати в середньому дорівнюють 25,8% ВВП. Спрямованість уряду на компенсаційні дії стосовно малозабезпечених груп має результатом 10% населення, яке знаходиться за межею бідності. Рівень безробіття — 12%. Рівень оподаткування становить 39,6%.

Найбільший розмір соціальних витрат має місце в скандинавських країнах, які реалізують свій соціал-демократичний вибір (32% ВВП). За межею бідності в цих країнах перебуває 0,1% людей. Рівень безробіття — 4% (природне безробіття). Джерелом соціального благополуччя у країнах з соціал-демократичною моделлю є високий рівень оподаткування — 49,3% ВВП.

Українська модель соціальної політики формується в умовах суспільства, що трансформується. Це зумовлює цілий ряд її особливостей, до яких слід віднести: надмірну залежність від рівня економічного розвитку країни; відсутність можливостей широкого вибору громадянами форми соціального захисту; фактичне “зведення” соціальної політики до її соціально-захисної функції; протиріччя між принципами, покладеними в основу цілого ряду правових актів, та механізмами їх реалізації і фінансування.

2.3. Система органів державної влади в Україні

2.3.1. Етапи формування системи органів державної влади в Україні. Конституційна реформа 2004 р

Система органів державної влади незалежної України пройшла в своєму розвитку кілька основних етапів.

Першим її етапом можна вважати період з 1990 по 1991 р., коли відбулося юридичне закріплення державності України та формування нових органів влади. Прийняття 16 липня 1990 р. Декларації «Про державний суверенітет України» стало першим кроком на шляху

здобуття Україною незалежності, адже вона проголосила «верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Декларація «Про державний суверенітет» визначила, що державна влада в Україні здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла «Акт проголошення незалежності України», яким було проголошено незалежність України та створення самостійної Української держави. Україні необхідно було здійснювати реформування державних органів влади відповідно до демократичних стандартів.

Другим етапом формування основ державно-владної системи України можна вважати період з грудня 1991 по червень 1995 р. Недотримання принципу поділу функцій влади в перші роки незалежності Української держави зумовило затяжну політичну кризу, яка знайшла принаймні часткове розв'язання в *Конституційному договорі* між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», який було підписано 8 червня 1995 р. (т. зв. «мала конституція»). Використання законодавчою та виконавчою гілками влади Конституційного договору з метою виходу з кризової ситуації стало чи не єдиним конструктивним політичним рішенням, яке могло гарантувати легітимність і стабільність державної влади.

Хоча навіть підписання Конституційного договору не привело до політичної стабільності. Як відзначає І. Костицька, фактично Конституційний договір конституював Президента України як однопорядкову Верховній Раді України сторону спершу конституційного, а згодом і законодавчого процесу. Весь час відбувалося «перетягування» владних повноважень між Президентом, урядом та парламентом, хоча Президент був і главою державної виконавчої влади.

Третій етап становлення політичної системи почався із затвердження *Конституції України в 1996 р.* У результаті багатьох компромісів між Президентом і парламентом відбувається утворення нової системи розподілу владних повноважень між органами законодавчої, виконавчої та судової влади. Прийняття Конституції, з одного боку, дозволило Україні уникнути глибокої політичної кризи з такими можливими наслідками, як розпуск парламенту, всенародна недовіра владі; з іншого — нова система організації державної влади створила додаткові можливості загострення протиріч між її гілками. Нова Конституція сформувала такі правові засади організації державної влади, які послабили її стабільність, створили дуалізм у виконавчій гілці влади.

Незважаючи на те, що Конституція була визначена європейською спільнотою однією з найдосконаліших, у процесі практичної реалізації Основного Закону виникло багато проблем, які впливали: по-перше, з незавершеності формування правової бази політичної системи України; по-друге, з небажання української сліти виконувати Конституцію.

Протягом 2001 — 2004 років в Україні з'явилося багато проектів конституційної реформи. Проекти множилися, але сам процес внесення змін до Конституції затягувався у часі, оскільки ніхто з учасників політичного процесу не бажав поступатися владними повноваженнями.

Лише в результаті кризи, яка виникла в ході підбиття підсумків другого туру президентських виборів 2004 року, Верховна Рада ухвалила зміни до Конституції.

Четвертий етап розпочався після набуття чинності змін до Конституції України. 8 грудня 2004 року Верховною Радою було прийнято *Закон України «Про внесення змін до Конституції України»* (реєстр. №2222-15), який передбачає суттєвий перерозподіл повноважень між вищими органами державної влади України і мав би запровадити дієву систему стримувань і противаг, збалансувати обсяг повноважень, закріплених відповідно за Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України. Вищезазначений закон набув чинності 1 січня 2006 року.

Задекларовані завдання конституційної реформи:

Основною метою конституційної реформи в сфері державно-владних повноважень її ініціатори визначили перерозподіл повноважень між Президентом і парламентом та Президентом і урядом, а саме:

- розширення кадрових і контрольних повноважень Верховної Ради України, а саме — посилення впливу парламенту на формування та діяльність Кабінету Міністрів України за рахунок обмеження відповідних прав глави держави у відповідній сфері. Зокрема, перехід до

формування уряду виключно «коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України» (або фракцією, до складу якої входить більшість народних депутатів) тощо;

- посилення ролі Кабінету Міністрів України у здійсненні виконавчої влади;
- зменшення впливу Президента на діяльність уряду та органів виконавчої влади.

За задумом ініціаторів реформи, оптимальний перерозподіл повноважень у трикутнику «президент—парламент—уряд» згідно з поправками до Конституції має забезпечити:

а) чітку, прозору ідентифікацію виборцями політичної сили, що відповідає за державну політику;

б) коопераційний зв'язок між законодавчою та виконавчою гілками влади для динамічного і послідовного прийняття та впровадження державно-управлінських рішень, системності у прийнятті законів та на їх основі — підзаконних актів;

в) стабільну, послідовну роботу уряду: забезпечення балансу між його захищеністю від кон'юнктурних змін у розкладі політичних сил і можливістю притягти його до політичної відповідальності.

Поряд з цими завданнями конституційні зміни мали досягти і низки інших *цілей, основні з яких:*

- взаємна відповідальність парламентської більшості та Кабінету Міністрів України перед суспільством;
- забезпечення політичної структурованості, фракційної дисципліни в парламенті та припинення практики частих міжфракційних переходів;
- відмежування діяльності, пов'язаної із статусом народного депутата України, від інших видів діяльності, зокрема — підприємницької;
- вирішення проблеми багаторазового застосування Президентом України права вето щодо прийнятих парламентом законів;
- розширення повноважень Рахункової палати шляхом надання їй можливості здійснювати контроль не лише за використанням коштів державного бюджету України, але і за їх надходженням та ін.

Що стосується низки інших важливих проблем — приведення системи адміністративно-територіального устрою, систем місцевого та регіонального самоврядування, перегляду функцій та повноважень місцевих державних адміністрацій, — то відповідні питання мали б бути врегульовані іншим Законом «Про внесення змін до Конституції України» (реєстр. № 3207-1).

Але впровадження конституційних змін зазнало чимало труднощів. Ситуація, що склалася в Україні після парламентських виборів 2006 року, є яскравим прикладом незавершеності процесу втілення у життя конституційної реформи. Серед представників п'яти політичних сил новообраного парламенту не було єдності щодо концептуальних засад та механізмів її впровадження.

Активними прихильниками реформи були представники Антикризової коаліції (Партії регіонів, Комуністичної партії України та Соціалістичної партії України), які хотіли взяти реванш за поразку на виборах 2004 року, будучи зацікавлені в максимальному послабленні інституту президентства. Представники ж «Нашої України» виступали за частковий перегляд положень реформи, за повернення реального впливу Президента на діяльність всіх гілок влади. Блок Юлії Тимошенко взагалі займав радикально критичну щодо конституційної реформи позицію, виступав за цілковитий перегляд основних її положень.

Отже, незаперечним фактом залишається те, що нинішнє загострення протиборства між представниками окремих груп української політичної еліти суттєво ускладнює процес імплементації конституційних змін.

Політична реформа розв'язала низку принципово важливих на цьому етапі розвитку політичної системи України завдань державотворення. Вона запровадила парламентарно-президентську форму правління через посилення установчих, кадрових та контрольних функцій Верховної Ради, обмежила відповідні прерогативи глави держави, закріпила парламентський спосіб формування Кабінету Міністрів, створила більш відповідні режимові парламентаризму умови досягнення функціональної самостійності уряду.

Водночас неузгодженість і фрагментарність внесених до Конституції поправок, які приймалися у пришвидшеному порядку, у ситуації глибокої політичної кризи, і були

підпорядковані ситуативним мотиваціям окремих політичних угруповань, залишили відкритими низку питань щодо практичного здійснення нової системи поділу функцій влади, призвели до численних дисбалансів у політичній системі і ставлять під сумнів ефективність запровадженої форми правління в цілому.

Загалом слід констатувати, що реформа 8 грудня 2004 року — це лише початок тривалого і складного процесу реформування політичної системи України. Саме тому дуже важливо, щоб траєкторія, темп і масштабність реформування більшою мірою залежали не від компромісів і торгів вітчизняної еліти, а від справжнього волевиявлення громадян.

Таким чином, у нашій державі сформувалась досить демократична і певною мірою ефективна система органів державної влади. Завдання полягає в тому, щоб і надалі удосконалювати діяльність державно-владних структур, шукати найбільш оптимальні механізми їх взаємодії.

2.3.2. Конституційний механізм розподілу державної влади в Україні

Сучасна держава має досить складну структуру, важливим елементом якої є система державних органів влади. Первинним компонентом державного механізму є окремий державний орган, через який держава здійснює свою політику, свої завдання і функції.

Спеціалісти з державного управління, конституційного права дають таке визначення державного органу: *«Державний орган влади — це відносно самостійна і відокремлена частина єдиної системи органів державної влади, державного механізму, яка створена відповідно до конституції й чинного законодавства, офіційно виступає та діє від імені держави у межах своїх повноважень і встановленого законом порядку, має свій державно-правовий статус, виконує відповідні завдання, функції та політику держави у різних сферах державного та суспільного життя».*

Державні органи в правовій демократичній державі, якою є і Україна (згідно зі ст.1 Конституції України), утворюють у сукупності *систему органів державної влади*. Система органів державної влади України має відповідні ознаки:

- система юридично оформлених державних органів, тобто таких, що наділені компетенцією (повноваженнями, предметом відання, юридичною відповідальністю) і займаються управлінням суспільством на професійній основі як носії влади;
- система державних органів, що становить собою налагоджену структурну організацію, засновану на загальних принципах, єдності кінцевої мети, взаємодії та орієнтовану на забезпечення реалізації функцій держави;
- система державних органів являє собою організаційну єдність, оскільки органи обираються або створюються іншими; одні керують іншими; одні підзвітні й підконтрольні іншим;
- усі державні органи в Україні діють на основі Конституції та законів України. Акти, прийняті вищими за належністю органами, є обов'язковими для нижчих. Так, Акти Кабінету Міністрів України є обов'язковими для виконання міністерствами, місцевими держадміністраціями тощо. Таким чином, між державними органами існує організаційно-правовий зв'язок;
- система органів, кожний із яких має матеріально-технічні засоби для здійснення цих функцій. Але у рамках системи державних органів діяльність державних службовців суворо відмежована від «власності», яка належить їм як суб'єктам;
- система органів влади не є незмінною. Вона модифікується під впливом політичних, історичних, економічних, соціальних та інших факторів. Ця система змінюється разом із розвитком держави. Приміром, конституційна реформа в сучасній Україні привела до зміни повноважень владних органів.

У правовій демократичній державі єдина система органів державної влади побудована за т.зв. *«принципом поділу влади»*. В реальній політико-правовій практиці має місце не поділ влади, а структурне відокремлення й функціональна спеціалізація окремих ланок державного механізму. Державна влада є цілісна, суверенна й неподільна. Тобто йдеться про поділ не влади, а функцій здійснення цієї влади. І не лише про поділ, а й про взаємодію даних функцій. Тому принцип поділу функцій влади доцільно тлумачити як визнання того факту, що державна влада реалізується через певні види державних органів.

Принцип поділу влади передбачає структурну диференціацію трьох рівнозначущих основних функцій держави: законодавчої, виконавчої, судової.

Поділ функцій влади відображає: з одного боку, виділення основних функціональних видів діяльності держави (законотворення, правозастосування і правосуддя), а з іншого — організаційний устрій держави як сукупність різних видів державних органів: законодавчих, виконавчих і судових (як основних) із властивою їм компетенцією (сукупністю державно-владних повноважень).

Згідно із ст. 6 Конституції України, розрізняють органи законодавчої, виконавчої і судової влади. Кожний з цих видів є підсистемою єдиної системи державних органів України (див. рис.).

Рисунок

Система вищих органів державної влади в Україні

Законодавча влади — це делегована народом своїм представникам у парламенті (Верховній Раді) державна влада, що має виключне право приймати закони.

Відповідно до ст. 75 Конституції України «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України».

Коло функцій законодавчої влади широке й охоплює найважливіші питання державного життя. Зокрема, правові акти парламенту визначають всю систему поділу функцій влади та взаємодії владних інститутів. Верховна Рада є єдиним законодавчим органом, який дістає свої повноваження безпосередньо від народу й виражає його суверенну волю, а тому має право визначати компетенцію Президента України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України як й інших вищих органів державної влади.

Функції Верховної Ради України можна виділити за двома основними критеріями: за формами діяльності та за об'єктами державно-владного впливу. За об'єктами впливу — політичну, економічну, соціальну, культурну, екологічну, а за формами діяльності вирізняють законодавчу, установчу й контрольну функції парламенту.

1) *законодавча функція.* У загальних рисах вона полягає у прийнятті законів, внесенні до них змін, визнанні їх такими, що втратили юридичну силу, скасуванні або у призупиненні їх дії;

2) *установча (державотворча, організаційна).* Пріоритетними напрямками діяльності парламенту у здійсненні цієї функції є формування або участь у формуванні органів виконавчої і судової влади, а також формування власних, парламентських структур та ін.;

3) *функція парламентського контролю.* Контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини й громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль та ін.

Всі з цих функцій і відповідних повноважень Верховної Ради мають нормативно-правове закріплення, насамперед конституційне.

Виконавча влада — це система органів, які спеціально створюються державою для виконання функцій управління й забезпечення нормального функціонування державної влади та суспільства шляхом реалізації нормативно-правових актів.

Головним напрямом урядової діяльності є *функція державного управління*, що охоплює:

- *виконавчу діяльність* — здійснення рішень, прийнятих органами законодавчої влади;
- *розпорядчу діяльність* — здійснення управління шляхом видання підзаконних актів і виконання організаційних дій.

Виконавча влада, як гілка державної влади, організує, планує, координує, спрямовує й контролює зовнішню і внутрішню політику держави, в межах і на підставі законів здійснює управління соціальними та економічними процесами, справляючи системний вплив держави на всі сторони суспільної життєдіяльності людей.

Структура органів виконавчої влади. Очолює систему виконавчої влади в Україні Кабінет Міністрів — вищий орган виконавчої влади. Центральними органами виконавчої влади в Україні є міністерства, державні комітети, а місцевими — обласні та районні державні адміністрації, голови місцевих державних адміністрацій та їх управління.

Судова влада — незалежна влада, що охороняє право, виступає арбітром у спорі про право, відправляє правосуддя.

Юрисдикція судів поширюється на всі правові відносини, що виникають у державі.

Функції судової влади:

- *охоронна* (охорона прав);
- *функція правосуддя* (захист, відновлення прав);
- *контрольно-наглядова* (за іншими гілками влади).

За Конституцією України до системи державних органів також входить і відповідно бере участь у розподілі владних функцій *Глава держави* — *Президент України*. Визначення статусу Президента України як глави держави підтверджують особливість і багатофункціональну сутність цієї державної посади.

Загальну систему функцій Президента України на сучасному етапі складають:

1) *забезпечення єдності державної влади.* Глава держави уособлює державну владу в цілому, об'єднує всі гілки державної влади, забезпечує спрямованість їхньої діяльності в спільному напрямі. Президент здійснює погоджувальну функцію стосовно діяльності різних гілок державної влади, виступає в ролі арбітра в разі виникнення непорозумінь між законодавчою і виконавчою гілками влади;

2) *представницька функція.* Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України;

3) *кадрова функція.* Глава держави бере участь у призначенні на посаду Прем'єр-міністра України, у призначенні і звільненні Генерального прокурора України, Голови Служби безпеки України та ін.

А також Президент виконує ряд функцій по забезпеченню державного суверенітету й національної безпеки України, реалізації основних прав і свобод громадян, нормотворчості та ін.

Розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади є поділом державної влади *по горизонталі*.

По вертикалі влада розподіляється між усіма органами та посадовими особами, що належать до тієї чи іншої гілки влади. Приміром, виконавча гілка влади в Україні поділяється на наступні виконавчі структури: Кабінет на чолі з прем'єром — міністерства — місцеві державні адміністрації (обласні та районні).

На думку Р.Мартинюка, *зміст принципу поділу функцій влади* в контексті конституційної моделі організації та функціонування державного механізму в Україні має полягати в наступному:

- структурно-функціональна визначеність кожного з державних органів, наявність в них власної компетенції, встановленої у спосіб, який не допускає домінування одного органу державної влади над іншим і довільне втручання їх у діяльність один одного, а також наявність системи відносин взаємоконтролю і противаг, що урівноважують один одного. Сказане особливою мірою стосується органів законодавчої та виконавчої влади, між якими має бути забезпечений баланс повноважень, що не допускає перенесення центру прийняття владних рішень, а тим більше всієї повноти влади на одного з них;

- гілки влади можуть мати різні джерела формування; кожна із гілок влади може мати свій термін повноважень, який не збігається з термінами повноважень інших гілок влади;

- закони повинні мати вищу юридичну силу і прийматись тільки законодавчим органом — Парламентом;

- виконавча влада має забезпечувати в основному виконання законів і тільки обмежено здійснювати нормотворчу функцію;
- судові органи незалежні й у межах своєї компетенції функціонують самостійно;
- владні гілки є автономними, водночас вони мають діяти узгоджено, не порушуючи принципу єдності державної влади та ін.

Принцип поділу влади доповнюється і поглиблюється системою «стримувань і противаг».

Система стримувань і противаг — це сукупність законодавчо закріплених повноважень, засобів, форм, методів, процедур, призначених для забезпечення реалізації принципу розподілу влади, недопущення домінування будь-якої гілки влади і досягнення динамічної стабільності між ними.

Предметом їх взаємовідносин є найбільш важливі сфери суспільного життя, які згідно з Конституцією потребують спільних дій органів законодавчої та виконавчої гілок державної влади, або кожної з них окремо, але стосовно одна одної. Такими є: законодавчий процес; бюджетний процес; здійснення парламентом функції контролю, в тому числі за дотриманням прав і свобод людини; здійснення органами державної влади кадрової політики; дострокове припинення повноважень органів державної влади; визначення основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики; введення режиму воєнного чи надзвичайного стану та ін.

Зазначена система допускає конкуренцію різних органів влади, наявність засобів для їх взаємного стримування і підтримування відносної рівноваги сил. Особливість функціонування системи стримувань і противаг полягає в тому, що, з одного боку, ця система сприяє співробітництву і взаємному пристосуванню органів влади, а з іншого боку — створює потенціал для конфліктів, які найчастіше вирішуються шляхом перемовин, угод і компромісів.

Суб'єктами системи стримувань і противаг за Конституцією України є Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд і Верховний Суд України. Дана система виражається насамперед через повноваження цих органів, що включають суворо визначені взаємні обмеження.

У Конституції України передбачені такі *механізми системи «стримувань і противаг»* (тобто спільні дії та взаємний контроль органів гілок влади України):

1. У законодавчому процесі:

- Верховна Рада приймає закони, Президент підписує їх або ж накладає вето (ст. 106 Конституції);

- Конституційний Суд контролює відповідність Конституції законів та інших правових актів Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 150 Конституції).

2. У бюджетному процесі (бюджет затверджує Верховна Рада, Кабінет Міністрів України пропонує проект бюджету та звітує про його виконання (ст. 116 Конституції).

3. У визначенні основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики України (Верховна Рада приймає рішення про схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів, визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, які репрезентують Кабінет Міністрів та Президент).

4. У кадровій політиці (спільні дії з призначення на ключові посади в державі):

- кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра визначає сформована парламентська більшість і пропонує її Президентові, який, у свою чергу, вносить відповідне подання до парламенту у п'ятнадцятиденний строк з моменту отримання такої пропозиції (ст. 106 Конституції);

- Верховна Рада призначає за поданням Президента — Генерального прокурора, Голову Служби безпеки України, Голову Антимонопольного комітету, Голову національного банку, Голову Фонду держмайна, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення, членів Центральної виборчої комісії і т.д. (ст. 85 Конституції);

- участь Верховної Ради і Президента у формуванні Ради Національного банку України (призначення половини складу — Верховною Радою і Президентом) (ст. 85 і 106 Конституції); Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (призначення половини складу — Верховною Радою і Президентом) (ст. 85 і 106 Конституції); Конституційного Суду (Президент, Верховна Рада та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України (ст. 148 Конституції).

5. У достроковому припиненні повноважень:

- Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111 Конституції);

- Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- а) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій;

- б) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

- в) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України;

- Верховна Рада України (за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України) може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію щодо недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 87 Конституції);

- Верховна Рада може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади (ст. 85 Конституції);

- Верховна Рада може достроково припинити повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції або законів (ст. 85 Конституції) України.

Отже, роль системи стримувань і противаг у взаємодії між органами державної влади в Україні є досить вагомою, оскільки проектує інтеграційний механізм (узгоджувальні процедури і інститути, а також механізми співпраці у здійсненні тих чи інших функцій держави) та систему взаємного контролю трьох гілок влади.

Закріплення в Конституції України системи стримувань і противаг як засобу організації державної влади ще не означає, що існує вироблений та випробуваний на практиці дійовий механізм функціонування згаданої системи.

Отже, чинна Конституція України закріпила якісно нову організацію державної влади. Відмовившись від ієрархічної, вертикальної системи організації державної влади, яка існувала в Україні до здобуття незалежності, вона сприйняла загальноєвропейський принцип організації державної влади — принцип поділу її на законодавчу, виконавчу і судову. У сукупності державні органи України становлять єдину систему центральних органів, склад якої об'єктивно впливає з принципу єдності державної влади в Україні.

2.3.3. Верховна Рада України в системі відносин органів державної влади

Найвищим і єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада (парламент) України. Верховна Рада як інститут законодавчої та представницької влади відіграла значну роль у створенні демократичних засад державного будівництва в Українській державі і за роки незалежності пройшла значний еволюційний шлях. Доцільно виділити п'ять основних етапів у становленні і розвитку українського парламенту.

Перший етап: 1990—1994 рр. Перший доконституційний період, який характеризувався пошуками моделей розвитку як всієї держави, так і парламенту зокрема. Вихідним пунктом аналізу еволюції українського парламенту є 1990 р., оскільки Верховна Рада УРСР, обрана того року, продовжила свої повноваження за часів незалежної України та офіційно визнана Верховною Радою України I скликання.

Верховна Рада I скликання прийняла цілу низку законодавчих актів, які мали основоположний характер у здійсненні зовнішньої і внутрішньої політики, серед них — Декларація «Про державний суверенітет України», «Акт проголошення незалежності України» та ін. Проте парламент не зміг ухвалити закони, що забезпечили б сталий розвиток економіки країни.

На період проголошення незалежності Верховна Рада діяла на підставі Конституції УРСР 1978 р. і Тимчасового регламенту засідань Верховної Ради Української РСР,

затвердженого постановою від 22 травня 1990 р. Ці два документи визначали загальні засади діяльності парламенту, але чіткої регламентації процедурних питань не давали, особливо у сферах законодавчого процесу, статусу народного депутата, взаємодії парламенту та інших гілок влади. В той період на законодавчому рівні не було чітко розмежовано компетенцію у прийнятті постанов, розпоряджень, указів між гілками влади, що постійно викликало суперечності, непорозуміння та протистояння, виразно виявлялися тенденції до перетягування функцій між виконавчою і законодавчою владою, попри проголошення принципу розподілу влади.

Чимало функцій Верховної Ради виконували інші державні органи. Так, Закон України від 18 листопада 1992 р. визначив, що строком до 21 травня 1993 р. Кабінет Міністрів має повноваження видавати декрети у сфері законодавчого регулювання з питань щодо відносин власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення. Також зазначено, що ці декрети мають силу закону і можуть зупиняти дію конкретних законодавчих актів або вносити до них зміни і доповнення.

Але, з іншого боку, досить часто парламент не дотримувався своїх повноважень, беручи на себе функції виконавчої влади. Така невизначеність і нечітке формулювання статусу парламенту та інших органів державної влади мали свій наслідок. В середині 1993 р. виникла парламентсько-президентська криза, наслідком якої стали дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України в 1994 р.

Другий етап: 1994—1996 рр. Етап розпочався з парламентськими виборами у 1994 р. і завершився ухваленням Конституції України в червні 1996 р. Вибори до Верховної Ради II скликання у березні 1994 р. відбувалися за мажоритарною системою і мали демократичний характер. До парламенту були обрані представники різних політичних та ідеологічних течій, зокрема — представники 13 політичних партій. Це дало змогу, з формальної точки зору, переважно адекватно представити інтереси різних суспільних верств. Водночас наступна діяльність Верховної Ради засвідчила, що вона не змогла вирішити належним чином проблеми соціально-економічного розвитку.

В даний період загострилося протистояння між новообраним Парламентом та Президентом України навколо визначення конституційного обсягу повноважень кожного з цих інститутів влади в державно-політичній системі України.

Тривалий і конфліктний процес узгодження позицій між Президентом і Верховною Радою завершився 8 червня 1995 р. прийняттям *Конституційного договору*. Згідно з Договором, Верховна Рада втратила частину повноважень, закріплених Конституцією 1978 р., зокрема право затверджувати запропоновані Президентом кандидатури на посади прем'єр-міністра, міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ, а також право самостійно призначати Генерального прокурора України, голову Служби безпеки України, голову правління Національного банку України та ін.

Перебіг подій після прийняття Конституційного договору засвідчив, що цей документ не вирішив головної проблеми — суперечностей між Парламентом і Президентом. Це прискорило розробку проекту Конституції України.

Важливим результатом конституційного процесу стало прийняття 28 червня 1996 р. *Конституції України*, згідно з якою Верховна Рада закріпила якісно нову організацію державної влади — поділу її на законодавчу, виконавчу та судову.

Верховна Рада України, за Конституцією, остаточно втратила колишній статус найвищого органу державної влади, але вперше набула всіх основних рис статусу парламенту України — єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, однопалатного, постійно діючого органу законодавчої влади України. Новий конституційно-правовий статус Верховної Ради України суттєво відрізняється від встановленого Конституцією України 1978 р. та Конституційним договором від 8 червня 1995 р.

Важливою рисою українського парламенту як органу законодавчої влади стала єдність, універсальність у системі органів державної влади, що було зумовлено насамперед унітарним характером нашої держави, тобто державним устроєм, поділом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, внутрішньою структурою парламенту та іншими обставинами.

Парламент України визначався пріоритетним органом у системі органів державної влади України і здійснював законодавчу владу, беручи участь у формуванні органів виконавчої і судової влади, став загальним представником народу і виразником його волі, мав багатогранні відносини з іншими органами державної влади та з суб'єктами політичної системи: політичними партіями, громадськими об'єднаннями тощо.

Повноваження Верховної Ради України визначені ст. 85 Конституції України. До них, зокрема, належали: внесення змін до Конституції України; прийняття законів; затвердження Держбюджету України; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів; надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра; усунення з посади Президента в порядку імпічменту; призначення третини складу Конституційного Суду України та ряд інших.

Нова Конституція визначала і *термін повноважень* парламенту, його кількісний склад, особливості і підстави дострокового припинення повноважень та цілий ряд інших питань діяльності і функціонування. Зокрема в ст. 77 Конституції України визначено, що чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України; позачергові вибори призначає Президент України і проводяться вони в період 60 днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради; Верховна Рада є повноважною за умови обрання не менш як 2/3 її складу (ст. 82 Конституції України).

Згідно з Конституцією України Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів, що обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права, шляхом таємного голосування терміном на чотири роки (ст. 76 Конституції України). Верховна Рада України успадкувала свою структуру від Верховної Ради УРСР, тобто залишилась однопалатним парламентом.

Третій етап: 1996—2002 рр. Етап розпочався після ухвалення Конституції України в 1996 р. Ключовою ознакою етапу є продовження конфлікту між Парламентом і Президентом України Л.Кучмою, що виявлявся в постійних спробах перерозподілу повноважень між главою держави та Верховною Радою через внесення змін до Конституції, прийняття законів, що реалізують її положення.

Прогресивним кроком у розвитку українського парламентаризму стало вдосконалення виборчої системи та перехід до змішаної виборчої системи, на основі якої була сформована половина парламенту навесні 1998 р.: з 450 депутатів — 225 обираються в одномандатних виборчих округах на підставі відносної більшості (мажоритарна система), а 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на підставі пропорційного представництва (пропорційна система).

На початок роботи першої сесії у Верховній Раді утворилися вісім фракцій політичних партій і блоків, що подолали 4% бар'єр. В парламенті були представлені Комуністична партія України (КПУ), Народний Рух України (НРУ), блок Селянської партії України (СелПУ) і Соціалістичної партії України (СПУ), Партія зелених України, Народно-демократична партія України, ВО «Громада», Прогресивна соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана). Утворення груп і фракцій відбувається як за ідеологічною, партійною, так і за регіональною та корпоративною ознаками. Політична структуризація Верховної Ради за ознакою «ліві — не ліві політичні сили» поступово відходить на другий план, актуальності набуває поділ по лінії «пропрезидентські — антипрезидентські сили». Стійка більшість політичних сил так і не була утворена, вона мала переважно ситуативний характер, політична структура Верховної Ради була вкрай нестабільною. Це пояснюється, зокрема, відсутністю у потенційної більшості важливих впливів на формування уряду та впливом глави держави на формування фракцій (груп) у парламенті.

Четвертий етап: 2002—2004 рр. Етап розпочався з обранням у березні 2002 р. Верховної Ради IV скликання. Його завершення пов'язано з обранням нового Президента України В.Ющенка та прийняттям змін до Конституції в грудні 2004 р.

На парламентських виборах 2002 р. за партійними списками представники опозиційних партій і блоків (Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), КПУ, СПУ) разом здобули понад 57% голосів виборців, тоді як пропрезидентські партії і блоки (Блок «За Єдину Україну!», СДПУ(о)) — втричі менше (понад 18%). Політична структуризація парламенту відбувалася за критерієм ставлення до Президента України:

«пропрезидентські — антипрезидентські сили». На початку роботи новообраної Верховної Ради в ній нараховувалося шість фракцій, що відповідало кількості партій і блоків, які подолали виборчий бар'єр.

Ключовою ознакою даного етапу еволюції парламенту була зміна характеру стосунків між опозиційною частиною парламенту та Президентом, загострення боротьби між ними, зумовлене наближенням президентських виборів 2004 р.

П'ятий (сучасний) етап: з 2004 рр. Початок нового етапу у розвитку парламентських інституцій, що зумовлено розбудовою парламентсько-президентської моделі форми правління в контексті політичної реформи.

Згідно з внесеними до Конституції корективами, повноваження глави держави і парламенту перерозподіляються на користь останнього. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» суттєво розширює насамперед кадрові і контрольні повноваження парламенту. Зокрема, парламент дістав такі *кадрові повноваження*:

а) висунування кандидатури для призначення на посаду Прем'єр-міністра України, призначення Прем'єр-міністра України за поданням Президента України (ст.83 Конституції України);

б) призначення за поданням Президента України Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, звільнення їх з посад (ст. 83 Конституції України);

в) призначення за поданням Прем'єр-міністра України всіх членів Кабінету Міністрів (крім, відповідно, Міністрів оборони та закордонних справ), Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення відповідних осіб з посад (ст. 85 Конституції);

г) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України (ст. 85 Конституції);

д) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України, висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади (ст. 85 Конституції);

е) прийняття відставки Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України в цілому та окремих членів Кабінету Міністрів України;

є) право на призначення на посади і звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України (ст. 85 Конституції) та ін.

Інші зміни Конституції у сфері законодавчої влади:

1. Збільшується строк повноважень Верховної Ради з чотирьох до п'яти років (ст. 75, 76 Конституції).

2. Закон «Про внесення змін до Конституції України» суттєво розширив підстави дострокового припинення повноважень народних депутатів України. Зокрема, з метою забезпечення політичної структуризації парламенту, запобігання міжфракційним переходам народних депутатів України, у Законі (ст. 81 Конституції) було закріплено принципово нове положення, відповідно до якого невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або вихід народного депутата України із складу такої фракції має наслідком дострокове припинення його повноважень на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.

Однак підставою дострокового припинення повноважень народного депутата є лише його невходження або вихід за власним бажанням зі складу фракції. Таким чином, формально залишаючись членом фракції, депутат може не бути ним фактично — брати участь у засіданнях іншої фракції, голосувати всупереч інтересам своєї фракції і т.п. Вітчизняна практика функціонування Верховної Ради п'ятого скликання підтверджує цю тезу.

Ряд конституційних поправок є процедурно не визначеними, зокрема щодо процедур формування парламентських коаліцій, процесу проходження кандидатури Прем'єр-міністра, формування Кабінету Міністрів та ін. Приміром, Конституція України не дає відповіді на запитання: як має діяти парламент, якщо Президент України не вносить подання про призначення Прем'єр-міністром України особи, кандидатура якої була висунута коаліцією депутатських фракцій.

Перебування на посаді Президента України В. Ющенко, до певної міри, зберігає політичну структуризацію Верховної Ради за критерієм «пропрезидентські --

антипрезидентські сили», що підтверджує партійно-політичний склад Верховної Ради V скликання. За результатами чергових виборів до Верховної Ради, які відбулися у березні 2006 р. за пропорційною виборчою системою, до парламенту потрапило 6 політичних партій і блоків: Партія регіонів, БЮТ, Блок «Наша Україна», СПУ, КПУ. Після тривалих перемовин щодо утворення парламентської більшості з чіткою антипрезидентською позицією виступають Партія регіонів, СПУ, КПУ, об'єднані в Антикризисну коаліцію. Протягом першої половини 2007 року в державно-владному трикутнику «Верховна Рада — Кабінет Міністрів — Президент» не вдалося досягти конструктивної взаємодії, наслідком чого стала політична криза і серія указів Президента про розпуск Верховної Ради. Позачергові вибори були призначені на вересень 2007 р.

Підбиваючи підсумок, хочемо відзначити, що розвиток українського парламентаризму відбувався у загальноєвропейському руслі, на спільних для всього світу і Європи правових цінностях: поділ влади, інституціоналізація парламентської діяльності, демократичні засади цієї діяльності, демократичні форми впливу парламенту на інші форми державної діяльності.

Однак, крім прогресивних здобутків українського парламентаризму, виявилися й недоліки, зумовлені незавершеністю концепції конституціоналізму, серед яких наступні: недостатнє обґрунтування ролі та місця парламенту в системі органів державної влади; неврегульованість відносин окремих гілок влади та органів державної влади, яку, на жаль, не пододала конституційна реформа.

2.3.4. Інститут президентства в Україні: етапи становлення і порядок взаємодії з іншими органами влади

На початку 1990-х років Україна, як і всі пострадянські та постсоціалістичні країни, стала перед вибором, яку політичну модель доцільно розбудувати в державі. Більшість науковців, політиків дійшли висновку — інститут президентства історично виправдав себе в багатьох країнах світу. Тому становлення інституту Президента України було ключовим у реформуванні державної влади, пов'язаним з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу.

До основних підстав введення інституту президентства в незалежній Україні можна віднести:

а) наявність в Україні історичних традицій республіканської форми правління та поділу влади, а також досвіду розбудови президентських інституцій в політичній історії України (зокрема за часів УНР);

б) інституціоналізація поста Президента СРСР в 1990 році і неможливість керівництва СРСР зупинити процес розпаду СРСР;

в) суб'єктивні підстави введення інституту президентства і обрання Президента України були пов'язані із зіткненням інтересів окремих політичних сил, котрі були не в змозі на початку 90-х років здобути більшість в парламенті, але мали можливість впливати на конкретну особу — Президента.

Нинішній інститут президентства в Україні склався не відразу. Спочатку Президент за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави і главою виконавчої влади, а нині, за чинною Конституцією, є суто главою держави.

У своєму розвитку інститут президентства пройшов кілька *етапів*.

І етап: 1991 — 1995 рр. У цей період відбулося закладення основ для функціонування напівпрезидентської (президентсько-парламентської) форми правління.

Президентська посада вперше з'явилася в Україні згідно із Законом УРСР від 5 липня 1991 р. «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Тоді ж було прийнято Закон «Про вибори Президента Української РСР».

Перші вибори Президента у незалежній Україні відбулися 1 грудня 1991 р. Всього на найвищу посаду претендувало 6 кандидатів: Л. Кравчук, В. Чорновіл, В. Гриньов, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, І. Юхновський. Першим Президентом України, обраним на загальних виборах, став Л. Кравчук, якого підтримала більш як половина населення країни вже в першому турі.

Згідно з законодавством Президент проголошувався главою держави і главою виконавчої влади.

Як *глава держави* Президент України виконував наступні функції: був гарантом національної безпеки, свободи громадян, державного суверенітету, додержання Конституції та законів; мав проводити у життя Конституцію і закони України, представляти державу у міжнародних відносинах, вживати заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки.

Як *глава виконавчої влади* Президент України мав здійснювати керівництво та спрямовувати виконавчу діяльність уряду — Кабінету Міністрів. За ним закріплювалось право пропонувати для затвердження Верховною Радою України кандидатури Прем'єр-міністра та вносити до парламенту пропозицію про звільнення з посади Прем'єр-міністра; звільняти з посад всіх членів уряду (крім Прем'єр-міністра, згоду на звільнення якого мала дати Верховна Рада); право скасовувати акти Кабінету Міністрів, міністерств, відомств та органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим; право на реорганізацію та ліквідацію міністерств, відомств та інших органів державної виконавчої влади та право на призначення і звільнення з посад керівників цих органів; подавати на розгляд Верховної Ради проект держбюджету, що надавало Президенту шанс реально керувати діяльністю уряду. Президент став суб'єктом законодавчого процесу, оскільки мав право брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради, мав можливість як підписувати закон, так і накладати на нього вето. До прийняття нової Конституції отримував право ухвалювати укази з питань економічної реформи, які не були врегульовані законами України. Однак ці укази підлягали наступному затвердженню у Верховній Раді.

Обмеження стосувалися переважно кадрової сфери. Насамперед, відмітимо суттєву залежність Президента від парламентської більшості. За Конституцією без підтримки Верховної Ради Президент не мав змоги ані відправити Прем'єр-міністра у відставку, ані провести призначення на цю посаду. Верховна Рада, у свою чергу, могла відправити Президента у відставку.

II етап: 1995 — 1996 рр. Період наближення вітчизняного владного механізму до президентської форми правління відповідно до Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 року.

Серед основних повноважень Президента України за Конституційним договором можна назвати: право призначати Прем'єр-міністра; право формувати уряд; право призначати та звільняти вище командування Збройних Сил; подання кандидатури для призначення Верховною Радою Голови Конституційного Суду; право призначати половину складу Конституційного Суду; право подавати кандидатури для призначення Верховною Радою на посади Голови Верховного Суду, Голови Вищого арбітражного суду, Голови Національного банку України; створення, реорганізація та ліквідація міністерств, відомств та інших органів державної виконавчої влади; скасування актів центральних та місцевих органів державної виконавчої влади; управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності та ін.

О.Погорілко зазначає, що за Конституційним договором політична система України отримала «сильного» Президента та «слабкого» Прем'єр-міністра. Так, за ст. 30 Конституційного договору «Прем'єр-міністр організує та координує роботу уряду, діючи в межах, визначених Президентом». «Слабкість» Прем'єр-міністра порівняно із «могутністю» Президента досягалась ще й тим, що уряд узагалі, а Прем'єр-міністр, зокрема, були виведені поза межі парламентського впливу і контролю. Якщо за колишньою Конституцією Президенту була потрібна згода парламенту для того, щоб призначити Прем'єр-міністра чи відправити його у відставку, то за Конституційним договором ці процедури відбувались без участі парламенту.

III етап: 1996 — 2004 рр. Це період повернення до президентсько-парламентської форми. Конституційний договір, ухвалений у Києві 8 червня 1995 р., завершувався визнанням необхідності прийняття нової Конституції в термін не пізніше одного року з дня підписання цього документу. Верховна Рада ухвалила Конституцію України 28 червня 1996 р.

Нова Конституція України формально виводить Президента України за межі виконавчої влади взагалі та уряду зокрема. Стаття 102 Конституції визначає Президента главою держави, тобто він є уособленням держави і державної влади в цілому, а не якоїсь її окремої гілки, що обумовлено колом повноважень, його роллю та місцем у політичному житті суспільства. Як глава держави Президент виступає від її імені, гарантує державний суверенітет, територіальну цілісність України, додержання Конституції, прав і свобод громадян. Крім того, як і раніше, Президент здійснює керівництво зовнішньою політикою, представляє Україну у міжнародних

відносинах, є Головнокомандувачем Збройних Сил України, очолює Раду Національної безпеки.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років (ст.103 Конституції).

Повноваження Президента України, закріплені у ст. 106 Конституції, можна поділити на декілька груп, серед яких насамперед треба виділити такі:

1) представницькі повноваження, які дістають вияв тоді, коли Президент України представляє нашу державу в міжнародних відносинах, приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників інших держав;

2) повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради, наприклад, припинення її повноважень, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатись;

3) повноваження у сфері законодавства, зокрема ті, що стосуються призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України, право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради;

4) повноваження, пов'язані з призначенням та звільненням з посад членів Кабінету Міністрів та інших посадових осіб. Приміром, Президент призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України і припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку; призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах та ін.;

5) повноваження у сфері забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони країни. Наприклад, очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;

6) повноваження в галузі правосуддя: призначає третину складу Конституційного Суду України, а також утворює суди у визначеному законом порядку (утворення судів) та ін.

Стисло проаналізувавши коло повноважень Президента України за Конституцією, можна констатувати — Основний Закон створює правове поле, згідно з яким глава держави залишається домінуючим елементом вітчизняної політичної системи. Цьому навіть не заважає факт виведення Президента за межі виконавчої влади.

На президентських виборах 1999 р. переможцями першого туру вийшли Л.Кучма і П.Симоненко з результатами — 36,49 % та 22,24 % відповідно. У другому турі переміг Л.Кучма з результатом 56,25 % (15870722 голоси).

В даний період йде посилення президентських інституцій, зокрема однієї з найважливіших — *Адміністрації Президента*. Високий рівень владних повноважень, сконцентрованих у руках Л.Кучми, зумовив перетворення цього допоміжного органу у потужну інституцію, через яку і з допомогою якої він здійснював безпосередню виконавчу владу в державі.

Протягом 2001 — 2004 років з'явилося дуже багато проектів конституційної реформи, і зміни повноважень Президента зокрема. Але лише гостра політична криза, яка розгорнулася в країні під час виборчих перегонів 2004 р., особливо після другого туру президентських виборів, змусила основні політичні сили звернутися до питання перегляду повноважень Президента України.

Закон України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-15 від 8 грудня 2004 р. був компромісом між різними політичними акторами, представленими у Верховній Раді. Даний Закон виступив умовою і одночасно гарантом проведення повторного голосування 26 грудня 2004 р. Зміни в Законі передбачили суттєвий перерозподіл повноважень між гілками влади і розбудову парламентсько-президентської моделі.

IV етап з 2004 р. Прийняття проекту конституційної реформи, змістом якої є перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки.

Запроваджена у 2006 р. політична реформа суттєво вплинула на роль і місце інституту президентства у сучасній політичній системі України.

Обмеження ролі Президента України полягало в наступному:

1. Президент став залежним від Верховної Ради щодо визначення кандидатури на посаду Прем'єр-міністра (ст. 85 Конституції України).
2. Президент України втратив своє право відправлення Прем'єр-міністра у відставку. Відповідно до ст. 87 лише Верховна Рада України може прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України.
3. Скоротився вплив Президента на призначення міністрів. Лише Міністр оборони та Міністр закордонних справ призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України (ст. 106 Конституції), інші члени Кабінету Міністрів призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра України. Відповідно, Президент втратив право і на звільнення міністрів.
4. Суттєво обмежено вплив Президента на діяльність Кабінету Міністрів. За новими повноваженнями він матиме право лише призупиняти дію актів Кабінету Міністрів України (а не скасовувати, як раніше) з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо визначення їх конституційності (ст. 106 Конституції).

Попри вищевказані обмеження за Президентом України збережено досить *широке коло повноважень*.

1. Президент після реалізації конституційної реформи значною мірою впливатиме на діяльність Кабінету Міністрів України через:

а) призначення Президентом голів місцевих державних адміністрацій, хоч і «за поданням Кабінету Міністрів України». Так звані «губернатори» призначаються і звільняються саме указами Президента України;

б) видання указів з питань зовнішньої політики та національної безпеки, охорони прав і свобод громадян (оскільки під поняття «національної безпеки» і «охорони прав і свобод громадян» підпадають будь-які сфери суспільного життя, Президент впроваджуватиме свою політику через свої укази, і може не враховувати позицію Кабінету Міністрів);

в) непідконтрольність Кабінету Міністрів Голови СБУ, міністрів закордонних справ та оборони, які призначаються і звільняються без участі уряду;

г) також важливим є те, що Президент України згідно з Конституцією «зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності» (п. 15 частини першої ст. 106 Конституції України).

2. Приховані резерви політичного впливу є в Президента при внесенні кандидатури для призначення Верховною Радою на посаду Прем'єр-міністра України. Політична реформа передбачає, що «кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій» (ст. 114 Конституції), і потім ця кандидатура затверджується Верховною Радою.

3. Розгляд питання відповідальності Кабінету може ініціюватися як парламентом, так і Президентом (ст. 113 Конституції).

4. Важливе місце займає Президент і в законодавчому процесі. В Конституції зазначено: «Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово» (ст. 93 Конституції). Кабінет Міністрів такої прерогативи щодо законопроектів не має.

5. Розширено можливості Президента для *розпуску Верховної Ради*. Якщо в редакції зразка 1996 року Президент може припинити повноваження Верховної Ради лише в тому випадку, коли протягом 30 днів чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися, то згідно з новою редакцією ст. 90, Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо:

а) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до ст. 83 Конституції України;

б) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів;

в) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Однак саме рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України буде прийматися Президентом України не самостійно, а лише після консультацій з Головою Верховної Ради, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді.

Отже, конституційна реформа ввела таку форму правління, коли Президент і надалі наділений досить широкими конституційними повноваженнями, а уряд, який уже спирається на парламентську більшість, не має достатніх конституційних важелів, притаманних урядам європейських держав.

Таким чином, інститут президентства в Україні перебуває у стані безперервної трансформації, детермінуючи зміст та інтенсивність перебігу політичного життя країни. Підсумовуючи зміни, які відбувалися в обсязі повноважень Президента України, слід зазначити, що найвищий рівень їх був забезпечений від часу прийняття Конституційного договору і до прийняття нової Конституції. Є певна надія, що реалізація політичної реформи стабілізує даний інститут, внесе відповідну корекцію в існуючу модель політичної системи.

2.3.5. Особливості становлення та функціонування Кабінету Міністрів України

Проблема інституціоналізації виконавчої гілки влади та нормативного визначення механізмів й організаційних форм здійснення притаманних їй функцій у системі поділу влади в незалежній Україні і до сьогодні залишається однією з найважливіших у політико-правовій сфері.

На момент проголошення Декларації «Про державний суверенітет» від 16 липня 1990 р. повноваження виконавчої влади були визначені главою 13 Конституції УРСР 1978 р., проте чіткої регламентації процедурних питань роботи, що відповідало б демократичним зразкам, не було. Рада Міністрів УРСР за Основним Законом 1978 р. визначалася як «вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади» (ст.115). Тому 18 квітня 1991 р. Верховна Рада Української РСР з метою вдосконалення структури державного управління постановила утворити Кабінет Міністрів Української РСР, після створення якого Рада Міністрів УРСР склала свої повноваження.

Після набуття чинності Закону Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції Української РСР у зв'язку із вдосконаленням системи державного управління» від 21 травня 1991 р. Кабінет Міністрів Української РСР став найвищим органом державного управління. Але найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади проголошувався Президент.

Інформуючи про подальше реформування в системі виконавчої влади, потрібно відзначити наступні кроки.

Важливим етапом у подальшому реформуванні в системі виконавчої влади і становленні українського уряду була Постанова Кабінету Міністрів від 8 липня 1993 р., коли було затверджено Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України та його Президії. Український уряд поступово трансформувався від адміністративно-командної системи управління державою до демократичного виконавчого інституту влади, який забезпечував здійснення державної політики та виконання законодавства.

Значною віхою в інституціоналізації Кабінету Міністрів було підписання *Конституційного договору*, за яким було визначено, що уряд України — Кабінет Міністрів — є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним. У межах своїх повноважень Кабінет Міністрів України:

1) забезпечував здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, виконання Конституції і законів України, постанов Верховної Ради України, указів і розпоряджень Президента України;

2) вживав заходів щодо забезпечення державного суверенітету, національної безпеки і обороноздатності України, її територіальної цілісності і економічної самостійності;

3) здійснював заходи щодо забезпечення прав і свобод громадян, законності і правопорядку, боротьби із злочинністю, охорони прав власності;

4) забезпечував проведення економічних реформ, становлення, розвиток і стабільність ринкової економіки, її соціальну орієнтованість, розробляє і виконує загальнодержавні програми соціально-економічного і культурного розвитку України;

5) здійснював управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності, та визначає форми взаємодії із суб'єктами інших форм власності;

6) забезпечував проведення державної політики у галузі фінансів, податків, цін та оплати праці, митній справі;

7) здійснював державну політику в галузі освіти, науки, культури і охорони здоров'я та ін. (ст. 31 Договору).

На думку О. Лисенка, саме цей період заклав основу для становлення системи виконавчої влади, яку ми маємо зараз, з усіма її проблемами та недоліками. Але, не зважаючи на це, перші п'ять років становлення та функціонування незалежного уряду дали поштовх розвитку інституту виконавчої влади європейського зразка.

Конституція 1996 р. проголосила Кабінет Міністрів України «вищим органом у системі органів виконавчої влади», одночасно не пов'язуючи прямо пост Президента України з системою виконавчої влади.

Відповідно до положень статей 85, 106 та 114 Конституції 1996 року Кабінет Міністрів формується наступним чином. Глава уряду — Прем'єр-міністр України призначається Президентом за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України, а персональний склад Кабінету Міністрів призначається главою держави за поданням Прем'єр-міністра (п.10 ст. 106 Конституції). Останнє положення є аналогічним і щодо призначення керівників інших структур виконавчої влади — центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій. Таким чином, очевидною є визначальна роль Президента України в цих процесах.

Розділ VI Конституції регламентував основні повноваження Кабінету Міністрів України та місцевих державних адміністрацій. Зокрема відповідно до ст. 116 Конституції уряд мав забезпечувати державний суверенітет і економічну самостійність України, розробляти проект закону про Державний бюджет України, виконувати його та подавати про це звіт Верховній Раді, створювати рівні умови розвитку всіх форм власності, здійснювати управління об'єктами державної власності згідно з законом, забезпечувати проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування.

Найважливішою функцією Кабінету Міністрів було визначено систематичний нагляд за виконанням вимог Конституції та законів України, актів Президента України органами виконавчої влади всіх рівнів та прийняття заходів по усуненню їх порушень.

Було побудовано виконавчу вертикаль, згідно з якою Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади. Центральні органи управління, що входять до системи виконавчої влади, перебувають в його безпосередньому віданні і йому підпорядковуються. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Уряд згідно з ч. 2 ст. 113 визначався відповідальним перед Президентом України та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді у межах, передбачених у ст. 85, 87 Конституції.

В основу діяльності Кабінету Міністрів України було покладено Програму його діяльності, яку схвалювала Верховна Рада України (п. 11 ст. 85 Конституції). Було також передбачено й підстави для відставки Кабінету Міністрів України, якими може бути відповідне рішення Президента України або прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри (п. 6 ст. 115 Конституції).

За Конституцією було також визначено відносини Верховної Ради з Кабінетом Міністрів, які визначалися передусім законами, що приймає Верховна Рада, і які орган виконавчої влади зобов'язаний неухильно виконувати. Найбільш сильного впливу законодавчої влади Кабінет Міністрів зазнає в процесі затвердження бюджету, яке давало можливість фінансового контролю за діяльністю уряду. Вкрай важливим є також і те, що Верховна Рада після прийняття Конституції надавала згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра (п. 12 ст. 85 Конституції) та здійснювала контроль за діяльністю Кабінету Міністрів (п. 13 ст. 85 Конституції).

Вітчизняна система конституційних стримувань і противаг, за Конституцією 1996 року, у питанні формування виконавчої влади полягала у наступному. Кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра Президент обирає на свій розсуд, але призначити його міг тільки за згодою парламенту. Відповідно члени уряду призначалися Президентом за поданням Прем'єр-міністра, але програма сформованого таким чином кабінету підлягала схваленню парламентом — у протилежному разі уряд не міг приступити до своїх обов'язків. При цьому у своїй відставці уряд був залежним як від парламенту, так і від особистого рішення Президента.

У зв'язку з цим постає питання щодо *структури вищої виконавчої влади* в Україні. Слід зазначити, що проблема числа і статусу фактичних володарів вищої виконавчої влади особливого значення набуває саме в умовах змішання елементів президентства і парламентаризму. У цьому разі виконавчу гілку влади фактично вінчають два органи — Президент, який обирається народом, і уряд, сформований сумісними зусиллями глави держави і парламенту. Відповідно, й в Україні за Конституцією 1996 року *дуалізм виконавчої влади* проявлявся у наявності її «складного центру». При цьому відношення суб'єктів, що вінчали виконавчу гілку влади, до неї не було однаковим: якщо уряд входив до неї як орган, формально проголошений вищим органом виконавчої влади (ст. 113 Конституції), то Президент — лише функціонально, завдяки своїм повноваженням у сфері виконавчої влади.

Оскільки розділ Конституції про Кабінет Міністрів був не в змозі охопити всі аспекти його діяльності, які потребували законодавчого регулювання, Конституція (ст. 120) передбачала прийняття окремого закону щодо цього питання. Зазначалося, що в ньому будуть більш докладно визначені повноваження та організація діяльності, порядок формування та склад Кабінету Міністрів, його відносини з Президентом, Верховною Радою, іншими органами виконавчої влади.

Незважаючи на певні упущення, прийняття Конституції стало важливим етапом у розвитку інституту виконавчої влади, оскільки було визначено основні принципи і напрями роботи Кабінету Міністрів України. Подальша практика впровадження положень засвідчила, що Основний Закон не врегулював чимало особливостей роботи виконавчої влади.

Зрозуміло, що згодом постало питання про необхідність зміни Конституції в частині організації та функціонування виконавчої влади. Тим більше міністерства та інші центральні органи виконавчої влади піддавалися організаційним змінам досить часто. Так, з часу набуття чинності Указу Президента України від 15 грудня 1999 р. «Про систему центральних органів виконавчої влади» до нього вносились зміни 36 разів за період з 2000 по 2004 р. Тобто центральні виконавчі структури перебували в стані перманентного реформування.

Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року вніс зміни в порядок формування та функціонування Кабінету Міністрів та центральних органів публічної адміністрації. Відзначимо найбільш суттєві:

1. *Зміни у кадровому напрямі* (порядку призначення і звільнення керівників органів виконавчої влади):

- На відміну від попередньої редакції Основного Закону, Прем'єр-міністр України призначається не главою держави, а парламентом (ст. 114 Конституції). Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра вносить Президент за пропозицією коаліції депутатських фракцій або однієї депутатської фракції, до якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Після цього глава уряду, у разі прийняття рішення парламентом, призначається на свою посаду.

- Істотно змінено порядок призначення та звільнення із займаних посад керівників як членів уряду, так і інших центральних органів виконавчої влади:

- а) Міністр оборони, Міністр закордонних справ та Голова Служби безпеки України призначаються Верховною Радою за поданням Президента (ст. 114 Конституції);

- б) інші члени Кабінету Міністрів, голова Антимонопольного комітету, Голова Державного комітету телсбачення та радіомовлення, Голова Фонду державного майна призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра (ст. 85 Конституції);

- в) усі інші керівники центральних органів виконавчої влади призначаються Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра (ст. 116 Конституції).

- Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України, а не новообраним Президентом, на відміну від згадуваної норми статті 115 попередньої редакції Конституції.

З перелічених положень випливає, що повноваження Президента стосовно кадрової політики у сфері виконавчої влади зменшено та передано: насамперед до українського парламенту, але й, чималою мірою — до уряду та його глави.

2. *Зміни в організаційному напрямі*. Законом від 8 грудня 2004 року повноваження утворювати, реорганізовувати та ліквідувати міністерства та інші центральні органи виконавчої влади вилучено з компетенції Президента та передано Кабінету Міністрів України (ст. 116 Конституції).

3. Вилучено з компетенції глави держави право скасовувати акти українського уряду (ст. 106 Конституції). Відповідно до запроваджуваних змін Президент може лише зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду щодо їх конституційності.

4. Статтею 114 Конституції в редакції 1996 року було передбачено, що до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. В аналізованому нами законі від 8 грудня 2004 року цю норму змінено в частині відсутності вказівки на кількість віце-прем'єр-міністрів.

Прийняті зміни певною мірою усувають розглянуті на початку суперечності положень Конституції 1996 року щодо подвійного центру публічної адміністрації, які були однією із причин недостатньо ефективного функціонування вищих органів державної влади в Україні. З окреслених норм випливає, що центр тут таки переходить до уряду, а згадувана роль апарату президента об'єктивно зменшується. Проте ці зміни, як відомо, приймалися в умовах жорсткого політичного протистояння під час Помаранчевої революції, не були піддані достатньому аналізу, і у зв'язку з цим, не завжди є логічними та послідовними.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що без наявності в країні ефективної, дієвої виконавчої влади не можна вести мову про її демократичність, гуманність, поступ до загальнолюдських цінностей, оскільки відсутність такої влади в будь-якому випадку приведе до утвердження тоталітаризму. Тому, виходячи з вищевикладеного, зазначимо: для України в процесі державотворення необхідне чітке, законодавче визначення статусу органів виконавчої влади та процесуальної форми їх функціонування.

2.3.6. Судова система України

У правовій державі суд має вирішувати конфлікти у всіх сферах суспільних відносин на засадах законності, об'єктивності і неупередженості. Ефективність та демократичність судової системи в першу чергу характеризується можливістю надійно захищати права та свободи людини і громадянина, а не служити певному державному політичному режиму чи ідеології.

Судова система — це сукупність всіх судів, об'єднаних відповідно до їх компетенції, завдань і цілей, організації та функціонування, побудована на принципі територіальності та спеціалізації і ґрунтується на конституційних засадах правосуддя.

Що стосується судової системи України, то вона вже більше ніж шістнадцять років у процесі реформування.

Проголошення Декларацією «Про державний суверенітет України» принципу поділу влад викликало необхідність послідовних перетворень в галузі правосуддя, яке б дійсно і ефективно захищало права громадян у незалежній і демократичній державі.

Для подальшого аналізу становлення судової системи важливими є зміни до статті 112 Конституції 1978 р., згідно з якими було засновано Конституційний Суд, що обирався Верховною Радою Української РСР на десять років. У Законі зазначалося, що особи, які обрані до складу Конституційного Суду, не можуть одночасно входити до складу інших державних органів, діяльність і акти яких є піднаглядними Конституційному Суду, а також бути народними депутатами Української РСР чи належати до будь-яких політичних партій і рухів. Важливим є положення про те, що члени Конституційного Суду при виконанні своїх обов'язків є незалежними і підкоряються тільки Конституції.

28 квітня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила *Концепцію судово-правової реформи в Україні*, в якій було визначено основні напрями реформування судової системи держави. Концепція закликала до того, що судово-правова реформа повинна привести судову систему, а також всі галузі права у відповідність із соціально-економічними та політичними змінами, що відбулись у суспільстві. Головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади, визначеної Концепцією, стала пербудова судової системи, створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства. В ході реформи визнано за необхідність:

- гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади;
- реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою;
- створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади та ін.

Структурні зміни судової системи передбачалося проводити поетапно, на основі розвитку і зміни функцій існуючих судів з поступовим відокремленням ряду їх підрозділів в самостійні ланки судової системи із спеціальною підсудністю або в додаткові судові інстанції.

В рамках реформи 15 грудня 1992 р. було прийнято Закон України “Про статус суддів”, який визначав статус суддів з метою забезпечення належних умов для здійснення правосуддя, дотримання Конституції і законів України, охорони прав і свобод громадян. Було визначено, що згідно зі ст. 3 Закону судді у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежними, підкоряються тільки законові і нікому не підзвітні. Закон також встановлював особливості обрання суддів, гарантії незалежності суддів, дисциплінарну відповідальність, матеріальне і соціально-побутове забезпечення суддів та ін.

Важливою і радикальною віхою у становленні судової влади в Україні стало прийняття 28 червня 1996 р. *Конституції України*, яка визначала нову систему судоустрою, принципи здійснення судочинства в державі та закріпила гарантії права на судовий захист (безпосередньо саме судовій системі в Основному Законі приділено увагу розділом VIII (статті 124 — 131).

Ст. 6 Конституції визначила, що судова влада здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Стаття 124 Основного Закону встановлювала, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Відповідно до Конституції в Україні функціонує така *структура судових органів влади*.

В Україні діє два види судів — *Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції*, при цьому суди загальної юрисдикції утворюють систему судів, а Конституційний Суд України — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.

Система судів загальної юрисдикції складається з загальних і спеціалізованих судів окремих юрисдикцій.

Загальні суди — це місцеві суди (району, району у місті, міські та міськрайонні суди, військові суди гарнізонів), апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд АР Крим, військові суди регіонів, апеляційний суд ВМС України, Апеляційний суд України.

Спеціалізованими судами є господарські та адміністративні суди. Ці суди окремо становлять підсистему, що входить до системи судів загальної юрисдикції.

Господарські суди України складаються з місцевих господарських судів (суди АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя), апеляційних господарських судів у відповідних округах (7 апеляційних господарських судів, серед яких і Львівський апеляційний суд, який поширює свої повноваження на територію Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей), Вищого господарського суду.

Адміністративні суди складаються з місцевих адміністративних судів у округах, апеляційних адміністративних судів у округах, Вищого адміністративного суду.

Конституційний Суд є єдиним органом конституційної юрисдикції, а найвищим судовим органом в системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, а вищими судовими органами спеціалізованих судів — відповідні вищі суди (ст. 125 Конституції України).

Конституція України забороняє створення будь-яких надзвичайних та особливих судів. Судочинство, залежно від характеру судової справи, проводиться суддею одноособово, колегією суддів і судом присяжних.

Основними засадами судочинства в Україні є:

- законність;
- рівність учасників судового процесу перед законом і судом;
- забезпечення доведеності вини;
- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і доведення перед судом їх переконливості;
- підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- забезпечення апеляційного й касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- обов’язковість рішень суду.

Потрібно звернути особливу увагу на статтю 126 Конституції, яка закріплювала непорушний принцип правосуддя — незалежність і недоторканність суддів при здійсненні правосуддя, окрім того, вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється на конституційному рівні.

У Конституції також проголошено, що судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше. Було передбачено умови звільнення судді з посади органом, що його обрав або призначив.

Судовий контроль у широкому розумінні є реалізацією права суддів тлумачити Конституцію і відмовлятися застосовувати такі нормативно-правові акти, які, на їх думку, їй суперечать. Конституція України в статті 8 проголосила принцип верховенства права і пряму дію конституційних норм. Це означає, що будь-який суд компетентний оцінювати конституційність актів органів державної влади при розгляді будь-якої підвідомчої даному суду справи. Отже, об'єктом судового конституційного контролю є прийняті парламентом закони, а також видані Президентом і урядом нормативно-правові акти (стаття 150 Конституції України).

Прийняття Конституції підштовхнуло Верховну Раду України до прийняття відповідного законодавства, яке б регулювало питання, що не були визначені в Основному Законі. Вже 16 жовтня 1996 р. було ухвалено *Закон України «Про Конституційний Суд України»*, який чітко встановлював статус Конституційного Суду України, визначаючи його як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, діяльність якого ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень. Що стосується складу суду, то відповідно до Закону він складався з вісімнадцяти суддів, яких призначає Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів по шість суддів Конституційного Суду України.

Для ефективної діяльності *Конституційного Суду* було визначено його *повноваження* щодо:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України;

4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційний Суд, за одностайним визнанням учених і державних діячів, посідає одне з провідних місць серед інститутів стримувань і противаг між гілками влади. Повноваження Конституційного Суду, що забезпечують контроль за дотриманням принципу поділу влади і дією механізмів стримувань і противаг, щодо розв'язання конфліктного протистояння між гілками влади тощо традиційно виділяються, як одні з головних його повноважень. *Порушення принципу поділу влади* може проявлятися у перевищенні органами державної влади меж своїх повноважень; незаконному перерозподілі повноважень між органами державної влади; прийнятті неконституційних актів тощо. Постійний і вимогливий контроль за дотриманням основ поділу державної влади здійснюється Конституційним Судом шляхом тлумачення норм, які визначають розмежування повноважень гілок влади, оцінки стану рівноваги між ними і, у разі потреби, відновлення конституційно встановленої рівноваги у середині влади.

21 червня 2001 р. було ухвалено пакет законів, якими вносилися зміни до законів, що стосувалися питань судоустрою, статусу суддів і судочинства. Того ж дня Верховна Рада прийняла Закони України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України», «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України», «Про внесення змін до Закону України «Про статус суддів» та ін. Зміни, які вносилися цими законами, дістали назву *«малої» судової реформи*, яка створила єдину систему судів загальної юрисдикції. Так звана «мала» судова реформа демократизувала правосуддя у нашій державі, надавши можливості громадянам, підприємствам, установам і організаціям захищати і відстоювати свої права у судових інстанціях, а також захищати власні інтереси від свавілля і корупції в суді. Проте,

незважаючи на численні зміни у законодавстві, вони так і не вирішили всіх проблемних питань, які виникали у діяльності судової гілки влади.

Тому 7 лютого 2002 р. було прийнято новий *Закон України «Про судоустрій»*, який визначав правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, а також встановлював загальний порядок забезпечення діяльності судів та регулював інші питання судоустрою. Закон «Про судоустрій» також врегулював питання, які стосувалися статусу суддів: вимоги до претендента на посаду судді, кваліфікаційна атестація суддів, притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та ін.

Як свідчить аналіз, судова система України за шістнадцять років незалежності пройшла довгий і тривалий шлях реформування та змін, спрямований на досягнення максимального забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією.

Судова функція в правовій державі є найменш політизованою, що дозволяє розглядати суд як найстійкіший елемент розподілу влади. Це набуває посиленого значення в умовах, коли інші гілки влади опиняються в руках різних політичних сил. У цьому разі система стримувань і противаг між гілками влади має забезпечуватися ними через збереження активності аполітичних судів. Деполітизованість судової влади, водночас, не заважає їй відігравати певну політичну роль, що проявляється, між іншим, в ухваленні Конституційним Судом рішень, які мають реальне політичне значення. Політичні події навесні 2007 р. наглядно продемонстрували політичне значення Конституційного Суду України.

Визнання незалежного, самостійного і рівноправного значення суду стосовно до інших гілок влади є об'єктивною вимогою забезпечення належного поділу влади. В умовах правової державності судова влада стоїть на варті права і правопорядку, а як один з елементів системи поділу влади вона є невід'ємною складовою механізму саморегуляції державної влади.

2.4. Місцеве самоврядування

2.4.1. Теорії та моделі місцевого самоврядування: сутність та порівняльний аналіз

В історичній та юридичній науках *виникнення місцевого самоврядування* пов'язують із зростанням міст, яке розпочалося у Західній Європі в XI столітті і тривало впродовж XII—XIII століть.

Однією з причин розвитку міст було відродження європейської торгівлі, тож, як наслідок, ринки, які виникали навколо феодального замку чи єпископського палацу, ставали ядром нових міст. Сюди прибувало надлишкове сільське населення, яке ставало ремісниками і переробляло продукцію сільського господарства. Розвитку міст сприяло те, що в них не було феодальної залежності, на відміну від сіл.

Більшість європейських міст виникли внаслідок правового акту — хартії вольностей, — тобто вони не виникали стихійно, а були засновані. Хартія вольностей визначала права громадян і, зокрема, широке право самоврядування. Наприклад, це означало, що всі люди давали клятву комуні щодо надання взаємодопомоги, сплачували податки в міську казну, були військовозобов'язаними щодо захисту міста.

Правове оформлення місцевого самоврядування тісно пов'язане із поняттям "*магдебурзького права*". Саме у німецькому місті Магдебург у 1188 році було видане перше писане муніципальне законодавство, присвячене, насамперед, розв'язанню спорів між міщанами. Надання місту Магдебурзького права означало відміну дії звичаєвих норм, виведення міста з-під юрисдикції місцевої адміністрації (намісників, воєвод тощо) і запровадження міського самоврядування з виборною адміністрацією та виборним судом. Упродовж XII—XIV століть норми Магдебурзького права були прийняті у 80 містах Центральної і Східної Європи, включно українських.

Власне поняття "*самоврядування*" почало використовуватися у період Великої Французької революції, щоб відобразити факт самостійності общин (громад) стосовно держави. Виникнення терміна пов'язане з міністром Пруссії бароном *фон Штейном* (1757—1831), який бачив у самоврядуванні більше, аніж просто форму участі громадян у управлінні справами

держави на місцевому рівні, а насамперед спільноти людей, які у частині своїх справ є незалежними від держави.

У науковий обіг *поняття «місцеве самоврядування»* було введено у ХІХ столітті німецьким вченим *Рудольфом Гнейстом* для позначення такого управління на місцях, при якому територіальні громади, що історично склалися, були наділені правом самостійно (в межах законів) вирішувати місцеві справи. При цьому діяльність громад залишалася вільною від втручання представників державної адміністрації.

У кожній державі залежно від її устрою, історичних, національних, географічних та інших особливостей місцеве самоврядування має специфічну правову форму. Тому загальне поняття місцевого самоврядування, як про це свого часу зазначив відомий західний державознавець українського походження *Юрій Панейко*, можна досягнути лише шляхом індукції, емпірично узагальнюючи усталені правові форми самоврядування в окремих державах.

Західні вчені Г. Холіс і К. Плоккер розуміють під поняттям “місцеве самоврядування” право демократичної автономної одиниці субнаціонального рівня управління регулювати значну частину проблем громадськості в її інтересах.

Відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування, яка була схвалена Радою Європи 15 жовтня 1985 року, під *місцевим самоврядуванням розуміється право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення.*

Водночас у сучасній системі суспільних наук поняття “місцеве самоврядування” за суттю відрізняється від поняття “*місцеве управління*”, яке визначає управлінську діяльність у місцевій територіальній одиниці, що здійснюється центральною владою або адміністрацією вищестоящего рівня управління. Здійснюється місцеве управління, як правило, через адміністративні органи, що призначаються владою вишого рівня. Місцеве управління насамперед спрямоване на вирішення узгодження загальнодержавних, регіональних і місцевих інтересів.

Окрім того існує декілька *теорій*, які пояснюють сутність місцевого самоврядування.

Першою, у ХІХ столітті, була обґрунтована *теорія вільної громади (теорія природних прав громади)*, яка базувалася на ідеях природного права. Вона виходила з того, що право територіальної громади самостійно вирішувати свої справи має такий самий природний і невідчужуваний характер, як і права та свободи людини. Таким чином, місцеве самоврядування розглядалося як автономна щодо державної влади публічна влада територіальної громади.

Пізніше поширення набуває *громадівська теорія місцевого самоврядування*. На перший план висувається не природний характер прав громади, а недержавна природа виникнення та діяльності місцевого самоврядування. Дана теорія ґрунтується на протиставленні характеру державної влади та місцевого самоврядування, з тих міркувань, що місцеве самоврядування має громадський, а не публічно-правовий характер.

Модифікацією громадівської теорії стала *громадсько-господарська теорія*. Її представники спробували обґрунтувати статус самоврядної громади як відмінного від держави суб'єкта права та наголосити на господарському змісті комунальної діяльності. Територіальна громада розглядається як елемент громадянського суспільства, а тому місцеве самоврядування є недержавним за природою, володіє власною компетенцією у неполітичній сфері, тобто у місцевих громадських та господарських справах, у здійсненні яких держава не втручається.

У середині ХІХ століття набуває поширення *державницька теорія місцевого самоврядування*, основні положення якої були розроблені вже згадуваним Рудольфом Гнейстом. Державницька теорія розглядає місцеве самоврядування не як автономний вид публічної влади, природне право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення, а як одну з форм організації місцевого управління, або ж як один із способів децентралізації державної влади на місцевому рівні.

Спробою поєднання сильних сторін громадівської та державницької теорій є *теорія муніципального дуалізму*. Дана теорія виходить з подвійного характеру муніципальної діяльності як самостійного вирішення місцевих справ і, водночас, здійснення на місцевому рівні певних державних функцій.

На основі вищезгаданих теорій у практиці управління склалися *дві моделі демократичної організації влади на місцях*:

- 1) *європейська*, яка використовує, насамперед, положення державницької теорії;
- 2) *англоамериканська*, що бере за основу громадівську теорію.

Для *європейської моделі місцевого самоврядування* характерним є поєднання на одному територіальному рівні місцевого самоврядування з місцевим управлінням. При цьому на місцеві органи управління покладаються певні функції щодо місцевого самоврядування. В минулому, це була, насамперед, функція адміністративної опіки, яка передбачає, що рішення органів місцевого самоврядування не можуть вступити в силу, поки не дістануть схвалення місцевого адміністратора, призначеного чи уповноваженого органами державної влади (префекта, бургомістра, губернатора).

У сучасній управлінській практиці переважає функція адміністративного нагляду, яка обмежується перевіркою законності рішень органів місцевого самоврядування. Адміністратору дається для перевірки невеликий термін, по закінченні якого рішення вступає в силу, якщо не надійшло заперечень.

Англоамериканська модель характеризується дією місцевого самоврядування на всіх територіальних рівнях нижче держави, суб'єкта федерації чи автономного регіону.

Батьківщиною цієї моделі є Велика Британія. Саме в цій країні склалася традиція самостійності громад та більш крупних історичних спільнот людей щодо управління місцевими справами в межах законів, але без втручання центральної державної адміністрації та її представників на місцях. Саме місцеве управління такого роду було названо Рудольфом Гнейстом місцевим самоврядуванням.

Наприкінці ХХ століття почала формуватися так звана *новітня концепція (модель) місцевого самоврядування*, для якої є притаманним:

- 1) зростання значення громадянських ініціатив, впливу жителів громади на діяльність органів місцевого самоврядування;
- 2) органи місцевого самоврядування допомагають окремим громадянам та суспільним групам самим задовольняти свої потреби і тому передають право на надання частини публічних послуг неурядовим організаціям та бізнесу;
- 3) органи місцевого самоврядування вишукують джерела фінансування розвитку громади в інших організаціях та установах.

У Європі більшість країн імплементують у національному законодавстві норми вже згадуваної *Європейської хартії місцевого самоврядування*. Відповідно до хартії:

- 1) принцип МС має бути визнаний в законодавстві і, по можливості, в Конституції країни;
- 2) право місцевого самоврядування здійснюється радами або зборами, що складаються з членів, обраних шляхом вільного, таємного, рівного, прямого і загального голосування;
- 3) ради чи збори можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Окрім того, прийнято також виділяти *форми місцевого самоврядування*, якими є:

- 1) парламентська;
- 2) президентська

Для *парламентської* форми притаманними є вибори місцевої адміністрації (місцевого уряду) місцевим представницьким органом (радою) із свого складу. Нерідко глава адміністрації (мер) є одночасно головою представницького органу.

Для *президентської* форми типовими є вибори не лише членів представницького органу (депутатів), але й глави адміністрації (мера), а також деяких інших посадових осіб (прокурора, шерифа, казначея).

Специфічною є американська форма місцевого самоврядування: місцева рада обирає мера, який виконує, насамперед, представницькі функції, а главою адміністрації є професійний менеджер, якого рада наймає на роботу.

Здебільшого форми місцевого самоврядування збігаються з формою правління даної держави.

Таким чином, сутнісні форми місцевого самоврядування залежать від поєднання багатьох факторів, найбільш важливими з яких є історичні традиції самоврядності, територіальний устрій держави, форма правління, рівень політичної культури населення.

2.4.2. Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні

Як свідчать дані історичних досліджень, вже у період *Київської Русі* на території України існували декілька форм місцевого самоврядування, а саме:

- 1) територіальна сусідська община (громада);
- 2) віче;
- 3) громадське самоврядування в містах.

З другої половини XIV століття значна частина українських земель увійшла до складу *Великого князівства Литовського*, і тривалий час місцеве самоврядування розвивалося в межах його державної системи. В українських містах почало запроваджуватися Магдебурзьке право, яке створило нову юридичну основу для розвитку місцевого самоврядування. У 1339 році останній Галицький князь Болеслав-Юрій вперше подарував Магдебурзьке право українському місту Сянок; у 1356 р. його дістав Львів, у 1432 р. — Луцьк, у 1444 р. — Житомир. Міста, які мали Магдебурзьке право, називалися в Україні магістральними, а міста, які цього права не мали, — ратушними.

Прислання у 1654 р. більшої частини українських територій до Росії ознаменувало початок ліквідації традиційних форм місцевого самоврядування. Спочатку українські землі мали запевнення про непорушність прав на місцеве самоврядування, а у 60—70-х роках XVII століття деякі українські міста навіть здобули Магдебурзьке право. Однак у 1764 році був ліквідований інститут гетьманства, а через два десятиліття в Росії була проведена чергова адміністративно-територіальна реформа, і вся імперія, включно Україна, була поділена на 50 нових губерній.

У 1785 р. імператриця Катерина II видала «жалувану грамоту городам», відповідно до якої формувалися нові органи місцевого самоврядування — міські думи. За правовим статусом українське міщанство було зрівняно з жителями інших міст. Цей крок свідчив про закінчення процесу уніфікації форм суспільного життя в Україні та в решті земель, які входили до складу Російської імперії. У 1831 році Магдебурзьке право було офіційно скасоване на Лівобережній Україні, а у 1834 році — в Києві.

Регіональне самоврядування на загальноімперських засадах було запроваджене в Україні після проведення імператором Олександром II земської реформи у 1864 році. На рівні губерній формувалися представницькі органи місцевого самоврядування — губернські земські збори. Реформу міського самоврядування було здійснено у 1870 році. Вона передбачала створення представницьких органів міського самоврядування — міських дум, які обиралися жителями міста за куріальною системою. Виконавчим органом міського самоврядування стала управа на чолі з міським головою, який обирається міською думою.

Щодо *західноукраїнських земель*, то відразу після *входження до складу Австрійської монархії* на їх території розгорнулися процеси посилення і зміцнення централізованої державної влади і, відповідно, згортання місцевого самоврядування. У 1783 р. були створені міські магістрати, де були зосереджені усі функції місцевого самоврядування. Однак в середині XIX століття в Австрії була проведена реформа місцевого самоврядування, яка значно розширила його повноваження.

Лютнева революція 1917 року в Росії відкрила нові перспективи розвитку місцевого самоврядування. Тимчасовий уряд запровадив загальне пряме і рівне виборче право при формуванні органів місцевого самоврядування; створювалися самоврядні структури на рівні волостей. Водночас у губернії, повіті та міста були призначені комісари Тимчасового уряду як представники центральної адміністрації.

В Україні розвитку місцевого самоврядування сприяла діяльність Центральної Ради. Вже в її Другому Універсалі (20 листопада 1917 року) було заявлено про необхідність «вжити всіх заходів щодо закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях». За Конституцією Української народної республіки (УНР) від 29 квітня 1918 року, конституційний лад України мав базуватися на засадах принципу децентралізації: землям, волостям і громадам надавалися права широкого самоврядування. Стаття 26 Конституції закріплювала принцип організаційної самостійності місцевого самоврядування. Проте цим конституційним положенням не судилося бути реалізованими.

Російські більшовики ставилися до місцевого самоврядування негативно. Але під тиском есерів Рада Народних Комісарів 29 грудня 1917 року прийняла декрет «Про створення

Комісаріату з місцевого самоврядування», завданням якого була координація діяльності міських і сільських земних установ. Проте вже 18 березня 1918 року Раднарком ліквідував згаданий комісаріат; того ж року були розпущені земства, а їх майно націоналізоване державою.

Радянська влада розбудовувалася на основі принципу демократичного централізму, який суперечив засадам реального місцевого самоврядування. Адже згаданий принцип не передбачав чіткого розподілу повноважень між органами державної влади та місцевим самоврядуванням.

Таким чином у період входження України до складу Радянського Союзу реальне місцеве самоврядування було відсутнім: згідно із статтею 78 Конституції Української РСР 1978 року всі Ради, починаючи від Верховної Ради і закінчуючи сільськими, склали єдину систему представників органів державної влади.

Фактичне відродження місцевого самоврядування в Україні почалося після обрання депутатів Верховної Ради Української РСР та місцевих рад народних депутатів у березні 1990 року.

Прийнятий 7 грудня 1990 року Закон «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», де місцеве самоврядування визначалося як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази», наділив органи державної влади (місцеві ради) — функціями місцевого самоврядування і призвів до «суверенізації» рад. Прийняття Закону стало першою спробою трансформувати місцеві ради (які на той час входили до єдиної системи органів державної влади) всіх територіальних рівнів в органи місцевого самоврядування. При цьому Закон виходив з теорії дуалізму місцевого самоврядування, що знайшло своє відображення у визначеному ним статусі місцевих рад — вони мали подвійну природу: як органи місцевого самоврядування і як органи державної влади.

В результаті дії цього закону було значною мірою послаблено управління державними справами на місцях. Стало очевидним, що далі поєднувати в одних органах функції державної влади і місцевого самоврядування неможливо. За таких умов були прийняті Закони «Про представника Президента України» та «Про місцеві ради, місцеве і регіональне самоврядування», де намітився відхід від дуалістичної теорії та передбачалося впровадження інститутів місцевого і регіонального самоврядування.

Місцеве самоврядування запроваджувалось лише на одному первинному рівні — села, селища і міста, а в районах, областях — регіональне самоврядування, яке було територіальною самоорганізацією громадян для вирішення питань місцевого (регіонального) життя. Головна роль у місцевому управлінні відводилася представникам Президента України, які виступали органами виконавчої влади в областях, районах, містах Києві і Севастополі.

Новообрана Верховна Рада у червні 1994 року приймає нову редакцію Закону «Про формування місцевих органів влади і самоврядування». Цим актом вертикаль державної виконавчої влади було зруйновано і наділено ради всіх рівнів виключно функціями органів місцевого самоврядування. На голів цих рад та очолювані ними виконкоми Закон поклав здійснення делегованих повноважень виконавчої влади і підпорядкував їх Кабінету Міністрів України та відповідному голові виконкому ради вищого рівня. За таких умов Президент України практично втратив контроль над регіонами. З метою відновлення президентської вертикалі в областях і районах Леонід Кучма Указом «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» підпорядкував собі голів виконкомів обласних, районних, Київської і Севастопольської міських та їх районних рад.

Вже 8 червня 1995 року, відповідно до Конституційного договору, функції виконавчої влади на місцях і місцевого самоврядування були знову розділеними. На базі виконкомів обласних та районних рад було утворено систему органів місцевих державних адміністрацій, які підпорядковувались по вертикалі знизу доверху аж до рівня Президента України. Договір передбачав тільки один первинний рівень самоврядування — село, селище, місто. В областях, містах Києві і Севастополі, районах відповідні ради стали представницькими органами з обмеженими функціями.

Діюча система місцевого самоврядування набула обрисів у 1996—1997 роках після прийняття Конституції України. Цей документ містив такі ключові положення:

- 1) в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування (стаття 7);

2) місцеве самоврядування с правом територіальної громади — жителів села, селища, міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (стаття 140);

3) місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою безпосередньо і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи (стаття 140);

4) органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, с районні та обласні ради (стаття 140).

Водночас Конституція України закріпила дві системи публічної влади на території області та району, які є різними за формою, структурою, принципами формування й механізмом функціонування:

1) місцеві державні адміністрації, які є місцевими органами державної виконавчої влади;

2) місцеве самоврядування як владу територіальних громад.

Таким чином, були закладені передумови для формування двох управлінських проблем:

1) проблеми делегування повноважень між органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування;

2) проблеми правових гарантій діяльності органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій і вирішення компетенційних спорів між ними.

Важливим законодавчим актом стосовно створення правових основ місцевого самоврядування став *Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”* від 21 травня 1997 року. У Законі було розкрито принципи здійснення місцевого самоврядування (стаття 4), дано характеристику елементів системи місцевого самоврядування, зокрема його органів та посадових осіб (стаття 5).

Закон про місцеве самоврядування передбачив на рівні областей і районів механізм делегування повноважень районних і обласних рад відповідним місцевим державним адміністраціям. Так, відповідно до статті 44 районні й обласні ради делегують відповідним місцевим державним адміністраціям чітко визначений перелік повноважень.

Таким чином, можна стверджувати, що Конституція України та Закон України “Про місцеве самоврядування” 1997 року фактично підсумували перший етап комунальної реформи, який завершився утвердженням інституту місцевого самоврядування як елементу демократичного конституційного ладу держави. Одночасно було закладено передумови для наступного етапу комунальної реформи, який має вивести місцеве самоврядування в Україні на рівень вимог Європейської хартії про місцеве самоврядування.

2.4.3. Перспективи місцевого самоврядування в Україні в контексті політичної і адміністративно-територіальної реформи

Уже в середині 90-х років ХХ століття стало очевидним, що сформована ще в СРСР система адміністративно-територіального устрою України не дозволяє сформуванню таких територіальних громад, які б володіли достатніми матеріальними, фінансовими ресурсами, територією та об'єктами соціальної інфраструктури, необхідними для ефективного виконання завдань та повноважень місцевого самоврядування, делегованих повноважень. Саме тому у 1997 році Указом Президента України були затверджені концепція та заходи здійснення адміністративної реформи. Однак, незважаючи на розробку протягом наступних років багатьох концептуальних документів, законопроектів, часткове реформування центральних органів виконавчої влади, на територіальному рівні декларовані зміни у напрямку децентралізації майже не відбулися.

Як відомо, 8 грудня 2004 року в умовах політичної кризи, яка виникла в ході виборів Президента України, Верховною Радою України у контексті прийняття рішення про проведення політичної реформи була схвалена постанова “Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України”. Відповідно до неї, після розгляду Конституційним Судом і повторного голосування у парламенті, у дію повинен вступити *законопроект 3207-1*.

За цим документом, у Конституцію України вносяться зміни, що дозволять узгодити її норми з Європейською хартією місцевого самоврядування, зокрема щодо утворення виконавчих органів районних та обласних рад, зміцнення матеріальної і фінансової бази

місцевого самоврядування для надання якісних адміністративних та громадських послуг населенню.

Водночас, після завершення президентської кампанії у 2005 році новим складом уряду було декларовано потребу проведення адміністративно-територіальної реформи, зокрема:

1) здійснення адміністративної реформи на місцевому та регіональному рівнях організації влади, а саме:

- розмежування функцій і повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також між органами місцевого самоврядування різних рівнів;

- вдосконалення статусу органів місцевого самоврядування регіонального рівня, місцевих державних адміністрацій.

2) здійснення реформи адміністративно-територіального устрою, а саме:

- вдосконалення системи адміністративно-територіального устрою;
- визначення статусу адміністративно-територіальних одиниць первинного рівня та критеріїв забезпечення їх дієздатності та самоврядності;

- визначення кордонів адміністративно-територіальних одиниць.

У квітні 2005 року віце-прем'єром з питань адміністративно-територіальної реформи *Р. Безсмертним* був репрезентований законопроект "Про територіальний устрій України", в основі якого лежить трирівнева модель адміністративно-територіальної реформи. Заплановано було запровадити такі рівні адміністративно-територіального устрою, а саме: громаду (не менше 5 тисяч жителів), район (не менше 70 тисяч жителів), регіон (не менше 750 тисяч). Також пропонувалося впровадити поняття "місто—район" (не менше 70 тисяч жителів) та "місто—регіон" (не менше 750 тисяч жителів).

Окрім того, урядовцями та неурядовими експертними колами почала здійснюватися робота щодо:

1) розробки чітких критеріїв оптимізації районного, а в перспективі — і обласного поділу України з урахуванням географічних, історичних та інших чинників;

2) відновлення повноцінного місцевого самоврядування на регіональному (область) та субрегіональному (район) рівнях, що, зокрема, передбачатиме створення виконавчих органів обласних, районних рад, змінивши завдання та функції обласних державних адміністрацій, вилучивши з їх компетенції питання соціально-економічного та культурного розвитку відповідних територій;

3) розробки варіантів ліквідації районних державних адміністрацій, передавши їх функції та повноваження районним радам;

4) здійснення чіткого розподілу повноважень та відповідальності між різними видами та територіальними рівнями публічної влади по вертикалі, а також по горизонталі — між органами місцевого самоврядування громади, обласною, районною радою та її виконавчими органами;

5) створення необхідних організаційно-правових та матеріально-фінансових передумов формування самодостатніх громад.

Однак через недостатню опрацьованість проекту реформ та повільне просування у середовищі суспільства, урядову кризу осені 2005 року, початок виборчої кампанії до представницьких органів влади діяльність з проведення адміністративно-територіальної реформи була призупинена.

Водночас через недовість з осені 2005 року Конституційного Суду відсутнім є його висновок щодо змісту законопроекту 3207-1, що гальмує проведення законодавчого реформування місцевого самоврядування.

2.5. Політичні партії та партійні системи. Громадські організації та рухи

2.5.1. Походження і розвиток політичних партій

В сучасних умовах важко уявити суспільство, його політичну систему без політичних партій, які є невіддільним атрибутом представницької демократії. Партії є активними учасниками політичного життя, а партійна конкуренція часто визначає напрями розвитку держави. Однак партії не відразу стали повноправним політичним інститутом, здатним впливати на державну владу. Процес формування і функціонування інституту політичних

партій (партогенез) має складну багатовікову історію. партії і партійні системи є результатом тривалої соціально-економічної і соціокультурної еволюції суспільства.

Вже в античні часи (в Греції та Римі) існували своєрідні політичні утворення — *партії* (у перекладі з латинського “pars/partis” означає “частина чого-небудь”), які захищали інтереси окремих груп суспільства чи тимчасово створювалися для підтримки окремих осіб.

Наприклад, у Стародавньому Римі своїм впливом на Сенат конкурували два політичні угруповання — популісти (користувалися підтримкою незаможних римлян) і оптимати (спиралися на підтримку знаті).

Для партій зазначеного періоду характерні *риски*:

- становість і замкненість;
- нечисленність;
- слабкий зв'язок з масами (елітарний, аристократичний характер);
- внутрішня нестійкість;
- організаційна неформленість.

Вищевказані ознаки не давали можливість цим утворенням ефективно впливати на політичний процес, мати представництво в політичній структурі суспільства. Саме тому до них часто застосовують назву *протопартії*.

Аналогічні аморфні угруповання виникали й у період європейського Середньовіччя. Наприклад, відома боротьба партій “чорних” (феодалів-нобілів) і “білих” (багатих городян) у Флоренції в XI ст.

Попередники сучасних політичних партій з'явилися в XVII-XVIII ст., в час буржуазних революцій, в період зародження політичних систем держав Західної Європи й Америки. На передній план виходить політичний конфлікт між аристократією та буржуазією.

В Англії конкурували політичні угруповання знаті — “торі” (прихильники монархії, привілеїв державної церкви) і “вігі” (прибічники верховенства парламенту). Зміцнення парламенту і послаблення королівської влади було результатом діяльності вігів. Ці аристократичні угруповання дали початок розвитку сучасних політичних партій Великобританії, які зберегли певну ідеологічну наступність.

Французька революція 1789 р. привела до формування політичних клубів фельянів, жирондистів і якобінців. Події Французької революції стимулюють виникнення подібних *політичних клубів* по всій Європі. Однак поразка революції перериває процес перетворення політичних клубів в політичні партії.

Серед характерних *ознак* політичних клубів слід відмітити:

- наявність формальної організаційної структури з осередками на місцях. Однак територіальна організація залишалася слабкорозвиненою, нечисленною і не відзначалася стійкістю членського складу;
- представництво в парламенті;
- зростає роль ідеології і програм у спільній діяльності членів клубу;
- члени клубу — представники різних прошарків суспільства, які посідають панівне становище в економіці та політиці. Найбільшу політичну активність в той час проявляє міщанство.

Політичні клуби відіграли значну роль у формуванні ідеологічної складової діяльності майбутніх політичних партій.

В середині XIX ст. бере свій початок наступний етап партогенезу. В цей період розвитку індустріального суспільства з гостротою проявляються класові протиріччя, що є додатковим стимулом розвитку партійних утворень. Партії зміцнили своє становище в політичній системі, ставши важливим механізмом представництва інтересів суспільства. Цей етап партогенезу пов'язується з виникненням *масових партій*.

У XIX столітті у Великобританії невеликі об'єднання аристократичної знаті (партії торі і вігі) поступово перетворюються у досить численні угруповання, які розбудовують центральний апарат, структуру на місцях. Таким чином в сер. XIX ст. організаційно оформлюються партії масового типу — Ліберальна партія (1861р.) і Консервативна партія (1867 р.). На масову підтримку орієнтують також Демократична (1828 р.) та Республіканська (1854 р.) партії в США. В Німеччині у 1863 р. Ф.Лассаль організовує масовий Загальнонімецький союз робітників, а в 1865 р. А.Бебель створює робітничу партію марксистського напрямку. В 1875 р. ці організації об'єднуються в єдину Соціал-демократичну партію Німеччини. До кінця XIX ст. масові партії (в основному соціал-демократичні)

формуються в більшості країн Західної Європи. Формування партій масового типу в інших країнах світу відбувалося дещо пізніше. Наприкінці XIX — поч. XX ст. партії виникають у Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Японії, в 1920-х рр. — в Туреччині, Китаї.

Серед основних *чинників* виникнення масових політичних партій і посилення ролі партій у політичному процесі в XIX — на поч. XX ст. слід назвати:

- розвиток парламентаризму;
- запровадження загального виборчого права, необхідність проведення виборчих кампаній і агітації за конкретних кандидатів;
- активізація політичної участі мас (рух чартистів 1840-х, т.зв. “весна народів” 1848—1849 рр. та ін.);
- усвідомлення великими соціальними групами (буржуазія, пролетаріат, селянство, інтелігенція, жителі колоній, конфесії і т.д.) спільності своїх інтересів і прагнення їх реалізувати в політичній сфері. Гостроти набуває конфлікт між буржуазією та пролетаріатом;
- формування елементів демократизму в сфері управління суспільством;
- причини релігійного, національного характеру, особливо там, де точаться міжрелігійні і міжнаціональні чвари.

Попри значні відмінності у структурі, характері діяльності масових партій ми можемо визначити такі *рис*и, властиві даному типу:

- формування стійкого і численного членського складу. Соціал-демократична партія Німеччини нараховувала в 1913 р. 983 тис. членів партії;
- орієнтація на визначені соціальні групи виборців;
- наявність управлінського апарату, розгалуженої структури, уставу, програми;
- запровадження партіями масової програмно-політичної агітації;
- ідеологічне оформлення своєї політики, створення власних засобів масової інформації.

У першій половині XX століття з’являються нові різновиди партій, заснованих на масовому членстві — *комуністичні* (Росія, Італія, Німеччина) та *фашистські* (Німеччина, Італія, Іспанія). Виникнення партій у цих країнах є результатом радикалізації суспільних настроїв. Але в більшості країн виборці зберігають прихильність до партій менш радикальної спрямованості.

Серед *тенденцій*, що набрали розвиток у партійному середовищі масових партій в першій половині XX ст., слід виділити:

- посилення централізації і бюрократизація партійних структур;
- прагматизація діяльності партій;
- вдосконалення арсеналу засобів політичного впливу на народні маси;
- формування стійкої розгалуженої територіальної організації.

Слід взяти до уваги, що до кінця XIX ст. право не реагувало на існування й діяльність політичних партій, за винятком загальних законів, які стосувалися права на об’єднання, репресивних норм, що створювали протидію антидержавній діяльності партій. У першій половині XX ст. запроваджується часткове правове регулювання діяльності політичних партій. Хоча саме конституційно-правове визнання ролі політичних партій у рамках конкретної політичної системи відбувається лише після Другої світової війни (ФРН, Італія, Франція та ін.).

Надання партіям конституційного статусу значно посилює їх роль у суспільстві. Але вже на поч. 1970-х рр. частина західних дослідників порушують питання про *кризу масових партій*. Під кризою розуміється зниження впливу партій на суспільство, що виявляється в скороченні їхньої чисельності й у втраті виборців, що традиційно голосували за ці партії.

Падінню ролі партій сприяв ряд *факторів*:

- зниження гостроти соціальних конфліктів і ослаблення класових суперечностей в суспільстві;
- економічне зростання і політика загального добробуту змусили розробляти партійні програми, які захищали інтереси не окремих груп, а всього або майже всього населення;
- зростання соціальної та географічної мобільності і, як наслідок, фрагментація класів і ослаблення групової солідарності;
- конкуренція з боку ЗМІ, які сильно потіснили в здійсненні таких функцій як мобілізація електорату в період виборчих кампаній, політична соціалізація і формування суспільної думки;

- падіння інтересу до традиційних ідеологій: виборці часто голосують за імідж лідера, а не за ідеологічну доктрину партії;
- конкуренція з боку нових рухів і корпоративних структур, орієнтованих на вирішення окремих проблем, за допомогою яких людина намагається реалізувати актуальні для неї культурні, естетичні, професійні та інші інтереси.

Перехід до постіндустріальної стадії розвитку суспільства в другій половині ХХ ст. зумовив зміни в соціокультурній сфері розвитку суспільства. Модель масової ідеологічної партії була властива індустріальному суспільству, де саме масовість слугувала забезпеченням легітимності. В нових умовах суспільного розвитку ця модель потребувала корекції, і на зміну масовим партіям приходять інші партійні форми. Еволюція відбувається у двох основних напрямках — формування універсальних партій і партій “нової хвилі”.

Універсальні партії (всеохоплюючі партії, або “партії-хапай усіх” (catch-all-parties)).

Всоохоплюючі партії набувають нових важливих рис, не властивих їх попередникам:

- партії не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної й іншої належності для вирішення головних питань поточного моменту;
- утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу, котрий пропонує суспільству ідеї компромісу, балансу інтересів;

- партії орієнтуються на тісний зв'язок з державою, на фінансову підтримку держави.

Тісний зв'язок між партіями та державою спричиняє подальшу трансформацію універсальних партій у *партії картельного типу* (Р. Катц, П. Мейер). На думку дослідників, цей тип партій стає до певної міри механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків. Для картельних партій характерні такі *ознаки*:

- схожість програм політичних партій;
- незначні відмінності між членами і нечленами партій;
- скорочення дистанції між виборцями і політичними лідерами;
- безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації;
- розширене державне фінансування;
- партійні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими й водночас більш професійними й організованими, а лідери партій усе більше починають походити на підприємців.

Другий шлях розвитку партій, альтернативних масовим партіям, — створення *партій “нової хвилі”*, які виникають у 1970-ті роки на базі соціальних рухів (зокрема “зелених”), виступаючи під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища. Їх метою є створення альтернативних класичним партіям представницьких структур, здатних ефективно реалізовувати функцію політичного представництва за рахунок:

- ідейної гнучкості;
- демократичної організації і стилю діяльності;
- відсутності чітких меж між членами та симпатиками;
- децентралізації і посилення ролі місцевих осередків;
- розширення зв'язків з різноманітними неформальними об'єднаннями громадян.

Однак і вони мають проблеми, пов'язані з розвитком організації та інституціоналізацією капіталу.

Узагальненою специфічною рисою є зміна співвідношення різних функцій, серед яких провідною стає функція завоювання і утримання політичної влади, тоді як інші нерідко передаються ЗМІ, експертам, політтехнологам тощо.

Але виникає питання: наскільки такі утворення можна вважати партіями? Наскільки ефективно виконують свою головну функцію — представляють інтереси громадян? Безперечно, довіра громадян до політичних партій на Заході падає. Однак чи є альтернатива партіям? Громадські ініціативи, соціальні рухи, вільні об'єднання виборців, ЗМІ та інші організації й інституції, які претендують на місце партій в проміжній сфері між суспільством та державою, ще не достатньо вивчені. Всі ці конкуренти вказують на реальні *тенденції* в розвитку партійної демократії, але не виступають як *альтернатива* партіям. Тому кардинально

заперечувати тезу щодо цінності інституту політичних партій як обов'язкового атрибуту демократії поки що зарано.

Таким чином, партійні структури пройшли складний історичний розвиток, який тривав не одне століття. Партогенез ми можемо зобразити наступним чином:

протопартії (аристократичні угруповання) → політичні клуби → масові партії
універсальні / партії нової хвилі.

Зрозуміло, що не всі партії пройшли в своєму розвитку через всі ці етапи. Незначна кількість партій розвивалися з т.зв. “аристократичного” етапу, багато європейських партій розпочали свою історію з політичних клубів, деякі з сучасних партій ще не дійшли до етапу масових партій чи універсальних партій.

2.5.2. Партія як політичний інститут: ознаки, функції та класифікація

Історія розвитку політичних партій засвідчила, що цей політичний інститут є досить складним суспільним феноменом. Тому, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвячених партіям, в партології не вироблено єдиного загально визнаного визначення сутності політичних партій. Дослідники пропонують чимало різноманітних, часто суперечливих підходів до розуміння суті партій. Найбільш поширеними є наступні підходи:

1. *Класовий підхід*: політичні партії — це найбільш активна і організована частина класу чи соціальної групи, що виражає його інтереси. Основною ознакою політичної партії, з точки зору класового підходу, є її класова природа і соціально-економічна обумовленість інтересів її членів.

2. *Ідеологічний* — трактування політичної партії як спільності людей не тільки за соціально-економічним критерієм, але й об'єднаних за подібністю ідейних поглядів.

3. *Інституціональний* — розуміння партії як організації, що діє в системі органів державної влади.

4. *Функціональний підхід* розглядає політичну партію з позицій виконуваних партією функцій. Головна функція партій — прихід до влади, отже і політичні партії трактуються як групи людей, що ставлять перед собою ціль здобуття влади.

Американські науковці *Ж. Ла Паломбара* та *М. Вайнер* у праці “Політичні партії і політичний розвиток” наводять чотири основних *критерії*, які лежать в основі визначення політичної партії:

1) тривалість діяльності партійної організації. Партія — це структурно оформлена організація, яка засновується не на кілька років, а повинна пережити своїх засновників;

2) наявність стійких місцевих організацій, що підтримують зв'язки з центральним керівництвом. Наявність зв'язків з осередками на місцях відрізняє партію від парламентської групи, що існує тільки на національному рівні;

3) спрямованість керівників центральних і місцевих організацій на боротьбу за владу, а не лише намагання впливати на неї. Цей критерій дозволяє встановити різницю між політичними партіями і різними суспільно-політичними організаціями;

4) прагнення здобути підтримку народу через вибори чи якимось іншим способом. Це відрізняє партії від груп тиску, що, звичайно, не беруть участі у виборах: вони лише впливають на партії, уряд, громадську думку.

Резюмуючи вищенаведені критерії, можна дати стисле визначення *політичної партії як стійкої політичної організації, яка прагне здобути підтримку значних соціальних груп і ставить мету здобуття та утримання державної влади, реалізуючи інтереси своїх членів і симпатиків.*

Розглядаючи діяльність політичних партій у конкретних країнах, слід мати на увазі, що зміст поняття “політична партія”, його основні ознаки конкретизуються нормами законодавства. В Україні поняття “політична партія” визначається в *Законі України “Про об'єднання громадян”* (1992 р.) та *Законі України “Про політичні партії в Україні”* (2001 р.).

Більш досконалим ми вважаємо визначення, запропоноване в ст. 2 Закону України “Про об'єднання громадян”, оскільки там відображено основне завдання партії — участь у організації і здійсненні державної влади: “Політичною партією є об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формування органів влади, місцевого і регіонального самоврядування і представництво у їх складі”.

В сучасній демократії діяльність політичних партій обмежується трьома основними рівнями суспільної системи.

I. Перший з них — *сфера суспільних відносин*, у якій партії мають свої корені, з якої черпають свої сили і життєздатність. На цьому рівні партія виконує такі функції:

а) *формування громадської думки щодо суспільно важливих питань*. Партії фокусують увагу суспільства на важливих проблемах, пропонують можливі варіанти їх розв'язання;

б) *функція політичної ідентифікації*. Партії своєю ідеологією, своїми діями дозволяють окремій особі ідентифікувати свою політичну орієнтацію, визначити свої симпатії у масі різнорідних політичних цінностей;

в) *артикуляція та інтеграція соціальних інтересів*. Партії виявляють найбільш значущі соціальні інтереси, потреби і перетворюють їх у гасла, вимоги, програми і дії політичного характеру. Однак інтереси різних категорій населення є різнорідними, тому партії намагаються якщо не поєднати, то хоча б гармонізувати інтереси різних груп і досягти на цій основі суспільного компромісу навколо певної програми чи ідеї. При вирішенні цієї задачі партії орієнтуються на інтереси великих соціальних прошарків, роблять корекцію стратегії, програмних установок відповідно до змін у суспільстві;

г) *активізація політичної участі і мобілізація мас*. Завдяки різноманітній діяльності (передвиборна агітація, пропаганда, масові акції тощо) відбувається залучення громадян до політичного життя, партії набувають досвід участі у владних відносинах, партії надають громадянам ресурси для політичної діяльності;

д) *формалізація та інституціалізація політичної участі громадян*. Через партії і виборчу систему проходить заміна спонтанних, стихійних, неорганізованих форм політичних дій більш прийнятними конвенціональними формами участі.

II. Другий рівень — це *рівень самої партії*, де здійснюються наступні функції:

а) *рекрутування нових членів партії і добір політичних лідерів*. Саме в партіях майбутні законодавці та керівники виконавчих структур демонструють свої політичні та організаційні здібності, в партії проходить і їх підготовка до відповідальних посад;

б) *розробка партійної ідеології, пропаганда*.

III. Третій рівень партійної діяльності — це *рівень інституціалізованої державності*. Партії “вторгаються” у сферу державних інститутів і виконують такі функції:

а) *участь у боротьбі за владу шляхом участі у виборах до представницьких структур*. Боротьба різних партій за владу забезпечує конкуренцію і плюралістичний характер політичного процесу;

б) *функція зв'язку у площині “суспільство—державна влада” і забезпечення легітимності політичної системи*. Партії через своїх представників у владі значною мірою забезпечують необхідний зв'язок між тими, хто здійснює політичне управління, та тими, на кого воно поширюється;

в) *участь у політичному управлінні*. Партія самостійно чи в коаліції з іншими партіями здійснює управління державою шляхом опанування державних органів влади, або якщо в опозиції — опосередковано впливає на органи, що приймають політичні рішення, контролює їх діяльність.

Зазначені функції партій характеризують загальну модель їх діяльності у системі ліберальної демократії. Але в кожній країні є певна специфіка функціонування політичних партій, їх місця і ролі в політичній системі. Обсяг і зміст політичних функцій значною мірою визначаються типом політико-правового режиму, нормами конституційного законодавства, а також характером сформованої в суспільстві партійної системи.

У політичній науці існують різні системи класифікації партій. За критерії у класифікації слугують: функції, походження, роль у політичній системі, програма, ідеологія, соціальна база, методи діяльності і т.д.

Залежно від *походження* партії виділяють:

- *парламентські* партії. Основною причиною виникнення цих партій є об'єднання представників певного регіону або прагнення забезпечити своє переобрання до парламенту. Парламентські партії формуються “зверху”, з “голови”, а їхні місцеві комітети і регіональні відділення створюються з “центру”. Для таких партій парламентська фракція є головною ланкою, а в деяких випадках — це керівний і організаційний центр;

- *непарламентські* партії. Їх характерними рисами французький політолог М. Дюверже називав централізм у структурі і доктринальну програмну єдність (соціал-

демократи, комуністи). Відповідно парламентська та виборча діяльність не є головною метою. Такі партії формуються “знизу”. Місцеві осередки та їх органи самі створюють центр для координації своєї діяльності. Депутатські фракції в парламенті організаційно і при здійсненні політичної лінії відіграють меншу роль.

Залежно від *місця і ролі* партії в політичній системі виділяють:

- *правлячі* партії — партії, що дістали в результаті виборів у законодавчий орган країни право формувати уряд і реалізовувати політичну програму розвитку суспільства відповідно зі своїми цілями;
- *опозиційні* — партії, що зазнали поразки на виборах чи не допускалися до виборів існуючим режимом і через це зосередили свою діяльність на критиці офіційного урядового курсу і на розробці альтернативних програм.

Партії розрізняють за *ставленням до суспільного ладу, до суспільно-політичних перетворень*:

- *консервативні*, що прагнуть зберегти суспільство в незмінному виді;
- *реакційні*, що орієнтують на повернення до минулого ладу;
- *реформаторські*, що орієнтуються на зміну суспільства за допомогою реформ;
- *революційні*, що прагнуть радикально змінити суспільну систему в цілому.

За *розташуванням в ідейно-політичному спектрі* виділяють:

• *ліві* партії, які орієнтуються на: радикальні суспільні зміни для розширення політичної і соціальної рівності; обмеження стихійних проявів ринку і активне державне регулювання економічних процесів; стирання нерівності в суспільстві за рахунок розширення соціальних програм. До лівих партій відносять партії соціал-демократичного спрямування та поміркованих комуністів;

• *праві* партії стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності (соціальної, національної, расової); орієнтуються на стимулювання вільних ринкових відносин, мінімальне втручання держави в економіку, впорядкування і обмеження соціальних виплат. До правих партій відносять консервативні, традиціоналістські партії.

• *центристські* партії, що націлені на підтримку існуючого порядку, виступаючи при цьому за поступові, помірковані зміни на основі консенсусу. Центристи з терпимістю ставляться до своїх ідейних та політичних суперників. У країнах Заходу цей сектор політичного простору найчастіше займають ліберали;

• *крайні ліві та крайні праві партії*, до яких відносять партії, що мають особливі радикальні програми. Західноєвропейська традиція зачисляє до “крайніх лівих” партій комуністів і анархістів. Крайні праві — це непримиренні угруповання націоналістів, (нео)фашистів та релігійних фундаменталістів, які поділяють ідеї національної або расової виключності та готові, заради її впровадження, на будь-які, у тому числі й збройні методи боротьби.

За *соціальним складом* партії підрозділяють на *буржуазні, робітничі, селянські* і т.д.

Таким чином, партії як політичному інституту характерні ряд ознак та функцій, що чітко відрізняють їх як на рівні суспільних відносин, так і на рівні інституціалізованої державності. Водночас структурна, функціональна, програмно-ідеологічна, соціально-класова диференційованість партій дозволяють виокремлювати різні типи політичних партій.

2.5.3. Сутність, типологія та фактори розвитку партійних систем

Діапазон трактувань поняття “партійна система” надзвичайно широкий: від обмеження партійної системи лише взаємовідносинами між самими партіями до встановлення зв'язку з усією системою владних відносин у країні. Наприклад, німецькі дослідники У. Андерсен і В. Войке пропонують досить вузьке трактування партійної системи як “взаємопов'язаності відносин між сукупністю партій”. В сучасній українській партіології поступово утверджується думка, що сутність партійної системи проявляється в наявності стійких зв'язків не тільки між партіями, а й між партіями та державою (Ю. Шведа, М. Примуш, Л. Дунаєва). Влада як об'єкт міжпартійних відносин з'єднує партії в певну цілісність, владно-партійна взаємодія формує стійкі відносини між суб'єктами партійної системи. Тому в партійну систему включаються лише ті з партій, які:

- а) виражають значні інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян;
- б) дотримуються політичних і правових норм, що регулюють партійну конкуренцію;
- в) здобувають представництво в державних органах влади (насамперед, парламенті).

Спираючись на вказані вище ознаки, ми можемо визначити *партійну систему* як сукупність політичних партій, які, відповідно до чинного законодавства та волі виборців, є представленими в органах влади і забезпечують дієвість взаємодії між суспільством та державою.

Різновиди партійних систем можуть виділятися на базі різноманітних критеріїв, які дозволяють виділити істотні відмінності не тільки між різними типами партійних систем, але й у межах одного типу. Численні типології партійних систем групують на основі кількісного та якісного критерію. Але найбільш плідним видається поєднання та взаємодоповнення цих критеріїв (*модифікована класифікація*).

Кількісний критерій вказує на те, скільки партій реально борються за владу або здійснюють вплив на неї. При *якісній* характеристиці партійної системи увага акцентується на формах взаємодії між партіями та на способах формування ними урядів (на ґрунті однопартійної більшості, стійких або змінюваних коаліцій, за наявності антисистемної опозиції у парламенті або без неї тощо). Якісні характеристики враховують, скільки партій беруть реальну участь у політичній боротьбі і формуванні інститутів державної влади.

Залежно від числа партій *М. Дюверже* виділив:

- *однопартійні (неконкурентні) системи*, які поділяються на деспотичні та демократичні різновиди;
- *багатопартійні (конкурентні)* — з однією домінуючою партією, двопартійні та мультипартійні системи.

Класифікація партійних систем *Ж. Блонделя* ґрунтується на врахуванні двох змінних — кількості партій та їх положення в партійній системі. В результаті вчений виділив чотири типи партійних систем:

- двопартійна;
- система двох з половиною партій;
- багатопартійна з домінуючою партією;
- багатопартійна без домінуючої партії.

На сьогодні найбільшого поширення в теорії партійних систем набрала класифікація, запропонована американським політологом *Дж. Сарторі*. При класифікації партійних систем *Дж. Сарторі* оперує щонайменше двома змінними: *кількість партій-суперниць та ідеологічна дистанція між ними*. У результаті вчений запропонував семичленну класифікацію партійних систем:

1. *Однопартійна система* властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Їй характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій. Прикладами існування такої партійної системи були Італія у 20—40-х роках ХХ століття, Німеччина у 30—40-х роках ХХ століття, а також СРСР у 20—80-х роках ХХ століття. Сьогодні однопартійна система існує в Лівії, на Кубі та деяких країнах Африки.

2. *Партійна система з партією-гегемоном* (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Усі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. «Квазібагатопартійність» також породжує тенденцію до поєднання партійного та державного апарату, хоча й не в такій мірі, як при «чистій» однопартійності. Будучи одним із варіантів однопартійності, така система не створює умов для реалізації різноманітних ідей та інтересів, що призводить до її кризи. Гегемоністська партійна система характерна для тоталітарних і авторитарних політичних режимів. Партійна система з партією-гегемоном була типовою для соціалістичних країн Східної Європи у 50—80-х роках ХХ ст. Зараз така система діє в Китайській Народній Республіці, де існують кілька мікроскопічних (за китайськими мірками) партій, які або взагалі не беруть участі в політичному житті країни, або функціонують відповідно до лінії Комуністичної партії Китаю.

3. *Система з домінуючою партією* (партійна система домінування). Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного

урядування і малоефективністю опозиції. Така система існувала, наприклад, у Японії з 1955 по 1995 рік, коли правлячою силою постійно була одна партія: Ліберально-демократична за назвою і консервативна за змістом діяльності.

4. *Двопартійна система.* Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка програла вибори. Біпартизм дозволяє забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створюється однопартійний уряд, який у своїх діях не обтяжений коаліційними угодами. Класична модель двопартійної системи склалася в США (Республіканська партія і Демократична партія) і Великобританії (Лейбористська партія і Консервативна партія).

5. *Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму.* Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим. У цій системі домінують доцентрові тенденції, що означає, що головний напрям конкуренції розміщується на відрізку лівоцентризм—правоцентризм. У результаті система набуває схильності до адаптації і консенсусного стилю здійснення політики. Тип систем поміркованого плюралізму охоплює країни із 3-5 конкурентними партіями. Наприклад, сучасні ФРН, Бельгія, Данія, Швеція.

6. *Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму.* Ознаки: демократичний політичний режим; наявність багатьох політичних партій; гострота ідеологічних розмежувань між ними; присутність серед опозиційних партій позасистемних; наявність двосторонньої деструктивної опозиції; функціонує декілька політичних партій, об'єднаних у два чи більше крупних блоки, які сприяють консолідації політичних сил, подоланню різкої роздробленості політичних сил; формування уряду партіями центру — лівого чи правого. Крайні партії, що виступають проти існуючої системи, не можуть прийняти участь в урядовій коаліції. Сучасну партійну систему України відносять до системи крайнього плюралізму.

7. *Атомізована система.* Для цього типу партійної системи характерними є: демократичний або авторитарний політичний режим; незначна впливовість усіх партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції; відцентрові тенденції суттєво домінують над доцентровими, що об'єктивно веде до слабкості політичного центру; наявність безвідповідальної опозиції, досить характерним є політика надмірних обіцянок. Атомізована система найменш стабільна та найменш ефективна з усіх партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як у бік стабільних партійних систем, так і в бік однопартійної диктатури. Атомізований тип партійної системи був характерний для багатьох постсоціалістичних держав з 1989 до середини 90-х рр.

Практика свідчить, що не існує єдиного стандарту в оцінці того чи іншого типу партійної системи, хоча важливою основою порівняння їх функціонування залишається чутливість політичної системи до соціальних запитів і потреб населення, можливість включення в процес прийняття рішень різних соціальних груп, здатність населення до демократичного контролю за діяльністю правлячих еліт.

Розвиток партійних систем відбувається під впливом багатьох чинників: традицій та особливостей історичного розвитку суспільства, його економічної, політичної і соціальної структури, етнічного та релігійного складу населення країни тощо. Вплив усіх цих чинників досліджується у рамках двох основних підходів — соціетального та інституційного.

Соціетальний підхід розглядає становлення і розвиток партійних систем через призму соціально-політичних поділів (ліній соціального і політичного розмежування). На думку німецької дослідниці А. Реммеле: *“Розмежування — це довгострокові структурні конфлікти, які призводять до появи протилежних позицій, що їх представляють конкурентні політичні організації”*. Саме партії виступають важливим інструментом розробки та впровадження у політичну систему гострих, конфліктних проблем суспільного розвитку.

Для вивчення формування суспільно-політичних розмежувань та їх об'єктивації на рівні партійної системи слід звертатися до історичної ретроспективи. Фундатори теорії соціально-політичних поділів *С. Лінсет* і *С. Роккан* розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між *центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками*.

Сучасна політична наука не обмежується фіксацією лише чотирьох традиційних ліній соціально-політичних конфліктів. Російський дослідник *Г.Голосов*, узагальнюючи різноманітні авторські підходи, виділяє сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями *С. Ліпсета* і *С. Роккана*. Це наступні виміри: *культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір «місто—село» та вимір «підтримки режиму»*.

Про важливість того чи іншого соціально-політичного поділу свідчить представництво у владі партій, які є виразниками інтересів сторін конфлікту. Приміром, в сучасній Німеччині конфлікт цінностей та політичних орієнтацій громадян проявився в розмежуванні за віссю «схід—захід», в диференціації партійних систем східних та західних земель. Виявлення основних ліній соціально-політичних розмежувань має важливе значення для визначення структури та характеру міжпартійної конкуренції.

Для аналізу формальних умов функціонування партій, механізму взаємозв'язку між партійною та державно-владною системами застосовують *інституційний* підхід.

Серед основних інституційних факторів, які впливають на розвиток партійної системи, слід назвати: *форму правління, форму державного устрою, тип політичного режиму, структуру парламенту, тип виборчої системи, норми правового регулювання*.

Одним із перших звернув увагу на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами *М. Дюверже*. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт у десятках країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, які згодом дістали назву *«соціологічних законів»*: «1) режим пропорційного представництва призводить до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями...; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій». На становлення двопартійної системи великий вплив справляє своєрідний психологічний фактор виборчої системи — виборці віддаватимуть голоси за крупні політичні сили, які мають реальні шанси на успіх. Звідси відсутність практичного інтересу у масового виборця до нових і слабких партій.

Підмічені закономірності не є абсолютними, про що заявляв сам *М. Дюверже*, а визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій, і зрозуміло, передбачають винятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес ці закономірності мають лише часткове відображення.

Цікаву залежність між інституційними факторами розвитку партійної системи відмічає американський дослідник *М. Уоллестайн*. Шляхом порівняння мажоритарної та пропорційної виборчих систем із парламентською та президентською формами правління виокремив чотири варіанти взаємодії партій та влади: 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд і обмежує систему представництва двома партіями; 2) президентська система з виборчою системою відносної більшості: поєднання біпартизма з слабким впливом партій на прийняття рішень; 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами; 4) президентська система з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, але присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом та парламентом.

Отже, партійна система фіксує якісний стан розвитку багатопартійності, коли певна сукупність партій встановлює стійкий і стабільний зв'язок з електоратом, представляючи інтереси значної частини виборців у системі державної влади, бере участь у її здійсненні чи впливає на цей процес. Кількість партій, особливості їх державно-владного представництва та ступінь впливу конкретних партій на прийняття політичних рішень дозволяють виокремлювати чимало різновидів партійних систем. А комплексний підхід при аналізі факторів розвитку партійних систем, врахування соціетальних та інституційних чинників дозволяє визначити тенденції, закономірності становлення та функціонування партійних систем на сучасному етапі.

2.5.4. Етапи становлення і розвитку партійної системи України

Виникнення перших українських політичних партій відбулося на зламі ХІХ—ХХ ст. як на території Російської імперії (Наддніпряньська Україна), так і в Австро-Угорщині (Галичина). У 1890 р. у Львові виникла Українсько-Руська радикальна партія, а у 1900 р. у м. Харків засновано Революційну українську партію. В перше десятиліття ХХ ст. виникли Українська народна партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська партія соціалістів-революціонерів.

За часів Української Народної Республіки партійно-політичний спектр значно розширився. Центральна Рада навіть прийняла “Закон про вибори до Українських Установчих зборів”, який передбачав проведення виборів за партійними списками. Але в умовах військових дій з Радянською Росією вибори на всій території України провести не вдалося.

Після утвердження радянської влади в Україні багатопартійність була ліквідована і настала епоха однопартійної системи, яка була частиною тоталітарної радянської держави. В той же час у 1920—30-х рр. у Галичині, Буковині і Закарпатті діяло близько 100 політичних партій.

Відродження політичного плюралізму і багатопартійності в Україні нерозривно пов'язане із процесом становлення і розбудови української державності. Вже дисидентський рух 1970-х рр. можна розглядати як прояв ідеологічної плюралізації. У 80-х рр. каталізаторами процесу національного відродження українського народу стали перші неформальні об'єднання, товариства, різноманітні політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації: Український демократичний союз, Український культурологічний клуб, Український християнсько-демократичний фронт, Український екологічний рух “Зелений світ”, Українська Гельсінська Спілка, Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, Спілка незалежної української молоді. Наприкінці 1988 р. зародилося масове громадсько-політичне об'єднання “Народний Рух за перебудову”, яке було головною і наймасовішою політичною силою, що протистояла монополії Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС). Слід відмітити незаперечний найвагомійший внесок Руху в розвиток багатопартійності.

Для цього періоду були характерні наступні *рис*:

- політичні об'єднання мають позапартійний характер і організаційно прямують від суто неформальних угруповань до масового руху;
- ідейна платформа більшості політичних об'єднань еволюціонує від гасел загальноперебудовних і духовного відродження до державного суверенітету України і антикомунізму;
- методи і засоби діяльності нових організацій еволюціонують від нечисленних зборів до масових мітингів, від теоретичних дискусій у вузькому колі до боротьби за депутатські мандати;
- нові політичні об'єднання перебувають у стані різкої конфронтації з номенклатурою компартії, що утримує монополію на владу.

Цей стан в політичній системі, звичайно, не можна назвати багатопартійністю, але він багато в чому заклав основи сучасної партійної системи, був спробою ідеологічного розмежування в межах комуністичного ладу. Цей період, який можна умовно назвати *протопартійним*, тривав приблизно до 1990 року. Потім політичні процеси, які відбувалися в Україні, набули форму відкритої трансформації однопартійної системи в систему багатопартійну.

Можна виділити кілька етапів формування сучасної партійної системи в Україні.

І етап (1990—1993 рр.) — період *початкової багатопартійності* (т.зв. «національно-романтичний»). Його характерними *рисами* були:

- правове оформлення багатопартійності в 1990 р. внаслідок скасування 6 і 7 статей Конституції СРСР, в яких закріплювалася однопартійна система. Першими легалізованими партіями в 1990—1991 рр. стали: Українська республіканська партія (УРП), Українська селянська демократична партія (УСДП), Партія Зелених України (ПЗУ), Ліберальна партія (ЛІПУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Соціалістична партія України (СПУ);
- визначальним при створенні партій був ідеологічний чинник. Уже в перші роки незалежності на програмно-ідеологічній та особистісній основі сформувався спектр політичних сил, що відобразив практично усі ідеологічні позиції — від крайньо-лівих до крайньо-правих;

- нові партії були нечисленними, мало відповідали реальним потребам громадян та не були залученими до вироблення державної політики;

- партійні структури, маючи лише попередні програми без механізмів їх реалізації, не могли стати повноцінними суб'єктами політичної системи. Але на виборах до Верховної Ради 1990 р. представники опозиційних партій та рухів переважно національного спрямування дістали близько чверті мандатів і, тим самим, стали досить впливовою силою всередині законодавчого органу. Вплив партій цього спрямування проявився зокрема в прийнятті Верховною Радою постанови про заборону діяльності Компартії України після спроби державного перевороту 19—21 серпня 1991 р. у Москві.

Закінчується перший етап партійної еволюції в 1993 р. з перетворенням Народного Руху України (НРУ) у політичну партію і реєстрацією забороненої Комуністичної партії України (КПУ).

II етап партійного будівництва тривав з 1993 р. до 1998 р., тобто до парламентських виборів за новою змішаною мажоритарно-пропорційною виборчою системою. Дослідники визначають цей період партійного розвитку як етап *атомізованої* багатопартійності.

Основні *рис* періоду атомізованої багатопартійності:

- на тлі соціально-економічних проблем, що охопили українське суспільство в цей період, спостерігається організаційне оформлення партій і подальше зростання їх кількості. Станом на 1.01.1996 р. було зареєстровано 40 партій;

- однак партії ще не мали такого рівня впливу, який допоміг би їх фракціям створити більшість у парламенті та місцевих представницьких органах, формувати склад уряду та органів виконавчої влади на місцях. Вибори 1994 р. не принесли ні бажаного зміцнення, ні укрупнення українських партій. Серед причин цього слід виділити: по-перше, Закон “Про вибори народних депутатів України” від 1993 р., встановивши мажоритарну систему виборів, фактично проігнорував партії; а по-друге, саме суспільство було ще недостатньо структурованим, а партії — недостатньо зрілими, особливо в питанні визначення і розширення своєї соціальної бази.

Станом на травень 1994 р. у Верховній Раді XIII скликання були представлені депутати від 16 партій (194 депутати), але більше 1% депутатських мандатів здобули лише 6 політичних сил (див. табл. 1).

Таблиця 1

Партійний склад Верховної Ради України XIII скликання

№	Назва політичної партії	Кількість народних депутатів	Частка від загальної кількості народних депутатів (у %)
1	КПУ	91	22,5
2	КП Криму	5	-
3	НРУ	20	5
4	СелПУ	20	5
5	СПУ	14	3,5
6	УРП	9	2

- правоцентристський (національно-демократичний) та лівий напрям отримали своїх фаворитів. У 1993 р. відбулася трансформація громадської політичної організації НРУ у політичну партію, а також було знято заборону з діяльності КПУ. Вибори 1994 р. підтвердили домінуючі позиції цих політичних сил;

- вплив ідеологічного чинника на створення партій відчутно зменшується і поєднується з іншими факторами. Створюються партії, що відбивають і захищають інтереси державно-політичної еліти (створення т. зв. “партій влади”), фінансово-промислових груп.

Серед прикладів партій, створених адміністративним втручанням, можна назвати Народно-демократичну партію (НДП), Аграрну партію України (АПУ).

III етап (1998—2006 рр.) — період формування *системи поляризованого плюралізму*. Початком цього етапу є проведення виборів 1998 р. на новій мажоритарно-пропорційній основі, яка діяла до парламентських виборів 2006 р. Зміна виборчої системи з мажоритарної системи абсолютної більшості на змішану мажоритарно-пропорційну стимулювала трансформацію партійної системи з атомізованої в систему поляризованого плюралізму. Про це свідчать такі характеристики:

- значна поляризація серед політичних сил, ідеологічна несумісність крайніх екстрем політичного спектру;
- існування політичного центру і двосторонньої опозиції;
- наявність політичних сил, які відмовляються визнавати чи ставлять під сумнів легітимність існуючих у державі порядків;
- зростає чисельність політичних партій, утворюються їхні структури в регіонах;
- зменшення кількості безпартійних депутатів та зміцнення статусу політичних партій завдяки проведенню виборів на партійній основі;
- скорочення кількості політичних партій, представлених у парламенті. У 1998 р. результати голосування за партійними списками показали, що 8 політичних партій подолали чотирьохвідсотковий виборчий бар'єр і здобули представництво в Верховній Раді України (див. табл. 2). Серед народних депутатів, обраних в одномандатних виборчих округах, безпартійних було лише 114 осіб, тобто 51,12 %.

Таблиця 2

Партійний склад Верховної Ради України XIV скликання (результати голосування 1998 р. за партійними списками)

№	Назва політичної партії	Частка отриманих голосів виборців (у %)	Кількість отриманих мандатів
1	КПУ	24,65	84
2	НРУ	9,4	34
3	СелПУ+СПУ	8,54	29
4	ПЗУ	5,44	19
5	НДП	5,01	17
6	Громада	4,68	16
7	НСПУ	4,05	14
8	СДПУ(о)	4,01	14

Слід відмітити також позитивну тенденцію посилення позицій політичних партій у суспільстві. Із загальної кількості кандидатів у народні депутати на виборах 1998 р. 56,6 % були висунуті політичними партіями та виборчими блоками партій.

Посиленню ролі партій у суспільстві сприяло не тільки запровадження змішаної виборчої системи, а й прийняття у 2001 р. Закону України “Про політичні партії України”, яким регламентовано основи партійної діяльності.

За результатами парламентських виборів 2002 року, які також відбувалися за змішаною системою, в загальнодержавному багатомандатному окрузі до Верховної Ради України потрапило шість політичних партій, незважаючи на те, що у виборчому бюлетені було 33 партії/виборчих блоків (див. табл. 3).

Результати виборів до Верховної Ради України 2002 року за партійними списками

№	Найменування виборчих блоків (партій)	Частка отриманих голосів (у %)	Кількість мандатів, отриманих партією/блоком
1	Блок Віктора Ющенка "Наша Україна"	23,57	70
2	КПУ	19,98	59
3	Блок "За Єдину Україну"	11,77	35
4	"Виборчий блок Юлії Тимошенко"	7,26	22
5	СПУ	6,87	20
6	СДПУ(о)	6,27	19

Крім зазначених у таблиці партій, за результатами виборів в одномандатних виборчих округах до парламенту потрапили тільки Виборчий блок політичних партій "Демократична партія України — партія "Демократичний союз" (5 мандатів), Виборчий блок політичних партій "Єдність" (4 мандати), Партія національно-економічного розвитку України (1 мандат), Українська морська партія (1 мандат), Українська Національна Асамблея (1 мандат). Але всі вони не вплинули суттєво на розклад сил у Верховній Раді.

У період з 1998 по 2006 рр. в розвитку партійної системи чітко простежувалися процеси дроблення та консолідації політичних сил. Особливо відчутними були процеси дроблення після виборів 1998 р. Розкол відбувся в партії "Громада", Народному Русі України, Народно-демократичній партії, Ліберальній партії, Демократичній партії України, Партії зелених України. Розколи в партіях привели до створення нових політичних об'єднань і фракцій у Верховній Раді. Але вже в 2002 р. на зміну стадії партійної роздрібненості приходить етап консолідації провідних політичних сил насамперед під час виборів і задля вирішення виборчих завдань. Це реалізовується через створення виборчих об'єднань та блоків. Головним чинником партійно-політичної структуризації є особистості політичних лідерів, а також етнокультурні та регіонально-політичні детермінанти електоральної бази провідних політичних сил.

IV етап розпочався після проведення парламентських виборів 2006 р. на новій партійній основі. Система пропорційного представництва з закритими партійними списками сприяла розгортанню передвиборної боротьби між партіями як організаціями та заохочувала кандидатів дотримуватися їхніх партійних брендів. Зберігається персональний чинник партійно-політичної структуризації. Основна боротьба на виборах 2006 р. відбувалася між партіями та блоками, які орієнтовані на конкретних політичних лідерів — В. Ющенко, О. Мороза, В. Януковича, Ю. Тимошенко, В. Литвина.

За результатами виборів 2006 року у Верховній Раді здобули представництво 5 політичних сил (див. табл. 4).

Таблиця 4

Результати виборів до Верховної Ради України 2006 р.

№	Найменування виборчих блоків (партій)	Частка отриманих голосів (у %)	Кількість мандатів, отриманих партією/блоком
1	Партія регіонів	32,14	186
2	"Блок Юлії Тимошенко"	22,29	129

3	Блок "Наша Україна"	13,95	81
4	СПУ	5,69	33
5	КПУ	3,66	21
	Інші	22, 27	-

Серед основних *результатів виборів 2006 р.* слід відзначити наступні моменти.

- Підсумки виборів вказують на суто регіональну підтримку основних політичних партій, яка відтворює "розкол" за віссю "схід-захід", а також суперечить загальній логіці пропорційної системи. Так, на виборах народних депутатів України виборці заходу країни в середньому по 20—30% голосів віддали Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) і Політичній партії «Народний Союз Наша Україна» (ПП НСНУ), півночі і центру — 30—40% БЮТ, 10—20% ПП НСНУ, натомість виборці сходу і півдня — 40—70% Партії регіонів (ПР). Важливо зауважити, що зміцнення саме регіональної підтримки й, отже, використання інерції розколу як дієвої технології були свідомо обрані партіями, попри задекларовані ними настанови на консолідацію України та претензії на загальнонаціональний статус.

Важливе значення для подолання регіональної мотивації виборця має зростання ролі ідеологічної складової боротьби ідей у партійному протистоянні, що стало б свідченням ідеологічної структуризації українського суспільства. Але структура ідеологічних орієнтацій українських виборців може збігатися зі структурою партійної системи хіба що на її лівому фланзі. Ні "Наша Україна", ні Партія регіонів, ні БЮТ не мають чіткого ідеологічного обличчя (за класичними ідеологічними критеріями).

- Вибори 2006 засвідчили прискорення дії тенденції декомунізації України. За умов збереження старого виборчого бар'єру КПУ навіть не змогла б потрапити до Верховної Ради. Таким чином, за рівнем своєї підтримки вона перейшла в категорію малих партій. Одночасно не пройшли до парламенту сили, які позиціонують себе як представники комуністичного напрямку (Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» та Виборчий блок «За Союз»).

- Вибори 2006 р. є підтвердженням кризи моделі суспільного розвитку, яка була запроваджена за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми. На виборах 2006 основні політичні сили, які уособлювали собою попередній режим, не змогли потрапити до парламенту (Народний блок Литвина, Опозиційний блок «Не так !», Блок Народно-демократичної партії, Партія «Відродження», Селянська партія, Виборчий блок «Держава — Трудовий Союз»).

На думку *А. Романюка*, парламентські вибори 2006 р. мають такі *наслідки* для розвитку партійної системи:

По-перше, українські партії поступово перетворюватимуться з формальних партійних структур у парламентські партії, які будуть здійснювати класичні партійні функції, тобто партії де-факто мають стати партіями.

По-друге, дрібні політичні партії повинні або зійти з політичної арени, або влитися у більші, потужні партії, внаслідок чого абсолютна чисельність політичних партій в Україні зменшиться, відповідно зростатиме частка великих партій.

По-третє, триватиме ідеологічна структуризація діючих політичних партій в праволівому спектрі, яка буде стимулювати не лише ідеологічну визначеність, але і переважну взаємодію, блокування ідеологічно близьких партій.

Аналізуючи розвиток багатопартійності в Україні, варто визначити, наскільки вітчизняна партійна система відповідатиме кількісним стандартам парламентської демократії. Для цього послугуємося формалізованими методиками обробки емпіричних даних, зокрема підрахуємо індекс ефективної кількості партій.

Індекс ефективної кількості партій дозволяє визначити кількість значущих партій на електоральному та парламентському рівнях. Підрахунок проводиться за формулою: $N_p = 1 / p \sum (p_i)^2$, де N_p — кількість партій, p_i — відсоток голосів виборців (чи парламентських місць) партії- i , Σ — сума результатів. У більшості ліберальних демократій цей показник коливається від 2 до 6. За результатами виборів до ВРУ 1998 р. у загальнодержавному виборчому окрузі ефективне число партій становило 8,4, в 2002 р. цей показник знизився до 7,5, а в 2006 склав 6,8. Таким чином простежується тенденція до зменшення ефективної кількості партій, що значно стабілізує партійну систему.

Фрагментованість партійної системи в Україні виражається в досить великій кількості партій, що претендують на представництво різних соціальних інтересів, і у високому рівні її нестабільності. З 30 учасників парламентських виборів 1998 р. у загальнодержавному виборчому окрузі тільки 7 суб'єктів виборчого процесу в такому ж вигляді взяли участь й у виборах 2002 р., і тільки двом з них (КПУ і СДПУ(о)) вдалося знову подолати 4% виборчий бар'єр. Однак із 6 партій, що були представлені у Верховній Раді 2002—2006 рр., лише 4 політичні сили знову здобули представництво після виборів 2006 року.

Таким чином, з 1991 по 2006 р. партійна система незалежної України здійснила складний перехід від аморфної нестійкої багатопартійності до системи поляризованого плюралізму. На думку окремих дослідників (Ю.Остапеч, Ю.Шведа), сучасний етап розвитку партійної системи вже можна характеризувати як перехідний від системи поляризованого плюралізму до партійної системи поміркованого плюралізму.

2.5.5. Громадські організації та об'єднання, їх класифікація, місце та функції в політичній системі суспільства

Громадські організації та об'єднання — це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення потреб членів цих організацій відповідно до їх статутів.

Діяльність об'єднань громадян має найрізноманітніший характер. Вона може бути спрямована на участь у розробленні державної політики, розвиток науки, культури, відродження духовних цінностей, розв'язання конкретних соціальних проблем окремих категорій та груп громадян, здійснення благодійної діяльності, охорону навколишнього природного середовища, обумовлюватися спільністю професійних та інших інтересів громадян тощо.

Громадські організації являють собою масові об'єднання громадян, котрі виникають за їхньою ініціативою для реалізації довгострокових цілей, мають свій статут і характеризуються чіткою структурою. Найбільш поширеними різновидами громадських організацій в сучасному світі є: профспілки; організації інвалідів; ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі організації; наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та ін. добровільні т-ва; творчі спілки; різноманітні земляцтва; фонди, асоціації, товариства та ін.

Виділяють дві основні групи функцій громадських організацій: 1) функції, які вони виконують стосовно забезпечення захисту інтересів своїх членів (захисна, допоміжна функція); 2) функції, які громадські організації виконують стосовно системи влади в державі, розвитку суспільства в цілому (операційна і творча функції).

Громадські організації відіграють важливу роль у забезпеченні сталого та демократичного розвитку суспільства. Вони виконують такі важливі функції:

- структурування суспільства за групами інтересів та представлення і захист інтересів соціальних груп;
- формулювання вимог щодо бажаної для різних груп інтересів державної політики;
- здійснення громадського контролю за діями влади та діяльністю політичних партій;
- здійснення впливу на процес прийняття урядом політичних рішень, легальне лобіювання необхідних для суспільних груп рішень;
- забезпечення громадського контролю за прозорістю та чесністю виборів.

Найбільш поширеними видами діяльності, що їх здійснюють громадські організації, є:

1. *інформаційно-мобілізаційні акції* — інформування громадян щодо різних аспектів суспільного життя та мобілізація й активізація їх участі в громадському житті;
2. *правозахисна діяльність* — консультування громадян стосовно методів захисту їх прав;
3. *моніторингова діяльність* — стеження, спостереження за суспільно-політичними процесами, проведення різноманітних соціологічних досліджень;
4. *просвітницька діяльність*.

Відносна відстороненість громадських організацій від політики пов'язана насамперед з тим, що держава безпосередньо не втручається в їхню діяльність, а лише регулює її відповідно до діючого законодавства. До того ж громадські організації, на відміну від державних інститутів, не наділені владними повноваженнями. Відрізняються вони й від політичних партій, оскільки вони не ставлять за мету оволодіння державною владою. Відмінність їх від усіх інших суспільних угруповань пов'язана з притаманними їм особливостями функціонування (ви-

никнення за ініціативою знизу, фактична єдність, забезпечення інтересів своїх членів та прихильників. незалежно від мети та характеру об'єднання, нетрадиційність) та принципами їхньої діяльності (добровільність, поєднання особистих і суспільних інтересів, самоврядування, рівноправність, законність, гласність). Отже, за своєю природою і характером діяльності громадські організації не є політичними організаціями. Однак сама по собі їхня діяльність почасти набуває політичного характеру, оскільки вони, по-перше, об'єднують людей, котрі входять до спектра політичних сил (патріотичні сили, національно зорієнтовані групи, прихильники реформування суспільства та ін.), і по-друге, — вони становлять собою потенційну базу для виникнення на їхній основі нових політичних партій.

Суспільні рухи — це добровільні, самоврядні угруповання, які створюються за ініціативою громадян, що об'єднуються на основі спільності інтересів для здійснення спільних цілей. Рухи, як правило, структурно не оформлені. Мета та завдання суспільно-політичних рухів мають тенденцію до змін, часто не є конкретними та постійно видозмінюються і розширюються. В рухах присутній широкий, масовий та змінний склад учасників, утворений на основі широкої соціальної бази. В рухах немає фіксованого членства.

Причин появи суспільних рухів надзвичайно багато, але основними з них є:

- погіршення матеріального становища людей;
- незадоволеність цілями суспільного розвитку та політичним ладом в країні;
- крах старого світобачення та поява нових ідеалів суспільства, корінні зміни в духовній

сфері;

- деградація природи;
- погіршення умов та оплати праці.

В політичній науці існує цілий ряд типологізацій рухів, одну з яких запропонував Е.Гідденс:

1. *трансформативні рухи* — спрямовані на радикальні зміни в суспільстві, нерідко насильницьким шляхом;

2. *реформаторські рухи* — спрямовані не на зміну всього існуючого ладу, а лише на зміни окремих сторін суспільного життя, пов'язані з модифікацією існуючих порядків;

3. *рухи порятунків* — наприклад: релігійні, екологічні і т.д.;

4. *альтернативні рухи* — зосереджуються на усуненні негативних рис, звичок — наприклад: рух за здоровий спосіб життя, рух проти наркоманії тощо.

На запитання «Для чого створюються ті чи інші рухи?» можна відповісти, з'ясувавши їх функції:

- представницька, коли рух представляє свої інтереси у владних структурах суспільства;
- соціального контролю, коли довіра до влади падає, тоді виникає потреба в контролі;
- функція опозиції офіційним органам і установам;
- соціокультурна функція, коли учасники рухів долучаються до політичної культури, до політичного життя як активні громадяни своєї країни.

Суспільні рухи, як і будь-яке інше явище, мають свій життєвий цикл: вони зароджуються, розвиваються, функціонують, а потім припиняють своє існування. В зв'язку з цим політолог Є. Вятр сформулював п'ять стадій, або етапів, їх розвитку:

1. *Створення передумов появи руху.* Якщо рух утворюється самовільно, знизу, то найбільш активні громадяни встановлюють між собою контакти, створюють ініціативну групу та кристалізують загальні погляди про необхідність формування суспільного руху. Якщо рух створюється зверху, тобто владою, то в такому випадку передумови майбутнього руху створюються шляхом пропаганди і рекрутування прихильників.

2. *Стадія артикуляції прагнень,* тобто створення ідейних й організаційних основ руху. На цій стадії формуються цілі, програма та принципи діяльності.

3. *Стадія агітації.* За допомогою агітації відбувається залучення можливих прихильників та учасників.

4. *Стадія розвиненої політичної діяльності.* На цій стадії рух концентрує свої зусилля на втілення своєї програми в життя.

5. *Стадія затухання суспільного руху.* Рухи, цілі яких досягнуто, чи навпаки, цілі яких виявилися нездійсненими, входять в стадію затухання та зникають. Вони можуть перетворитися (організуватися) в партію чи в яку-небудь іншу структуру, але як рухи — припиняють своє існування.

Право громадян на свободу передбачено і гарантовано Конституцією та законодавством України. Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, Конвенцією Міжнародної організації праці №87 «Про свободу асоціацій і захист права на організацію».

Відповідно до цих документів свобода асоціацій включає право громадян створювати їх за своїм вибором без попереднього на те дозволу; право вступати до таких організацій і право організацій самостійно визначати свої статuti; організовувати свій апарат, мати широкі контакти з міжнародними організаціями тощо.

Стаття 36 Конституції України закріплює право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. При цьому ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

2.5.6. Групи інтересів та групи тиску

Групи інтересів — організації, метою яких є об'єднання громадян для вираження і захисту яких-небудь спеціальних, конкретних інтересів (наприклад, з певної конкретної проблеми чи специфічних інтересів невеликої соціальної, професійної, поселенської, релігійної чи культурної групи). Їх основна відмінність від партій полягає не тільки в організаційній сфері. Вона також полягає в способах взаємодії з державною владою: групи інтересів не ставлять перед собою мету прийти до влади і боротися за її завоювання. Вони прагнуть лише здійснювати непрямої вплив на механізм прийняття політичних рішень з метою реалізації групових інтересів.

В політичній науці існують два основні підходи, які по-різному трактують роль груп інтересів в політичному житті і які дають різну нормативну оцінку цьому інституту представництва.

Представники першого підходу вважають їх існування явищем негативним, таким, що здійснює несприятливий вплив на функціонування демократичної політичної системи в силу того, що вони є виразниками приватного впливу на прийняття політичних рішень. Все, що відбувається в світі політики, розглядається представниками даного підходу як наслідок махінацій різних бізнес-груп, корпорацій, мафії і т.д.

Представники другого напряму визнають об'єктивний характер існування зацікавлених груп і відзначають їх позитивну роль в політичному процесі. Зокрема, "основоположник" теорії груп інтересів *А. Бенті* в своїй праці 1908 г. "Процес управління. Вивчення суспільного тиску" відзначає: "Всі явища державного управління — це явища груп, які здійснюють тиск одна на одну..."

Групи інтересів виконують наступні *функції*:

1. Впорядкування політичної взаємодії людей в суспільстві.
2. Формулювання політичних цілей.
3. Представництво вимог групи перед владою.
4. Підтримка і захист індивідуальних чи групових інтересів.
5. Формування політичних кадрів, лідерів, еліт.
6. Тиск на владні структури з метою більш повного врахування і реалізації групових інтересів.

В політичній науці розроблено декілька типологій груп інтересів. Типологією, що повною мірою відображає еволюційні особливості того чи іншого типу, є типологія *Ж. Блонделя*. Її основою виступає спосіб зв'язку між членами групи і характер діяльності. Він виділяє два "ідеальних типи" груп, які не зустрічаються насправді в чистому виді: групи обшинні та групи асоціативні.

Члени обшинної групи пов'язані між собою, перш за все, приналежністю до співтовариства, і тільки потім — своїми помислами та прагненнями. Можна стверджувати, що людина народжується, вже будучи членом групи. Близькими до таких груп можна вважати племена і деякі етнічні групи.

Асоціативні групи створюються людьми цілком свідомо для реалізації достатньо обмежених інтересів. Наприклад, до такого типу можна віднести організацію, створену в цілях ліквідації атомної електростанції чи хімічного заводу.

Інші типи груп інтересів знаходяться між цими двома типами в міру їх віддаленості від традиційних форм і наближення до сучасних: групи «по звичаю», інституційні групи, групи захисту, групи підтримки.

Політичний лобізм — поняття, що вживається для визначення професійної форми діяльності, що покликана забезпечити потрібне політичне рішення.

Термін «лобізм» виник в американському політичному житті у 1830 р. Представники різних зацікавлених груп проводили багато часу в кулуарах (lobby- кулуари, холл, вестибюль) залів засідань законодавчих органів Сполучених Штатів, сподіваючись порозмовляти з законодавцями і, тим самим, спробувати вплинути на їх рішення. Поступово термін почав стосуватися всього, що так чи інакше впливає на рішення в сфері управління.

На відміну від інших форм політичного тиску політичний лобізм — легальний професійний вид суспільної діяльності (в США він існує в такій якості з 1946 р., в деяких інших країнах, в т.ч. і Україні, вважається негативним явищем, на зразок корупції). Лобізм — не просто кулуарна інтрига політиків, але і система аргументації, механізм підготовки та прийняття рішень, які реалізують інтереси лобіюючих груп. Тому політичний лобізм — це непартійний цивілізований і, в багатьох країнах, визначений законом спосіб впливу і тиску сил й інтересів громадянського суспільства на державний апарат.

Способи (форми) лобіювання.

Способи (форми) лобіювання можна класифікувати за ступенем взаємодії лобістських структур та об'єктів лобізму.

До прямих форм лобіювання відносимо:

- підготовку та надання відповідним органам проектів нормативно-правових актів;
- лобіювання під час призначення посадових осіб на різних рівнях влади (наприклад, голів комітетів, членів уряду, керівників місцевих державних адміністрацій) та розподіл між ними повноважень;
- організація та проведення переговорів із уповноваженими органами влади з метою відстоювання своїх інтересів;
- участь у урядових, парламентських, міжнародних комісіях, діяльність яких спрямована на врегулювання окремих економічних, політичних, соціальних чи інших питань.

Серед непрямих форм лобіювання слід виділити:

- підготовка досліджень (аналітичних, статистичних тощо), публікацій, прогнозів, висновків, звітів, які містять конкретні пропозиції з метою вплинути на рішення уповноважених органів;
- висловлення позиції (власної або окресленої суспільної групи) щодо проектів нормативно-правових актів, що готуються уповноваженими органами;
- організація та участь у семінарах, конференціях, слуханнях, круглих столах, що проводяться з метою попереднього обговорення певних рішень;
- пропагування своїх поглядів та інтересів через ЗМІ;
- організація груп, які зацікавлені у вирішенні певної проблеми, агітація їх до активних дій та виступів (написання листів, зустрічей з народними депутатами тощо).

Перелік цих способів можна продовжити, але об'єднав їх те, що це діяльність з метою впливу на визначений об'єкт лобіювання.

Сфери, у яких можуть застосовуватися лобістські дії, є найрізноманітнішими. Це і фінансова діяльність, і захист навколишнього середовища, і видобуток корисних копалин, зовнішня торгівля та соціальна сфера тощо. Можна говорити також про регіональні та етнічні лобістські групи (так звані «земляцтва»). Тобто лобізм може мати місце у всіх тих сферах, що так чи інакше пов'язані із процесом прийняття рішень.

Треба наголосити, що в межах закону чи за його відсутності лобізм існував завжди. Саме це слід мати на увазі, аналізуючи поставлену проблему щодо України. За відсутності закону з часу створення Української держави можна навести низку дуже гучних лобістських дій, що здійснювалися на різних рівнях політики, для прийняття потрібних рішень тим чи іншим економічним структурам. Більшість з них, шоправда, на жаль, так і не стали відомі широкій громадськості. Так само більшість з них мали корупційне забарвлення. Через відсутність законодавчої бази в Україні переважає негативне лобіювання: однією з площин такого явища

є взаємодія із владою олігархів. Інша тенденція здеформованості відносин лобювання між економікою та політикою — те, що українські бізнесмени вважають за краще мати безпосередній вплив на політику через участь у ній (наявність цілої низки депутатів-бізнесменів).

Однак це радше побічні ефекти трансформаційного процесу, аніж нормальний плін речей. Майбутнє ж, як показує досвід розвинутих демократій, — за узаконенням лобізму і виведенням його на рівень фахової діяльності.

Розділ 3 ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

3.1. Політична участь громадян

3.2. Політичні конфлікти і кризи в суспільному житті

3.3. Виборчі системи і процеси

3.1.1. Поняття “політична участь” та його інтерпретація в сучасній політичній науці

Участь у політиці тісно пов’язана з такою характерною рисою активного демократичного громадянина, як політична залученість. Саме через участь у політиці громадському житті і державному управлінні формується та реалізується громадянин.

Серед найважливіших передумов участі громадян у політиці є: а) інтерес до політики; б) обізнаність у політичних подіях і процесах. Особи, які не цікавляться політикою і не мають про неї необхідних знань, зазвичай приречені стати не лише виключно об’єктами політики, а й жертвами політичних рішень, прийнятих без їхньої участі. І навпаки, особи, яким властивий достатньо високий ступінь інтересу до політики і які вельми обізнані у ній, здатні стати суб’єктами (акторами, дійовими особами, гравцями) політичного процесу. Завдяки участі у політиці такі громадяни можуть підвищити свій суспільний статус.

Що ж таке *політична участь громадян*? Західною політичною наукою останньої третини ХХ ст., яка розвивалась в умовах наростання кількох хвиль масових громадянських рухів, було запропоновано низку визначень політичної участі громадян. Класичне визначення політичної участі було вперше запропоноване такими американськими політологами, як Сідней Верба і його колеги (Норман Най і Джей Он Кім) у 1971—1978 рр. Згідно з цим визначенням, *політична участь* — це дії приватних громадян з метою прямого чи опосередкованого впливу на відбір державних управлінців та їхню діяльність. Зазначимо, що “приватними громадянами” в сучасній літературі щодо політичної участі прийнято вважати тих громадян, для яких участь у політиці та урядуванні не є складовою їхньої професійної діяльності. Сутність цього визначення зводиться до “діяльності приватних громадян з метою впливу на прийняття рішень урядовцями” (Семюель Гантінгтон і Джоан Нельсон, 1976).

Британець Герайнт Перрі, американець Джордж Мойзер і австралієць Ніл Дей (1992) запропонували розглядати політичну участь як *участь громадян у процесах формування, прийняття та здійснення державної політики («публічного політичного курсу»)*. Це визначення можна розглядати і як доповнення, і як своєрідне переформулювання визначення групи С. Верби. Однак тут є додатковий підтекст з наголосом на співучасті приватних громадян і урядовців (чи професійних політиків) у публічних політичних процесах.

“Розширеного визначення громадянського активізму” дотримуються американські політологи Стівен Розенстоун і Джон Марк Гансен (1993), згідно з якими “політична участь — це діяльність, виразно спрямована на те, щоб впливати на розподіл суспільних благ і суспільних цінностей”. Подібну позицію зайняв американський вчений Нейтан Теске (1997) — прямий критик урядовоцентричних визначень політичної участі, запропонувавши визначення політичної участі як діяльності, спрямованої не стільки на уряд, скільки на пошук колективного взаєморозуміння в суспільстві.

Загалом, з точки зору спрямованості участі, її визначення можна умовно розглядати в рамках двох основних підходів — *урядовоцентричного* і *суспільно-ціннісного*.

Прихильники першого підходу (Л. Мілбраг, Г. Макклоскі, С. Верба, Н. Най, Г. Перрі, С. Гантінгтон, М. Конвей, Е. Мюллер та ін.), яких — переважна більшість, вважають, що політична участь громадян спрямована насамперед на урядовців та урядування.

Прихильники другого підходу (Б. Епштейн, С. Розенстоун, М. Гансен, Н. Теске, їхні праці були опубліковані у 1990-х рр.) розглядають політичну участь громадян як частину діяльності, спрямованої на зміну суспільно-політичних цінностей.

Збагнути особливості політичної участі громадян в активістських ролях — в групах і партіях — можна лише через врахування двох названих підходів. Адже, з одного боку, активістська діяльність громадян часто спрямовується на отримання конкретного результату від уряду, однак, з іншого боку, ця діяльність неминуче впливає на зміну суспільно-політичних цінностей в бік більш сприятливої атмосфери для впливу на урядовців.

У демократичному суспільстві участь громадян у політиці має багатофункціональне призначення. Проте більшість теорій політичної участі можна поділити на дві основні групи, які відбивають “два стилі мислення про участь” (Г. Перрі):

1. Інструментальні теорії.
2. Теорії розвитку.

Інструментальні теорії розглядають політичну участь як сукупність засобів для досягнення певної мети, наприклад для захисту групових чи особистих інтересів. Наголошуючи на захисній функції участі, ці теорії розглядають її як ефективний засіб для протистояння бюрократії і авторитарним тенденціям.

Згідно з теоріями розвитку, політична участь є суттєвою частиною розвитку громадсько-політичних здібностей людини, а також своєрідною самоціллю. Вихідна теза теорій розвитку полягає у тому, що участь є частиною процесу моральної і політичної освіти. Освіта у цьому контексті розглядається насамперед як вироблення у громадян почуття відповідальності. Прихильники теорій розвитку вважають, що відповідальність може розвинутися лише через користування нею.

З названими теоріями відповідно пов'язані *два основні напрями інтерпретації політичної участі* (сформовані впродовж др. пол. ХХ ст.):

1. Елітистсько-демократичний (ревізійністський).
2. Партисипативно-демократичний (демократія участі).

Представники *елітистсько-демократичного напрямку* (Б. Берельсон, П. Лазарсфельд, В. Макфі та їх наступники) виходять з того, що демократія не вимагає широко розгалуженої участі громадян у прийнятті політичних рішень. Обмежуючи участь лише голосуванням на виборах, вони вважають, що це сприяє стабільності представницької демократичної системи.

Прибічники *учасницької (партисипативної) демократії чи демократії участі* (П. Бахрах, К. Пейтман, Б. Барбер та ін.) стверджують, що цілком реально створити розгалужену систему участі громадян у політиці, спираючись, зокрема, на розвиток комунікацій і освіти.

Своєрідну позицію між обома напрямками зайняв на межі 1960—1970-х рр. класик американської політології Р. Даль, здійснюючи з 1950-х до 1980-х рр. певну еволюцію від елітистсько-ревізійністського до учасницького напрямку тлумачення політичної участі. Для нього «політична участь» важлива насамперед як засіб досягнення підконтрольності лідерів громадянам. Так, у книзі Р. Далья “Поліархія: участь і опозиція” (1971) вихідною є теза про ключову роль для демократії “постійної чутливості уряду до уподобань своїх громадян”, яка є результатом політичної участі. Для забезпечення політичної участі (насамперед у виборах) Р. Даль пропонував спиратися на інституційні гарантії демократії, до яких відносив певні свободи (вираження, політичних організацій, доступу до альтернативних джерел інформації) і права (обирати посадовців, бути обраним на публічну посаду, змагатися за голоси виборців).

Гарантії демократії Р. Даль (1971) розглядає через два виміри: 1) публічне суперництво; 2) політична участь у системі публічного суперництва. Пріоритет суперництва, пов'язаного з рівнем дозволеної опозиції, над політичною участю у Р. Далья є промовистим. Адже без реальної опозиції політична участь залишатиметься номінальною і недієвою. Звідси зрозумілим є і скептицизм щодо такої політичної участі, яка не забезпечує свого призначення — підконтрольності урядовців громадянам.

3.1.2. Структура, форми і виміри політичної участі

Ознайомлення з основними підходами до структури політичної участі дозволяє дістати достатньо конкретне і предметне уявлення про виміри і способи політичної участі. Цікаво, що

багато політологів, розуміючи всю умовність і абстрактність визначень, відмовились від чітких дефініцій політичної участі, але не від переліку структурних компонентів цього поняття.

Вимір активності політичної участі одним з перших запропонував Р. Даль (у книзі “Хто управляє?”, 1961), висловивши припущення, що “чим активніша форма участі, то тим менше громадян беруть в ній участь”. Основними способами “участі” (політичної участі) він вважав:

1. Голосування на виборах.

2. Участь у політичних кампаніях (переконавання, пожертвування коштів, відвідування мітингів тощо).

3. Участь у місцевих справах (обговорення місцевої політики, контактування з місцевими посадовцями чи політиками, вирішування місцевих проблем).

Фактично Р. Даль випередив як підхід Л. Мілбрата (щодо виміру участі), так і підхід групи С. Верби (щодо способів участі).

Американський політолог Л. Мілбрат (автор книги “Політична участь”, 1965), виходячи з власного одновимірного (рівень активності) підходу, запропонував свою “ієрархію залучення до політики” з відповідними їй трьома основними ролями громадян:

1) «апатичні» (близько третини громадян);

2) «спостерігачі», включаючи учасників голосування (близько 60 %);

3) «гладіатори», як найбільше залучені до політики громадяни (1—7 %).

Концепція структури політичної участі Л. Мілбрата стала однією з найбільш визнаних серед західних вчених, хоча з середини 1970-х років її витіснила концепція С. Верби та його групи.

Справжній перелом у ставленні до структури політичної участі був пов'язаний з класичними книгами С. Верби, Н. Ная і Дж. Кіма 1971 (“Способи демократичної участі”), 1972 (“Участь в Америці”) і 1978 (“Участь і політична рівність: порівняння семи націй”) років. Автори цих праць, спираючись на проведені ними соціологічні дослідження, дійшли висновку про необхідність заміни одновимірного підходу до політичної участі багатовимірним підходом (у 1971 р. — чотири виміри, а в 1978 р. — п'ять). Тобто у 1978 р. вони запропонували використовувати такі виміри політичної участі:

1. *Тип впливу*, який політичні дії громадян здійснюють на лідерів (через здійснення тиску або через передавання інформації).

2. *Потенційна результативність* (обсяг впливу ухвал урядовців — від впливу на одного громадянина до впливу практично на всіх).

3. *Конфліктність* (до якої міри одна група учасників намагається дістати певну користь для себе за рахунок іншої).

4. *Рівень співпраці* (кооперації) з іншими для виконання певної діяльності (чи відсутність цієї співпраці взагалі).

5. *Ступінь ініціативи* (скільки ініціативи має проявити політичний учасник для того, щоб зайнятися певною діяльністю чи здійснити певну дію).

Відштовхуючись від названих вимірів, С. Верба та його колеги виділили *чотири способи* політичної участі:

1) діяльність у *політичних кампаніях*;

2) *голосування* на виборах;

3) участь у справах *місцевих громад* і контактування окремих громадян з урядовцями для вирішення питань громадського значення;

4) *контактування* окремих громадян з урядовцями для вирішення своїх *особистих проблем*.

Спираючись на методи пучкового аналізу (аналізу скупчування видів діяльності), С. Верба і Н. Най виокремили *шість типів політичних учасників*, чотири з яких відповідають згаданім вище способам політичної участі, а два інші — це: 5) зовсім неактивні (22 % опитаних, внесок яких у політику принаймні дуже незначний); 6) вельми активні (11 % опитаних, які дуже активні у голосуванні, проведенні кампаній і в справах місцевих громад).

Загалом, багатовимірний і розгалужений концепція структури політичної участі С. Верби та його групи завоювала найбільшу підтримку серед політологів Заходу.

Аналізуючи вплив соціально-економічної модернізації на політичну участь, С. Гантінгтон і Дж. Нельсон (1976) назвали такі “*форми політичної участі*” (типи поведінки):

1. *Виборча діяльність* (голосування, пожертвування на кампанії, роботу на виборах, вербування прихильників від імені кандидата тощо).

2. *Лобіювання* (індивідуальні чи групові зусилля, щоб увійти у контакт з урядовцями і політичними лідерами для впливу на їхні рішення з питань, важливих для значної кількості людей).

3. *Організаційна діяльність* (участь через саме членство в організації, яка прагне впливати на прийняття рішень в державному управлінні).

4. *Контактування* (індивідуальна діяльність, спрямована на державних службовців з метою отримання користі лише для однієї особи чи для дуже малої групи людей).

5. *Насильницькі дії* (нелегальні зусилля впливати на ухвали урядовців, завдаючи фізичної шкоди особам чи власності). Приклади насильницьких дій: державні перевороти, політичні вбивства, бунти, повстання.

На відміну від насильства, зазначали С. Гантінгтон і Дж. Нельсон, такі форми участі як виборча діяльність, лобіювання, організаційна діяльність і контактування можуть бути *легальними* і *нелегальними*. Адже підкуп виборців, залякування і фальсифікація виборчих результатів допоки ними займаються приватні громадяни, а не професіонали, так само належать до політичної участі, як і голосування чи відвідування партійних зборів. Лобіюючі види діяльності, до яких С. Гантінгтон і Дж. Нельсон відносять мирні страйки, демонстрації і пікетування, є легальними в одних країнах і забороненими — в інших. Подібним чином, особисте контактування (з урядовцями) може бути легальним чи нелегальним за своєю сутністю, залежно від того, чи супроводжується воно підкупом та іншими нелегальними аспектами.

Праці вчених 1980-х — 1990-х рр. щодо структури політичної участі висвітлюють риси схожості й відмінності з підходами 1960-х — 1970-х рр.

Так, у своїй книзі “Статеві відмінності у політичній участі” (1987) Керол Крісті виділила п’ять *типів (форм)* політичної участі. Три з них загалом узгоджуються з підходом групи С. Верби, це:

1) *виборча діяльність* (включає як голосування, так і участь у проведенні політичних кампаній);

2) *діяльність у місцевій громаді* (участь у справах місцевої громади);

3) *контактуюча діяльність* (контактування з урядовцями щодо особистих чи політичних проблем).

Але два інші типи участі, які виглядають більш своєрідними, це:

4) *комунікаційні види діяльності* (стеження за політикою через засоби інформації та обговорення політики, включаючи навіть таку особливу форму обговорення, як цілеспрямоване переконування на користь певного кандидата чи партії);

5) *нетрадиційна політична участь*, яка охоплює дві великі групи видів діяльності: а) менш агресивні (петиційні кампанії, бойкоти, легальні демонстрації, громадянські рухи прямої дії, зосереджені на проблемах споживачів, довкілля і місцевих громад); б) більш агресивні (нелегальні страйки, насильницькі зіткнення, участь у революційних рухах, участь у партизанському русі, рух громадянської непокорі).

Відомий британський політолог Герайнт Перрі та його колеги (американець Джордж Мойзер і австралієць Ніл Дей) у книзі “Політична участь і демократія в Британії” (1992) зазначили, що, попри важливість виборів, “менш епізодичні форми участі” дістали занадто мало уваги у дослідженнях. Вони, зокрема, відзначили, що результат скарги до мерії щодо контролю над забрудненням повітря місцевою фабрикою може не менше вплинути на життя громадян певного міста, ніж результати загальних парламентських виборів.

Г. Перрі та його колеги розглядають появу нетрадиційних форм політичної участі у контексті розвитку так званого “нового популізму”, ядром якого є ідея участі. Свій висновок вони підтверджували даними досліджень (проведених в країнах західної демократії під керівництвом Семюеля Барнса і Макса Каасе), згідно з якими громадяни все більше схильні до політичної участі за межами традиційної виборчої арени. Іншою підставою твердження, згідно з яким громадяни західних країн все більше вдаватимуться до “нових форм участі”, Г. Перрі та його колеги вважають поширення “постматеріальних цінностей” (спираючись на концепцію відомого американського соціолога Рональда Інглгарта). Особливу увагу Г. Перрі, Дж. Мойзер та Н. Дей звернули на ті нові форми участі, які поширились з 1960-х років у місцевих громадах великих міст. Там стосунки громадян, об’єднаних в асоціаціях місцевих громад, з органами місцевої влади складались по-різному — від непримиренної боротьби до наділення

представників цих організацій частиною повноважень органів влади з коштами для надання певних послуг визначеним категоріям населення.

Прагнучи охопити найбільш важливі і численні типи участі, які зустрічаються у Британії, Г. Перрі та його колеги зібрали й виділили, на основі аналізу проведених інтерв'ю (з півтора тисячами респондентів), 23 ключові види діяльності. Ці види діяльності вони об'єднали у великі групи, відповідні одиницям виміру (способам, формам) участі.

Отже, *шість загальних одиниць виміру* (способів, форм) участі, за Г. Перрі, Дж. Мойзером і Н. Десем, включають:

1. *Голосування*.
2. Проведення *партійних кампаній*.
3. *Колективну діяльність* (діяльність організованих чи неформальних груп для вирішення певної проблеми).
4. *Контактування* (встановлення зв'язку з урядовцем, депутатом чи медіа для вирішення певної проблеми).
5. *Пряму дію* (блокування дорожнього руху, марші протесту, політичні страйки, політичні бойкоту).
6. *Політичне насильство* (застосування насильства проти політичних опонентів).

Виходячи з багатовимірності політичної участі у Британії, Г.Перрі та його колеги виділили низку типів учасників, до кожного з них вони віднесли тих громадян, які віддають перевагу певному способу політичної діяльності. Співвідношення між *типами учасників* має такий вигляд:

1. Ті, хто лише голосує (51 %).
2. Майже неактивні (25,8 %).
3. Колективні активісти (8,7 %).
4. Контактуючі активісти (7,7 %).
5. Активісти прямої дії (3,1 %).
6. Активісти партійних кампаній (2,2 %).
7. Всеохоплюючі активісти (1,5 %).

Дещо інший вигляд має *співвідношення між сукупним обсягом дій* громадян, які належать до *різних типів учасників*:

1. Ті, хто лише голосує (43,6 %).
2. Майже неактивні (12,8 %).
3. Колективні активісти (15 %).
4. Контактуючі активісти (12,2 %).
5. Активісти прямої дії (5,3 %).
6. Активісти партійних кампаній (5,2 %).
7. Всеохоплюючі активісти (5,8 %).

3.1.3. Особливості політичної участі в Україні

Сприятливі умови для участі громадян у політиці сучасних західних демократій склалися внаслідок наполегливої боротьби багатьох поколінь громадянських активістів, їхньої відваги у поєднанні з компетентністю, глибокої перебудови масової свідомості. Україна ще тільки на початку подібного шляху, серед найважливіших віх якого були активізація участі громадян у політиці в 1989—1991 рр. та у 2004 р. Так, у переломних подіях 1989—91 рр. важливу роль відіграли не лише старші за віком учасники дисидентського руху 1960—1980-х рр., але й студенти (зокрема, учасники голодовки з політичними вимогами, одним з лідерів яких був Олесь Доній — відомий український політолог сьогодення). Але у подальшому, впродовж 1990-х рр., утверджувалась політична атмосфера (свосвідний «дух часу») з такими рисами як: а) демократична риторика вищих урядовців; б) масова ностальгія за «старими добрими часами» (брежнєвізму); в) наростаюча пасивна недовіра до інститутів влади; г) вірнопідданське ставлення до нової авторитарної влади (режиму Л. Кучми); д) занепад активістських форм політичної участі громадян, яка ставала номінальною чи спорадичною.

Дані про порівняно незначне число громадян, які брали участь в акціях опозиції проти режиму Л. Кучми на поч. 2000-х рр. («Україна без Кучми», «Повстань, Україно!» тощо), спонукали багатьох аналітиків до скептицизму щодо можливостей масової участі громадян напередодні демократичної революції листопада — грудня 2004 р. Тим більше, що

соціопитування 1990-х — поч. 2000-х рр. вказували на узвичаєну інертність більшості українських громадян. Позаяк важливою передумовою участі громадян у політиці є їхня психологічна готовність до того чи іншого виду участі, то варто взяти до уваги дані з «архіву опитувань громадської думки в Україні» [http://www.socd.univ.kiev.ua/DATABANK/UKR_ARCH/index.html].

Так, серед даних 1998 р. знаходимо такі показники ставлення українців (респондентів) до політичної участі:

- а) небажання брати участь в жодній формі політичної діяльності — 72,1 %;
- б) готовність взяти участь в окремих акціях підтримки партій та політичних організацій (виборчих кампаніях, збиранні підписів, мітингах, демонстраціях) — 7,7 %;
- в) готовність працювати у місцевих політичних організаціях на громадських засадах — 2,3 %.

У разі порушення своїх прав та інтересів респонденти 1998 р. задекларували готовність взяти участь у таких заходах (вважаючи їх найефективнішими і припустимими):

- а) передвиборні кампанії — 15,5 %;
- б) збирання підписів під колективними відозвами — 17,0 %;
- в) законні мітинги та демонстрації — 16,6 %;
- г) загроза страйком — 7,9 %;
- д) несанкціоновані мітинги та демонстрації — 2,2 %;
- е) пікетування державних установ — 4,4 %.

Дані соціологічних досліджень, які у 1990-х рр. проводили відомі українські соціологи Наталія Паніна і Євген Головаха, підтверджували сталість тенденції до низького рівня участі громадян у політичних і громадських організаціях. Так, 82,2 % респондентів у 1994 році і 86,6 % — у 1998 році заявили, що не є членами жодної громадської чи політичної організації.

На запитання про членство респондентів (яким було запропоновано вибирати водночас декілька варіантів відповіді) у політичних і громадських організаціях були отримані, зокрема, такі дані:

Вид організації	1994 р. (%)	1998 р. (%)
Політична партія	0,7	0,9
Громадсько-політичний рух	0,4	0,4
Екологічний рух	1,3	1,5
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6
Нетрадиційна профспілка	2,7	2
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4

Наведені вище дані про неучасть у політичних і громадських організаціях узгоджуються з опитуваннями Інституту соціології НАН України в 1999 році, наведеними Сергієм Макеєвим. Так, 84% респондентів 1999 р. заявили про свою неучасть у роботі громадських і політичних організацій. На свою належність до партій (яких номінально в Україні було тоді більше сотні) вказали 1,5 % респондентів. Попри зростання кількості легалізованих об'єднань громадян впродовж кін. 1990-х рр. у півтора рази (більше тисячі організацій), загальний рівень участі громадян, за даними моніторингового опитування п'яти років, залишався стабільним, тобто лише 16—17% населення належало до громадських і політичних організацій та рухів загальнодержавного чи локального рівнів.

На сталу тенденцію 1990-х — поч. 2000-х рр. до послаблення форм політичної самоорганізації українського суспільства вказувала й Г. Зеленько (2005), зазначивши, що членами політичних партій в Україні є не більше 2 % громадян. До того ж навіть у 2004 році 42,6% українських громадян вважали, що багатопартійна система Україні не потрібна. Неналежність у 1994—2004 рр. близько 84 % громадян України до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів (за даними соціологічного моніторингу) Г. Зеленько вважає

виявом нерозвиненості формалізованих способів політичної участі (членство у партіях і громадських організаціях).

Спираючись на дослідження Н. Паніної, Є. Головахи, С. Максєва і Г. Зеленько, можна дійти низки висновків як щодо причин масової неучасті у політиці, так і щодо її наслідків (враховуючи взаємне переплетення причин і наслідків). Так, серед основних *причин* масової неучасті у політиці в Україні є такі:

- недостатнє укорінення у суспільному житті демократичних ідеалів і цінностей та недостатня здатність суспільства у разі потреби задіяти демократичні інститути і механізми для реалізації загальнонаціональних і групових інтересів (цим визначається насамперед культура політичної участі);

- зіткнення продемократичних ціннісних систем і світоглядних настанов з несприятливими інструментальними можливостями їх реалізації (загалом позитивне ставлення до демократії двох третин українців збігається з критичним ставленням такої ж частки громадян до інструментальних можливостей демократії у своїй країні); так, 69% українців не вірять, що участь у голосуванні забезпечує їм вплив на процес ухвалення рішень у державі, проти 25% тих, що вірять; 78% громадян взагалі не вірять або сумніваються, що можуть впливати на рішення уряду;

- нагромадження населенням значного негативного досвіду взаємодії з державними інстанціями, головним чином з приводу прав і свобод;

- недовіра більшості українців до суспільних та політичних інституцій, які функціонально призначені захищати права громадян;

- недовіра багатьох громадян до політичних партій і громадських організацій через відсутність достатнього якісного зростання демократичного політичного і громадянського суспільств на основі різкого збільшення кількісних ознак громадської самоорганізації (130 політичних партій і близько 3000 об'єднань громадян та громадських організацій);

- нерозвинена культура суспільної участі, яка б мала спиратися на громадській відповідальності та впевненості громадян у корисності та дієвості своєї участі (це визначає якісні характеристики інститутів громадської самоорганізації);

- недостатнє відчуття "політичної дієздатності" (political efficacy), яке є важливою передумовою і чинником активної участі у політиці (емпіричні дослідження західних вчених вказали на наявність тісного зв'язку між активною участю громадян у політиці та їхнім відчуттям політичної дієздатності, тобто відчуттям власної спроможності вплинути на перебіг політичних процесів);

- звуження простору публічної політики через недостатнє відчуття громадянами реальної здатності впливати на політику держави;

- звернення українців до таких засобів захисту своїх прав, як «неправові практики» — особисті зв'язки, знайомства, хабарі (адже для переважної більшості українців такі інституції, як партії, профспілки, ЗМІ, не є інструментами для захисту своїх інтересів);

- усвідомлення українцями значної ролі у житті суспільства насамперед організованої злочинності (40,2% опитаних), яким поступаються за впливом навіть підприємці та бізнесмени (27,0%) і чиновники (23,6%);

- широке використання урядовцями незаконних засобів впливу на рішення виборців, відверте спотворення результатів волевиявлення через застосування адміністративного ресурсу, маніпулювання рішеннями судів, залучення фіскальних органів (яке мало місце у 1998, 1999, 2002 і 2004 рр.);

- перебування більшості українського суспільства за межею бідності (зусилля громадян спрямовані переважно на елементарне виживання).

Наслідки тривалої масової неучасті у політиці в Україні:

- відсутність усталеного механізму організованого колективного тиску на державні структури, який би спонукав до раціоналізації рішень виконавчих органів;

- відсутність достатнього опору з боку громадян чи об'єднань державному управлінському апарату, який схильний самочинно привласнювати право конструювання "волі народу";

- низькі життєві стандарти більшості громадян, чиї інтереси по-справжньому захистити можуть лише вони самі.

Особливо перспективним напрямом зміцнення впливу нових громадських організацій і політичних партій в перехідному суспільстві України є створення коаліцій об'єднань громадян.

Велику допомогу у створенні цих коаліцій можуть надати як дослідницькі центри науковців, так і певні групи підприємців. Українською важливою є політична воля і прагнення найвищих державних лідерів-реформаторів сприяти створенню правових і політичних передумов для публічного діалогу між громадсько-політичними активістами й державними управлінцями. Важливу стимулюючу роль для активізації участі громадян у політиці України має відіграти виконання суспільно-політичних і правових критеріїв, необхідних для вступу до НАТО і ЄС.

3.2. Політичні конфлікти і кризи в суспільному житті

3.2.1. Концептуальні підходи до розуміння природи політичних конфліктів

Конфліктологія є однією з наймолодших галузей наукового знання. Вона виділилась як самостійна наука наприкінці 50-х років ХХ ст., але проблеми суперечливих ситуацій і конфліктів завжди цікавили мислителів, філософів, вчених, громадських діячів. У зв'язку з цим важливо коротко проаналізувати еволюцію наукових поглядів на конфлікти.

Як би далеко ми не заглядали в історію минулого людства, завжди можемо спостерігати суперечності, конфлікти. Вони були постійними супутниками суспільного розвитку. Де є люди, там є і конфлікт. Їх широке розповсюдження, значна роль, яку вони відіграють (позитивну чи негативну) у суспільному житті, привертала до себе увагу з глибокої давнини.

А що означає конфлікт? *Конфлікт* (від лат. *conflectus*, зіткнення) — це *протиборство суспільних суб'єктів з метою реалізації їх суперечливих інтересів, позицій, цінностей і поглядів*.

Заслужують на увагу ідеї мислителів *стародавнього світу*. Серед них певне місце належить *Конфуцію* (551—479 рр. до н.е.). Він розглядав різні аспекти проблеми конфлікту. Серед його постулатів: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і в сім'ї не будуть відчувати ворожнечі», «Відповідайте на образу справедливістю», «Благородна людина знає обов'язок, нікчемна — користь». Правителів повчав: «Не сумуй, що люди тебе не знають, сумуй, що ти не знаєш людей». Джерело конфлікту він розглядав у неосвіченості і невихованості, що призводять до порушення норм людських відносин. Злагода, вважав мислитель, має триматися на поняттях «взаємності», «золотої середини» і «людинолюбства». Вони разом складають «правильний шлях» (дао) для тих, хто хоче жити у згоді із самим собою, з іншими людьми.

Інша школа *Стародавнього Китаю*, заснована *Мо-Ді (Мао-цзи)* (479—400 рр. до н.е.), причину конфлікту вбачала в недосконалості системи управління. «Люди Піднебесної, використовуючи вогонь, воду, отруту, шкодили один одному... Безладдя в Піднебесній було таким, як серед диких звірів. Зрозумівши, що причина хаосу — у відсутності управління та старшинства, люди вибрали найдоброчиннішу та наймудрішу людину Піднебесної і зробили її сином неба... Тільки син неба міг створити єдиний зразок справедливості в Піднебесній, тому в Піднебесній запанував порядок». А хіба із утвердженням правителя не відбувається процес ще більшого розшарування людей? Але Мао-цзи належить вимога враховувати інтереси народу в процесі управління державою.

Пошукам причин конфліктів приділяли певну увагу і мислителі *античності*. Зокрема, видатний старогрецький філософ *Платон* (427—347 рр. до н.е.), на відміну від Геракліта, який по суті виправдовував війну, засуджував її і вважав за найбільше зло. Причину суперечностей та конфліктів він вбачав у властивостях людської душі, якій притаманні 3 початки — розумний, лютий (нестямний) та хотіння і незбігання їх інтересів. Тому він пропонував їх чітко регламентувати.

Цікаві конфліктологічні ідеї, пов'язані з державним устроєм, можна знайти у *Аристотеля* (384—322 рр. до н.е.), який наголошував: «Держава є інструментом примирення людей», «Людина поза державою агресивна і небезпечна». Отож він із особливою силою наголошував: «Людина поза суспільством або Бог, або звір».

Цікаві ідеї з цього приводу висловлювали Демокрит (бл. 460—370 рр. до н.е.), Пратагор (бл. 481—411 рр. до н.е.), Сократ (469—399 рр. до н.е.) та ін.

Особливістю конфліктологічних ідей у епоху *середньовіччя* була їх релігійна спрямованість. Фома *Аквінський* (1225—1274 рр.) розвинув думку про філософське пізнання: богослов'я, про людське буття і бога. На його думку, «історія являє собою вічну битву двох царств — божого і земного», а закони поділяв на два види: природні і людські. Природний закон зобов'язує людину шукати істину (бога) і поважати людей.

Близькі погляди щодо цих проблем знаходимо у творах Вільяма Оккама (бл. 1280/5—1349 pp.), Джона Фортеск'єса (1395—1480 pp.) та ін.

Протягом *нового часу та просвітництва* були створені передумови системного підходу в пізнанні явищ навколишнього світу, у тому числі й у вивченні конфліктів. Характерні погляди на конфлікт містилися у працях Ф. Бекона (1561—1626 pp.), Т. Гоббса (1588—1679 pp.), Ж.-Ж. Руссо (1712—1778 pp.) та ін.

Так, зокрема Ф. Бекон у трактаті «Новий органон» намагався дати сукупність причин соціальних конфліктів усередині країни і можливі шляхи їх подолання. Для Ф. Бекона вирішальну роль відіграють матеріальні причини виникнення соціального безладдя. Одними з них є бідність народу («скільки у державі розорених, стільки готових заколотників...»). політичні помилки в управлінні, психологічні фактори соціального безладдя («інколи гостре і колюче слово», «заздрість і крामольні розмови», «неправдиві, брехливі чутки») тощо.

Серед шляхів попередження конфліктів виділяє мистецтво політичного маневрування, щоб у невдоволених не виявилось підхожого вожака, який міг би їх об'єднати.

Ж.-Ж. Руссо ідеалізував «природний стан», оспівував його як щасливе дитинство людства («Людина від природи добра, суспільство псує і розбещує людей»).

У *першій половині XIX ст.* звертали увагу на проблеми конфліктології представники німецької класичної філософії, ідеї яких являють і сьогодні неабияку цінність. Це, зокрема, І. Кант (1724—1804 pp.), Г. Гегель (1770—1804 pp.), Л. Фейєрбах (1804—1872 pp.) та ін. Вони акцентували увагу на найбільш гострій проблемі часу — проблемі війни і миру.

І. Кант («Про вічний мир») вважав, що «...стан миру між людьми, які живуть по-сусідськи, не є природним станом. Останній, навпаки, є станом війни». Він говорив про негативну, але і певну позитивну роль соціального конфлікту в загальній долі людського роду. Без них прекрасні природні початки людства залишилися би нерозвинутими.

На думку Г. Гегеля, «...головна причина конфліктів криється у соціальній поляризації суспільства», отож радив: держава повинна представляти інтереси всього суспільства і регулювати конфлікти (через систему потреб, опікати свободу і власність особи, виконання правосуддя, поліції і корпорації).

Друга половина XIX і початок XX ст. відіграли значущу роль у становленні науки про конфлікти, що було зумовлено такими факторами: накопиченням достатнього обсягу інформації про проблеми конфлікту і насиченістю найсильнішими соціальними потрясіннями (війни, економічні кризи, соціальні революції). У цей період виникає ряд нових концепцій — марксистська (К. Маркс, Ф. Енгельс), соціологічна (О. Конт), теорія психоаналізу (З. Фрейд).

Німецький соціолог Георг Зіммель (1858—1918 pp.) ввів у науковий обіг термін «соціологія конфлікту» і описав закономірності соціальних конфліктів.

Починаючи з *середини XX ст.* теорія конфліктів активно розвивається. У країнах Західної Європи посилюються кризові явища, які спричинили розвиток загальної концепції позитивно-функціонального конфлікту (Л. Козер), конфліктної моделі суспільства (Р. Дарендорф), загальної теорії конфліктів (К. Боулдінг).

Американський дослідник Люїс Козер у 1956 році опублікував книгу «Функції соціальних конфліктів», в якій запропонував теорію позитивно-функціонального конфлікту. Він стверджував, що не існує соціальних груп без конфліктних відносин і що конфлікти мають позитивне значення для функціонування політичної системи суспільства і сприяють її змінам. Чим більше негараздів у суспільстві, вказує вчений, тим вища вірогідність того, що соціальні групи стануть ініціаторами конфлікту; чим гостріший конфлікт, тим більша вірогідність, що в конфліктних групах складуться централізовані структури прийняття рішень і вищою буде моральна згуртованість її членів; чим менше в учасників конфлікту згоди з приводу його цілей, тим триваліший конфлікт; чим краще лідери конфліктних груп зможуть зрозуміти, що цілковите досягнення мети обходиться дорожче, ніж перемога, тим коротшим буде конфлікт. Під соціальним конфліктом він розумів «боротьбу за цінності і претензії на визначений статус, владу і ресурси, боротьбу, в якій метою противників є нейтралізація, завдання шкоди чи знищення суперника». Це найбільш розповсюджене визначення конфлікту в західній політології.

Німецький вчений Ральф Дарендорф у 1965 році видав працю «Класова структура і класовий конфлікт», а через два роки есе «Поша утопією», в яких висував ідею «конфліктної моделі суспільства», що дістала широке визнання. Автор наголошує, що суспільства відрізняються не наявністю чи відсутністю конфлікту, а ставленням влади до них: будь-яке

суспільство постійно піддається змінам, соціальні зміни повсюдні; всі суспільства спираються на примус одних членів суспільства іншими. Тому, відмічає Р. Дарендорф, для суспільства характерна нерівність у ставленні людей до розподільчої влади, — і звідси різні інтереси і прагнення, що викликають тертя, антагонізми, і як результат — зміни в суспільстві. Призупинений конфлікт порівнюється вченим зі злоякісною пухлиною на тілі суспільного організму. Р. Дарендорф виділяє не тільки негативні фактори конфлікту, а й позитивні: конфлікт є джерелом інновацій, соціальних змін, але мають перспективу еволюційні зміни, а не революційні перевороти.

Важливе місце серед концепцій, які претендують на універсальність, займає «загальна теорія конфлікту» американського соціолога Кеннета Еварта Боулдінга, викладена в книзі «Конфлікт і захист. Загальна теорія» (1963 р.). Автор в праці стверджує, що всі конфлікти мають загальні елементи і загальні взірці розвитку. Тому знання «загальної теорії конфліктів» дозволить суспільним силам контролювати їх, керувати ними, прогнозувати їх наслідки.

А що лежить в основі загальної теорії?

— В природі людини лежить намагання до постійної ворожнечі, до ескалації насилля.

— Конфлікт визначає ситуацію, в якій сторони усвідомлюють несумісність не тільки своїх позицій, але й ставлення до конфлікту. Сторони розробляють стратегію і тактику боротьби. Це не означає, що конфлікт можливо і потрібно подолати.

— Конфлікт можна подолати і розв'язати, маніпулюючи змінами подразників, цінностями і порівняннями індивідів, не вдаючись до радикальної зміни суспільного ладу.

Цей короткий перелік основних положень теорій Л. Козера, Р. Дарендорфа свідчить, що і понині більшість із них не втратили актуальності і викликають значний інтерес.

В Україні з проблем конфліктології почали з'являтися публікації у 80-х роках ХХ ст. (М. Бородкін, Н. Коряк, Л. Нечипоренко та ін.). Проблемами конфліктів займаються на різних рівнях Київський центр політичних досліджень і конфліктології, Київський міжнародний інститут соціології і конфліктології, Київський інститут стратегічних досліджень і конфліктології, вузівські кафедри політології, соціології, конфліктології, центри з вивчення громадської думки та ін.

3.2.2. Причини виникнення, ознаки та функції політичних конфліктів

Сучасна теорія і практика політології свідчать, що з розвитком ринкових умов і запровадженням конкурентних відносин значення управління конфліктами зростає. Люди неоднаково сприймають і оцінюють ті чи інші події, і це досить часто призводить до *спірних ситуацій*. Якщо ситуація, що виникла, несе в собі загрозу для досягнення мети навіть одному із учасників взаємодії, то виникає конфлікт.

Спірна ситуація виникає, коли хоча б одна із сторін сприймає ситуацію як конфліктну, виникає інцидент (привід), починається відкрита конфліктна взаємодія, і тоді розгортається конфлікт. Отже, *конфліктна ситуація* — це *накопичені суперечності*, пов'язані з діяльністю соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для реального протиборства між ними. Конфліктна ситуація — це основна умова виникнення конфлікту на підставі порушення балансу інтересів учасників взаємодії. Тому конфлікт справедливо розглядають як наслідок розвитку суперечності.

На думку Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Боулдінга, Р. Макка, Р. Снайдсера, суперечність переростає у конфлікт, якщо наявна частина його основних ознак. Серед таких *ознак* головними вони передбачають:

— необхідною умовою конфлікту є наявність як мінімум двох протилежних сторін. При цьому сторони розуміються досить широко. Це можуть бути індивіди, групи, класи, навіть культури, етноси, конфесії, релігійні секти, партії, партійні фракції тощо. Сам конфлікт, його розвиток веде, на їх думку, до ситуації, у якій реально є принаймні два супротивники і наявна конфліктна ситуація;

— конфлікт виникає у зв'язку із наявністю «дефіциту» двох видів: «позиційного» і «дефіциту джерел». Під першим розуміється неможливість одночасного виконання однієї ролі або функції обома суб'єктами, що ставить їх у позицію змагальності. У другому випадку йдеться про недостатність яких-небудь політичних цінностей (справедливості, політичної демократії, свободи, рівності), оскільки два суб'єкти одночасно не можуть задовольняти свої домагання повною мірою;

— конфлікт виникає тільки тоді, коли сторони домагаються вигоди, користі, зиску за рахунок одна одної. Таким чином, успіх однієї сторони означає неуспіх, поразку другої, а сама конфліктна поведінка виглядає як намагання ліквідувати, або ж, як мінімум, поставити під контроль другу сторону;

— дії конфліктуючих сторін спрямовані на досягнення несумісних і взаємовиключних цілей (цінностей) і, отже, зіштовхуються;

— одним із важливих аспектів конфліктних відносин є влада. При конфлікті завжди висувається намагання досягнення, зміни або збереження суспільної позиції — спроможності контролювати і направляти поведінку іншої сторони;

— конфліктні відносини являють собою основу суспільних процесів і відіграють важливу соціальну роль;

— конфліктний процес являє тимчасову тенденцію до порушення взаємовідносин між сторонами;

— конфліктні відносини не руйнують систему, а, скоріше, сприяють змінам соціальних норм і орієнтацій;

— до виникнення політичних конфліктів приводять зіткнення економічних інтересів, духовних і культурних цінностей, етнопатрістичних і релігійних потреб тощо.

Виявлення і вплив на розвиток політичного конфлікту в цілому — корисна і потрібна справа. Не варто вводити людей в оману з допомогою міфу про всезагальну гармонію інтересів. Суспільство, владні структури і окремі громадяни досягатимуть більш ефективних результатів у своїх діях, якщо будуть незакривати очі на конфлікти, а вивчати *причини* їх виникнення.

Серед *причин* політичних конфліктів у *тоталітарних режимах* є:

— надмірна централізація державної влади. Наявність розгалуженої системи таємних і відкритих організацій влади, які здійснюють свій вплив на всі соціальні прошарки, всі сфери суспільного життя, а це не може не породжувати опір владі, дисидентство, еміграцію;

— відсутність можливості легальної політичної протидії існуючій владі;

— всезагальна ідеологізація суспільного життя і жорстока «боротьба» із інакомислячими;

— жорсткий контроль над отриманням, обробкою і розповсюдженням інформації і на цьому ґрунті не випадкове виникнення різних «самовидавництв»;

— розрив між декларованими принципами і фактичною стороною політики, яка проводиться, між словом і справою. Подвійний стандарт в політиці, ідеології, житті, моралі;

— відсутність діючого механізму впливу громадян на політику держави і, як наслідок, невдоволеність у простих людей існуючим способом життя.

У *ліберально-демократичних режимах* найбільш загальною причиною соціально-політичних конфліктів є *нерівне положення*, яке займають люди в «координованих системах», де одні управляють і командують, другі — вимушені підпорядковуватись і виконувати вказівки. Іншими словами, політичний конфлікт виникає через питання влади.

Панівним в даній асоціації є «соціальний клас», який протистоїть домаганням на його владу з боку підлеглого йому в цій асоціації.

За Р. Дарендорфом, існує докорінна причина соціально-політичного конфлікту між тими, хто командує, управляє, і тими, хто підкорюється, виконує вказівки. У зв'язку з цим вчений оголошує «соціологічною нісенітницею» і «утопією» марксистський ідеал комунізму — безкласове суспільство, яке не знає антагонізмів.

Аналізуючи причини поведінки сторін у різних політичних конфліктах, неважко помітити, що вони здебільшого зводяться до намагання задовольнити свої *інтереси*. Зіткнення інтересів із особливою гостротою проявляються у політичній сфері. Адже політичні інтереси являють собою узагальнений, концентрований вираз усіх інших інтересів, оскільки у них втілюється ставлення відповідного класу і соціальної групи, прошарку до партії, політичної влади в суспільстві: чия це влада, як вона розподіляється, реалізується, використовується. *Корисливість, помста, ненависть, недоброчливість, образа, невдоволення прийнятим рішенням* (хто командує), *намагання забезпечити себе матеріально* і в майбутньому — от невелика частина політичних конфліктів, які зустрічаються в практиці. Конкретні причини політичних конфліктів лежать в основі *поведінки* протилежних сторін і вони впираються в

інтереси сторін, які у більшості випадків несумісні або протилежні (Гітлер домагався захоплення чужих земель, європейські країни — незалежності і суверенітету тощо).

Не менш різноманітною є *мотивація групових політичних конфліктів*: економічні труднощі, політичні симпатії і антипатії, домагання політичного лідерства, національна гордість і зневага до інших національностей, національних меншин, конфесій і багато інших.

При аналізі інтересів як основи причин політичного конфлікту більшість дослідників звертають увагу на суміжні соціальні і психологічні явища, в тому числі, які генетично передували інтересам. Такими є і категорія *потреб* — первісний спонукач до діяльності при нестачі яких-небудь умов життєдіяльності соціального суб'єкта, форма вираження його необхідності в чому-небудь. Потреби передують інтересам, які являють собою усвідомлену потребу, бо тільки усвідомлена потреба стає побуджувачем діяльності через прояви у мотивах, бажаннях, цілях, інтересах людей.

Р. Дарендорф стверджував, що суспільство, народжуючи нерівність, породжує конфлікти, насамперед політичні. При цьому, наголошував він, предметом політичного конфлікту є життєві блага, точніше — їх нерівномірний розподіл.

Причиною політичних конфліктів є *зіткнення ціннісних орієнтацій*: ліві — праві, ліберали — консерватори, інтервенціоністи — ізоляціоністи та ін. Є підстави стверджувати, що *розбіжності в цінностях* — одна із основних причин і передумов політичного конфлікту. Коли ці розбіжності виходять за певні межі, виникає конфлікт, ба навіть і криза.

Більшість авторів західної політичної науки виходять з того, що в кінцевому рахунку конфлікти визначаються *свідомістю людей*. Причинами, які викликають політичні конфлікти, називають незбігання індивідуальних і суспільних цінностей, розлад між сподіваннями та практичними намірами і вчинками осіб, нерозуміння своїх дій стосовно один до одного, логічні помилки і семантичні труднощі в процесі комунікації, недостатність і неякісність інформації. В цьому плані соціально-політичні зіткнення трактуються як зіткнення «конфлікуючих свідомостей», а їх головні причини — недосконалість людської психіки, невідповідність між реальністю і уявленням про неї.

Джерело політичного конфлікту — в почуттях і емоціях, які псують взамовідносини сторін, це у природі цих взаємовідносин (Л. Козер).

Не менш багатогранні причини *політичних конфліктів на міжнародній арені*: територіальні претензії однієї країни до іншої (всупереч діючим міжнародним договорам), національна пригнобленість, нерівне положення державної нації і національних меншин, особливо з прикордонною праматірною державою та ін.

Не претендуючи на кінцевість думки, можна стверджувати: універсальне джерело політичного конфлікту полягає у несумісності претензій сторін при обмежених можливостях їх задоволення. Політичний конфлікт вічний, позаяк неможливе створення такої суспільної системи, при якій потреби всіх були б цілком задоволені. Але домагатись цього потрібно.

Автори загальної теорії конфлікту вважали, що політична організація суспільства може уникнути конфліктів. Вони визнавали можливість суперечностей між метою окремої особи і метою організації в цілому, між лінійним і штабним персоналом, між повноваженнями і можливостями окремих осіб чи груп. На їх думку, людські взаємовідносини в організації можуть попереджувати виникнення конфлікту.

Сучасна точка зору полягає в тому, що навіть в організаціях з ефективним управлінням деякі конфлікти не лише можливі, але можуть бути і корисними, бо конфлікт допомагає виявити різноманітність точок зору, надає додаткову інформацію, допомагає виявити більшу кількість альтернатив чи проблем. Це робить процес прийняття рішень більш ефективним, оскільки дає людям можливість висловити свої думки і тим самим задовольнити свої особисті потреби в повазі до влади. Політичні конфлікти в суспільстві можуть бути факторами його стійкої рівноваги і міцності. На думку американських політологів, суспільство постійно «зшивається воедино» своїми політичними конфліктами. Проте можливий й інший, негативний бік конфлікту. Політичний конфлікт може загрожувати інтеграції суспільства, негативно впливати на необхідні зміни співвідношення гілок влади, центральної влади і органів місцевого самоврядування (самоуправління), викликати розкол у малостійких групах.

Таким чином, конфлікт може бути *функціональним* (лат. *functio* — діяльність, призначення) і вести до підвищення ефективності організації та *дисфункціональним* (лат. *dysfunctio* — порушення, розладнання функцій), що призводить до зниження особистого чи групового співробітництва.

Дослідження в галузі *функціональних можливостей конфліктів* вперше були проведені Л. Козаром і Р. Дарендорфом. Вони узагальнили *позитивні і негативні функції конфліктів* в тих чи інших ситуаціях.

Серед них видатні конфліктологи вичленовують такі:

— *сигнальна* (нім. Signal, лат. знак — подавати сигнал, повідомляти) функція характеризує конфлікт як показник відповідного стану суспільства. Де є конфлікт, там у суспільних зв'язках і відносинах щось розладналося, щось потребує серйозних перетворень. Не можна стверджувати, що пізнавальний бік сигнальної функції конфлікту великий. Як правило, сам конфлікт зовсім не відбиває всієї глибини причин, які його породили;

— близька до сигнальної, але не тотожна їй, *інформаційна* функція політичного конфлікту. Конфлікт завжди викликаний конфліктними причинами, об'єктивно пов'язаний з ними;

— *диференційна* (лат. differentia — поділ, розчленування, розшарування цілого на частини) функція політичного конфлікту визначає процес розчленування, що виникає під впливом конфлікту, який часто проходить через зміни і руйнування попередніх соціальних структур. Спочатку диференційний рух спрямований на розтягування єдиного центру, утворення двох протилежних полюсів, притягуючи до себе окремі елементи попередньої єдності, відбувається процес переорієнтації і перегрупування в ньому соціальних сил;

— *динамічна* (гр. dynamikos — силовий, зміна якого-небудь явища під впливом діючих факторів) функція політичного конфлікту була свого часу відмічена марксизмом у відомій характеристиці класової боротьби і соціалістичної революції. Саме марксизм боротьбу класів вважав силою історичного прогресу, а соціалістичну революцію — «локомотивом історії». У цих визначеннях підмічена загальна здатність будь-якого конфлікту більш швидкими темпами рухати суспільний розвиток і здійснювати соціальні зміни;

— *інтегруюча* (лат. integratio — об'єднання в ціле яких-небудь частин) і *деінтегруюча* (лат. desintegratio — розпад цілого на свої складові частини) функції зв'язані з тим, що політичний конфлікт не тільки створює умови для об'єднання окремих індивідів, груп, партій, об'єднань на основі можливої ідентифікації своєї позиції із загального, але і створює протилежну тенденцію із свого середовища тих, хто займає особливу позицію;

— *демаскуюча* (фр. demasquer — зірвати маску, виявити) і *маскуюча* (фр. masquer — приховувати справжні наміри або дії) функції мають місце, коли, з одного боку, політичні конфлікти виявляють дотепер скриті проблеми суспільства. Люди починають про ці проблеми не тільки думати і говорити, а й намагаються протистояти їх негативному впливові;

— із особливою силою наголошували Л. Козар і Р. Дарендорф на *прогресивну* (лат. progressus — розвиток нового, передового; зміна на краще, перехід на вищий ступінь розвитку) і *регресивну* (лат. regressus — рух назад, зміна на гірше) функції політичних конфліктів. Вони наголошували, що соціально-політичні конфлікти проявляються у гострій формі і, впливаючи із антагоністичних суперечностей, в цілому сприяють подоланню останніх, а тим самим і усуненню перешкод, які стримують і гальмують суспільний розвиток.

Однак політичні конфлікти, вирішуючи суперечності, можуть сприяти не тільки прогресивним, але і регресивним перетворенням.

Як свідчить історія, війни, революції, страйки і їм подібні суспільно-політичні конфлікти так чи інакше сприяють досягненню прогресу чи регресивним перетворенням. Очевидно, оцінка результатів того чи іншого конфлікту можлива лише через певний час, коли з'являться можливості у спокійній, вільній від емоцій атмосфері задуматись про ступінь прогресу чи регресу даного політичного конфлікту, враховуючи об'єктивність оцінки.

Функціональне значення політичних конфліктів не вичерпується лише названими функціями, але й перерахованого достатньо для підтвердження тої величезної ролі, яку вони відіграють у суспільно-політичному житті. Їх зв'язок із суспільним життям багатогранний, поліваріантний і залежить не тільки від особливостей того суспільства, в якому мають місце,

але і від особливостей самих політичних конфліктів, від того, який їх масштаб, напруга та інші параметри.

3.2.3. Типологія політичних конфліктів та криз

Насичене життя суспільства, мінливість навколишнього середовища зумовлюють виникнення різноманітних конфліктів. З практичної точки зору дуже важливою є їх класифікація, оскільки вона дає можливість орієнтуватися в специфіці їх прояву і, тим самим, допомагає оцінити шляхи їх розв'язання.

Залежно від суб'єктів конфліктного взаємовпливу їх поділяють на основні *типи: внутрішньоособистісні, міжособистісні, між особою і групою, міжгрупові, міждержавні*. Залежно від переважання тих чи інших факторів у виникненні конфліктів їх поділяють на *економічні, ідеологічні, міжнаціональні, релігійні і політичні*.

Політичні відносини в будь-якому суспільстві мають суперечності, оскільки до них причетні численні соціальні групи, владні інститути, індивіди зі своїми інтересами. Дія влади задовольняє інтереси одних і обмежує інтереси інших груп, отож політичні суперечності переходять у форму відкритих зіткнень, що виокремлює їх серед інших суспільних конфліктів. Як і інші соціальні, політичні конфлікти, — це особливий вид суспільних відносин, котрі здійснюються стосовно політичної влади та її функціонування.

Політичний конфлікт — це зіткнення, протистояння політичних суб'єктів (націй, держав, класів, політичних партій, організацій тощо), викликане протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, поглядів, що зумовлені становищем і роллю влади. Тобто це різновид взаємодії двох і більше сторін, які сперечаються між собою щодо владних повноважень.

Поняття політичного конфлікту визначає боротьбу за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за монополію своїх інтересів і визнання їх суспільно необхідними, тобто за все те, що становить зміст влади і політичного панування.

Найбільш істотна *відмінність* політичного конфлікту від інших соціальних полягає в тому, що задіяні в ньому суб'єкти (особи, групи, еліти, держави) протистоять одне одному з головного базового приводу — *влади, її поділу чи оволодіння нею*.

Об'єктом політичного конфлікту є державна влада, *предметом* — боротьба за володіння нею, устрій державних інститутів; політичний статус соціальних груп; цінності, символи, які є базою політичної влади.

Більшість сучасних політологів вважають, що політичні конфлікти відіграють *позитивну роль* у суспільному житті, бо вони сигналізують суспільству і владі про існуючі суперечності, розбіжність позицій громадян і стимулюють дії, здатні поставити ситуацію під контроль. Дестабілізація влади і дезінтеграція суспільства виникають не тому, що існують конфлікти, а через не вміння врегулювати політичні суперечності чи елементарне ігнорування їх.

Політичний конфлікт, як і будь-який соціальний, має *об'єктивний і суб'єктивний аспекти*. *Об'єктивний аспект* — це суперечність між політичним суспільством як єдиною системою і нерівністю індивідів і груп, що відбито в ієрархії політичного статусу. У цьому — джерело і основа політичного конфлікту.

Суб'єктивний аспект політичного конфлікту виявляється у такий спосіб:

- як суб'єкти усвідомлюють об'єктивні суперечності в певній сфері життя, що є джерелом конфлікту;
- як оформлені та організовані конфліктуючі сторони, адже політичний конфлікт — це завжди організований конфлікт;
- чи має конфлікт нормативно-ціннісний вимір.

Центральною проблемою політичних конфліктів є їх типологізація. Загальноприйнято їх класифікувати таким чином.

З точки зору зон і галузей їх поділяють на *зовнішньо- і внутрішньополітичні конфлікти*. *Зовнішньополітичні* конфлікти виявляють себе так:

- «балансування на грані війни» (між двома чи більше державами), що відображає висунення однією державою вимог до іншої в надії, що супротивник скоріше відійде від боротьби, ніж вестиме її;

- «виправдання ворожнечі», що характеризує провокаційну діяльність держав проти потенційного супротивника (напад Гітлера на радіостанцію в Глейвіці для виправдання розв'язання війни проти Польщі);
- закриті (приховані);
- довготривалі, які мають затяжний характер (конфлікти на Балканах, Кавказі тощо).

Внутрішньополітичні конфлікти також поділяють на:

- між елітою і масами (незбігання інтересів);
- між об'єднаними політичними елітами (правлячою і опозиційною);
- протистояння, зіткнення і кризи, які розкривають взаємодію різних об'єктів влади (конкуруючих партій і груп інтересів, центральної та місцевої влади та ін.).

Згідно з якісною характеристикою, що відображає *ступінь радикалізації* соціально-політичних змін, виділяють *обмежені* і *радикальні* конфлікти.

Обмежені конфлікти передбачають часткові зміни у політиці владних структур та їх діях, а *радикальні* конфлікти своїм джерелом мають суперечності між корінними політичними інтересами, потребами і цінностями великих соціальних верств. Вони поділяють суспільство на дві ворогуючі протилежні сили (конфлікт у серпні 1991 року між радянською системою і антисоціалістичними силами).

Політичні конфлікти відрізняються один від одного ще за одним *критерієм* — на якому *політичному полі* вони виникають і розгортаються:

- на вищому рівні організації влади чи регіональному, або місцевому;
- в центрі політичної системи чи на периферії.

Часто конфлікти в центрі досить непомітно відбуваються (або про них не дуже знають, або не бажають «виносити сміття з хати»), а на регіональному рівні нерідко засуджують конфлікти у верхах.

За *часовими характеристиками* вирізняють *довготривалі* і *короткострокові* конфлікти. Виникнення та розв'язання окремого політичного конфлікту можуть статися протягом короткого часу (наприклад, відставка міністра у зв'язку з оприлюдненням його недозволених дій, приховування справжніх доходів прем'єр-міністром Італії Е. Берлусконі у 1995 році; звинувачення прем'єр-міністра Польщі Ю. Олексі у шпигунстві на користь іншої країни у 1996 році та ін.). Але можуть вибухнути конфлікти, пов'язані з життям цілих поколінь (військово-політичний конфлікт між Ізраїлем і Палестиною, протиборство дисидентів з комуністичним режимом тощо).

За *ознакою об'єктивності перебігу* виділяють конфлікти:

- *дійсний*, тобто такий, що спричинений об'єктивними суперечностями між інтересами і метою;
- *випадковий, умовний* — існує до того часу, доки учасники не усвідомлять незначний зміст суперечності;
- *змішаний*, причини якого лише побічно пов'язані з об'єктами;
- *неправильно уявлений конфлікт*, тобто конфліктуючі сторони зовсім не ті, що перебувають у стані протиборства;
- *помилковий* конфлікт, який не має реальних причин.

У практиці нерідко застосовується умисне змішання реальних, об'єктивно зумовлених конфліктів зі змішаними чи неправильно уявленими. Історія нашої країни знає чимало подібних прикладів.

Будь-який тип чи вид конфлікту, маючи ті чи інші ознаки, може відігравати різноманітні ролі у конкретних політичних процесах (стимулювати відносини змагальності і співробітництва; протидії і згоди; примирення і непримиренності).

Змістом політичних конфліктів є *політична боротьба*. Боротьба — це протидія політичних суб'єктів, у ході якої кожен прагне досягти такої мети, яка суперечить меті іншого.

Оскільки політичні конфлікти зачіпають саму основу політичної системи суспільства — державні інститути, накопичені в їх надрах підсистеми можуть породити новий якісний стан останньої — перерости у вищий щабель конфліктів — *політичні кризи* (гр. *krisis* — вирішальний стан, перелом, важкий перехідний стан із не передбачуваними наслідками). Це поняття більш відповідає системному характеру об'єкта, який піддається кризі — уряд, парламент, а через них і система в цілому.

Тобто, *політична криза* — це *переломний стан політичної системи суспільства, який виражається у поглибленні і загостренні конфліктів, які мають місце, у різкому посиленні політичного напруження і нестабільності.*

Основою політичної кризи є зміни у співвідношенні сил в уряді, парламенті навколо балансу інтересів, криза може відображати відповідну дезорганізацію, дестабілізацію політичної системи, але і виявити нове співвідношення сил, інтересів, і її (кризи) розв'язка буде означати не що інше, як початок нового етапу суспільного розвитку.

Внутрішньополітичні кризи можливо вибудувати за ступенем їх глибини і безпеки для суспільної стабільності: *урядова криза, парламентська і конституційна кризи.*

Урядова криза. У тих країнах, де кабінет міністрів формується за участю парламенту і на коаліційній основі, часто виникають урядові кризи. Формування уряду на багатопартійній основі створює вірогідність виникнення непорозумінь з наступною відставкою окремих його членів. Парламентська більшість також може виказувати вотум недовіри урядовому курсу і формувати новий кабінет міністрів.

Слід пам'ятати: уряд постійно перебуває у конфліктній зоні. Прем'єр-міністр може вступати у конфлікти із окремими міністрами (часто вони «переглядають» свої позиції); уряд в цілому може конфліктувати із лобістськими групами, відстоюючи пріоритет загальнополітичного курсу. Якщо таке пов'язане із фактичною втратою кабінетом міністрів опори в суспільстві, в апараті і у парламенті, що означає втрату одночасно і соціальної, то ставить під сумнів його легітимність.

Прикладом урядової нестабільності є Італія, де практично кожен рік змінюється кабінет міністрів. Досить часто це має місце і в Україні.

Внутрішньопарламентські конфлікти проявляються у формі політичної боротьби різних фракцій, між парламентом і урядом, між парламентом і президентом, між парламентом і групами тиску чи протистояння палат парламенту (у двопалатній системі). Парламент виступає безпосередньою інституційною ареною, на якій у мирних формах з'ясовується співвідношення інтересів і сил різних соціальних груп. Не виключений прояв і гострої політичної конфронтації, і особливо це стосується парламентів, в яких опозиція виражена значною кількістю місць, або численні фракції орієнтуються на прямо протилежні підходи у прийнятті законів і в оцінці діяльності уряду. Це робить неможливим прийняття якихось рішень, що призводить до паралічу законодавчої діяльності парламенту. Така ситуація дозволяє говорити про парламентську кризу.

Конституційна криза, з точки зору її функціональної ролі, є сигналом, проявом послаблення державності і виникнення суперечностей у соціальному і політичному ладі країни. Ця криза не виникає несподівано або випадково. Їй передують конституційні конфлікти, причини яких вельми різноманітні. Це можуть бути і конфлікти, породжені внутрішніми суперечностями самої конституції, її недосконалістю, неточністю формулювань і т.п. У таких випадках вдосконаленню конституції слугує тлумачення її статей Конституційним судом, або внесення в неї поправок парламентом. Друга група конституційних конфліктів — це конфлікти органів державної влади з конституцією; намагання обійти конституційні норми, внаслідок політичного розрахунку або через правову неграмотність. Коли виникає конфлікт застарілої конституції із новою соціально-економічною і політичною реальністю, конфлікт може перерости у конституційну кризу.

Прикладом може бути розвиток конституційної кризи на початку 90-х років у Югославії (вимоги Словенії і Хорватії щодо перетворення країни у федерацію). Радянський Союз, а потім Росія у 90-х роках пережили декілька конституційних криз. Конституційною кризою можна вважати Біловезьку угоду у грудні 1991 року, яка призвела до розпаду СРСР. Політологи (навіть російські!) вважають конституцію Російської федерації «конституцією громадянського конфлікту».

Особливою формою політичних криз є *революція, контрреволюція, повстання, путч, війна* тощо. Не випадково прусський генерал, військовий теоретик, історик Карл фон Клаузевіц зауважив, що війна є «продовженням політики іншими, насильницькими засобами».

Найбільш *типовими для перехідних суспільств* є такі кризи:

— *криза ідентичності*, яка викликана суперечностями, пов'язаними з відмовою від старих і пошуком нових систем цінностей, ідей, символів. У багатьох країнах найтипівішим способом вирішення кризи ідентичності стала апеляція правлячих еліт

до популізму, націоналізму, звернення до історії цього народу або заклик до модернізаційного ривка у майбутнє;

— *криза розподілу* матеріальних і духовних благ. Початок переходу до ринку не гарантує одночасного зростання добробуту всіх верств населення. Ресурси для здійснення економічної модернізації шукають всередині суспільства, а це вимагає зміни стандартів і способів розподілу. Наприклад, політика, спрямована на стабілізацію економіки і боротьбу з інфляцією, вимагає упорядкування соціальних витрат держави і скорочення нерентабельного сектору економіки, що не може не відбитися на життєвому рівні населення;

— *криза легітимності* породжується розчаруванням частини населення «курсом реформ». Це знижує соціальну базу підтримки політичної еліти, з якою асоціюються реформи;

— *криза участі* зумовлена тим, що процеси лібералізації сприяють розширенню включення громадян у політичні процеси і легальному прояву різних ідеологічних течій. Нові політичні інститути, що народжуються (законодавчі органи, партії, місцеве самоврядування) не завжди бувають підготовленими до того, щоб виразити різноманітність цих інтересів. У деяких випадках інституціональні способи вираження запитів населення підмінюються мітинговою стихією. Іншим проявом кризи участі, навпаки, є політична пасивність населення;

— *криза проникнення*, яка проявляється в декількох аспектах:

- у втраті єдності темпів змін у різних суспільних сферах;
- у зниженні ефективності рішень центральної влади через розбіжності реальної політики і проголошених завдань;
- у розбіжності процесів перетворень у різних регіонах країни.

Політична практика посткомуністичних країн, можливо, породить нові форми політичних конфліктів та криз.

3.2.4. Основні способи та шляхи розв'язання політичних конфліктів та криз

Типологія політичних конфліктів, як відомо, неоднозначна — конфлікти різні, не подібні. Отож важко вказати на єдині способи і шляхи їх вирішення — немає якихось універсальних способів. Однак при всій складності проблеми вченими зроблено певні висновки завдяки накопиченому теоретичному і практичному досвіду.

Слід наголосити, що політологія вказує на проблеми *регулювання* та *розв'язання* конфлікту. *Регулювання* конфлікту являє собою засіб впливу на конфліктуючі сторони з метою усунути окремі чинники конфлікту на основі відносин, що склалися, в рамках існуючої політики (включаючи норми, традиції і т.ін.). Типовими шляхами є:

1) *компроміс* (лат. *compromissum* — погодження між протилежними сторонами, досягнуте взаємними поступками) на підставі збереження позицій: згода, побудована на взаємних поступках; зменшення ресурсів однієї із сторін; розуміння прав та інтересів супротивника. Частіше це шлях примирення, пов'язаний не з одностороннім нав'язуванням волі, а з активністю обох конфліктуючих сторін;

2) *примиренність* на підставі примусовості (спосіб насилля), що дозволяє ігнорувати аргументи супротивника. В основі цього засобу нав'язування одній із сторін (або третьою силою всім сторонам) характерних взаємовідносин може бути:

- явне переважання сил і ресурсів у однієї із сторін та їх дефіцит у іншій;
- ізоляція однієї сторони конфлікту, зниження її статусу, а також інший стан, що свідчить про послаблення її позицій, поразку, завдану їй згідно з правилами гри;
- знищення, «тотальне винищення супротивника» (Х. Шнейер).

Розв'язання конфлікту — це не просто послаблення його насильницького і руйнівного потенціалу, але й усунення онтологічного змісту самого конфлікту, його предмета, його підґрунтя. Конфлікт є вирішеним, якщо всі учасники беззастережно визнають досягнуті домовленості, а проблеми, які породили політичне протистояння, не стають предметом конфлікту.

Завершення конфлікту — більш широке поняття, ніж вирішення. Конфлікт може завершитися, наприклад, загибеллю обох сторін, але це не означає, що він був вирішеним. Під

завершенню конфлікту розуміється його закінчення, припинення з будь-яких причин, а під *вирішенням* розуміють становище, коли припиняється протистояння.

Досвід практичної дії свідчить, що для вирішення конфлікту, як правило, доводиться прикладати більш чи менш значні дії. Було б безнадійною справою сподіватися на «самовирішеність» конфлікту. Можна намагатися його не помічати, ігнорувати, у кращому випадку пояснювати. Але якщо він буде розв'язуватись стихійно, то буде загострюватися, проявлятися більш агресивно і може розвалити політичну систему.

Для врегулювання і завершення конфлікту необхідно:

— встановити точну діагностику протистояння, включаючи з'ясування його мотивів, причин;

— прогнозувати хід і наслідки конфлікту. Головне — змусити сторони усвідомити необхідність виробити спільне рішення виходу із ситуації. Чим чіткіше визначено предмет непорозуміння і наслідків, тим більше шансів на ефективність вирішення.

Можливі два варіанти вирішення конфлікту:

— вирішення *самими учасниками* конфліктуючих сторін. *Переговори* дозволяють дійти згоди, коли відкривають шлях до співробітництва між протилежними сторонами. Цей метод використовувався з часу виникнення конфліктів взагалі, тобто з виникненням людського суспільства. Однією з найважливіших вимог під час проведення переговорів є відмова від позиційних торгів. Коли стоять твердо на позиціях, не вникаючи в інтереси один одного, згоди, звичайно, не досягають. В сучасних умовах це саме бачимо навколо подій на Близькому Сході, в колишній Югославії тощо. Щоб дійти розумного вирішення, необхідно примирити інтереси, а не позиції. Основна проблема переговорів полягає не в конфліктних позиціях, а в конфліктах між потребами, бажаннями, турботами і побоюваннями кожної із сторін. А такі потреби, бажання і є інтересами;

— зближення позицій та інтересів протилежних сторін через посередника — медіатора (лат. *mediatio* — посередництво, посередництво у суперечці третьої сторони, третьої держави, що не бере участі у суперечці). Завдання медіатора — дати сторонам готове рішення, яке сторони готові і повинні виконувати, домовитись, дійти згоди. Медіація не є чимось відмінним від переговорів, а лише особливий вид переговорного процесу.

Важливо, щоб медіатором виступала нейтральна сторона, поважана обома сторонами. При цьому більше є надії, ніж на судове втручання, що конфлікт буде вирішено. У такій законотворчій країні, як США, вважають, що рішення судді у відповідних справах виконується не більше, як на 40%, а з медіацією — до 70%.

Головне, щоб при переговорах двох сторін чи із залученням третьої сторони була терпимість до іншої точки зору, відверта розмова, спілкування, але без образ.

Однією з форм вирішення політичних конфліктів є *референдуми* із правовими наслідками — наприклад, прийняття конституції, визначення статусу території та ін. Другою формою є *вибори*. В ролі арбітра як у першому, так і в другому випадках виступають самі громадяни.

Важливим арбітром в політичних конфліктах виступає *Конституційний Суд*. Звичайно, не всякий політичний конфлікт у рамках державного апарату підпадає у перелік його справ, але в його компетенції, окрім інших, розв'язання проблем з тлумачення статей законодавства, визнання нелегітимності результатів голосування, як це мало місце в Україні під час «помаранчевої» революції.

У більшості країн Конституційний Суд вирішує конфлікти, які виникають:

- а) між законодавчими і виконавчими органами;
- б) між центральними органами і її суб'єктами;
- в) між державними органами і політичними партіями, громадськими організаціями та об'єднаннями.

Слід пам'ятати, що Конституційний Суд відіграє важливу попереджувальну, стримуючу роль вже при зародженні політичних конфліктів. Суд вирішує його, спираючись на достатність чітких юридичних норм Закону про Конституційний Суд.

Правові питання регулювання політичного конфлікту можуть бути предметом розгляду і пленарних засідань законодавчого органу країни.

Питання управління політичних конфліктів *на міжнародному рівні здійснюють міжнародні організації* (ООН, особливо її підрозділи; НАТО, ПАРЄ та ін.).

Отже, які ж основні способи чи шляхи розв'язання конфліктів? Нема універсальних способів на всі випадки. Найкращі ті, які в тій чи іншій ситуації будуть сприяти розв'язанню і завершенню конфлікту.

3.3. Виборчі системи і процеси

3.3.1. Вибори в історії людства

Вибори та голосування як способи народоправства, прийняття спільнотою рішень, обов'язкових для всіх, практикуються в історії людства здавна. В стародавні часи створення публічної влади та її функціонування ґрунтувалися на виборності краших (старших, мудріших, сильніших) членів общини для управління суспільним життям. Це так звана первіснообщинна демократія. Саме на родовій раді, сході дорослих співродичів первісні люди обирали тих, хто має управляти общиною. Первісні форми народного волевиявлення полягали, зокрема, в тому, що на племінній сходці люди криком схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин. Народні збори й виявлення спільної волі голосуванням на них, вотування (лат. *voium* — спільна думка, бажання, воля) — це прояви прямої або безпосередньої демократії.

Витоки представництва, коли громадянин делегує шляхом виборів свої владні повноваження, можна віднайти в політичній історії *Стародавньої Греції та Стародавнього Риму*. Представницька демократія — це така форма народоправства, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільнотою й розв'язанні загальних питань, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх репрезентувати їхні інтереси, делегують своє право на належну їм частку влади і, через своїх обранців, впливають на управління державою. В Стародавніх Афінах виборними були такі соціальні інститути: рада чотирьохсот (реформи Солона), а потім п'ятисот (реформи Клісфена), гелієа (суд присяжних), магістратура.

Центральними органами Римської республіки (509 р. до н.е.) були: сенат, який обирався громадянами, народні збори, магістрати, народні трибуни. Голосування після обговорення питань у сенаті проводили, розводячи голосуючих у різні боки (дещо схоже голосування в сучасному англійському парламенті). До речі, саме від тих часів походить саме поняття «кандидат». У Давньоримській республіці громадянин, котрий претендував на високу державну посаду, надягав білий одяг (латинською мовою *candida*) і ходив вулицями, закликаючи громадян віддати за нього свої голоси.

Елементи виборності органів врядування та колективного волевиявлення можна прослідкувати й у суспільствах *доби Середньовіччя*. Перші парламенти, куди громадяни обирають своїх представників, виникають в Європі в XI—XIV ст. (кортеси в Іспанії, генеральні штати у Франції, парламент в Англії). Слово «парламент» походить від французького «*parler*» — говорити, висловлювати думку.

Першим європейським парламентом, що запрацював на постійній основі, був *парламент Англії* (наприкінці 90-х років XIII ст. почав діяти регулярно). В 1352 р. парламент розділився на дві палати: верхню — спадкову палату лордів і нижню — палату общин. А в 1689 р. з прийняттям «Білля про права» він остаточно дістав законодавчі права.

У *Франції перші Генеральні штати* були скликані Філіпом IV Красивим і були лише дорадчим органом, не маючи реальної влади. Крім цього, на відміну від Англії, представницькі збори у Франції скликають нерегулярно: з 1421 по 1439 рр. діють постійно, востаннє скликали в 1614 р., і потім лише в 1789 р. Від сучасних представницьких органів середньовічні станово-представницькі збори відрізнялися такими ознаками: 1) їх становий характер; 2) обмеженість прав, які, зазвичай, не були закріплені законом, в тому числі і права законодавчої ініціативи; 3) відсутність єдиних правил виборів представників від станів; 4) рекомендаційний, а не обов'язковий характер прийнятих рішень; 5) нерегулярність скликання; 6) обов'язковість виконання наказів виборців (імперативний мандат).

Незважаючи на те, що станово-представницькі збори виникли ще в XII ст., вибори як ліберально-демократичний спосіб організації взаємовідносин політичної влади і громадян поширюються в деяких країнах Європи та США лише з XVIII ст. Однак то були не ті вибори, які ми звикли бачити сьогодні. Більше того, історія цілого ряду країн Старого Світу (Англія, Франція та ін.) показує постійну боротьбу різних соціальних груп суспільства за свої виборчі права.

В Англії на початку ХІХ ст. процес обирання до парламенту відбувався за досить примітивними правилами. Перш за все великі міста не мали своїх представників у парламенті, а так звані «гнилі містечка», які ледь існували, обирали свого представника. Це було зручно тим, хто міг купувати голоси виборців. Були такі міста, де виборчим правом користувались лише власники будинків, підкупивши яких, можна було забезпечити собі обрання. В іншому місті виборцями визнавали лише тих, хто міг варити собі гарячу їжу. Бувало й таке, що обирали тільки мер та правляча корпорація, тобто 15—20 чоловік.

Перша виборча реформа в Англії відбулася в 1832 р. Даною реформою були ліквідовані «гнилі містечка» і створені нові виборчі округи в нових промислових містах. Робітники не дістали виборчих прав, останніми були наділені тільки ті, хто є сплатниками високого прибуткового податку.

Друга виборча реформа відбулася в 1867 р. за підтримки лідера консерваторів А. Дізраелі. Реформі передували організовані виступи громадян, які боролись за свої виборчі права. В 60-х роках була утворена «Ліга реформ», об'єднання, головна мета діяльності якого — загальне виборче право для чоловіків від 21 року. 22 липня 1866 р. в лондонському Гайд-парку прошла масова демонстрація на підтримку виборчих реформ. З осені рух набуває масового характеру: в Манчестері на мітингу — 300 тис. чол., у Бірмінгемі — 250 тис. чол., у Глазго — 200 тис. чол. тощо. Виходячи з того, що реформа була неминучою, уряд приймає новий виборчий закон. Даний закон знижував майновий ценз і збільшував кількість виборців з 1 млн. чол. до 2,5 млн. чол. за рахунок дрібної буржуазії і найбільш забезпечених робітників. У законі зберігся цілий ряд обмежень у виборчих правах.

Третю виборчу реформу проводить уряд У. Гладстона в 1884 р. Ця реформа надала право голосу робітникам, які наймають квартиру в сільській місцевості, і дрібним орендаторам.

Фактично в той же час, відповідно до Конституції Германської імперії (1871 р.), було проголошено загальне виборче право, але до виборів не допускалися жінки, військовослужбовці, молодь до 25 років і т.д. В Пруссії, яка займала 2/3 території імперії, діяла трикласова виборча система, коли 1 голос юнкерства прирівнювався до 10 голосів робітників. Навіть Бісмарк назвав цю систему «насмішкою над здоровим глуздом».

Тільки в ХХ ст. *принцип загального виборчого права* починає успішно втілюватись в життя. В Англії, наприклад, з 1918 р. право голосу дістали всі чоловіки від 21 року і жінки від 30 років. Сучасні суспільно-політичні вибори, формування органів влади та державного управління шляхом вільного і загального волевиявлення громадян стали незаперечною цінністю суспільства ХХ сторіччя, однією з головних ознак справедливого суспільного устрою. Ця норма зафіксована в ряді міжнародно-правових документів. Приміром, ст. 21 Загальної декларації прав людини проголошує: «1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. 3. Воля народу має бути основою влади уряду: ця воля повинна виявлятися у періодичних і не сфальсифікованих виборах, які мають проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування...»

3.3.2. Принципи проведення та головні процедури виборчої кампанії

Вибори — це передбачена Конституцією та законами форма прямого народовладдя, яка є безпосереднім волевиявленням народу шляхом таємного голосування щодо формування конституційного, якісного та кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування чи обрання та наділення повноваженнями посадової особи.

Основні принципи проведення виборів:

Вільні вибори. Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення.

Загальне виборче право. Принцип загальності виборчого права дозволяє всім громадянам держави брати участь у виборах, окрім тих, яким це не дозволяється законом. Виборче право може бути активним (право обирати) і пасивним (право бути обраним). В більшості країн для участі у голосуванні (активне виборче право) встановлюється вік — 18 років, але може бути і менше (16 років, Бразилія), або більше (20 років, Марокко). Для пасивного виборчого права вік має бути дещо вищим: 21 рік, 25 років, 35 років. Існують і такі

обмеження пасивного виборчого права, як невиборність (певні посадові особи не мають права брати участь у виборах) та несумісність (заборона обіймати виборчу та державну посаду).

Крім вікового цензу існує і ряд інших виборчих цензів: осілості, статі, майновий, моральний. Ценз осілості — це вимога, за якої виборче право надається тільки тим громадянам, які проживають у виборчому окрузі: США — 1 міс., Німеччини — 3 міс., Франції — 6 міс., Канади — 12 міс. і т.д. Ценз статі забороняв брати участь у виборах жінкам. Спочатку ценз статі було скасовано у Новій Зеландії (1893), Австралії (1902), Фінляндії (1906). У країнах-піонерах загального виборчого права жінки дістали право голосу лише після Другої світової війни (Франція — 1944 р., Швейцарія — 1971 р., а в деяких країнах іще пізніше: Іспанія — 1977 р., Португалія — 1975 р.).

Рівність виборчих прав. Це означає, що: а) кожний виборець має рівне число голосів; б) в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи якісь інші групи; в) закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів і проведення агітації.

Принцип рівності може бути порушений внаслідок куріальних виборів, коли певна соціальна група має у парламенті фіксоване представництво (наприклад, національні меншини). Але, з іншого боку, куріальні вибори дозволяють репрезентувати інтереси малих соціальних спільнот у парламенті. Інколи принцип рівності порушується внаслідок утворення виборчих округів — виборча географія чи геометрія. В США її називають «джерімендерінг» — від власного імені одного американського губернатора, котрий використав нарізку виборчих округів в інтересах своєї партії (округ, який він штучно створив, на карті нагадував саламандру), та англійського слова, що перекладається як «майструвати».

Пряме виборче право. Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата. Але інколи вибори бувають і непрямими. Непрямі вибори бувають 2 видів:

а) виборці обирають виборчу колегію, яка потім робить вибір (наприклад, президента США);

б) багатоступеневі вибори. В даному разі низові представницькі органи обираються громадянами, а потім вони обирають депутатів вищих рівнів (СРСР, Куба, Ангола).

Таємне голосування полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборця.

Обов'язковість і періодичність виборів означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

Головні процедури виборчої кампанії:

Політичні вибори не обмежуються самим тільки голосуванням. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі.

Головні з них наступні:

Призначення дати виборів. У більшості країн вибори проводять у встановлені законом строки. У парламентських республіках вибори за звичайних умов проводяться, коли спливає строк повноважень загальнонаціонального парламенту. Такі вибори називають черговими. Однак у випадках, визначених законом, парламент може бути розпущений. Тоді призначаються позачергові вибори.

Утворення виборчих округів та виборчих дільниць. Вибори проводяться по виборчих округах, які визначаються та встановлюються центральною владою в державі. Виборчим округом називають визначену сукупність виборців певної території, які обирають одну або іншу визначену кількість депутатів. Округ, від якого обирається один депутат, називається одномандатним (уніномінальним), коли ж одразу обирається декілька депутатів — багатомандатним (поліномінальним).

Формування виборчих комісій. Функція безпосереднього проведення виборів належить виборчим комісіям. Найчастіше утворюється така система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії.

Складання списку виборців.

Висування та реєстрація кандидатів. Виборчий процес починається з процедури висування й реєстрації кандидатів. У світі існує кілька способів висування кандидатів:

а) реєстрація через подання у відповідні органи заяви, підписаної самим кандидатом (інколи потрібно, щоб така заява була скріплена підписами певної кількості виборців);

б) висування кандидатів від імені партій, зборів громадян;

в) висування кандидатів, здійснюване у тому порядку, що й обрання (наприклад, первинні вибори, «праймеріз» в США).

В деяких країнах для того, щоб зареєструватись, потрібно внести грошову заставу. Дана норма була введена для того, щоб не давати можливості брати участь у виборах безвідповідальним кандидатам. Грошова застава залишається на користь держави, якщо кандидат не набирає встановлений законом відсоток голосів. Для висунення до парламенту Франції грошова застава — 1000 франків, Канади — 200 канадських доларів, Великобританії — 500 фунтів стерлінгів.

Від моменту реєстрації претендента на обрання на виборну посаду у відповідній окружній комісії для нього формально починається виборча кампанія. Відтепер він набуває статус кандидата в депутати і дістає право на проведення агітаційної кампанії. Статус кандидата обумовлено законом про вибори.

Передвиборна пропаганда і агітація. Починається передвиборна пропаганда і агітація з моменту реєстрації кандидата і закінчується напередодні голосування. У день голосування забороняється будь-яка передвиборна агітація. В різних країнах різним є термін, коли забороняється оголошувати в ЗМІ результати соціологічних досліджень та опитувань громадської думки про рейтинг партій, виборчих блоків, окремих кандидатів.

Голосування. Кульмінаційним пунктом усієї виборчої кампанії є голосування. Голосування може бути очним, коли сам виборець безпосередньо голосує, і заочним, коли його волю реалізують інші особи (за довіреністю), можливе голосування поштою. Такою формою голосування у Великобританії, Німеччині, Данії користуються 10% виборців.

Голосування може бути обов'язковим і необов'язковим. У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на свій розсуд. Разом з тим існує і практика обов'язкового голосування. Законодавством ряду країн (Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди та ін.) голосування розглядається як громадянський обов'язок виборця і за його невиконання накладаються адміністративні санкції. За неявку на вибори суд може позбавити громадянина прав виборця. А в такому випадку він не матиме права працювати в державній та муніципальній службах. Можливий грошовий штраф: Єгипет — 1 долар США, Туреччина — 14 доларів США, Люксембург — за повторну неявку — 240 доларів США, Бельгія — 25 франків. Можливе тюремне ув'язнення від одного місяця до року (наприклад, Мексика, Пакистан, Греція). В Італії неучасть у голосуванні призводить до морального осуду.

Підрахунок голосів та визначення результатів. Це одна із важливих стадій виборчого процесу. Адже марно вважають: «Не має значення, як голосують, усе залежить від того, як рахують голоси». Підрахунок голосів виборців залежить від виборчої формули і обумовлений законодавством. Слід відзначити, що існують виборчі системи, за яких підрахунки голосів робити дуже важко (наприклад, система альтернативного голосування, яка діє в Австралії, система обмеженого голосу в Японії).

Іноколи вибори визнають такими, що не відбулися. В такому випадку проводиться повторне голосування. Але досить часто реальне волевиявлення спотворюється порушеннями при підрахунку голосів.

Класифікація таких порушень:

а) купівля чистих бюлетенів. Вперше виникає в американській практиці. Сутність полягає в тому, щоб за певну плату виборець вініс і опустив в урну попередньо відмічений бюлетень, а свій чистий віддав «покупцю». А відтак цикл повторюється знову;

б) заміна урн для голосування. Метод, який кардинально вирішує результати голосування. Його сутність полягає в тому, що до підрахунку голосів виборчу урну замінюють на іншу, вже заповнену потрібними бюлетенями. Заміна можлива при перенесенні урни чи вимиканні світла. В основному метод використовується в сільській місцевості;

в) перепис результатів голосування. Перепис можливий як на рівні протоколів, так і на рівні бюлетенів. І відбувається, як правило, там, де спостерігачі не вимагають копії протоколів результатів голосування на дільницях;

г) вкидання потрібних бюлетенів;

д) маніпуляція при підрахунках;

е) ліквідація (виймання) бюлетенів. Виймання бюлетенів робиться двома способами.

По-перше, методом фізичного знищення бюлетенів, коли ліквідуються непотрібні бюлетені. І, по-друге, методом псування бюлетенів шляхом проставлення в бюлетені додаткової пометки. В такому разі, як відомо, бюлетень стає недійсним.

В електоральній практиці є ряд методик виявлення таких порушень, які успішно застосовуються в виборчій кампанії.

3.3.3. Основні типи виборчих систем сучасності: порівняльний аналіз

У сучасній політичній науці є ряд підходів до трактування виборчої системи. По-перше, виборча система ототожнюється з виборчою формулою, механізмом перетворення голосів у мандати. По-друге, виборча система асоціюється з трьома елементами: структурою виборчого округу, структурою голосування та виборчою формулою. По-третє, з точки зору конституційного права. В даному разі під виборчою системою розуміють сукупність встановлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування.

Нині існує понад 150 різновидів виборчих систем. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Якщо взяти дану ознаку за критерій класифікації, то можна виділити наступні основні типи виборчих систем: мажоритарну, пропорційну та змішану (дехто погоджується лише з мажоритарною і пропорційною). Інші модифікації утворюються в результаті поєднання цілого ряду факторів: наявність преференцій, одиночне чи кумулятивне голосування, структура виборчих округів та ін.

Мажоритарна виборча система. Суттєвою ознакою мажоритарної (від франц. *majorité* — більшість) виборчої системи є те, що результати голосування визначаються за ознакою більшості. Мажоритарна система передбачає поділ території країни на одно- чи багатомандатні округи, в кожному з яких балотується певна група кандидатів. Найпоширенішими різновидами цієї системи в сучасних демократичних і перехідних державах є мажоритарна система абсолютної та відносної більшості, система альтернативного голосування та система обмеженого голосу. Відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості, обрання кандидата стає можливим, якщо його підтримали щонайменше 50% виборців, які брали участь у голосуванні, плюс ще хоча б один голос.

Згідно з мажоритарною системою відносної більшості (називають її також плюральною) перемогу здобуває кандидат, який набирає відносну більшість голосів виборців. Її часто називають системою «першого, хто прийшов і дістав пост» («first past the post»). Дана система використовується при виборах президента (Колумбія, Коста-Рика, Домініканська Республіка, Ісландія, США), виборах нижньої палати парламенту (Великобританія, Канада, США, Японія).

Система альтернативного голосування поєднує в політичному аспекті особливості одностуровової системи відносної більшості та абсолютної більшості при двостурововому голосуванні. А оскільки в умовах балотування трьох чи більше кандидатів набрати більше 50% голосів малоімовірно, то за такої системи кожен виборець повинен не вибирати з багатьох кандидатів одного, а проранжувати (1, 2, 3, ..., n) всіх кандидатів. Якщо жоден з них не дістане абсолютну більшість (50%+1) перших місць, то з боротьби виключається кандидат, котрий здобув найменше перших преференцій, а інші позиції розподіляються між тими, хто залишився у списку. І ця процедура відсіювання аутсайдерів триває доти, поки один із кандидатів не набере більше половини голосів. Ця система передбачає дуже складну схему підрахунку голосів, а тому потребує потужного комп'ютерного забезпечення виборчих дільниць.

Система обмеження голосу передбачає утворення, наприклад, п'ятимандатних округів (Японія). При цьому виборець має тільки один голос, тобто може обрати тільки одного кандидата.

Пропорційна виборча система. Проекти пропорційних виборчих систем вперше були запропоновані в 40-х роках XIX ст. американцем Т. Джильпіном та швейцарцем В. Консідсраном.

Пропорційне представництво виходить з ідеї, що вплив партії має відповідати числу виборців, які голосують за неї. Пропорційна виборча система вперше була застосована в Бельгії у 1889 році, а з кінця XIX ст. вона набула поширення в багатьох країнах світу. Ця система ґрунтується на пропорційній відповідності між кількістю завойованих голосів та числом отриманих мандатів. За пропорційної системи утворюються великі багатомандатні округи. Вибори є суто партійними, тобто партії, які беруть участь у виборах, формують виборчі списки, за які і голосують виборці. У певних випадках громадянам надається можливість окремо

визначити своє ставлення до кандидатів всередині списку однієї партії. Найбільш поширеними є пропорційні системи закритих загальнонаціональних списків та закритих регіональних списків, а також пропорційна система з преференціями.

Пропорційну систему загальнонаціональних партійних списків (ПСЗПС) застосовують в Нідерландах, Ізраїлі, Україні, Росії. Особливістю цієї системи голосування є те, що виборці всієї країни мають право віддати голос за представників однієї з політичних партій, об'єднавши тощо, а депутатські мандати розподіляються пропорційно набраній (кожним партійним об'єднанням, партією чи блоком) кількості голосів виборців у масштабах всієї країни.

Пропорційна система регіональних партійних списків чи регіонального розподілу мандатів (ПСРПС). Застосовується в Данії, а також при виборах половини депутатів нижньої палати парламенту Німеччини. Особливістю цієї системи є те, що виборці голосують за представників однієї партії чи блоку, але в кожному регіоні мандати розподіляються окремо, відповідно до набраних партіями у цьому регіоні голосів та відповідно до кількості мандатів, які припадають на цей регіон. За такої системи партії змушені включати до партійних списків якомога більше місцевих політиків, а отже — регіони будуть представлені в парламенті. Таким чином, дана виборча система сприяє поєднанню партійної структуризації суспільства з традиційною системою територіального представництва.

Аналізуючи пропорційну систему, слід спинитись на тому, як розподіляються мандати. Для цього враховується виборча квота (виборчий метр) — найменше число голосів, яке необхідне для обрання одного депутата.

Виборча квота може розраховуватись:

$$\text{а) за найбільшим залишком: квота Т. Хейра} = \frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}}; \text{ квота Хагенбах-Бішофа} = \frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+1}; \text{ квота Імперіалі} = \frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+2}; \text{ Друп квота} = \frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+1} + 1;$$

б) за найвищим середнім: дільники Д'Хонта — 1, 2, 3, 4, 5, 6 і т.д.; дільники Сент-Лаге — 1, 3, 5, 7, 9 і т.д.; модифіковані дільники Сент-Лаге — 1, 4, 3, 5, 7, 9 і т.д.

Кожна з вищенаведених формул по-різному впливає на розподіл місць у парламенті. Найпростіший спосіб визначення квоти (Q) запропонував англієць Т. Хейр близько ста років тому. Його сутність полягає у діленні загальної кількості поданих по даному виборчому округу голосів (x) на кількість мандатів (y): $Q = \frac{x}{y}$. Наприклад. По округу подано 100 тис. голосів за 4

партій: А — 56 тис., Б — 24 тис., В — 15 тис., Г — 5 тис. Округ має 5 мандатів. За формулою Хейра, $Q = \frac{56000+24000+15000+5000}{5} = 20$ тис. Місця між партіями будуть розподілені так:

А = 56000 : 20000 = 2 місця (залишок 16 тис. голосів); Б = 24000 : 20000 = 1 місце (залишок 4 тис. голосів); партії В (15 тис. голосів) і Г (5 тис. голосів) місць не дістануть.

Таким чином, формула дала змогу розподілити 3 місця, а інші 2 будуть розподілятися за додатковими правилами. Недолік формули Т.Хейра полягає в тому, що після визначення квоти значна кількість місць залишається нерозділеною.

Тому в деяких країнах для того, щоб визначити квоту, до дільника додають одиницю, а то й дві: $Q = \frac{x}{y+1}$ (квота Хагенбах-Бішофа); $Q = \frac{x}{y+2}$ (квота Імперіалі).

Якщо наші умови залишити такими ж самими, то, згідно з формулою Хагенбах-Бішофа, виборча квота дорівнюватиме вже 16,6 тис. чол. $\left(\frac{100000}{6}\right)$. В даному випадку розподілені будуть 4 місця: партія А — 3 місця; Б — 1 місце; В і Г — місць не дістають.

Використавши для визначення квоти формулу Імперіалі, можна буде розподілити всі 5 місць. Квота Імперіалі = $\frac{100000}{5+2} = 14,3$ тис. чол. (А — 3 місця; Б — 1 місце; В — 1 місце; Г — місце не дістас).

Обчислюючи квоту методом дільників (метод найбільшої середньої), знову-таки дістасмо нову квоту. Найбільш поширений метод математика Д'Хонта (Росія, Польща, Болгарія, Португалія, Німеччина). При такому обчисленні квоти голоси, подані за кожен партію, ділять на ряд послідовних чисел: 1, 2, 3, 4 і т.д. Частки від ділення слід розмішувати у

зменшуваному порядку. Квотою буде частка від ділення, що знаходиться на тому місці, яке відповідає кількості місць у парламенті.

Згідно з формулою Д'Хонта, виборча квота дорівнює 15 тис. голосів виборців.

Розподіл місць буде таким:

$A = 56:15 = 3$ місця (залишок 11 тис.)

$B = 24:15 = 1$ місце (залишок 9 тис.)

$V = 15:15 = 1$ місце

Г — місць не дістає.

У деяких країнах цей метод удосконалили, використовуючи непарні дільники: 1, 3, 5, 7, 9 і т.д.

Використання різних формул обчислення квоти приводить до того, що залишаються надлишкові голоси. Для розподілу мандатів по залишкових голосах використовують додаткові правила:

1. Найбільшого залишку. Нерозділені по квоті місця дістають партії, які мають найбільші залишки. За системою Т. Хейра в наведеному прикладі це партія А і В, яка не мала мандата. Б і Г такого права не дістають. Таким чином, для партії Г депутатське місце дорівнює 24 тис. поданих голосів, А — 18,6 тис., В — 15 тис.

2. Правило найбільшого виборчого числа. Місця, що не розділені по квоті, віддаються партіям, які набрали найбільшу кількість голосів.

3. Сумуються залишки голосів по країні, розраховується нова квота і, таким чином, розподіляється залишок місць.

4. Місця віддаються партіям пропорційно до залишку їх голосів.

Важливе значення для пропорційної виборчої системи має те, як розподіляються місця серед кандидатів всередині списку. Існує 3 основні варіанти розподілу:

1. Принцип черговості кандидатів у списку, який визначається, як правило, партійним з'їздом чи партійною конференцією.

2. Преференціальний вотум. Він дозволяє виборцю підтримувати ту чи іншу партію і, разом з тим, віддати перевагу кандидатам у списку, пронумерувавши його. В даному випадку обраним є той, хто набирає у списку більше преференцій.

3. Панашаж (з франц. — строкатий) — це право виборця голосувати за кандидатів із різних списків.

У більшості країн, де діє пропорційна виборча система, для зручності роботи парламенту встановлюється виборчий (електоральний) бар'єр, тобто мінімальна кількість голосів виборців, необхідна для того, щоб партія змогла брати участь у розподілі депутатських мандатів. Виборчий бар'єр порушує ідею пропорційності, але водночас сприяє структуризації партійно-політичних інтересів, сприяє ефективній роботі парламенту. В різних країнах світу виборчим законом електоральні бар'єри встановлено різноманітні: Нідерланди — 0,67%, Ізраїль — 1%, Данія — 2%, Аргентина — 3%, Болгарія, Україна — 4%, Росія — 5%, Єгипет — 8%, Туреччина — 10%. В деяких державах якщо на виборах утворюється партійний блок, законом передбачено підвищення електорального бар'єру. Наприклад, виборчий бар'єр в Угорщині — 5%, якщо утворено блок з двох партій — 10%, з трьох — 15%.

Виборчі системи третього типу, які застосовують в електоральній практиці, дістали назву *змішаних*. Їх сутність полягає в тому, що частина депутатів обирається за пропорційною системою, а частина — за мажоритарною. Співвідношення мажоритарного і пропорційного елементу може бути різним: 50/50, 25/75 і т.д.

Аналіз виборчої системи доцільно робити, виходячи з таких критеріїв: тип виборчої системи; спосіб визначення більшості на виборах; тип виборчих округів; наявність бар'єру проходження партійного списку; наявність преференцій; алгоритм розподілу залишків голосів; нижня межа виборчої активності для визначення виборів такими, що відбулися.

Основні критерії оцінки ефективності виборчих систем:

1. Забезпечення справедливого представництва інтересів різних груп громадян.

2. Найкраще такий принцип реалізується за простої системи партійного представництва (пропорційна система), коли практично відсутній виборчий бар'єр: Нідерланди — 0,67%, Ізраїль — 1%. Найневдаліше принцип справедливого представництва реалізується за мажоритарної системи відносної більшості, особливо в країнах з неусталеною мультипартійною системою. Наприклад, парламентські вибори в Україні в 1998 році у виборчому окрузі №70 (м.Ужгород). Загальна кількість виборців в окрузі — 166 тис. 622 чол.

Переможцем став кандидат, якого підтримали тільки 16,8% тих, хто прийшов на виборчі дільниці. А якщо брати співвідношення до всіх виборців округу, то цифра буде ще меншою (10%). Тобто в даному випадку інтереси 90% виборців даного округу ніяк не будуть представлені в парламенті.

3. Сприяння політичній структуризації суспільства. Взаємодію між партійними і виборчими системами вперше було описано французьким політологом М. Дюверже в книзі «Конституційне право і політичні інститути» (1945 р.). «Законои Дюверже» виголошують:

а) пропорційне представництво (виборча система) приводить до формування багатьох незалежних партій;

б) мажоритарна система в два тури стимулює формування багатьох партій, які пов'язані одна з одною (схильні до компромісів, щоб у II турі дістати 50%+1 голос);

в) правило плуральності (мажоритарна система відносної більшості) зумовлює появу двопартійної системи конкуруючих партій.

Сформовані М.Дюверже закони відразу ж викликали бурхливу полеміку. Адже в соціально-культурних умовах різних країн, і навіть в різні соціально-політичні періоди однієї країни, вплив виборчих систем на функціонування і появу партійних систем може бути різним. Сам М. Дюверже з цього приводу зауважив: «Взаємозв'язок між електоральними правилами і партійними системами не є механічним і автоматичним. Особливий електоральний режим не прямолінійно відтворює відповідний тип партійної системи; він просто підсилює рух у напрямку до тієї чи іншої системи; він є сила, яка діє поряд з силами, частина з яких діє в абсолютно протилежному напрямку».

Заслуговує на увагу і ідея М. Дюверже про «механічний» та «психологічний» ефекти виборчої системи. Дію першого можна відстежити, проаналізувавши результати одиничних виборів. І сутність його в тому, що будь-яка виборча система підсилює представництво сильних за рахунок слабших. Для того, щоб почав діяти психологічний ефект, потрібно, щоб відбулися мінімум ще одні вибори. Під дією «ефекту втрачених голосів» політичні актори на наступних виборах починають об'єднуватись. А виборці знову віддають голоси сильним партіям і об'єднанням. Таким чином відбувається структуризація політичного простору.

4. Сприяння встановленню працездатного усталеного уряду.

Вважається, що система відносної більшості є найсприятливішою для утворення усталених урядів однопартійної більшості (Великобританія). Пропорційна система не дає змогу формувати стійку парламентську більшість і створювати усталені уряди через розпорошеність у парламентах політичних сил.

5. Результативність виборів. Створення передумов для того, щоб якомога менше було довиборів. Найменш результативною в даному аспекті є мажоритарна система абсолютної більшості (Україна, 1994 р.). Найбільш ефективними є пропорційна система та мажоритарна відносної більшості. Можливі, звичайно, і проміжні варіанти.

6. Забезпечення прав меншин (в першу чергу, етнокультурних) на справедливе представництво. Для забезпечення представництва меншин утворюються спеціальні *куріальні* виборчі системи (Нова Зеландія). Для кожної курії передбачаються свої норми представництва і під них, відповідно, створюються виборчі округи.

Таким чином, розглянувши історію і теорію виборів, можна зробити висновок: не існує кращої або гіршої виборчої системи; кожна держава, виходячи зі своїх соціокультурних особливостей розвитку, має визначитись із типом власної виборчої системи, якомога більше адаптувавши її до соціальних реалій.

3.3.4. Особливості формування виборчої системи України

Особливе значення відіграє виборча система в суспільствах, які трансформуються (до таких відносять і Україну). В таких країнах виборча система є одним із механізмів трансформаційного процесу, яка забезпечує, по-перше, ротацію і формування політичної еліти, по-друге, структурує вищий законодавчий орган, по-третє, систематизує і репрезентує інтереси різних соціальних прошарків суспільства (організовує соціальний простір), по-четверте, забезпечує цивілізований спосіб передачі влади від правлячих кіл до опозиції.

В Україні з часу проголошення незалежності вибори до Верховної Ради відбулися п'ять разів — в 1994, 1998, 2002, 2006 та 2007 рр. (позачергові). Причому всі вони, крім позачергових, регламентувались різними законами.

Передісторія формування виборчої системи незалежної України починається ще в 1989 році, хоча і проводилися вибори іншою державою — СРСР. Відповідний виборчий закон заслуговує на прискіпливий розгляд, оскільки яскраво характеризує стартові позиції, з яких починалася еволюція виборчого законодавства в Україні. Слід відзначити, що це були перші альтернативні вибори в колишньому СРСР. Безпрецедентною особливістю виборчого закону 1988 року було запровадження інституту «народних депутатів від громадських організацій», які становили третину (750 осіб) від загальної кількості народних депутатів СРСР і обиралися не шляхом голосування, а на конференціях або пленумах відповідних організацій.

Іншою унікальною особливістю виборчого закону 1988 року стало те, що висунення кандидатів не мало своїм наслідком їх автоматичну реєстрацію. Фільтром між номінацією і реєстрацією став надуманий інститут «окружних передвиборних зборів» з абсолютно довільним складом, який мав право відхиляти вже висунуті кандидатури. Загалом же вибори проводилися за двотуровою мажоритарною системою: 1 тур — абсолютної більшості, 2 тур — відносної більшості. Виборчий закон передбачав поріг участі виборців у голосуванні: вибори вважалися такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше половини виборців округу.

Таким чином, виборчий закон СРСР 1988 року віддзеркалив глибокі внутрішні суспільно-політичні суперечності епохи «гласності і перебудови», водночас заклав першооснови альтернативних виборів і став вихідним пунктом еволюції виборчого законодавства України, а його застосування — джерелом перших навичок практичної участі громадян в альтернативних виборах.

Закон УРСР 1989 року про вибори народних депутатів УРСР відображає певний поступ у розумінні суті демократії порівняно із союзним законом 1988 року: в законі 1989 року відсутні інститути «депутатів від громадських організацій» та «окружних передвиборних зборів», а також передбачені прямі вибори складу Верховної Ради. Сутність же виборчої системи залишалася тією ж самою.

Перший виборчий закон в незалежній Україні був прийнятий на восьмій сесії Верховної Ради України II скликання 18 листопада 1993 р. Закон складався з XII розділів, які містили 52 статті. Законом встановлювалась мажоритарна система абсолютної більшості, тобто обраним вважався той кандидат, «який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менше як 25% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу». Другий тур виборів також відбувався за системою абсолютної більшості. В ст. 43 Закону було введено ліміт явки виборців на виборчі дільниці: «вибори вважаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше як 50% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу».

Дані статті Закону привели до того, що 27 березня 1994 р. було обрано всього 49 депутатів. Тільки після другого туру виборів 10 квітня 1994 р. Верховна Рада України розпочала свою роботу.

Прийняття в листопаді 1993 р. Закону про вибори в такій редакції було обумовлено цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів:

- радянські електоральні традиції, тобто така система була простою і загальновідомою;
- мажоритарна система абсолютної більшості була вигідною великим впливовим партіям та виконавчій владі;
- відсутність багатьох впливових партій, які б відстоювали пропорційну виборчу систему;
- відсутність усталених демократичних традицій і відповідної політичної культури;
- аргументи за дієвість даної виборчої системи при створенні стабільного уряду.

Проведення виборів до Верховної Ради України в 1994 р. відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості засвідчило, що така система не може ефективно використовуватись на теренах України. По-перше, конституційний склад Верховної Ради так і не був обраний. По-друге, дана система показала себе в Україні нееконімічною, оскільки потрібно було проводити цілий ряд довиборів. По-третє, у громадян внаслідок циклу перевиборів виникла апатія до політичного процесу в суспільстві, тому через неявку виборців у багатьох округах народні депутати взагалі не були обрані. По-четверте, дана виборча система не сприяла структуруванню парламенту, що не дозволило йому ефективно працювати. Партійний склад парламенту виявився досить строкатим при наявності великої кількості безпартійних кандидатів.

Крім цього Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. мав ряд процедурних недоліків:

- неефективність процедури вогування, що визначається як негативне голосування — викреслення усіх кандидатів, проти яких голосували виборці;
- потребує вдосконалення порядок утворення виборчих комісій;
- наявність ліміту явки виборців;
- партії згідно з законом не могли бути повноправними суб'єктами виборчого процесу (надзвичайно складна процедура висунення кандидатів від політичних партій — повторна реєстрація в ЦВК, проведення зборів обласної організації та подання списку не менше 100 членів організації із зазначенням дати народження, домашньої адреси, номера паспорта);
- необхідна чітка регламентація сутності агітаційного процесу, використання виборчих фондів, алгоритму підрахунку голосів виборців і т.д.

Але, попри всі недоліки Закону, сьогодні можна сказати, що вибори до Верховної Ради України 1994 р. були чи не найбільш демократичними. І заслуга в цьому як виборчого закону, так і тих об'єктивних умов, за яких відбувалися вибори. По-перше, це низькі фінансові затрати кандидатів на проведення виборчої кампанії. По-друге, зрозумілий і навіть дещо спрощений вибір селекторату, коли кандидати в народні депутати представляли ліві, центристські та праві партії або ж були безпартійними. По-третє, на хід виборчого процесу не мали значного впливу адмінресурс та політтехнологи. По-четверте, представники промислово-фінансових структур не брали активної участі у виборах, оскільки займалися перерозподілом ринку на сфері впливу.

Після прийняття нової Конституції України (1996 р.) чи не найважливішим кроком на шляху реформування суспільного життя стало прийняття у вересні 1997 р. нового Закону «Про вибори народних депутатів України». Цей закон закріпив основні засади і принципи нової змішаної виборчої системи в нашій державі.

Відповідно до нового закону про вибори, політичні партії ставали повноправними суб'єктами виборчого процесу, оскільки 225 депутатів обиралися в одномандатних виборчих округах, а інші 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій.

Але оскільки прийняття нового виборчого закону відбувалося нашвидкуруч, то вже 19 листопада 53 народні депутати, а 4 грудня 56 народних депутатів подають позов до Конституційного Суду (КС) щодо конституційності окремих положень та в цілому Закону України «Про вибори народних депутатів України».

Рішення КС України було оприлюднене наприкінці лютого 1998 р. Своїм рішенням КС визнав сім принципів положень Закону про вибори народних депутатів такими, що суперечать Конституції України. Таким чином, вибори 1998 р. відбувалися в атмосфері правової невизначеності: ряд поправок до Закону приймалися ВР України в процесі виборчої кампанії, багато хто з відомих політиків говорив про те, що вибори будуть визнані недійсними і т.д. Неконституційними були визнані такі основні положення Закону про вибори:

1. Положення, за яким вважалось, що виборці, які не брали участь у виборах, підтримують волевиявлення тих, хто голосував.

2. Положення, якими обмежується здійснення виборчих прав для осіб, що за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, та військовослужбовців різних військових формувань.

3. Положення, за якими кандидати в депутати зобов'язувалися звільнитися від виконання виробничих або службових обов'язків.

4. Положення Закону, за якими обмежувався захист виборчих прав громадян у судовому порядку.

5. Положення Закону щодо порядку висунення і реєстрації кандидатів у народні депутати України та проведення передвиборної агітації.

6. Скасовано винятки з чинного законодавства України, згідно з якими:

— кандидат в народні депутати під час виборчої кампанії мав «кандидатський імунітет»;

— не міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештованим або підданим заходам адміністративного стягнення, які накладаються в судовому порядку, без згоди ЦВК;

— за довіреними особами кандидатів зберігалася заробітна плата за останнім місцем роботи на час звільнення їх від виконання виробничих або службових обов'язків.

7. Особам, які балотуються за списками партій, не можна стати членами парламенту автоматично, лише внаслідок пропускання кандидатів від політичної партії, обраних в одномандатних виборчих округах. Особи у списку не «просуваються».

Незважаючи на ряд недоліків, парламентські вибори 1998 р. були проведені за змішаною мажоритарно-пропорційною системою, коли 225 депутатів обиралися за пропорційною системою, а інші 225 — за мажоритарною відносною більшістю.

Законодавці врахували недоліки попереднього закону, і згідно з новим законом перевиборів бути не могло. Ліміт явки був знятий, а замість принципу абсолютної більшої (50% +1) було введено принцип відносною більшої, коли обраним вважався той кандидат, який набрав більшу кількість голосів виборців серед тих, хто балотувався в одномандатному окрузі.

Не виправдала себе в новому законі норма щодо збору підписів виборців (не менше 200 тисяч для партій, 900 підписів виборців на підтримку кандидата в одномандатному окрузі). Інколи траплялись випадки, коли за партію голосувало менше виборців, ніж зібрано підписів в регіоні. Проконтролювати істинність підписних листів є надто складною справою. Тому і були випадки, коли громадяни з такими прізвищами, як Ленін, Сталін, Брежнев, Сльцин, проживали на одній вулиці і в одному будинку.

Суттєвим недоліком закону були норми, які обумовлювали проведення передвиборної агітації. І, передусім, відсутність механізму, який би забезпечив рівні умови та можливості при використанні всіх видів ЗМІ.

Вибори-98 висвітлили й ряд проблем правового регулювання питань фінансового забезпечення агітаційної кампанії та й виборчої кампанії загалом.

Після завершення виборчої кампанії 1998 р. тривалий час питання про новий виборчий закон в українському парламенті не порушувалось. На це були об'єктивні причини. Це і президентські вибори 1999 р. і всукраїнський референдум 2000 р. і т.д. Але починаючи з 2001 р. в українському суспільстві почались дискусії відносно того, якою ж все-таки має бути виборча система України: мажоритарною, пропорційною чи змішаною. Прихильників мажоритарної системи виявилось не так багато, тому дискусія тривала навколо питання про можливість впровадження в Україні пропорційної виборчої системи.

Виборчий закон, за яким проводились вибори до Верховної Ради України в 2002 р., був підписаний Президентом 31 жовтня 2001 р. До підписання закон відхилявся Президентом шість разів. Президент вважав, що виборча система повинна залишитися змішаною у пропорції 225 x 225, термін виборчої кампанії має бути скорочений до 90 днів, окружні виборчі комісії не можуть формувати тільки ті партії, які на виборах 1998 р. подолали 4% бар'єр, виборча застава повинна бути відмінена і т.д.

В результаті компромісу виборчий закон був схвалений у парламенті 18 жовтня 2001 р. альянсом 11 фракцій та депутатських груп: УНР, НРУ, «Реформи», «Грудової України», НДП, СДПУ(о), «Яблука», «Солідарності», «Регіонів», ПЗУ, ДемСоюзу. Основою компромісу «11» у Верховній Раді було положення закону про формування окружних комісій, відповідно до якого в окружній виборчій комісії мали право висувати своїх представників ті партії, які подолали на виборах 1998 р. 4% бар'єр, а також ті, які в поточному складі парламенту мають свої фракції.

Підписавши закон, Л.Кучма звернувся до парламенту з проханням внести до нього деякі зміни, акцентуючи увагу, по-перше, на положенні про те, що у виборах не мають права брати участь ті партії, які утворені менше ніж за рік до виборів. І, по-друге, на врегулюванні показника верхньої кількісної межі дільничних виборчих комісій.

Основними здобутками нового закону, про що відмічають як вітчизняні аналітики, так і зарубіжні експерти, є ретельна регламентація технічних процедур виборчої кампанії. Така його специфіка обумовлена тим, що там, де могли б діяти принципи політичної відповідальності та правова традиція, в українських реаліях мають бути конкретні положення закону, які не допускають двозначного тлумачення та не залишають місця для правозастосовчої самодіяльності.

Виборча система, згідно з новим виборчим законом, залишається змішаною (пропорційно-мажоритарною): 225 депутатів обираються за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками від політичних партій (виборчих блоків), а інші 225 — обираються за мажоритарною системою відносною більшої. Тривалість виборчого процесу, згідно з законом — 90 днів. Сам виборчий процес включає такі етапи: 1) складання списків виборців; 2) утворення одномандатних округів;

3) утворення виборчих комісій; 4) висунення та реєстрація кандидатів; 5) проведення передвиборної агітації; 6) голосування; 7) підрахунок голосів та встановлення результатів виборів; 8) реєстрація обраних депутатів.

Слід зауважити, що в новому законі вперше були чітко визначені суб'єкти виборчого процесу, визначені їх права та обов'язки. Ними є:

- 1) громадяни України, які мають право голосу;
- 2) виборчі комісії;
- 3) кандидати у депутати, зареєстровані у порядку, встановленому законом;
- 4) партії (блоки), які висунули кандидатів у депутати;
- 5) органи державної влади та місцевого самоврядування у випадках, передбачених

Законом;

6) офіційні спостерігачі від партій (блоків) — суб'єктів виборчого процесу, від кандидатів у депутати, від іноземних держав і міжнародних організацій.

Відрізняється від попереднього закону (1998 р.) і норма, яка обумовлює реєстрацію кандидатів. У законі введена виборча застава. Для політичної партії (блоку) — 15 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (на 1.12.01 це 225 тис. гривень), а для кандидата в мажоритарному окрузі — 1020 гривень. Виборча застава повертається, якщо партія здобуває більше 4% голосів виборців, а «кандидат-мажоритарник» виграє вибори.

Виборча агітація має починатись за 50 днів до виборів і закінчуватись за 1 добу до виборів. Законом забороняється публікувати рейтингові дослідження за 15 днів до виборів.

Виборчий бар'єр залишився, як і раніше, — 4%. При підрахунку голосів у депутатські мандати використовується методика Т. Хейра. Незважаючи на детальну регламентацію всіх етапів виборчого процесу, практична реалізація більшості положень Закону вказала як на наявність прогалин в законодавчому регулюванні виборчого процесу, так і на широке поле для вдосконалення існуючих положень.

На думку експертів громадської організації «Лабораторія законодавчих ініціатив», у більшості випадків причиною зафіксованих порушень виборчого законодавства були не дефекти останнього, а правовий нігілізм, незнання закону та відсутність належного реагування з боку владних органів. Також слід визнати і нездатність більшості політичних партій, які стали повноправними суб'єктами виборчого процесу, реалізувати окреслені законом функції (насамперед, участь у формуванні виборчих комісій, наявність спостерігачів і т.д.).

Особливо потребують вдосконалення ті положення закону, які мають суттєвий вплив на виборчий процес, електоральну поведінку, результати виборів. Щодо таких положень закону висунуто пропозиції:

1) продовжити строки передвиборної кампанії. Це зумовлено цілим рядом об'єктивних причин: недостатній рівень підготовки членів виборчих комісій, недостатнє матеріально-технічне забезпечення, обмеження права на оскарження рішень та ін.;

2) дозволити проводити агітацію від початку виборчої кампанії. Саме недостатність 50-денного терміну змушує суб'єктів виборчого процесу вдаватися до порушень. З іншого боку, збільшення строків передвиборної боротьби дасть змогу виборцям краще зорієнтуватись, а кандидатам і політичним партіям краще представити себе та власні позиції;

3) встановити законодавчі гарантії стосовно забезпечення доступу партій (блоків), кандидатів у народні депутати до ЗМІ, надання можливості вільно зустрічатись з виборцями тощо;

4) збільшити максимальний розмір витрат виборчого фонду суб'єктів виборчого процесу. Встановлення ж адміністративних обмежень стосовно нормативних витрат, які не можна пояснити економічними розрахунками, призводить до зворотних результатів, а саме — тінізації фінансових відносин учасників виборчого процесу;

5) запровадити механізм забезпечення рівної участі представників партій та блоків у складі виборчих комісій;

6) удосконалити законодавче визначення підстав для відмови у реєстрації та скасуванні рішень про реєстрацію кандидатів;

7) законодавчо закріпити статус і роль громадських організацій під час виборів народних депутатів.

Але, незважаючи на ряд недоліків, Закон «Про вибори народних депутатів України» від 31 жовтня 2002 р. забезпечив належну нормативно-правову основу для проведення виборів, що підтвердили як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці, котрі аналізували виборчий процес.

Результати парламентських виборів 2002 р. засвідчили, що ряд положень Закону потребують змін, а відтак процес становлення виборчої системи в Україні є незавершеним.

Вибори 26 березня 2006 року відбулися відповідно до нового закону «Про вибори народних депутатів» на пропорційній основі, тобто за партійними списками. Це зумовило істотні відмінності як в організації підготовки та проведення виборів, так і в характері виборчих заходів.

Згідно з новим законом головними суб'єктами виборчого процесу стали політичні партії та партійні блоки, оскільки всі питання, пов'язані з організацією і проведенням виборчої кампанії, зачіпають усі політичні партії (формування депутатських списків, утворення виборчих блоків, формування окружних і дільничних комісій, організація роботи спостерігачів тощо). Відповідно до закону висувати кандидатів у депутати може партія, яка зареєстрована в установленому порядку Міністерством юстиції України за 365 днів до дня виборів. При реєстрації партійного списку вноситься грошова застава, яка становить дві з половиною тисячі мінімальних розмірів заробітної плати. Вперше в законі про вибори наголошується про відшкодування витрат партій, пов'язаних з фінансуванням їх передвиборної агітації. Йдеться про те, що ті партії (партії, що входили до блоків), списки яких отримали три (виборчий бар'єр) і більше відсотків голосів виборців, котрі взяли участь у голосуванні, дістають право на відшкодування витрат, пов'язаних з фінансуванням виборчої агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але не більше ста тисяч розмірів мінімальних заробітних плат.

Звичайно, що не всі партії прийматимуть рішення про участь у виборах, багато партій будуть утворювати виборчі блоки, і тільки деякі партії братимуть участь самотійно. Саме тому у виборчому законі значна увага приділяється питанням, пов'язаним з утворенням виборчих блоків. Для створення блоку необхідно мінімум дві партії, які прийняли про це відповідні рішення на своїх зборах, конференціях, з'їздах. Такі рішення мають бути прийняті до закінчення терміну висування кандидатів у депутати. Тобто пізніше ніж за 90 днів до дня виборів подібні рішення будуть нелегітимними. Висуває Закон певні вимоги до назви партійних блоків, до виходу партій із блоків тощо. Рішення про розпуск партійного блоку має бути прийняте не пізніше як за 35 днів до дня виборів, оскільки в подальшому Закон позбавляє партії приймати такі рішення.

З прийняттям нового закону процес формування виборчої системи в Україні не завершився, оскільки в Законі є ряд положень, які є дискусійними і в подальшому можуть бути викладені по-іншому:

1. Питання про виборчий бар'єр. В Законі він є трьохвідсотковим. Такий відсоток опоненти вважають досить малим і його потрібно підняти до 5 — 7 %. З іншого боку, постає питання відсоткового бар'єру для партій і партійних блоків. Існує думка про те, що для партійних блоків виборчий бар'єр має бути збільшений.

2. Пропорційна виборча система з жорстким загальнонаціональним списком кандидатів деперсоніфікує виборчий процес. Є пропозиції застосування пропорційної системи регіональних партійних списків (так званий роз'єднаний електорат) або такого варіанту пропорційної системи, коли виборець крім партії може голосувати і за конкретних кандидатів у партійних списках (метод голосування з преференціями).

3. Потребують вдосконалення норми Закону щодо проведення передвиборної агітації.

Отже, прийняття нового закону про вибори народних депутатів за пропорційною системою має привести в майбутньому до чіткого структурування парламенту і партійного простору загалом (один із «законів М. Дюверже»). Хоча водночас слід відмітити, що такий вплив не є автоматичним і залежить від цілого ряду як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів (стабільний економічний і політичний розвиток, відсутність соціальних розколів у суспільстві, налаштованість політичної еліти на конструктивну співпрацю тощо).

Розділ 4. СОЦІАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ

- 4.1. Політична свідомість, політична культура і політична соціалізація
- 4.2. Політична ідеологія. Основні ідеологічні доктрини сучасності
- 4.3. Етносоціальні спільноти та етнополітика
- 4.4. Політичні еліти та політичне лідерство

4.1. Політична свідомість, політична культура і політична соціалізація

4.1.1. Політична свідомість як суспільне явище

Однією з важливих характеристик політичного життя суспільства є таке складне і неоднозначне поняття як політична свідомість.

Насамперед слід з'ясувати, що таке свідомість взагалі, політична свідомість зокрема, її роль і як вона впливає на політичні явища, процеси. Як уже вказувалось, на політичні явища і процеси впливають: економічна сфера, соціально-класова структура суспільства, політична культура, політична свідомість. Це взаємозв'язаний, взаємозалежний процес. Яка взаємодія економічної сфери, соціальної сфери і політичної культури, вже розглядалось. А що таке свідомість, як вона впливає на політичні явища?

Свідомість визначає найвищий рівень психічної активності людини як суспільної істоти. Буття передбачає свідомість, але свідомість є елементом буття. Вона є властивістю високоорганізованої матерії, але є суспільним продуктом, виникає і розвивається у суспільній діяльності людей, у процесі спілкування і праці. Тому це умова саморуху і саморозвитку суспільства.

Суспільна свідомість — усвідомлення суспільства як самого себе, свого суспільного буття та навколишньої діяльності, відповідно до ступеня свого історичного розвитку.

А політична свідомість є однією з найважливіших форм суспільної свідомості, це сприйняття суб'єктом тієї частини реальності, яка пов'язана з політикою. Це сукупність поглядів соціального суб'єкта (людини, соціальної групи, нації, класу, народу, етносу), в яких відображається політична сфера життєдіяльності суспільства.

Політична свідомість — форма суспільної свідомості, яка відтворює політичне буття суспільно неоднорідного суспільства, важлива складова частина суспільно-державного життя.

Вона виникла у відповідь на реальну соціальну потребу — обґрунтування природи держави і державної влади.

Отже, політична свідомість є сукупність поглядів і настанов, які характеризують ставлення людей до держави, партій, громадських організацій, об'єднань, товариств, політичних цінностей і цілей розвитку. Вона є відображенням реалій буття і рівня розвитку продуктивних сил, особливостей політичної структури, системи суспільних відносин, рівня освіти і культури.

Основу політичної свідомості становлять знання, емоції та оцінки, розумові операції, орієнтовані на сферу політичних відносин та інститутів, соціальних норм, ролей, процесів.

Але слід чітко розуміти, що *політична свідомість не є пасивним відображенням політичного буття*. Вона здатна:

- а) бути попереду практики, прогнозувати й моделювати політичні процеси;
- б) впливати на політичне життя суспільства, а через нього — на його економічні, духовні, соціальні, конфесійні, культурні відносини;
- в) визначати напрям політичної діяльності політичних партій, громадських організацій, об'єднань, соціальних груп, політичних лідерів і особистостей.

Тому практика управління соціальними процесами мусить враховувати стан політичної свідомості в усіх її проявах, домагатися консенсусу в політичних позиціях, сприяти формуванню політичної свідомості, яка б відповідала потребам суспільного процесу.

Крім цього слід мати на увазі, що політична свідомість — явище суперечливе, бо вона, відображаючи політичне буття, може випереджати його, відставати від нього, відповідати йому. Лише аналіз суперечностей політичної свідомості дозволяє виявити вади суспільного

організму, тобто в управлінні суспільством важливо проводити не тільки економічний, статистичний аналіз суспільного життя, а й вивчати, глибоко, об'єктивно досліджувати стан політичної свідомості. Саме політична свідомість посилює кардинальні зміни суспільних відносин у країні.

Політологія розглядає політичну свідомість як багатоструктурне і багаторівневе явище.

Залежно від її суб'єкта розрізняють:

- політичну свідомість суспільства;
- політичну свідомість соціальної групи (класу, прошарку, нації, конфесії тощо);
- політичну свідомість особистості.

При гносеологічному підході політична свідомість виступає на емпіричному, буденному, теоретичному, науковому й ідеологічному рівнях.

Якщо брати ступінь усвідомлення процесів, які відбуваються в політичному житті, можна виділити два взаємозв'язані рівні: *теоретичний* — спрямований на розкриття законів, які визначають політичне життя, формують політичні процеси (порівняно невелика група людей, охоплена цим рівнем — вчені, ідеологи), і другий, *емпіричний рівень*. Цей рівень формується на ґрунті повсякденного практичного досвіду.

Емпірична політична свідомість безпосередньо фіксує практичний досвід політичного суб'єкта. Її часто ототожнюють з буденною свідомістю. Але це різні поняття. Буденна свідомість не є емпіричною, бо в її зміст входять окремі ідеологічні й теоретичні елементи. Буденна політична свідомість являє собою сукупність ідей, уявлень, які виникають безпосередньо з буденної практики тієї чи іншої соціальної групи (без глибокого теоретичного узагальнення).

Політологія зазначає, що емпірична і буденна свідомість відображає поверхневі процеси, без глибокого їх аналізу. Вона характеризується такими рисами як почуття, настрої, емоція. Часто вони проявляються як здоровий глузд, тому мають певну пізнавальну силу. Але не завжди.

На емпіричному рівні, на жаль, здебільшого формується *повсякденна політична свідомість*, яка є базою масової свідомості. Елементами її є почуття і настрої. Масова свідомість є поєднання рівня повсякденної свідомості у поглядах значної маси людей. Для неї характерна відсутність певної чіткої політичної настанови, часто незрозумілі зміни у поглядах поряд із закостенінням в інших.

4. 1.2. Політична культура: природа, типи та функції

Розвиток будь-якого суспільства, людини проходить під визначальним впливом культури. Поза культурним оформленням поведінка і діяльність людини, соціальних спільнот утрачають спрямованість розвитку, сенс існування. В культурі дістають відображення спосіб людського буття, ступінь оволодіння нагромадженим досвідом, традиції, цінності та механізм їх реалізації.

Явище культури вивчають такі науки, як історія, археологія, етнографія, соціологія, естетика, етика, політологія. Про культуру дізнаємося, вивчаючи економіку, право, релігію, мораль, побут людей. Звичайно, вони розкривають різні аспекти культури.

Вважається, що вперше термін *культура* ввів у обіг римський мислитель, політичний діяч *Цицерон* (106—43 рр. до н.е.). В ній він вбачав, з одного боку, діяльність з перетворення природи на благо людини, з іншого — засіб удосконалення духовних сил людини і її розвиток.

Г. Гегель у праці «Феноменологія духу» вказував, що це «царство духу», людина від народження до зрілості формується шляхом діяльності перетворення даної їй суспільством культури в її внутрішній світ. Отже, багатство духовного світу людини визначається рівнем освоєння нею цієї культури. А відсутність культури, моральних законів — це відсутність толерантності, терпимості, заперечення плюралізму, претензії на істину в останній інстанції.

Поняття «культура» включає в себе сукупність *матеріальних і духовних цінностей*, процес їх виробництва, способи діяльності людини з виробництва цих цінностей тощо.

Духовна культура несе в собі досвід минулих поколінь, орієнтує особистість у системі історичних координат світової цивілізації, допомагає людині виробити свою позицію, робить їх інтелектуально і розумно збагаченими. Використовуючи набуті знання як загальнолюдські цінності, люди в процесі практичної діяльності відкривали все нові і нові закони, крок за кроком йдучи до істини, розумного освоєння природи, регулюючи суспільне життя.

Польський соціолог *Ян Шепанський* вказує на наступні моменти впливу духовної культури на суспільно-політичне життя суспільства:

- а) соціалізація (політична) і формування індивіда;
- б) створення системи цінностей;
- в) сталони дій, поведінки, вчинків;
- г) створення моделей інститутів і соціальних систем.

Ми будемо демократичне суспільство, а демократія — це особлива культура ставлення до суспільного життя, яка ґрунтується на визнанні фундаментальної гідності людської особи. Відсутність демократичних передумов у нашій країні не могла не відбитися на рівні культури. Як зауважив свого часу І. Кант, це не тільки відсутність традицій, політичної культури, але і послаблення «морального закону всередині нас». Якщо етичні норми пишуться на скрижалях духу, то з відміною духу зникли і скрижалі, і навряд чи можна виправити справу запропонованими депутатськими комісіями з етики рекомендаціями.

Термін «політична культура» було введено в науковий обіг в процесі історичного розвитку суспільства, у зв'язку із виділенням політики в самостійну сферу людського життя. Він вживався давно, але не прямо. Про нього говорили Платон, Н. Макіавеллі, Ш.Л. Монтеск'є, К. Маркс, К. Мангейм. Аристотель, наприклад, писав про «стан розуму», який народжує стабільність або революцію.

У науковий обіг *термін «політична культура»* ввів видатний німецький мислитель епохи Відродження *Йоган Гердер* (1744—1803), а відповідне поняття в політології — американські політологи *Г. Алмонд* і *С. Верба*. Вони у праці «Культура громадянина» вказують на політичну культуру у вигляді трьох рівнів: пізнавальну, орієнтаційну і оціночної орієнтації.

Які ж за змістом і обсягом необхідні знання для політичної культури, без яких не може бути сформована політична культура? Це, насамперед, знання про внутрішню і зовнішню політику держави, знання існуючих політичних відносин, подій і явищ у політичному житті суспільства, знання Конституції, законів, норм, принципів, ідей, що лежать в основі управління всіма сферами суспільного життя тощо.

Тобто всім громадянам, особливо лідерам, політичним діячам всіх рівнів необхідно вчитись політиці, юриспруденції, історії і т.д. Бо можливі помилки, волюнтаризм, авантюризм в політиці (а авантюризм живиться низьким рівнем політичної культури політичних діячів і народу), а народ розплачується безладдям, хаосом, які ведуть до крайнощів. Невігластво, політичний авантюризм — шлях до трагедій.

Політична культура має свої *ознаки*. Серед них:

- відображення класових, соціально-групових, національних інтересів на основі пріоритету політичних інтересів;
- інформаційний аспект (сукупність знань, поглядів);
- ціннісний аспект (перетворення політичних знань в переконання);
- поведінково-правовий аспект (участь громадян у суспільно-політичному житті згідно з відповідними нормами);
- нормативний аспект (матеріалізація політичних ідей в нормах, традиціях, інститутах).

Серед *елементів* політичної культури особистості виділяють: політичні погляди, інтереси, принципи, ідеали, цінності, орієнтації, активність, почуття, переконання тощо.

Отже, *політична культура* — це система об'єктивних знань про суспільство; поглядів, переконань і духовних цінностей; принципів і засобів політичної діяльності з врахуванням історичного досвіду.

Політична культура для своєї реалізації наділена певними *функціями*. Саме з їх допомогою вона стає реально відчутною, зрозумілою і практично значущою.

Найважливішими функціями політичної культури є:

1. Політичне забезпечення реалізації суспільних, соціально-групових, національних інтересів.
2. Засвоєння і перетворення політичних відносин в інтересах держави, соціальних груп, націй.
3. Нормативно-регулююча.
4. Виховна. Формування і прищеплення політичної свідомості, вміння осмислювати одержані знання.
5. Комунікативна. Передача політичної культури через політичні традиції, стереотипи свідомості і поведінки.

6. Пізнавальна. Озброює людей знаннями, необхідними для успішної діяльності в сфері політики.

7. Прогностична.

Серед багатьох різних типологій політичної культури популярність у науці здобула класифікація, запропонована *Г. Алмондом* і *С. Вербою*. Аналізуючи основні компоненти і форми функціонування політичних систем Англії, Італії, ФРН, США і Мексики, вчені виділили три «ідеальних» типи політичної культури:

1. *Патріархальний тип* (парохіальна чи місцева культура), для якого характерні: відсутність інтересу громадян до політичного життя і, власне, інформації про політику; сліпе підпорядкування населення владі; у таких суспільствах відсутні спеціалізовані політичні ролі. основні актори (вожді, шамани й ін.) реалізують одночасно політичні, економічні і релігійні функції; не відокремлюються одна від одної політичні, економічні і релігійні орієнтації населення та ін.

2. *Підданський тип*, для якого характерні: наявність у громадян інформації про політичне життя, але відсутність у них прагнення до активної участі; визнання особливого авторитету влади, шанобливе чи негативне ставлення до неї; орієнтація на пануючі офіційні цінності та норми, відсутність самостійного осмислення цих цінностей.

3. *Партисипаторний тип* (активістська культура, культура участі), для якого характерні: інтерес громадян до політики й активна участь індивідів у політичному житті; участь у політиці висока незалежно від позитивного чи негативного ставлення громадян до політичної системи: високий ступінь функціональної диференціації — різні сфери суспільного життя відносно автономні, а підсистеми досить розвинені і розгалужені (зокрема політична підсистема).

В сучасних суспільствах «ідеальні» типи культур відсутні, переважають змішані політичні культури, що представляють собою різні варіанти сполучення базових типів: патріархально-підданська, піддансько-активістська і патріархально-активістська.

4.1.3. Політична соціалізація, її суть та основні теоретичні концепції

Формування, відтворення і розвиток політичної культури здійснюється через засвоєння і підтримку людьми її норм, взірців і стандартів поведінки, традицій. Засвоєння людиною вимог статутної і ролевої поведінки, культурних цінностей і орієнтирів, які сприяють формуванню у неї (людини) певних якостей і властивостей та дозволяють адаптуватися у даній політичній системі, називають політичною соціалізацією.

Політична соціалізація (від лат. *socialis* — суспільний) — це процес засвоєння індивідом протягом його життя певної системи політичних знань, соціальних норм, політичних цінностей того суспільства, якому він належить.

Проблемі політичної адаптації людини — сприйняття нею традицій і цінностей — приділяли підвищену увагу ще у 20-х роках минулого століття (особливо адаптації етнічних груп у великих містах). Класична теорія політичної соціалізації була розроблена чиказькими вченими під керівництвом *Д. Істона*, вона трактувала соціалізацію як процес навчання людини спеціальним ролям, що їх необхідно виконувати у сфері політики. Більшість вчених, які підтримували цю теорію (*Л. Коен*, *Р. Ліптон*, *Т. Парсонс*), природно, акцентували увагу на взаємозв'язок людини із політичною системою та її інститутами.

Інший авторитетний напрям у політичній науці (*Ю. Хабермас*, *Н. Луман*) розглядав політичну соціалізацію як *аккультурацію* (тобто засвоєння людиною нових для себе цінностей), висуваючи, таким чином, на перший план внутрішньоособистісні, психологічні механізми формування політичної свідомості і поведінки людини. Вчені, які працювали у напрямку психоаналізу (*Е. Еріксон*, *Е. Фромм*, *Г. Тард*), головну увагу приділяли дослідженню несвідомої мотивації політичної діяльності (формам політичного протесту, контркультурної поведінки), пояснюючи політичну соціалізацію як прихований процес політизації людських почуттів і уявлень.

Сучасна теорія політичної соціалізації пройшла в своєму розвитку три основних етапи:

Перший етап (1950—60-ті рр.). У рамках біхевіористської парадигми, що переважала в політичній науці в 50—60-х рр., процес політичної соціалізації, інтерпретувався як вплив політичного середовища на особистість шляхом передачі визначених моделей поведінки через систему організованих суспільних інститутів і цінностей.

В цей період розробляється *концепція «стійкості дитячих і юнацьких уявлень про політику»*. В рамках якої були сформульовані такі головні теоретичні припущення: по-перше, уявлення про політику, засвоєні в дитячий період, згодом залишаються незмінними, і, по-друге, уявлення, настанови, засвоєні у дитячому віці, мають більш істотний вплив у порівнянні з більш пізніми орієнтаціями. Саме ці положення згодом піддавалися найбільш серйозній критиці.

Другий етап (1970 — поч. 80-х рр.). У цей період процес політичної соціалізації розглядається як *«вертикальна» передача* системи цінностей і моделей сприйняття політичної реальності від політичного режиму до особистості. А гіпотеза про визначальну роль сім'ї в процесі соціалізації була піддана критиці і переосмисленню (зокрема, вчені Р. Найемі і Б. Собешек у 1977 р. у порівняльному дослідженні впливу на соціалізацію родини, школи, однолітків, медіа і політичних подій з'ясували, що вплив родини є не настільки вирішальним, а зв'язок між політичними орієнтаціями батьків і дітей дуже слабкий).

Третій етап (з сер. 1980-х рр.). Пов'язується з процесами політико-економічної та соціокультурної трансформації в країнах колишнього соціалістичного табору, громадяни яких із середини 80-х років намагаються з тим чи іншим ступенем успішності впровадити зовсім нову для них, ліберально-демократичну систему цінностей. Це змусило дослідників переглянути тезу про незмінність і стійкість дитячих і юнацьких уявлень про політику. Тому в останні десятиліття ХХ ст. у теорії політичної соціалізації також відбулися зміни і перегляд багатьох положень, що стосується пояснення механізмів, агентів і результатів процесу політичної соціалізації.

У 1990-і роки частково «реабілітували» гіпотезу про вирішальний вплив сім'ї на формування політичних установок. Учені встановили, що тверда дисципліна в дитинстві впливає на формування агресивності в дорослому віці і на перекручування в процесах сприйняття соціальної інформації; а високий рівень покарань у дитинстві пов'язаний у дорослому віці з деякими політичними установками, зокрема з підтримкою страти, мілітаризмом і політичним консерватизмом.

Розробляється *концепція «відкритості до змін протягом всього життя»*, яка протиставляється концепції «стійкості дитячих і юнацьких уявлень про політику». Відповідно до цієї концепції, політичні позиції можуть з рівною часткою імовірності змінюватися протягом усього життя і політичні орієнтації людей відбивають той період соціалізації, що переживає людина в даний момент, займаючи визначену позицію в соціумі і політичній системі, членом якої є.

Незважаючи на різні підходи, більшість вчених все ж таки сходяться на тому, що важливішими функціями політичної соціалізації є досягнення особою вміння орієнтуватися у політичному просторі і виконувати там відповідні владні функції. У цьому розумінні політична соціалізація подається ніби двоєдиним процесом: з одного боку, вона фіксує засвоєння особою відповідних норм, цінностей, ролей тощо, а з іншого — демонструє, як особа вибірково засвоює ці традиції і уявлення, закріплюючи їх у тих чи інших формах політичної поведінки і впливу на владу. Із цього, у свою чергу, випливає, що контроль за ходом політичної соціалізації у вирішальному ступені обмежується внутрішніми переконаннями і віруваннями людини.

Політичні цінності, традиції, взірці поведінки та інші елементи політичної культури засвоюються людиною безперервно, і процес цей може бути обмежений тільки тривалістю її життя.

Набір політичних знань, вмінь і навичок людини, насамперед, залежить від її суб'єктивного стану і виконуваних ролей в політиці (лідер чи звичайний виборець), а також від діяльності основних агентів політичної соціалізації: сім'ї, системи освіти, політичних інститутів, релігійних і громадських об'єднань, засобів масової інформації. Дії цих факторів і визначають різні етапи політичної соціалізації — *первинний і вторинний етап*.

Первинна політична соціалізація характеризує первинне (зазвичай із трьох—п'яти років) сприйняття людиною політичних категорій, які поступово формують у неї вибірково-індивідуальне ставлення до явищ політичного життя. На думку американських вчених Д. Істона і І. Деніса, тут необхідно розрізняти чотири аспекти процесу соціалізації: безпосереднє «сприйняття» дитиною політичного життя, інформацію про яке вона черпає в оцінках батьків; «персоналізацію» політики, в ході якої виокремлюються ті чи інші постаті, котрі належать до сфери влади (наприклад, президент, поліцейський, вчитель тощо); «ідеалізацію» цих політичних образів, тобто утворення на їх основі певного емоційного ставлення до політики;

«інституціоналізацію» утримання властивостей, які свідчать про ускладнення політичної картини світу дитини. Тобто на первинному етапі людині доводиться адаптуватися до політичної системи і норм культури.

Вторинна (продовжена) *політична соціалізація* характеризує той етап діяльності людини, коли вона засвоїла прийоми переробки інформації і здійснення ролей. здатна протистояти груповому тиску і виразити свою здатність до індивідуального перегляду ідеологічних позицій, переоцінки культурних норм і традицій. Таким чином, головну роль тут відіграє так звана зворотна соціалізація, самокорекція людиною своїх цінностей, ідеологічних вартостей.

Політологи виділяють *типи* політичної соціалізації. До них відносять:

— гармонічний тип політичної соціалізації, який відображає нормальні психологічні взаємодії людини та інститутів влади, раціональне і з повагою ставлення індивіда до правопорядку, держави;

— гегемоністський тип, який характеризує негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, окрім «своїх»;

— плюралістичний тип, який засвідчує визнання людиною рівноправності з іншими громадянами;

— конфліктний тип, який формується на основі міжнародної боротьби і протистояння взаємозалежних інтересів.

Отже, визначальними чинниками політичної соціалізації на різних етапах формування і розвитку особи є її соціальне походження, оточення та соціальне становище. Значний безпосередній вплив на політичну соціалізацію особи справляють політичні інститути та засоби масової інформації.

4.1.4. Особливості становлення політичної культури в Україні

В сучасній Україні відбувається процес переходу від одного типу і виду політичної культури до іншого. Цей процес хвилеподібний, точиться боротьба традицій, звичаїв, норм. При цьому слід розуміти, що рух до демократичної правової держави не передбачає відразу і становлення нової демократичної культури. Це суперечливий процес.

Особливо актуальне питання сьогодення в Україні — *проблеми політичного діалогу та політичних дискусій*. Трагедія в тому, що тривалий час у нас прищеплювали класово-нігілістичне ставлення до культури. Те, що називалося соціалістичною культурою, насправді нею не було. Це був пропагандистський механізм, утворений на базі спотвореної, вульгарної ідеології. Джерелом політичної культури вважалася пролетарська культура, а оскільки чистої безпосередньої такої культури не було і не могло бути, то це виявилось певним чином узаконеним безкультур'ям.

Необхідно пам'ятати, що *нетерпимість і культура — явища не сумісні*. Культура виражається насамперед у терпимості. Культура — це розуміння неабсолютності своїх знань. Чим людина культурніша в широкому розумінні, тим менше вона переконана у своїх знаннях, тим чутливіша до чужої думки, філософії, поглядів, — і навпаки. Важливе місце має політичний діалог представників суспільно-політичних течій з різною ідеологією. Розглядаючи проблеми формування політичної культури в Україні на сучасному етапі, треба мати на увазі, що тоталітарна культура сама по собі не розпадеться. Вона має своїх носіїв серед політичних діячів (хоча би представників колишньої партійної державної номенклатури), свою базу в існуючих старих економічних структурах, свою опору в догматичних політичних стереотипах. Тому потрібна творча робота, спрямована на створення і утвердження демократичної політичної культури, яка б передбачала:

— визначення змісту і шляхів та способів державотворення;

— утвердження в суспільстві, у політичній діяльності орієнтацій на повагу до людини як найвищої цінності, підвищення дієвості інститутів, що забезпечують реалізацію цієї цінності;

— орієнтацію не тільки на державу, а й на громадянське суспільство, створення передумов для верховенства права й закону;

— утвердження у політичних відносинах толерантності, політичного плюралізму;

— широке використання зарубіжного досвіду у формуванні політичної культури, зокрема у справі досягнення громадянської злагоди, політичного консенсусу, компромісів, діяльності політичної опозиції, способів розв'язання різних конфліктів, організації електорального процесу, функціонування урядових і неурядових організацій.

Сучасні процеси формування демократичної політичної культури є складовою частиною національного відродження України. Існує взаємозв'язок між зростанням національної та історичної свідомості і політичної культури народу.

Отже, політична культура відображає досягнутий рівень впровадження культури в політичну діяльність і політичну свідомість, в культуру суспільства і особи. Рівень політичної культури має важливе значення на кожному історичному етапі розвитку будь-якого суспільства.

4.2. Політична ідеологія. Основні ідеологічні доктрини сучасності

4.2.1. Теоретичні підходи до розуміння політичної ідеології в політичній науці

Особливе місце в структурі політичної свідомості посідає політична ідеологія. Вперше поняття “ідеологія” ввів в науковий обіг французький філософ *Дестюд де Трасі* (1754—1836). В праці “Елементи ідеології” він розглядав ідеологію як науку про закони походження людських ідей із почуттєвого досвіду. Тож поняття «ідеологія» походить від поняття “ідея”. Власне Д. де Трасі розглядав ідеологію як науку про ідеї, їх виникнення та функціонування.

Політична ідеологія — складне і суперечливе духовне утворення. Вона покликана розкрити специфіку двох видів розвитку — політичного та ідеологічного — і водночас показати їх взаємодію, вплив політики на ідеологію та ідеології на політичний процес. Наукове осмислення сутності ідеології почалося тоді, коли вже набули розвитку ідеології лібералізму, консерватизму, а згодом і марксизму. Ніколи політика без ідеології не існувала (і не буде існувати), бо ідеологія є необхідним структурним елементом політики. В традиційному (аграрному) суспільстві ідеологія, як правило, збігалася з релігією і розвивалась у релігійній оболонці. Завдяки секуляризації, тобто відокремлення церкви від держави, влади духовенства від світської влади, ідеологія дедалі набувала світського характеру. З'являлись її різновиди, що і спричинило посилення впливу ідеології на політичну поведінку громадян, посилило політичне розмежування в суспільстві, сприяло інституційним змінам.

Зрозуміло, що за цих умов виникла потреба осягнення сутності ідеології, і згодом з'явилося чимало неоднозначних тлумачень цього суспільного феномену. Назвемо деякі з *підходів*:

1) виникнення політичної ідеології пов'язується з потребою легітимації влади (І. Моска, Р. Міхельс, В. Парето). Тобто з допомогою ідеології можновладці обґрунтовують законність і справедливість існуючих соціальних інститутів, суспільного ладу та своєї влади в суспільстві. Завдяки ідеології вже на рівні ідей виникає взаємовизнання еліти і мас.

2) К. Маркс і Ф. Енгельс у своїй спільній праці «Німецька ідеологія» наголошували, що ідеологія — це: а) ідеалістична концепція, згідно з якою світ постає як втілення думок, принципів; б) тип мислення, коли не усвідомлюється залежність особистих ідей від матеріальних ідей (інтересів) класів; в) хибне, ілюзорне відображення дійсності в політичних, філософських, релігійних, моральних та інших формах. Висновок К. Маркса категоричний: конкретні інтереси (матеріальні) породжують ту чи ту суспільну теорію. Така теорія — це тільки ідеологічне (словесне) прикриття матеріальних інтересів. Тому ідеологія — це феномен мислення, зумовлений соціальними, життєвими інтересами. Хоча цей груповий, частковий інтерес часом ретельно маскується гаслами загальної справедливості. Отже, згідно з тезою К. Маркса, ідеологія — це сукупність ідей, поглядів, теорій, які відображають й оцінюють соціальну дійсність з позицій інтересів конкретних класів, приховуючи відносини панування і підкорення.

3) К. Мангейм (1893—1947) у своїй праці «Ідеологія та утопія» не поділяв марксистську ортодоксію і наголошував, що суспільне буття не зводиться до економічних відносин у сфері матеріального виробництва. На соціальну поведінку впливають не тільки матеріальні інтереси, а й інші чинники, зокрема релігія, визначала «соціальне буття» в добу середньовіччя. Тому ідеологія — це не обов'язково свідоме обдурювання. Ідеологія — це обґрунтування, апологія

(захист) існуючого устрою. Вона здатна з'єднувати людей, акумулювати їх політичну енергію та за певних умов можливі ідеологічні диверсії.

4) Д. Белл, Р. Арон, С. Ліпсет у другій пол. ХХ ст. вимагали відмови від «ідеології», оскільки ідеологія не може містити об'єктивних реальних знань. Такі знання дає тільки наука, а ідеологія виражає суб'єктивні соціально-класові інтереси. Згадані мислителі виступали за деідеологізацію (відмова від ідеології), вважаючи, що сучасне індустріальне суспільство здатне вирішувати свої проблеми «за межами ідеологічних догм» (С. Ліпсет).

5) Р. Арон наголошував, що ідеологія виражає історичну перспективу, прагнення майбутнього. Тому ідеологія не може бути істинною чи хибною. Це проєкт майбутнього, в який постійно вносяться корективи. Тож ідеологія радше безперервний діалог, аніж щось остаточно доведене, стверджене.

6) Ідеологія — система уявлень, в якій практичне спрямування переважає над теоретичним, тобто вона спрямована більше на вдосконалення суспільного життя, аніж на теоретичне обґрунтування існуючого (Л. Альтюссер).

7) О. Лемберг у праці «Ідеологія і суспільство» висуває ідеологію як систему певних ідей, цінностей та норм. Вона призначена об'єднувати людей, щоб вони були здатні спільно жити та діяти. Політичні партії, рухи, суспільство не можуть існувати без ідеології, позаяк ідеологічний вакуум нестерпний для людини. Ідеологія сприяє розумінню світу. Жити без ідеології — це жити в незрозумілому для себе світі, без цінностей та норм, які є основою поведінки та способу життя людини.

8) Ідеології — такі системи цінностей, які стають актуальними у час глибоких суспільних криз (нім. політолог У. Матц). Тоді вони перетворюються в суспільний світогляд з великим потенціалом віри, орієнтації та сенсів. Хоч політичні переконання і різняться від релігійних за змістом, але й вони ґрунтуються на вірі. Віра й сенси спрямовують людину у майбутнє. Якщо релігія пропонує «рай на небі», то ідеологія — «рай на землі», але обидві орієнтують на майбутнє. Ідеологи сьогодні відіграють чималу роль в суспільстві, та майбутнє відкрите суспільство повинно остаточно звільнитись від «цих сурогатів істинної громадянської віри».

9) Ідеологія — результат масової свідомості (неоанархісти).

Отже, спектр поглядів на ідеологію досить широкий — від негативного до позитивного полюсів. Негативи ідеології пов'язують з її груповою суб'єктивністю, груповим егоїзмом. За такого погляду ідеологія протиставляється раціональному, науковому осягненню соціальної дійсності. Тоді ідеологія не стільки відображає і несе істину, скільки є «спотвореною свідомістю» (К. Маркс), «кристалізацією хибної свідомості» (В. Парето), «добровільною містифікацією» (К. Мангейм), «секуляризованою релігією» (Д. Белл), «невпізнаною брехнею» (Б.-А. Леві). Позитивний бік ідеології вбачають в її здатності об'єднувати людей на рівні ідей, пропонувати гуманістичні цінності, ідеали, норми, прицелювати людям віру в можливість розбудови суспільства на найбільших всезагальних і оптимальних засадах та принципах.

Ідеологія тісно пов'язана із соціальною структурою суспільства. Сучасні ідеології є продуктами індустріального суспільства. В ньому ідеологія набуває розвинутих форм, бо з'являється її соціальна основа — класи, нації та партії. Класам, націям ідеологія потрібна на високій стадії їх розвитку. Поки соціальна група слабозвинута, вона не усвідомлює свій груповий інтерес. Її світогляд, ціннісні орієнтації перебувають ще тільки у формі колективної психології. Це групові настрої, загальні почуття, вірування, очікування, надії, прості, малоузгоджені між собою словесні кліше. Тут переважають емоції, аніж логічна впорядкованість ідей, обґрунтованість висновків. Це тільки напівфабрикат, а не ідеологічний продукт. Ідеологією він стає тоді, коли теоретики-ідеологи надають: 1) системності, цілісності цим аморфним уявленням, ідеям, настроям; 2) логічно обґрунтовують поняття, висновки, принципи; 3) пропонують свої поради, рецепти суспільних змін, гасла; 4) виробляють ціннісне ставлення до світу, наголошуючи на тих чи тих цінностях (свобода, рівність, справедливість, патріотизм, демократія, любов і ненасильство, братерство). Наявність ідеології прискорює соціальне дозрівання групи, її індивідуалізацію. Група усвідомлює своє соціальне становище, самоідентифікується, самоорганізовується, обґрунтовує і теоретично виражає свій інтерес, визначає своїх партнерів та опонентів, інтерпретує минуле, сьогодення, майбутнє. Соціальна група еволюціонує, а відтак еволюціонує і її ідеологія. Коли група перебуває на висхідній ділянці свого розвитку, її ідеологія є більш критична щодо існуючого ладу, оптимістична, революційна. Коли група зменшується кількісно і її роль у суспільстві падає, то її ідеологія стає

більш консервативною, апологетичною, прагнучи зберегти існуючий стан. Прийшовши до влади, соціальна група змушена враховувати інтереси інших соціальних груп та спільнот. Її ідеологія стає поміркованою. Якщо це вдасться, то ідеологія сприяє суспільному розвитку всіх. Якщо ж груповий егоїзм бере гору, то соціальна група самоізолюється, породжуючи революційні настрої. Революційний клас, як правило, ще не достатньо соціально зрілий, щоб підпорядкувати свій протест історичній перспективі. Натомість він готовий покращити свій стан за рахунок інших класів, груп, націй. Він не бачить ближчої перспективи і перескакує в своїй уяві за видимий історичний горизонт. Його орієнтація — це суміш викривальної і бунтівної ідеології та далекосяжної перспективи, яка за даних умов самосвідомості громадян є утопією. Тож у соціально-світоглядному аспекті ідеологія, як і релігія, є формою дозрівання людської свідомості до стану вселюдської єдності. Такий стан передбачає відмову від особистого, групового (національного, класового, расового, релігійного, державного, цивілізаційного, навіть планетарного) егоїзму. А це дещо важче, аніж перебудова економічних, політичних, соціальних (освіта, медицина), духовних (релігія, мораль, право) інститутів та засад, хоча й потребує цих змін. Цим частково й пояснюється криза сучасних ідеологій. Адже глобалізаційній добі напевно відповідатимуть дещо інші ідеологічні орієнтації, ніж ті, що запропонувала доба індустріалізму.

Ідеологія — це посередник (медіатор) між політичними інтересами і політичною діяльністю. Ідеологія дозволяє згрупувати соціальні інтереси, перетворити їх на чітку програму дій. Як правило, ці дії мають системний характер, охоплюють усі сфери суспільного життя (культурну, політичну, економічну, соціальну). Тому ідеологія зачіпає всю палітру суспільних проблем. Вона формує ставлення до влади, механізмів її функціонування, до проблем власності, виробництва, розподілу, до взаємостосунків між людьми.

Специфіка ідеології в тому, що вона в структурі свідомості посідає проміжне місце між її емпірично-буденним та науковим рівнями. Тому вона більше залежить від емоцій, почувань, пристрастей, переживань, ніж наука. Відмінність між ідеологією і наукою в тому, що наука (науково-теоретичний рівень свідомості) прагне розкрити внутрішні закономірні риси явищ та процесів. Ідеологія ж відображає ці явища і процеси через призму групових інтересів. Тобто об'єкт і науки, і ідеології може бути один і той же. Але якщо між об'єктом і наукою немає посередників, то між об'єктом та ідеологією таким посередником є інтерес групи (окрім методів та засобів пізнання). Ідеологія відображає певне ставлення до предмета знання (явищ, процесів), дає оцінку на основі цінностей, а наука переважно несе знання. Наука безпристрасна, ідеологія завжди пристрасна. Наука не може підлаштовуватись під смаки і вподобання когось, бо тоді вона вироджуватиметься, а ідеологія може змінювати свої акценти залежно від смаків і вподобань політичних та партійних лідерів, носіїв ідеології. Тож ідеологія більше спотворює, деформує реальність порівняно з наукою.

Ідеологія має свої різновиди — релігійна, правова, економічна, політична ідеологія. Політична ідеологія є стрижнем ідеологічної системи. Вона покликана згладити, узгодити суперечності інтересів класів, соціальних груп в їх боротьбі за державну владу чи участь в ній. Таким чином, ідеологія — це система ідей, поглядів, ідеалів, цінностей, які виражають та захищають інтереси, цілі, світорозуміння певних соціальних груп громадян з використанням політичної влади чи впливу на неї. Ї поки суспільство поділятиметься на групи за інтересами, залишатиметься потреба у владному регулюванні їх відносин. Групи підтримуватимуть або протистоятимуть владі, формуючи групові образи щодо їх (груп) місця у суспільстві і відстоюючи власний погляд на світ як найдостовірніший. Коли ж групи дозрівають до почуття і усвідомлення вседності, тоді партикулярні (часткові) ідеології втрачають свою міць і привабливість. На їх місці утворюється універсальна ідеологія, яка вбирає в себе все цінне своїх предтеч. В історії людства такі ідеології мали релігійну оболонку і збіглися із світоглядом. Групи, які претендують в сучасному суспільстві на власне світобачення, багато, їх інтереси часто не збігаються, отож ідеологічний плюралізм та ідеологічна боротьба притаманні сучасним соціумам.

4.2.2. Структура політичної ідеології

Політична ідеологія має *трирівневу структуру* свого функціонування:

1) *теоретико-концептуальний*, який включає розробку та обґрунтування цілей, принципів, цінностей, ідеалів. На цьому рівні формується образ дійсності, тобто узагальнене уявлення групи про свої інтереси та цілі;

2) *програмно-політичний*, на якому загальні соціально-філософські принципи перетворюються в конкретні програми, лозунги, гасла, документи, вимоги політичної еліти. На цьому рівні відбувається поєднання загальних політичних поглядів з повсякденними потребами, які громадяни та їх об'єднання висувують до влади. Означені принципи, лозунги, програми, документи складають ідейно-політичну основу для прийняття рішень, орієнтації та стимулювання поведінки громадян.

3) *актуалізований (чи поведінковий)*, який свідчить про міру засвоєння громадянами цілей, вартостей, ідеалів, принципів політичної ідеології, наскільки вони втілені в діях громадян.

Між цими рівнями можуть існувати суперечності в трактуванні одних і тих же ідей. Наприклад між ідеалами (свободи, рівності, братерства) і засобами їх реалізації (герор і насильство якобінців у Франції, більшовизму в Росії, військові акції США у В'єтнамі, Іраку).

Структурними складниками політичної ідеології є:

- 1) політичні ідеї;
- 2) політичні теорії, концепції, доктрини;
- 3) політичні ідеали, цінності, мрії, утопії;
- 4) оцінка політичних процесів;
- 5) гіпотези, гасла, програми.

Політична ідея — вихідний момент теоретичного пізнання і перетворення політичної реальності. Час від часу між попередніми ідеями, способами пояснення дійсності і новими фактами виникає суперечність. Якщо ця суперечність не розв'язується в нових ідеях, то старі ідеї гальмують прогресивні зміни. Політична ідея — це результат досягнення думкою предмета пізнання — політичного процесу. Ідея містить в собі як ідеальний стан об'єкта, так і план (проект) його реалізації. Ідея є містком між думкою і дією, дозволяючи енергії думки перетворюватись в конкретну активну дію. Тут потреба (дефіцит чогось) завдяки ідеї (миттєвому досягненню дійсності думкою) перетворюється в інтереси, цілі й мотиви соціальних спільнот і стає посібником для подальших дій. Тому не ідеї (свободи, братерства, загального блага, миру, рівності, демократії) погані, а люди недосконалі, бо, досягаючи ідеї своєю свідомістю, ми їх деформуємо своєю корисливістю. Ідея президентської форми правління працює в США вже сотні років, а в Україні викликає сумніви й застереження. Тож духовна чистота (чи її відсутність) може суттєво впливати на реалізацію будь-якої ідеї. Так, ідея поділу влади була висунута ще в античності, відновлена Дж. Локком, а концентровано викладена Ш. Монтеск'є. Надати ідеї поділу влади концептуального виразу вдалось тільки в XIX ст., коли теоретики демократичного лібералізму системно опрацювали її постулати. Зусиллями теоретиків XX ст. вдалося досягти задовільного теоретичного стану політичної концепції поділу влади. Політологічна наука в своїх скарбничках містить чимало концепцій (парламентаризму, плебісцитарної демократії, різних типів демократичного правління, політичних еліт, партій, лідерів).

Політична гіпотеза спонукає відшукувати можливі та ймовірні причинно-наслідкові зв'язки між явищами. Вона дозволяє продуктивніше формувати концепції.

Політична концепція логічно поєднує ідею чи кілька ідей в систему суджень. Хоча концепція містить глибокі і конкретні знання, вона поступається політичній доктрині та політичній теорії своєю повнотою.

Політична доктрина — це розвинена система ідей, поглядів, концепцій, що виражають суть і зміст організації політичної влади в державі, функціонування влади, провідні тенденції її розвитку. Кожна держава опрацює власну політичну, військову доктрину, в яких розкривається стратегія і тактика політичної діяльності на історичний період. Доктрина визначає межі політичної влади в суспільстві, характер політичного режиму, основні методи реалізації влади в державі, постулати національної безпеки, розкриває зміст політичних, ідеологічних цінностей. Чинна Конституція уособлює політичну доктрину у формі беззастережних і обов'язкових для виконання норм.

Претендуючи на всезагальність, універсальність, знання та відображення істини, ідеологія всотус в себе теоретичне знання. Вона зазнає впливу не тільки нижнього психолого-емоційного рівня, але й прагне дотягтись до науково-теоретичного рівня. Власне її ніхто саме як ідеологію не виробляє. Більшість шукає істини в формі теорії. Тому логіко-концептуальною основою ідеології є соціальні і природничі теорії. Політична теорія — вища, найбільш розвинена форма організації наукового політичного знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві зв'язки політичної сфери дійсності. Але якщо наукова теорія набуває ідеологічного відтінку, то вона втрачає свою академічну чистоту, формальну безсторонність і запліднюється колективною (груповою) волею та груповим інтересом.

Політичний ідеал спрямовує ідеологію на пошук досконалих форм суспільного життя, оцінює сучасні форми життєстрою з позицій майбутнього.

Політичні цінності сприяють формуванню стандартів оцінки кожної політичної дії, вчинку, їх наслідків. Тобто наскільки дана дія, вчинок демократичний, відповідає цінності миру, свободи, суверенітету, плюралізму, відкритості, чесності тощо. Цінності впливають на добір та ієрархію політичних пріоритетів, визначають характер аргументації (прихильники плюралізму відстоюватимуть право політичної опозиції на свободу слова в межах демократичного закону, а ті, кому властива віронетерпимість, знаходитимуть аргументи для заборони діяльності “чужинців”).

Структурним компонентом політичної ідеології є також *політичні гасла*. Політичні гасла — це керівні ідеї, завдання, вимоги та директиви політичних перетворень. Вони є спонуками до безпосередньої дії, заклик до змін (ліберальним гаслом Французької буржуазної революції було “Свобода, братерство, рівність”, комуністичної ідеології — “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, “Вся влада Радам”; помаранчевої революції — “Свободу не спинити!”). Гасла транслюють політичну ідеологію в масову свідомість, активізують творчість людей. Їх прийняття чи відхилення вказує на дієвість політичної теорії.

Більш швидкоплинними є *політичні лозунги* (“Ми разом, нас багато, і нас не подолати”, “Схід і Захід разом!”, “Суддям честь!”). Вони можуть мати ситуативний характер і менш прив'язані до ідеологічних ідеалів та цінностей.

Ідеологіям притаманні також політичні міфи і політичні утопії.

Політична утопія — це сукупність ідей та уявлень, які є продуктом абстрактного мислення, не ґрунтуються на знанні реальних політичних процесів і пропонують принципово нездійснений за даних умов проект (заклики до побудови комунізму за два—три десятиліття).

Означені складники політичної ідеології (ідеї, гіпотези, концепції, доктрини, теорії, ідеали, цінності, гасла, міфи та утопії) в своїй сукупності формують програму політичної діяльності політичних суб'єктів.

Політична програма — це насамперед план, за яким готова діяти та чи та партія, блок, соціальна група, клас, нація, світове співтовариство. В ній наголошені засадові принципи бачення проблем, цілей, завдань та шляхів їх розв'язання в усіх сферах суспільного життя. Програмою намічають послідовність дій, засоби, методи суспільних перетворень, передбачають темпи й терміни трансформацій.

4.2.3. Основні політичні ідеології сучасності

Лібералізм — історична перша політична ідеологія. Назва походить від латинського *liberalis* — вільний. Виникає лібералізм як ідеологія в боротьбі проти феодалізму, проти політичної системи абсолютизму та духовного засилля церкви. Він ввібрав в себе дух нової соціальної сили, що народжувалась — підприємливого буржуа, якому феодальні залежності, норми, цінності заважали виявити свій підприємницький, людський та громадянський потенціал. Лібералізм живився ідеями *Дж. Локка*, *Т. Гоббса*, *Ш. Монтеск'є*, *І. Беніаміна*, *Дж. Мілля*, а в Україні кінця ХІХ ст. — поч. ХХ ст. розвивався завдяки працям *М. Драгоманова*, *Б. Кістяківського*. Цими ідеями надихались діячі англійської (ХVІІ ст.) та французької (ХVІІІ ст.) революцій, борці за незалежність США. Ідеологічні принципи лібералізму заклали основи суспільно-політичного розвитку всієї західної цивілізації на наступні століття, сприяли докорінній модернізації всіх суспільних інститутів та відносин, які привели до переходу Заходу від традиційного (аграрного) до індустріального буржуазного суспільства. Ці зміни спричинили планетарні цивілізаційні зрушення, змінивши за 2—3 століття спосіб життя та мислення мільйонів і мільярдів людей.

Лібералізм як ідеологія еволюціонував. Класичний лібералізм домінував до кінця ХІХ ст. На зламі ХІХ—ХХ століть з'являється його різновид — неолібералізм. Привабливість, сила і тривалість впливу лібералізму пояснюються закладеними в ньому принципами та цінностями.

Прогресивність раннього лібералізму проявилась у вимогах: а) обмеження прав монарха парламентом; б) встановлення конституційного ладу; в) допущення вихідців із третього стану (кушців, підприємців, різночинців) до управління державою; г) запровадження демократичних свобод; ґ) скасування привілеїв дворянства та духовенства.

Основною цінністю лібералізму проголошувалась свобода та її носія — особистість. *Свобода* — це:

— за масштабом: свобода для всіх;

— за мірою залежності: свобода від залежностей, притаманних середньовіччю, свобода від цехів (корпоративної (групової)) залежності, від зовнішнього політичного та соціального контролю держави;

— в політиці — це можливість якнайповніше користуватись невід'ємними правами людини;

— в економіці — це економічна свобода, свобода підприємництва. Економічна свобода є основою будь-яких свобод. Без економічної свободи неможливі політичні та громадські свободи;

— обмеження свободи тільки свободою інших людей (свобода мого кулака закінчується там, де починається кінчик носа іншої людини).

Основні принципи лібералізму:

1. Абсолютна цінність особистості, її людської гідності, прагнення до свободи, право на самобутність, самореалізацію, усвідомлення своєї відповідальності за власні дії перед собою і суспільством, поєднання індивідуалізму і корисних дій.

2. Прийняття невід'ємних прав людини (право на життя, свободу, власність).

3. Укладання договору між індивідом і державою, який є обов'язковим для обох сторін.

Цей принцип втілено в конституціях у сучасних суспільствах.

4. Обмеження сфери втручання держави в економічне і соціальне життя. Держава має підтримувати елементарний порядок, створювати належні умови для свободи економічної діяльності й захищати країну від зовнішніх небезпек.

Економічна доктрина класичного лібералізму передбачала:

— право людини на власність;

— вільний ринок;

— вільна конкуренція;

— незалежність економічної діяльності від держави. В економічному плані держава виконує головну функцію — охорони власності («нічний сторож»).

Отже, ідеологія лібералізму ґрунтується на ототоженні свободи і приватної власності.

В політичному аспекті лібералізм ґрунтується на ліберальному розумінні демократії.

Політична доктрина ліберальної демократії ґрунтується на:

— політичній рівності людей;

— рівності їх права на життя, власність, свободу;

— відокремленні громадянського суспільства від держави;

— вимогах обмеження держави правом та законом;

— запереченні концентрації влади в одних руках;

— вимозі поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Неолібералізм змушений був коригувати занадто оптимістичні уявлення класичного лібералізму про самодостатність вільного ринку та конкуренції в гармонійному регулюванні суспільних (політичних, духовних, економічних та соціальних) відносин. Соціальна поляризація, монополізація економіки та економічні кризи (особливо криза 1930 р. в США), політичні протести, духовні недуги зумовили перегляд ролі держави в процесах самоорганізації соціуму. Це проявилось в:

— зростанні ролі держави у захисті свободи підприємництва, ринку, конкуренції від посилення монополізації всіх сфер суспільства, коли найпогутніші власники встановлювали свій монопольний контроль і нав'язували свої вузькогрупові інтереси всьому суспільству;

— прийнятті антимонопольного або антитрестівського законодавства;

— підтримці дрібних і середніх підприємців;

— сприянні діяльності підприємців-новаторів, які найбільше ризикують своїм капіталом;

— розробці загальної стратегії розвитку економіки та посиленні контролю за їх виконанням, що частково пояснюється і впливом п'ятирічних планів у СРСР, який дотримувався протилежної ідеології;

— визнанні держави рівноправним власником поряд з приватними особами чи фірмами;

— посиленні ролі держави в захисті соціально вразливих верств, яким найважче адаптуватись до нових змін.

Таким чином, *неолібералізм обґрунтував*:

1. Право держави регулювати відносини між приватними власниками через свій вплив на формування і функціонування ринкових механізмів попиту та пропозиції, державне стратегічне планування (бюджетна політика), відповідне законодавство.

2. Теорію співучасті працівників в управлінні через створення спостережних рад за діяльністю адміністрації і зменшення суперечностей між робітниками і власниками.

3. Необхідність гарантованого прожиткового мінімуму для кожного члена суспільства, сприяння повній зайнятості, економічній стабільності та відвернення соціальних потрясінь.

4. Концепцію соціальної справедливості, яка передбачає: а) винагороду індивіда за завзятість і талант; б) перерозподіл суспільних доходів в інтересах незахищених (через систему податків, пільг, державних соціальних програм); в) наявність фондів суспільного споживання (безкоштовні сніданки в школах, навчання в школі, державні лікарні); г) соціальну відповідальність бізнесу.

Ідеологія лібералізму підтримується багатьма політичними партіями, зокрема і в Україні. Найбільш досвідченими серед них є Демократична партія США (1828 р.), Ліберальна партія Великобританії (1832 р.) та Канади (1873 р.).

Ліберальні партії світу організаційно об'єднались в 1947 р. в Ліберальний інтернаціонал. До його складу входить понад 50 партій різних континентів. Їх політичний вплив високий. Вони очолюють уряди, входять в урядові коаліції, представлені в парламенті. В Європарламенті їх фракція є п'ятою за чисельністю.

Ідеологія *консерватизму* (від лат. *conservare* — зберігати, охороняти) має теж чимало своїх прихильників. Як ідеологія консерватизм почав складатись у XVIII ст. і розвивався в XIX ст. завдяки працям *Е. Берка*, *Ж. де Местра*, *Л. де Бональда*, *Г. Гегеля*, *Б. Дізраелі*. В Україні *Ф. Прокопович*, *В. Липинський*, *С. Томашівський*, *В. Кучабський* та інші сприяли його розвитку. Термін «консерватизм» вперше вжив французький письменник *Ф. Шатобріан*, який в 1818 р. почав видавати журнал «Консерватор».

Консерватизм як ідейно-політична течія була відповіддю, реакцією на епоху Просвітництва та Французьку буржуазну революцію (1789—1794). Це був ідеологічний протест проти радикальних буржуазних змін, застереження щодо ліберальних новацій. *Ідеологічне зіткнення лібералізму і консерватизму проявлялось в запереченні:*

1) зайвого оптимізму просвітників щодо безмежності людського розуму і віри в раціональний (науковий) прогрес, бо віра має бути сильнішою за розум, інтуїція і почуття над свідомістю;

2) буржуазного ладу, з його різким розшаруванням бідності й багатства, буржуазності, прагненням прибутку, соціальним егоїзмом, наголошуючи натомість на середньовічних зразках соціальної впорядкованості;

3) механістичного розуміння суспільства як простої сукупності людей, стверджуючи, що суспільство є органічною (живою) цілісністю, а тому вимагає:

а) не різких (революційних) змін, а поступових, еволюційних;

б) не ломки й штучної перебудови існуючих соціальних інститутів, а їх пристосування до нових політичних принципів, до існуючих віками систем норм, звичаїв, традицій, інститутів, моральних засад;

в) не зміну суті держави, а тільки зникнення окремих її частин, її відозміну, бо держава не результат договору між людьми, а породження природного (божественного) ходу речей, який не контролюється людським обмеженим розумом;

4) здатності держави бути природним і ефективним органом управління, а тому бажаним є послідовне обмеження її втручання у регулювання суспільних відносин, перехід цих функцій від держави до релігії, моралі, традицій як більш тонкого механізму регулювання.

Консерватори закликали до соціальної стабільності, позаяк нові порядки не гарантують, що вони кращі за попередні:

- визнання необхідності класової ієрархії;
- усвідомлення існування всезагального морально-релігійного порядку;
- визнання недосконалості людської природи, обмеженості людського розуму, нерівності людей.

Отже, основними цінностями консерватизму є суспільна стабільність, порядок, закон, традиції, сім'я, держава, нація, влада, релігія, ієрархія.

Консерватизм також зазнавав змін. Якщо на початку він захищав інтереси феодално-аристократичних кіл, то вже після революцій 1848—1849 рр. почав наповнюватись буржуазним змістом. Консервативні ідеї слугували захистом від домагань робітництва, відстоюючи інтереси великого капіталу.

В середині 70-х рр. ХХ століття консервативні ідеї знов набули актуальності й популярності в США та Європі, особливо після економічної кризи 1973—1974 рр. Це відродження дістало назву «*неоконсерватизму*» і уособлювалось з тривалим перебуванням Р. Рейгана та М. Тетчер на вищих державних посадах в США та Англії («рейганоміка», «тетчеризм»). Його провідними ідеологами виступили *Д. Белл*, *Ф. Хаєк*, *М. Фріоман*. В неоконсерватизмі помітні тенденції поєднання ідей лібералізму і консерватизму в період структурних змін і переходу до постіндустріалізму. Влучно схоплено сутність синтезу цих ідей в гаслі: «Розчистити місце від усього, що було в суспільстві штучно створено, і створити таке, що варте збереження».

Неоконсерватизм наголошує на:

- посиленні ролі еліт в управлінні державою;
- звільненні приватного капіталу від надмірного державного втручання;
- скороченні соціальних витрат і стимулюванні економічної активності громадян, які повинні розраховувати на власні сили;
- посиленні порядку і законності;
- відмові від тих змін, які підривають політичну стабільність чи обмежують владу великого бізнесу;
- ринкових відносинах як рушіях суспільного розвитку;
- пріоритеті свободи щодо соціальної рівності, оскільки остання неможлива;
- відмові від високих податків на великий капітал для перерозподілу прибутків в інтересах бідних;
- зміцненні морального порядку.

В різних країнах неоконсерватизм мав свою специфіку і відповідно різновиди: а) ліберально-консервативний (США, Великобританія) як єдність ринку, індивідуальних свобод і влади закону; б) християнсько-демократичний (ФРН) з акцентом на державне регулювання поведінки людей; в) авторитарний (Франція — голлісти, Ірландія — партія Фіана Файл), де державі пропонується більше втручання в економіку, ринок, поведінку людей для приборкання стихії.

Таким чином, консерватизм завжди має шанси бути задіяним в перехідних умовах. Економічна криза засвідчує правоту сумнівів раннього консерватизму щодо беззастережної віри в претензії людського розуму на всезнайство. Можливості розуму безмежні, але без моральних цінностей вони прирікатимуть людей на конфлікти й розбрат. В Україні консервативна ідеологія тільки відшуковує свою ідентичність, і відрізняється від світового консерватизму своєю радикальністю і до певної міри лівизною.

Марксистська ідеологія зусиллями *К. Маркса*, *Ф. Енгельса*, *Г. Плеханова*, *В. Леніна* набула широкого розповсюдження й стала ідейною основою глибоких і трагічних перетворень в царській Росії, країнах Центрально-Східної Європи, Китаї, Монголії, В'єтнамі, Північній Кореї, Кубі.

Марксистська концепція соціалізму передбачає подолання експлуатації людини людиною, побудову соціально рівного суспільства, в якому б вільно почувала себе трудяща людина. Для цього, за більшовицьким проектом, ліквідовувались приватна власність, експлуаторські класи і проголошувались: диктатура пролетаріату з метою побудови безкласового комуністичного суспільства; принципи «від кожного за здібностями, кожному за працею»; усупільнення (а насправді одержавлення) власності; робітничий клас, очолюваний своєю комуністичною партією, — провідна сила змін.

На практиці це перетворювалось в диктатуру номенклатури (владної верхівки), обмеження духовних, політичних, економічних свобод людини, її відчуження від духовних цінностей, влади, власності, від суспільства, природи, самої себе. Такий соціалізм зазнав крах (СРСР, інші соціалістичні країни), або перебуває в глибокій кризі (Куба, Північна Корея), або реформується (Китай, В'єтнам).

Ідейним опонентом марксизму стала *соціал-демократична ідеологія*. Соціал-демократизм, як і марксизм, був зорієнтований на захист інтересів насамперед робітничого класу, який швидко чисельно зростав у ХІХ — першій половині ХХ століття. Ідеологами соціал-демократії були Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер. В Україні їх підтримували Д. Антонович, П. Федченко, І. Мазепа, В. Винниченко, С. Петлюра.

Їх *основними ідеями та принципами* були:

— відмова від негайної ліквідації інституту приватної власності як умови побудови соціалізму;

— поступовість еволюції до соціалізму через соціальне партнерство, соціальний і міждержавний мир;

— заперечення революції як засобу завоювання влади робітничим класом;

— вдосконалення існуючих інститутів і відносин шляхом постійних реформ;

— відмова від диктатури пролетаріату, бо класова диктатура суперечить високій культурі;

— поєднання державного регулювання економіки і ринкових відносин;

— розвиток парламентських форм захисту інтересів найманих робітників;

— сприяння розвитку робітничого самоуправління і форм контролю на виробництві;

— свобода, рівність, солідарність — основні цінності соціал-демократії.

Уособлювало ці ідеї гасло: «*Кінцева мета — ніщо, рух — усе*».

Сьогодні соціал-демократичної ідеології дотримуються близько 80 партій (20 млн. членів). В Європарламенті ці партії утворюють одну з численних фракцій. Як в СРСР комуністи, так і нині олігархічний великий капітал в Україні замовчує соціальні досягнення соціал-демократів Європи (шведська модель соціалізму, ін.). СПУ (О. Мороз) є членом Соціалістичного Інтернаціоналу, який координує зусилля і дискусії щодо соціальних перетворень в умовах глобалізації (посилення уваги до екології, гендерної рівності, нового світопорядку, допомога країнам, що розвиваються, пріоритет гуманізму над технократизмом).

Таким чином, сьогодні спостерігається в світі ідеологічний плюралізм, зближення течій. В світовій науково-політичній думці окреслюються контури планетарної ідеології гуманізму, в якій ідеали та цінності провідних ідеологій (свобода, рівність, мир, братерство, Бог, любов, солідарність, справедливість) можуть бути синтезовані в цілісному баченні перспектив духовного злету людської цивілізації.

4.3. Етносоціальні спільноти та етнополітика

4.3.1. Концепції етнічності в політичній науці

Центральним поняттям теоретичної етнополітології та практичної етнополітики є термін «*етнос*». Він походить з давньогрецької мови і означає «негрек», «чужинець», «ідоловірець». Вже із V ст. до н.е. цей термін використовували у значенні «плем'я негрцького походження» або «народ негрцького походження». Самі себе греки називали «демосом», а інших народів — «етносами», тобто визначали їх як «чужих», «інших».

На сучасному етапі поняття «етнос» стало науковим і використовується для позначення всіх історичних типів людських спільнот від племен та народностей до сучасних націй.

Етноси — це людські міжпоколінні спільноти, які різняться одна від одної особливостями культури, способом життя, стереотипами поведінки, переважно розмовляють однією мовою. У звичному для нас розумінні, це такі спільноти як українці, росіяни, угорці, євреї, цигани, грузини та ін.

Поняття «етнос» найчастіше використовується на теренах колишнього СРСР, особливо у вітчизняній та російській етнологічній науці. В англomовній літературі користуються іншими термінами — «етнічна група», «етнічна ідентичність», «етнічність».

Етнічність (ethnicity) — це поєднання таких специфічних рис, які характеризують певні етноси або етнічні групи. *Фредерік Барт* стверджував, що етнічність — це такі збережені

і передавані з покоління в покоління звички, від яких людина неспроможна відмовитись, але може внести до них певні корективи. Наприклад, в українців є такі специфічні характеристики, які відрізняють їх від інших спільнот. Це чітко фіксується в народних звичаях і традиціях, стереотипах поведінки, менталітеті. Отже, західні етнополітологи вживають термін «етнічність» як набір специфічних рис представників певної етнічної спільноти.

Природа етносу або ж етнічності викликала зацікавлення в західній науці у 60-70-х рр. ХХ ст. Вчені по-різному трактують природу етнічності, власне сам факт довготривалого чи короткотривалого існування етнічних спільнот. Чому виникають етнічні спільноти? Які фактори утримують представників цих спільнот вкупі? Яким чином зникають етнічні спільноти? Взагалі, що таке «етнічність»?

Можна виокремити три основні концепції, які пояснюють природу етнічності: примордіалістська, інструменталістська та конструктивістська.

1. *Примордіалістська концепція етнічності.* Вперше термін «примордіальні зв'язки» вжив Едуард Шпіз в 1957 р. Англомовний термін *primordial* означає прадавній, першопочатковий, первісний. Примордіальна концепція етнічності остаточно сформувалася в 60-х рр. ХХ ст. завдяки працям Кліффорда Гірца.

Автори цієї концепції розглядають етнічність як вроджену властивість людини. Етнічність — постійна характеристика людського буття, вона супроводжує людину від народження до смерті. Кожна людина має почуття спорідненості із своєю етнічною групою. Кожна людина асоціює свою етнічність з місцем народження, родинними зв'язками, рідною мовою, стилем міжособистісних контактів. Навіть змінюючи своє положення в соціальній стратифікації суспільства, людина не спроможна змінити «свою» етнічність. Етнічність українця як бідного, так багатого — однакова. Така ж сама вона і в українця України, Росії, США, Канади чи Бразилії. Адже, за логікою примордіалістів, представники етнічної групи пов'язані «примордіальними зв'язками», солідарні з цінностями та пріоритетами власної спільноти. Тобто однаково спілкуються рідною мовою, святкують, працюють (швидко чи повільно), зазвичай мають за родичів українців тощо.

Представником примордіалізму вважають і відомого британського етнолога Ентоні Сміта. У своїй праці «*Національна ідентичність*» він виділив 6 атрибутів етнічної групи:

- етнонім (групова власна назва);
- міф про спільних предків;
- спільна історична пам'ять;
- елементи спільної культури;
- зв'язок з конкретним «рідним краєм»;
- чуття солідарності у значної частини населення.

Назагал всі прибічники примордіалізму розглядають етноси як реально існуючі людські спільноти, що характеризуються спільною територією проживання, біологічним самовідтворенням, культурно-побутовою єдністю, самосвідомістю та самоідентифікацією.

2. *Інструменталістська концепція етнічності.* Латинське слово *instrumentum* означає «знаряддя». Інструменталізм виникає в 70-х рр. ХХ ст. в США як реакція на неспроможність примордіалізму пояснити пошквдження національних рухів в сучасному світі. Цей напрям ще називають *теорією ситуативної або мобілізованої етнічності*. Представником цієї теорії є Ерік Гобсбаум, основні положення теоретичної концепції якого висвітлено у праці «*Нації і націоналізм після 1780 року*».

Етнічність інструменталісти (ситуаціоністи) трактують як почуття солідарності, сформоване у великої групи людей за певних обставин. Етнічність — це своєрідне джерело ресурсів, до яких звертаються лідери задля досягнення поставленої мети. Ця мета переважно є політичною.

У звичайних умовах етнічність не проявляється або є латентною (прихованою). Про неї згадують тоді, коли виникає необхідність. Цікавим прикладом є ситуація, яка склалася на Камчатці на початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з закріпленням за малочисельними етносами Півночі риболовних ділянок. Через непродумане рішення подібного права були позбавлені камчадали. Це — етнічна група, яка склалася в середині XVIII ст. у результаті асиміляції ітельменів з росіянами. У російській етнографічній літературі кінця XIX — початку ХХ ст. камчадали фіксувалися як етнографічна група росіян і після 1926 р. в матеріалах переписів не фіксувалися. І тільки на початку 90-х рр. через економічні причини (право на риболовство) на

порядок денний постало питання етнічності камчадалів, вони «дружно згадали» про свою відмінність від росіян та інших спільнот.

Отже, інструменталісти ототожнюють досить часто етнічні групи з групами інтересів або ж соціальними групами. Вони не орієнтуються на пошук об'єктивних чинників формування етнічних спільнот. Тому їхні теоретичні розробки безпорадні перед поясненням фактів збереження та відстоювання власної етнічності навіть тоді, коли цього не вимагає ситуація. Так, навіть у найбільш благополучній країні США більшість спільнот понині чітко ідентифікуються за власним походженням: американець англійського, ірландського, італійського, українського, китайського походження, «афроамериканець».

3. *Конструктивістська концепція етнічності.* Латинське слово *construction* означає «*тобудова*». Конструктивізм — це свосвідна спроба поєднати два попередні підходи трактування етнічності. Вони не заперечують примордіальності (первинності) етнічних спільнот, але подальший їх розвиток розглядають через призму соціальної структури суспільства.

Конструктивізм як теорія етнічності бере початок від публікації праці американського історика *Бенедикта Андерсона «Уявлені спільноти» (1983)*. Сучасні етнічні спільноти (нації), за Б. Андерсоном, — це уявлені політичні спільноти (*imagined political community*).

Ряд традицій (що їх примордіалісти вважають прадавніми) виникли зовсім недавно. Це — інтелектуальні творіння письменників, художників, вчених, політиків, які цілеспрямовано формують соціальне оточення. Саме вчені-історики відповідальні за становлення етнічності. Українці «усвідомили себе» після прочитання історичних праць М. Грушевського, М. Аркаса, «Кобзаря» Т. Шевченка і т.д. Цей процес продовжується після проголошення незалежності в 1991 р., коли постала Україна, але українці ще не стали реальною етнічною спільнотою.

Прихильники конструктивізму формулюють основну тезу таким чином: етносів не існує, існують етнічні групи або ж культурні спільноти. Їх можна сконструювати, адже головне знаряддя такої конструкції — вироблення спільного уявлення про спільну історичну долю.

Російський етнолог-конструктивіст *Валерій Тішков* твердить: будь-яка соціальна, релігійна чи діалектна група упродовж 160 — 180 років може стати етнічною групою (етносом), якщо її членам нав'язати думку про спільне походження. Так етноси можна конструювати. У своїй праці *«Реквієм по етносу»* В. Тішков нагадує про «дрейф етноідентичності» в сучасному урбанізованому світі. На зміну етнічній ідентичності приходить громадянська ідентичність (нація-громадянство). Він ратує за єдину російську громадянську ідентичність поряд із багатоманітністю культур, які мають етнічну основу.

Таким чином, конструктивізм акцентує увагу на сучасних тенденціях зникнення традиційних культур і виникнення націй сучасного типу. Конструктивісти не можуть відповісти на запитання про емоційні компоненти етнічності, менталітет спільноти. Отож, аналізуючи етнополітичні процеси, потрібно синтетично використовувати надбання всіх вищеокреслених концепцій етнічності.

4.3.2. Теорії націй і націоналізму

Слово «нація» походить від латинського *patio* (порода, рід, плем'я, походження, народження). У своїх промовах *Цицерон* називав «націями» віддалені та «варварські» народи. Поширеним слово «нація» було в середньовічних університетах. В Паризькому університеті вже в 1220 р. існували «нація Франції», «нація Пікардії», «нація Нормандії». У Болонському університеті нараховували 35 націй студентів і викладачів тощо.

Наприкінці XVIII ст. слово «нація» у французькій мові стало еквівалентом слова «народ» (*peuple*). В XIX ст. поняття «нація» в країнах Європи ототожнюється з поняттям «державна». Термін «нація» асоціюється з державною одиницею, країною. Так, в 1919 р. була створена Ліга Націй, а пізніше — Організація Об'єднаних Націй.

Ряд дослідників прагнули теоретично обґрунтувати проблеми виникнення, сутність націй. Досить вдало проблематику нації та націоналізму дослідив український вчений *Георгій Кисьянов*. Серед багатого розмаїття теорій нації він виділяє комунікативний, статистський, етнологічний та інструменталістський підходи.

1. *Комунікативна теорія нації.* Найбільш повно і чітко ця теорія була сформульована професором Масачусетського технологічного інституту *Карлом Дойчем* у праці *«Націоналізм та соціальна взаємодія»*. Одне з базових понять К.Дойча — взаємна відповідність або

«компліментарність» (complementarity), здатність елементів певної структури взаємно доповнювати, замінювати одне одного.

Спільнота, яка претендує на власну спільну історію, твердить К.Дойч, є спільнотою компліментарних способів і засобів комунікації, спілкування. Необхідними компонентами для цього процесу є історична пам'ять, символи, звички, спосіб мислення, які зрозумілі всім членам спільноти. Компліментарність комунікативних навичок є першоосновою внутрішньої єдності народу-нації. Отже, ступінь розвитку нації залежить від ступеня суспільної комунікації індивідів.

2. *Етатистська теорія нації*. Ця теорія заснована на принципі ототожнення нації з державою, територіально-політичною ознакою спільноти. Британський дослідник *Ентоні Гідденс* твердить, що нація існує лише тоді, коли держава охоплює своїм впливом всю територію, яку вважає об'єктом свого суверенітету. Подібне трактування дається і в сучасній вітчизняній науковій літературі: «Нація — це народ, який або прагне мати власну державу, або має її».

3. *Етнологічна теорія нації*. Найповніше етнологічна (етніцистська) концепція нації сформульована *Ентоні Смітом*. Він виділяє такі ознаки нації:

- відмінні культурні риси, які дають змогу відрізнити «своїх» і «чужих»;
- наявність історично успадкованої спільної території;
- відносно велика чисельність населення;
- зовнішньополітичні відносини з іншими спільнотами;
- наявність спільних колективних почуттів;
- безпосереднє членство в групі з різними правами громадянства для всіх її членів;
- вертикальна економічна інтеграція зі спільною системою поділу праці.

Головна теза етніцистів полягає в тому, що націогенеза потребує етнічного підґрунтя. Існування етносу є необхідною передумовою виникнення нації.

Вчений-етнолог *Михайло Тиводар* твердить, що *нація* — це особливий стан розвитку етносу, пов'язаний з творенням державності, національно-державних атрибутів, національної свідомості і культури. Тобто, *нація* — це *політизована етнічність*.

4. *Інструменталістська теорія нації*. Найбільш відомими представниками цієї концепції є *Ерік Гобсбаум* та *Бенедикт Андерсон*. Критикуючи об'єктивістські концепції, вони формулюють суб'єктивістський підхід. Насамперед, формулюється ідея про те, що «нація — це уявлена спільнота». Дослідники звернули увагу на психологічні чинники формування нації. На їхню думку, нації конструюються, оскільки державна влада прагне «втиснути» у масову свідомість спільні цілі, ідеї, цінності, символи спільноти. Тому нація — це продукт уявлення, сконструйована спільнота.

Поряд із теоретичними моделями нації вчені прагнули класифікувати або типологізувати нації.

Типології націй. Одна з перших спроб типології націй була здійснена німецьким філософом *Георгом Гегелем* у праці «*Філософія історії*». Він поділяв нації на «історичні» та «неісторичні». «Історичні» нації (західноєвропейські) мають власну історію та державу. «Неісторичні» (східні) нації через соціокультурні причини не здатні на створення власної державності. Методологічну невваженість такої типологізації заперечила сама соціально-політична реальність ХХ ст., коли етноси Азії та Африки розбудовували власні державні інституції.

Німецький історик *Фрідріх Майнеке* запропонував поділ націй на «культурні» і «політичні» («державницькі»). «Культурна» нація може існувати і без наявності державних інститутів. Прикладом таких націй є поляки після втрати своєї державності, німці, італійці до політичного об'єднання в другій половині ХІХ ст. «Політична» нація характеризується високим рівнем політичної свідомості громадян, які є рівними перед законом, незалежно від їхнього соціального статусу, етнічного походження та віросповідання. Прикладом «політичних» націй є Франція, США, Велика Британія.

Англійський історик *Г'ю Сетон-Вотсон* запропонував інший підхід і поділив нації на «нові» і «старі». До «старих» він зарахував ті спільноти, що сформувались до епохи Французької революції кінця ХVІІІ ст. У 1789 р. «старими» націями могли вважатися англійці, шотландці, французи, голландці, португальці, дагчани, шведи, угорці, поляки, росіяни. «Новими» європейськими націями стали чехи, словаки, серби, хорвати та ін. Якщо в «старих»

націях процес націотворення відбувався повільно, «природним» шляхом, то в «нових» націях він відбувався швидкими темпами. Вони переймали багатий досвід «старих» націй.

Усі вищенаведені типології слід розцінювати як спроби досягнути феномен нації в різних ракурсах. Кожна з типологій є методологічно стрункою та своєрідною, отже й заслуговує на увагу.

Термін «*націоналізм*» вперше згадується в XV ст. Тоді це слово, як і «нація», означало університетську спільноту, створену для захисту власних потреб. Наприкінці XVIII ст. в Німеччині «*nationalismus*» означав національне піднесення, дух, захоплення власною культурою. Саме у такому значенні його вживав відомий німецький дослідник Йоган Гердер. Оксфордський словник 1836 р. ототожнював націоналізм з доктриною, згідно з якою певні нації є об'єктом божественного вибору. Згодом ототожнювався із словом «національність», «патріотизм». Так, англійська газета «Дейлі ньюс» від 20 травня 1869 р. вжила цей термін стосовно ірландців. Тут термін «націоналіст» розглядався як патріот і борець за незалежність свого народу.

Націоналізм — це природне і відкрите демонстрування, відстоювання і захист етносами своєї самобутності і неповторності, устремління до державно-політичної незалежності (Михайло Тиводар).

Еттоні Сміт розширює рамки значень слова «націоналізм». Воно має декілька варіантів:

- націоналізм — процес формування та утвердження націй або національних держав;
- націоналізм — усвідомлене розуміння належності до нації;
- націоналізм — мовні та символізовані означення нації;
- націоналізм — ідеологія нації, її прагнень і волі;
- націоналізм — суспільно-політичний рух, завдання якого полягає у досягненні певної мети нації.

Типології націоналізму. Один із теоретиків націоналізму *Карлтон Геїз* твердить, що новітній націоналізм, який з'явився наприкінці XVIII ст., пройшов декілька етапів розвитку. Спочатку існував *гуманістичний націоналізм* (націоналістичні гуманістичні доктрини Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердера). Пізніше виникає *якобінський націоналізм* (пропонував революційні методи досягнення мети). Наступним типом став *традиційний націоналізм* європейської консервативної аристократії. Він орієнтувався на цінності і традиції нації, а не на революцію. Його наступником став *ліберальний націоналізм*. Представниками були Дж. Мадзіні в Італії, Д. Бенгам в Англії, Ф. Гізо у Франції. Вони відстоювали ідею, згідно з якою кожна нація має право на власну незалежну державу. Національна держава — найвища цінність. Державна влада повинна узгоджуватися з правами та свободами особистості. Згодом настає епоха *інтегрального націоналізму*. Цей різновид націоналізму вже відкидав гуманістичні цінності, не переймався питаннями співвіднесеності добробуту всього людства та окремих націй. Власна нація для інтегрального націоналіста — найкраща, найвища. Етнічна нація — це об'єднувальний фактор суспільного та державного буття.

Інтегральний націоналізм з'явився наприкінці XIX — на початку XX ст. На теренах України інтегральний націоналізм поширився завдяки працям та суспільно-політичній діяльності М. Міхновського, Д. Донцова, М. Сціборського, С. Бандери. Саме М. Міхновському належить відомий вислів: «Україна — для українців!»

Впливовою є історична типологія націоналізму *Ганса Кона*. На його думку, історично склалися два типи сучасного націоналізму: «*західний*» (раціональний) та «*східний*» (культурницький; містичний) націоналізм. На Заході націоналізм був породженням ери Просвітництва, він ґрунтувався на раціональних мотивах, обстоював ідею рівності, свободи і братерства, загалом принципи відкритого суспільства. Націоналізм Заходу виник як політичний феномен побудови держави на національному ґрунті. «Культурницький» націоналізм виник на Сході (Азія, Центральна і Східна Європа) в авторитарних, закритих суспільствах. «Східний» націоналізм відкидає раціоналізм, вимагає цілковитого підкорення інтересів особистості інтересам нації і держави, абсолютизує принцип колективізму.

Еттоні Сміт виділяє «*етноцентричний*» та «*поліцентричний*» націоналізм. «Етноцентричний» націоналізм виник у стародавні часи. Яскравим прикладом такого націоналізму є панеллізм Давньої Греції з його ідеями релігійно-етнічно-культурної єдності і протиставлення «варварському Сходу». Поліцентричний націоналізм виникає в умовах становлення індустріальних суспільств Заходу. Для поліцентричного націоналізму

пріоритетними є інтереси своєї нації, однак національна спільнота має увійти до «товариства націй», не претендуючи на власну винятковість.

Цікавою є типологія націоналізму *Макса Гайдмана*. Він виділив чотири типи націоналізму:

- 1) *націоналізм пригноблених народів* (євреї, поляки в Російській імперії; курди);
- 2) *іредентистський націоналізм* народів, які прагнуть відокремлення і визволення з-під влади імперій (румуни, болгары, серби в ХІХ ст.);
- 3) *запобіжний націоналізм*, який ототожнюється із імперіалізмом могутніх національних держав, які на перше місце ставлять власні економічні інтереси;
- 4) *престижницький націоналізм*, в основі цього типу лежить культ історичного минулого нації (до прикладу, рух неонацистів).

4.3.3. Етнонаціональна політика та національно-державне будівництво

Етнонаціональна політика (етнополітика) — це сфера суспільно-політичних взаємин держави та етнічних спільнот, а також етнічних груп між собою. Головною метою етнополітики є регулювання міжетнічних відносин і досягнення національної консолідації у суспільстві.

Власне термін «етнополітика» починає активно вживатися в науковій літературі в кінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. як своєрідна реакція на етнічний ренесанс, який охопив країни Європи та Америки. Особливої ж актуальності етнополітичні проблеми набувають в кінці 80-х — на початку 90-х років, коли розпадаються колись могутні поліетнічні утворення — СРСР, Югославія, Чехословаччина. З'явилися нові державні утворення, а разом з тим і нові етнополітичні проблеми. Адже державні кордони у багатьох випадках не збігаються із етнічними територіями.

Суб'єктами етнополітики виступають етноси, нації, етнічні (національні) меншини, корінні народи, політичні партії, національно-культурні товариства, етнічні лідери.

Зіткнення інтересів між суб'єктами етнополітики відбувається навколо питань розподілу політичної влади, соціально-економічних благ, збереження етнокультурної ідентичності. Отже, реальний зміст етнополітики полягає у так званій «*політизації етнічності*», тобто в активній громадсько-культурній та суспільно-політичній діяльності етнічних груп.

Відповідно до *неомарксистського підходу*, причини політичної активності суб'єктів етнополітики полягають у їх соціально-економічній експлуатації (концепція «внутрішнього колоніалізму»). Згідно з *етніцистським підходом*, активізація етнічних груп не обмежується проблемами економічного вивільнення. Вагому роль відіграють фактори збереження етноїдентичності представниками етнічних спільнот. Насамперед, це спостерігається серед національних меншин, які прагнуть мати свої газети, часописи, теле- і радіопрограми, національну школу. Зберігаючи свою ідентичність, вони висувають на порядок денний культурно-освітні, етноконфесійні запити тощо. Досить часто такі вимоги формулюються під час виборчих кампаній на етнічному електоральному полі (до прикладу, діяльність фламандських та валлонських політичних партій у Бельгії, шотландських та валлійських організацій у Великій Британії).

Залежно від способу взаємодії суб'єктів етнополітики формуються так звані *етнополітичні моделі*. Під цим терміном розуміють схематичну конструкцію, яка окреслює оптимальний варіант відносин між державою та етнічними спільнотами. Американський політолог *Дж. Ротшильд* виділив три основні моделі етнополітики: вертикально-ієрархічна, «паралельна етнічна сегментація» і «перехрещена сітка».

Вертикально-ієрархічна модель етнонаціональної політики представлена однією домінуючою етнічною групою в державі, яка займає панівну позицію в політиці, економіці, культурній сфері життєдіяльності суспільства. Інші групи вимушені фактично підкорятися одній етнічній групі. Така модель функціонувала в Південно-Африканській Республіці (бури), в СРСР (росіяни), сучасній Індії (хінді).

Модель «паралельної етнічної сегментації» представлена в країнах, де кожна етнічна група стратифікована всередині себе за економічними критеріями і має власну політичну еліту, яка представляє її інтереси. Така модель представлена в Бельгії (фламандці та валлони),

Великій Британії (англійці, шотландці, валлійці, ірландці). Поступово подібна модель формується в сучасній Російській Федерації.

Етнополітична модель «перехрещена сітка» є найбільш оптимальною з точки зору збалансування етнічних інтересів в поліетнічному суспільстві. В рамках такої моделі економічні та етнічні елементи взаємно переплітаються. Соціальні класи вбирають представників різних етнічних груп. Така модель дозволяє уникнути міжгрупової ворожнечі на ґрунті національного приниження чи етнічного розподілу праці, влади та престижу в суспільстві. Таку модель прагнуть реалізувати США, Франція, Італія, Німеччина, Україна.

Російські етнополітологи, застосовуючи державно-ідеологічний критерій, виділяють наступні моделі етнополітики:

- національно-консервативна;
- національно-комуністична;
- геополітична (нація-громадянство);
- ліберально-демократична.

На сучасному етапі більшість держав світу прагнуть реалізувати такі *принципи ліберально-демократичної моделі етнополітики*:

- 1) рівність прав і свобод людини та громадянина незалежно від раси, національності, мови;
- 2) гарантії прав та етнонаціональних перспектив титульної нації (державотворчого етносу), національних меншин, корінних народів;
- 3) державна підтримка самобутнього розвитку культури, традицій, мов малочисельних етносів;
- 4) заборона пропаганди і практичних проявів національної ворожнечі, етнополітичного екстремізму;
- 5) мирне вирішення спірних міжетнічних протиріч.

Вдалими механізмами реалізації подібної моделі етнонаціональної політики є створення:

- *національно-культурних автономій*, які мають екстериторіальний характер, об'єднуючи етнокультурно людей певної етнотрупи незалежно від їхнього місця проживання. Дослідники та експерти відзначають, що подібну національно-культурну автономію мають угорці Закарпатської області (національна школа та виховання, конфесійна ідентичність, рідномовні засоби масової інформації тощо);

- *національно-територіальних автономій*, які представлені регіональними органами державного управління та місцевого самоврядування. В Російській Федерації це автономні округи (Ханти-Мансійський, Ямало-Ненецький, Чукотський, Коряцький та ін.); в Іспанському королівстві такий статус мають Каталонія, Галісія, Країна басків; в Данії — Гренландія (ескімоси) і т.д.

Національно-державне будівництво. Відомий дослідник *Карл Дойч* відзначав: «Як будинок може бути побудований з лісоматеріалу, цегли, вапняного розчину у різний спосіб, швидко чи повільно, у різній послідовності монтажу, у частковій незалежності від оточення і відповідно до вибору, волі і сили його будівельників, так само й нація може бути побудована відповідно до різних планів, із різних матеріалів, швидко або повільно, у різній послідовності кроків та частковій незалежності від її оточення...» Отже, можна твердити, що кожна нація має власний досвід та оригінальність практики національно-державного будівництва. Водночас теоретики виділяють ряд загальних чинників, які характеризують процес націотворення:

- перехід спільноти від традиційного до індустріального типу;
- компактне проживання спільноти на етнічній території;
- зміцнення ринкових відносин та поглиблення розподілу праці;
- урбанізація;
- поширення літературної мови і розвиток масової освіти;
- розгалужена система засобів масової комунікації;
- піднесення націоналізму;
- готовність сприйняти загальну спільну назву;
- зростання «волі до спільного життя» тощо.

Професор Мічиганського університету *Алі Мазруї* твердив, що національно-державне будівництво включає наступні аспекти:

- культурне та нормативне «злиття»;
- забезпечення економічного проникнення між різними верствами;
- процес соціальної інтеграції;
- ефективний механізм вирішення конфліктів;
- психологічне накопичення спільного досвіду.

Аналізуючи досвід національно-державного будівництва європейських країн, *Ентоні Сміт* виділяв два типи етносів, що трансформувались у нації:

- *«аристократичні» («горизонтальні») етноси*, що включали сусідні регіони та нижчі верстви країни в етнічну культуру вищих прошарків етнічної спільноти (західноєвропейські країни — Велика Британія, Іспанія, Бельгія, Швейцарія); тут сформувались політичні нації (швейцарці, британці, бельгійці);
- *«народні» («вертикальні») етноси*, які сформувались на основі родинних груп, кланів (Північна та Східна Європа); тут склались етнічні нації (ісландці, ірландці, норвежці, шведи, поляки, словаки).

Варто відзначити, що у багатьох випадках етнонації більш як на 90% складаються із представників титульної нації. Тому основним стрижнем національної ідеї етнічних націй виступає мовно-культурна єдність соціуму, етнокультурні та етноментальні характеристики, символи державотворчого етносу. Поряд із цим в політичних націях синтезаторами національної ідеї виступають стимули політичної єдності та економічної могутності (Велика Британія, Бельгія, США, Канада, Індія). Як засвідчує практика, навіть в економічно благополучних країнах нехтування соціальних та культурних пріоритетів етнічних груп призводить до етнополітичних конфліктів.

4.3.4. Етнополітичні конфлікти: причини виникнення, динаміка, типологія та способи врегулювання

Етнополітичний конфлікт — це соціально-кризова ситуація, зумовлена незбіганням інтересів і цілей етнічних груп у рамках спільного етносоціального простору.

Саме неоднорідність етнічного простору породжує проблеми, суперечки та напруженість між етносами. За даними Стокгольмського міжнародного інституту з дослідження проблем миру, в середині 90-х років ХХ ст. понад 70% військових конфліктів на планеті мали етнополітичний або міжетнічний характер.

Однією з причин етнополітичного конфлікту є *етнотериторіальні спори та суперечки*. В багатьох випадках такі конфлікти виникають через прагнення еліти етнічної спільноти створити власну державу. Це — грузино-абхазський конфлікт, вірмено-азербайджанський конфлікт, етнополітичний конфлікт в Чечні, Придністров'ї. Так, у вересні 1990 року місцева влада проголосила про створення Придністровської Молдавської Республіки. Декларацію було засуджено молдавським парламентом. На початку листопада 1990 року сталися перші збройні сутички між придністровцями та молдавською міліцією за контроль над муніципальними органами влади в Дубоссарах. До кінця 1991 року тривав так званий «повзучий путч» — поступове встановлення контролю над місцевими адміністративними будівлями, відділами міліції, школами, радіостанціями в містах і селах на лівому березі Дністра. Особливо напруженою ситуація стала влітку 1992 року, коли у конфлікт втрутилися російські війська і вибили молдавські сили з м. Бендери. Командуючий російськими військами генерал Олександр Лебедь підтримав лідера Придністров'я Ігоря Смирнова, засудивши кишинівську владу як «фашистську». Пізніше фактично відбувались миротворчі процеси, спроби врегулювати конфлікт за допомогою третьої сторони (Росія, Україна, ОБСЄ). В той же час у Молдові точився інший етнополітичний конфлікт, що завершився прийняттям закону «Про особливий статус Гагаузії (Гагауз Ері)» (грудень 1994 р.).

Іншою причиною етнополітичної конфліктності є *боротьба за ресурси і власність*. Предметом спорів найчастіше виступає земля, її надра. До прикладу, розробка нафтових родовищ в Сибіру призводить до зменшення поголів'я оленів, порушення екологічного балансу територій, де проживають корінні народи. Звідси наростання регіонального сепаратизму, неприязні до росіян з боку чукчів, евенків, коряків.

Серед причин етноконфліктів виділяють *зміни у системі розподілу праці*. Природно, що в поліетнічних державах існує складна система розподілу праці, що має етнічне підґрунтя. Зазіхання на ринок праці з боку «інших» етнічних груп призводить до конфліктності. В країнах

Європейського Союзу на сучасному етапі такі конфлікти виникають через конкуренцію, яку створюють українці, молдавани, араби, вихідці з Латинської Америки місцевим жителям, працюючи за меншу оплату. Це провокує ксенофобію, расизм, побутові міжетнічні сутички в Німеччині, Франції, Іспанії.

Причиною етнополітичного конфлікту є також *історична пам'ять дискримінованих у минулому етнічних груп*. Власне історична пам'ять включає міфологеми, колективні образи минулого, що фіксують несправедливо історичні події (розчленування етнічної території, депортації, геноцид тощо). До прикладу, це — конфлікти в Криму, актуалізовані поверненням депортованого кримськотатарського населення та прагненням радикальних сил із числа росіян до територіального об'єднання з Росією.

Вагомою причиною етнополітичних конфліктів є *порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп*. В ряді країн Латинської Америки, Алжирі, Сенегалі, Мадагаскарі законодавство взагалі не визначає статус етнічних та мовних меншин. Навіть європейська держава Франція не підтримує ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка є концептуальною для визначення статусу національних меншин. Така позиція породжує проблеми та сутички на етнічному підґрунті.

Будь-який етнополітичний конфлікт має своєрідну стадіальність свого розвитку. Етноконфліктологи виділяють такі *стадії етнополітичного конфлікту*:

1. *Передконфліктна (латентна) стадія*. В цей час відбувається зростання етноцентристських настроїв; посилюються негативні стереотипи щодо іншої/их національності/ей; зростає соціальна та етнічна напруженість; учасники конфлікту не бажають мирно вирішувати проблему. Тобто на цій стадії формується психологічна готовність сторін до майбутнього протистояння.

2. *Конфліктна стадія*. В рамках цієї стадії відбувається найбільш жорсткий формат взаємодії сторін, які задіяні в конфлікті. Це — протиборство учасників конфлікту, які не бажають примирення.

3. *Стадія врегулювання етноконфліктної ситуації*. В цей час створюються підстави для мирного врегулювання конфлікту; «образ ворога» трансформується у «образ партнера». На цій стадії досягається консенсус, тобто згода щодо припинення конфлікту.

Етнополітичні конфлікти є свосрідними та неповторними у часі. Водночас дослідники етнополітичної конфліктності роблять спробу класифікації або типологізації етнополітичних конфліктів. *За характером дії конфліктуючих сторін* виділяють насильницькі та ненасильницькі конфлікти.

Насильницькі конфлікти проходять у вигляді відкритого протистояння, участі бойових сил, депортацій та «етнічних чисток». До прикладу, через довготривалі суперечки з Грецією у липні 1974 року Туреччина здійснила військову інтервенцію на Кіпр. В результаті було вигнано 140 — 160 тисяч греків-кіпріотів з Півночі та 60 тисяч турків-кіпріотів з Півдня. Відбулись масові етнічні чистки.

Ненасильницькі конфлікти відбуваються у формі мітингів, демонстрацій, пікетів, голодовок, акцій громадянської непокорі. Як правило, головними акторами конфліктуючих сторін є владні структури, політичні партії, громадські рухи та організації. Фактично, такий латентний (прихований) етнополітичний конфлікт відбувається в незалежній Україні — представники російських громадських організацій Південно-Східної України влаштовують громадські акції, привертаючи увагу до соціально-економічних та політичних проблем держави.

Однією з типологій є поділ етнополітичних конфліктів *за особливостями суб'єктів супротивних сторін*. Виділяють *конфлікти між етнічною групою та державою* (Абхазія, Нагірний Карабах, Країна басків) та *конфлікти між етнічними групами* (серби та албанці в Косово; киргизи і узбеки в Ошській області).

Виділяють *етнополітичні конфлікти за сферами проявів та причинами виникнення* (етнотериторіальні, етноекономічні, етнокультурні, етнорелігійні, етнопсихологічні, етноісторичні тощо).

Вирішити етнополітичний конфлікт майже неможливо, а врегулювати його — одна з найскладніших проблем етнополітичного менеджменту. Аналізуючи подібну проблематику, російський дослідник *Айрат Акласв* зробив спробу комплексно розглянути форми макрополітичного регулювання етноконфліктів, виділивши при цьому основні стратегії, способи та методи.

Форми макрополітичного регулювання етнополітичних конфліктів (за А. Акласвим)

Стратегії / Підходи	Стратегії етнополітичної депльоралізації (усунення етнічного розмаїття)		Стратегії етнополітичної інженерії (збереження етнічного розмаїття)	
	<i>Атериторіальні методи</i>	<i>Територіальні методи</i>	<i>Атериторіальні методи</i>	<i>Територіальні методи</i>
<i>Насильницькі</i>	Геноцид	Депортації (етнічні чистки)	-	-
<i>Примусові</i>	Асиміляція	-	Контроль (домінування)	-
	Інтеграція			Регіональна автономія
<i>Консensusні</i>	Культурна автономія (мульти- культуралізм)	Розподіл (сецесія)	Консоціація Арбітрування	Федералізація Канонізація

Стратегії етнополітичної депльоралізації (усунення етнічного розмаїття) допускають пряме насилля, примусовий та консensusний способи вирішення етнополітичних проблем держави.

Насильницькі методи. Найбільш радикальним методом «вирішення» етнополітичного конфлікту є геноцид та депортація. *Геноцид* (лат. genus — рід, sedere — вбивати) — це систематичне фізичне знищення членів певної етнічної групи. Таким методом користувались в давнину при створенні держав імперського типу. Так само європейці в епоху Великих географічних відкриттів фізично знищували самотні цивілізації американських індіанців. У ХХ ст. геноцид як практика вирішення етноконфлікту був теж поширеним явищем. В період Першої світової війни геноциду зазнали вірмени Османської імперії. Під час Другої світової війни геноциду зазнали євреї та цигани. 1972 рік в африканській державі Бурунді та 1994 рік в Руанді позначені в політичній історії як геноцид етносів хуту і тутсі.

Етнічні депортації — це насильницькі масові територіальні переміщення населення (етнічні чистки). За умов етнічної депортації під тиском домінуючої сили відбувається міграція численної етнічної групи. Такий метод використовується паралельно тривалому етнополітичному конфлікту. Відомими прикладами недавніх за часом етнічних чисток є регіони Близького Сходу, Кіпру, Нагірного Карабаху, Абхазії, Боснії та Герцеговини.

Примусовим методом стратегії усунення етнічного розмаїття є *штучно стимульована асиміляція*. Буквально «асиміляція» означає «уподібнення». Як правило, асиміляційний метод регулювання етноконфліктних ситуацій передбачає вирішення етнічних протиріч шляхом політики стирання етнічного розмаїття в державі. Пагуючий етнос (титільна нація) прагне нав'язати представникам етнічних та національних меншин свою модель соціально-економічного та духовно-культурного життя. У таких умовах представники меншин стоять перед вибором: або змиритись із підпорядкованим становищем або засвоїти мову, цінності, стереотипи поведінки домінуючої групи, стати такими «як усі».

Подібні асиміляційні процеси відбуваються практично в усіх державах світу. Інша річ, що представники інтелектуальної еліти провідних країн світу твердять про «аккультурацію», «мультикультуралізм» та «інтеграцію» етнічних груп. Так, до кінця 60-х років ХХ ст. штучно стимульованою асиміляцією мігрантських етнічних груп, корінних малочисельних народів була політика та ідеологія «плавильного котла» у США, Австралії, Бразилії.

Зауважимо, що під потужний пресинг асиміляційної моделі вирішення етнополітичних проблем потрапили представники українського етносу в країнах Центральної та Східної

Європи. У Словаччині асиміляції допомагає «русинська карта» (поділ українського етносу на «українців» та «русинів»). В Румунії внаслідок соціально-економічних проблем представники української меншини активно мігрують, знаходячи більш вигідні умови життя. Асиміляції сприяє й національна система освіти, яка підвищує етнічний чинник (у місцях компактного проживання українців рідною мовою викладається тільки «українська мова»). Держава пропагує цінності та стереотипи поведінки румунського етносу у засобах масової інформації, шоу-бізнесі. У таких умовах стає вигідно бути румуном — патріотом своєї держави.

Консенсусні методи. На відміну від насильницьких та примусових методів, консенсусні методи орієнтуються на деполітизацію етнічних протиріч. В основі *методу інтеграції* лежить прагнення об'єднати всі етнічні групи держави в єдине політичне ціле на основі загальної громадянської (національної/загальнодержавної) ідентичності. У таких умовах етнічні відмінності вже не є факторами політичного процесу, а стають тільки духовно-культурними феноменами життя суспільства. Отже, етнічна ідентичність індивіда за подібних обставин жодним чином не впливає на обсяг політичних прав, свобод та обов'язків його як громадянина.

До подібної практики міжетнічної політичної інтеграції зверталися політичні еліти багатьох держав. До прикладу, для того, щоб створити політичну єдність білої меншини проти підпорядкованої чорної більшості, у 50—60-х роках ХХ ст. південноамериканський уряд сприяв політичній інтеграції всіх груп білого населення (не тільки африканс, але й англійців, греків, італійців, євреїв — вихідців з Європи). Для розширення єдиного фронту проти палестинців ізраїльський уряд всіляко прагнув затушувати культурні та ментальні протиріччя між сефардами та ашкіназі. Сучасні франко-канадці, занепокоєні низьким рівнем народжуваності, сприяють політичному блокуванню з франкомовними іммігрантськими групами (Гаїті, Сенегал та ін.).

Консенсусним методом є *практика мультикультуралізму* (культурних автономій). Якщо метод політичної інтеграції передбачає рівність особистих прав і свобод індивіда, то політика мультикультуралізму орієнтується на захист колективних прав меншин. Мультикультуралізм передбачає рівність як індивідуальних, так колективних прав, включаючи право на окремі (етнокультурні) та загальні (національні / громадянські) ідентичності.

До подібних прикладів мультикультуралізму можна віднести Канаду, де іммігрантські общини, здобувши канадську громадянську ідентичність, зберігають власну етнокультурну ідентичність. Подібним чином інтегруються азійські іммігранти до політичної нації США. Група «нових австралійців» після хвилі міграцій з Європи так само інтегрується до австралійського етносоціального середовища. В той же час практика мультикультуралізму, яку апологізують ліберальні демократії, виявляється не завжди успішною. Відбувається своєрідний «ефект бумеранга», коли представники окремих етнічних груп прагнуть більших повноважень економічного та політичного характеру (баски в Іспанії, ірландці-католики Ольстеру, таміли Шрі-Ланки, китайці Малайзії). Конфлікт набуває іншої фази і передбачає вже інший спосіб вирішення.

Розподіл (сецесія) — це територіальний метод регулювання етнополітичного конфлікту в рамках стратегії деполітизації етнічних протиріч. За умов сецесії територія, населена етнічною меншиною, виділяється із складу держави, в результаті цього етнічна меншина стає більшістю в новій державній одиниці. Сецесія може бути *внутрішньою* (створення субдержавного утворення — Нагірний Карабах в СРСР; виділення кантону Юра із складу кантону Берн у Швейцарії) та *зовнішньою* (створення нової державності — виділення Бангладеш (переважають бенгальці) із Пакистану в 1971 році; виділення Еритреї (переважають тиграї та тигре) у 1993 році зі складу Ефіопії).

Нормативною базою сецесії на основі територіального розподілу є право на самовизначення, втім на практиці сецесії явище рідкісне. Міжнародна спільнота досить обережно реагує на сецесійні процеси (Придністров'я, Абхазія, Чечня тощо). Принцип самовизначення спрацював вдало там, де немає значної кількості незадоволеної меншини. Зразковий приклад сецесії — виділення Норвегії зі складу Швеції у 1905 році; утворення у 1993 році Словаччини та Чехії. У інших випадках сецесія породжує більше проблем, ніж досягнень (розподіл Індії, розпад СРСР та СФРЮ).

Стратегії етнополітичної інженерії передбачають збереження етнічного розмаїття етносів, при цьому використовуються примусові (етнічне домінування) та консенсусні методи (консоціація, арбітрування), передбачаються і територіальні методи розподілу влади (регіональна автономія, федералізм, кантонізація).

Примусовий метод. Метод контролю (етнічне домінування) є досить поширеною стратегією в історії людства. Суть методу полягає у домінуванні етнічної більшості, яка спирається на державні інституції та кооптує (залучає) еліту етнічних меншин до владних структур держави. Метод контролю відповідає політиці стримування, яка орієнтована на підтримку нерівноправного статусу етнічних груп.

Такий тип політики, як правило, диктується расовими, кастовими, релігійними чинниками. До прикладу, кастова система в Індії до реформ Дж. Неру легітимувала домінування вищих каст над нижчими. Подібне спостерігалось у ситуації із неграми у Північній Африці до падіння режиму апартеїду, з католиками у Північній Ірландії, циганами у Східній Європі, арабами-палестинцями в Ізраїлі. Зауважимо, що метод контролю є ефективним за умов авторитаризму та неліберальних демократичних систем. Втім за умов сучасних міжнародних відносин метод контролю породжує проблеми, невдоволення та ескалацію етнополітичних конфліктів у формі громадянських воєн, регіональних збройних сутичок, терористичних актів.

Консенсусні методи. Одним із атериторіальних методів регулювання етнополітичного конфлікту є так звана *консоціація* або *консоціалізм*. Консоціація визнає легітимність етнічного плюралізму в політичних системах і розглядає етнічні ідентичності і організації як базові стовпи відкритого суспільства. Основний принцип консоціації полягає у тому, що державна влада спільно із етнічними групами здійснює пропорційне представництво в уряді, володіючи при цьому правом вето.

У науковій літературі ця модель представлена в роботах *Арендта Лейххарта*. На його думку, консоціальна демократія передбачає чотири інституційні риси:

- наявність коаліційного уряду із залученням політичних партій, які представляють різні сегменти суспільства;
- здійснення принципу пропорційності різних груп при розподілі ресурсів та позицій у всіх сферах суспільного життя;
- реалізація норм внутрішньогрупової автономії, відповідно до якої етнічні групи мають самоуправління у найбільш значущих сферах життя;
- визнання права вето меншин або принципу кваліфікованої більшості при прийнятті важливих рішень.

Історично консоціальний принцип розподілу влади розвинувся у відносинах протестантської та католицької общин Нідерландів, фламандської та валлонської груп у Бельгії. Принципи консоціації застосовувались політиками у Лівані в період між 1943 та 1975 роками; у Малайзії у 1955 — 1969 рр.; на Фіджі у 1970 — 1987 рр.; у Північній Ірландії на короткий час у 1974 році. Подібним чином управління здійснюється у ряді країн Африки на південь від Сахари (Замбія, Кенія).

Інший метод консенсусного характеру — *арбітрування*. Цей метод передбачає регулювання конфлікту «нейтральною» третьою силою, яка виносить рішення з політичної суперечки. Рішення незалежного арбітра фактично забезпечує легітимність того чи іншого мирного вирішення спору.

Виділяють внутрішнє та зовнішнє арбітрування. *Внутрішнє арбітрування* здійснюється арбітром всередині країни, де відбувається конфлікт. Тут арбітрами можуть виступати державні діячі (до прикладу, Махатма Ганді в Індії, президент Б.Тіто в Югославії). Арбітром можуть бути політичні інститути. В Бурунді до 1965 року арбітром між хуту і тутсі була монархія. У США арбітром у спорі білих і чорних з приводу громадянських прав останніх виступав Верховний Суд під головуванням судді Воррена.

Зовнішнє арбітрування означає, що арбітром виступає інституція міжнародного рівня (окрема держава, міжнародна організація). Широко застосовується практика багатостороннього арбітрування у формі миротворчих місій ООН. Вона застосовувалась на Кіпрі, Близькому Сході, в Мозамбіку, Намібії, Нікарагуа, Східному Тиморі тощо.

Регіональна автономія застосовується як практика регулювання етнополітичних конфліктів в унітарних державах децентралізованого типу. Відомо багато прикладів децентралізованих держав з унітарною формою устрою. Надання регіональних автономій у таких поліетнічних державах забезпечує цілісність держави. Такі країни по суті можна назвати квазіфедеративними (Країна басків, Каталонія, Галісія в складі Іспанського королівства, Південний Тироль в Італії, Шотландія, Вельс у складі Великої Британії, Крим у складі України, Гагаузія у складі Молдови тощо).

Під *федералізмом* розглядається форма територіального устрою держави, де влада конституційно поділена між суб'єктами федерації (штатами, землями, республіками). Як показує досвід функціонування ряду федерацій (наприклад, Бельгії, Індії, Канади), при наявності певних умов етнічний федералізм може стати ефективним засобом регулювання етнополітичних конфліктів. Водночас динамічне життя засвідчує і проблеми федерацій (Пенджаб, Кашмір в Індії; Квебек в Канаді; Чечня в Російській Федерації тощо). Отже, федералізм не є панацеєю у розв'язанні всіх проблем етнополітичного плану. Вдалим засобом регулювання етноконфліктів є доповнення через практику консолідації на федеральному та субфедеральних рівнях.

Кантонізація — це спроба застосувати існуючий у католицькій церкві принцип субсидіарності. Згідно з цим принципом, рішення мають прийматися на найнижчому рівні ієрархії. Якщо за умов федералізації влада передається на середній (федеральний) рівень, то за умов канонізації рівень управління передається на найнижчий (місцевий) рівень. Якщо інтенсивність етнополітичного конфлікту набирає значного масштабу, то розподіл на ще менший суб'єкт управління є найбільш дієвим засобом вирішення проблеми. Яскравий приклад — виділення католицького кантону Юра зі складу кантону Берн. Такий спосіб вирішення етнополітичних проблем можна застосовувати в адміністративних одиницях як федеративних, так і унітарних державних утворень, де наявна палітра етнічних протиріч.

4.3.5. Етнонаціональна політика України

Становлення етнонаціональної політики України припадає на період початку 90-х років ХХ ст. Саме у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року відзначено принципи побудови держави за моделлю побудови поліетнічної української нації. Декларація проголошувала рівність усіх громадян незалежно від походження, соціального стану, расової та національної належності. Документ містив норму про визнання колективних, групових прав національних меншин та специфічних прав національностей, етнічних груп. Ці норми було удосконалено в інших нормативно-правових актах незалежної України.

Концептуальні засади державної етнополітики України відображені у наступних політико-правових документах:

- Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей (серпень 1991 р.);
  - Декларація прав національностей України (листопад 1991 р.);
  - Закон України «Про національні меншини в Україні» (червень 1992 р.);
  - Конституція України (червень 1996 р.);
  - Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (червень 1997 р.) та ін.
- В Україні широко запроваджено застосування у національному законодавстві міжнародних стандартів захисту прав меншин:
- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (листопад 1992 р.; ратифікована ВРУ 15 травня 2003 р.);
  - Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (листопад 1994 р.);
  - Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (жовтень 1996 р.);
  - Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (лютий 1998 р.) та ін.

Чинне законодавство України удосконалюється під впливом міжнародного фактору, процесів євроінтеграції. Нині розроблено ряд проєктів Законів України, які регулюють сферу міжетнічних взаємин («Про концепцію державної етнонаціональної політики», «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини України», «Про зміни до Закону України «Про мови» та ін.). Тобто законодавчого вирішення потребують ряд проблем у сфері розширення прав представників національних меншин, підтримки репатріантів, надання особливого статусу корінного кримськотатарського етносу тощо.

Центральним органом державної виконавчої влади, який координує питання етнополітики в Україні, є *Державний комітет України у справах національностей та міграції*. У Верховній Раді України створено *Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин*. При Президентові України діє *Рада представників громадських*

об'єднань національних меншин України. Консультативно-дорадчим органом при Президентові України є також *Рада представників кримськотатарського народу.*

Реалізація міжнародних програм співробітництва обумовила потребу формування не тільки правових, а й відповідних організаційно-структурних механізмів, зокрема — створення двосторонніх та змішаних міжурядових комісій.

З 1994 року діє двостороння *українсько-словацька комісія з питань національних меншин, освіти і культури,* завданням якої є сприяння співробітництву між Словацькою Республікою і Україною в галузі питань національних меншин, культурних, освітніх і наукових контактів обох країн на основі Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. *Змішана українсько-угорська комісія з питань забезпечення прав національних меншин* сприяє практичній реалізації основних положень щодо задоволення етнокультурних потреб українців в Угорській Республіці і угорців в Україні.

Змішана міжурядова українсько-румунська комісія з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, координує діяльність міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення прав української меншини в Румунії та румунської меншини в Україні. Українська частина Комісії взаємодіє з відповідними комітетами Верховної Ради України, а також національно-культурними товариствами, об'єднаннями громадян і релігійними організаціями для виконання нею відповідних завдань. Основним її завданням є організація та розроблення комплексу заходів щодо співробітництва між Україною і Румунією у питаннях забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин.

Етнонаціональний склад населення України за результатами перепису 2001 р.

Національність	Кількість	Національність	Кількість	Національність	Кількість
Українці	37 541 693	Карели	1 522	Голландці	139
Росіяни	8 334 141	Аварці	1 496	Рутульці	137
Білоруси	275 763	Народи Індії та Пакистану	1 483	Саамі	136
Молдовани	258 619	<i>Караїми</i>	1 196	Дунгани	133
<i>Кримські татари</i>	248 193	Комі-перм'яки	1 165	Талиші	133
Болгари	204 574	Абхази	1 458	Хорвати	126
Угорці	156 566	Киргизи	1 128	Абазини	128
Румуни	150 989	Лакці	1 019	Каракалпаки	117
Поляки	144 130	Афганці	1 008	Англіїці	112
Євреї	103 591	Табасарани	977	Австрійці	112
Вірмени	99 894	Іспанці	965	Агули	108
Греки	91 548	Ороки	959	Євреї грузинські	108
Татари	73 304	Іжорці	812	Євени	104
Цигани	47 587	Кумики	718	Халха	104
Азербайджанці	45 176	Американці	709	Ханти	100
Грузини	34 199	Фіни	768	Цахури	83
Німці	33 302	Серби	623	Алтайці	81
<i>Гагаузи</i>	31 923	Удіни	592	Ульчі	76
Корейці	12 711	Півхи	584	Коряки	69
Узбеки	12 353	Кабардинці	473	Тати	64

Чуваші	10 593	Інгуші	455	Селькупси	62
Мордва	9 331	Італійці	420	Негідальці	52
Турки	8 844	Перси	419	Канадці	51
Литовці	7 207	Кримчаки	406	Евенки	48
Араби	6 575	Буряти	391	Японці	44
Словаки	6 397	Ногайці	385	Нганасани	44
Чехи	5 917	Адигейці	338	Тувинці	43
Казахи	5 526	Турки-мссхетинці	336	Мансі	43
Латиші	5 079	Калмики	325	Удегейці	42
Осетини	4 834	Якути	304	Нанайці	42
Удмурти	4 712	Орочи	288	Кети	37
Лезгини	4 349	Вепси	281	Шорці	33
Таджики	4 255	Кубинці	262	Белуджі	31
Башкири	4 253	Французи	258	Чукчі	30
Марійці	4 130	Ліви	235	Долгани	26
В'єтнамці	3 850	Чуванці	226	Енці	26
Туркмени	3 709	Ненці	217	Тофалари	18
Албанці	3 308	Балкарці	206	Ітельмени	18
Ассирійці	3 143	Черкеси	199	Євреї середньоазіатські	13
Чеченці	2 877	Уйгури	197	Чилійці	13
Естонці	2 868	Карачаївці	190	Юкагири	12
Китайці	2 213	Шведи	188	Алеути	6
Курди	2 088	Євреї гірські	166	Інші національності	3 228
Даргинці	1 610	Хакаси	162	Національність не вказана	188 639
Комі	1 545	Ескімоси	153	Все населення	48 240 902

В Україні уже накопичено і досвід утворення та діяльності *національних представницьких органів*. Першою ластівкою стало створення у 1991 році кримськотатарського Меджлису; у 1992 році створено Єврейську Раду, в 1996 році — німецький Фольксрат, у 1999 році — Руську Раду України, 2002 року — Конгрес ромів України.

В умовах державної незалежності України представники національних меншин охоплені етнополітичним ренесансом, який проявився у бурхливій динаміці зростання *національно-культурних товариств*. Якщо на червень 1992 року в державі їх нараховувалося тільки 186, то на початок 2001 року — вже 431, а в липні 2005 року — 1582 громадські об'єднання. Найбільше таких організацій в Автономній Республіці Крим, м.Києві, Закарпатській, Донецькій, Одеській областях.

Найбільш численною національною меншиною України є *росіяни*, кількість яких за переписом 2001 року становила 8,3 млн. чол. Упродовж 90-х років ХХ — на початку ХХІ ст. росіяни створили численні національно-культурні об'єднання, політичні структури. Всеукраїнський статус мають ряд громадських структур російської національної меншини

України («Русь», «Російська община України», «Російський рух України», «Росіяни України» та ін.). Проводять вони в основному культурно-просвітницьку роботу серед російськомовного населення країни. Водночас окремі організації росіян України політизують свою діяльність, позиціонуючи себе в рамках активності на виборах до ВРУ у форматі Слов'янської партії, «Руського блоку», партії політики Путіна.

Упродовж останніх років відбувається повернення на місця свого колишнього проживання в Криму корінного *кримськотатарського етносу*. Якщо у 1989 році кримських татар нараховувалося 46807 осіб, то у 2001 році — вже 248193 чол. Специфіка діяльності громадських організацій кримськотатарського етносу полягає у стрімких темпах їхньої динаміки. Національний рух кримських татар розпочався створенням у травні 1989 року Організації кримськотатарського національного руху на чолі з Мустафою Джемільовим. У червні 1991 року на Курултаї було утворено Меджліс як вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу.

Кримські татари також створили мережу національно-культурних товариств (Ліга кримськотатарських юристів «Ініціум», Асоціація кримськотатарських працівників освіти «Мааріфчі», Ліга кримськотатарських жінок та ін.), що охоплюють усі сфери життя цього етносу. Останнім часом забезпечується виконання ряду програм для кримськотатарського населення, які орієнтовані на розселення та облаштування депортованих кримських татар. їх адаптацію та інтеграцію в українське суспільство, а також різнопланових молодіжних програм тощо.

Таким чином, поряд із етнополітичними проблемами (проросійський фактор, кримськотатарська проблема тощо) в незалежній молодій Українській державі активно удосконалюється відповідно до норм міжнародного законодавства нормативно-правова база етнополітики, розбудовується мережа національно-культурних організацій, які впроваджують у практику політику полікультурного та поліетнічного українського суспільства. Полікультурність спрямована на етнокультурний ренесанс українства та національних меншин задля творення потужної української нації.

4.3.6. Етнополітичні процеси на Закарпатті

Закарпатська область України традиційно вважається поліетнічним регіоном із розмаїтою і водночас компактною етнічною строкатістю (українці, угорці, румуни, словаки, цигани, німці, євреї) та етнографічною мозаїчністю (гуцули, лемки, бойки, долиняни-русини). В умовах незалежної України етнічні групи краю активно відроджують етнічну самобутність, реабілітують власне етнічне «Я». Відбуваються ренесансні процеси через створення мережі національно-культурних товариств, видання періодичної преси, створення радіо- та телепередач рідною мовою для представників національних меншин краю, створення культурних центрів, активне функціонування національних та недільних шкіл. Тому Закарпаття можна розглядати як своєрідну модель побудови громадянського суспільства на базі консолідаційної демократії, яка залучає різноманітні етносоціальні сегменти суспільства.

Аналіз перепису населення 2001 року засвідчив збільшення (порівняно із 1989 роком) чисельності українців (80,5% населення краю), румунів (2,6%), циган (1,1%). Через еміграційні потоки зменшилась кількість угорців (12,1%), росіян (2,5%), словаків (0,5%), білорусів (0,1%), євреїв (0,04%). Прикметно, що ситуативно вигідною виявилась німецька етнонаціональна ідентичність. Кількість німців збільшилась і склала на момент перепису 3582 чол. (0,3%). Зауважимо, що в умовах значних еміграційних потоків німецького етнічного масиву області упродовж 90-х років ХХ ст. таку ситуацію можна пояснити тільки меркантильними інтересами більшості ідентифікованих осіб за німецькою етнічною категорією.

За підрахунками статистичних показників, мовна асиміляція спостерігається серед циган (мадяризація на 62,4%); німців, словаків, поляків, болгар, чехів (українізація): білорусів, євреїв, татар, вірмен (русифікація). Рідномовна ідентичність характерна для українців (99,2%), румунів (99,1%), угорців (97,1%), які представляють компактні ареали проживання. Новим етноідентифікаційним фактором є русини (10063 чол. із числа постійного населення краю), майже 60% з яких проживає у міських населених пунктах області. Така ситуація може викликати запитання у фахівців: чому сільські жителі не ідентифікують себе русинами, а українцями? Чи не зазнала місцева інтелігенція через свою опозиційність до центру агітаційного впливу русинських громадських організацій краю і т.д. Русинів державна влада

визначає як окрему етнографічну групу в середовищі української нації поряд із гуцулами (83 особи), бойками (25 чол.) та лемками (3 особи) краю.

Етнонаціональний склад населення Закарпатської області за результатами перепису 2001 р.

Національність	Кількість	Національність	Кількість	Національність	Кількість
Українці	1 010 127	Таджики	36	Калмики	5
Угорці	151 516	Чеченці	35	Англійці	4
Румуни	32 152	Удмурти	33	Буряти	4
Росіяни	30 993	Народи Індії та Пакистану	33	Якути	3
Цигани	14 004	Лезгини	30	Табасарани	3
Словаки	5 695	Осетини	27	Тати	3
Німці	3 582	Башкири	26	Хакаси	3
Білоруси	1 540	Комі	24	Алтайці	3
Євреї	565	Араби	23	Австрійці	3
Поляки	518	Ліви	22	Абазини	2
Молдовани	516	Гагаузи	21	Голландці	2
Вірмени	490	Хорвати	19	Кубинці	2
Чехи	320	Китайці	17	Ханти	2
Болгари	279	Киргизи	16	Даргинці	2
Татари	252	Карели	13	Черкеси	1
Азербайджанці	231	Ассирійці	12	Цахури	1
Грузини	190	Серби	9	Уйгури	1
Литовці	136	Удіни	9	Рутульці	1
Латиші	132	Фіни	9	Мансі	1
Чуваші	114	Французи	9	Кримські татари	1
Узбеки	70	Афганці	7	Кабардинці	1
Казахи	59	Комі-перм'яки	7	Інгуші	1
Греки	58	Кумики	6	Іспанці	1
Мордва	51	Адигейці	6	Євреї гірські	1
Італійці	47	Абхази	6	Дунгани	1
Марійці	41	Аварці	6	Вепси	1
Корейці	40	Американці	5	Албанці	1
Туркмени	37	Балкарці	5	Інші національності	7
Естонці	36	Турки	5	Національність не вказана	286

Етнополітичні процеси на Закарпатті упродовж останнього періоду українського державотворення пройшли складну та неоднозначну еволюцію. У часи трансформаційного періоду 1989—1991 рр. в області розгорнулась протидія та боротьба таборів національно-демократичної еліти та владної командно-адміністративної системи. Національно-демократичні сили пропагували серед широкого кола громадськості краю ідею згуртування задля досягнення незалежності України. Ця лінія найбільш чітко проявилась у активній діяльності обласних осередків Народного руху України за перебудову, УРП, екологічної організації «Зелений світ», товариства «Меморіал», патріотично налаштованого духовенства Української греко-католицької церкви, студентської молоді краю.

Тільки в 1990 р. в області відбулось понад 40 мітингів. Архівні документи ілюструють упереджені дії обласної влади з метою недопущення об'єднання української патріотичної сили. Про це зокрема свідчать документи обласної організації КПУ під назвами «Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України, членам ревізійної комісії обласної парторганізації. Про ставлення до ідеї створення «Народного руху України за перебудову (НРУ)», «Про план практичних дій відділів обкому партії у зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову» та ін.). Створення низки громадських організацій краю, насамперед крайової «Просвіти», масовий вихід із лав КПУ, центробіжні події в СРСР спричинились до краху радянської командно-адміністративної системи в області.

Епіцентром етнополітичних баталій на Закарпатті 1990—1992 рр. стала обласна Рада народних депутатів. Утворена в Раді група «Демократична платформа» активно вступала в дискусії з приводу автономії та самоврядності краю. Події кінця вересня та початку жовтня 1991 р. в м. Ужгороді мали виражений характер протистояння українських патріотичних та неокомуністичних автономістських таборів. Створені русинські організації (Товариство карпатських русинів, Товариство православних імені Кирила і Мефодія, Підкарпатська республіканська партія), Демократична ліга національностей та Асоціація нерадикальних демократів активно пропагували ідеологію окремішності закарпатців, перспективу самоврядності і т. п. Це спричинило згуртування національно-патріотичних сил в Українську Народну Раду Закарпаття (УНРЗ).

Підтримка частиною населення Закарпаття ідеї «самоврядної адміністративної території» на референдумі 1 грудня 1991 р. спричинила посилення домагання обласною владою ширших сфер політико-економічного впливу в рамках автономістських прагнень. Згодом це вилилось у вимогу вільної економічної зони, участі області в проекті Карпатського Євро регіону та ін. В умовах державної незалежності України тільки зважена державна етнополітика, патріотична позиція українських сил краю завадили реалізації партикулярних амбіцій владної неокомуністичної еліти.

Політичне русинство на Закарпатті, що проявляло активність до середини 90-х років, зазнало фіаско через радикалізацію діяльності русинських товариств, створення у 1993 році Тимчасового уряду Підкарпатської Русі під керівництвом І. Туряниці та «діяльність» Підкарпатської республіканської партії (В. Заяць). Воно засуджене міжнародними конгресами русинів. Діяльність русинських організацій краю, зокрема Товариства підкарпатських русинів, поступово відмежувалась від політичних гасел, спрямовуючи власну роботу в етнокультурну сферу та домагання з боку держави визнання русинів «самодостатньою етнічною спільнотою».

Закарпатська обласна рада народних депутатів, реагуючи на прохання та вимоги русинських громадських організацій та форумів, вже тричі (востаннє у вересні 2006 року) зверталася до центральних органів державної влади України із проханням внести до державного реєстру національність «русин». Це питання і надалі мусується в обласних та загальноукраїнських засобах масової інформації, не дістаючи свого логічного завершення через наукову та політичну некоректність визнання етнографічного або субетнічного статусу за окремих статус національності (самодостатньої етнічної спільноти).

Питання забезпечення прав національних меншин постійно в полі зору як центральних, так і місцевих органів влади. Координуючим центром, який реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин на Закарпатті, є *відділ у справах національностей Закарпатської облдержадміністрації* (начальник Юдіта Євчак), який спільно із представниками національно-культурних товариств зробив чимало в інтересах забезпечення їх прав, вирішення питань, які турбують національні меншини краю.

Цікавою є палітра *етнокультурного життя національних меншин області*. Зокрема, у краї функціонують (крім україномовних) 124 загальноосвітні школи, гімназії та ліцеї з мовами

навчання національних меншин, у тому числі 71 з угорською, 12 — румунською, 3 — російською, 1 — словацькою та 41 — з двома, трьома національними мовами навчання, а також 2 гімназії та 2 ліцеї — з угорською, 1 ліцей — румунською мовою навчання. Діють також 5 ліцеїв з угорською мовою навчання приватної форми власності. Для малочисельних меншин відкрито вже 17 недільних шкіл з ромською, єврейською, польською, русинською мовами навчання.

Підготовка відповідних кадрів здійснюється на філологічному факультеті Ужгородського національного університету, де функціонують угорське, російське, румунське та словацьке відділення. У 2005 році на базі історичного факультету УжНУ відкрита кафедра угорської історії та європейської інтеграції. Випускникам національних шкіл надана можливість скласти вступні іспити у вищі навчальні заклади області рідною мовою. З 1988 року при Ужгородському національному університеті працює Центр гунгарології, а з 1996 року — Закарпатський угорськомовний педінститут у м. Берегові.

Значно збільшено інформаційний простір для висвітлення життя національних меншин краю. На мовах національних меншин виходить 26 видань, у тому числі 13 видань угорською мовою, 4 видання — російською. Ряд національно-культурних товариств має свої періодичні видання. Зокрема виходять: на ромській, українській та угорській мовах газета «Романі Яг», яка переросла у всеукраїнське видання, газета товариства «Матіца словенска» на Закарпатті «Підкарпатський словак», тижневик Демократичної спілки угорців України «Хроніка угорців України», румунської спілки «Дачія» газета «Апша» та інші.

На Закарпатті діє 55 *національно-культурних товариств* з обласним статусом. Серед них виділяються шістнадцять організацій циганської етнічної групи («Рома», «Романі Яг», «Амаро Дром», «Ром Сом», «Лаутарі», «Унг-ромен» та ін.). Дванадцять організацій угорської спільноти (Товариство угорської культури Закарпаття, Товариства угорськомовної інтелігенції, науковців, бібліотекарів, журналістів, працівників охорони здоров'я, молодих науковців, скаутів та ін.) концентрують навколо себе палітру соціально-економічного та культурного життя найбільш чисельної меншини Закарпаття. По чотири організації мають представники румунської (Товариства ім. Дж. Кошбука, Іона Мігалі де Апша, «Дачія», «М.Емінеску») та словацької національної меншини («Матіца словенска» на Закарпатті, Товариство ім. Л.Штура, Товариство словацької інтелігенції, організація словацьких жінок «Довіра»).

По два товариства мають представники російської («Русский дом» і «Руський рух України»), німецької («Відродження» та «Німці Закарпаття») та єврейської спільноти краю (культурно-освітнє товариство та організація угорськомовних євреїв Закарпаття). По одному товариству мають поляки, вірмени («Арарат»), білоруси («Сябри») та греки («Еллада»). Дев'ять товариств мають лідери русинського етнокультурного руху в краї («Общество Подкарпатських Русинів», «Общество Карпатських Русинів», «Русинське науково-освітнє товариство», науково-культурологічне товариство ім. О.Духновича та ін.). Для координації їхньої діяльності у 1999 році вперше в Україні створено Центр культур національних меншин Закарпаття, де щороку проводиться понад 150 культурно-мистецьких заходів, конференцій, зборів. При Центрі діє координаційна рада з числа голів національно-культурних товариств, працівників органів державної влади та представників творчої інтелігенції краю.

Відповідно до чинного законодавства України *представництво національних меншин* в органах державної влади та місцевого самоврядування спрямовується у напрямку до пропорційної кількості етнічних груп в етнонаціональній структурі Закарпаття. Так, серед депутатів обласної, районних та міських рад 147 угорців (12,8%) 15 румун (1,3%), 10 росіян (0,9%), 3 роми (0,3%), 3 словаки (0,3%), 2 німці (0,2%), 1 русин (0,1%).

Лідери національно-культурних товариств беруть активну участь у *виборчому процесі*. У 1994 р. від Берегівського виборчого округу обирали народним депутатом України угорця Михайла Товта. На парламентських виборах 1998 р. ЦВК України були окреслені нові контури виборчого округу № 72 з центром у м. Берегово. На виборах переміг лідер Товариства угорської культури Закарпаття Міклош Ковач. А вже у 2002 році за підтримки потужного ресурсу СДПУ(о) та Форуму угорських організацій — голова Берегівської райдержадміністрації Іштван Гайдош. Зі зміною виборчого законодавства України угорці краю в кінці 2004 — на початку 2005 року перерієнтувалися на створення політичних партій — партії угорців України («КМКС») на чолі з М.Ковачем та Демократичної партії угорців України на чолі з І. Гайдошем. Наразі вони представлені у Закарпатській обласній раді народних депутатів і входять до коаліційної більшості.

Отже, поряд із утвердженням національної української ідеї на Закарпатті протягом періоду незалежності фактично побудована модель громадянського суспільства через вагому презентацію національно-культурних організацій меншин. Створення рідномовної системи освіти, численних культурно-мистецьких установ сприяло формуванню позитивного іміджу Закарпаття, де проходили численні фестивалі, конкурси, зустрічі єднання тощо. Ці показники високо оцінено й на міжнародному рівні.

4.4. Політичні еліти та політичне лідерство

4.4.1. Сутність, типологія і функції політичної еліти

Інтерес до феноменів політичної еліти і політичного лідерства та первісні спроби їх тлумачення сягають глибокої давнини. Систематичне осмислення, найвищий рівень обґрунтування та практичне застосування теоретичних узагальнень щодо них припадають на ХХ ст. Висновки вчених-політологів, а також суспільно-політична практика виникнення й функціонування політичних еліт і політичного лідерства засвідчують, що вони — реальність нинішнього і, вірогідно, наступних етапів розвитку людської цивілізації.

Починаючи з ХІІ ст., термін “еліта” використовували для позначення товарів вищої якості, а згодом — у сфері суспільного життя для вирізнення груп “кращих” людей — вищої знаті, духовенства, військових.

Політична еліта (франц. elite — краще, відібране, вибране) — самостійна, вища, відносно привілейована група людей, наділена особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

Найпоширенішими підходами до пояснення феномену політичних еліт у політології є ціннісний і функціональний.

1. *Ціннісний підхід*, започаткований В. Парето, пояснює існування еліти наявністю у належних до неї осіб особливо цінних для суспільства інтелектуальних, психологічних, моральних, організаторських та інших рис, які забезпечують їм переважання над іншими людьми.

2. *Функціональний або організаційний підхід* започаткували Г. Моска і Р. Міхельс. Він пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують. Закон поділу праці вимагає професійного заняття управлінською працею як необхідної умови її ефективності.

Існує багато підходів до обґрунтування необхідності існування еліт. Наведемо найпоширеніші з них.

Біологічний підхід. Представники його вмотивовують необхідність поділу суспільства на сліту і масу, спираючись на твердження, що відмінність між ними є генетичною: люди, які належать до еліти, володіють ціннішим, вищим біологічним, а відповідно — фізичним і розумовим потенціалами. На такі аргументи спирався, зокрема, фашизм.

Психологічний підхід. Згідно з ним еліта і маса наділені особливими, лише їм властивими психологічними якостями. Серед психологічних тлумачень еліт поширеною є концепція З. Фрейда, який вважав, що диференціація суспільства на еліту і масу виникла з родового авторитету. Людській масі та окремій людині властива потреба в авторитетові як втілення батьківської опіки, якої зазнала в дитинстві. У дорослої людини це існує у сфері підсвідомого та виявляється в потребі підкорятися встановленим владою нормам і правилам. Зовнішні протиріччя — це вияв внутрішніх. І в кожній людині, за Фрейдом, є два начала — бажання життя (ерос) та бажання смерті (танатос). В еліті переважає перше, а в масі — друге. Масу Фрейд розглядав як вияв агресії, тому насилля, що чинить еліта, є благом для маси.

Функціонально-технократичний підхід. Його представники пояснюють існування еліти як функції соціальних відносин, забезпечення потреб суспільства в управлінні. Цей принцип знайшов відображення в працях Дж. Бернхема, А. Фріша та ін. Вони вважають, що формування еліти залежить від функцій, які в певну епоху відіграють у суспільстві головну роль. Дж. Бернхем у книзі “Менеджерська революція” стверджує, що капіталістичну систему заступить менеджеризм, тобто еліта керівників — директори, керівники великих компаній. Влада — це доступ до знань та інформації.

Усі названі концепції сходяться в тому, що управління не може реалізовуватися всім суспільством, а має, хоча б із технічних причин, здійснюватися кваліфікованою елітою. Головним знаряддям, з допомогою якого еліта досягає своєї мети, є держава, у якій основні посади обіймають представники еліти.

Еліта внутрішньо диференційована і має складну структуру, яку складають різні типи й види еліт, що дає право говорити про неї у множині. Виокремлення елементів структури політичної еліти, її поділ на типи й види можуть здійснюватися за різними ознаками. Найбільш загальними з них є місце в політичній системі та обсяг владних повноважень.

За місцем у політичній системі еліта поділяється на правлячу і неправлячу (контреліту).

До правлячої еліти належать усі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством, а до контреліти — особи, які наділені характерними для еліти якостями, але внаслідок свого соціального статусу чи різних перешкод не мають доступу до управління. Контрелітою може виступати політична опозиція, що прагне послабити владу правлячої еліти і взяти на себе частину її повноважень.

За часом і засобами утвердження панування політичні еліти поділяються на традиційні і сучасні.

1. *Влада традиційних еліт* спирається на традиційні цінності: звичаї, традиції, знатність походження, власність на землю, військову доблесть, релігійні заслуги тощо. Відповідно до цих цінностей виокремлюються такі складові політичної еліти, як родова знать, земельна аристократія, воєнна еліта, релігійні ієрархи і т. п.

2. *Влада сучасних еліт* базується на сучасних цінностях, до яких належать, зокрема, промисловий (особливо фінансовий) капітал, освіченість, професійні досягнення та ін. Відповідно, до сучасних еліт належать підприємці, освічені політичні лідери, представники науково-технічної інтелігенції, мистецтва тощо, але не всі, а лише ті, хто безпосередньо чи опосередковано займає владні позиції або має можливість істотно впливати на прийняття політичних рішень.

За обсягом владних повноважень еліти поділяються на вищі, середні і адміністративні.

1. *Вища еліта* належать ті, хто приймає найбільш значущі для всього суспільства політичні рішення. Це провідні політичні керівники — глава держави, голова парламенту, прем'єр-міністр, голова Верховного суду, а також ті, хто обіймає високі пости в законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади (безпосереднє оточення глави держави, голови парламенту, прем'єр-міністра, керівники центральних органів виконавчої влади, провідних політичних партій, політичних фракцій у парламенті). У кількісному відношенні вища еліта складає в країні 100-200 осіб. Опосередкованим показником належності до неї є відомість. Це особи, котрі відомі як ті, хто приймає рішення.

2. *Середня політична еліта* формується з великої кількості виборних посадових осіб. Це члени парламенту, губернатори, мери великих міст, лідери різних політичних партій і провідних груп інтересів тощо. В її середовищі є своя досить значна диференціація. Об'єднує представників середньої політичної еліти те, що вони є виборними, а не призначуваними особами.

3. *Адміністративну еліту* складає вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах, комітетах та інших органах державного управління. На посади вони не обираються, а призначаються.

За способом формування еліти поділяються на *закриті* й *відкриті* (система гільдій і антрепренерська системи). Розрізняються вони залежно від того, хто, як і з кого здійснює відбір, якими є порядок і критерії відбору, наскільки широке коло селекторату, тобто тих, хто відбирає, та якими мотивами керуються під час відбору.

Формування еліти *системою гільдій* (від нім. корпорація, об'єднання) характеризується закритістю, відбором претендентів на більш високі посади головним чином із нижчих прошарків самої еліти, поступовим і повільним просуванням по службі. Відбір здійснюється на основі численних формальних вимог невеликим і відносно закритим колом селекторату, до якого входять, як правило, лише члени вищого керівного органу чи навіть один перший керівник. Окрім формальних вимог, таких, як освіта, вік, стаж роботи тощо, особлива увага при призначенні на посаду звертається на партійність та особисту відданість вищому керівництву. Головним засобом відбору до еліти в системі гільдій є призначення.

Антрепренерська система (від франц. підприємець) відбору еліт характеризується відкритістю, широкими можливостями для представників будь-яких суспільних груп претендувати на керівні посади. Відбір здійснюється на конкурентній основі за невеликої кількості формальних вимог широким колом селекторату, яким можуть виступати всі виборці країни. Першочергове значення у відборі відіграють особистісні якості кандидата, особливо його індивідуальна активність, уміння знайти підтримку широкою аудиторії, захопити її цікавими ідеями, пропозиціями і програмами. Головним засобом відбору до еліти в антрепренерській системі є вибори.

Обидві системи відбору еліт у чистому вигляді трапляються досить рідко. У цілому система гільдій переважає в авторитарних і тоталітарних політичних режимах, а антрепренерська система — в демократичних державах, причому кожна з них має свої переваги й недоліки.

Залежно від масштабів діяльності політичні еліти поділяються на загальнонаціональну та регіональні. Регіональні політичні еліти відіграють особливо важливу роль у федеративних державах, де організація влади в суб'єктах федерації, як правило, повторює організацію влади в державі в цілому. В унітарних державах до регіональних політичних еліт належать керівний склад органів державного управління вищих адміністративно-територіальних одиниць, депутати органів місцевого самоврядування цих одиниць. Окремі еліти формуються в автономних утвореннях.

За змістом діяльності і функцій політична еліта поділяється на партійну, військову, адміністративну та ідеологічну.

Функції політичної еліти переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути. Головними функціями політичної системи є політичне цілепокладання, владно-політична інтеграція суспільства і регулювання режиму соціально-політичної діяльності, і саме ці функції виконує політична еліта на персоналізованому рівні.

Функція політичного цілепокладання полягає в розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Ця функція повною мірою може бути реалізованою лише на вищому рівні політичної еліти.

Сутність *інтегративної* функції полягає в забезпеченні цілісності і єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної систем, уникненні соціально-політичних конфліктів, знаходженні оптимальних варіантів їх розв'язання в разі виникнення.

Регулятивна функція полягає у прийнятті політичних рішень, спрямованих на регулювання суспільних відносин, розв'язання назрілих суспільних проблем і завдань, здійсненні розподілу і перерозподілу матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів.

Через політичну еліту реалізується також вираження і представництво в політичній системі суспільства соціальних інтересів. Еліта виступає теж тією ланкою, яка не тільки забезпечує горизонтальні зв'язки в суспільстві, а й здійснює вертикальну комунікацію між владою і масами, тобто реалізує комунікативну функцію.

4.4.2. Теорії еліт в політичній науці

Серед багатьох різних, часто протилежних за теоретичним змістом інтерпретацій сутності і ролі політичних еліт можна виділити дві основні групи концепцій. Одну групу становлять теорії еліти Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса, які належать до так званої макіавеллістської школи, другу — засновані на ціннісному підході концепції демократичного елітизму, або елітарної демократії (Й. Шумпетер, Дж. Сарторі, Г. Лассвел, Н. Боббіо, К. Манхейм).

1. Макіавеллістська школа склалася наприкінці XIX — на початку XX ст. як критична переоцінка досвіду представницького правління й ліберально-демократичних цінностей. Її представниками були італійські соціологи Гаetano Моска (1858—1941) і Вільфредо Парето (1848—1923), а також німецький соціолог Роберт Міхельс (1876—1936).

Г. Моска виклав свої погляди у праці «Основи політичної науки» (1896), яка була перекладена англійською мовою й видана під назвою «Пануючий клас» (1939). Головна ідея цієї праці полягає в тому, що в усіх суспільствах існують два класи: клас, який управляє, і клас, яким управляють.

Перший клас завжди становить незначну меншість суспільства. Він здійснює всі політичні функції, монополізує владу й користується притаманними їй привілеями, тоді як другий клас, значно численніший, управляється й регулюється першим.

Г. Моска виокремив дві тенденції у розвитку політичного класу, який пізніше назвав аристократичною і демократичною. Перша проявляється у прагненні політичного класу стати спадковим якщо не юридично, то фактично — шляхом відтворення на власній основі, а друга — в оновленні складу політичного класу за рахунок найбільш здібних до управління, активних представників нижчих верств суспільства.

В. Парето свої погляди виклав у праці «Трактат із загальної соціології» (1916). Він визначав еліту як групу, до якої належать найпродуктивніші та найздібніші в різних сферах діяльності особи, які здобули «найвищий індекс» у своїй діяльності. Виокремлення еліти — вихідний пункт теорії Парето. Сукупність осіб, кожна з яких дістала у своїй сфері найвищу оцінку, Парето й називав елітою. Наприклад, талановитий юрист матиме 10 балів, пересічний — 6, недбалний — 0. Саме так він розглядав принцип визначення й формування еліти, виводячи необхідність її існування з нерівності індивідуальних можливостей людини: заможні, талановиті, обдаровані є елітою суспільства. Для пояснення соціальної динаміки він сформулював «закон циркуляції еліт», згідно з якою еліти виникають із нижчих верств суспільства, в процесі боротьби піднімаються у вищі, там розширюють свій вплив, досягають розквіту, аж потім перероджуються і, зрештою, зникають. Цей кругообіг і є універсальним законом історії. Якості, необхідні для здобуття і утримання влади, змінюються протягом історичного розвитку згідно з конкретною ситуацією. Парето вирізняв два головні типи еліти: «леви», для яких характерний консерватизм, і «лисиці» — майстри політичних комбінацій. За стабільної політичної системи домінують «леви», у нестабільній ситуації — «лисиці».

Роберт Міхельс причини елітарності вбачав у організаційній структурі суспільства. У праці «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911) він доводив, що суспільство не може функціонувати без великих організацій, а керівництво такими організаціями не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики в цілому. Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну підготовку, формує програми, готує вибори і управляє фінансами тощо.

Ця меншість поступово виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклуючись передусім про збереження свого привілейованого становища. Так з необхідністю «залізного закону олігархічних тенденцій» в організаціях і суспільстві в цілому виокремлюється керівна меншість — еліта. Будь-яким, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна елітарна група. Демократія як безпосередня влада має неможливу суто технічно й недоцільна з огляду на некомпетентність мас і їх байдуже ставлення до політики.

Р. Міхельс заперечував «закон циркуляції еліт», вважаючи, що еліта виступає як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтерес — збереження свого панівного становища. Хоча між представниками еліти й точиться неперервна боротьба, для мас вона є прихованою. А тому потрібно говорити не про поділ еліти на правлячу й неправлячу, а про поділ суспільства на еліту як панівну привілейовану касту і маси як «демократичну декорацію».

2. Друга школа, заснована на ціннісному підході, яка склалася у США, представлена теоріями конкуруючих еліт Йозефа Шумпетера і вертикальної демократії Джованні Сарторі.

Йозеф Шумпетер виходив з того, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива й недоцільна. Він вважав, що демократія — «якщо такий інституційний устрій прийняття політичних рішень, за якого індивіди набувають владу вирішувати шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців». Суть демократії полягає в здобутті влади елітами шляхом конкуренції. Правляча еліта необхідна для будь-якого суспільства, у тому числі й для демократичного, характерна риса якого — конкуренція еліт за позиції при владі, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу.

На думку Джованні Сарторі, демократія має горизонтальний і вертикальний виміри. У горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності і означає правління народу. У вертикальному вимірі демократія визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи й означає владу множинних конкуруючих меншин, або поліархію.

Автори концепції множинності (плюралізму) еліт заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і відносно згуртованої групи й доводять наявність багатьох еліт: політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної та ін. Вплив кожної з них обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати в усіх сферах суспільного життя. Множинність еліт визначається суспільним поділом праці та багатоманітністю соціальної структури суспільства. Кожна з багатьох базисних соціальних груп — етнічних, демографічних, професійних, регіональних та інших — формує свою власну еліту, яка відображає її інтереси, захищає її цінності і активно впливає на розвиток групи.

Серед українських мислителів, які порушували питання еліт, привертає увагу теорія “національної аристократії” *В'ячеслава Казимировича Липинського* (1882 — 1931). Він обґрунтовував існування еліти відповідно до потреб національного відродження, вважав, що ні етнографічна маса людей, ні окрема територія та мова не створять нації автоматично. Щоб сформувалася нація, потрібна активна група людей, здатна лідирувати в розвитку та пропагуванні сутнісних для нації політичних, державних, культурних цінностей. Ця група і є носієм національної ідеї, яку В. Липинський називав “національною аристократією”, як і Аристотель, вважаючи аристократією групу найкращих людей у певний історичний період. Найкращі вони тому, що організовують, структурують, ведуть націю до певної мети, є носіями єдиної ідеї. Для цього національна аристократія повинна мати матеріальну силу та моральний авторитет. Важливим елементом цієї концепції є висновок про те, що чим розвинутіше і складніше матеріальне життя певної нації, тим складніші проблеми повинна розв'язувати національна аристократія.

У концепції іншого вітчизняного мислителя *Дмитра Івановича Донцова* (1883 — 1973) наголошується, що націю очолює каста кращих людей — провідна верства. Будь-яке суспільство має ієрархічну будову, тобто поділене на вищі й нижчі касты. Цей поділ має не соціальний, а “людський” характер, тобто люди поділяються на касты залежно від природних здібностей. Людське суспільство аристократичне. У суспільному житті провідна каста виконує роль формотворця, тобто саме вона визначає місце та функції частин в інтересах цілісності суспільного організму і несе відповідальність за цю цілісність. Саме вища каста своїми ідеями і духом тримає суспільність (націю), дає їй силу, надихає, охороняє від агресії і розкладу через соцістичні відцентрові тенденції, що призводять до знищення форми і обернення нації на натовп, “аморфну масу”. Цієї мети (єдності) провідна верства досягає, керуючись не інтересами окремих частин, а інтересами охорони цілісності всієї спільноти. Провідна верства творить державу й за неї відповідає.

4.4.3. Сутність і теорії політичного лідерства

Проблема політичного лідерства має давню історію. За античності лідером вважали особу, здатну творити історію. Певні історичні умови вимагали свого лідера, вождя, і завжди з'являлися теорії, які відображали чи рекомендували тип, образ та завдання відповідного лідера.

В епоху Відродження за небувалого злету мистецтва та науки виникла теорія *Н. Макіавеллі* (1469 — 1527), згідно з якою люди є різними, але звички мають однакові, в масі своїй більше схиляються до поганого, ніж до доброго. Головне є те, що в основі людської природи — інтерес або жадоба влади й наживи. Макіавеллі вважав, що в політиці володареві слід удаватися до великих, віртуозних шахрайств, зрад, які, як він гадав, вимагають мужності, особистого впливу та авторитету.

Теорію лідера-надлюдини розвинув німецький філософ *Фрідріх Ніцше* (1844—1900). Лідер, за його концепцією, — вищий біологічний тип людини, що ігнорує встановлені мораль, культуру, політичні цінності. Своїх сучасників Ніцше вважав утраченим поколінням. Його герої — це герої майбутнього. Людина мусить побороти в собі все, що сприяє спокою та ліношам. Слід позбутися повсякденності, бути вищим за неї, щоб стати особою, здатною володіти і керувати.

Французький соціолог *Габріель Тард* (1843—1904) вважав, що лідер є рушієм суспільного процесу, силою, що спонукає та певною мірою скеровує розвиток людської історії. На його думку, більшість населення не здатна до творчості, розуміння сутності історичного, політичного, соціального розвитку, і тому цю роль виконує лідер.

Своєрідне тлумачення лідерства дав німецький мислитель *К. Маркс* (1818 — 1883), визначаючи лідера як особу, котрій властиві уміння, знання, авторитет, організаторський талант і яка є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

У політичній науці існує багато інших теорій, концепцій і трактувань політичного лідерства.

Теорія рис лідерства. За цією теорією лідер повинен володіти певними рисами. Він має глибше та масштабніше мислити, вміти швидко знаходити вихід із певних ситуацій тощо. Якісна перевага — це продуктивність ідей. Людина мусить оволодіти вмінням уникати, а в разі необхідності розв'язувати конфлікти; мати “підхід” до людей, до їх проблем і питань, що потребують вирішення. Лідера характеризують високий рівень інтелекту, нестандартне мислення. Усе це має створити нову якість, що забезпечує лідерові здатність уміло вирішувати весь комплекс проблем, беручи до уваги не лише поточну ситуацію, а й можливі наслідки своїх дій у майбутньому. Нову ідею лідер повинен або вдосконалити, або відкинути.

Ситуаційна концепція. Лідер діє в межах певної ситуації, він необхідний як рушій, що розв'язує актуальну для певного періоду проблему.

Теорія послідовників. Політичне лідерство розглядається як особливі відносини між лідером і підлеглими або тими, хто його обрав чи на нього впливає. Ці відносини можуть бути односторонніми (коли впливає лідер), що залежить від рівня концентрації влади в лідера та рівня його політичної ваги, а також особистих якостей; двосторонніми, коли на лідера впливають його послідовники, а не тільки лідер впливає на них.

Психологічні концепції лідерства. Вони ґрунтуються на вченні З. Фрейда. Згідно з ним в основі лідерства — певне “лібідо”, здебільшого підсвідоме почуття сексуального характеру. Воно виявляється в бажанні перебороти певні комплекси й табу, досягти більшого. Лідерові необхідно підтримувати врівноважені стосунки з масою, бути здатним стримувати її агресивні настрої.

У політологічному аспекті лідерство визначають:

- ✓ як вплив на інших людей;
- ✓ як управлінський статус, тобто позиція, пов'язана з прийняттям управлінських рішень;
- ✓ як зразок поведінки та організації певної групи осіб і здатність реалізувати їхні вимоги в державних структурах;
- ✓ як бізнес, підприємництво в межах політичного ринку.

Політичне лідерство — це суспільно-політичний інститут (процес), за якого одна, а іноді й декілька осіб беруть на себе роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, політичної партії, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому.

Політичний лідер — авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їх діяльності для досягнення спільних політичних цілей. Політичний лідер трактується в політології як керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, певної громади тощо; як популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення спільної мети.

Існує кілька підходів до пояснення природи політичного лідерства:

1. *структурно-функціональний підхід* розглядає лідерство як управлінський статус, тобто становище в суспільстві, пов'язане з прийняттям владних рішень, організацією колективних дій;

2. *теорія політичного менеджменту і маркетингу* розглядає лідерство як своєрідне підприємництво, здійснюване на політичному ринку, коли лідер в обмін на керівну посаду пропонує виборцям специфічний товар — програму, способи вирішення тих чи інших суспільних проблем, конкуруючи з іншими претендентами на лідерство.

4.4.4. Класифікація та функції політичного лідерства

У сучасних політологічних концепціях функціонують різні критерії класифікації політичного лідерства. Класичною є *типологія політичного лідерства М. Вебера*, який виокремлює три типи політичного лідерства — традиційне, харизматичне й раціонально-легальне.

Традиційне лідерство ґрунтується на авторитеті звичаїв. Лідер цього типу здобуває і здійснює владу не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Традиційне лідерство характерне для доіндустріального, тобто рабовласницького і феодального, суспільства. Влада традиційних лідерів — це насамперед влада аристократичної знаті.

Харизматичне лідерство ґрунтується на вірі в незвичайні якості і здібності лідера, його винятковість. Грецьке слово «харизма» означає «милість», «благодать», «божий дар». У період утвердження християнства ним характеризували проповідників, котрим приписували дар безпосереднього спілкування з Богом поза офіційними релігійними інституціями. У політичній практиці під харизмою розуміють такі риси індивіда, які оточення сприймає як незвичайні, невластиві іншим, а тому визнає його за правителя.

Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, як правило, в кризові періоди. Спонукальним мотивом до передання влади харизматичному лідерові є усвідомлення широкими масами, а також значною частиною правлячої еліти нездатності наявних у країні представницьких інститутів вивести країну з кризи, консолідувати суспільство навколо тієї чи іншої цілі суспільного розвитку. Це викликає потребу в різкому посиленні впливу виконавчої влади і пошуку політичного лідера як месії, здатного вивести країну з глибокої й затяжної кризи.

Рационально-легальне лідерство базується на переконанні в законності й раціональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу. Ці органи і їх керівники — політичні лідери — обираються через демократичні процедури, їм надаються повноваження, за зловживання якими вони несуть відповідальність перед виборцями.

Залежно від змістового смислу стилю політичної діяльності виділяють наступні типи політичного лідерства:

1. *цезаристський* — зосередження усієї повноти влади в руках лідера (як це було за правління Юлія Цезаря);
2. *плутократичний* — ґрунтується на багатстві і представляє інтереси найзаможніших суспільних верств;
3. *популістський*, який ґрунтується на популізмі, тобто на діяльності, спрямованій на досягнення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел;
4. *професійний*, де лідер-професіонал постіндустріального суспільства органічно поєднує в собі високий інтелект, вольове устремління, розвинену здатність генерувати оригінальні свої і сприймати чужі ідеї, високу моральність.

Залежно від характеру лідера, властивостей його оточення та виборців, зв'язку між лідером, його оточенням та виборцями і ситуації, за якої здійснюється лідерство, американський політичний психолог М. Дж. Херманн виокремлює чотири образи лідерства:

1. «прапорносець» (або великої людини);
2. «служителя»;
3. «торговця»;
4. «пожежника».

Лідерів-«прапорносеців» вирізняє власне бачення дійсності. У них є ідея, заради здійснення якої вони нерідко прагнуть змінити політичну систему. Такий лідер визначає характер того, що відбувається, його темп, формує політичну проблематику.

Образ «служителя» засвоює політик, який прагне виступати в ролі виразника інтересів своїх прихильників. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять і чого потребують їхні виборці.

Для лідера — «торговця» важливою є здатність переконати. Завдяки їй виборці «купають» його плани або ідеї, залучаються до їх здійснення. Особливого значення при цьому набувають здібності самого лідера і та стратегія, до якої він вдається, щоб домогтися підтримки своєї політики та її здійснення.

Лідери — «пожежники» «гасять пожежу», тобто реагують на ті проблеми, які виникають у суспільстві. Подібні лідери відгукуються на ситуативні події і проблеми, їх дії визначають вимоги моменту.

Залежно від ставлення до існуючих суспільних порядків лідерів можна поділити на консерваторів, реформаторів і революціонерів.

За видами розрізняють формальне і неформальне лідерство.

За масштабами лідерство може виявлятися на рівні групи, організації, соціальної спільності, населеного пункту, адміністративно-територіальної одиниці, регіону, країни в цілому.

Серед функцій політичного лідерства варто виділити:

1. Вираження інтересів людей. Це може бути як відносно невелика група людей, так і соціальна спільність — класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна, а також виборці певного округу чи країни в цілому. За будь-яких масштабів лідерства люди мають вбачати у лідері виразника власних інтересів, інакше та чи інша особа лідером не стане.

2. Новаторська функція визначає: щоб стати лідером, обійняти певну керівну посаду, претендент на лідерство має запропонувати щось нове порівняно з попереднім керівником. Політичний лідер свідомо вносить нові, конструктивні ідеї соціального устрою.

3. Інтегративна функція політичного лідерства полягає в тому, що на основі запропонованої лідером програми відбувається інтеграція дій. В ідеалі програма лідера має передбачати задоволення інтересів і потреб кожної групи населення тієї чи іншої території. Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності і стабільності суспільства, громадянського миру і злагоди. Підтримка соціальної цілісності суспільства неможлива без цілеспрямованих зусиль щодо згуртування всіх соціальних спільностей.

4. Організаторська, або прагматична, функція лідерства полягає у втіленні цілей і завдань, які стоять перед суспільством і відображені у програмі лідера, в конкретні дії.

5. Комунікативна функція лідерства полягає в забезпеченні лідерами зв'язку як між масами й політичними інститутами, так і між іншими політичними інститутами, у тому числі між очолюваними вищими органами держави — парламентом, урядом, главою держави, вищими судами. Завдяки лідерам відбувається координація та узгодження дій усіх суб'єктів політики.

Розділ 5.

СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

5.1. Зовнішня політика держав. Міжнародне право

5.2. Геополітика

5.1. Зовнішня політика держав. Міжнародне право

5.1.1. Міжнародні відносини як цілісна система

Існує дуже багато визначень поняття “міжнародні відносини”, однак найбільш популярним є сприйняття міжнародних відносин як системної сукупності політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, правових, військових та гуманітарних зв'язків та відносин між основними суб'єктами світового співтовариства, до яких належать народи, держави, суспільні та громадські сили, рухи і організації.

Як відмічає польський дослідник *Юзеф Кукулка*, складність визначення та дослідження міжнародних відносин пояснюється такими чинниками:

- 1) сфера міжнародних відносин охоплює надзвичайно широкий перелік явищ і процесів, який важко проаналізувати за допомогою наукового апарату однієї науки;
- 2) міжнародні відносини позбавлені єдиного центру влади та управління;
- 3) у дослідника міжнародних відносин немає доступу до всієї інформації, оскільки частина даних оберігається дипломатичною тайною і застереженнями безпеки;
- 4) у міжнародних відносинах дуже важко прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки поведінки держав на міжнародній арені.
- 5) у поведінці учасників міжнародних акцій велику роль відіграють випадковість і одночасність багатьох взаємодіючих чинників.

Водночас є можливим виділити два основні теоретичні підходи до розуміння сутності, а отже, перспектив дослідження міжнародних відносин.

Перший має назву «*політичний реалізм*», його засновником є американський вчений Ганс Морґентау (праця “Політика між націями” (1948)).

Відповідно до реалістів, міжнародні відносини є зіткненням, суперництвом національних інтересів держав. Інші суб'єкти не можуть вважатися учасниками міжнародних

відносин, оскільки не володіють суверенітетом, а отже, не мають повноважень представляти інтереси населення за межами національних кордонів. Міжнародні відносини перебувають у стані анархії, який не можна подолати, оскільки національні держави не підпорядковуються жодному джерелу влади.

Іншим класичним підходом до визначення сутності міжнародних відносин є *політичний ідеалізм*, систематизаторами якого прийнято вважати відомого німецького філософа Імануїла Канта та президента США і, водночас, вченого-політолога та конституціоналіста Вудро Вільсона.

Ідеалісти, на противагу реалістам, вважають, що коло учасників міжнародних відносин є ширшим — за рахунок виникнення міжнародних організацій. Саме ці структури сприяють подоланню стану анархії та ворожнечі у міжнародних відносинах, досягненню ідеалу мирного гармонійного співжиття — так званого «світового порядку».

Якщо реалісти стверджували, що основними принципами міжнародних відносин є пріоритет національних інтересів та сила, то ідеалісти вважають, що ця сфера суспільного життя може бути впорядкована за допомогою права (міжнародного права) та моралі (однакових етичних уявлень різних народів про добро і зло у відносинах).

Зауважимо, що «батько» політичного реалізму Морґентау пояснював сутність сили як здатність заперечувати національні інтереси інших держав. Сила є сукупністю усіх можливостей, які має політичний суб'єкт, для задоволення своїх інтересів.

В середині ХХ століття набуває популярності системний підхід до аналізу міжнародних відносин. Американські вчені Кеннет Волц, Джордж Розенау вважали, що розуміти сенс міжнародних відносин можна лише як системної, взаємопов'язаної загальної діяльності різноманітних учасників, які взаємодіють за межами національних кордонів: держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій (ТНК), громадсько-політичних рухів, неурядових організацій, соціальних груп, окремих громадян. Водночас в рамках єдиної системи міжнародних відносин, на думку американського вченого *Мортона Каплана*, є можливим виділити основні підсистеми:

- 1) міждержавних міжнародних відносин;
- 2) наднаціональних міжнародних відносин, учасниками якої є міжнародні організації.

ТІК.

Як стверджує російський дослідник М. Косолапов, міжнародні відносини виникли у часи стародавнього світу, коли великим вважалось населення території в декілька тисяч чоловік, народи мали можливість вступати в безпосередній контакт один з одним: під час міграції, масових втеч від стихійних бід, після територіального розподілу між державами. Саме тоді виникає явище власне «між-народних» відносин, які суттєво різнилися від стосунків, які склалися всередині етнічного об'єднання.

Із виникненням держав міжнародні відносини поділяються на:

- 1) формальні (учасниками яких власне і стають держави);
- 2) неформальні (учасниками яких стають різні соціальні спільноти, недержавні інститути, економічні утворення, особи).

Якщо до середини ХХ століття основними учасниками міжнародних відносин вважалися держави як такі, що володіють суверенітетом, то упродовж наступних десятиліть — з розвитком процесів інтернаціоналізації і глобалізації — все більшу роль відіграють інші *учасники*:

- 1) транснаціональні корпорації;
- 2) міжнародні організації;
- 3) етнічні групи;
- 4) соціальні спільноти;
- 5) громадсько-політичні рухи;
- 6) окремі особи.

Учасники міжнародних відносин формують різні *типи відносин*, які за ознакою предмету можна поділити на:

- 1) дипломатичні;
- 2) військово-політичні;
- 3) економічні;
- 4) гуманітарні;
- 5) ідеологічні;

- 6) правові;
- 7) екологічні та інші.

Водночас ми можемо виділити декілька *географічних рівнів міжнародних відносин*, а саме:

- 1) локальний;
- 2) субрегіональний;
- 3) регіональний;
- 4) глобальний або власне рівень системи міжнародних відносин.

Центральною категорією теорії міжнародних відносин є поняття “світова політика” або “світовий політичний процес”, під якими розуміється сукупна діяльність народів, держав та їх інститутів, соціальних спільнот та їхніх організацій та рухів, які мають певні політичні цілі у сфері міжнародного життя. Одночасно світовий політичний процес являє собою форму інтеграційних тенденцій у розвитку людського суспільства, форму взаємодій, взаємозв'язку його складових, комплекс загальної, глобальної політичної та соціальної взаємодії.

Основними формами світової політики є:

- 1) конфлікт, включно війни;
- 2) суперництво;
- 3) співробітництво.

Світова політика як засіб взаємодії, взаємовідносин різних суспільних груп та утворень — етнічних груп, націй, держав, союзів — формується разом з їх виникненням і розвитком. Уже в ранніх рабовласницьких державах Стародавнього Сходу існували військово-політичні відносини. Головними їх регуляторами були звичай і традиції.

На території Європи міжнародні відносини і світова політика сформувалися у часи Античності. У той період сутністю світової політики були, насамперед, конфлікти (війни) і суперництво. У Стародавній Греції виникли перші релігійно-політичні об'єднання держав — амфіктіонії (наприклад, дельфійська, делоська).

В епоху Середньовіччя конфлікти і, зокрема, їх крайня форма — війни залишалися головними елементами міжнародної політики, а тогочасне міжнародне право визначало війну як засіб вирішення міждержавних проблем. У ті ж часи зародилась і поширилась практика укладання міждержавних угод, що регулювали питання співробітництва: щодо плавання в нейтральних водах, прикордонних, майнових питань, прав іноземців тощо. Розширювалася міжнародна торгівля, яка підлягала регулюванню договорами та угодами. В практику щоденного життя впроваджувалися валютні операції, укладалися консульські угоди.

У Новий час розвиток технологій і промисловості, використання найманої праці поступово привели до утворення єдиного світового ринку, що сприяло швидкому розквітові міжнародної торгівлі, виникненню мережі економічних, технічних та інших зв'язків, вдосконаленню засобів комунікацій. У ХІХ столітті звичною практикою світової політики стало укладання міждержавних угод з питань транспорту, зв'язку, санітарно-медичного обслуговування. Було проголошено і втілено в життя принципи вільного судноплавства по міжнародних ріках (наприклад, по Рейну і Дунаю). Виникли перші міжнародні організації, покликані сприяти вирішенню питань світової комунікації: Міжнародний телеграфний союз (1865), Всесвітній поштовий союз (1874). Широко використовувався інститут міжнародного арбітражу для вирішення суперечок. Однак, в цілому, для світової політики, незважаючи на запровадження елементів співпраці, характерним було міжнаціональне суперництво за оволодіння територіями, сфери впливу, джерела сировини, ринки збуту. Задоволення інтересів держав через війни залишалося нормою міжнародного права і навіть закріплювалося в низці міжнародних угод.

Застосування військової сили розглядалося як правовий засіб вирішення суперечок між державами аж до середини ХХ ст. Анексії (загарбання чужих земель внаслідок війн) і контрибуції (данина, яку переможець накладав на переможеного) вважалися правовим засобом нарощування території і державного збагачення.

Лише у другій половині ХХ століття з огляду на жахливі наслідки Другої світової війни і перед загрозою термоядерного конфлікту вчені та політики багатьох країн світу дійшли висновку про недоцільність застосування воєнних засобів у розв'язанні конфліктів, потребу формування механізмів зменшення суперництва у світовій політиці, розширення можливостей для співробітництва.

Починаючи з 50-х років шириться розуміння того, що війна не може бути раціональним інструментом міжнародної політики — її належить здійснювати політичними та дипломатичними засобами.

Сучасна світова політика спрямована, насамперед, на забезпечення стану миру та співробітництва у відносинах між учасниками міжнародних відносин, тобто міжнародної безпеки.

Як вважають багато вчених та державних діячів, формою забезпечення міжнародної безпеки на початку ХХІ століття є так званий «новий міжнародний порядок».

Взагалі, міжнародний порядок (термін запроваджений засновниками ідеалізму Імануїлом Кантом і Вудро Вільсоном) — це організація міжнародних відносин, яка є протилежною анархії і передбачає існування спільних інститутів, норм і цінностей, які створюють умови для встановлення міжнародної безпеки.

Офіційною датою зародження нового світового порядку вважають кризу в Перській затоці 1990—1991 років, коли члени Ради безпеки ООН, включно СРСР, одностайно прийняли рішення про початок збройної інтервенції проти Іраку. Деякі політологи тоді оптимістично писали про “зародження всесвітнього уряду”; більшість вважала, що досягнутий стан міжнародної безпеки, який ґрунтувався на міжнародному співробітництві, є найвищим за весь історичний період. Американський вчений Френсіс Фукуяма у праці “Кінець історії” стверджував, що у світі вже досягнуто консенсус щодо ліберальної демократії як оптимальної і всезагальної форми політичного режиму, що означає кінець ери ідеологій.

Однак, варто зауважити, в середині 90-х років минулого століття оптимізм щодо дієвості нового світового порядку значно зменшився. Сучасними *проблемами, які має вирішувати світова політика*, є:

- 1) неконтрольоване розповсюдження ядерної зброї;
- 2) поширення міжнародного тероризму;
- 3) виникнення “сірих зон”, тобто територій, які не контролюються державами;
- 4) поглиблення цивілізаційного розколу між народами, як це формулює американський політолог Самюель Гантінгтон.

До *характерних рис сучасної світової політики* також належать:

- 1) зростання кількості та ролі нових учасників міжнародних відносин — міждержавних (міжурядових) та неурядових міжнародних організацій, ТНК, громадсько-політичних рухів, етнічних груп, окремих громадян;
- 2) посилення впливу світової політики на внутрішньополітичний розвиток держав;
- 3) зниження значення державного суверенітету у міжнародних відносинах;
- 4) зростання інтеграційних тенденцій у світі та посилення процесу глобалізації;
- 5) перехід до багатополлярної системи міжнародних відносин, за якої декілька держав справляють глобальний вплив на розвиток світової політики.

Таким чином, сучасна світова політика перебуває на умовному роздоріжжі — між пошуком балансу інтересів між найбільш впливовими державами і, одночасно, потребою враховувати інтереси інших учасників міжнародних відносин.

5.1.2. Процес формування та механізм реалізації зовнішньої політики держав. Міжнародне право

Під “*зовнішньою політикою*” розуміють *діяльність держави на міжнародній арені, що регулює стосунки з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями*. Потреба у виникненні окремого типу політики пояснюється тим, що держава лише за допомогою внутрішньої політики не спроможна задовольнити всі свої інтереси та потреби. Зовнішня політика є, фактично, загальним курсом держави поза національними кордонами, тобто у сфері, де вона позбавлена суверенітету, за допомогою якого держава регулює відносини з іншими державами і народами та задовольняє свої національні інтереси.

Інтерес у міжнародних відносинах, згідно з визначенням американського вченого Джона Модельського, — це вимоги, побажання і прагнення держав, які торкаються поведінки інших держав (учасників міжнародних відносин).

Під національним інтересом слід розуміти реальну причину дій нації-держави, спрямованих на її виживання, функціонування та розвиток, або сукупність національних цілей і

базових цінностей, що відіграють основну роль у виробленні стратегії і тактики у сфері національної безпеки.

Саме національні інтереси, як вважають представники політичного реалізму, визначають сутність зовнішньої політики держав. Національні інтереси є об'єктивними факторами, оскільки залежать від незмінної природи людини, географічних умов країни, соціокультурних та історичних традицій народу. Вони мають дві складові: постійну — імператив виживання; перемінну, що є конкретною формою, якої ці інтереси набувають у часі і просторі. Визначення цієї форми належить державі, що має монополію на зв'язок із зовнішнім світом. Основа ж національного інтересу, що визначається географією та специфікою народу, залишається постійною і не залежить від стану внутрішньої політики, соціальної структури суспільства

І навпаки, з погляду представників інших теоретичних напрямів і шкіл, внутрішня і зовнішня політика пов'язані, і цей зв'язок є детермінованим. Є дві версії подібного детермінізму. Одна з них властива ортодоксальному марксизму, з позицій якого зовнішня політика є відображенням класової сутності внутріполітичного режиму і залежить врешті від визначаючих цю сутність економічних відносин суспільства. Звідси міжнародні відносини в цілому мають 'вторинний' і 'третинний', 'перенесений' характер.

Іншій версії детермінізму дотримуються прибічники геополітичних концепцій, теорій 'багатої Півночі' і 'бідного Півдня', а також неомарксистських теорій залежності, 'світового центру' і 'світової периферії'. Для них по суті виключним джерелом внутрішньої політики є зовнішні примуси. Так, наприклад, з погляду американського вченого Імануїла Валерстайна, для того, щоб зрозуміти внутрішні суперечності і політичну боротьбу в тій чи іншій державі, їх слід розглядати в ширшому контексті — контексті цілісності світу, що являє собою глобальну імперію, в основі якої лежать закони капіталістичного способу виробництва — 'світоєкономіка'

Ще один варіант детермінізму характерний для представників таких теоретичних напрямів, як неореалізм і структуралізм. Для них зовнішня політика є продовженням внутрішньої, а міжнародні відносини — продовженням суспільних відносин. Проте вирішальну роль у визначенні зовнішньої політики відіграють не національні інтереси, а внутрішня динаміка міжнародної системи. При цьому головне значення має змінна структура міжнародної системи: будучи опосередкованим результатом поведінки держав, а також наслідком самої їх природи та існуючих між ними відносин, вона в той же час диктує їм свої закони. Таким чином, питання про детермінізм у взаємодії внутрішньої і зовнішньої політики держави розв'язується на користь зовнішньої політики.

У 50-х роках ХХ століття в США сформувалася окрема наукова дисципліна — Аналіз зовнішньої політики (АЗП), яка займається визначенням впливу внутрішньополітичних і соціальних факторів на зміст зовнішньої політики держави.

АЗП розробляє теоретичні засади інституційного механізму реалізації зовнішньої політики. Відповідно до них, загальний стратегічний курс зовнішньої політики держави належить до кола повноважень парламенту та глави держави/уряду у сучасних демократичних суспільствах.

Зовнішньополітична стратегія — це бачення державою свого сучасного становища у системі міжнародних відносин, бажаної майбутньої ролі, пріоритетів взаємодії з іншими учасниками міжнародних відносин, ієрархії стратегічних партнерів (союзників), основних сфер активності, пріоритетних форм та засобів реалізації зовнішньої політики.

Водночас реалізація стратегії у чітко визначених часі та географічному ареалі — зовнішньополітична тактика — належить до компетенції спеціалізованих державних органів і установ міністерства зовнішньої політики, оборони, системи дипломатичних і консульських установ, торговельних, наукових і культурних місій, інших структур.

Цілі зовнішньої політики залежать від політичного режиму держави, форми правління, стану економіки, традицій, географічного розташування, зв'язків з іншими державами та багатьох інших факторів. Однак можна виділити *групу загальних цілей, яка є характерною для більшості сучасних держав*:

- 1) зростання авторитету і зміцнення міжнародних позицій держави;
- 2) забезпечення національної безпеки держави, її територіальної цілісності та недоторканності;
- 3) створення сприятливих міжнародних умов для реалізації внутрішньополітичних цілей і завдань;

4) співробітництво та взаємодія з іншими учасниками міжнародних відносин.

До новітніх *цілей зовнішньої політики*, які сформувалися наприкінці ХХ століття, відносимо:

- 1) участь у міжнародному поділі праці та ринків сировини і збуту продукції;
- 2) обмін новітніми технологіями між країнами;
- 3) спільну боротьбу різних держав проти міжнародного тероризму.

Можна виділити основні *форми реалізації зовнішньої політики* держав, до яких відносять:

- 1) пасивну (держава відмовляється від частини суверенітету на користь інших держав);
- 2) агресивну (держава формує експансіоністські цілі, втручається у зовнішню та внутрішню політику інших країн);
- 3) активну (держава прагне утримувати рівновагу між внутрішньополітичними пріоритетами та зовнішньополітичними цілями);
- 4) консервативну (політика, спрямована на захист існуючої ролі (статусу) держави у міжнародних відносинах, досягнутого раніше балансу між внутрішньою та зовнішньою політикою).

Основними засобами реалізації зовнішньої політики є:

- 1) політичні;
- 2) ідеологічні (зовнішньополітична пропаганда);
- 3) економічні;
- 4) воєнні;
- 5) дипломатія.

Дипломатія (від лат “diploma” — “лист, складений наполовину”) — це опосередковане (через зовнішню політику) і безпосереднє (за допомогою міжнародного права) здійснення національних інтересів конкретної держави.

Дипломатія — це ефективний обмін інформацією, мистецтво ведення переговорів. досягнення взаєморозуміння заради досягнення поставлених цілей. За мирних часів дипломатія підпорядковує всі інші засоби реалізації зовнішньої політики.

Ганс Моргентау у праці “Політика між націями” стверджував, що дипломатія є елементом сили держави. Дипломатична діяльність, яка призвела до початку війни, є невдалою, оскільки вона не досягла своєї основної мети — задоволення національних інтересів мирними засобами.

Основні завдання дипломатії, за Моргентау, є такими:

- 1) дипломатія має визначити, в чому полягає національний інтерес та сила інших держав;
- 2) дипломатія має визначити всі мирні засоби, якими можна досягти задоволення національних інтересів.

До методів дипломатії відносять наступні:

- 1) офіційні та інші міждержавні візити;
- 2) переговори;
- 3) дипломатичні конгреси;
- 4) конференції, наради і зустрічі;
- 5) підготовка і укладення договорів;
- 6) представництво держави за кордоном;
- 7) дипломатичне листування.

Основним регулятором зовнішньої політики держав є міжнародне право як сукупність норм і принципів, які регулюють усю систему міжнародних відносин, а також взаємодію в межах окремих груп або на двосторонніх засадах.

Історія міжнародного права сягає епохи стародавнього світу. Перший документально зафіксований міжнародний договір був укладений у 1296 році до нашої ери між Єгиптом і Хетською державою. Цей договір передбачав надання взаємодопомоги у випадку виникнення внутрішніх проблем і зовнішньої небезпеки. Однак аж до Нового часу основним джерелом міжнародного права залишалися звичаї, релігійне право.

Класична система міжнародного права починає складатися лише після Вестфальського миру 1648 року, і вона була заснована на визнанні принципу державного суверенітету.

Перехід до сучасної системи міжнародного права розпочинається у 1919 році після підписання Паризького миру і утворення Ліги Націй як першої універсальної політичної

міжнародної організації. Систематизації міжнародного права після Другої світової війни, насамперед, сприяє діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Сучасне міжнародне право поділяється на види:

1) міжнародне публічне право як особлива правова система, що регулює відносини між державами і міжнародними організаціями, які є суб'єктами міжнародного публічного права;

2) міжнародне приватне право, яке регулює відносини між іншими учасниками міжнародних відносин, що є суб'єктами міжнародного приватного права.

Міжнародне право базується, зокрема, на нормах, тобто правилах поведінки, які визнані державами чи іншими суб'єктами міжнародного права як юридично обов'язкові. Якщо держава бере на себе певні міжнародно-правові зобов'язання, то вона повинна змінити національне законодавство відповідно до цих міжнародних норм.

Основним документом сучасного міжнародного публічного права є Статут ООН, який був схвалений у 1945 році.

У ньому затверджені такі *базові міжнародно-правові принципи*:

- 1) принцип державного суверенітету і суверенної рівності держав;
- 2) принцип незастосування сили чи погрози силою;
- 3) принцип непорушності кордонів;
- 4) принцип територіальної цілісності держави;
- 5) принцип мирного врегулювання спорів;
- 6) принцип поваги до прав і свобод людини;
- 7) принцип самовизначення націй та народів;
- 8) принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань;
- 9) принцип співробітництва;
- 10) принцип невтручання у внутрішні справи.

Таким чином, міжнародне право є одним з інструментів, який регулює зовнішню політику держав як основних учасників міжнародних відносин і світової політики зокрема.

5.1.3. Міжнародні організації: сутність і типологія

Як відомо, вчені-ідеалісти вважають, що найкращою гарантією встановлення миру та налагодження співробітництва у міжнародних відносинах є поширення спільних норм — правових, політичних та моральних. Інститутами, в середовищі яких розробляються ці правила, є міжнародні організації.

Міжнародні організації виникли в середині XIX століття і до його кінця ці інститути набули статусу важливих центрів міжнародного життя. Першими діючими міжнародними організаціями були організації неполітичного характеру: Міжнародний телеграфний союз (1865), Всесвітній поштовий союз (1874).

Першу політичну постійно діючу міжнародну організацію — *Лігу Націй* — було створено у 1919 році. Її статут, розроблений на Паризькій мирній конференції, став компонентом Версальського мирного договору (1919), який підбивав підсумки Першої світової війни. Основною метою Ліги Націй, що офіційно діяла до 1946 року, було підтримання міжнародного миру та безпеки.

Масове виникнення міжнародних організацій розпочалося після Другої світової війни. Що пояснювалося прагненням націй встановити нову систему колективної безпеки, спрямовувати розвиток світової економіки і, зокрема, транснаціональних корпорацій, шукати шляхи міждержавної інтеграції. Теоретики-міжнародники і багато політичних діячів вважали, що саме міжнародні організації зможуть виконувати функції так званого "всесвітнього уряду", ідея якого була розроблена *Імануїлом Кантом*.

На кінець XX століття у світі існувало близько чотирьох тисяч міжнародних організацій, з яких більшість були міждержавними чи міжурядовими (створеними державами чи їх урядами).

Саме *міждержавні (міжурядові) організації* є суб'єктами міжнародного публічного права, оскільки:

- 1) мають членство суверенних держав, які представлені урядами;
- 2) утворені на основі установчого міжнародного договору та інших документів установчого характеру;

3) дотримуються рівності суверенітетів країн-учасниць.

Як правило, *створення міждержавної (міжурядової) міжнародної організації* відбувається в декілька етапів:

- 1) ініціатива однієї чи більше держав;
- 2) підготовка та узгодження установчих документів;
- 3) проведення установчої конференції;
- 4) скликання керівних органів організації;
- 5) формування постійно діючих органів;
- 6) фіксована дата початку діяльності.

Міжнародна організація припиняє діяльність як результат узгодженого колективного волевиявлення членів організації.

Існує багато *критеріїв класифікації міжнародних організацій*.

Зокрема, за *критерієм компетенції*, міжнародні організації поділяють на:

- 1) загальної компетенції, тобто такі, що охоплюють різні сфери співробітництва;
- 2) спеціальної компетенції — спрямовані на співробітництво держав у певній сфері.

За *критерієм можливості присудження нових членів*, міжнародні організації поділяються на:

- 1) відкриті — вступ до такої організації здійснюється одностороннім рішенням держави про приєднання до відповідного міжнародного установчого договору;
- 2) напіввідкриті — рішення про вступ приймається більшістю голосів інших країн-учасниць;
- 3) закриті — прийняття нових держав-учасниць може бути здійснено лише шляхом згоди всіх держав—членів міжнародної організації.

За *характером повноважень* виділяємо міжнародні організації:

- 1) класичні міждержавні (міжурядові), в яких кожна держава-член зберігає всю повноту власного суверенітету;
- 2) наднаціональні, в яких держава добровільно делегує частину своїх суверенних прав міжнародній організації.

Найбільш популярною є класифікація міжнародних організацій *за географічним колом учасників*. За цим критерієм організації поділяють на:

- 1) глобальні, тобто відкриті для участі всіх держав світу;
- 2) регіональні — відкриті для участі держав певної частини світу;
- 3) субрегіональні, що охоплюють держави частини регіону.

До глобальних міжнародних організацій відносимо Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Всесвітню торговельну організацію (ВТО) та інші.

Без сумніву, найбільш відомою і, водночас, широкою за складом держав-учасниць та компетенцією міжнародною організацією є *Організація Об'єднаних Націй (ООН)*.

ООН була створена у червні 1945 року, коли на конференції у Сан-Франциско було підписано *Статут ООН* як першої політичної універсальної організації, завданням якої було визначено підтримання міжнародного миру та колективної безпеки.

Завдання ООН і принципи її діяльності відображено в преамбулі та статтях 1- 2 Статуту. Ними є підтримання міжнародного миру та безпеки; розвиток міжнародного економічного, соціального, культурного й гуманітарного співробітництва; погодження дій держав у досягненні цих спільних цілей. Членами ООН є суверенні держави, що утворили Організацію, а також прийняті до неї згодом. Організація Об'єднаних Націй виконує свої функції через створені нею органи: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну і Соціальну Раду, Раду з опіки, Секретаріат і Міжнародний Суд.

Генеральна Асамблея має право обговорювати питання в межах Статуту або функцій будь—якого органу ООН і давати відповідні рекомендації. Рада Безпеки несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Рішення Ради Безпеки вважаються схваленими, коли за них подано голоси 8 членів із 15, включно голосів усіх 5 постійних членів (Росії, США, Великобританії, Франції, Китаю). У разі загрози миру, порушення миру або актів агресії Рада Безпеки має право використовувати збройні сили держав — членів ООН, надані в її розпорядження. Секретаріат ООН складається з Генерального секретаря і персоналу міжнародних посадових осіб.

Одночасно у 40-х роках ХХ століття були створені міжнародні організації, які набули статус спеціалізованих установ, пов'язаних з ООН спеціальними угодами: Продовольча й

сільськогосподарська організація ООН (ФАО), Організація ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) та ряд інших.

У світі також нараховується близько 80 регіональних міжнародних організацій, блоків та об'єднань. Серед них Рада Європи, Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (НАФТА).

До субрегіональних міжнародних організацій в субрегіоні Центральної і Східної Європи відносимо Центральноевропейську ініціативу (ЦЕІ), Вишеградську групу, Чорноморську асоціацію економічного співробітництва (ЧАЕС).

Окрім того, все більш активними гравцями світової політики стають неурядові міжнародні організації, тобто такі, що створені без участі держав чи їх урядів — національними неурядовими організаціями, громадсько-політичними рухами, політичними організаціями, асоціаціями чи окремими громадянами.

Відповідно до норм міжнародного права, до міжнародних неурядових організацій відносять ті, які створені не на основі міждержавної угоди. Ці організації повинні мати наступні ознаки:

- 1) відсутність серед завдань організації прагнення здобути прибуток;
- 2) юридичне визнання хоча б однією державою або набуття консультативного статусу при міждержавній міжнародній організації;
- 3) отримання фінансових коштів з території більше ніж однієї країни.

Прикладами неурядових міжнародних організацій є Товариство Червоного Хреста та Півмісяця, Всесвітня федерація професійних союзів, Міжнародна демократична організація жінок, Всесвітня федерація демократичної молоді.

Серед міжнародних громадсько-політичних рухів, які, на відміну від організацій, є неформалізованими з організаційної та правової точки зору, відомими є "Зелений світ" (Green Peace), «Лікарі без кордонів».

Міжнародні організації — в т. ч. міждержавні і неурядові — є активними учасниками сучасної світової політики, оскільки допомагають долати егоїзм національних інтересів держав, пропонують на порядок денний вирішення проблем, які є актуальними для громадськості багатьох країн.

5.1.4. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення

Глобальні проблеми сучасності — це проблеми, які є загальносвітовими, такими, що зачіпають інтереси усіх держав і націй, класів, соціальних груп, політичних партій, кожної людини зокрема. Фактично, це сукупність суперечливих процесів, які становлять зміст сучасної кризи світової цивілізації. Ці проблеми створюють загрозу розвитку і навіть існуванню всіх країн світу і потребують для відвернення цих катастрофічних наслідків спільних зусиль.

Вчені виділяють два основні джерела виникнення глобальних проблем сучасності:

- 1) поглиблення суперечностей між людиною та природою, які ведуть до виникнення екологічних, продовольчих, енергетичних, природно-сировинних проблем;
- 2) розширення зони суперечностей між народами, людьми взагалі, що має наслідком виникнення проблем війни та миру, захисту і розвитку духовного середовища, демографічного розвитку, боротьби із злочинністю, міжнародним тероризмом, поширення небезпечних хвороб тощо.

Одним із перших, ще у 20-і роки ХХ століття, вказав на загрозу глобальних проблем сучасності український вчений *Володимир Вернадський*.

У другій половині ХХ століття серед глобальних проблем людства предметом розгляду стала *теорія глобалістики* — система наукових знань про походження і сучасний стан глобальних проблем, їх класифікацію і обґрунтування практичних соціально-економічних і політичних шляхів їх розв'язання.

У теорію глобалістики увійшли висновки, зроблені відомими вченими *Нільсом Бором*, *Бертраном Расселом*, *Альбертом Ейнштейном* ("Маніфест Рассела — Ейнштейна" (1955)), а також тези з виступів політичних лідерів країн "Делійської шістки" (Аргентини, Греції, Індії, Мексики, Танзанії і Швеції), Римського клубу, який діє з 1968 року.

Загалом теорія глобалістики як окрема наукова дисципліна сформувалася у другій половині 60-х років ХХ століття і пройшла у своєму розвитку *три етапи*:

1) етап кінця 60 — початку 70-х років, коли увага була зосереджена на вивченні двох глобальних проблем сучасності: освоєнні космосу і охороні навколишнього середовища;

2) етап другої половини 70-х років, коли розпочалося глобальне моделювання стану і перспектив розвитку світової політики і світо-господарських зв'язків в умовах глобальних суперечностей. Саме в цей період здійснюються перші спроби скласти ієрархію світових проблем;

3) етап, який розпочався упродовж 80-х років ХХ століття, коли велику зацікавленість вирішенням глобальних проблем починають проявляти політичні та державні діячі багатьох країн світу, розробляються перші міжнародні документи, спрямовані на їх практичне вирішення.

Сучасна глобалістика досліджує, насамперед, комплексні проблеми, вирішення яких дозволить знайти практичний шлях розв'язання глобальних проблем людства, а саме:

1) порівняльний аналіз основних соціокультурних цінностей сучасних цивілізацій, становлення нового універсалізму через усвідомлення складності планетарного буття;

2) порівняльний аналіз стратегій міжцивілізаційної взаємодії;

3) обґрунтування концепції гуманітарного консенсусу як процесу узгодження цінностей різних цивілізацій;

4) порівняльний аналіз можливих альтернативних шляхів глобалізації.

Прихильники теорії глобалістики по-новому розглядають *проблему міжнародної безпеки*. Безпека — це такий стан відносин між державами, за якого їм усім не загрожує небезпечна війна чи будь-яке зовнішнє зазіхання на їхній суверенний і незалежний розвиток. Першочерговою проблемою забезпечення світової безпеки стає вироблення стратегії виживання в умовах кризи світової цивілізації (чи окремих цивілізацій).

Існує дуже багато *класифікацій глобальних проблем сучасності*. Однією з найбільш популярних є запропонована норвезьким соціологом *Й. Галтунгом*, котрий визначив чотири критичні ситуації, з якими зіткнулося людство у другій половині ХХ століття:

1) криза насильства і загроза насильства, що тепер проявляється у загрозі міжнародного тероризму;

2) криза зuboжіння і загроза бідності;

3) криза відторгнення окремих осіб та соціальних груп і загроза загального придушення прав людини;

4) криза навколишнього середовища і загроза локального порушення екологічного балансу.

Більш традиційною є класифікація, запропонована польським політологом *Артуром Боднаром*, який виділяє:

1) ядерну загрозу знищення цивілізації;

2) проблему вичерпання природних ресурсів, зокрема енергетичних;

3) екологічні проблеми;

4) продовольчу проблему, тобто проблему забезпечення продовольством населення Землі, яке постійно зростає;

5) демографічну проблему, тобто проблему відтворення та міграції населення, формування його освітнього потенціалу, працевлаштування;

6) проблему охорони здоров'я;

7) проблему використання космосу в мирних цілях.

Також доцільно буде навести *класифікацію глобальних проблем людства за їх характером*:

1) проблеми переважно соціально-політичного характеру (відвернення ядерної війни, припинення гонки озброєнь, мирне розв'язання конфліктів, формування ненасильницького миру);

2) проблеми переважно соціально-економічного характеру (подолання економічної та культурної відсталості, вирішення проблеми зuboжіння, забезпечення ефективного виробництва, розв'язання світової енергетичної, сировинної і продовольчої криз, оптимізація демографічної ситуації, особливо в країнах, що розвиваються; освоєння в мирних цілях космосу і Світового океану);

3) соціально-екологічні проблеми (забруднення навколишнього середовища, необхідність раціонального використання природних ресурсів Землі);

4) проблеми людини (забезпечення її основних прав та свобод, подолання відчуженості від природи та політики, держави).

Цілком очевидним є факт, що вирішення глобальних проблем сучасності полягає у міждисциплінарному підході до цієї проблеми. Першим таким шлях запропонував Володимир Вернадський, котрий створив вчення про ноосферу — середовище, в якому живе людина. Суть цього підходу полягає у поєднанні філософських, політичних, природничих та техніко-економічних знань до відповідних сфер людської діяльності. Вчений вважав, що людина у сучасному світі повинна мислити планетарно; в основі цього нового мислення є теза щодо рівності людей.

Однак для досягнення такого стану необхідно, щоб всі країни змінили підхід до ведення зовнішньої політики, тобто відмовилися від політики конфліктності та конфронтації і перейшли до глобального співробітництва на засадах визнання пріоритетності загальноцивілізаційних цінностей.

5.1.5. Міжнародний тероризм

11 вересня 2001 року весь світ з жахом спостерігав біля екранів телевізорів, як “Боїнг” плавно “входить” в будівлю Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку, як горить цитадель американської безпеки Пентагон. Те, що ще вчора здавалося недоторканим, сьогодні перетворилося в попіл. Прізвище цієї смертельної зброї — тероризм. Від нього ніхто не може сховатися на нашій маленькій планеті. Навіть Сполучені Штати Америки, які щорічно витрачали 5 млрд. доларів на заходи боротьби з тероризмом, виявилися беззахисними перед реальною загрозою.

За даними Держдепартаменту США, в світі щорічно здійснюється від 320 до 620 терористичних актів, але аналітичні центри ЦРУ вважають ці цифри значно заниженими.

Географічні зони терористичної активності сьогодні не мають кордонів. Хіба що Антарктида ще не стала місцем скоєння терористичних актів, а так на жодному континенті люди не можуть почувати себе в безпеці. Більше того, однією з характерних особливостей сучасного тероризму є те, що сфера діяльності терористів розповсюджується не лише на суходіл, але й на морські та повітряні шляхи. В перспективі терористи мають намір використовувати навіть космос.

Коли ми починаємо вивчення того чи іншого суспільного явища, нас цікавить передусім його суть, відмінні ознаки даного явища порівняно з іншими. Тому ми в першу чергу намагаємося дати визначення явищу, яке вивчаємо. Те ж саме стосується тероризму.

Зробити це дуже складно, оскільки тероризм як соціально-політичне явище має надто складну структуру. Тероризм захоплює нас під різними масками, частина з яких, на перший погляд, не мають з ним нічого спільного. При цьому це явище — багатогранне — в ньому поєднуються ідеологічні, релігійні, етнічні та інші чинники. Крім того, генеза даного явища свідчить про його постійну трансформацію: зміну форм і методів діяльності, організаційної побудови та інше. Тероризм має багато спільного з іншими формами соціального протесту: агресією, збройною боротьбою, військовими конфліктами різного ступеня інтенсивності, партизанськими діями, диверсіями та ін.

Термін “тероризм” походить від слова “терор”, що в перекладі з латинської мови означає “жах”, “насильство”.

Ці обставини і визначають терор як особливу форму політичного насилля, що характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю та вдаваною ефективністю. Ці особливості визначили широке використання терору протягом людської історії як засобів політичної боротьби в інтересах держави, організацій та окремих осіб.

Тероризм — це метод політичної боротьби, який полягає у систематичному застосуванні нічим не обмеженого, не пов’язаного з військовими діями фізичного насилля для досягнення визначеної мети шляхом усунення політичних супротивників (вбивства політичних лідерів, військових або рядових громадян, вибухи, напад на банки, арсенали зброї, захоплення повітряних лайнерів, заручників тощо).

“Сучасний словник іншомовних слів” дає визначення тероризму як політики і тактики терору, а терор визначається як “політика залякування, придушення політичних супротивників насильницькими діями”.

Передісторія сучасного політичного тероризму починається з найдавніших часів. На усіх етапах людського розвитку боротьба між гнобителями та пригнобленими, між панівними класами за владу часто переходила у збройне насильство, спрямоване на придушення, фізичне знищення або залякування політичного супротивника.

Терор — відкриття Великої французької революції, термін ввійшов у сучасну мову завдяки жирондистам та якобінцям, які об'єдналися у 1792 році з метою змусити короля замінити старих міністрів лідерами ліворадикальних угруповань. Саме тоді діячі революції проголосили "Que la terreur soit a L'orde du joir!" (Нехай буде терор на порядку денному). Якобінський уряд створив систему державного терору в надзвичайних обставинах, коли в країні одночасно точилася громадянська війна і війна проти коаліції.

З появою в кінці XIX ст. опозиційних організацій, які практикували систематичні замаху, поняття "терор" і "тероризм" поступово перестають розповсюджуватися на сферу військових конфліктів, починають вживатися як визначення окремого виду політичної боротьби.

Розгляд суті ознак тероризму дає можливість сформулювати бачення тероризму в широкому та вузькому сенсі слова.

При формулюванні тероризму в широкому сенсі слова використана ідея Деніела Белла про три сфери постіндустріального суспільства, що керується різними осьовими принципами. Тероризм у широкому сенсі слова — це соціальне явище, засноване на використанні або загрозі використання насильства у формі терористичного акту з метою нарощування атмосфери жаху та безвихідності в суспільстві в ім'я досягнення мети суб'єктів терористичної діяльності. Цей підхід дозволяє нам визначити основні різновиди тероризму — економічний, духовний та політичний.

Найбільший інтерес являє собою політичний тероризм, який розглядається у вузькому сенсі слова і у відповідності з родовим поняттям. Таким чином, політичний тероризм — це соціально-політичне явище, засноване на використанні або загрозі використання політичного насильства у формі терористичного акту з метою створення атмосфери жаху в суспільстві для досягнення політичних цілей суб'єктів терористичної діяльності.

Тероризм не є чітким і сталим явищем, а являє собою метод політичної боротьби. до якого вдаються різні соціальні прошарки населення. Він може бути державним та опозиційним, консервативним і революційним, релігійним і націоналістичним. Історичні та сучасні форми тероризму суттєво розрізняються між собою.

Тероризм висуває на передній план таку форму політичного насилля, як терористичний акт. Якщо в минулому терористичні акти полягали у вбивствах окремих посадових осіб, то в сучасних умовах об'єкти терористичних замахів значно розширені. Змінилися також самі форми замахів. В арсеналі терористів сьогодні — індивідуально націлені замаху, угони літаків, захоплення заручників, пограбування банків, пожежі, підриви офісів, диверсії, шантаж, рекет. Головною загрозою з боку терористів залишається загроза життю та безпеці людей. Без здійснення цієї загрози та підкріплення її акціями (захоплення заручників, угони літаків, мінування і т.д.) тероризм втратив би сенс.

Головним у визначенні форми тероризму є те, з якою метою здійснюють насильницькі акти. Політичним роблять терористичний акт його мотиви та спрямованість.

Політичний характер терористичної діяльності принципово відрізняється від кримінальної злочинності, хоч між ними є деяка схожість. По-перше, кримінальні злочинці та терористи свідомо порушують закони. По-друге, ряд використовуваних ними засобів збігаються. По-третє, самі терористи нерідко залучають до своїх операцій злочинців.

Між політичним та кримінальним тероризмом усе ж більше відмінностей, ніж схожості. Терористи намагаються насамперед залякати суспільство, змінити існуючий державний устрій, внутрішню політику тощо. Злочинці навпаки, намагаються не привертати уваги, не зачіпати основ суспільства, в рамках якого вони здійснюють свою діяльність.

Терористи намагаються завдати удару по "системі", а злочинці — здобути якомога більше грошей.

Політичний тероризм виник на поч. XIX ст. після закінчення наполеонівських війн. Активність одинаків, що була характерною для тероризму спочатку, у 2-й половині XIX ст. перетворилась в цілу політичну спрямованість зі своєю ідеологією, політичними цілями, лідерами та героями.

У ХХ ст. тероризм сформувався як значущий політичний фактор. Завдяки розвитку науки і техніки тероризм стає загрозою вже не окремим особистостям, як було раніше, а набуває значення глобальної проблеми, яка загрожує всьому людству.

Для того, щоб зрозуміти суть явища, необхідно ретельно розібратися у формах його прояву. Тероризм, як і будь-яке інше соціальне явище, має багато форм свого прояву. А це породжує бажання їх класифікувати.

Так, *В. Витюк і С. Ефіров* в монографії “Лівий” тероризм на Заході: історія та сучасність” пропонують наступну *класифікацію тероризму*:

- державний та опозиційний тероризм;
- міжнародний та транснаціональний тероризм;
- за соціальною спрямованістю — соціальний, націоналістичний, релігійний.

Останній аспект покладено в основу класифікації тероризму, яку дає А. Крайнев: політико-соціальний (прикладом може бути РАФ у Німеччині), породжений рухами в дусі гіпертрофованого регіоналізму (ЕТА, Іспанія; ІРА, Північна Ірландія.), політико-релігійний (насамперед насильницькі дії ісламських фундаменталістів).

Ф. Форсайт дає свою класифікацію:

- національний (регіональний);
- “одномірний” (англійський “Фронт визволення тварин”);
- політичний;
- релігійний.

Л. Діспо виділяє чотири види тероризму — державний тероризм лівий, державний тероризм правий, тероризм лівої опозиції та тероризм правої опозиції.

Враховуючи різноманітність форм тероризму, а також переплітання його форм, можна впевнитися, що будь-яка класифікація буде абсолютно умовною і тою чи іншою мірою неповною.

За сферами дії тероризм може бути внутрідержавним та транснаціональним (або міжнародним).

Внутрідержавний тероризм пов’язаний з діяльністю як державних структур по придушенню опозиції шляхом насильства і створення атмосфери жаху в країні, так і боротьбою опозиційних сил проти існуючого режиму. Він характерний лише для якої-небудь окремо взятої країни і не виходить за її територіальні кордони.

Зародження цього тероризму історично пов’язано з Великою французькою революцією. Говорячи про цей вид тероризму, доцільно згадати і історію Росії 1918—1920 років, коли вирував як державний, так і опозиційний тероризм, який ввійшов в історію під назвою “білого” і “червоного” терору (коли брат воював проти брата і батька, і від цього страждав перш за все народ).

Міжнародний тероризм визначається Державним департаментом США як “тероризм, який розповсюджується на громадян і територію більш ніж однієї країни”.

Л. Моджорян (“Тероризм: правда и вымысел”) вважає, що тероризм стає *міжнародним*, коли:

1) як терорист, так і жертви тероризму є громадянами однієї й тієї ж держави або різних держав, але злочин скоєно за межами цих держав; 2) терористичний акт спрямований проти осіб, які користуються міжнародним захистом; 3) підготовка до терористичного акту ведеться в одній державі, а здійснюється в іншій; 4) скоївши терористичний акт в одній державі, терорист ховається в іншій, отож постає питання про його видачу.

Міжнародний тероризм нині набуває загрозливого характеру. Сучасна глобалізація характерна не лише для економіки, але й для терористичної діяльності. Сьогодні терористи готуються до здійснення терористичних акцій в одній країні, здійснюють їх в другій, а переховуються в третій. Такі терористичні організації, як «Всесвітній ісламський фронт боротьби проти іудеїв і хрестоносців», «Аль-Каїда», «Аль-Джихад» та інші, обплутали мережею своєї терористичної павутини весь світ.

З огляду на ставлення суб’єктів терористичної діяльності до державної влади, тероризм підрозділяють на державний та недержавний. Різниця між першим і другим полягає в тому, що державний терор є відкрите насильство з боку правлячої еліти, яка спирається на силу державних інститутів; він має санкціонований характер; має монополію на легітимність. Недержавний тероризм — насильство й залякування, яке використовують угруповання, які або не беруть безпосередньої участі в діяльності державних органів, або протиставляють себе

суб'єктам державної влади. Так, наприклад, метою терористичної діяльності японської секти «Аум Синрікьо» (Вища істина Аум) було скинути уряд і зробити свого «гуру» Секо Асахару імператором Японії.

З огляду на ідентичність суб'єктів терористичної діяльності, тероризм може бути етнічним та релігійним. Суб'єкти етнічного тероризму являють собою групи, чий статус визначено етнічною належністю. Дана різновидність тероризму є намаганням зміни форми державного правління, створення самостійної держави, або досягнення часткових змін у становищі етнічних утворень. Залежно від політичної ситуації, традицій та соціальної структури вони орієнтуються на ліву (баскська ЕТА) або на праву (корсиканські терористи) ідеологію. Організації цього типу найбільш довготривалі (ІРА).

Релігійний тероризм представляють терористичні організації, об'єднані належністю до однієї конфесії. Сьогодні християни складають 33% усього населення планети, вони мають більшість у двох третинах країн світу на всіх континентах. Мусульмани становлять 18,9% населення і мешкають переважно в країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки і Південно-Східної Азії. Індуїсти — 13,3%, конфуціанці — 6,6%, буддисти — 6%, іудеї — 0,2%. Атеїсти складають приблизно 15%.

Однією з причин виникнення конфліктів на релігійній основі є фундаменталізм, притаманний представникам усіх релігій.

З огляду на соціально-політичну спрямованість, вирізняють лівий і правий тероризм.

Лівий (революційний) тероризм орієнтується на різноманітні ліві соціально-політичні доктрини (марксизм, ленінізм, троцькізм, анархізм, геварізм, маоїзм і т.д.) Мішенню для лівих терористів стають представники владної політичної еліти, державні чиновники, функціонери правлячих політичних партій, бізнесмени тощо.

Ліві терористи створюють підпільні бойові організації, здійснюють координацію діяльності в міжнародних масштабах. Найбільш відомі організації — “Фракція Червоної армії” (РАФ), Німеччина; “Червоні бригади”, Італія. В період “холодної війни” вони користувалися значною підтримкою СРСР та інших країн соціалістичної співдружності.

Правий (контрреволюційний) тероризм орієнтується на традиційні для нації політичні доктрини та цінності, історично — на національних діячів минулого. Часто активізується в період найбільшої загрози з боку лівих сил. Мішенню виступають ліві та ліберальні політики, активісти профспілкового руху. Діють переважно як таємні бойові угруповання легальних організацій праворадикальної спрямованості.

За засобами впливу на об'єкт тероризм поділяють на демонстративний та інструментальний.

Демонстративний тероризм — має за мету привернути увагу до тієї чи іншої проблеми (екологічні: будівництво АЕС, охорона навколишнього середовища, утилізація ядерних та хімічних відходів).

Суб'єкти *інструментального тероризму* розглядають психологічні ефекти як допоміжну дію, навіть другорядну. Вони намагаються досягти реальних змін владних відносин тиском фізичного впливу (вбивства, захоплення об'єктів, вибухи і т.д.).

За засобами, які використовують під час терористичних актів, виділяють тероризм із застосуванням засобів ураження (зброя, вибухівка) та тероризм із застосуванням зброї масового знищення (біологічний, хімічний, ядерний тощо).

За середовищем здійснення — наземний, повітряний, морський, космічний. Останнім часом надто популярним стає комп'ютерний тероризм.

Крім того, деякі дослідники виділяють бандитський тероризм. Але, на думку авторів, бандитський тероризм цілковито підпадає під кваліфікацію кримінального законодавства і не може розглядатися як дії, що мають політичну спрямованість.

Терористичними актами можуть бути:

- диверсія;
- замах та вбивство;
- викрадення;
- пограбування (експропріація);
- захоплення будівель;
- збройні напади;
- кібертероризм (напади на комп'ютерні мережі);

- хайджекінг (захоплення транспортного засобу — літак, залізничний потяг, автомобіль).

Найбільш близька до терористичної діяльності партизанська війна, яка здебільшого локалізується в сільській місцевості.

В останні роки проблема тероризму все більше і більше набуває глобального характеру. В зв'язку з цим виникла необхідність міжнародної співпраці в протистоянні тероризму і визначення завдань, що стоять перед практичними і науковими працівниками, котрі повинні їх вирішити.

Після Другої світової війни значно зросло міжнародне співробітництво в боротьбі з тероризмом. Був прийнятий цілий ряд документів, які регламентували діяльність у цій сфері. Серед них Конвенція про злочини і деякі інші акти, які скоюють на борту повітряних суден (1963), Конвенція з боротьби з незаконним захопленням повітряних суден (1970), Конвенція з боротьби з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971), Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом (1973), Міжнародна конвенція з боротьби з захопленням заручників (1979), Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу (1980), Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (1988), Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розміщених на континентальному шельфі (1988) та багато інших.

Сучасна система багатосторонньої співпраці у боротьбі з тероризмом склалася переважно за останні три десятиліття.

Визнаючи зростаючу загрозу тероризму, Генеральна асамблея ООН заснувала в 1999 році відділення із запобігання тероризму, яке розпочало свою роботу в квітні того ж року. Головним напрямом діяльності відділення є дослідження і технічна співпраця, а також взаємодія у сприянні активізації міжнародного співробітництва в попередженні тероризму.

Зростання терористичної загрози, що організаційно набуває риси своєрідного "терористичного інтернаціоналу", створює серйозну загрозу як стабільності в окремих країнах і регіонах, так і міжнародній спільноті в цілому. Трагічні події 11 вересня 2001 року в США, жорстокі провокації з боку міжнародних терористів, зокрема що стосуються розповсюдження спор сибірської язви, засвідчили, що в боротьбі з цим злом не можна втрачати ні хвилини. Інакше тероризм — чума ХХІ століття — здатний серйозно підірвати всю систему міжнародних відносин, що склалася.

Особливе місце в боротьбі світового співтовариства з тероризмом займає *Інтерпол*. Основне значення контактів і зустрічей в межах організації експерти вбачають в можливості налагодження особистих відносин між представниками антитерористичних підрозділів, створенні атмосфери взаємної довіри, що дозволяє неформально вирішувати на двосторонній основі ряд складних оперативних питань, у тому числі термінового характеру.

Тероризм, як будь-який інший рух, в сучасних умовах не може діяти без потужної фінансової підтримки, тому одним з головних напрямів співпраці держав має стати боротьба з відмиванням грошей, адже саме це є головним джерелом доходів терористичних груп.

Значну допомогу в антитерористичній боротьбі на каналі виявлення шляхів фінансування злочинних організацій може надати створена ще в 1989 році на нараді голів держав і урядів семи провідних держав ("великої сімки") *спеціальна група по боротьбі зі злочинністю у фінансовій сфері (ФАТФ)*, яка за минулий період перетворилася в одну з найбільш авторитетних і впливових міжнародних структур по боротьбі зі злочинністю у фінансовій сфері.

На даний час членами ФАТФ є 26 держав (Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Гонконг, Ісландія, Ірландія, Італія, Японія, Люксембург, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Португалія, Сінгапур, Іспанія, Швеція, США) та дві міжнародні організації (Комісія Європейського Союзу (КЕС) та Рада співпраці арабських держав Перської затоки).

В Україні профілактика тероризму та боротьба з його проявами здійснюється на підставі *Закону України "Про боротьбу з тероризмом"* від 20 березня 2003 року. Даним Законом визначені основні терміни (тероризм, терористичний акт, терористична діяльність, міжнародний тероризм, терористична організація, антитерористична операція тощо), правові основи та основні принципи боротьби з проявами тероризму. Визначено, що основними правовими засадами боротьби з тероризмом є Конституція України, Кримінальний кодекс

України, закони України, Конвенція про боротьбу з тероризмом, 1977 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, 1997 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, 1999 р., інші міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України. Координацію діяльності суб'єктів, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснює Антитерористичний центр при Службі безпеки України.

Тероризм — явище досить складне, динамічне та багатопланове. З огляду на все сказане вище, навряд чи нам вдасться подолати його у XXI столітті, не кажучи вже про соціальні причини, що його породжують. Але це не означає, що боротьба зі злочинними проявами не має сенсу. Можливо, просто треба змінити методи цієї боротьби, адже зло може породити лише зло — це давно відома істина. Людству вже давно слід було виробити єдину гуманну систему боротьби з тероризмом, а не знищувати окремі політичні угруповання, релігійні організації та застосовувати при цьому такі жорсткі засоби і методи, які навіть порівняти не можна з тими, що їх використовували терористи.

Тероризм — сукупність небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади, або вчиненні інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей, або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей.

Терористичний акт — злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України. У разі, коли терористична діяльність супроводжується вчиненням злочинів, передбачених статтями 112, 147, 258—260, 443, 444, а також іншими статтями Кримінального кодексу України, відповідальність за їх вчинення настає відповідно до Кримінального кодексу України.

Терористична діяльність охоплює:

- планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;
- підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;
- організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах;
- вербування, озброєння, підготовку та використання терористів;
- пропаганду і поширення ідеології тероризму;
- фінансування завідомо терористичних груп (організацій) або інше сприяння їм.

Боротьба з тероризмом — діяльність щодо запобігання, виявлення, припинення, мінімізації наслідків терористичної діяльності.

Терористична організація — стійке об'єднання трьох і більше осіб, створене з метою скоєння терористичної діяльності, у межах якого здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів. Організація визнається терористичною, якщо хоч один з її структурних підрозділів здійснює терористичну діяльність з відома хоча б одного з керівників (керівних органів) усієї організації.

5.2. Геополітика

5.2.1. Поняття геополітики, її методи і функції

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864—1922) ввів у науку поняття "геополітика", розуміючи під нею "доктрину, що розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен". Фактично, геополітика Р. Челлена розвивала давній предмет — політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм

вчителем Фрідріха Ратцеля (1844—1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф. Ратцеля “Політична географія”, в якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д. Мілютіна, А. Спесарева, Х. Мольтке-старшого і А. Шліффена геополітика була “військовою статистикою”, тобто синтезом фізичної і економічної географії. Проте політичні події, на які було так багате ХХ ст., швидко зробили цю молоду галузь знань надзвичайно популярною. Необхідно погодитись із твердженням російського дослідника І.Г. Усачова, що “геополітика виникла як динамічна дисципліна, творці її прихильники якої досить гнучко пристосовували свої погляди до умов, що змінювалися”.

Можливо, саме тому, наукову діяльність К. Хаусхофера (1869—1946) нерідко безпосередньо пов'язують з націонал-соціалістським рухом та його експансіоністськими апетитами. Вищезазначений німецький дослідник мало що додав до наукового визначення предмета, хоча “зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині “усвідомленню простору”. Ще далі пішов, очолюваний К. Хаусхофером німецький журнал “*Zeitschrift für Geopolitik*”, в якому геополітика розглядалася як наука “про відношення землі та політичних процесів”, мистецтво керування практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика — це “географічний розум держави”.

Безперечно, наукові розробки К. Хаусхофера та його “школи” мали значний вплив на формування гітлерівських доктрин “життєвого простору”, хоча вони значною мірою поступалися геополітичним схемам англійського вченого Хелфорда Джорджа Макіндера (1861—1947), окресленим у його праці “Географічна вісь історії”. Схема Макіндера доволі проста: “Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом”. Варто погодитись з правомірним твердженням Реймона Арона (1905—1983), що “саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання”. Своєю теорією Х. Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

“Макіндер не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо розуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру, — розмірковує Р. Арон. — І все ж таки він був біля джерел багатьох географічних ідеологій. А ці останні завжди зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім — завдяки своїм розмірам або своїй якості — є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами. Водночас ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, про яку необхідність ідеться — економічну чи стратегічну. *Ідеологія життєвого простору* належить до першої категорії, *ідеологія природних кордонів* — до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, друга у Франції. Макіндер не підписувався під німецькою ідеологією життєвого простору, але він її підготував, висунувши химерну концепцію, однаково протиставлену як манчестерському лібералізму, так і *гробіжницькому протекціонізму (protection of a predatoru type)*”.

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались, бо “ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховувати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. У багатьох випадках геополітиків не визнавали як вчених, але при цьому активно використовували їхні наукові викладки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого Хелфорда Дж. Макіндера не сприймалися в академічних колах і в той же час широко застосовувались владними структурами при формуванні міжнародної політики Англії”.

По закінченні Другої світової війни закономірно звинувачували німецький націонал-соціалізм, ідеологія якого на практиці призвела до величезних людських жертв. Подібна доля спіткала і геополітику, так вдало використану Третім рейхом. Особливо це стосувалося Радянського Союзу, де геополітика була офіційно заборонена. Констатусмо, що тільки офіційно, бо висока партійна верхівка ніяк не могла обійтися без неї, розробляючи різноманітні проекти (протистояння США в “холодній війні”, створення прорадянських режимів у країнах Східної Європи, вторгнення в Афганістан тощо). Не викликає жодних сумнівів, що у

повоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема, йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити контроль над морськими просторами. В післявоєнний період геополітика набула двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. відбувається переоцінка цінностей, хоча геополітика продовжувала залишатися західною політологічною концепцією. Її відродженню на теренах СРСР, а згодом СНД сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору і Радянського Союзу, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Все це привело до швидкого розвитку геополітичної думки.

На сьогоднішній день налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Вперше, за всі роки паплюження, до геополітики лояльно поставився "Советский энциклопедический словарь" (1989): Геополітика — західна політологічна концепція, згідно з якою "політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту". З того часу в Росії та Україні з'явилися сотні праць, в яких їх автори намагалися або запропонувати власне визначення поняття "геополітика", або модернізувати попередні. Дозволимо собі спинитися на деяких з них.

Російський вчений М. Нартов сформулював стисле визначення геополітики, як "науки, системи знань про контроль над простором", виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний. На думку російського дослідника М. Мироненка, термін "геополітика" у науковому сенсі має, принаймні, два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний". Автор резонансного підручника з геополітики російський політолог О. Дугін зізнався, що важко дати визначення цієї дисципліни, "настільки розпливчастої і водночас виразної та захоплюючої". Вчений вважає, що "геополітика — це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона перебуває на тому ж рівні, що й марксизм, лібералізм", а на відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: "географічний рельєф як доля". "Геополітика, — зауважив в іншому місці своєї праці А. Дугін, — це світогляд влади, наука про владу і для влади... Геополітика — дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних), і вся її історія переконливо показує, що нею займалися виключно люди, які брали активну участь у процесі управління країнами і націями, або готувалися до цієї ролі". Отже, "геополітика — це наука управляти".

Відомий російський політолог, соціолог, філософ і геополітик Камалудін Гаджієв теж визнає, що хоча термін "геополітика" став одним із найпопулярніших у нашому лексиконі, проте "це ніскільки не полегшує завдання з'ясування його змісту". Нерідко, констатує К. Гаджієв, "під геополітикою розуміють традиційну для політичної науки галузь досліджень зовнішньої політики. Це пояснюється тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які перебувають у полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Разом з тим геополітика покликана виробляти нові парадигми, форми і методи цих досліджень". К. Гаджієв переконаний, що "гео" в понятті "геополітика" означає не просто географічний чи просторово-територіальний аспект в політиці тієї чи іншої держави або групи держав, воно викликане позначати всесвітньопланетарні масштаби, параметри і виміри, правила і норми поведінки в цілому, а також міжнародної політики окремих держав, союзів, блоків у всесвітньому контексті. Ще в середині 70-х років американський політолог К. Грей визначив геополітику як науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем і світовою політикою".

Український вчений В. Дергачов з ностальгією відзначав, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно і кваліфіковано робити висновки про наслідки глобальних змін у світі, що спричинило дефіцит професійних політиків. В. Дергачов вважає, що найвлучніше визначення геополітики дав К. Хаусхофер, отже, надалі немає сенсу придумувати щось нове. Львівський дослідник Мирослав Дністрянський запропонував "розмежувати політичну географію і геополітику, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ,

геополітику — як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, зумовлені такими географічними особливостями, як розташування і розміри території, природно-ресурсний потенціал, стан навколишнього середовища, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо. Разом з тим, політична географія, особливо прикладна, може бути, на його думку, основою і опорою геополітичних доктрин”.

Виходячи з такого підходу, під геополітикою, в основі якої є прикладна політична географія, мають на увазі “сукупність заходів держави, спрямованих на розв’язання засадничих проблем її функціонування як територіально-політичної системи — територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку. Для цього необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах, забезпечивши, по-перше, безпеку і оптимальну освоєність державної території, недоторканність державних кордонів; по-друге, оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою; по-третє, синтез регіональних позитивних етнокультурних ознак — складової національної ідеї — і загальнонаціональний характер впливу політичних партій. Ці концептуальні положення можуть бути закладені в основу внутрішньої геополітики. Завдання зовнішньої геополітики — встановити такі зв’язки і відношення держави як особливого територіально-політичного утворення з зовнішнім світом, які сприяли б її рівновазі і стабільності”. Таким чином, М. Дністрянський поділяє геополітику на “внутрішню” і “зовнішню”, твердячи, що між ними має бути певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики” під геополітикою розуміють “політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо”. Визнається роль географічного чинника, але його не вважають вирішальним, оскільки він поступається перед національними інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Геополітика є “*синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнародній арені*”. У цьому ракурсі варто нагадати вислів відомого французького романиста Моріса Дрюона: “Державі зовсім не обов’язково для того, щоб стати могутньою, мати величезну територію або велике народонаселення. Потрібно лише, щоб у народі було розвинуте почуття гордості, щоб він був здатний на порив і щоб ним тривалий час правив розумний монарх, який спромігся б запалити в душах людей вогонь великих прагнень”.

Автори колективної монографії “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти”, з одного боку, погоджуються з визначенням геополітики, даним К. Хаусхофером, а з другого — не заперечують сентенцій А. Дугіна. Хоча при цьому зауважують, що “геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири”. Одна з популярних геополітичних енциклопедій трактує геополітику як “теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектив їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних і інших факторів”.

Оригінально, на нашу думку, підійшов до визначення поняття геополітики російський вчений С. Переслєгін, який під нею розуміє “триєдність науки, технології та трансценденції”. Із виключно формальної точки зору геополітика вивчає (трактує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і, нарешті, цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Практична ж геополітика — це теорія позиційної гри на світовій шахівниці.

Геополітика використовує три групи методів: *загальнонаукові* — системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.; *логічні* — аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання; *емпіричних досліджень* — аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо. *Системний метод*, яким добре володів Т. Парсонс (1902—1979), дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв’язку з навколишнім середовищем через входи і виходи. Розглядаючи суспільство як систему, Т.

Парсонс констатував: "... це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами в такий спосіб, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом та його оточенням". Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів.

Соціально-психологічний метод орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів чи груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, натовпу, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці. *Порівняльний метод* передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Завдяки йому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав. *Історичний метод* вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми "минуле — сучасне — майбутнє". *Нормативно-ціннісний метод* надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок. *Функціональний метод* вимагає ретельного вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, країнами та групами країн. *Метод структурно-функціонального аналізу* передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції. *Інституціональний метод* спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність. *Антропологічний метод* на перше місце висуває не соціальні фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо).

В теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є *метод гри*. В цьому аспекті заслуговує на увагу та всіляке схвалення "Самовчитель гри на "Світовій шахівниці", розроблений російським вченим С. Переслєгіним. Його "транспортна теорема" дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники — інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий. Прикладом застосування "транспортної теореми" був аналіз стабільності Радянського Союзу, проведений С. Переслєгіним у 1986 р. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту пересвєзнь вантажів, автор припустив, що після 1990 р. "інфраструктурний показник" починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі ХХ ст. Дослідник додавав, що якби "перебудова" не супроводжувалася економічною катастрофою (тобто деградацією виробництва в регіонах), наслідки могли б бути навіть більш серйозними — в цьому випадку прогнозувалося відокремлення Далекого Сходу з наступним поділом Росії по лінії Урал — Волга.

Відображаючи об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, геополітика покликана виконувати цілий ряд функцій: *пізнавальну* — вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій; *прогностичну* — визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини; *управлінську* — збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації; *ідеологічну* — теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності.

Складові геополітики. Ще зовсім недавно геополітика розвивалася в ракурсі проблематики політичної географії, а сьогодні вже доводиться говорити про самодостатність таких дисциплін, як геоekonomіка, геоскологія, геокультура тощо. Одні дослідники називають геоekonomіку складовою частиною геополітики, інші — геостратегією. В сучасних умовах предметом геоekonomіки вважаються маловивчені реалії сучасного глобалізованого світу, а саме: *нові системи управління економічними процесами, нові суб'єкти прийняття рішень, нові форми організації цілостей.* Суб'єктами геоekonomіки є національні корпорації, які беруть активну участь у світовому поділі праці, або володіють баченням майбутньої преадаптації. С. Переслєгін сучасний геоekonomічний універсум зображує у вигляді піраміди, фундаментом якої є сільськогосподарські регіони. Поверхом вище знаходяться галузі, які виробляють сировину. Наступні два поверхи мають індустріальний характер і включають в себе галузі, зайняті низькотехнологічним виробництвом. Нарешті, останні, верхні шари — постіндустріальні. Тут виробляється інтелектуальна сировина і діють єдині правила геоekonomічної гри. В межах побудови такої піраміди проглядаються чотири частини світу: *південь* — спеціалізується на

доіндустріальному виробництві; *схід* — розвиває класичну індустрію; *захід* — царство високих технологій; *північ* — випускає інтелектуальну сировину.

Сьогодні *геоекономіка* — наука про державну стратегію розвитку, досягнення світової чи регіональної могутності переважно економічним шляхом. Цілісність світу зумовлюється взаємодією різномасштабних соціально-політичних, економічних, етнічних та екологічних процесів, для яких характерна просторова поляризація. Різноманітні геополітичні та гео економічні процеси, нашаровуючись один на одного, утворюють *геострати* — стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори та *геомари* — енергозбиткові рубіжні поля. Добробут держави залежить не тільки від природних багатств, адже можна мати великі запаси енергетичних ресурсів і залишатися бідними. У світі загальновідомі й інші приклади, коли обділена природними багатствами країна розквітає. Отже, вся річ у пропорціях, співвідношенні між джерелами продуктивної енергії людини та іншими ресурсами. Наприклад, західноєвропейська цивілізація досягла значних успіхів не стільки за рахунок вигідного географічного становища, скільки через перейняту античність. В. Дергачов виділяє наступні типологічні об'єкти рубіжної комунікативності: *геополітичні, гео економічні, соціокультурні та гео екологічні*.

На сьогоднішній день уже застарілою бачиться геополітична концепція “центр — периферія”. В сучасному світі можна виділити принаймні чотири типи транскордонних регіонів: сврорегіони (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами у члени Союзу); трансокеанські макрорегіони (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво); трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво); спеціальні зони між світо-економіками (Великий Сянган) в єдиному соціокультурному просторі (Китай) з метою воз'єднання держави-цивілізації. Якою ж має бути гео економічна стратегія в ХХІ ст.? На думку В. Дергачова, “ринкові цінності утилітарні й легко вимірювані в грошових одиницях, відображають піклування людини про самого себе. Моральні цінності виражають турботу про інших і не піддаються виміру. Розповсюдження ринкових цінностей на політику, право, медицину, науку та інші сфери суспільного життя руйнує соціум. Підміна моральних принципів (“добре” чи “погано”) економічними (“ефективно” чи “неефективно”) становить головну загрозу стабільності капіталістичного суспільства... Гео економічна стратегія веде до успіху і добробуту, якщо державі вдається створити критичну масу думаючих людей”.

Для сучасної світової економіки притаманна глобалізація, яка, водночас, супроводжується посиленням тенденцій регіоналізації. Принаймні, прогнозується світове господарство з трьома полюсами економічного і технологічного розвитку в Західній Європі, Північній Америці та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Такий стан справ приводить до появи світових міст (Нью-Йорк, Гонконг, Сингапур, Стамбул, Москва). Існує думка, що в ХХІ ст. інтерполіси, можливо, правитимуть світом. Наймогутнішими регіональними угрупованнями є ОПЕК, НАФТА, АТЕС і, звичайно, ЄС. Йдучи своїм стратегічним курсом розширення на Схід, ЄС створив програми ФАРЕ і ТАСІС та запропонував проєкт трансмодальних коридорів. Зокрема, програма ТАСІС, яка фінансує ринкову економіку в країнах СНД, сприяє розвитку сільського господарства, енергетики, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору, реформі державного управління, транспорту та телекомунікаціям тощо.

Сучасна *геокультура* тісно переплітається з гео економікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Однак, геокультурний підхід оперує з поняттями більш високого рівня, ніж геополітичний. Геокультура, на відміну від геополітики, ставить питання про “обіг ідентичності”: їх перенесення, перетворення, втрату, відновлення. Вона віддає перевагу категорії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу. На відміну від культури в загальноприйнятому значенні, геокультурна унікальність практично не може бути втрачена і тому не потребує збереження та захисту.

Диференціація і зростаюча полярність між бідністю і багатством призводить до так званої “демографічної кризи”, коли народжуваність дітей не тільки незручна для індивідуальної сім'ї, але й безпосередньо призводить до бідності. “Незручність дітей” проявляється тим сильніше, чим розвинутіші товарно-грошові відносини та індустріальна фаза в цілому. Вже згадуваний С. Переслєгін у своїй “демографічній теоремі” доводить, що народження першої дитини віддаляє сім'ю до межі початкового майнового стану, народження другої — переводить до більш нижчого класу. Як правило, при трьох дітях чи ще більшій їх кількості відбувається декласування сім'ї. На жаль, такими є реалії в Бангладеші, Бразилії та цілому ряді інших країн з низьким розвитком індустрії. За підрахунками сучасних демографів, затрати на розвиток,

виховання та освіти дитини в індустріальній фазі досить значні, й період дитинства продовжується до 16, 18 і навіть 23 років. Необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди вже створюють власні сім'ї. В сучасній Росії середній показник не підвищується позначки 1,2 дітей у сім'ї, що свідчить про зменшення індустріального населення на 3-5% в рік.

Цікава статистика щодо демографічної ситуації в Україні. Кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова — близько 20—22 відсотки. Щоправда, в останні роки перша зменшується. Частка людей старшого віку відповідно збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення народжуваності й “старіння народу”. Збільшується кількість утриманців. Зростає навантаження на людей працездатного віку... За даними на 1 січня 1998 р., питома вага молоді віком 15—28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7%, а її кількість сягала близько 10 млн. осіб. Це надзвичайно мало. Адже саме з молоддю пов'язується перспектива країни, народу і культури”. На початку ХХІ ст. дикими виявляються пропозиції, які в 1798 р. вніс Томас Роберт Малтус про регламентацію шлюбів, обмеження дітонародження, епідемії, війни, голодомор тощо. Але факт залишається фактом: демографічна ситуація стійка тільки при відповідній рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

І, нарешті, необхідно спинитися на сучасній георелігійній ситуації. На неї впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх слід віднести наступні: логіка розвитку релігійного процесу; загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії; характер взаємодії та взаємовпливу релігій; характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним. Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні. До регіональних належать: природні особливості території; історія розвитку та заселення території; демографічні характеристики населення та особливості розселення; урбанізація та міграції; етнічний склад населення; етнорелігійні групи, характер їх розселення; особливості природокористування; етногосподарські типи використання території; рівень соціально-економічного розвитку території. Серед глобальних чинників варто назвати міжнародне становище; геополітичну ситуацію в регіоні; тенденції в народонаселенні: демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя; глобальні та регіональні екологічні проблеми.

Якщо поглянути на сучасну георелігійну ситуацію в Україні, то з'ясуємо, що домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій станом на 1 січня 1998 р. на громади послідовників християнства припадало 95%. Переважна більшість віруючих — православні. Греко-католицизм є другим впливовим християнським напрямом в Україні. На УГКЦ припадає 18,6% загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестантських церков найбільшою є Всеукраїнський союз об'єднань християн-баптистів.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах, Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів: 1) Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямом є православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 2) Галицький регіон (Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської області). Цілковите переважання католицизму, особливо греко-католицизму. Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ та УПЦ-КП; 3) Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква. Свідки Єгови, реформати); 4) Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Переважають УПЦ і УПЦ-КП; 5) Центральний регіон (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 6) Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ; 7) Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ. Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризуються складністю, динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу.

5.2.2. Основні закони геополітики

До класичних законів геополітики належать: 1) *закон фундаментального дуалізму*; 2) *закон посилення фактору простору в людській історії*; 3) *закон синтезу суші і моря*.

Закон фундаментального дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протистоянні *телурократії* (“сухопутної могутності”) та *таласократії* (“морської могутності”). Держави телурократії в давнину – стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації – стародавні Афіни і Карфаген – типові зразки таласократії.

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телуократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємливості. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідуум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це приводить до того, що дві стихії – земля і вода символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Х. Макіндера, Р. Арон цілком справедливо підмітив: “З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті ХХ сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної неблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишаться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважають британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островках або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу”. Безперечно, має рацію Р. Арон, підсумовуючи: “Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу, центральна земля має всі можливості заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу”.

Закон посилення фактору простору в людській історії. До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі – таласократія і телуократія вели жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному плані. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телуократії. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростав вплив таласократії. Алфред Тайер Мехен вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А. Мехена, причина цьому “лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі”. В середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а телуократію ототожнювали з Радянським Союзом. Між двома супердержавами точилася жорстока боротьба в різних сферах, передусім в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати “зоряні війни”, щоб побачити, до яких масштабів дійшло це протистояння. З розпадом СРСР та світової системи соціалізму двополюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. З приводу цього П.Кальвокорессі висловив цікаві міркування: “З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило

капіталізм без суперника. Але, з другого — капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою — як своєю власною, так і міжнародною”.

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю “Кінець історії?”, в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн у різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до цілковитого спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом книзі американського дослідника Самуеля Хантінгтона “Зіткнення цивілізацій”, в якій автор зайняв позицію, цілком протилежну тій, якої притримувався Ф. Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протиборства. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для досягнення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протиборства, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елементу. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Теоретичні проблеми сучасного геополітичного протиборства ретельно проаналізував сучасний російський вчений Леонід Івашов. Воно є різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Формаційне протиборство* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку. *Цивілізаційне протиборство* охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протиборства має прямий стосунок до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. *Інформаційне протиборство* є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів. Незважаючи на те, що в сучасних умовах, на порозі ХХІ ст., система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, забезпечувати національну безпеку.

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, російський політолог А. Дугін пропонує чотири варіанти подальшого розвитку: 1) перемога таласократії цілком відмінює цивілізацію телурократії; 2) перемога таласократії завершує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ; 3) поразка телурократії — явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; 4) перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї “світової революції” та “планетарне панування Третього рейху”).

Закон синтезу суші і моря — третій класичний закон геополітики. Йдеться про одне з ключових понять геополітики — “берегову зону”, або “*Rimland*” — фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча “берегова зона” згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893--1943). На його думку, саме “*Rimland*”, а не “*Heartland*”, як твердив Х. Макіндер, являє собою ключ до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують “*Heartland*”, отже “той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках”. А. Дугін називає “*Rimland*” “ключовою категорією”, “островом і кораблем”, “прикордонною зоною” тощо. Більш розвинув ідею “берегової зони” геополітик Володимир Дергачов.

запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі “Море — Коустленд (“Rimland”) — Континент (“Heartland”)”. Через цю “берегову зону”, яка пов’язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти — геополітичні, гсоекономічні, гсоекологічні, соціокультурні тощо. В. Дергачов вводить поняття МОРЕМАР — берегову зону морів і океанів — головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму “берегова зона” стає “зоною життєвих інтересів” окремих держав. Поряд з МОРЕМАРОМ В. Дергачов говорить про ЕВРАМАР — важливий “двигун” духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар’єром проти “морської стихії” відкритого суспільства і вестернізації. Зрозуміло, що під “відкритим суспільством” і “вестернізацією” В.Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

5.2.3. Категорії геополітики

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують виключно геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками — міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контроль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується насамперед ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв’язків. Часто вживають поняття *геостратегічний простір* — світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони) життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле — простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне — територія, яка перебуває під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному плані; перехресне — простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне — безперервний простір; геополітична опорна точка — місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метаполе — простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який вважає двигуном історичного процесу протиставлення телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* — особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього ще не дійшло, геополітики розрізняють *біполярний світ* — двополярність (наприклад, протиставлення двох супердержав — СРСР і США) та *багатополярний* — виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний світ* — геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітики називають *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* — сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* — геополітична лінія атлантизму, спрямована на відторгнення від Свразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півмісяць* — берегові території Свразії; *зовнішній півмісяць* — сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* — водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* — те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* — серцевина землі, “географічна вісь історії” за Х. Макіндером; *rimland* — “берегові землі” за Х. Макіндером.

Сучасні геополітики також вживають терміни “геополітична ситуація”, “геополітичне оточення”, “геополітичне становище”. Під *геополітичною ситуацією* розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під

геополітичним оточенням держави розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. *Геополітичне становище держави* — це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про *геополітичний розвиток держави* — сукупність практичних дій тої чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, основаних на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку.

Тісно пов'язані між собою категорії *геополітичні відносини* та *баланс сил*. Під *геополітичними відносинами* розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі — явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що в світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному плані країн. Під *балансом сил* розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Р. Арон частіше вживає поняття *могутність і сила*. Що стосується останньої, дослідник відзначає: "Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвімо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни *реальна сила* — це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру реальна сила не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці". Що стосується *могутності*, то вона, на думку Р. Арона, протягом століть змінювалась. Якщо Н. Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г. Моргентгау — 8, Р. Штайнмец — 8, то Р. Арон запропонував трьохланкову модель: *середовище, ресурси, колективні дії*.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір, який окреслений кордонами*. Під *кордоном* розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово — внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область в Росії). Одним із перших дослідив проблему кордону Дж.Н. Керзон (1859-1925), який дійшов висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення. З певною долею умовності кордони поділяють на природні та штучні. Проголошення на терені СРСР незалежних держав збагатили політичний лексикон терміном "прозорі кордони".

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф. Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий слугує свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. У фундаментальній праці "Народознавство (Антропогеографія)" німецький мислитель говорить про утворення так званих "різких" кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими "різкими" чи штучними кордонами були "країни китайських стін, турецьких і козацьких валів". Карл Хаусхофер присвятив цій проблемі спеціальну працю "Кордони в їх географічному і політичному значенні", всім своїм вістрям спрямовану проги рішень Версая. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, К. Хаусхофер емоційно заявляв: "...Той хаос руїн і мук, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії... Бо імперія повинна маги кордони, які вона здатна захищати власними силами!... Адже будь-який корисний і стабільний кордон --- це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією

життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування... Вкрай рідко кордон є лінією, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування... Арена цієї боротьби — перш за все кордон..."

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, чого не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917—1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П.Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки.

В перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів теж мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії і пізніше Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи і довільно тлумачачи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунення територіальних претензій до України протягом 1994—1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень небезпеки якої (при максимальному значенні — 1) становив: у 1994 році — 0,8; у 1995 — 0,92; у 1996 — 0,95. Протягом 1997—1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково розблоковано.

Одна з головних категорій геополітики — *інтерес*, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: *інтереси національні* — сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, які впливають із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища; *тимчасові національні інтереси* — національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; *життєво важливі інтереси держави* — збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвитку ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; *постійні національні інтереси* — національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, водночас залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; *інтереси конфронтаційні* — прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протидорства; *інтереси паралельні* — інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; *інтереси, які розходяться* — інтереси, спрямовані на досягнення різних цілей, але не загрожуючі інтересам іншої сторони; *спільні інтереси* — інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, збігання в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Ці дії можуть мати оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія *експансія* — 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке досягається як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позасаконічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють *військову експансію* — збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні.

На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війни, які, за словами Р. Арона, властиві “всім історичним епохам і всім цивілізаціям”. Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії “Мир і війна між націями”, услід за легендарним Карлом фон Клаузевіцем, запропонував класичну типологію війни і миру: “Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінуються силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства”. Поступово імперський мир “переходить у мир громадянський”, а “між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав’язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію”.

Говорячи про принципи миру, Р. Арон вводить поняття *мир страху* — це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: *мир задоволення*..., який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка поклала б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили”. Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р. Арона, “вселенської імперії”. Застосовує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *заякуванні, підривної діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами.

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов’язане з поширенням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет з міжнародного тероризму для підготовки універсальної конвенції щодо відвернення і покарання за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм — використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об’єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров’я людей. Небезпечним суспільним явищем залишається і ядерний тероризм.

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Р. Арон називає загальною і формальною: “досконалі” війни — тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, *с міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо *інфрадержавними* або *інфраімперськими* війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського”. Розрізняють також війни *феодалні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно розмаїта: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна. Спинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* — 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система заходів з оволодіння інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2)

особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

Психологічна війна — цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи опосередкованого впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. *Війна тасма* — всі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною стає *війна екологічна*, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. Застосовується навіть термін *екоцид* — масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу.

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у ХХ столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за підрахунками якого, під час війн ХХ ст. загинуло 175,214 млн. осіб, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні — 51,09% та в локальних війнах — 35,32 % всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах ХХ ст. загинуло 71,118 млн. чоловік. Всього, таким чином, в ХХ ст. загинуло 246,332 млн. чоловік, в тому числі у війнах та військових конфліктах — 175,214 млн. чоловік (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах — 71,118 млн. осіб (28,87%). Описуючи “Карібську кризу” в жовтні 1962 р., російський вчений Д. Фельдман констатував, що радянські ракети Р-12 та Р-14 з ядерними зарядами на Кубі, які могли знищувати цілі на континентальній частині США впритул до канадського кордону, складали 36 мегатон, що було в 2000 разів більше, ніж сила бомби, скинутої на Хіросиму. Разом з тим, Д. Фельдман відзначає, що кількість збройних конфліктів міждержавного рівня йде до зменшення. Якщо за період з 1400 р. по наш час майже половина конфліктів припадала на конфлікти між державами, то за останні чотири десятиліття — тільки 37 з 127. Значних втрат війни завдали і українському народові. У ХХ ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921—1922, 1932—1933, 1946—1947 рр., спровокованих радянським режимом, загинуло понад 12,38 млн. українців.

5.2.4. Геополітичні епохи

Історію людства, з точки зору геополітики, можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. М. Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648—1814), *Віденська* (1815—1918), *Версальська* (1919—1945), *Потсдамська* (1945—кінець 80-х — початок 90-х рр.) та *Біловезька* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР до наших днів). Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не називає Біловезькою системою міжнародних відносин. Можливо, М. Лебедева і має рацію, бо події, пов’язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

Вчений-міжнародник П. Циганков дотримується думки, що існували “європейська система XVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав (“європейський концерт націй”) XIX ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945—1990-х рр.”, хоча відзначає, що “головний недолік такого “панорамного” підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами — великими державами. Тоді як в системному підході

головне — переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів — міжнародних акторів”.

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє “сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути зтягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи”. Структура міжнародних систем, на думку Р. Арона, завжди є олігополістичною. В кожному з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, ніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин. На глибоке переконання Р. Арона, “зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзнництва та ворожнечі, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі”.

Виходячи з цього, Р. Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* — такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* — в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності. Гомогенна система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана. Гетерогенність призводить до протилежних наслідків. Що стосується системи, яка панувала в 1914 р., то вона, на думку Р. Арона, була гомогенною, однак “ця гомогенність очевидна доти, доки панував мир”. Р. Арон також запропонував моделі систем залежно від конфігурації співвідношення сил, які можуть бути *багатополіярними* — коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато; *біполіярними* — коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи змушені визначати свою позицію щодо двох “блоків”, приєднуючись або до того, або до того, якщо не випадде нагода залишитись осторонь. Хоча Р. Арон не заперечує, що “можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами”.

Власні типології міжнародних систем також запропонували американські дослідники М. Каплан та Р. Роузкранс. Останній, наприклад, називав дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740—1789, 1789—1814, 1814—1822, 1822—1848, 1848—1871, 1871—1888, 1888—1918, 1918—1945, 1945—1960. В основі типології Р. Роузкранса лежать фактори стабільності чи нестабільності. Англійський вчений Е. Луард виділяє сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771—721 рр. до н.е.), система давньогрецьких держав (510—338 рр. до н.е.), епоха європейських династій (1300—1559), ера релігійного панування (1559—1648), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648—1789), епоха націоналізму (1789—1914), ера панування ідеології (1914—1974). В основу своєї типології Е. Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами, стратифікація, норми тощо.

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV—XVI ст. Тому її коріння сягають Стародавньої Греції та Риму, середньовічних італійських міст. Визнавши одним із ключових принцип національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок новій системі міжнародних відносин. Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї, за М. Лебедевою, були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами. До 1648 р. ця ідея часто-густо була відсутня, особливо це стосується четвертого принципу.

НІМЕЧЧИНА

Клаузевіц Карл Філіп Готфрід (1780-1831) – німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії. Народився в сім'ї акцизного чиновника. З 1792 р. – юнкер, з 1795 р. – офіцер. Закінчив загальне військово-училище в Берліні. Брав участь у війні з Францією (1806-1807), а згодом працював у пруському генеральному штабі, начальником кабінету голови військово-реорганізаційного кабінету, викладав у офіцерському військовому училищі. В 1812-1813 рр. перебував на службі в російській армії під час Вітчизняної війни 1812 р. Наступного року очолював штаб російсько-прусського корпусу, перед смертю працював начальником штабу пруської армії на польському кордоні.

Вивчивши понад 130 війн і походів, К.Клаузевіц написав трьохтомну працю “Про війну”, яка незабаром стала класичною. Як пригадувала його дружина Марія фон Клаузевіц, її чоловік працював над книгою з 1810 р., коли викладав у військовому училищі, до весни 1830 р., коли був призначений на службу в артилерію. В березні 1831 р. К.Клаузевіц повернувся в Бреславль, де планував завершити працю до зими. Однак, 16 листопада його не стало, і рукопис книги “Про війну” був надрукований в такому вигляді, як його залишив автор, лише після смерті К.Клаузевіца. М.Клаузевіц писала в передмові, що це посмертне творіння її чоловіка друкується “без добавок чи вилучення хоча б одного слова”. Понятійний апарат, введений до наукового обігу К.Клаузевіцем, дозволив стратегам кінця ХІХ ст. перетворити військово-мистецтво в науку, а на закладеному ним фундаменті виникли всі наступні праці військових теоретиків – від А. фон Шліффена до М.Галактіонова і Б. Лідел Гарта.

У вступі до своєї праці К.Клаузевіц чітко з'ясував її мету: “Ми пропонуємо розглянути спочатку окремі елементи нашого предмету, потім його частини і, нарешті, весь предмет в цілому, в його внутрішньому зв'язку, тобто перейти від простого до складного”. Даючи визначення війни, К.Клаузевіц попереджує, що роблячи це, він звертає увагу тільки на один її елемент – протиборство. Отже “війна – це акт насильства, що має за мету примусити противника виконувати нашу волю... Фізичне насильство є засобом, а метою буде нав'язати противнику нашу волю. Для кращого досягнення цієї мети ми повинні роззброїти ворога, позбавити його можливості чинити опір”. А потім на передній план висувається політична мета війни. Якщо вона незначна, то й зусилля, спрямовані для її досягнення, будуть незначними. Політична мета, на думку К.Клаузевіца, є початковим мотивом війни. Оскільки ми маємо справу з реальністю, а не з відволікаючими поняттями, і політичну мету не можна розглядати абстрактно, саму в собі; вона перебуває в залежності від взаємовідносин обидвох держав. Одна і та ж політична мета може по-різному впливати на різні народи, але й на один і той же народ в різні епохи, тому “політичну мету можна приймати за мірило”. А тому на війні необхідно рахуватися з природними властивостями того чи іншого народу. Іноді політична мета може співпасти з військовою, наприклад завоювання відомих областей.

К.Клаузевіц застерігав, що “війна – не забава, вона – не проста гра на ризик і везіння..., вона – серйозний засіб для досягнення серйозної мети”. Що стосується щастя на війні, хоробрості, різноманітних фантазій, то вони є не що інше як специфічні особливості війни. Війна в людському суспільстві є війною цілих народів, і причому народів цивілізованих, вона завжди впливає з політичного становища і викликається тільки політичними мотивами. Однак, вона не є крайністю, бо в такому випадку війна витіснила б політику. Ще довго політика проходитиме червоною ниткою через всю війну і робити на неї постійний вплив, звичайно в тій мірі, в якій це дозволить природа сил, які покликані життям до війни. К.Клаузевіц підсумував: “Війна є тільки продовження політики іншими засобами”.

Ця класична теза К.Клаузевіца зазнає серйозних змін в діяльності пізніших політиків. Мало того, вони її пристосовуватимуть до своєї конкретної мети, грубо фальсифікуючи. Найкраще це виходило у В.Леніна та Мао Цзедуна. Те, що Клаузевіц рахує нехарактерним для війни (боротьба не на життя, а на смерть), Ленін перетворює в суть політики. По теорії Клаузевіца, мета війни – розгром ворога, тобто його збройних сил, але цей ворог визначається як суб'єкт міжнародних відносин. Ленін вважає, що диктатура пролетаріату може бути встановлена тільки в ході громадянської війни у формі масового терору, спрямованого на знищення ворога, який визначається не настільки ступенем ворожості, скільки його внутрішньою суттю. Ось чому Ленін переходить від категорій політики до категорій війни, а

потім до категорій соціальної гігієни. Французький дослідник Домінік Кола справедливо підмітив, що Ленін вміло використав ідеї Клаузевіца в полеміці з опортуністами в період Першої світової війни. Ленін переконаний, що війна, яку веде пролетаріат, є легітимною.

Клаузевіца неодноразово цитував лідер китайських комуністів Мао Цзедун, який висунув ідею “затяжної війни”. На його думку, Китай з усіх боків оточений ворогом – Радянським Союзом, Францією, навіть Чехословаччиною, які хочуть встановити своє панування. Перефразовуючи Клаузевіца, Мао Цзедун констатує: “Це значить, що війна є політикою; війна як така являє собою дію, що носить політичний характер, і з стародавніх часів не існувало війни, яка не мала б політичного характеру”. І, далі: “Центральне завдання і вища форма революції – завоювання влади шляхом збройної боротьби, тобто вирішенням цієї проблеми війною”. Для Мао не має значення, яка це війна – партизанська чи ядерна. Головне інше – ворог має бути знищений.

Однак, повернемося до Клаузевіца. Говорячи про види війни, він називає абстрактні та ідеальні війни, однак всі вони повинні розглядатися як політичні дії. По-перше, війну не можна розглядати як щось самостійне, а тільки як знаряддя політики, а по-друге, війни можуть бути дуже різними за своїм характером та мотивами. Війну, вважає Клаузевіц, можна розглядати в трьох ракурсах – насиллі, ненависті та ворожнечі, грі випадку. Завдання теорії полягає в збереженні рівноваги між цими тенденціями. Немаловажне значення мають визначення розміру війни та кількості жертв, які доведеться понести для досягнення цілей війни. У війнах, де жодна з сторін не в стані перемогти суперника, ймовірно, кращим виходом буде заключення миру. Якщо мета війни у знищенні ворога, то до неї треба прагнути, якщо ні, то й завоювання ворожих територій буде другорядним. Засобами війни, за Клаузевіцем, є наступні: знищення ворожих збройних сил, захоплення його провінцій, тимчасова окупація з метою використання їх засобів, тиск на політичні відносини, пасивне вичікування ударів ворога. Насильство, яке необхідно застосувати до противника, перебуватиме у відповідності з розмірами політичних вимог, а також вимог противника. На опір, який чинитиме ворог, впливають певні фактори: 1) потреби ворога відомі, але політичні потреби не завжди є очевидними; 2) становище і обстановка в державі неоднакові; 3) неоднакові також сила волі, характер і здібності правителів. Отже, починаючи війну, треба вибрати середній шлях – застосовувати на війні тільки ті засоби і добиватися лише такої кінцевої мети, яких достатньо для досягнення мети.

Багато у війні залежить від генія полководця, який повинен володіти такою рисою, як мужність. Вона може бути двоякою: по-перше, мужність відносно власної небезпеки, а по-друге, мужність стосовно відповідальності перед судом якої-небудь зовнішньої влади чи внутрішньої – совісті. Мужність може пояснюватися легковажністю до небезпеки в силу особистих якостей, але, крім цього, вона може впливати з позитивних емоцій (любов до батьківщини). Якщо вищеназвані види мужності співпадають, то це приводить до сформування найбільш завершеного типу мужності. Необхідними рисами характеру на війні мають бути рішучість, присутність духу, спроможність переносити величезне фізичне навантаження, невідомість та випадковість. Значне місце Клаузевіц відводить таким рисам як енергійність, твердість, стійкість. Наскільки сприяє справі врівноваженість, настільки шкодить впертість. Вона не є “дефектом розуму”, а “дефектом темпераменту”. Для полководця дуже важливо “почуття місцевості”, його здатність “швидко і вірно скласти геометричну уяву про будь-яку місцевість”, щоб добре орієнтуватися в ситуації.

К.Клаузевіц не обминув своєю увагою необхідність урахування умов місцевості. На його думку, “умови місцевості, під якими розуміється як власне місцевість, так і ґрунт, могли б, строго кажучи, не робити впливу, якщо б бій відбувався на абсолютно плоскій, позбавленій будь-яких споруд рівнині. В степових краях це дійсно зустрічається, в культивованих районах Європи це – майже фантазія. Таким чином, навряд чи хоч один бій між цивілізованими народами Європи можна мислити без впливу місцевості та ґрунту”. Що стосується погодних умов, то вони, на велике переконання Клаузевіца, великого впливу не роблять, хоча “в більшості випадків відому роль відіграє туман”. Набагато значнішу роль під час війни відіграють основні моральні потенції – “таланти полководця, військова доблесть армії та дух народу”.

Підсумовуючи величезний фактичний і теоретичний матеріал, К.Клаузевіц заявляє: “Війна є знаряддя політики; вона неминуче повинна носити характер останньої; її слід вимірювати мірилом політики. Тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, яка поміняла перо на меч, але від цього не перестала мислити згідно своїх власних законів”.

Ратцель Фрідріх (1844-1904) – німецький географ, зоолог, геолог, палеонтолог, етнограф і соціолог. Один із засновників геополітики. Закінчив політехнічний університет у Карлсруе, згодом в Гейдельберзькому університеті прослухав курс лекцій професора Е.Геккеля – автора терміну “екологія”. Хвилюючою подією, яка вплинула на наукові заняття Ф.Ратцеля, стало об’єднання Німеччини в 1871 р. Переповнений почуттям національної гордості, він все більше уваги приділяє життю німецького народу в країні та за кордоном. Ф.Ратцель відвідав Угорщину, Трансильванію, Італію, США і Мексику, де познайомився не тільки з життям німецької меншини, але й інших діаспор. Український дослідник В.Дергачов підмітив, що “в Каліфорнії, де крім німців відзначалися діловою активністю інші не місцеві народи, у Ратцеля зародились уявлення про особливості заселення і господарського засвоєння географічних районів в умовах стічного контакту маргінальних субкультур, що відносились до різних цивілізацій. Відсутність акту розуміння, супроводжуване агресивністю, схильних до експансії людських груп, змушувало інших здавати свої позиції. Ратцель наводить приклади загарбницького використання піонерами-поселенцями земель американського Заходу”. В 1876 р. Ф.Ратцель захистив дисертацію на тему “Еміграція в Китаї”. З 1880 р. працював професором Вищої технічної школи в Мюнхені, а потім у Лейпцігу. Опублікував багато праць, серед яких основними є “Земля і життя. Порівняльне землезнаство”, “Народознаство” та “Політична географія”.

Свої наукові погляди Ф.Ратцель узагальнив у праці “Політична географія” (1897). Політико-географічний аналіз у рамках антропогеографічної парадигми ґрунтувався значною мірою на розкритті визначального впливу природного середовища на всі сфери суспільства. Необхідно відзначити, що в той час дарвінізм володів величезним методологічним засобом пояснення, але його застосування в соціальних науках залишалось спірним питанням. В результаті виник соціал-дарвінізм, який включав людство до навколишнього світу, в тому числі й природного. Російський геополітик М.Мироненко вірно відзначав, що “згідно дарвінізму віднайдені в онтогенезі (індивідуальному розвитку організму) ознаки не наслідуються. В той же час ламаркізм і неоламаркізм визнавали, що вказані ознаки наслідуються. Якщо це зиявилось невірним для біологічних організмів, то для соціальних стало принципом дослідження їх еволюції у зв’язку з тим, що культурне накопичення і традиції в суспільстві наслідуються наступними поколіннями”. На основі еволюційної теорії Ф.Ратцель розвиває ідеї державності.

Рух історії визначається кліматом і територією. У праці “Земля і життя” Ф.Ратцель розглядає землю як єдине ціле: тверда, рідка і газоподібна частини землі, як і життя, елементи якого пов’язані між собою історично і перебувають у безперервному взаємозв’язку. Воду та повітря Ф.Ратцель вважав двома морями, де тверда частина була дном цих двох морів. Перший крок людей до моря вчений визначає як “початок всесвітньої історії людства”. Морські народи, ведучи кочове життя, зумовлене надлишком населення, розширюються стрибками з острова на острів, з однієї берегової зони в іншу. Життя цих людей багатоманітне, перебуває в постійному русі та супроводжується постійними суперечками. Цього не можна сказати про мешканців Єгипту та Китаю, де відсутнє морське кочове життя, а тому ці держави дуже швидко почали занепадати. Висновок, який робить Ф.Ратцель, безжалісний по відношенню до культур замкнутого середовища. Їх вчений трактує як напівкультури. На відміну від них повноцінним культурним життям живуть і жили світові держави, які володіли морем – Рим, Іспанія, Англія.

Ф.Ратцель ґрунтовно проаналізував значення клімату в житті народів. На думку вченого цей вплив є троякий: 1) відбуваються безпосередні зміни в фізичному і духовному житті людини, від чого залежить характер того чи іншого народу; 2) клімат впливає на переселення народів; 3) від клімату залежить рослинний і тваринний світ, а також спосіб життя людей. Температурні коливання сприяють здоров’ю людини, обміну речовин, культурному розвитку загалом. Однак, це не стосується тропічного клімату, який завдяки незначним коливанням температури, діє на сонливість людей. Гірське повітря, віднімаючи мало тепла, сприятливо впливає на людський організм, тому мешканці гір рідко хворіють.

У праці “Народознаство (Антропогеографія)” Ф.Ратцель чітко наголосив на меті свого дослідження: “Народознаство повинно не тільки знайомити нас з людством, яким воно є тепер, але також з’ясувати, як воно стало таким, в якій мірі збереглися сліди його різноманітного минулого. Тільки таким шляхом ми можемо зрозуміти єдність і цілісність людства”. Дослідник визнає, що досягти успіху можливо тільки при умові, що в рівній мірі вивчатимуться географічний та історичний фактори. Однак, без перебільшення можна

твердити, що Ф.Ратцель, все-таки, віддавав перевагу першому. “Якщо ми поглянемо на людство як на ціле, - констатувачений, - ми побачимо, що північні частини його перебувають у ширшому взаємозв'язку, а південні значно розділені між собою. Звертаючи увагу на раси, ми побачимо, що негроїди належать півдню, а монголоїди і білі – півночі. Вищі форми культурного розвитку зустрічаються на північ від екватору. Таку ж протилежність ми знаходимо в етнографічних аспектах; так, народи, які не знають лук, належать південним частинам світу, а в північних частинах лук і стріли... розповсюджені... від Лапландії до Східної Гренландії і Мексики”.

Ф.Ратцель доводить, що між півднем і північчю велика різниця стосовно культурного розвитку їх мешканців: “... Більша частина багатства людських явищ і утворень відбувається на цій стороні землі (Старий Світ – М.В.), охоплюючи вищі щаблі розвитку”. Розглядаючи такі проблеми як мова, релігія, сім'я і суспільство, Ф.Ратцель доводить, що у всіх цих чинниках мешканці півдня значно поступаються жителям півночі. Звичайно, що головна причина лежить у природних особливостях регіону.

Ф.Ратцель переконаний, що єдність людського роду є планетарною ознакою, а людина – громадянини землі в найширшому значенні цього слова. Вона проникає навіть туди, де не може постійно жити. Майже вся земна куля їй відома. З усіх істот, пов'язаних із землею, вона – одна з найбільш рухомих. Всі ці окремі рухи, які супроводжують людину, врешті-решт, переплітаються поміж собою, і з них виникає великий рух, субстратом якого є все людство. Але завдяки культурному прогресу ці рухи в різних народів відбуваються по-різному.

На культурний розвиток народів великий вплив має чисельність людей, густота населення. Остання в значній мірі залежить від розвитку землеробства. Там, де лише частково з'являється землеробство, ми фіксуємо від 10 до 40, а інколи від 100 до 300 чоловік на квадратну милю. Там, де землеробство об'єднується з рибальством, густота населення на квадратну милю досягає до 500 чоловік. В індійській східно-азійській частині, яка відноситься до регіону вищої культури, густота сягає 10 тисяч, а в європейській смугі, при сприятливій промисловості та торгівлі, до 15 тисяч чоловік на одну квадратну милю. Отже, робить висновок Ф.Ратцель, більш розвинутіша культура характеризується вищим ступенем густоти населення. В той час, коли історія європейських народів уже протягом тисячоліть прогресує, дикі народи являють собою яскравий приклад занепаду і регресу, а згодом і зникнення. Такі процеси мають місце завдяки дії двох факторів – самознищення і вимирання під впливом більш розвинутішої культури.

Значну увагу Ф.Ратцель приділяє державі, яка, на його думку, є “живим організмом”, який “укорінений в ґрунті”. “Нормальною державою” Ф.Ратцель вважає таку державу, яка найбільш органічно поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації. Держава є живим організмом, який повинен розширюватися в просторовому плані (експансія держави за Ратцелем). Відношення до держави як до живого організму передбачало відмову від концепції “непорушності кордонів”. Отже, державі, як живому організму, притаманні не закостенілість у разі і назавжди визначених кордонах, а стадії народження, зростання і вмирання, як будь-якій живій істоті. Така логіка думок привела Ф.Ратцеля до сформулювання “закону експансії”, який він виклав у книзі “Про закони просторового зростання Держав” (1901). Таких законів, на думку вченого, є сім: 1) простір держави зростає разом із зростанням його культури; 2) зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену активність у всіх сферах життя суспільства; 3) зростання держави відбувається за рахунок поглинення (приєднання) малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, він – ознака її зростання, сили або слабості та зміни в її організмі; 5) держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, гирла річок, райони, багаті ресурсами; 6) перший поштовх до територіального зростання приходить до нерозвинутих держав ззовні, від більш розвинутих (вищих) цивілізацій; 7) тенденція до злиття – характерна риса держав, яка переходить від однієї до іншої, постійно набираючи силу. Отже, в працях Ф.Ратцеля містяться всі основні ідеї, на яких і сьогодні базується геополітика.

Ф.Ратцель розвинув ідею протистояння між континентальними і морськими світовими центрами. При цьому він вважав, що вирішальне зіткнення відбудеться в зоні Тихого океану, завершивши собою в катастрофічному фіналі еволюцію людської історії. В басейні Тихого океану, вважав дослідник, буде вирішуватися співвідношення п'яти держав: Великобританії, США, Росії, Китаю і Японії. В цьому конфлікті континентальні держави з їх багатими

ресурсами будуть мати перевагу перед морськими державами, не володіючими ні достатнім простором, ні достатніми ресурсами в якості своєї геополітичної бази.

Оцінюючи внесок Ф.Ратцеля в розвиток геополітики, сучасні українські дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко і М.Михальченко констатували: “Саме він виокремив категоріальний каркас й заклав головні принципи, які згодом узагальнились до розмірів фундаменту цієї науки й стали базою практично для всіх геополітичних досліджень. На жаль, в працях Ф.Ратцеля (до речі, вони мали яскраво виражений пронимецький, націоналістичний характер) Україна розглядалась лише як “життєвий простір”, який може бути використаний в процесі просторового зростання (німецької) держави”. На думку К.Гаджієва, “головна заслуга Ратцеля полягала в тому, що він здійснив спробу пов’язати між собою політику і географію, вивчити політику тієї чи іншої держави виходячи з географічного становища займаного нею простору”.

Хаусхофер Карл (1869-1946) – один із засновників німецької класичної школи геополітики. Народився в Мюнхені в баварській консервативній аристократичній сім’ї. Його батько був професором політичної економії в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895-1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К.Хаусхофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині генерал-майора. В роки Другої світової війни К.Хаусхофер одержав ранг бригадного генерала.

В 1908-1910 рр. займав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження “Дай Ніхон” (“Велика Японія”) було присвячено геополітиці Японії й видано в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. В дисертації та опублікованій монографії К.Хаусхофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав “Прусія Сходу”. Дослідник, відносячи Японію до країн з континентальним типом мислення, розглядав її як пряму противагу Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, навпаки, зобов’язана континенту культурою і писемністю. Уже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу.

Причетність до Японії зблизила К.Хаусхофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К.Хаусхофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта в якості офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Ніколаї, але ніхто краще Хаусхофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію загалом. В недалекому минулому К.Хаусхофер доручив одному із своїх асистентів, тодішньому секретарю Гітлера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, внаслідок чого з’явився солідний матеріал обсягом в 132 сторінки. Отту хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися в прискореному темпі, так як Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб в червні 1933 р.

Німецький дослідник Юліус Мадер детально описав знайомство Зорге з Хаусхофером: “Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Хаусхофера в Мюнхенському університеті, як в них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Хаусхофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого Сходу, крім того, Зорге не без основи міг розраховувати на інтерес професора щодо його обширних знань проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Хаусхофер в своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Хаусхофера, чи не зацікавлений він в спеціальних статтях з проблем Японії та Китаю для свого журналу “Цайтшриффт фюр геополітик”. Курт Фовінкель, який після Хаусхофера редагував журнал, писав: “... Мені відомо, що Зорге повідомив професора Хаусхофера про своє найближчим часом тривале відрядження в Японію і заявив про готовність надсилати звітні статті для “Цайтшриффт

фюр геополітик”. Поскілки Хаусхофер як завжди відчував себе тісно пов’язаним з Японією, і поскілки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він з ралістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему з професором Хаусхофером в Мюнхені. Ймовірно, вони обговорювали і коло тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від’їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, володіючого спеціальними знаннями в галузі економіки...”.

Уже по першим статтям Ріхарда Зорге, які невдовзі з’явилися на сторінках “Цайтшрифт фюр геополітик”, можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів з професором Хаусхофером. Статті називалися “Перетворення в Манчжоу-Го”, “Японські збройні сили. Їх місцеположення”, “Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії” тощо. Нічого не підозрювавший головний геополітик, скоріше за все поінформував Зорге про мету вояжу підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрямками його майбутньої журналістської роботи в Японії. Все це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Хаусхофера та інших авторитетів, з повною основою вести дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру. Вже згадуваний Курт Фовінкель пригадував, що “час від часу Зорге надсилав рукописи професору Хаусхоферу в Мюнхен; звідти я потім щомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Хаусхофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль”. Однак, повернемося до початку 20-х років...

В 1921 р. К.Хаусхофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал “Цайтшрифт фюр геополітик”. У 1934-1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації “Об’єднання на захист німців за кордоном” в Баварії. В цей період у нього були непогані зв’язки з відомими нацистами. хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Хаусхофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й.Ріббентропом, Й.Гебельсом, Г.Гімлером. вже не кажучи про свого учня – “наці номер три” Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого “пивного путчу” Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у замиському будинку Хаусхофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в’язниці, він часто навідував їх. Під час їх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. В 30-ті роки зв’язки Хаусхофера з політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який з 1934 р. працював позаштатним дослідником в Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись з твердженням російського геополітика Миколи Мироненка, що політичний вплив Хаусхофера на нацистський режим пройшов два випробування, які в кінцевому рахунку звели його вплив нанівець. По-перше, це невдала мирна місія Р.Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місією переконати англійців у об’єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Хаусхоферу). По-друге, провал липневого (1944 р.) замаху на Гітлера, очолюваного полковником Штауфенбергом, в якому взяв участь син Хаусхофера Альбрехт (за кілька днів до закінчення війни, 23 квітня 1945 р., Альбрехт був ув’язнений у тюрмі Моабіт, а згодом страчений). Сам Хаусхофер після липневого замаху був заарештований і деякий час ув’язнений у концтаборі Дахау. Після краху фашистської Німеччини Хаусхофер був заарештований американськими окупаційними властями, так як потрапив до розряду “видатних нацистів”, і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Під час очної ставки з Р.Гессом останній заперечував будь-які зв’язки з Хаусхофером. В 1946 р. він разом з дружиною Мартою покінчив самогубством. Заслуговує на увагу думка Володимира Дергачова, що “сьогодні називати Хаусхофера соратником і “сірим кардиналом” німецького нацизму рівносильно звинуваченню Карла Маркса в геноциді проти радянського народу на тій основі, що, примара комунізму, яка бродила по Західній Європі, привела до кривавих наслідків на іншій землі”.

Російські дослідники С.Жильцов, І.Зонн та А.Ушков небезпідставно відзначали, що в термін “життєвий простір” Хаусхофер і Гітлер вкладали різний зміст. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання “життєвого простору” Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини “Дранг нах остен”, що брала виток з часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Хаусхофер, адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. С всі

підстави стверджувати, що у Хаусхофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідсам, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст “Майн кампф” не має ніякого відношення до геополітики.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг в книзі “Вчорашній світ. Спогади європейця” описав зустрічі з Хаусхофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від багатьох офіцерів його освіта була всесторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Направляючись із завданням вивчити на місці воєнний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини з сім'єю Хаусхофер, переписуючись і навідуючи один одного в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним з перших, кому генерал сформулював ідею про “життєвий простір” народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спричинитися до агресивної політики. Навіть коли Хаусхофера назвали “другом Гітлера”, Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, широко мислячим вченим і одержимого крайнім німецьким націоналізмом фанатом. Тим більше, що дружина Хаусхофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про свреїв.

Плідно займаючись науковою роботою, К.Хаусхофер опублікував біля 400 наукових і науково-популярних праць та декілька сотень статей. Серед основних його робіт заслуговують на увагу “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, “Панідеї в геополітиці”, “Статус-кво і оновлення світу”, “Континентальний блок”, “Геополітика Тихого океану”, “Японська імперія в її географічному розвитку”, “Світова політика сьогодні” та ряд інших. Показово, що дружина Хаусхофера Марта переклала на німецьку мову книгу англійського геополітика Дж. Фейргріва “Географія і світова могутність”.

У 1927 р. К.Хаусхофер завершив роботу над фундаментальною монографією “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, в якій запропонував власний варіант “справедливого”, на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К.Хаусхофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і “багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перстнуті дорогами в майбутнє”. Звичайно, Хаусхофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць вченого характерне різко негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Хаусхофер зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її “життєвого простору”. Подібна оцінка дається рішенням Версаля з приводу колоній. Слід також відзначити, що К.Хаусхофер зображує Німеччину, як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні, однак знімає з неї відповідальність за її розв'язання. В трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та “патріотизму”. Хаусхофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичного боку він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилитися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні “обхідні маневри”.

Кордон, на глибоке переконання К.Хаусхофера, є складовим чинником життя нації, отже його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визнаючи “природність” кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, вчений, все-таки, натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати в принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф.Ратцеля, Хаусхофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею “розширення простору” Хаусхофер більш чітко сформулює у пізнішій своїй праці “Континентальний блок”: “Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається в просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою”. В роботах Хаусхофера часто зустрічається формула “розбійники моря” і “розбійники стени”, при допомозі якої вчений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики. Однак, варто погодитись з твердженням І.Усачова, що цим самим він

“вносить плутанину в саме питання про історичне формування держав, ставлячи знак рівності між природним пересуванням народів і колоніальним загарбанням”.

В розділі про психологію кордонів держави та їх типи К.Хаусхофер наводить свій ідеал кордону – “чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому”. Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує “зруйновану стіну”, з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які за Версальським договором відійшли до Франції. Кульмінацією свого дослідження Хаусхофер вважає “виховання усвідомленого почуття кордону”. “Політичне почуття кордону”, вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між “настроєм і результатом”, але аж ніяк не обійтися без “практичних справ”, без “бойової участі як особистості, так і має у вихованні почуття кордону”. Тільки тоді завершиться “усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження”, але “на більш високому рівні”.

К.Хаусхофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши його п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється (“кордон напogотові”); 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обидвох сторін; 4) укріплений кордон в стані оборони; 5) кордон, напередодні розпаду – роззброєний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Хаусхофер також поділяє кордони на “спокійні”, “інертні”, “легко збуджені” та “застійні”. У розділі “Оборона кордону і кордон оборони” вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону: “Підтримка кордону в боєздатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони”. Але, вважає Хаусхофер, все повинно мати свою міру, бо “це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном”. Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши нищівній критиці “ідею пан-Європи”. Вона, на його глибоке переконання, “втягнула б нас, обікрадених простором, в жорстокі битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії”. Всі біди німецького народу, - вважає Хаусхофер, - “мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній настрій нашої високообдарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти”.

Оптимістично завершує свою працю Хаусхофер: “... Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!”.

В 1931 р. з'явилася праця К.Хаусхофера “Панідеї в геополітиці”. Під ними вчений розумів “ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі, й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі”. Панідеї, які існували з давніх часів, Хаусхофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він відносить пантхоокеанську і в меншій мірі панамериканську. До революційної належить папазійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Хаусхофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, у назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як по формі, так і змісту. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Хаусхофер засуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паніндійський рух, він, в той же час, ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування в повній мірі проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно більш детально зупинитись на заключному розділі праці “Планетарне майбутнє панідеї”, в якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Хаусхофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Радянського Союзу чи лицемірства

англо-саксів. СРСР і Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, вважає Хаусхофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, паубритацькою імперськими ідеями і пантихооксанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе глибоко вторгтися в будь-які зони тертя.

Виключно в профашистському дусі написана Хаусхофером і опублікована в 1939 р. праця “Статус-кво і оновлення життя”. На час публікації роботи, Німеччина вже провела “аншлюс” Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав впроваджувати в життя ідею “життєвого простору”. К.Хаусхофер це розширення простору називає “оранкою”, яку, на його думку, необхідно відрізнити від захоплення чужих земель. В цьому розширенні “життєвого простору” й полягала зміна статус-кво. Чехословаччина, вважає Хаусхофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн. німецького населення, хоча важко погодитись з його твердженням, що “наруга над судетськими німцями” з боку чехів відбувалася щодня.

Праця Хаусхофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний з процесами, які відбувалися в СРСР. “Не кожному народові властиво, - констатує автор, - як в Радянському Союзі, звільнитися від грядучого перенаселення при допомозі ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри), в результаті знищення 6 млн. чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн., вигнання приблизно 22 млн. з їх будинків і підвір'їв, і все ж чисельність населення знову піднімається до 160-170 млн.”. Поряд з цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – “простори з високою культурою”, де виключені подібні лікування кровоспусканням, адже ці народи “відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя”. Хаусхофер усвідомлює, що “оранка” для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність “вижимання максимуму можливого”, “об'єднати кров і ґрунт” в єдине ціле.

К.Хаусхофер набагато глибше і ґрунтовніше ніж інші дослідники довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький вчений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Хаусхофер змушений був коригувати свої моделі в залежності до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще з часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центрально-європейських держав. Невдовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурукратії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Хаусхофер, досягти переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К.Хаусхофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамериканізму. Хаусхофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській “стратегії анаконди”, світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Хаусхофера поділила землю на три панрегіони – Пан-Америка з центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Хаусхофер запропонував чотириохчленний поділ світу, в якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак, розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа у черговий раз вніс корективи у модель Хаусхофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку по осі Берлін – Москва – Токіо. В праці “Континентальний блок” Хаусхофер намагається довести, що ця ідея визрівала давно, як в політичних колах Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англо-сакси, бо, фактично, він значив для них смерть. Хаусхофер наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Хаусхофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути затиснутою між таласократичними державами і хартлендом. Проте, Гітлер не підтримав геополітичну модель Хаусхофера, віддавши перевагу спорідненості німців з англо-саксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939-1940 рр. Сучасні дослідники цілком

справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні перемаже проницька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Свразії.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К.Хаусхофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча, навіть у середовищі Хаусхофера існували думки, що німецька авіація, яка панувала в "третьому морі" – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак, практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Хаусхофер намагався відвернути війну на два фронти. Це співпадало з думками частини німецького генералітету, які шукали виходу на проницьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом з тим, Хаусхофер передбачив післявоєнне посилення США, яка за такої розкладки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Науманн Фрідріх (1860-1919) – німецький геополітик, теолог, політик, редактор впливової газети "Hilfe", який у праці "Середня Європа" (1915) запропонував модель інтегруючого значення просторового розташування Німеччини. Сукупний наклад цієї книги за два роки перевищив 100 тисяч примірників. У 1916 р. її переклали на французьку, англійську та угорську мови, а в 1917-1918 рр. на шведську, італійську та російську. Середнє розташування Німеччини сформулював ще в 1818 р. Арнд, заявивши, що "Бог помістив нас у центрі Європи; ми (німці) – серце нашої частини світу". Червоною ниткою через всю роботу Ф.Науманна проходить думка, що Середня (Центральна) Європа є продуктом війни. "Ми сиділи разом у цій восній економічній тюрмі, ми вели боротьбу разом, ми приречені на те, щоб жити разом". Під "економічною тюрмою" Ф.Науманн розумів економічну блокаду країн Антанти, передовсім Великобританії, по відношенню до країн Центральної Європи. Дослідник бачив устрій післявоєнної Європи у вигляді двох стін – між Німеччиною і Францією та між Німеччиною і Росією, однак застерігав від утворення третьої стіни – між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Наступні події довели, що цього не сталося, адже Німеччина і Австро-Угорщина заклали основи Троїстого союзу, який існував під час Першої світової війни.

Центральна Європа, на думку Ф.Науманна, являла собою конгломерат країн, які вчений умовно поділив на провідні (Німеччина) і ті, що не зможуть проіснувати, займаючи нейтральну позицію (Австрія, придунайські держави, а згодом і Франція). Серед румунів, болгар, фінів, литовців, османців і поляків вчений називав і рутенців (українців). При цьому він підкреслював їх колосальні потенційні можливості й практично мізерні умови (які, до речі, контролюються Росією) для самостійного існування. Продовження й поглиблення русифікаторської політики, підкреслював Ф.Науманн, зводить нанівець як титанічні зусилля українців щодо збереження власної самоідентичності, так вимріяну віками мету самостійності. Вихід із своєї пастки вчений вбачав в більш потужній орієнтації України на Європу, поступовому звільненні з обіймів Росії, розвитку самостійницької психології українців, особливо на рівні їх масової свідомості. Зрозуміло, що ядром такого об'єднання мала бути Німеччина: "Середня Європа буде мати німецьке ядро, буде добровільно вживати німецьку мову, яку знають у всьому світі і яка вже є мовою міжнаціонального спілкування в Центральній Європі. Але вона повинна з самого початку виявляти терпимість і гнучкість по відношенню до всіх сусідніх мов, які пов'язані з нею". Однак, вчений не обмежувався мовними питаннями. На його думку, нова конфедерація повинна активно займатися як оборонними питаннями, так і проблемами економічної інтеграції, що призведе до формування центрально-європейського спільного ринку. Ф.Науманн був глибоко переконаний, що в майбутньому сформується "Сполучені Штати Планети" під гегемонією Німеччини. В цьому союзі (спілка, федерація, конфедерація) "жодна держава... не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко здобутого й кров'ю захищеного суверенітету... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих".

Ф.Науманн притримується думки, що всі народи Середньої Європи належать до єдиного "середньоевропейського типу", гомогенність якого, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих

структур, а також однаковою трудовою етикою – схожим “господарським темпераментом”, “господарчим характером”, сповіданням єдиної “нової соціально-економічної конфесії”. Однак, Ф.Науманн далекий від того, що “середньосвропейський тип” набув свого завершення, він тільки формується: “...Ми, якби мені було дозволено так висловитися, історичний патівфабрикат, та очікуємо саме на день завершення... Ми маємо за собою багато сили, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньоевропейця”.

За іншого розкладу сил, вважав Ф.Науманн, країнам Центральної Європи не вдасться витримати конкуренцію з такими геополітичними утвореннями як Англія з її колоніями, США та Росія. Фактично, модель Середньої Європи Фрідріха Науманна була одним із тодішніх “пангерманських” проєктів, в якому пріоритет віддавався не етнічній єдності, а спільності географічної долі. “Континентальні” ідеї Фрідріха Ратцеля знайшли своє безпосереднє втілення в концепції “Середньої Європи” Ф.Науманна.

Даючи оцінку концепції “Середньої Європи” Фрідріха Науманна, сучасний дослідник Вадим Левандовський відзначав: “Безперечно, в концепції “Середньої Європи” як явищі інтелектуальної історії Німеччини вельми вагомим є елемент німецького месіанізму – переконання, що Німеччина має певний метафізичний обов’язок перед Богом та людством, виправданий сенс буття, гідний великої нації. Намагання “сказати своє слово” зумовлювало саме східну орієнтацію зусиль: тоді як на стабільному заході Німеччина могла прислужитися хіба що пригнобленим ірландцям та фламандцям, на схід від неї простягався безкресий обшир скривджених земель, що буквально волали про допомогу. Була б Німеччина, знайшовши тут для своїх прагнень сприйнятливий ґрунт, виконала шляхетну місію визволителя, вона мала б не лише ширшу вдячність тогочасної генерації, а й справжню приязнь і відданість наступних, здобула б на майбутнє в особі кількох націй половину континенту зичливих друзів та надійних союзників”.

Вебер Макс (Карл Еміль Максиміліан, 1864-1920) – німецький соціолог. Народився в м. Ерфурті у заможній родині. Після закінчення гімназії в Берліні (1882), вивчав право й економіку в Берлінському, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах. Захистивши дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (1889), починає працювати професором римського, німецького та торгового права в Берліні. Згодом викладає на кафедрах національної економіки у Фрайбурзі та Гейдельберзі. Автор численних праць: «Об’єктивність» соціально-наукового і соціально-політичного знання» (1904), «Протестанська етика і дух капіталізму» (1905), «Начерк соціальної економіки» (1911), «Господарська етика світових релігій» (1916), «Господарство як професія» (1917), «Парламент і уряд у нововлаштованій Німеччині» (1918), «Соціалізм» (1918), «Політика як професія» (1919). Помер в Мюнхені.

М.Вебер належав до тих німецьких політиків, які бажали зберегти політичну спадщину Бісмарка і прагнули домогтися доступу Німеччини до світової політики, тому на перше місце ставив велич і міць держави, дуже високо цинив поняття нації. У праці “Політика як покликання і фах” М.Вебер, цигуючи Л.Троцького, констатує: “Будь-яка держава заснована на насильстві”, – говорив у свій час Троцький у Брест-Литовську. І це дійсно так”. Під враженням від захоплення Польщі та німецького вступу на територію Бельгії Вебер під час Першої світової війни змінив свою позицію і виступив проти німецької політики анексії, а з 1917 р. також проти неоглибованої війни підводних човнів. Ця позиція виросла з його переконання, що Німеччина могла б зберігати або повернути собі свою історично-світову роль національної наддержави та центру європейського порядку не за допомогою окупаційної політики, а лише за допомогою політики вільного об’єднання. Інакше в центрі Європи утвориться вакуум могутності, внаслідок чого незабаром США та Росія ділитимуть світове панування. Такі думки, хоч і не набули великого розголосу, однак були піддані нищівній критиці з боку Німецької Демократичної партії. Врешті-решт, ця партія провалила кандидатуру М.Вебера на виборах до національного зібрання у Франкфурті. З приводу цього вчений висловився в дусі, що “політик має йти на компроміси – вчений їх не може покривати”.

Макс Вебер був першим серед західноєвропейських мислителів, хто висунув ідею створення незалежної України. Його геополітична концепція була в деякій мірі співзвучною з науманнською, а тому не дивно, що М.Вебер був активним членом руху “Середня Європа” й прихильником створення німецько-слов’янсько-південносхідноєвропейської федерації, в якій належне місце мала посісти Україна. Варто погодитись із міркуваннями сучасного дослідника

В.Левандовського, що геополітичні погляди М.Вебера пройшли відповідну еволюцію. Якщо спочатку, перебуваючи під значним впливом концепції М.Драгоманова, він стояв на позиції відстоювання Україною федеративного устрою, то після жовтневого перевороту він визнавав прагнення українців до незалежності. В його працях, основаних на ґрунтовних знаннях історії слов'ян, червоною ниткою проходить ідея протилежності українського та російського менталітету. Відносно росіян М.Вебер вживає такі терміни, як "народний імперіалізм", "більшовицький солдатський імперіалізм", "імперіалістична інтелігенція", "великоросійський шовінізм", "мілітаристські масові інстинкти", "російське варварство", "російські варвари". На думку М.Вебера, численні народи, які перебувають під гнітом Росії, "мають свою власну й частково дуже давню культуру порівняно з Росією, принаймні значно вищу культуру". "Я... за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав" – підсумовує М.Вебер. Ставлення росіян до підкорених народів, великий німецький вчений називає "звірячою мерзотністю".

Шпенглер Освальд (1880-1936) – німецький мислитель, історик, культуролог. Закінчив гуманітарну школу в Галле, потім університети в Маюнхені, Берліні та Галле. Певний час працював учителем у школі, а згодом, відмовившись від учителювання у гімназії, займався приватними науковими дослідженнями. Протягом 1911-1917 рр. писав книгу "Присмерк Європи", другий том якої вийшов 1922 р. Саме ця праця й принесла автору світову славу. Нерідко О.Шпенглеру приписують певні симпатії до націонал-соціалізму, однак він ніколи не брав участі у фашистському русі. Відомо, що після особистої розмови з Гітлером, Шпенглера так відштовхнула його деспотія, що коли він помер, поговорювали про причетність до цього нацистів. Щоправда, існують і протилежні думки. Автори оксфордської "Історії політичної думки", називаючи О.Шпенглера апологетом авторитаризму і провісником німецького апокаліпсису, сповненого ненависті до раціоналізму, відзначили, що філософ "відіграв ключову роль у руйнуванні ліберальних і демократичних ідеалів Веймарської республіки. Якщо його і не можна вважати одним із прямих попередників нацизму, його значення для створення моральної атмосфери, за якої було уможливлено поступ нацистів, було навіть більшим, ніж вагомість таких "консервативних революціонерів", як Артур Меллер ван ден Брук, автор книги "Третій рейх", або речник німецького ірраціоналізму Юліус Лангбєн, автор книги "Рембрандт як вихователь", які стали широко відомими в останні роки дев'ятого століття".

О.Шпенглер сформулював циклічну теорію історичних змін й обґрунтував порівняльний підхід до вивчення явищ культури. Свій метод він назвав "морфологічним". В чому він полягав? На думку українського політолога В.А.Потульницького, історіософія морфології історії базувалась на таких концептуальних положеннях: незадоволеність лінійним трактуванням історії; обрання як мірила вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноким державам, а культур; заперечення єдиної історії людства, натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій. Що стосується методів, вироблених теорією морфології історії, то вони були наступними: намагання охопити культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу; створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і творити синтезу; виділення кількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації; вироблення на цьому ґрунті деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають можливість передбачати головні події у сучасному світі.

Концептуальні засади праці О.Шпенглера були зумовлені прикладенням до історії біологічного поняття "живий організм". На його думку, кожна окрема культура є організмом, який переживає свою весну (дитячий час), літо (юнацький), осінь (чоловіча дорослість) і зиму (старість). Кожній культурі притаманні три аспекти її розвитку – духовний (релігія, філософія, наука), мистецький (стиль і форми архітектури, живопис, література) і політичний. Вік життя культури – 1000 років. Окреслюючи традиційну послідовність давнього, середньовічного і сучасного періодів, О.Шпенглер виділяв китайську, давньосемітську, єгипетську, індійську, "апполонічну" (греко-римську), "магічну" (іранську, єврейську та арабську), мексиканську і "фаустіанську" (західну) культури. Необхідно погодитися з авторами оксфордської "Енциклопедії політичної думки", що О.Шпенглер, фактично, обмежився аналізом західноєвропейської культури.

Кожна з восьми культур рухається не за неухильно поступальною лінією, а проходить замкнений коловоротний життєвий цикл, постаючи, з одного боку, як щось неповторне, а з

іншого – як своєрідна монада, уособлення довільної з іншими органічних культурних макроформ. Крім того, всі культури відзначає внутрішня єдність не лише форм мислення, а й стилю, втіленого у формах економічного, соціального, політичного, духовного й практичного життя. І, нарешті, – спільність основних етапів існування, ритму просування по цих етапах та тривалості “нормального” (біля тисячі років) терміну існування. Завершуючи життєве коло на фазі цивілізації, культура вмирас як органічна макроформа історії. Вона не змінюється більш розвинутою культурно-історичною формою, а розпадається до рівня етнічного хаосу, позбавленого перспективи.

Сучасний дослідник Юрій Павлик цілком справедливо відзначав, що “у теоретичній конструкції О.Шпенглера категорично відкинута ідея загальнолюдської історії (а відтак і саму думку про стадійний характер останньої) і натомість стверджено абсолютну самодостатність і автаркійність окремих “великих культур”, рівноцінних і одномасштабних. Перекреслюючи європоцентристську схему, філософ зазначає, що “античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською та мексиканською культурою – це окремі світи становлення, що мають однакове значення в загальній картині історії”. О.Шпенглер виділяє відповідні фази в циклічному розвитку культур: зародження, зростання, розквіт, занепад та загибель. Кожній із цих стадій характерний певний етап культури (зародження відбувається раніше; зростання означає саморозвиток культури; розквіт – етап максимальної реалізації її внутрішніх потенцій; занепад – доба експансії та милітаризму; загибель – творчі потенції культури вже вичерпані, і вона уподібнюється до сухого дерева). Така доля, на думку О.Шпенглера, чекала у найближчі два-три століття Захід. Він не вважав своє твердження песимістичним. Це закономірний процес, який відвернути неможливо: “Про кожний організм знаємо, що темп, постава і тривання його життя та всі окремі вияви його визначені прикметами гатунку, до якого він належить. Ніхто не може від тисячолітнього дуба очікувати, що він саме тепер буде збиратися починати з властивим йому розгоном свій розвиток. Ніхто не буде сподіватися від гусениці, яка на його очах щодня росте, що вона буде, може, ще й за пару років далі виростати. У цьому кожний з безумовною певністю... має почуття межі, яке ідентичне з відчуттям внутрішньої форми. Але супроти вищого людства панує невгамовний антимізм, який нехтує всяким історичним, отже органічним, досвідом про майбутній хід подій, так що кожний стверджує у випадково наявних “позначках” цілком особливо видатний простолінійний “дальший розвиток”, не тому, що він є науково доказаний, а тому, що йому того забагається. Це розрахунок на безмежні можливості – ніколи на природний кінець – і, виходячи з моментальних нагод, будуються цілком наївні конструкції”.

О.Шпенглер розрізняє поняття “культура” і “цивілізація”. Відношення між ними таке, як між життям і смертю. Творчий порив митця є культурою, а копіювання творчості є цивілізацією. Провінційні міста – культура, модерні великоміста – цивілізація. Християнство та різноманітні ідеології не вважаються дозрілою культурою. І взагалі, культуру творить не людство (в оцінці Шпенглера, воно є зоологічне поняття або порожнє місце), а одиниці. Вона виростає на краєвиді конкретної землі й є виразом національної духовності її митців.

Погляди О.Шпенглера зробили великий вплив на творчість українських істориків С.Томашівського, М.Кордубу, І.Кревцького та ін. Захоплювався О.Шпенглером наступник С.Бандери С.Ленкавський.

Шмітт Карл (1888-1985) – німецький юрист, політолог, філософ, історик. Він народився в пруському містечку Плеттенберг у сім'ї католика. Закінчив юридичний факультет Берлінського університету. За причетність до нацистської партії, членом якої К.Шмітт був з 1933 р., звинувачувався на Нюрнберзькому трибуналі, однак за браком доказів був звільнений. Майже до останніх днів свого життя перебував у невідомості. Свої геополітичні погляди виклав у працях “Політична теологія” (1922), “Поняття політичного” (1927), “Порядок великих просторів у праві народів, із заборонаю на інтервенцію для чужих просторів сил” (1939), “Земля і море” (1942), “Номос Землі” (1950), “Планетарна напруженість між Сходом і Заходом і протистояння Землі та Моря” (1959).

К.Шмітт ввів поняття “номосу” Землі, розуміючи під ним сформований, організований і упорядкований простір. Вчений розрізняв існування трьох “номосів”, перший з яких мав місце до початку Великих географічних відкриттів. Тоді люди ще не мали уявлення про всі океани і Америку, а тому кожний народ вважав себе центром світу. Це тривало до тих пір, поки один народ не зіштовхувався з кордоном іншого народу. Великі географічні відкриття зруйнували цей перший “номос”, а відкривачами другого “номосу” стали європейці, які поділили планету

між собою. В той же час Англія заволоділа морем, перетворившись у могутню морську державу. Такий світопорядок порушила Перша світова війна, що привела до виникнення третього “номосу”, внаслідок якого земля розпалася на дві половини: східну і західну. Обидві вони перебувають у антагонізмі, ведучи як “холодну” війну, так і гарячі.

Необхідно зупинитися на розумінні К.Шміттом війни. У книзі “Поняття політики” німецький вчений констатує: “Держава як політична цілісність і центр прийняття рішень утримує і концентрує величезну владу: у неї є можливість вести війну і, відповідно, відкрито розпоряджатися життям людських істот”. “Право війни” за Шміттом передбачає дві можливості: можливість вимагати від своїх громадян готовності піти на смерть і вбивати людські істоти, які перебувають у чужому таборі. В якості критерію для визначення політики. К.Шмітт пропонує поділ на друзів і ворогів, де під ворогом розуміється “той, хто до нас вороже налаштований”. Однак, пізніше Шмітт уточнив, що його концепція ворога не означала, що ворог має бути знищений і що він мав на увазі “оборону, випробування сил і встановлення спільного кордону”. Після того як зникнуть антагонізми і припиняться війни, люди зможуть присвятити себе різним видам діяльності в умовах, “коли будуть існувати тільки вільні від політики соціальні явища: ідеологія, культура, цивілізація, економіка, мораль, право, мистецтво, розваги і т.д. і більше не буде ні політики, ні держави”.

К.Шмітт надавав великого значення здатності народу визначати ворога, а якщо він втрачає цю здатність, то перестає існувати як політичний суб’єкт: “Якщо він (народ – М.В.) дозволяє, щоб хто-небудь чужий визначав йому, хто є його ворогом і проти кого йому можна вести боротьбу, а проти кого – ні, він більше вже не є вільним народом і підпорядкований іншій політичній системі чи включений до неї”.

К.Шмітт прийшов до висновку про існування протилежності “номоса” Землі “номосу” моря. До “сил суші” він застосував назву “Бегемот”, а до “сил моря” – “Левіафан”. К.Шмітт віддає перевагу “Левіафану”, символом якого вчений називає “Дім”, на відміну від символу “Корабель”, характерного для “Бегемота”. “Дім” – це спокій, “Корабель” – рух. Між цими двома символами антагонізму нема до тих пір, поки “Корабель” не заволодів океаном.

Твердячи, що порушена рівновага між Морем і Землею, К.Шмітт пророкує велику цивілізаційну катастрофу, яка спричинюється поступовим відходом “номоса” Землі від ґрунту. Однак, цього можна уникнути трьома шляхами: 1) під час протистояння Землі й Моря залишиться переможець, який перетвориться в єдиного господаря світу; 2) спроба підтримувати рівновагу між Землею і Морем посередництвом “Партизана” – останньої діючої особи історії, який чинитиме опір тотальному наступу моря; 3) утримування рівноваги завдяки існуванню кількох блоків незалежних держав, які заради цього домовляться про співпрацю.

ІТАЛІЯ

Дженгіле Джованні (1875-1944) – італійський мислитель, державний та суспільний діяч. Закінчив Пізанський університет. Обирався сенатором (1922), а згодом працював міністром освіти (1922-1924), провівши шкільну реформу, названу його іменем. З 1943 р. очолював Академію наук, редагував “Італійську енциклопедію”. Оpubлікував низку праць: “Реформа гегелівської діалектики” (1913), “Система логіки як теорії пізнання” в двох томах (1917-1923), “Філософія мистецтва” (1931), “Вступ до філософії” (1933). Страчений італійськими партизанами.

Д.Дженгіле у своїх поглядах пройшов своєрідну еволюцію від речника ідеалізму до теоретика фашизму. Дж.Себайн і Т.Торсон відзначали: “Коли Муссоліні вирішив, що фашизму потрібна філософія, він, очевидно, поставив завдання перед Джованні Дженгіле, який, подібно Бенедетто Кроче, довго ототожнювався з італійською школою гегелівської філософії. Дженгіле мав гегелівську теорію держави, але не мав достатньо часу, щоб нею скористатись. Муссоліні прийняв те, що йому запропонував Дженгіле, і в результаті теорією італійського фашизму стає теорія “держави”, її вищості, священності і всеохопності. Його девізом зробились слова: “Все для держави; ніщо проти держави; ніщо поза державою”. Складовим ідеологічним чинником фашизму вважались: ідеалістична філософія, що мала антиматеріалістичний характер; відновлене релігійне відчуття; синдикалізм Сореля та війна.

У Д.Дженгіле теорію фашистської держави часом важко відрізнити від апології терору. Він доводив, що сила – право, а свобода – підкорення. “Завжди максимальна свобода, - твердив він, - співпадає з максимальною силою держави... Будь-яка сила – моральна сила, бо вона

завжди є вираженням волі". Держава, яка проникла в усі клітини національного життя, є тоталітарною. Цей термін у 1925 р. ввів Д.Джентіле, а через 5 років Б.Муссоліні почав вживати поняття "тоталітарна держава". Д.Джентіле, повністю заперечуючи принцип демократії, фактично, відмовився від визнання політичної рівності, суверенності, яку називав "колективною безвідповідальністю". Такий підхід він переносив на міжнародну арену. Наприклад, окупацію Італією Ефіопії Д.Джентіле називав захистом прав знедолених народів від "плутократських держав". Надаючи війні неослабну увагу, він вважав її основним фактором існування та первинним мистецтвом.

На чолі могутньої нації, тоталітарної держави, має стояти вождь: "Існує одна людина, один герой, один владарюючий та доленосний дух, у якому втілена думка нації, що безперервно вібрує у могутньому ритмі юнацького життя". Для фашиста притаманними мають бути такі риси, як працелюбність, віра в бога, відданість ідеалу, усвідомлення себе частиною нації, яка спроможна на великі досягнення. Завдяки Д.Джентіле, вважала Ханна Арендт, Муссоліні "був, мабуть, першим партійним лідером, який свідомо відкинув формально програму й замінив її натхненним вождізмом і дією як такою. За цим стояло переконання, що дійсність самого моменту – головний елемент натхнення, який партійна програма лише гальмувала б. Філософію італійського фашизму, мабуть, краще виражав "актуалізм" Джентіле, аніж "міфі" Сореля".

Муссоліні Беніто (1883-1945) – італійський політичний і державний діяч. Народився 29 липня в селі Довіа провінції Форлі в сім'ї коваля Алессандро Муссоліні, який вважав себе атеїстом, та вчительки і фанатичної католички Рози Мальтоні. Беніто, старший серед трьох дітей сімейства Муссоліні, одержав диплом викладача в Форлімполі. Виявляв інтерес до творів К.Маркса, а напередодні Першої світової війни захопився теоріями Ф.Ніцше та біографією Наполеона Бонапарта. Кумирами Муссоліні також були Н.Макіавеллі, Тіт Лівій і Чезаре Борджіа. Майбутній диктатор розмовляв на шести мовах і ще чотири розумів.

Свою політичну діяльність Муссоліні почав напередодні Першої світової війни, був одним з лідерів "ультра-контрреволюційного" руху в Італійській соціалістичній партії, з якої його виключили в 1914 р. за підтримку вступу Італії у війну на боці Антанти. В березні 1919 р. заснував фашистську організацію, яка в 1922 р. здійснила державний переворот. У 1926 р. в Італії була встановлена фашистська диктатура. На той час Беніто одружився на Ракслє, адже згідно з одним із принципів фашизму всі функціонери повинні були бути обов'язково одруженими.

В 1929 р. Муссоліні підписав Латеранську угоду, що гарантувала підтримку з боку католицької церкви, а в 1933 р. уклав договір про політичний і військовий союз з фашистською Німеччиною. З ініціативи Муссоліні Італія вела експансіоністську політику (захоплення Ефіопії в 1936 р., Албанії в 1939 р., участь у Другій світовій війні). В липні 1943 р. диктатура Муссоліні впала, але протягом 1943-1945 рр. він очолював маріонетковий уряд на окупованій німецьким вермахтом території Італії. Доля Муссоліні була приречена задовго до закінчення війни. Керівники сил визволення Італії одноголосно засудили ще в серпні 1944 р. Беніто Муссоліні та 14 діячів італійського фашизму до смертної кари. В березні 1945 р. він був схоплений партизанами і 29 квітня розстріляний (вирок виконав Мікеле Моретті), після чого повішений разом з 14 фашистськими ієрархами та коханкою Петаччі на площі Лорето в Мілані. Невдовзі перед смертю Муссоліні заявив: "Я хотів би, щоб на моїй могилі були накреслені такі слова: "Тут спочиває найрозумніша тварина з тих, які коли-небудь існували на землі".

Свої політичні ідеї Б.Муссоліні виклав у праці "Доктрина фашизму", вперше опублікованій на сторінках "Італійської енциклопедії" в 1932 р., та численних виступах. Держава, на глибоке переконання Муссоліні, "будучи виразником універсальної стичної волі, створює право на національну незалежність. Нація, уособлена в Державі, є живим, етнічним буттям лише настільки, наскільки вона прогресивна. Бездіяльність є смерть. Таким чином, Держава – не тільки авторитет, який править і надає законну форму і духовну цінність індивідуальним волям, але й влада, яка робить їх волю поважною за межами своїх власних кордонів, роблячи тим самим практичне сприяння універсальному характеру рішень, необхідних для забезпечення їх розвитку. Це передбачає організацію і розширення, якщо не відразу, то потенційно. Таким чином, Держава ототожнює себе з волею людини, розвиток якої не може бути зупинений перепонами і яка шляхом досягнення самосвідомості демонструє свою власну безмежність".

Б.Муссоліні, засуджуючи твердження пацифістів про вічний мир, доводив: “Времі-решт, чим більше фашизм розглядає і аналізує майбутнє і розвиток людства, відволікаючись від політичних однохвилинних моментів, тим більше не вірить він ні в можливість, ні в корисність вічного миру... Війна – єдине, що піднімає на вищий щабель всю людську енергію... Всі решти випробувань лише сурогати, які ніколи не ставлять людей в таку ситуацію, коли вони змушені приймати велике рішення – альтернативу життя чи смерті”. Ідеалом держави у Муссоліні є імперія, а коли вона починає занепадати, починають переважати тенденції роз’єднання і розпаду з боку індивідів чи окремих груп, то націям... настає кінець”.

Імперія, за Муссоліні, повинна піклуватися не тільки про свою внутрішню єдність і силу. Під імперією, що ототожнюється з нацією, Муссоліні розуміє пряме і посереднє панування над іншими націями, хоча не обов’язковим є бажання заволодіти чужою територією. “Для фашизму, - писав він, - піднесення імперії, тобто розширення нації, є суттєвим проявом життєздатності й притаманності ознакам занепаду. Люди, які возвеличують чи піднімаються знову після періоду занепаду, - завжди імперіалісти; будь-який відступ є ознакою занепаду і смерті. Фашизм – це вчення, найкращим чином пристосоване представляти устремління і сподівання народу, такого, як народ Італії, який знову піднімається після багатовікового приниження і зовнішнього поработіння”. Відмовившись від соціалістичних аспектів у своїх поглядах, Муссоліні заявив про необхідність знищити більшовизм, маючи на увазі під ним комуністичну ідею. На думку одного з біографів Муссоліні Крістофера Хібберта, ідея про те, що Італія під керівництвом дуче займе належне їй місце в Європі, одержала могутню підтримку в середовищі молоді.

Вище вже вказувалось, що Муссоліні не вважав обов’язковим, принаймні у своїх виступах, захоплення чужих територій. Однак, насправді ж, він їм приділяв чимало уваги. Муссоліні нерідко доводилось пояснювати громадськості той чи інший крок своєї зовнішньої політики. Зокрема, в розмові з англійським журналістом, Муссоліні так пояснював свій намір захопити Ефіопію: “Якщо ви хочете поговорити про жахи війни, то я вам покажу фотографії тих злодіянь, які абіссінці здійснювали над нашими солдатами. Те, що ви побачите, надто відразливе для того, щоб будь-яка пристойна газета наважилася б надрукувати. Ми ніколи не використовували газові хмари, подібно тим, які були в порядку речей під час останньої світової війни. Якщо ми й скидували бомби з гірчичним газом в ущелини, які могли використовувати абіссінці, щоб робити напади на колону наших військ, то це робилось виключно в гуманних цілях, бо в результаті ми рятували життя і тим і іншим”.

Після окупації Ефіопії Б.Муссоліні вже не звертав увагу на виправдання своїх дій. Одного разу він заявив: “Я поставив перед собою чітку мету – зробити Італію великою і поважною країною, якої б, разом з тим, і побоювались... Італійський народ, не має значення хто він, фашист чи ні, заслуговує великої долі”. Геополітичні плани Муссоліні були мало чого варті без Гітлерівської Німеччини. Хоча це добре усвідомлював Муссоліні, однак його висловлювання щодо Гітлера та Німеччини нерідко шокували його співрозмовників. Якщо б теорії Гітлера були правильними, то, на думку Муссоліні, “лапландця слід би вважати найвищим типом розвитку людської раси... Тридцять століть історії змушують нас з почуттям великого жалю розглядати такі доктрини, посилено пропаговані по той бік Альп нащадками народності, яка була поголовно неосвіченою в ті дні, коли Рим гордився Цезарем. Віргілієм і Августом”. Сучасний російський біограф Муссоліні М.Ільїнський вважає, що між Гітлером і дуче відбулося 13 зустрічей. Після першої ж розмови Муссоліні зробив висновок: “Він же просто божевільний”. А дещо згодом, коли Гітлер, на запрошення Муссоліні, відвідав Венецію, італійський диктатор назвав фюрера “балакучим монахом”. Подібні характеристики Гітлера, зроблені дуче, можна б продовжувати без кінця.

Впроваджуючи в життя свої геополітичні ідеали, Б.Муссоліні нерідко дбав про прихильне ставлення до нього громадської думки, а заради цього необхідно було притримуватись елементів тасмності. На засіданні Великої ради фашистської партії, де дуче виступив з доповіддю “Безпосередні завдання, які стоять перед фашистським рухом”, він заявив, що Албанія повинна стати італійською провінцієюю, анексія Туніса і Корсіки забезпечить безпеку Італії в Середземномор’ї, а альпійський кордон з Францією повинен бути відсунутий за Ніццу й проходити по річці Вар”. “Я також уважно приглядаюсь, - продовжував він, - до швейцарського Тичино, Швейцарії, яка втратила здатність об’єднати свої народи, вона приречена, подібно іншим малим країнам, пережити повний розпад. Така моя програма. Поки що я не можу назвати точні терміни її виконання. Я всього-на-всього відмічаю пунктиром той

плях, по якому ми повинні промаршувати. Будь-хто, хто частково або повністю оголосить про мої плани, буде звинувачений у зраді й відповідатиме по всій суворості закону”.

В міжнародній політиці Б.Муссоліні впроваджував курс неповаги до прав інших, до речі, як і у внутрішніх справах в Італії. Підписуючи пакт Келлога, який оголошував поза законом війну як інститут національної політики, Муссоліні продемонстрував вищий щабель політичного лицемірства. “Чому не підписати документ, який відпаде сам по собі? За два роки я підписав 138 різних міжнародних угод, а тому не варто артачитись з приводу ще однієї”. Наступного дня Муссоліні наказав командуванню армії, флоту і військової авіації згуртуватися в єдину бойову силу. Складалося враження, що Муссоліні вкрай не любить дотримуватися правил гри: “Краще і простіше грати, коли “гра без правил” чи коли правила постійно змінюються по ходу гри, і завжди на користь одного з гравців, який за будь-яких обставин має перемогти. Така партія мені підходить тому, що я її створив сам”. Цікавим видається його трактування політики, як “пошуку можливого, реального, практично досяжного. А якщо чогось не досягли, значить, переважали фантазії й було відсутнє опертя на землю”.

Як відомо, плани Муссоліні залишились планами. Звинувачуючи всіх і вся у їх провалі, дуче змінив свою думку про італійську націю: “Мені не вистачає справжнього матеріалу, навіть Мікеланджело потребував мішного мармуру, щоб висікати з нього статуї. Якщо б у його розпорядженні була тільки глина, то він не створив би нічого, крім глечиків. Народ, який протягом шістнадцяти століть був тільки наковальнею, не може за кілька років перетворитися в молота. Італійці завжди були “нацією баранів”. Вісімнадцять років недостатньо для того, щоб змінити їх”. Італійці, в трактуванні Муссоліні, перетворилися в “м’якотільний народ”, “безхребетну масу”.

В сучасній Італії поступово повертається культ Муссоліні. Дружина диктатора Ракеле, яка померла в 1979 р., похована на кладовищі Сан-Кассієно Предаппео поряд з Беніто Муссоліні. Сім’я дуче розрослася і сьогодні без будь-якої дискримінації живе в Італії. Чоловічу лінію продовжує тільки один правнук – Гай Юлій Цезар Муссоліні (внук Вітторіо, син Гвідо), якому 30 років. Серед найвідоміших жінок Муссоліні в сьогоднішній Італії – внучка дуче Алессандра Муссоліні (1962 року народження), депутат італійського парламенту.

АНГЛІЯ

Бокль Генрі Томас (1812-1862) – англійський історик, представник географічного напрямку в соціології, один з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії суспільства та природи. Свої погляди виклав у двотомній праці “Історія цивілізації в Англії” (1857-1861).

Чітку й незаперечну оцінку поглядів Г.Бокля стосовно впливу географічних чинників на людину і суспільство зробили автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики”: “Генезис суспільства у кожного народу розпочинається під впливом природних факторів, що завжди специфічні і не схожі між собою, тому й різні суспільства розвиваються неоднаково і розрізняються за інтелектуальним потенціалом, який визначається об’єктивними умовами формування суспільства, насамперед – географічними факторами: кліматом, ландшафтом, ґрунтами та їжею. Ці фактори впливають на формування психологічних, інтелектуальних та соціальних рис народів. Свєсрідність ландшафту, могутність природних сил та стихій породжують почуття страху, заботони, пригнічують раціональне сприйняття дійсності, тому народам таких регіонів притаманне панування уяви над розумом (наприклад, Індія), тоді як спокійний ландшафт, поміркований клімат зумовлюють раціональніше сприйняття світу і стимулюють розвиток розумового фактору, як це було в стародавній Греції. Кількість і якість їжі визначаються родючістю ґрунтів та кліматом: щедрість природних джерел засобів життя сприяє зростанню населення і переповненню ринку робочою силою, що породжує масову бідність одних і концентрацію надмірних багатств у інших, а це зумовлює виникнення деспотичних форм влади, що характерне для народів жаркого клімату. У жителів північних регіонів земної кулі їжа обходиться дорожче, вимагає більше витрат праці, на ринку потреба в робочих руках перевершує їх пропозицію. Це сприяє зростанню заробітної плати і рівномірнішому перерозподілу багатства в суспільстві, зумовлює формування демократичних форм державного устрою. Бокль вважав, що ландшафт, клімат, ґрунти та характер їжі зумовлюють соціальну диференціацію суспільства, особливості політичного устрою та характер соціальних відносин, а також впливають на “розподіл розумової праці”, прискорюють

зростання питомої ваги “розумового фактора” в житті суспільства, який з часом стає провідним і перетворюється на критерій та мірило розвитку суспільства і є “істинним рушієм” цивілізації”.

Макіндер Хелфорд Джордж (1861-1947) – британський біограф. Він народився в місті Гейнсбург. Закінчив Оксфордський університет, в якому пізніше заснував школу географії (1899). Очоловав Лондонську школу економіки (1903-1908), обирався депутатом парламенту від Шотландії (1910-1922), в якому очолював декілька комітетів. У 1919-1920 рр. брав участь у якості британського комісара на Півдні Росії. Наукову й політичну діяльність Х.Макіндер поєднував з керуванням власної бізнесової структури “Імпіріал шіпінг компанії”. Опублікував чимало наукових праць, серед яких особливою популярністю користувалися “Британія і Британські моря” (1902), “Демократичні ідеали та реальність” (1919), “Кругла планета і завоювання світу” (1943) та його доповідь “Географічна вісь історії” (1904).

Саме остання із перерахованих робіт Хелфорда Макіндера викликала найбільший резонанс. З доповіддю “Географічна вісь історії” він виступив 25 січня 1904 р. на засіданні Королівського географічного товариства. Пізніше Макіндер вносив до неї корективи у 1919 і 1943 рр., однак зміст її суттєвим чином не змінився. Переважна більшість сучасних дослідників справедливо вважають Макіндера чи не найпершим геополітиком, який сформулював основні закони та категорії цієї науки, які не втратили актуальності до наших днів. М.Мироненко називає теорію Макіндера “дивовижним по довготривалості досягненням геополітичної думки”. На думку Н.Нартова, “англієць Хелфорд Джордж Макіндер – одна із найзначніших фігур серед вчених-геополітиків”. Його позицію розділяють А.Дугін і К.Гаджієв. Український дослідник геополітики В.Дергачов називає Макіндера “одним із блискучих вчених свого часу”, а російські геополітики С.Жильцов, І.Зонн та А.Ушков притримуються думки, що “склалась традиція починати виклад історії геополітики з Х.Макіндера – теоретика англо-американської геополітики і геостратегії, який запропонував революційну схему інтерпретації політичної історії світу”.

Отже, перейдемо до змісту доповіді Макіндера, яка суттєво змінила наші уявлення про світ. Виступаючи перед своїми колегами по Королівському географічному товариству, Макіндер звернув їх увагу на те, що “початок ХХ століття кваліфікується як кінець великої історичної епохи”, яку він назвав “епохою Колумба”. З цього часу, тобто в “післяколумбову епоху”, “нам доведеться мати справу із замкненою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу”. Якщо раніше різноманітні походи, завоювання, “розширення простору” вважалися звичним явищем, на яке майже не звертали уваги, то тепер “будь-який вибух суспільних сил, замість того, щоб розсіятися в оточуючому незнайомому просторі та хаосі варварства, відіб’ється голосним ехом на протилежному боці земної кулі, так що в підсумку руйнування зазнають будь-які слабкі елементи в політичному та економічному організмі Землі”.

Макіндер запропонував “деякі реальні пропорції в співвідношенні подій, що відбуваються на світовій арені” і “формулу, яка так чи інакше відобразить певні аспекти географічної відданості світовій історії”. Він не виключав і той факт, “що якщо нам пощастить, то ця формула набуде і практичної цінності – з її допомогою можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил теперішнього міжнародного політичного життя”. Цю формулу він назвав “географічною віссю історії”. Макіндер твердить, що для будь-якої держави найвигіднішим географічним місцерозташуванням вважається “середнє”. З планетарної точки зору центр світу – це Євразійський континент, в ядрі якого, в свою чергу, знаходиться “серце світу” – Хартленд – ключова геостратегічна територія Афро-Євразійського Світового острова. Через Хартленд і пролягає гіпотетична “географічна вісь історії” (“осьовий ареал”).

Точні кордони Хартленда Макіндер не називав, більше того, вони змінювалися автором у наступних роботах, однак завжди в центрі Хартленда знаходилася центральна частина Росії від Білого і Балтійського морів до Каспія, Байкалу і Північно-Східного Сибіру. Хто б не мешкав на цій величезній території в різні періоди історії, однак саме з Євразії відбувався натиск на Європу різноманітних кочових орд – скіфів, гуннів, хазарів, арабів, монголів, що несли з собою “авторитарний, ієрархічний, недемократичний заряд”. Їх Макіндер називає “розбійниками материкової суші”. На початку ХХ ст. в Євразії панувала Росія, яка замінила монголо-татар. Проте, знову підкреслює Макіндер, немає значення, хто панує в цьому регіоні, тому що “заміна внутрішнього контролю Росії яким-небудь новим її видом не приведе до зниження вагомості

цієї осьової позиції. Якщо б, наприклад, китайці при допомозі Японії розгромили Російську імперію і завоювали її територію, вони б створили жовту небезпеку для світової свободи тим, що додали б до ресурсів великого континенту океанічні простори, завоювавши цим самим перевагу, якої до цих пір немає російський господар цього осьового регіону”.

А поки такого розвитку подій не відбулося, “в цьому світі вона (Росія – М.В.) займає центральне стратегічне становище, яке в Європі належить Німеччині. Вона може по всіх напрямках, за винятком півночі, завдавати, а одночасно і одержувати удари. Кінцевий розвиток її мобільності, пов’язаний із залізними дорогами, залишається справою часу. Та й ніяка соціальна революція не змінить її відношення до величезних географічних кордонів її існування. Тверезо розуміючи межі своєї могутності, правителі Росії відмовилися від Аляски, адже для російської політики є фактичним правилом не володіти ніякими заморськими територіями, аналогічно як для Британії є правилом панувати на океанських просторах”. Отже, Євразія – недоступна для морського флоту країн “зовнішнього півмісяця”. В цьому свого часу мали можливість переконатися армії Карла XII та Наполеона Бонапарта. Від війни з Росією застерігав “залізний канцлер” Отто фон Бісмарк.

За межами Євразії-Хартленда існує “великий внутрішній півмісяць”, який включає в себе Німеччину, Австрію, Туреччину, Індію та Китай. Макіндер застерігає, що для демократичних країн, до яких він відносить, перш за все, рідну Великобританію та США, головне завдання полягає в тому, щоб не допустити об’єднання Німеччини – центральної держави Європи з Росією – серцем Євразії. “Порушення балансу сил на користь осьової держави, – відзначає Макіндер, – що виражається в його експансії на прикордонні території Євро-Азії, дозволяє використати необмежені континентальні ресурси для побудови флоту. Завдяки цьому незабаром перед нами з’явиться світова імперія. Це може статися, якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії в якості союзника”. Такий розклад сил загрожує Франції, яка, на глибоке переконання Макіндера, змушена шукати союзників серед морських держав. Вчений припускає, що в разі утворення могутнього блоку Франції, Італії, Єгипту, Індії та Кореї можна успішно протистояти Євразії.

До гіпотетичного “зовнішнього півмісяця” Макіндер відносить Британію, Південну Африку, Сполучені Штати, Канаду і Японію. Ці держави можуть суттєво впливати на баланс сил, однак не безпосередньо, а через Росію. Отже, знову підтверджується центральна роль Росії в Євразії. Хартленд, який знаходиться в центрі Євразійського континенту, вважається ключовою територією в більш загальному контексті – в межах Світового острова, що включає в себе три континенти – Азію, Африку і Європу. Виходячи із своїх просторово-структурних побудов, Макіндер сформулював три максими: 1) хто править Східною Європою, той править Хартлендом; 2) хто править Хартлендом, той править Світовим островом; 3) хто править Світовим островом, той панує над цілим світом.

В роботі “Демократичні ідеали і реальність” (1919) територія Хартленда була розширена за рахунок включення до нього Тибета і Монголії на сході та Центрально-Східної Європи на заході. В 1943 р. Макіндер вилучив із складу Хартленда територію Східного Сибіру, розташовану на схід від Єнісею, назвавши її “Росією Lenaland” за назвою річки Лени. Виділення цієї території, багатой природними ресурсами, передбачало включення її до зони берегового простору, який міг бути використаний морськими державами проти хартленда. До речі, Макіндер не тільки конструював теоретичні моделі майбутнього світового панування. Він взяв активну участь у підтримці колчаківського руху, а на Паризькій мирній конференції вносив пропозиції щодо створення “буферних держав”, які б розділяли Росію та Німеччину. Однак, розвиток політичних подій чітко довів безперспективність утворення таких держав, які після Мюнхенської кризи в Європі припинили своє існування. До речі, їх засновники (США та Великобританія) першими ж і допустили до цього.

Вся концепція “географічної осі історії” Макіндера побудована на протиставленні “морських” і “сухопутних держав”, протиставленні “телурократії” і “галасократії”, континентальних та острівних утворень. Проте, обидві світові війни, які мали місце в ХХ ст., внесли серйозні корективи у схему Макіндера. В статті 1943 р. вчений суттєво переробив свою модель. Вона відображала союз СРСР, США, Великобританії та Франції. Хартленд тепер ототожнювався з СРСР і з’єднувався з Північною Атлантикою. Тоді ж Макіндером була висунута концепція північного атлантизму, пов’язана з недовірою до СРСР. Невдовзі ця ідея знайшла своє втілення в американській стратегії післявоєнного періоду, зокрема під час створення НАТО.

Отже, незважаючи на постійну модернізацію своєї концепції, Хелфорд Макіндер завжди притримувався обов'язкових для нього постулатів: 1) географічні фактори безпосередньо впливають на хід історичного процесу; 2) географічне становище суттєво визначає потенційну силу чи слабкість держав; 3) технічний прогрес змінює географічне середовище і позитивно або негативно впливає на потенційну могутність держав; 4) Євразія – центр глобальних процесів; 5) недопустимість об'єднання Німеччини та Росії в майбутньому і створення на цій основі могутнього блоку; 6) втручання держав “зовнішнього півмісяця” у справи Євразії, захоплення берегових смуг, створення “буферних держав”.

Концепцію Х.Макіндера щодо України досліджували вітчизняні дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко та М.Михальченко: “... інтегративною позицією, на якій сходяться класики геополітики ХХ століття, є думка про колосальну значущість України для розвитку європейських народів, побудова спільного європейського дому. Україна, на їх погляд, є “остання лінія”, “культурний кордон” Європи, який захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азіатського тиску... Зупинити Росію інакше, ніж створенням і підтримкою своєрідної “буферної зони”, неможливо. Саме тут і виявляється могутня геополітична роль України, яка може стати такою зоною при умові перетворення її в незалежну і суверенну державу. З другого боку, значущість України як фактора європейської геополітики визначається її потужним природо-ресурсним і людським, культурно-історичним і сучасним активно-творчим потенціалом, господарськими здібностями, трудовою дисципліною й дивовижною бережливістю українців. Свої господарські чесноти та здібності вони щедро делегують у європейський світ, що є фактором його зростання та розквіту.

“Буферна зона”, “остання культурний кордон”, близькість української культурно-історичної традиції до європейського світу, якість і рівень розвитку української матеріальної та духовної культури, особливості національного характеру – ось головні фактори, на яких наголошують теоретики, визначаючи місце та роль України в європейській і світовій геополітичній глобалістиці ХХ століття. Найбільш рельєфно, і в поєднанні (взаємозв'язку) з географічним місцерозташуванням України, ці фактори виокремив найяскравіший геополітик цього періоду англійський політик Х.Дж.Макіндер. Запідозрити його в особливих симпатіях до України важко. Навіть, якщо врахувати, що той бував в Україні у якості британського посланника і мав можливість безпосередньо ознайомитись з особливостями цього краю... Поглянувши на схему (Макіндера – М.В.), неважко зробити висновок: там знаходиться Україна! Їй не залежно від того, в якій іпостасі вона постає в історії, Україна об'єктивно поставлена в ситуацію бути вагомим чинником європейської світової історії, відігравати в ній аж надто помітну роль. Зрозуміло, з отриманням статусу незалежної держави, ця вага і роль значно збільшуються. Але країна повинна самоствердитись, стати на рівень вимог історичного часу та історичного простору”.

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889-1975) – англійський історик, філософ історії. Майбутній вчений отримав блискучу освіту. Його середньою школою був Вінчестерський коледж, а вищу освіту він здобув у Оксфорді (Балліольський коледж), де скрупульозно простудіював грецьку та латинську філологію, історію Греції, Риму та Італії. Під час Першої світової війни працював у відділі політичної розвідки міністерства закордонних справ, брав участь у роботі Паризької мирної конференції. Деякий час працював професором Лондонського університету, а в 1924 р. відмовився від кафедри, повністю зосередившись на науковій роботі. На пропозицію Сера Джеймса А.Тойнбі очолив Королівський інститут міжнародних справ, де і працював до виходу на пенсію в 1956 р. Помер А.Тойнбі 22 жовтня 1975 р. Його поховано в Йорку (Англія). Основний твір, який залишив після себе А.Тойнбі – “Дослідження історії” у 12-ти томах.

Арнольд Тойнбі розробив та обґрунтував оригінальну концепцію всесвітньо-історичного процесу. Його підхід дає змогу розглянути взаємодію окремих цивілізацій у просторі й часі, що радикально відрізняє його концепцію від ніпенглерівської. Тойнбі запропонував теорію витоків і розвитку цивілізацій як “Виклику-і-Відповіді”. Його теорія ґрунтовно проаналізована сучасним українським вченим Юрієм Павленком, на основі праці якого ми і описуємо її. Розглядаючи цивілізації, вчений протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але надто менше індивідуалізовані. Цивілізації за Тойнбі поділяються на: 1) незалежні, самодостатні цивілізації (Єгипетська, Антична) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвинутішого суспільства (Японська, Корейська, В'єтнамська – від Китайської); 2) цивілізації ізольовані (Андська) та неізольовані (Єгипетська, Шумерська, Егейська, Індська); 3) цивілізації поділяються на такі, що

безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій. Таким чином, цивілізації за Тойнбі взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов'язуються між собою.

Перехід від однієї цивілізації до іншої визначають три фактори: 1) світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; 2) наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; 3) хаотичне вторгнення варварів. На думку вченого другий фактор є основним, а третій менш значимий. Тойнбі починає розглядати цивілізаційну історію людства з часів 1) формування передумов виникнення найдавніших цивілізацій, тобто з доби “неолітичної революції” – переходу до відтворюючих форм господарства; 2) утворення перших цивілізацій, що самостійно виникають у різних місцях Земної кулі – Єгипетської, Шумерської, Мінойської, Індії, Китаю, Перу; 3) відгукуючись на “виклики” з боку цих перших у своїх регіонах цивілізацій, на їхній периферії поступово утворюються цивілізації-сателіти (Еламська, Хеттська, Урартська відносно Месопотамської); 4) на цьому етапі утворюються цивілізації дочірні (Сирійська, Еллінська (Антична), Індійська, котрі створюють свої могутні імперії, в надрах яких виростають світові релігії – буддизм, християнство, іслам; 5) на цій основі в ранньому середньовіччі виникають дочірні цивілізації другої генерації: Східнохристиянська, Західнохристиянська та Ісламська, які користуються спадщиною цивілізацій Сирійської та Еллінської. Вони разом із Китайською та Індійською, і визначають обличчя середньовічної доби, контактують між собою, але в цілому зберігають власну самодостатність; 6) починаючи з 1500 р. за Тойнбі людство об'єднується у всесвітнє співтовариство. Таким чином, західноєвропейське суспільство XVI-XVIII ст. виконує всесвітньо-історичну місію згуртування людства. Західна культура тією чи іншою мірою сприймається представниками інших цивілізацій, але й вбирає в себе їхні здобутки.

ШВЕЦІЯ

Челлен Рудольф (1864-1922) – шведський державознавець і географ. Закінчив Упсальський університет, згодом захистив докторську дисертацію (1890). Працював професором історії та політичних наук Гетеборзького, а згодом Упсальського університетів (1901-1922), обирався депутатом рикстагу (1905-1908, 1914-1917 рр.), притримувався чіткої германофільської орієнтації. Свої політичні погляди виклав у працях “Великі держави: нариси з галузі сучасної великої політики” (1914), “Держава як форма життя” (1916), “Основи системи політики” (1920).

Державу Р.Челлен розглядав як живий організм, що володіє складною структурою і розвивається в просторі. Вона, на думку вченого, має не тільки “тіло” – простір, але й “душу” – націю. Як і будь-який біологічний організм, держава володіє особливим видом “розуму” і має волю до влади. На силу держави впливають такі властивості, як територія, господарство, народ, суспільство і влада. Виходячи з цього, Р.Челлен виділяв п'ять наукових дисциплін про державу: геополітику, екополітику, демополітику, соціополітику і кратополітику. Базовою серед них, на глибоке переконання Р.Челлена, є геополітика, яка включає в себе три складові частини: *топополітику* – науку, що вивчає політичне оточення держави; *морфополітику* – науку про форми державної території та *фізіополітику* – науку про державну територію з позиції її змісту.

Держава повинна прагнути до могутності, яку Р.Челлен визначив у формулі: *Могутність держави = f (природно-господарські властивості + господарство + народ + форма державного правління)*. Р.Челлен виступав за економічно самодостатню державу, яка максимально використовує власні ресурси та шукає нові джерела сировини і ринки збуту, а також веде активну торгівлю, політику протекціонізму, колонізацію. Народ він характеризував у культурному, етнічному та демографічному відношеннях, ввівши навіть термін “біополітика”, згідно з яким “життя суспільства – дух, душа, система”. Розрізняв “юні” і “старі” народи. До перших відносив росіян і німців, до других – французів і англійців. “Юні” народи, на його думку, повинні заволодіти середньоевропейським простором і створити континентальну державу планетарного рівня, відтіснивши, цим самим, “старі” народи. Форму державного правління він ототожнював з конституційною та адміністративною структурою. Між поняттями “сила держави” і “закон” віддавав перевагу першому. Для життєвого простору держави, на думку Р.Челлена, характерне існування трьох факторів: *розширення, територіальна монолітність, свобода пересування*.

Держава тільки тоді стане справді могутньою, якщо буде розширювати свій життєвий простір. В залежності від могутності, Р.Челлен розрізняв “світові держави” (Великобританія, США, Росія і Німеччина) та “великі держави” (Франція, Японія, Австро-Угорщина, Італія). Всі вони були охарактеризовані Р.Челленом у праці “Сучасні великі держави”. Німеччина, на думку вченого, мала два варіанти подальшого розвитку: або створити рівновагу, або перейти в наступ. Боротьба за колонії змусила Німеччину вступити в протиборство з Великобританією. Росія прагнула вийти до Балтійського та Чорного морів, що їй вдалося здійснити у XVIII ст., але, вважає Челлен, на цьому вона не зупиниться, а продовжуватиме боротьбу за вихід до Світового океану. Шведський вчений визнавав вигідне геополітичне становище Росії, називаючи її “центральною фігурою планетарної виставки”. США, на глибоке переконання Челлена, володіючи могутнім військовим та економічним потенціалом, повинні здійснювати контроль над Європою і Азією. Вчений передбачав майбутню гегемонію США, а тому твердив, що поки цього не сталося, англо-німецьке протистояння на морі буде тривати. Франції відводилась другорядна роль на континенті. Ця країна могла, хіба-що, викликати хаос в Центральній Європі. По-іншому стояла справа з Японією, яка вже тоді мріяла про панування в Тихоокеанському регіоні.

Особливу роль України в Європейській геополітиці по суті справи вперше закріпив і обґрунтував саме Р.Челлен. Аналізуючи політичні проблеми Першої світової війни, дослідник зумів розпізнати “подвійний стандарт” “слов’янської” політики Росії й місце в ній українського фактору. Використовуючи “слов’янську ідею” (втягуючи в неї українство) для досягнення своєї геополітичної мети, підкреслював вчений, Росія одночасно проводить таку реальну політику щодо України, яка руйнує її як етнокультурну цілісність, обмежує можливості розвитку, участь у розв’язанні проблем європейського простору, незважаючи на те, що вона має для цього всі необхідні об’єктивні і суб’єктивні передумови.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Мехен Алфред Тайер (1840-1914) – визначний американський історик. Народився 27 вересня 1840 р. В 1859 р. закінчив Морську академію і одержав чин мічмана. У 1861-1865 рр. приймав участь у Громадянській війні в США. Згодом прослухав курс лекцій в Оксфордському та Кембріджському університетах. У 1885 р., у ранзі капітана першого рангу, А.Т.Мехен почав викладацьку діяльність з військово-морської історії і тактики у Військово-морському коледжі в Нью-Порті, а незабаром очолив цей навчальний заклад. Опублікував багато наукових праць, присвячених морській стратегії та її зв’язків з політикою. Особливою популярністю користувалися його монографії “Вплив морської сили на історію (1660-1783)”, виданій у 1889 р. (30 перевидань тільки в США і Великобританії) та “Вплив морської сили на Французьку Революцію і Імперію (1793-1812)”, опублікованій у 1892 р. (більше 20 перевидань). Ці дві фундаментальні праці принесли Мехену світову славу. В 1897 р. Мехен видав книгу “Зацікавленість Америки в морській силі”, а згодом монографії “Проблеми Азії та її вплив на міжнародну політику”, “Морська сила та її відношення до війни”.

Мехен не використовував термін “геополітика”, однак методи його аналізу світового розташування сил чітко відповідають геополітичному підходу. Він був першим, хто ґрунтовно проаналізував роль морських і континентальних держав у історії. Червоною ниткою через всі його праці проходить ідея переваги морської держави над континентальною. Уже з перших рядків вступу класичної монографії “Вплив морської сили на історію (1660-1783)” Мехен доводить, що “історія морської могутності є, в значній мірі – однак ніяк не виключно – розповіддю про змагання між націями, про взаємне суперництво, яке часто закінчувалося війною. Глибокий вплив морської торгівлі на багатство і силу держав був зрозумілий задовго до того, як були відкриті істинні принципи, керуючі її зростанням і розквітом”. Навівши безліч прикладів з історії протиборства морських і сухопутних держав, Мехен, в черговий раз, підсумував: “...Було б нелогічно виключити морську силу із списку головних факторів..., як також нерозумно настоювати на виключності її впливу”.

Основним з геополітичної точки зору є перший розділ книги Мехена “Елементи морської могутності”. “З соціальної та політичної точок зору, - відзначає дослідник, - море є великим шляхом чи, скоріше, обширною суспільною рівниною, через яку можна проходити по всім напрямкам, але деякі з ліній сполучення через цю рівнину вибираються кораблями, очевидно із серйозних причин, частіше, ніж інші, ці сполучення і називають торгівельними шляхами”. Для

гого, щоб морська торгівля успішно розвивалась, необхідна наявність військового флоту: “Це покровительство під час війни повинно здійснюватися військовим флотом, необхідність якого, у вузькому сенсі слова, випливає з існування мирного флоту і зникає разом з ним, за винятком випадку, коли нація переслідує наступальні наміри і утримує флот виключно як галузь воєнних установ”. Як приклад, Мехен наводить США. Не ставлячи перед собою наступальних цілей, комерційна морська діяльність їх майже зникла, отже логічним став занепад військового флоту.

Мехен одним з перших звернув увагу на необхідність для морської держави створювати міцні порти. Особливо вони стають необхідними, “коли нація направляє військові та комерційні флоти далеко від своїх берегів”. Тут можуть зберігатися продовольчі та інші запаси, які вкрай необхідні державі особливо під час ведення війни. Такий порт може слугувати надійним сховищем у разі небезпеки. Мехен позитивно ставився до виникнення колоній, які, на його думку, частіше всього з’являлися з політичних міркувань. Учений не бачить великої різниці між колонією чи торгівельною станцією, адже метрополія в обох випадках “ступила на чужу землю, шукаючи нових ринків для своєї торгівлі, нової сфери для свого мореплавства, нової діяльності для свого народу, більшого комфорту і багатства для себе”. Колонії та колоніальні пости були за своїм характером, або воєнні, або комерційні й лише окремі з них, як наприклад Нью-Йорк, мали одночасно однакове значення з обох точок зору.

Успіх морської могутності держав за Мехеном, в значній мірі залежить від багатьох факторів, але основними з них є наступні: *географічне становище; фізична будова (продуктивність і клімат); розміри території; чисельність народонаселення; характер народу; характер уряду (включно з національними установами).*

Географічне становище. Якщо країна розміщена так, що вона не змушена ні захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом сухопутних дій, то вже єдино за своєю ціллю, направленою в сторону морських інтересів, вона має перевагу порівняно з країною, один з кордонів якої є континентальним (перевага Англії над Голландією та Францією). Географічне становище країни може або вимагати зосередження морських сил, або змушувати розсіювати їх. Могутність Англії дозволяла їй утримувати обширні колоніальні володіння, в той час як морська слабкість Іспанії свідчила про протилежне. Отже, підсумовує Мехен, не завжди велика кількість колоніальних територій сприяє країні. Географічне становище держави може мати й іншу стратегічну перевагу – центральну позицію і добру базу для операцій проти її ймовірних ворогів. На думку Мехена, такі переваги має, знову ж таки, Англія: з одного боку вона протиставлена Голландії та північним державам, з другого – Франції й Атлантичному океану. Вигідність географічного становища Мехен пояснює ще таким фактом: “Якщо... природа розмістила країну так, що вона має легкий доступ до головних океанських шляхів, в той же час володіючи контролем над однією з великих ліній світового торговельного руху, то очевидно, що стратегічне значення такого становища дуже значне” – твердить А.Мехен, в котрий уже раз наводячи приклад Англії.

Фізична будова. “Берегова лінія країни – це один з її кордонів, і чим легший доступ через кордон до інших країн, в розглядуваному випадку через море, тим сильніше прагнення народу до відносин з ними. В країні, яка володіє береговою лінією, хоча й великої довжини, але зовсім без гавані, не могли б розвинутися ні морське пароплавство, ні морська торгівля, ні флот”. Мехен акцентує на необхідності мати численні й глибокі гавані, які він називає “джерелом сили і багатства”. Однак, вони нічого не будуть варті, якщо належним чином не буде забезпечена їх оборона. На морську могутність впливає форма материка. А.Мехен наводить приклад Італії, яка являє собою продовгуватий півострів, з центральним ланцюгом гір, що розділяють його на дві вузькі смуги, вздовж яких йдуть шляхи, з’єднуючі різноманітні порти. Лише безумовне володіння морем може забезпечити захист території Італії, адже невідомо, в якому саме пункті ворог завдасть удару. Щось подібне можна сказати про вузький півострів Флориду. “Коли море не тільки межує з країною чи обмиває її, - підсумовує Мехен, - але ще й поділяє на дві чи більше частин, то володіння ним стає не тільки бажаним, але й суттєво необхідним. Така фізична умова або сприяє виникненню і розвитку морської могутності країни, або робить її безсилою”.

Розміри території. Мехен пояснює, що в питанні морської сили має значення не загальна кількість квадратних миль, займаних країною, а довжина її берегової лінії та характер її гаваней. Немаловажну роль відіграє кількість населення. Країна в цьому відношенні подібна до фортеці, гарнізон якої повинен бути пропорційним її периметру. “Якби населення Півдня, - пише він, - було таке багаточисельне, як войовниче, а флот відповідав би іншим ресурсам

країни як морської держави, то значна довжина берегової лінії останньої і безліч бухт її були б для жителів Півдня елементами великої сили”.

Чисельність народонаселення. Розглядаючи вплив населення, слід брати до уваги не тільки загальну чисельність його, але й те, яка його частина знайома з морем чи, принаймні, з успіхом може бути використана для служби на кораблях та для організації матеріальної частини флоту. В цьому відношенні Франція значно поступалася Англії. Кількість населення впливає на резерв, без якого сучасні війська обійтися не можуть. Отже, велике населення, зайняте промислами, пов'язане з мореплаванням, становить важливий елемент морської сили. На глибоке переконання Мехена, саме цього елемента не вистачає США.

Національний характер. Мехен глибоко переконаний, що любов нації до моря є специфічною рисою національного характеру морських держав. Ця риса передається з покоління в покоління. Нахил до торгівельної діяльності теж становить національну характеристику, яка дуже важлива для розвитку морської сили. Національний характер ще й іншим чином впливає на розвиток морської сили – в здатності нації засновувати квітучі колонії. Яскравий приклад у цьому відношенні становить Англія. Це пояснюється тим, що, по-перше, англійський колоніст, швидко адаптується до нової місцевості, ототожнюючи свої інтереси з її інтересами; по –друге, він відразу починає турбуватися про ресурси нової території. Така риса характеру відсутня у француза. Відомо, що Мехен цілковито підтримував захоплення США Філіпін, Гаваїв, Карибського регіону та Панами.

Характер уряду. Урядове керівництво в історії нації можна порівняти з впливом інтелектуальної волі в житті людини, яка в залежності від мудрості, енергійності та цілеспрямованості перетворюється в причину його успіхів чи невдач. Вплив уряду, на думку Мехена, повинен “визначитися в мірах, направлених на створення для нації флоту”.

Мехен пояснював перемогу Великобританії над Францією її острівним становищем і широкою сіткою баз та портів, що дозволяло контролювати ключові морські коридори в Європу, Азію і Африку. Формула морської могутності, введена Мехеном, полягала в наступному: $SP = N + MM + NB$, де SP (Sea Power) – морська могутність, N – військовий флот, MM – торгівельний флот, NB – військово-морські бази (забезпечення контролю за ключовими віддаленими материковими базами). Російський геополітик М.Мироненко відзначив, принаймні, двоякий внесок А.Мехена в сучасну геополітичну науку. По-перше, він був одним з перших, хто виділив планетарні геополітичні структури (північна континентальна півсфера, Росія як домінуюча континентальна держава); по-друге, Мехен переніс на планетарний рівень принцип “анаконди” (ізоляція континентальної частини умовного противника від морських берегів; створення перепон до утворення коаліцій держав з тією ж метою).

Спайкмен Ніколас (1893-1943) – американський географ, директор Інституту міжнародних відносин в Йельському університеті. З іменем цього вченого пов'язують відхід геополітики від політичної географії, перехід до проблем конкретної міжнародної політики, свосвідний геополітичний утилітаризм в трактуванні теорії та практики міжнародних відносин. Російський геополітик О.Дугін назвав Н.Спайкмена “архітектором американської перемоги”. Основні ідеї вчений виклав у працях “Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сили” (1942), “Географія світу” (1944). В останній вчений стверджував: “В світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати за мету перш за все покращення чи принаймні збереження силової позиції держави. Сила в кінцевому рахунку складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової та політичної географії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим чинником у зовнішній політиці держав, тому що цей чинник – найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, а хребти гір залишаються ненорушними”.

Підавши критиці німецьку геополітику за її агресивність та метафізичність, Н.Спайкмен намагався спрямувати цю науку в русло безпеки країни. Зрозуміло, що дослідник мав на увазі безпеку США. На його думку, політика ізоляції, якої притримувались ряд американських президентів, веде в нікуди. Її повинна замінити політика активного втручання США у справи Євразії. Отже, Н.Спайкмен, як і його попередники, погоджувався з вигідним стратегічним місцерозташуванням Євразії та СРСР і радив американцям контролювати цей регіон. Він наступним чином перефразував відому тезу Хелфорда Макіндера: “Хто контролює Рімленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі світу”. Для того, щоб цього досягти, США повинні вступити в союз із Англією, щоб протистояти Німеччині та

Японії. Разом з тим, він виступав за збереження останніх як військових держав, які повинні були стримувати радянсько-китайський союз. Побоювався Н.Спайкмен також об'єднання Європи, яка перетворившись у могутню федерацію, значно ослабить світові позиції США. Сьогодні зрозуміло, що прогнози Н.Спайкмена не здійснилися. В червні 1944 р. англо-американські війська відкрили другий фронт в Європі, чим значно полегшили СРСР становище на Східному фронті. Німеччина і Японія, всупереч прогнозам Спайкмена, зазнали поразки в Другій світовій війні, втративши статуси великих військових держав. Європа теж, як ніколи, близька до об'єднання, розширюючи кількість членів ЄС. Єдине, в чому Спайкмен виявився правим, це розкол між СРСР і Китаєм, який відбувся в 60-х роках.

Сучасні дослідники вважають Н.Спайкмена в значній мірі продовжувачем справи А.Мехена, однак він суттєво доповнив свого попередника. До відомих факторів Мехена, які впливають на морську могутність держав, Спайкмен додав наступні: наявність чи відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова могутність, етнічна однорідність населення, рівень соціальної інтеграції та політичної стабільності, національний дух. Завдяки Спайкмену в геополітичну науку введено поняття "Середній океан". Мова йде про Атлантичний океан, який об'єднує держави Північної Атлантики, своєрідну модель атлантичного співтовариства, де роль лідера, зрозуміло, належить США. Цим самим Спайкмен передбачив утворення НАТО, зменшення суверенності європейських держав і планетарну гегемонію США. Необхідно погодитись з О.Дугінім, що разом з адміралом Мехеном Спайкмена можна назвати "батьком атлантизму" і "ідейним натхненником НАТО".

Залишаючись прихильником використання сили у міжнародних відносинах, Н.Спайкмен розвинув ідею "анаконди" – контролю і придушення берегових територій Афро-азіатських, арабських країн, Індії та Китаю. "Сила, - на глибоке переконання вченого, - в кінцевому рахунку складас можливість проводити успішну війну". Однак, важко погодитись із переконанням Спайкмена, що "Європа є розумовим додатком США". Принаймні, лідери сучасних європейських держав з таким висновком не погоджуються.

Боумен Ісайя (1878-1950) – американський географ і геополітик, яскравий представник ліберального інтернаціоналізму. Народився в Онтаріо (Канада), там же здобув і освіту. Викладав у Гарвардському університеті, одночасно очолюючи Асоціацію американських географів. І.Боумен брав участь в роботі Паризької мирної конференції в якості спеціаліста по кордонам. З 1917 по 1950 рр. І.Боумен займав посаду директора Ради зовнішніх відносин. Свої геополітичні міркування, які базувалися на відомих «14 пунктах Вудро Вільсона», виклав у праці «Новий світ» (1921).

І.Боумен займав чітку позицію стосовно домінування США на міжнародній арені в післявоєнний період. Цьому не могла сприяти позиція ізоляціонізму, якої притримувався президент США Франклін Делано Рузвельт. Саме І.Боумен переконував американського лідера відмовитись від цієї згубної для США лінії зовнішньої політики. Свою позицію І.Боумен мотивував унікальним географічним становищем Сполучених Штатів, зокрема віддаленістю театру бойових дій. Разом з тим, вчений доводив, що таке місцерозташування має і свої недоліки, адже при сучасній технічній інфраструктурі географічна віддаленість і створення ланцюга морських та авіаційних баз на Тихому і Атлантичному океанах не гарантують безпеки Сполученим Штатам. Визначаючи американську геополітичну стратегію в 1933-1945 рр., Ф.Д.Рузвельт погодився з концепцією І.Боумена.

Сучасні дослідники вважають, що «сама геополітична обстановка в світі, яка панувала на початку Другої світової війни, була причиною того, що в 1919 р. США опинились за бортом власне свого творіння – Ліги Націй, виявились зайвими при вирішенні проблеми гонки озброєнь в Європі, під час перегляду Версальських угод, перегляду кордонів у тій же Європі та агресії фашизму. Звичайно, важливу роль відіграла і громадська думка в середині країни, але і вона в значній мірі формувалась під впливом, і як реакція на грізні події в Старому світі. А нейтральне законодавство, стало лише юридичним оформленням існуючого стану речей. Тобто Сполучені Штати опинились в зачарованому колі: з одного боку американський народ, який не хотів поступатися своїм демократичним принципам заради далеких і, на думку простих американців, не корисних для них європейських справ. А з другого боку, великі європейські держави, які звичайно ж не збиралися змінювати основ своєї зовнішньої політики... та поступатися світовою першістю». На думку Р.Жиленка, «в період з вересня 1939 по червень 1941 рр. було закладено підвалини майбутнього розвитку США і їх світової могутності, а оскільки ця могутність в значній мірі визначає розвиток всього світу, то було накреслено і

основні перспективні напрямки розвитку всього людства, всієї системи міжнародних відносин». Немаловажну роль у такій переорієнтації зовнішньополітичної концепції США відіграли також ідеї Ісайї Боумена.

Бжезінський Збігнєв (р.н. 1928) – американський державний та політичний діяч. Здобув освіту в Макгільському університеті (Канада), докторську дисертацію захистив у Гарвардському університеті (1953). Викладав у Гарварді та Колумбійському університеті (1953-1962), згодом очолював Дослідницький інститут міжнародних змін, був помічником Президента Д.Картера з питань національної безпеки (1977-1981), консультантом Центру стратегічних міжнародних досліджень. З 1989 р. З.Бжезінський – професор американської зовнішньої політики Нітуської школи передових міжнародних досліджень університету Дж.Гопкінса, керівник Тристоронньої комісії, член Ради з міжнародних відносин. Нагороджений президентською медаллю Свободи. Опублікував праці «Тоталітарна диктатура та автократія», «Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму», «Радянський блок: єдність та протиріччя», «Політична влада: США/СРСР», «Великий провал: народження та смерть комунізму у XX ст.». Свої геополітичні погляди З.Бжезінський виклав у праці «Велика шахівниця» (1997), яка в 1999 р. перекладена на українську мову.

Уже у вступі З.Бжезінський однозначно стверджує, що «крах і розпад СРСР став останнім кроком у швидкому піднесенні влади західної півкулі, Сполучених Штатів, як єдиної і справді першої глобальної влади». Виходячи з цього, продовжує зберігати свою геополітичну вагу Євразія, яку З.Бжезінський називає шахівницею, «на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство, і ця боротьба включає геостратегію – стратегію керування геополітичними інтересами». Знаходячись на чітких атлантичних позиціях, З.Бжезінський констатує: «Остаточна мета американської політики повинна бути добродійною і далекосяжною: сформувати дійсно дієву у співпраці глобальну спільноту, дотримуючись перспективних тенденцій і фундаментальних інтересів людства. Але в даний час залишається незаперечним факт відсутності євразійського претендента, здатного домінувати над Євразією і тим самим кинути виклик Америці». Поскілки альтернативної американцям сили нема, підсумовує Бжезінський, отже арбітром у Євразії повинні бути саме Сполучені Штати.

Хоча гегемонія існувала з прадавніх часів, однак «глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї появи (упродовж одного століття – М.В.), всесвітнім розмахом і способом застосування». Проаналізувавши головні попередні світові імперії (римську, китайську, монгольську та ін.), З.Бжезінський цілком справедливо відзначив, що жодна з них не була глобальною в повному розумінні цього слова. Про глобальність американської гегемонії свідчить те, що вона займає верховну позицію у чотирьох вирішальних сферах глобальної влади: «у військовій – не має рівних у глобальному проникненні; в економічній – залишається основним локомотивом глобального зростання, навіть якщо в деяких аспектах Японія та Німеччина кидають виклик (жодна з них не має інших необхідних прикмет глобальної могутності); в технологічній – утримує всеосяжне лідерство у вирішальній сфері інновацій; і в культурній – попри певну грубуватість вона має велетенську привабливість, особливо для молоді світу; всі вони дають Сполученим Штатам політичну владу, з якою не позмагається жодна інша держава. Саме поєднання цих чотирьох сфер робить Америку єдиною всеохопною глобальною надвладдою».

З.Бжезінський глибоко переконаний, що «американське верховенство... витворило новий міжнародний порядок», основними рисами якого є: «колективна система безпеки, що включає інтегроване командування і військові сили (НАТО, Американсько-японська угода про безпеку і т.п.); регіональна економічна співпраця (АПЕК, НАФТА) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, ВОТ); процедури, що акцентують на досягненні загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо домінують Сполучені Штати; надання переваги демократичному членству в ключових альянсах; зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового Суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни)».

Новий міжнародний порядок можливий за умови підпорядкуванням інтересам США Євразії. На неї звертали увагу чи не всі відомі геополітики, які стояли біля джерел цієї науки. В цьому плані З.Бжезінський виключною оригінальністю не відрізнявся. Він підтвердив схему Х.Макіндера, що «Євразія як найбільший континент земної кулі – геополітично осьова», вона є також простором, «де розташовані більшість політично впливових і динамічних країн світу». І, врешті-решт, «Євразія – це шахівниця, на якій і далі розігрується боротьба за глобальну

першість». Тло для гри забезпечує вселенська, дивної форми євразійська шахівниця, що простягається від Лісабону до Владивостоку. «Якщо «середній» простір, - твердить учений, - щораз більше включатиметься в орбіту Заходу, який розширюється (з домінуванням Америки), якщо південний регіон не підкориться домінуванню одного гравця і якщо Схід не об'єднається, щоб спровокувати вихід Америки з прибережних баз, можна буде сказати, що Америка збереже статус-кво. Але якщо середній простір відвернеться від Заходу і ставатиме єдиною цілістю і якщо він або здобуде контроль над Півднем, або створить альянс із основним східним гравцем, тоді вага Америки в Євразії драматично зменшиться. Те саме станеться, якщо об'єднаються два основні східні гравці. Врешті-решт усунення Америки її партнерами із західної периферії автоматично означатиме згортання американської участі на євразійській шахівниці, що, можливо, стане причиною підпорядкування західного краю ожилому гравцеві, який займає середній простір».

Для того, щоб останній варіант не відбувся, американська геостратегія в Євразії повинна бути спрямована на «цілеспрямоване управління геостратегічно динамічними державами та обережне поводження з геополітично каталітичними державами і водночас підтримання подвійних інтересів Америки, які стосуються насущного збереження її унікальної глобальної сили та їхньої далекоюсяжної трансформації в щораз більше інституціоналізованій міжнародній співпраці». Мова йде про три складові чинники імперської геостратегії: «запобігання зіткненню і підтримка узалежнення заради безпеки серед васалів, захист і збереження спокою серед підданих і стримування варварів від їх об'єднання».

А тепер перейдемо до геополітичних понять, які діють на «Великій шахівниці». До «активних геостратегічних гравців» З.Бжезінський відносить ті держави, «що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами для того, щоб змінити – до міри, що зачіпає інтереси Америки, - наявний геополітичний стан справ. Вони мають потенціал або передумови бути геополітично непостійними... Вони критично зважують сили Америки, визначають міру, до якої їхні інтереси частково збігаються або ж стикаються з Америкою, і формують свої власні обмеженіші євразійські цілі» (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія). Говорячи про «геополітичні осі», З.Бжезінський має на увазі «держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців» (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран). Дві останні можна віднести до «активних геостратегічних гравців». Претендуючими на панівне місце в Євразії себе вважають Франція та Німеччина. Що стосується Великобританії, то вона, скоріше, може розцінюватися як «відставний геостратегічний гравець, що спочиває на своїх прегарних лаврах і значною мірою вийшов з великої європейської пригоди, де головними акторами є Франція і Німеччина».

Росія, незважаючи на все пережите, залишається основним геостратегічним гравцем. Не варто сперечатися, що Китай є великим гравцем, який «уже є значною регіональною силою, і схоже на те, що він висуватиме ширші претензії, зважаючи на свою історію як основну силу і бачення китайської держави як глобального центру». Японія володіє потенціалом для здійснення першорядної політичної влади, однак ухиляється від будь-яких претензій на регіональне домінування, вважаючи за краще діяти під американською протекцією. Індонезія не може претендувати на статус геостратегічного гравця, бо відзначається «нерозвинутим станом індонезійської економіки, тривалою внутрішньополітичною невизначеністю, розкинутим архіпелагом і вразливістю на етнічні конфлікти». Навпаки, Індія перебуває в процесі самостворення як регіональна сила і також бачить себе потенційно великим глобальним гравцем, вважаючи себе суперником Китаю.

Значну увагу З.Бжезінський приділив Україні, яка є новим і важливим простором на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. «Без України Росія перестає бути євразійською імперією, - констатує З.Бжезінський. - Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азіатською імперською державою, цілком імовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіатами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримують дружні ісламські держави... Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію.

Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи”.

Не відкидає З.Бжезінський і геополітичну роль Азербайджану – “корку у плящі, яка містить багатства басейну Каспійського моря і Середньої Азії”. У цьому регіоні намагаються встановити певний рівень впливу Туреччина та Іран. Перша “стабілізує регіон Чорного моря, контролює доступ від нього до Середземного моря, врівноважує Росію на Кавказі, все ще пропонує протиотруту на мусульманський фундаменталізм і служить південним якорем для НАТО”. Що стосується Ірану, то “він домінує на східній береговій лінії Перської затоки, тоді як його незалежність... служить бар'єром для будь-якої тривалої російської загрози американським інтересам у регіоні Перської затоки”. Завдяки Кореї, США прикривають Японію і таким чином стримують її від перетворення в незалежну й головну військову силу, без владної американської присутності у самій Японії.

З.Бжезінський вважає Європу “важливим геополітичним плацдармом Америки на євразійському континенті”. І в цьому нема нічого дивного, адже “будь-яка експансія на простори Європи автоматично стає експансією на простори прямого американського впливу. І навпаки, без тісних трансатлантичних зв'язків присутність Америки в Євразії швидко зійде нанівець... Однак проблемою є те, що справді європейська “Європа” як така не існує. Це мрія, концепція і мета, але все ще не дійсність. Західна Європа вже є спільним ринком, але все ще далека від того, щоб бути політичною єдністю. Політична Європа ще мусить постати... Жорстоким є також той факт, що Західна Європа, і дедалі більше Середня Європа, залишаються здебільшого американським протекторатом, де дружні країни нагадують давніх васалів і підданих. Це нездоровий стан як для Америки, так і для європейських націй”. Проаналізувавши всі (французьку, німецьку, англійську) моделі майбутньої Європи, З.Бжезінський висловив американське бачення цієї проблеми. “Центральною проблемою для Америки є те, як збудувати Європу, що базується на франко-німецькому зв'язку, Європу життєздатну, що залишається пов'язана зі Сполученими Штатами і розширює масштаб демократичної міжнародної системи співпраці, від якої так залежить ефективне втілення американської глобальної першості. Тим-то справа не у виборі між Францією і Німеччиною. Без Франції або Німеччини не існувало б Європи”.

Що стосується політики “розширення Європи” (мається на увазі вступ нових країн до ЄС), то цей процес має бути поступовим, “за певним розкладом”. Виходячи з цього центральна геостратегічна мета США в Європі може бути підсумована наступним чином: “це укріплення, через безпосереднє трансатлантичне партнерство, американського плацдарму на євразійському континенті з тим, щоб Європа, яка зростатиме, могла стати життєздатним трампліном для втілення у Євразії міжнародного демократичного ладу в дусі співпраці”. “Чорна діра Євразії”, за висловом З.Бжезінського, повинна наповнитися суспільством, яке ставатиме щораз сучаснішим і демократичнішим. Саме від цього будуть залежати терміни вступу Росії до Європи. Без перебільшення це можна сказати і про Україну.

На думку З.Бжезінського, “держави, які заслуговують сильнішої геополітичної підтримки Америки, це Азербайджан, Узбекистан і (поза цим регіоном) Україна, всі три – геополітичні осі. І справді, посилення ролі Києва обґрунтовується тим, що Україна є вирішальною державою для майбутньої еволюції самої Росії. Водночас Казахстан – беручи до уваги його розміри, економічний потенціал та географічно важливе розташування – також заслуговує на передбачливу міжнародну підтримку і, особливо, тривалу економічну допомогу. З часом економічне зростання Казахстану допомогло б подолати етнічний розкол, який робить цей середньоазіатський “шит” таким уразливим на російській тиск”.

З.Бжезінський переконаний, що ефективність американського політичного курсу щодо Євразії залежатиме від присутності на Далекому Сході. Цього не станеться, якщо Америку усунуть, або якщо вона самоусунеться з азійського материка. Тісні стосунки з морською Японією – істотні для глобальної американської політики, але кооперативні стосунки з материковим Китаєм нагальні для євразійської геостратегії Америки. Слід поглянути в лице прихованому значенню цієї реальності, бо безперервна взаємодія на Далекому Сході трьох найбільших сил – Америки, Китаю та Японії – створює потенційно небезпечну регіональну головоломку і, майже напевно, може викликати геополітичні тектонічні зсуви. Вирішальний вимір китайського геополітичного майбуття пов'язаний з розвитком американо-японських відносин. Японію Бжезінський бачить не в статусі регіональної, а міжнародної сили. “Використовуючи американо-японський військовий альянс для того, щоб забезпечити

стабільність Далекого Сходу, - проте не дозволяючи йому перетворитися в антикитайську коаліцію, - Японія може безпечно виробити особливу глобальну місію як сила, що сприяє зародженню дійсно міжнародної та дієво інституціоналізованої співпраці. Таким чином, Японія могла б стати набагато могутнішим і глобально впливовішим сквівалентом Канади: держави, яку поважають за її конструктивне використання свого багатства і сили, але ніхто її не боїться і ніхто на неї не ображається”.

Для З.Бжезінського не викликає сумнівів, що “для Америки Японія мусить бути її життєво важливою і головною партнеркою у побудові щораз ширшої системи глобальної співпраці, а не передусім її військовою союзницею з будь-яких регіональних заходів, спланованих для боротьби з регіональною вищістю Китаю. Як наслідок, Японія повинна бути глобальною партнеркою Америки у налагодженні нового порядку світових справ. Регіонально вищий Китай повинен стати далекосхідним якорем Америки у традиційнішій сфері політики сили, тим самим сприяючи розвитку євразійської рівноваги сили, де Великий Китай на Сході Євразії відповідав би в цьому відношенні ролі Європи, яка розширюється, на Заході Євразії”.

Підсумовуючи вищесказане, З.Бжезінський однозначно стверджує: “Америка тепер єдина надвлада, а Євразія – центральна арена земної кулі. Звідси те, що трапиться з розподілом сили на євразійському континенті, матиме вирішальну вагу для глобальної першості та історичної спадщини Америки”. Отже, “інтерес Америки полягає в тому, щоб у недалекому майбутньому консолідувати і зберегти переважання геополітичного плюралізму на карті Євразії. Це заохочує до маневрування і маніпуляції для того, щоб перешкодити утворенню ворожої коаліції, яка могла б згодом кинути виклик першості Америки, не кажучи вже про віддалену можливість намагань будь-якої окремої держави це зробити. До середнього терміну згадане вище поступово мусить поступитися більшому зосередженню на утворенні щораз важливіших, однак стратегічно сумісних партнерів, які, заохочувані американським керуванням, могли б допомогти сформувати здатну до більшої взаємодії трансасійську систему безпеки. Згодом, у віддаленішому майбутньому, згадане вище могло б поступово перейти у глобальне ядро справді спільної політичної відповідальності”. “Коротко кажучи, - робить висновок З.Бжезінський, - американська політична мета повинна бути неапологетично подвійна: зберегти домінуючу позицію Америки принаймні впродовж одного покоління і, бажано, ще довше; та створити геополітичну структуру, яка може абсорбувати неминучі удари й напруги суспільно-політичних перетворень, водночас переростаючи у геополітичне ядро спільної відповідальності за мирне глобальне керівництво”.

Хантінгтон Самуель (р.н. 1927) – американський політолог, професор Гарвардського університету, директор Інституту стратегічних досліджень. Улітку 1993 р. С.Хантінгтон в журналі “Foreign Affairs” опублікував статтю “Зіткнення цивілізацій?”, яка викликала величезний резонанс, але в той же час і безліч запитань до автора. На основі статті С.Хантінгтон ґрунтовно розвинув підняті ним проблеми, що знайшло своє відображення в книзі “Зіткнення цивілізацій”. Вона побачила світ у 1996 р., а в 2003 р. була перекладена на російську мову.

Завершення “холодної війни” вперше в історії перетворило світову політику в багатополосну та поліцивілізаційну. З цього часу найбільш важливі відмінності між людьми уже не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні. Головними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави. Їх поведінка, як і в минулому, визначається потягом до багатства і розквіту, але визначається вона й культурними перевагами, спільностями і відмінностями. На думку С.Хантінгтона, після “холодної війни” трьохблокову модель замінили сім чи вісім головних світових цивілізацій. Не-західні суспільства утверджують свої власні цінності й не сприймають ті, що нав’язуються Заходом. Отже, в цьому світі локальна політика є політикою етнічною, а глобальна – це політика цивілізацій. Суперництво супердержав змінилося зіткненням цивілізацій.

Отже, в основу геополітичної схеми С.Хантінгтона покладений поліцивілізаційний підхід, який, на думку вченого, полягає в наступному: 1) сили інтеграції в світі реальні й саме вони породжують протидіючі сили культурного утвердження в цивілізаційній свідомості; 2) світ поділився на Захід – домінуючу до цього часу цивілізацію – та решта світу (не-західну цивілізацію); 3) національні держави є і залишаються найбільш важливими гравцями на міжнародній сцені, але їх інтереси, союзи і конфлікти визначаються в значній мірі культурними та цивілізаційними факторами; 4) в світі панують анархія, міжплеменні та національні

конфлікти, але найбільшу небезпеку становлять конфлікти між державами чи їх групами, що відносяться до різних цивілізацій.

Що вкладає С.Хантінгтон у зміст “природи цивілізацій”? Вся людська історія – це історія цивілізацій. Неможливо уявити собі розвиток людства у відриві від цивілізацій. Історія охоплює цілі покоління цивілізацій – від стародавніх (шумерської і єгипетської, класичної та мезоамериканської) до християнської та ісламської цивілізацій, а також прояви сінської та індуїстської цивілізацій. У цивілізацій нема чітко визначених кордонів і чіткого початку й кінця. Люди можуть ідентифікувати себе по-різному й роблять це. В результаті склад і форма цивілізацій змінюються в часі. Культури народів взаємодіють і нашаровуються одна на одну. Цивілізації, отже, є багатосторонніми цілостями і реальними, незважаючи на розмитість їх кордонів, які не є чіткими. Хоча цивілізації смертні, однак вони існують тривалий проміжок часу, постійно еволюціонуючи при цьому. Імперії розширюються і падають, уряди приходять і йдуть – цивілізації залишаються і переживають політичні, соціальні, економічні й навіть ідеологічні потрясіння.

До тих пір, поки цивілізації чинять опір тиску часу, вони еволюціонують. Вони динамічні; вони знають злету і падіння, вони зливаються і діляться; і як відомо будь-якому студенту, вони також зникають і їх ховають піски часу. Кожна цивілізація відрізняється своїм політичним устроєм, може поглинати в себе одне або кілька політичних утворень. Ці утворення можуть бути містами-державами, імперіями, федераціями, конфедераціями, національними державами, багатонаціональними державами, і у всіх них можуть бути різні форми правління. По мірі того як цивілізація еволюціонує, кількість і природа їх складових нерідко змінюються. В деяких випадках цивілізація і політична цілість можуть співпадати (Наприклад, Китай – цивілізація, яка претендує на те, щоб бути державою; Японія – цивілізація, яка є державою). В сучасному світі більшість цивілізацій включають в себе по дві чи більше держав.

С.Хантінгтон виділяє вісім цивілізацій: *сінську* (конфуціанська і китайська цивілізації, на думку вченого, не зовсім відображають зміст), *японську*, *індуїстську*, *ісламську*, *православну*, *західну*, *латиноамериканську*, *африканську*. Взаємовідносини між цивілізаціями еволюціонували через дві фази і тепер перебувають на третій. До 1500 р. мали місце “випадкові зустрічі” між цивілізаціями, адже вони були розділені в часі та просторі. Що стосується ідей і технологій, то вони передавалися від однієї цивілізації до іншої протягом століть (наприклад, книгодрукування виникло в Китаї у 8 ст. н.е., але розповсюдилося в Європі лише в XV ст.). На другій фазі випадкові, недовготривалі та різнопланові контакти між цивілізаціями поступилися безперервній цілеспрямованій взаємодії Заходу на всі інші цивілізації. Європейці контролювали 35% поверхні суші в 1800 р., 67% в 1878 р., 84% до 1914 р. Під час європейської експансії андська і мезоамериканська цивілізації були повністю знищені, а індійська, ісламська та африканська підкорені. Навіть Китай став залежним від Заходу. Цивілізація як термін означав західну цивілізацію. Міжнародний закон був західним міжнародним законом, а міжнародна система була західною вестфальською системою суверенних, але “цивілізованих” національних держав і підконтрольних їм колоніальних територій. У XX ст. відбувся перехід до третьої фази – до етапу інтенсивних, безперервних і різнонаправлених взаємовідносин між всіма цивілізаціями.

Третя фаза, за С.Хантінгтоном, співпадає з утворенням поліцивілізаційної системи. По-перше, завершилася “експансія Заходу” і почалося “повстання проти Заходу”; по-друге, в результаті цих змін, міжнародна система вийшла за межі Заходу і стала поліцивілізаційною. Наприкінці XX ст. Захід перейшов від фази воюючої держави як етапу розвитку цивілізації до фази універсальної держави. Ця фаза ще далека до своєї завершеності, оскільки країни Заходу поділяються на дві напівуніверсальні держави в Європі та Північній Америці. Сучасний Захід являє собою вже не імперію, а цілість федерацій, конфедерацій та міжнародних організацій. Що стосується ідеологій, то основними в XX ст. стали лібералізм, соціалізм, анархізм, корпоративізм, марксизм, комунізм, соціал-демократія, консерватизм, націоналізм, фашизм і християнська демократія. Об’єднує їх те, що всі вони породжені західною цивілізацією. Проте Захід не породив жодної основної релігії.

Кожна цивілізація бачить себе центром світу і пише свою історію як центральний сюжет історії людства. Однак, такий підхід втратив значимість в поліцивілізаційному світі. На глибоке переконання С.Хантінгтона, твердження, що “європейська цивілізація Заходу є універсальною цивілізацією світу” не витримує жодної критики.

Аналізуючи термін “універсальна цивілізація”, С.Хантінгтон ототожнює її з “давоською культурою” (щороку близько тисячі бізнесменів, банкірів, урядовців, інтелектуалів і журналістів з багатьох країн зустрічаються в Швейцарії на Всесвітньому економічному форумі в Давосі). Вони контролюють практично всі міжнародні інститути, чимало урядів світу, а також значну долю світової економіки і воєнного потенціалу. Однак, поза Заходом цю культуру поділяють менше 50 мільйонів, чи 1% світового населення. Отже, це далеко не універсальна цивілізація. Суть західної цивілізації – “Велика хартія вольностей”, а той факт, що мешканці не-Заходу ласують гамбургерами, не свідчить про повне прийняття західної цивілізації.

Центральними елементами будь-якої культури є мова і релігія. На думку С.Хантінгтона, твердження, що “світовою мовою є англійська”, невірне. Мова, яка не є рідною для 92% світового населення, не може бути світовою мовою. За період з 1958 до 1992 рр. зафіксовано зростання розповсюдження арабської, бенгальської, іспанської мов, в той час як англійська зменшилася з 9,8% до 7,6%. Не набагато більше можливостей ніж мова, має релігія на те, щоб стати універсальною. За останні декілька десятиріч ХХ ст. іслам і християнство значно збільшили кількість своїх прихильників у Африці. Якщо традиційна релігія в суспільствах із стрімкою модернізацією нездатна адаптуватися до вимог модернізації, створюються потенційні можливості для розповсюдження західного християнства та ісламу. За великим рахунком перемагає Магомет. За підрахунками С.Хантінгтона, до 2025 р. кількість християн зменшиться з 30 до 25%, в той час як представники ісламу зростуть з 20 до 30%.

Універсальна цивілізація – наслідок процесів модернізації, яка включає в себе індустріалізацію, урбанізацію, зростання рівня освіченості, добробуту тощо. Ці процеси, розпочавшись у ХVІІІ ст., на сьогоднішній день досягли свого апогею, торкнувшись переважної більшості держав світу. У сучасних суспільств є багато спільного, але, запитує С.Хантінгтон, чи обов’язково вони повинні злитися і стати однорідними? Експанія Заходу не тільки викликала модернізацію і вестернізацію не-західних суспільств, однак також викликала різну реакцію на них. Цю реакцію Хантінгтон звів до трьох варіантів: 1) *заперечення як модернізації, так і вестернізації*; 2) *прийняття і модернізації, і вестернізації без заперечень*; 3) *прийняття модернізації, але заперечення вестернізації*.

С.Хантінгтон справедливо зауважує, що “модернізація не обов’язково означає вестернізацію”. Навіть найбільш вперті поборники антивестернізму і відродження місцевих культур не вагаючись використовують сучасну техніку – електронну пошту, касети і телебачення, щоб розповсюджувати свої ідеї. Отже, не-західні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом всі західні цінності, інститути і практичний досвід. Однак, прямо протилежним є ставлення не-західних суспільств до вестернізації, яку вони розцінюють як втручання Заходу в їх культуру і традиції, спробу Заходу поглинути їх традиційні культури.

Що являє собою Захід після закінчення “холодної війни”? З цього приводу існують дві точки зору. Перша група фахівців вважає, що Захід володіє абсолютною могутністю, є єдиною цивілізацією, що має свої значні інтереси у всіх інших цивілізаціях чи регіонах, а також суттєво впливає на політику, економіку та безпеку всіх інших цивілізацій. Інші дослідники зображують західну цивілізацію в занепаді, доводячи, що її політична, економічна і воєнна могутність зменшується порівняно з іншими цивілізаціями. Який із цих підходів вірний? На думку С.Хантінгтона, відбуваються паралельні процеси в обох напрямках. “Тепер панування Заходу поза суперечками, - заявляє вчений, - і він залишиться номером один в плані могутності та впливу також і в двадцять першому столітті. Однак поступові, невідворотні й фундаментальні переміни також мають місце в балансі влади між цивілізаціями, і могутність Заходу в порівнянні з могутністю інших цивілізацій буде й надалі зменшуватися. Коли перевага Заходу зникне, значна частина його могутності просто-напросто вивітриться, а залишок розсіється за регіональними ознаками між деякими основними цивілізаціями та їх стрижневими державами. Найбільш значне посилення могутності прийде на долю азійських цивілізацій, і Китай поступово вимальовується як суспільство, яке скоріше за все кине виклик Заходу в боротьбі за глобальне панування”.

Для занепаду Заходу характерні три основні аспекти: 1) це повільний процес; 2) занепад не йде по прямій, він вкрай нерівномірний, з паузами, відкоченням назад і повторним утвердженням західної могутності; 3) обсяг всіх необхідних для підтримання могутності ресурсів, якими володів Захід, досяг свого піку на початку ХХ ст., а потім його частка почала знижуватися по відношенню до частки інших цивілізацій. Цей процес С.Хантінгтон ґрунтовно

проаналізував за всіма основними факторами (територія і населення; економічний продукт; воєнний потенціал; відродження не-західних культур; релігія).

Азія та іслам, на глибоке переконання С.Хантінгтона, найбільш динамічні цивілізації останньої чверті ХХ ст. Ісламський виклик уособлюється у всеохоплюючому культурному, соціальному і політичному Ісламському відродженні в мусульманському світі та супроводжуючому цей процес запереченні західних цінностей і інститутів. Азіатський виклик притаманний всім східно-азіатським цивілізаціям – сінській, японській, буддистській та мусульманській – і робить акцент на їх культурну відмінність від Заходу. Як азіати, так і мусульмани підкреслюють перевагу своїх культур над західною. За викликами Азії та ісламу відчуваються азіатська самовпевненість, що базується на економічному зростанні, та впевненість у собі мусульман. Кожний із цих викликів несе в собі дестабілізуючий ефект на глобальну політику і буде мати місце впродовж ХХІ ст. Разом з тим, природа цих викликів суттєво відрізняється. Економічний розвиток Китаю та інших азіатських держав дає їх урядам стимул і засоби для того, щоб бути більш вимогливими у взаємовідносинах з іншими державами. Зростання населення в мусульманських країнах, особливо збільшення вікової групи від 15 до 24 років, забезпечує людьми ряди фундаменталістів, терористів, повстанців і мігрантів. Економічне зростання додає сил азіатським урядам. Демографічне зростання являє собою загрозу як для мусульманських урядів, так і немусульманських країн. “На початку двадцять першого століття, - підсумовує С.Хантінгтон, - ми станемо свідками відродження могутності і культури не-західних суспільств, а також побачимо зіткнення народів із не-західних цивілізацій із Заходом та один з одним”.

Під впливом модернізації народи і країни з подібними культурами об'єднуються, а з різними – розпадаються на частини. На основі спільності культури і цивілізації виникатимуть нові союзи та об'єднання. Політичні кордони все частіше коригуються, щоб співпадати з культурними: етнічними, релігійними і цивілізаційними. Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів “холодної війни”, і лінії розлому між цивілізаціями перетворюються в центральні лінії конфліктів у глобальній політиці. В сучасних умовах, заявляє С.Хантінгтон, питання “На якому ви боці?” замінюється більш принциповим: “Хто ви?”. Кожна країна повинна мати відповідь. Ця відповідь, культурна ідентичність країни, і визначає її місце в світовій політиці, її друзів і ворогів.

Взаємини культури і регіоналізму найкраще проявляються в економічній інтеграції, чотири ступені якої виділяє С.Хантінгтон: 1) зони вільної торгівлі; 2) таможенні союзи; 3) спільні ринки; 4) економічні союзи. Найдалі в цьому відношенні просунувся ЄС. У майбутньому “бізнесмени укладатимуть угоди з тими, кого вони можуть зрозуміти і кому вони можуть довіряти; держави відмовляються від незалежності заради міжнародних союзів, створених із країн з подібною ментальністю, де довір'я з'являється на ґрунті взаєморозуміння. Основою економічного співробітництва є культурна спільність”.

Цивілізації мають власну структуру, яка включає в себе такі складові як *країни-учасниці*, *стержневі держави*, *країни-одишочки*, *розколоті країни та розірвані країни*. *Країна-учасниця* – це країна, яка в культурному плані повністю ототожнює себе з одною цивілізацією (Єгипет з арабсько-ісламською; Італія з європейсько-західною). *Стержнева країна* – це країна, де міститься основне джерело чи джерела культури цивілізації (Японська співпадає з Японією; історичний Захід мав декілька стержневих країн – на сьогоднішній день є США і франко-німецький стержень). *Країна-одишочка* не має культурної спільності з іншими суспільствами (Ефіопія, яка ізольована в культурному плані завдяки домінуванню амхарської мови; Гаїті, яка не сприймається як латино-американська країна; ні одна інша країна не поділяє самобутню культуру Японії). *Розколоті країни* – країни, в яких великі групи належать до різних цивілізацій: Індія (мусульмани та індуїсти), Шрі-Ланка (буддисти-сингальці та індуїсти-таміли), Китай (хани, тибетські буддисти, турки-мусульмани). Югославія та СРСР розпалися на частини і поділились на нові цілості, згруповані вздовж цивілізаційних ліній: прибалтійські (протестантські та католицькі), православні та мусульманські республіки колишнього СРСР, католицькі Словенія і Хорватія, частково мусульманські Боснія і Герцеговина, а також православні Сербія-Чорногорія і Македонія в колишній Югославії. *Розірвана країна* – та, яка має в себе одну пануючу культуру, що співвідносить її з однією цивілізацією, але її лідери намагаються наблизитися до іншої цивілізації, визначаючи себе як “місток” між двома культурами (Росія, Туреччина, Австралія, Мексика).

С.Хантінгтон запропонував визначення кордонів Заходу. Стержневі країни ЄС, Франція та Німеччина, оточені спочатку внутрішніми угрупованнями Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, які домовились про зникнення всіх бар'єрів для переміщення людей і товарів. Потім розміщується коло країн-учасниць, таких як Італія, Іспанія, Португалія, Данія, Британія, Ірландія і Греція; країни, які стали членами ЄС в 1995 р. (Австрія, Фінляндія і Швеція), і, нарешті, асоційовані члени (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія і Румунія). Де ж закінчується Європа? Відповідь С.Хантінгтона однозначна: "Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам та православ'я".

Росія створює і очолює блок держав, що мають православний центр, оточений відносно слабкими ісламськими країнами, в яких вона продовжує домінувати, й куди намагається закрити доступ іншим державам. Якщо СРСР був супердержавою з глобальними інтересами, то Росія – це велика держава з регіональними і цивілізаційними інтересами. Друга серед колишніх радянських республік після Росії по населенню та важливості – це Україна. Вона розколола країну на двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть. Російсько-українські відносини можуть розвиватися трьома шляхами: 1) спільність розвитку; 2) розкол України по лінії розлому на дві частини, східна з якої ввійде до складу Росії; 3) Україна залишається єдиною, незалежною, розколотою і буде тісно співробітничати з Росією. Російсько-українські відносини мають для Східної Європи таке значення, як франко-німецькі відносини для Західної Європи. Саме Україна і Росія являють собою стержень, необхідний для єдності православного світу.

Сінська цивілізація теж має чітку структуру: центральне ядро – ханський Китай; віддалені провінції, які є частиною Китаю, але володіють значною автономією; провінції, які офіційно вважаються частиною Китаю, але мають значну частину не-китайського населення з інших цивілізацій (Тибет, Синцзянь); і китайські суспільства, які стануть або можуть стати частиною Китаю з центром в Пекіні на визначених умовах (Гонконг, Тайвань); одна переважно китайська держава, все більше орієнтована на Пекін (Сінгапур); вкрай впливове китайське населення в Таїланді, В'єтнамі, Малайзії, Індонезії та на Філіпінах, а також не-китайські країни (Північна і Південна Корея, В'єтнам), які тим не менше поділяють основні складові китайської конфуціанської культури. До середини 90-х років економічна інтеграція Гонконга і материкового Китаю практично завершилась, і залишається тільки чекати політичної інтеграції.

Відсутність ісламської стержневої держави – головна причина численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів, притаманних ісламу. Усвідомлення без згуртованості – ось джерело слабкості ісламу і джерело, від якого йде загроза іншим країнам. Такими стержневими країнами можуть стати Індонезія, Іран, Пакістан, Саудівська Аравія і Туреччина.

С.Хантінгтон прогнозує, що "відносини між країнами і групами з різних цивілізацій не будуть тісними і найчастіше будуть антагоністичними". На мікрорівні найбільш напружені лінії розлому проходять між ісламом та його православними, індуїстськими, африканськими та західнохристиянськими сусідами. На макрорівні головне розділення – "Захід і решта", і найбільш жорстокі конфлікти відбуваються між мусульманськими і азійськими країнами, з одного боку, і Заходом – з другого. Найбільш небезпечні зіткнення в майбутньому, скоріше за все, матимуть місце завдяки: 1) непримиреності Заходу; 2) нетерпимості ісламу; 3) самовпевненості Китаю.

Міжцивілізаційний конфлікт за С.Хантінгтоном, набуває двох форм. На локальному (чи мікрорівні) виникають *конфлікти по лінії розлому*: між сусідніми державами, які належать до різних цивілізацій, всередині однієї держави між групами з різних цивілізацій та між групами, які намагаються створити нові держави на місці попередніх. Конфлікти по лініям розлому особливо часто виникають між мусульманами і немусульманами. На глобальному (чи макрорівні) виникають *конфлікти між стержневими державами* – між основними державами, які належать до різних цивілізацій. В цих конфліктах проявляються класичні проблеми міжнародної політики, серед яких: 1) вплив на формування глобальних процесів світових міжнародних організацій - ООН, МВФ, Світового банку; 2) рівень військової могутності; 3) економічна могутність і добробут; 4) конфлікти, пов'язані з захистом однією цивілізацією своїх співвітчизників, які проживають на теренах іншої цивілізації; 5) моральні цінності та культура (нав'язування власних цінностей іншим народам); 6) територіальні суперечки, під час яких стержневі держави, перетворюючись у "прифронтові", беруть участь у конфліктах по лінії розлому.

Багато уваги С.Хантінгтон приділяє протиборству ісламського світу і Заходу: “Головна проблема Заходу – зовсім не ісламський фундаменталізм. Це – іслам, інша цивілізація, народи якої переконані в перевазі своєї культури і яких турбує думка про неповноцінність їх могутності. Для ісламу проблема – зовсім не ЦРУ і не міністерство оборони США. Це – Захід, інша цивілізація, народи якої переконані у всевітньому, універсалістському характері своєї культури і які вірять, що їх ...могутність покладає на них обов’язок розповсюджувати свою культуру на увесь світ”. Відносини між США, з одного боку, і Китаєм, Японією та іншими азійськими країнами носитимуть досить конфліктний характер, а спроба Сполучених Штатів Америки заперечити возвеличення Китаю як держави-гегемона в Азії може привести до великомасштабної війни. В таких умовах взаємозв’язок конфуціанського та ісламського світів буде, ймовірно, розширюватися і поглиблюватися.

С.Хантінгтон пророкує перехід від війн перехідного періоду до війн по лінії розлому. Для цих війн буде характерна відповідна специфіка і динаміка. Однак, врешті-решт, і цим війнам настане кінець. “Угоді про припинення війни по лінії розлому, - відзначає С.Хантінгтон, - буде сприяти успіх – нехай тільки на деякий час – в тій мірі, в якій вона відобразить локальний баланс сил серед першочергових учасників та інтереси третьорядних і другорядних учасників... Наодинці головні учасники не в змозі зупинити війни, які тривають по лінії цивілізаційних розломів. Зупинити їх і не допустити до переростання в глобальні війни – вирішення цього завдання залежить головним чином від інтересів і дій стержневих держав основних світових цивілізацій. Війни вздовж лінії розлому закипають знизу, мир по лінії розлому просочується зверху”.

Яке майбутнє чекає світові цивілізації? Відповіддю на це питання С.Хантінгтон оптимістично завершує свою книгу: “Майбутнє і світу, і Цивілізації залежить від розуміння і співробітництва між політичними, духовними та інтелектуальними лідерами головних світових цивілізацій. У зіткненні цивілізацій Європа і Америка будуть триматися разом – інакше загинуть поодиночі. В більш масштабному зіткненні... між Цивілізацією і варварством, великі світові цивілізації, збагачені своїми досягненнями в релігії, мистецтві, літературі, філософії, науці, технології, моралі та співчутті, також повинні триматися разом, інакше вони загинуть поодиночі. В епосі, яка народжується, зіткнення цивілізацій становить величезну загрозу миру у всьому світі, і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найбільш надійною запорукою попередження світової війни”.

Фукуяма Френсіс (р.н. 1952) – професор політичних наук Університету Мейсона (Ферфакс, Вірджинія). Народився 27 жовтня в Чикаго. В 1974 р. закінчив Корнельський університет, а в 1977 р. захистив у Гарварді докторську дисертацію з політичних наук. У 1979-1980, 1983-1989, 1995-1996 рр. – науковий співробітник Управління політичних досліджень корпорації RAND, у 1981-1982 та 1989 рр. входив до складу групи з політичного планування Державного департаменту США (заступник директора відділу з проблем Близького Сходу та колишнього Радянського Союзу); працював у Школі передових міжнародних досліджень Університету Джона Гопкінса, викладав в університетах Каліфорнії та Лос-Анджелеса. В даний час Ф.Фукуяма є деканом факультету міжнародної політичної економіки Школи перспективних міжнародних досліджень Пола Нітце університету Джона Гопкінса. Крім того, Ф.Фукуяма входить до складу Президентської ради по біоетиці, в ради Національного фонду демократії і фонду “Нова Америка”, а також в консультативні ради журналів “Нейшнл Інтерес” і “Джорнел оф демокресі”. Світову популярність у наукових колах здобув завдяки публікації 1989 р. в журналі “The National Interest” статті “Кінець історії?”. В 1992 р. він розширив і переробив її в книгу “Кінець історії і остання людина”. В 1995 р. вийшла в світ його книга “Довіра”, в якій Ф.Фукуяма дослідив залежність соціальних зв’язків і економічного розвитку. В 1999 р. опублікована книга “Великий розрив”, присвячена радикальним суспільним змінам останніх десятиріч. Нарешті, в 2002 р. з’явилася остання на сьогоднішній день книга Ф.Фукуями “Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції”.

Згідно концепції Фукуями починається “кінець історії” і планетарне існування людства, коли регіони планети почнуть переструктуровуватися, орієнтуючись на найбільш могутні економічні ядра-центри. Вчений відмічає фундаментальні зміни у всевітній історії. Через все ХХ століття червоною ниткою проходила боротьба прогресивного лібералізму із залишками більшовизму, фашизму та неомарксизму, які готові були розв’язати ядерну війну. “Ліві тоталітарні режими, - відзначає Фукуяма, - урядилися уникнути цих проблем, цілком підпорядкувавши своєму контролю громадянське суспільство – зокрема регламентувавши ідеї,

що їх дозволено обстоювати громадянам. Однак існування такої системи в її чистій формі можна було забезпечити лише терором, що загрожував і самим можновладцям. Послаблення терору тієї ж миті спричинило занепад, протягом якого держава втратила контроль над певними ключовими аспектами громадянського суспільства”.

І лише наприкінці ХХ ст. замість конвергенції капіталізму і соціалізму, знову починається триумф західної ліберальної демократії. “Що ближче до кінця тисячоліття, - пише Ф.Фукуяма, - то помітніше, що надто схожі одна на одну кризи авторитаризму й соціалістичного центрального планування залишили на рингу лише одну ідеологію, яка має потенціал універсальної значущості: ліберальну демократію, доктрину індивідуальної свободи та суверенності народів. Через двісті років після того, як ці ідеї вперше надихнули Французьку та Американську революції, принципи свободи та рівності продемонстрували не лише свою міць та довговічність, а й свою здатність відроджуватися через певні часові проміжки”. Закінчення “холодної війни” символізувало кінець історії як такої. Політичний лібералізм прийшов на заміну скономічному. Завдяки лібералізму відбулися зміни в китайській цивілізації, впали тоталітарні режими у Східній Європі, розпався СРСР.

Однак, із розпадом СРСР та комуністичної ідеології, політичний спокій не передбачається. На заміну комунізму виходить націоналізм, який загрожуватиме країнам західної демократії. “Якщо Радянський Союз (або його спадкоємці) не стане на шлях демократії, якщо Перу або Філіпіни знову вдадуться до тієї чи іншої форми авторитаризму, демократія поступиться місцем генералові чи бюрократові, який претендуватиме діяти в ім'я самого лише російського, перуанського або філіпінського народів. Навіть недемократи муситимуть говорити мовою демократії, аби виправдати свій відхід від єдиного універсального стандарту”. Це стосується і ісламського фактору: “Іслам, щоправда, так само як лібералізм і комунізм – також сповідує систематичну й послідовну ідеологію, зі своїм власним кодексом моральності та зі своєю доктриною політичної і соціальної справедливості. Потенційно ісламська доктрина є універсальною, апелюючи до всіх людей як людей – а не як членів партикулярної етнічної чи національної групи. І справді, іслам завдав поразки ліберальній демократії в багатьох частинах мусульманського світу, являючи собою фатальну загрозу ліберальним практикам навіть у країнах, де він не отримав безпосереднього доступу до політичної влади”. Ф.Фукуяма вірно підмітив, що “одна з причин сучасного фундаментального відродження полягає в гострому усвідомленні традиційним мусульманським суспільством загрози, що походить з боку ліберальних, західних цінностей”. Аналогічних висновків притримується і С.Хантінгтон.

Отже, підсумовує Ф.Фукуяма, “історія була не сліпою низкою подій, а осмисленим цілим, в якому розвивалися та розгорталися ідеї про природу справедливого політичного та суспільного ладу. І якщо сьогодні ми перебуваємо біля точки, де не можемо уявити собі світу, сутнісно відмінного від нашого, де не існує очевидного та ясного способу, в який майбутнє могло б фундаментальним чином поліпшити наш теперішній лад, то ми маємо взяти до уваги ту обставину, що сама Історія, можливо, добігає свого кінця”.

Російський геополітик М.Нартов притримується думки, що принципово нових ідей в “кінці історії” не можна знайти при всьому бажанні. Це повторення ідей Т.Гоббса, а також О.Конта, Г.Спенсера та інших мислителів-позитивістів. Фукуяма багато в чому повторив ідеї німецького соціолога М.Вебера про те, що історія розвивалась тільки за рахунок нераціональних факторів. Так, як останній центр ірраціоналізму впав з розпадом СРСР, то і починається процес “кінця історії”. М.Нартов вважає Ф.Фукуяму засновником течії неомондіалізму.

Ф.Фукуяма твердить, що людство живе в умовах двох паралельно існуючих революцій – інформаційно-технологічної та біотехнологічної. Вчений віддає перевагу в майбутньому революції в біології, коли стане можливим контроль генома людини і маніпуляція нашою власною природою.

ФРАНЦІЯ

Де ла Блаш Поль Відаль (1845-1918) – класик французької школи географії людини. Закінчив Вищу школу в Парижі, згодом навчався у Французькій школі в Афінах. Займався викладацькою діяльністю (університет Нансі, завідування кафедрою географії в Сорбонні).

Написав працю “Принципи географії людини”, яка була опублікована вже після смерті вченого (1922) та монографії “Картина географії Франції” (1903), “Східна Франція” (1917).

На перших порах В.Блаш чітко стояв на теорії ґрунту. Зокрема, в праці “Картина географії Франції” він відзначав: “Відношення між ґрунтом і людиною у Франції відмічені оригінальним характером давнини, безперервності... Люди живуть в одних і тих місцях з давніх часів. Джерела, кальцієві скали спочатку приваблювали людей як зручні місця для проживання і захисту. В нас людина – вірний учень ґрунту. Вивчення ґрунту допоможе з’ясувати характер, звичаї і переваги населення”. Проте, поступово погляди В.Блаша пройшли своєрідну еволюцію. М.Нартов вважає, що на нього зробили визначальний вплив різноманітні географічні та історичні концепції, які виникли і розвивалися в тогочасній Франції. Це привело до критичного ставлення В.Блаша до німецької геополітики загалом, та концепції Ф.Ратцеля зокрема.

Геополітична концепція В.Блаша заперечувала тезу німецького вченого Ф.Ратцеля про переважаючий вплив простору та географічного становища на долі людей і країн. В.Блаш, не відкидаючи географічний фактор, все ж таки, характеризує його як пасивний, на відміну від активного. Останнім виступає людина. Підхід В.Блаша до оцінки геополітичних процесів одержав назву посібілізму (від франц. Possible – можливий), згідно з яким географічне становище може перетворитися в реальність завдяки людині, яка живе і діє в межах певного простору.

В.Блаш запропонував концепцію цивілізаційного процесу як світового. Його основу склали взаємодіючі між собою гнізда, які час від часу могли розширюватися в просторі. Кожне гніздо співпадає з певним способом життя. Взаємодія гнізд охопила частину північної півкулі від Середземного моря до Китаю. Цивілізаційний процес за В.Блашом проходить безперервно в Європі та Азії, час від часу зупиняючись, а згодом знову відновлюючись. Безперервності цивілізаційного процесу сприяє сама специфіка Європи (стимулюючий характер клімату, який не дає людям розслаблятися та вести паразитуючий спосіб життя). Не випадково, що саме в Європі виникали різноманітні центри цивілізації, які перебували у постійній взаємодії.

В.Блаш вважав можливим створення в майбутньому світової держави, кожний громадянин якої усвідомлюватиме своє місце і роль у її життєздатності. В основу концепції Відаля де ла Блаша покладений позиційний принцип. На його думку центральне положення в Європі займають Німеччина і Франція, однак перша перебуває у фактичній блокаді, що становить суттєву загрозу миру. Зовсім інше географічне становище Франції та Великобританії, які, володіючи численними колоніями, мають вільний вихід до океана. США здійснюють меридіональну експансію, а Росія володіє величезними азіатськими територіями. В.Блаш пророкував посилення континентальних держав, які, за рахунок технологічного прогресу, орієнтуються в бік морських шляхів. Отже, взаємопроникнення Суші й Моря стає універсальним процесом. В.Блаш не відкидав можливе зіткнення між таласократією і телурократією, хоча був прихильником мирного співробітництва.

Не міг уникнути В.Блаш німецько-французького протистояння. Взаємовідносинам двох сусідніх держав присвячена його книга “Східна Франція”. Говорячи про спірні території – Ельзас і Лотарінгію – В.Блаш запропонував їх перетворити в зону взаємного співробітництва.

Ансель Жак (1882-1943) – визнаний фахівець з політичної географії Франції, учень Сорбонської школи Відаля де ла Блаша. Його наукова діяльність співпала з підготовкою Німеччини до світової війни. Не дивно, що Ж.Ансель піддав нищівній критиці німецьку геополітику, звинувачуючи її в експансіонізмі та пангерманізмі. На глибоке переконання Ж.Анселя її взагалі важко назвати геополітикою, скоріше за все вона є «псевдогеографією». Після окупації гітлерівськими військами Франції, Ж.Ансель був заарештований і ув’язнений до концентраційного табору Комп’єнь, в якому невдовзі помер.

Ж.Ансель бачив шлях до прогресу в створенні гнучких угруповань, складові частини якого (держави) співробітничали б у економічному, політичному та культурному відношеннях. В опублікованій у 1938 р. монографії “Географія кордонів” Ж.Ансель пропонував розглядати зміну кордонів як результат необхідності та добровільності держав. Вчений погоджувався, що кордони не можна вважати вічними, незмінними. Вони, скоріше, є “тимчасовою периферією”, “ізобарами”, які відображають баланс сил на даному етапі політичного розвитку. Єдиною природною межею Ж.Ансель вважав межу ойкумени (відсутність людей).

Деманжон Альберт (1872-1940) – французький географ, учень Відаля де ла Блаша. Закінчив Вищу школу в Парижі, цікавився геополітичними процесами, що мали місце після Першої світової війни. Свої геополітичні міркування висловив у монографії «Занепад Європи» (1920).

У вищеназваній праці А.Деманжон ґрунтовно проаналізував причини занепаду ролі Європи у міжнародних справах, пояснюючи такий стан справ нехтуванням політичних лідерів ідеєю об'єднання континенту. Його геополітична концепція складалася з трьох основних центрів: США, Японії та об'єднаної Європи. Так як остання залишалася роз'єднаною, значно посилились позиції США і Японії. А.Деманжон негативно віднісся до результатів Паризької мирної конференції щодо утворення багатьох нових держав, які пізніше виявилися нежиттєздатними. Найбільше його турбувала Німеччина, яка постійно заявляла про несправедливе вирішення питання кордонів, дискримінацію великих держав стосовно німецької нації тощо. Високо оцінюючи ідеї Фрідріха Ратцеля, А.Деманжон не визнавав його наступників, які, на думку вченого, суттєво перекрутили його вчення, пристосовуючи до експансіоністських планів Німеччини.

В дихотомії “Суша – Море” А.Деманжон віддавав перевагу морській орієнтації Франції, закликав до необхідності вкладати значні капітали у розвиток власних колоній, сприяти еміграції, ефективно використовувати національні ресурси, модернізувати промисловість і сільське господарство тощо.

Де Голль Шарль Андре Марі Жозеф (1890-1970) – президент Франції з 1958 по 1969 рр., прихильник концепції “геополітичного кодексу Франції”, який нерідко називають голлістським. Шарль де Голль народився 22 листопада в місті Лілль у дворянській сім'ї, корені якої сягали до глибокої давнини. Навчався у єзуїтському коледжі в Парижі (1901-1908), після закінчення якого одержав диплом бакалавра і повернувся в Париж. У серпні 1909 р. зарахований курсантом до елітного військового училища Сен-Сір, заснованого ще Наполеоном. В жовтні 1913 р. одержав звання лейтенанта. Учасник Першої світової війни (1914-1918). В 1937 р. Ш. де Голль – полковник французької армії. В 1940 р. він звернувся до всіх політичних діячів Франції з вимогою негайних дій заради порятунку країни. Після окупації Франції гітлерівськими військами, емігрував до Лондона, де заснував комітет “Вільна Франція”. Девізом його стали слова “Честь і Батьківщина”, а емблемою – лотарінгський хрест. Через деякий час до “Вільної Франції” приєдналися адміністрації французьких колоній – Чаду, Конго, Габона, Камеруну. Емігрантський уряд де Голля визнали французькі колонії Тихого океану, а згодом уряди великих країн світу. 10 грудня 1944 р. Ш. де Голль підписав Договір про союз і взаємодопомогу між Радянським Союзом і Францією. В 1945 р. де Голлю вдалося те, що було не під силу кому-небудь іншому – консолідувати навколо себе всі прошарки суспільства: від комуністів до правих радикалів. Однак, в повній мірі Шарль де Голль проявив себе як державний діяч в часи свого президентства.

Якщо в першій половині ХХ ст. головною геополітичною турботою Франції було суперництво з сусідньою Німеччиною, то в 60-х роках ситуація кардинально змінилася. В 1963 р. Франція і Німеччина підписали Договір про дружбу, отже проблема безпеки була вирішена однозначно. Це дозволило де Голлю зосередитися на вирішенні проблеми безпеки на регіональному і глобальному рівнях. В 1960 р. Франція випробувала свою атомну бомбу, підтвердивши тим самим статус світової держави. Перетворившись у ядерну державу, Франція, очолювана де Голлем мала можливість маневрувати у міжнародних відносинах.

Де Голль був переконаний, що в Західній Європі саме Франція повинна очолити блок європейських держав на протигагу США. Що стосувалося НАТО, то саме його існування де Голль вважав анахронізмом, а членство Франції в НАТО недопустимим, таким, що шкодить національним інтересам країни. В 1966 р. Франція вийшла з інтегрованої воєнної структури НАТО і наблизилася з СРСР. Однак, спроба де Голля “відкрити залізну завісу” не увінчалася успіхом у зв'язку із вторгненням СРСР та країн-учасниць ОДВ до Чехословаччини в 1968 р.

На зламі 50-60-х років де Голль розробив план переозброєння французької армії, який включав у себе три етапи: 1) на першому Франція повинна була провести наземне випробування ядерної зброї в Північній Африці; 2) на другому планувалося створення літаків, спроможних доставляти бомби на декілька сотень кілометрів; 3) на третьому вимагалася розробити, випробувати і запустити до виробництва ракети типу “земля – земля” для доставки босголювок радіусом дії в три тисячі кілометрів. Де Голль вважав, що не можна виключати можливості третьої світової війни, і був переконаний, що в ній обов'язково буде використана

ядерна зброя. Генералу здавалось, що Франція допустила недозволене відставання в галузі розробки і виробництва ядерної зброї, а тому не підтримав договір 1963 р. про нерозповсюдження ядерної зброї в трьох сферах, підписаний Радянським Союзом, США і Великобританією.

Готтманн Жан (1915-1994) – французький геополітик українського походження. Народився в Харкові, закінчив Паризький університет. Вважав себе учнем А.Деманжона і послідовником Відаля де ла Блаша. Деякий час працював на кафедрі Х.Макіндера в Оксфордському університеті. В 1940 р. емігрував з окупованої Франції в США, де працював у Державному департаменті в якості географа. Свої геополітичні погляди виклав у праці «Політика держав та їх географія» (1952).

Друга світова війна переконала Ж.Готтманна в тому, що геополітика – наука про війну. Під час бойових дій ідеї Фрідріха Ратцеля були використані на практиці. Вважаючи простір головною категорією геополітики, дослідник намагався довести, що розміри території держав не завжди пропорційні їх могутності. На перший план Ж.Готтманн поставив географічне становище держави та її організацію. Трактуючи з нових позицій географічне становище, вчений виділяв як центральне поняття «комунікації» (рух людей, армій, товарів, капіталів, ідей). Саме комунікації, на його думку, відіграють важливу роль у відносинах між морськими і континентальними державами. Ж.Готтманн віддавав перевагу морським державам та їх способу життя.

Російський вчений М.Мироненко слушно зауважив, що найбільша заслуга Ж.Готтманна полягала в розвитку іконографічного напрямку в політичній географії, який полягав у створенні системи символів, які використовуються під час написання ікон. Іконографія простору включає твори мистецтва, архітектури, а також всі символи-форми суспільного життя і побуту. Ж.Готтманн розвиває думку про циркуляцію іконографій, тобто взаємовплив регіональних іконографій, перенесення їх на нові території (наприклад, діяльність англійців у Новій Зеландії: освоєння росіянами Сибіру і Далекого Сходу, які принесли з собою власну систему символів, власний спосіб життя). Центральна проблема політичної географії та геополітики полягає у взаємодії між «комунікацією» й «іконографією».

Теорія циркуляції Ж.Готтманна передбачала виникнення на комунікаційних перехрестях центрів контактів, які перетворюються в міста, а згодом стають великими політичними і адміністративними центрами, які притягують і організують навколишній простір. Подібні центри, взаємодіючи між собою, формують цілі райони, держави і цивілізації.

Галлуа П'єр (р.н. 1911) – генерал французьких військово-повітряних сил, спеціаліст з ядерної зброї, професор, автор цілого ряду праць з геополітики та міжнародних відносин.

Вважає, що сучасна фаза геополітичного розвитку світу характеризується провідною роллю ракетно-ядерної зброї. Володіння нею вирівнює сили ядерних держав незалежно від їх географічного становища, чисельності населення тощо. Немаловажне значення має і “масова поведінка людей”, що не враховувала традиційна геополітика. П.Галлуа прирівнює до ядерної могутності рівень засобів масової інформації та зв'язку, втручання населення в політику, доступ терористів до зброї масового знищення, їх проникнення на атомні електростанції.

П.Галлуа суттєво доповнив об'єкти вивчення геополітикою. Якщо традиційна геополітика мусувала навколо понять “Море” і “Суша”, то вчений справедливо зауважив, що геополітична ситуація в значній мірі визначається рівнем освоєння космічного простору. П.Галлуа виділив три історичні фази в еволюції геополітики: 1) існування протогополітики (від ранніх часів людського розвитку до першої промислової революції), для якої був характерний географічний фаталізм; 2) хижацька експлуатація людиною навколишнього природного середовища, що врешті-решт привело до загострення глобальних проблем, виникла загроза існування людства; 3) “фаза бумеранга”, коли природа починає “мстити” людині, змушуючи їх “рахуватися з собою”. На цьому етапі з'являється потреба в узгоджувальній діяльності членів міжнародного співтовариства і виробленню загальнопланетарної геополітики. На глибоке переконання П.Галлуа настають часи “неконфронтаційної геополітики” – науки, яка вивчає “відносини між владною політикою в міжнародному плані та тими географічними межами, в яких вона проводиться”.

Росія

Чаадаєв Петро Якович (1794-1856) – російський філософ і публіцист, родоначальник російської релігійної філософії. Петро Чаадаєв народився 8 червня (27 травня за старим стилем)

1794 р. У трирічному віці залишився без батьків і виховувався під опікою князя Д.Щербатова в Москві. Освіту здобув у Московському університеті. Чаадаєв – учасник Вітчизняної війни 1812 р., а в 1817-1821 рр. служив у лейб-гвардії гусарському полку, який був розташований в Царському селі. Деякий час був членом декабристської організації, проте не поділяв крайні та насильницькі методи боротьби декабристів. Згодом вважав, що повстання на Сенатській площі відкинуло Росію на багато десятиліть назад. З осені 1826 р. П.Чаадаєв проживав у маєтку тітки у Дмитрівському повіті, посилено працюючи над своїми «Філософічними листами». Їх вихід в світ у 1836 р. викликав велику бурю в тогочасному російському суспільстві. Не обминув їх своєю увагою також імператор Микола I. В результаті проведеного слідства з двох варіантів – злочинець чи божевільний – імператор вирішив обрати другий. В 1837 р. П.Чаадаєв написав свою головну працю «Апологія божевільного», яку сучасні біографи називають вершиною його політичної думки. Цей твір був опублікований лише в 1862 р., тобто вже після смерті автора.

Петро Чаадаєв говорить, що Росія «ніколи не йшла разом з іншими народами, ми не належимо до жодної із відомих сімей людського роду, ні до Заходу, ні до Сходу, і не маємо традицій ні того, ні другого. Ми стоїмо ніби поза часом, всесвітнє виховання людського роду на нас не розповсюдилось». В сучасному російському житті панує беззаконня, кріпосне право, відсутність ідеї обов'язку, справедливості, права, порядку, які знайшли міцний ґрунт у свідомості й побуті західноєвропейських народів. Захід, на глибоке переконання Чаадаєва, зробив великий крок вперед до прогресу завдяки християнству та католицизму. «Ось вона, атмосфера Заходу, це дещо більше, ніж історія чи психологія, це фізіологія європейської людини. А що ви бачите в нас?» Висновок однозначний: Росія повинна рівнятися на Захід. Петра Чаадаєва можна сміливо вважати першим російським мислителем прозахідної орієнтації. Хоча він заявляє, що росіянам дуже далека культура Гомера, греків, римлян, германців, а стосовно історичних традицій мало що об'єднує Росію із Заходом, все-таки, майбутнє країни залежить від долі європейського суспільства. «До цих пір ми жили відособлено, - відзначає Чаадаєв, - те, чого ми навчилися в інших, залишилось поза нами як пуста прикраса, що не проникла до глибини наших душ; в наші дні сили вищого суспільства так зросли, його вплив на решту людського роду так розширився, що незабаром ми будемо захоплені всесвітнім вихором, і тілом і духом, це безсумнівно: нам ніяк не вдасться ще довго залишитись в самоті. Зробімо ж, що в наших силах, для розчищення шляхів нашим внукам...». Прогрес можливий тільки за умови об'єднання з Європою, бо лише тоді Росія пройде етапи державності й досягне відповідного рівня.

Наприкінці життя в соціології Чаадаєва з'являються нові мотиви. Так, він твердить про те, що важливим фактом, який визначає характер всієї російської історії, є «факт географічний», а «вся наша історія – продукт природи того безмежного краю, який дістався нам в наслідство». Ставши на позиції географічного детермінізму, Чаадаєв з них пояснює ідейну розпорошеність суспільства, пригнічений стан селян тощо. До причин, які спричинили відсталість своєї країни, мислитель відносить також руйнівні наслідки монголо-татарського іґа та традиції православ'я, яке виховує народ в дусі підпорядкування світській владі.

Горчаков Олександр Михайлович (1798-1883) – російський дипломат і державний діяч. Народився в стародавній дворянській сім'ї. Навчався вдома, потім у петербурзькій гімназії, Царськосільському лицей (1811-1817). О.Горчаков усе життя прослужив у дипломатичному відомстві, а з квітня 1856 р. виконував обов'язки міністра закордонних справ. Девіз Горчакова на початку його діяльності – «Росія зосереджується» - став головним принципом політики майбутнього міністра. Шляхом різноманітних комбінацій, дипломатичної майстерності, стійкості йому вдалося досягти головної мети – добитися скасування небезпечних і принизливих для країни заборон мати військовий флот на Чорному морі (1870). Розуміючи небезпеку в створенні агресивної Німецької імперії, О.Горчаков притримувався ідеї утворення союзу Росії з Францією.

Сучасні російські геополітики вважають, що основні положення зовнішньополітичного курсу, якого притримувалася Росія в часи Горчакова, актуальні по сьогоднішній день: 1) Росія повинна проводити активну зовнішню політику, а не чекати, коли зміцніє в економічному відношенні. Важко збагнути, вважав О.Горчаков, що відійшовши від активної зовнішньополітичної діяльності, Росія збереже за собою можливість пізніше повернутися до неї в якості великої держави; 2) залишаючись на міжнародній арені в якості одного із головних суб'єктів, Росії слід проводити не обмежену яким-небудь одним напрямом, а багатовекторну політику (США, Європа, Китай, Японія, Індія, Близький Схід, Азіатсько-Тихоокеанський

регіон, Латинська Америка і Африка); 3) Росія повинна відігравати роль однієї з провідних держав на міжнародній арені; 4) Росії, з врахуванням її масштабів, могутності, потенціалу, історії та традицій – об'єктивно належить одна з головних ролей у міждержавних відносинах. Нема постійних ворогів, але існують постійні національні інтереси. О.Горчаков чітко притримувався цього принципу.

Тютчев Федір Іванович (1803-1873) – російський письменник і публіцист. Народився у садибі Овстуг Брянського повіту Орловської губернії у давній дворянській родині. У 1819 р. поступив на відділ словесності Московського університету, де зблизився з М.Погодіним і В.Одосвським. В 1821 р. закінчив університет і отримав місце в Колегії іноземних справ у Петербурзі. У 1822 р. його призначено позаштатним чиновником російської дипломатичної місії у Мюнхені. Сучасний дослідник Ю.Іванов відзначає, що з 1843 р. Ф.Тютчев «виступив зі статтями панславистського спрямування «Росія і Німеччина», «Росія і Революція», «Папство і римське питання», працював над книгою «Росія і Захід». Він вважав, що російське царство повинно простягатися від «Нілу до Неви, від Ельби до Китаю...». Слов'янофільські погляди Тютчева продовжували зміцнюватися, хоча після поразки Росії у Кримській війні він почав бачити завдання слов'янофільства не в політичному, а в духовному єднанні... Та поміж тим його погляди, його спосіб життя були європейськими...». В.Цимбурський стверджував, що «геополітика Тютчева націлена на те, щоб через експансію зняти «особливість» Росії, її історико-географічну індивідуальність, що немає ніякого власного обґрунтування «в собі», зокрема в тому сенсі, який передбачав би месіанізм цієї землі через її людей перед Богом».

У незавершеному трактаті «Росія і Захід» Ф.Тютчев зробив акцент на зіставленні історичного досвіду Росії, Німеччини, Франції, Італії та Австрії. Західний переляк з приводу Росії, вказує Ф.Тютчев, виникає від незнання, оскільки вчені й філософи Заходу «в своїх історичних міркуваннях» вилучають цілу половину європейського світу. Відомо, що Росія змушена була, захищаючи свої інтереси і інтереси європейської безпеки, придушити революції в Австрії, Німеччині й помітно вплинути на ситуацію у Франції. На противагу русофобії. Ф.Тютчев висунув ідею панславізму. Неодноразово в публіцистиці та поезії він пропагував ідею повернення Константинополя, утворення православної імперії і об'єднання двох церков – східної і західної.

Для Ф.Тютчева революція на Заході почалася не в 1789 р. і не в часи Лютера, а значно раніше – її джерела пов'язані з папством. «Ідея Імперії, - писав Ф.Тютчев, - завжди була душею Заходу», але вона «на Заході ніколи не була нічим іншим як крадіжкою влади, її узурпацією». Імперія Заходу для Ф.Тютчева є насильницькою і протиприродною, фактором, який не має права на існування. Історію Заходу він обмежує «римським питанням», а Західну церкву вважає «римською колонією», «державою в державі». Головною російською справою Ф.Тютчев вважав збереження в часі і просторі вселенської монархії. Мислитель стверджував: «Вселенська монархія – це імперія. Імперія ж існувала завжди. Вона тільки переходила з рук в руки... 4 імперії: Ассірія, Персія, Македонія, Рим. З Константина починається 5-а імперія, завершальна, імперія християнська». На думку Ф.Тютчева, «Росія значно більш православна, ніж слов'янська. І, як православна, вона є зберігачем імперії... Імперія не вмирає. Лише в якості імператора Сходу цар є імператором Росії. Історія Сходу: це Росія в завершальному вигляді».

В листі до А.А.Тютчевої (1845) Ф.Тютчев писав: «Ти знайдеш в Росії більше кохання, ніж де б це не було в іншому місці. До цих пір ти знала країну, до якої належиш, тільки по відгукам іноземців. Згодом ти зрозумієш, чому ці відгуки, особливо в наші дні, заслуговують мало уваги. І коли потім ти сама будеш в стані збагнути велич цієї країни і все добре в її народі, ти будеш гордою і щасливою, що народилася росіяновою».

Хом'яков Олексій Степанович (1804-1860) – релігійний філософ, письменник, поет, публіцист, один з основоположників слов'янофільства. Орієнтація на східну патристику поодиначалася в Хом'якова з елементами філософського романтизму. Виступав з ліберальних позицій за відміну кріпосного права, смертної кари, відстоював демократичні свободи. О.Хом'яков народився в Москві, але дитячі роки пройшли в Тульській губернії. В 1822 р. він закінчив фізико-математичне відділення Московського університету, згодом служив у кавалерійському полку (1823-1825). 5 липня 1836 р. одружився на сестрі поета Н.Язикова – подружжя виростило п'ять дочок і чотирьох синів. Окрім численних публіцистичних статей, О.Хом'яков написав тритомну працю «Семіраміда. Дослідження істини історичних ідей». 23 вересня 1860 р. мислитель помер від захворювання на холеру.

Розглядаючи історію стародавніх народів, Хом'яков поділяє їх на дві групи – «народи-завойовники» і «народи-землероби». Від протиставлення цих двох антиномічних стихій залежав у майбутньому розвиток всесвітньої історії. Кочівники не цінують свою батьківщину, нема в них ні сіл, ні торговельних міст, відсутні навіть ланцюги, які пов'язували б їх із землею. Коли нападають ворожі племена, вони без розпачі втікають із займаної території на іншу. Їм подобається де завгодно, щоб тільки був простір. Зовсім протилежною стихією є землероби. «І настає час, – писав О.Хом'яков, – коли освіта об'єднує їх в масу міцну і непорушну. Об неї розбивається завойовницький натиск дикаря кочового, і вдалині відпір розширює постійно погрожуючі кордони. Така доля Росії й Китаю, які мирним плугом перемогли мечі сусідніх племен». Мислитель глибоко переконаний, що на характер людей впливало географічне розташування, клімат, традиції, які сформувалися на визначеній території. Для Хом'якова ця теза незапечна: «Такі загальні правила, виведені з характеру місцевості й дії їх на характери народів; вони так зрозумілі, що прикладів не потрібно для доказів». Разом з тим, вчений не виключав, що «війни і часті переходи народів можуть ввести стихії змішані в населення степів, це також стосується і гірського населення... Коли настає час змішування, то жителі гір більше зберігають у звичаях і мові залишки старовини, ніж жителі степові. Одні рухоміше і легше йдуть від іноземців, інші настирливіше і міцніше зберігають свою особистість».

Характеризуючи народи завойовницькі і землеробські, О.Хом'яков розмірковує: «Народи завойовницькі за звичним своїм характером зберігають назавжди почуття гордості особистої і зневагу не тільки до всього переможеного, але й до всього чужого. Таким є монгол, таким був кельт, такий турок. Це почуття зневаги до чужого довго зберігає їх народність. Переможці, вони пригнічують підкорених і не змішуються з ними; переможені, вони вперто чинять опір впливу переможців і зберігають в душі інстинкти, які зародилися в них століттями стародавньої слави. Можливо, саме цим пояснюється сила народності в племенах скіфських... Простір степів і кочове життя також сприяють збереженню їх родового характеру». На відміну від завойовників, «народи землеробські ближчі до загальнолюдських початків... їм невластиве почуття аристократичної зневаги до інших племен, але все людське знаходить в них співчуття». На думку Хом'якова, «чужа стихія не зростається з духовним складом слов'янським», Росія назавжди залишиться найдемократичнішою з європейських країн, росіяни будуть «представниками людського початку, який благословляє будь-яке плем'я на життя вільне і розвиток самобутній». Мислитель не заперечував, що різноманітні закони можуть на деякий час створити родове дворянство, боярство, майорат, але «неможливо в нас вселити те почуття, той лад і стан душі, з якого розвивається майоратство і аристократія, і зневага до людей та народів. Це неможливо, цього не буде». О.Хом'яков переконаний, що істинним центром сучасного мислення залишається німецький світ. Франція і Англія, на думку вченого, суттєво відстали, Іспанія залишилася напівдиккою, Італія напівмертвою, Швейцарія перетворилася в пустоцвіт, а Бельгія поступово втрачає свою ідентичність, ставши напівфранцузькою.

Киресвський Іван Васильович (1806-1856) – один із визначних представників слов'янофільства. Народився в дворянській сім'ї. З 1822 р. слухав лекції в Московському університеті, а з 1824 р. працював у архіві Міністерства закордонних справ. Під час поїздки в Німеччину (1831) Киресвський познайомився з Гегелем і Шеллінгом, а по приїзді в Росію почав видавати журнал «Європесць», заборонений владою на другому номері. Поступово мислитель еволюціонував від західництва до слов'янофільства.

Західну культуру І.Киресвський виводить із трьох елементів: римське християнство, світ неосвічених варварів і класичний світ стародавнього язичества. На його думку, не грецька, а римська освіта була передана германцям а згодом Заходом. В Росії спадщина стародавньо-язичеського світу засвоювалася через призму вчення християнства. Слов'янський світ виявився найбільш християнським. І.Киресвський протиставляв католицизму православ'я, яке він апологетизував за ідеал соборності. Саме з православ'ям вчений пов'язував поняття «російського духу». Піддаючи критиці видавців одного з націоналістичних журналів, І.Киресвський відзначав: «І що... за користь нам відкидати чи паплюжити те, що було і є добрим в житті Заходу? ... Все прекрасне, благородне, християнське для нас своє, хоч би було воно Європейське, хоч би Африканське». Вчений вважав, що сили російського народу не були реалізовані в історії. Російську історію і культуру філософ закликає розуміти як боротьбу за новий тип еволюції людства – благодатний, на протигагу західному, заснованому на пріоритеті закону.

Мислитель побачив у Росії тасмницю, вузол всіх світових проблем. Вирішення конкретно-історичних завдань своєї вітчизни І.Кирєєвський пов'язував з проблемою вибору людства між двома можливими шляхами: Апокаліпсисом і побудовою Царства Божого. В той же час він розумів, що об'єднання людства в духовну цілість можливе лише завдяки діалогу культур. Вчений був глибоко переконаний, що загибель західної цивілізації з її раціоналізмом – неминуча. Врятувати її може тільки сприйняття православно-слов'янської цивілізації, яка найбільш повно розкрита в душі російського народу.

Мілютін Дмитро Олексійович (1816-1912) – російський військовий географ. Народився в небагатій дворянській сім'ї. Початкову освіту здобув у московському університетському пансіоні. В 1833 р. – офіцер, згодом випускник військової академії (1839). З 1839 по 1840 рр. брав участь у війні проти кавказьких горців, був поранений. В 1845 р. призначений професором кафедри військової географії у військовій академії. Опублікував ряд праць, зокрема, «Настанови до зайняття, оборони і атаки лісів, будов, сіл та інших місцевих предметів», «Критичне дослідження значення військової географії і статистики», «Перші дослідження військової статистики», «Огляд військових дій 1839 р. в Північному Дагестані», «Класичне дослідження італійського походу Суворова», «Історія війни 1799 р. між Росією і Францією в царювання імператора Павла I» тощо. В 1848 р. Д.Мілютін працює при військовому міністрі, потім – начальником штабу кавказької армії (1856), генерал-ад'ютантом (1859), товаришем військового міністра (1860), військовим міністром (1861-1881), після чого подав у відставку. В 1898 р. імператор Олександр II присвоїв Д.Мілютіну чин генерал-фельдмаршала. Залишившись членом державної ради, він майже безвиїзно проживав у Криму. Помер 12 січня 1912 р.

Сучасний російський геополітик Микола Найтов назвав працю Д.Мілютіна «Критичні дослідження значення військової географії і військової статистики» «ідеологічною, теоретичною попередницею геополітики». Визначаючи геополітичні пріоритети Росії, Д.Мілютін вважав головним її супротивником Британську імперію, хоча виступав проти активізації бойових дій проти неї. Мотивував свою позицію нещодавньою Кримською війною, яка значно ослабила Росію. Для підтримки рівноваги в Європі та Близькому Сході, на його думку, необхідний військово-політичний союз Росії та Німеччини. Д.Мілютін робив все для того, щоб захопити висхідні позиції, з яких можна б було погрожувати Індії – «ахіллесовій п'яті» Британської імперії. Що стосувалося Туреччини, то її, на глибоке переконання військового міністра, необхідно було видворити з Європи і створити Балканську конфедерацію під покровительством Європи. Затоки мали мати нейтральний статус. Персію, Китай і США Д.Мілютін вважав союзниками Росії.

Предмет військової географії і статистики, на думку Д.Мілютіна, складають загальні й часткові закономірності функціонування і розвитку держави: політична система, економічна і військова могутність, територія, географічне становище і загальні топографічні властивості. До них він відносив «обриси кордонів, включаючи сусідів (одна держава розтягнута на великій території або розкидана окремими частинами, інша округлена: становить суцільну масу); одна за своїм становищем є державою виключно континентальною, інша виключно морською; одна змушена утримувати для оборони порівняно більше війська, ніж інша; одна звертає головну увагу на сухопутні війська, інша на флот». Як справжній геополітик, Д.Мілютін констатував, що «продуктивність ґрунту, клімат і інші властивості місцевості визначають власні засоби держави... Нарешті, сполучення водні й сухопутні, штучні й природні... полегшують або утруднюють перевезення...». Д.Мілютін звертав велику увагу на роль народонаселення, форму державного устрою в геополітичному і геостратегічному відношеннях.

Аксаков Костянтин Сергійович (1817-1860) – російський філософ і публіцист. Народився в Петербурзі у сім'ї видатного письменника С.Т.Аксакова. Дитинство його пройшло в родовому помісті. В 1832 р. К.Аксаков поступив на філологічний факультет Московського університету, а через деякий час став членом гуртка М.Станкевича, до якого входили В.Белінський і М.Бакунін. Він знаходив у російській традиції те, що відповідало слов'янофільським поглядам і підтверджувало факт досконалості форм правління, єдність самодержавства і народу.

Протиставляючи Росію Заходу, К.Аксаков вважав, що його вітчизна може уникнути конфліктів народу з владою завдяки самотності російського способу життя. Якщо на Заході, внаслідок надмірного розвитку державницьких форм бюрократії та засилля поліції, «душа бідніє», «совість змінюється законом», то в Росії, завдяки обшині, особистість набуває справжньої свободи. Головна причина переваги російського народу над народами Заходу, на

глибоке переконання К.Аксакова, полягає в особливостях його національного характеру: 1) в ньому більш розвинуті загальнолюдські принципи, «дух християнського гуманізму» і високоморального життя; 2) в його природі відсутні такі негативні риси як почуття національного егоїзму, національної винятковості, ворожості до інших народів; 3) в ньому є незіпсоване цивілізацією почуття справедливості, обцинна взаємоповага, духовна єдність і свобода; 4) приналежність до єдиного слов'янського племені. На відміни від німців чи французів, які гордяться своїм чиновництвом, російський народ є недержавницьким. К.Аксаков називає Росію країною села, а не міста. На його думку, основи високоморального життя притаманні незіпсованому цивілізацією сільському населенню. Несприйняття всього західного, що негативно впливає на російське суспільство, протиставляється високим якість російського народу, космополітизм Заходу – соціальному альтруїзму.

Микола Лосський так писав про світоглядні ідеї К.Аксакова: «Ненависть його до Західної Європи була такою ж сильною, як і любов до Росії. Киреевський, Хом'яков, вказуючи на пороки західної цивілізації, в той же час визнавали її достоїнства. Вони любили західну цивілізацію і настоювали на необхідності синтезу цінних елементів західного і російського духу. К.Аксаков бачив тільки темні сторони західної цивілізації: насильство, ворожість, помилкову віру (католицизм, протестантизм), схильність до театральних ефектів, «слабкість».

Данилевський Микола Якович (1822-1885) – російський публіцист і соціолог слов'янофільської орієнтації. Народився 28 листопада (за старим стилем) в селі Оберець в Орловській губернії. Навчався у Царськосільському ліцеї, а потім на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. В 1849 р. М.Я.Данилевський захистив магістерську дисертацію по кафедрі ботаніки. Здійснив 9 наукових експедицій, в результаті яких було проведено дослідження всіх вод Європейської Росії. Хвороба серця, яка його переслідувала останні роки життя, привела до раптової смерті 7 листопада 1885 р. в Тифлісі. Тіло М.Я.Данилевського було перевезено в Мшатку, де й поховано.

Свої погляди М.Я.Данилевський виклав у монографії “Росія і Європа”, журнальний варіант якої з'явився у 1869 р., а окремим виданням книга побачила світ у 1871 р. На його переконання, головними діючими суб'єктами історії є не держави чи окремі нації, а величезні культурно-релігійні спільноти, яких він назвав “культурно-історичними типами”. Згодом ці спільноти почали називати “цивілізаціями”. М.Я.Данилевський засуджує Захід за нав'язування своєї культури іншим народам, заперечує факт існування єдності людства і загальнолюдської цивілізації. Він запропонував власну типологізацію цивілізацій, виділивши єгипетську, китайську, ассіро-вавілоно-фінікійську, єврейську, грецьку, римську, германо-романську і слов'янську. Вчений не тільки виділяв культурно-історичні типи, але й пропонує деякі закони їх руху і розвитку.

“Закони М.Я.Данилевського”: Будь-яке плем'я чи сімейство народів, яке характеризується окремою мовою або групою мов, близьких між собою, складає самобутній культурно-історичний тип при умові, що воно взагалі здатне до історичного розвитку; щоб цивілізація могла зародитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю; початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє її для себе, використовуючи здобутки попередніх цивілізацій; цивілізація тільки тоді досягає своєї повноти, різноманітності та багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, що її складають, користуються незалежністю, входячи до федерації чи політичної системи держав; у цивілізацій період росту невизначено довільний, але період розквіту – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу.

Необхідно погодитись з твердженням М.Нартова, що “замість моноцентризму європейської цивілізації М.Я.Данилевський запропонував концепцію поліцентризму типів культур, замість лінійності – багатоваріантність розвитку. І для М.Я.Данилевського, і для євразійців прогрес – це реалізація різноманітних можливостей, закладених у різних культурах. Розбіжності в поглядах євразійців і М.Я.Данилевського проявилися в тому, що євразійці відносили Росію до особливого типу євразійської культури, а М.Я.Данилевський – до слов'янського культурно-історичного типу... Політичні інтереси Росії і Європи не тільки не співпадають, але й протилежні по своїй суті”. М.Я.Данилевський доводив, що коли в центрі політики перебували російські інтереси, країна досягала найбільших успіхів на міжнародній арені, коли ж вона починала відстоювати “загальноєвропейські інтереси”, то успіхи поверталися проти неї. Європеїзацію Данилевський називає важкою хворобою, до якої в

значній мірі спричинився Петро I. Вона мала дуже негативні наслідки для Росії. По-перше, змінювався у гірший бік народний побут; по-друге, не завжди вдалося безболісно перенести на російський ґрунт зарубіжні інститути; по-третє, західноєвропейці дивилися на Росію через «європейські окуляри». На сторінках монографії М.Я.Данилевського є безліч доказів ставлення європейців до російської дійсності, яке було зверхнім і принизливим. Прозахідна політика, на глибоке переконання М.Я.Данилевського, є надзвичайно шкідливою, бо завдяки їй не усвідомлюється спільність Росії та слов'янства, росіянам відводиться роль подразників Європи, що призводить до втрати нею надій на самобутній культурний розвиток. Вчений зображував справу таким чином, ніби «хвора» і «загниваюча» Європа перетворилася мало не у зосередження світового зла, і бачив врятування сучасного йому світу в панславізмі.

М.Я.Данилевський виділяє чотири напрями культурної діяльності: релігійний; власне культурний (теоретично-науковий, естетично-художній, технічно-промисловий); політичний; суспільно-економічний. Кожна з цивілізацій, які виникли після первісних автохтонних культур, розвинули тільки одну із сторін культурної діяльності: єврейська – релігійну, грецька – власне культурну, а римська – політичну. Виходячи з цього, вчений пропонує характеризувати єврейський, грецький і римський типи – одноосновними. Що стосується германо-романського культурно-історичного типу, то М.Я.Данилевський вважає його двоосновним, бо в ньому персважали науковий і промисловий характер культури. Дещо ідеалізуючи слов'янський тип, вчений констатує: «Отже, на основі аналізу найсуттєвіших загальних результатів діяльності попередніх культурно-історичних типів... можемо ми покласти обґрунтовані надії, що слов'янський культурно-історичний тип вперше буде мати синтез всіх сторін культурної діяльності в широкому значенні цього слова... Ми можемо сподіватися, що слов'янський тип буде першим чотирьохосновним культурно-історичним типом». Необхідно відзначити, що вже за життя у М.Я.Данилевського було чимало опонентів, серед яких і відомий філософ Володимир Соловйов, який назвав його вчення «повзучою теорією». Неоднозначно оцінюють твердження М.Я.Данилевського і сучасні російські геополітики.

Страхов Микола Миколайович (1828-1896) – російський публіцист, літературний критик і філософ. Народився в сім'ї священика. В 1851 р. закінчив Педагогічний інститут в Петербурзі. Співробітничав з Ф.Достоевським, редагував «Отечественные записки». В 1889 р. обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Перу М.Страхова належать книги «Світ як ціле» (1872), «Про вічні істини» (1887), «Боротьба з Заходом в російській літературі» (1883), «Філософські нариси» (1895). Головним об'єктом критики М.Страхова був європейський раціоналізм, який він визначав як культ розуму і поклоніння перед природознавством. Підсумком такого поклоніння стають світоглядні догми, які дуже далекі від справжньої науковості. До таких ідеологій М.Страхов відносив матеріалізм та утилітаризм. В своїй критиці «раціоналістичного» Заходу мислитель спирався на теорію культурно-історичних типів М.Данилевського, в якій він вбачав справжнє наукове і філософське заперечення європоцентризму.

Оцінюючи ґрунтовну працю М.Данилевського, М.Страхов назвав «Росію і Європу» «катехізисом чи кодексом слов'янофільства», в якій «точно і зрозуміло викладено вчення про слов'янський світ та його відношення до решти людства». Доводячи відмінність теорії Данилевського і слов'янофільських ідей, М.Страхов констатував: «Головний висновок «Росії і Європи» настільки самостійний і настільки різкий своєю простотою і тверезістю, як і вся його теорія: слов'яни не покликані змінити увесь світ, знайти для всього людства вирішення історичного завдання; вони є тільки особливий культурно-історичний тип, поряд з яким можуть мати місце існування і розвиток інших типів... Вся теорія М.Данилевського може бути розглянута як певна спроба з'ясувати становище слов'янського світу в історії – цю загадковість, аномалію, спіцикл для будь-якого європейського історика. В силу того виняткового становища серед інших народів, якому в історії нема рівноцінного прикладу, слов'янам належить змінити погляди на науку історії, які вкоренилися в Європі...».

У статті «Наша культура і всесвітня єдність» (1888) М.Страхов піддав нищівній критиці В.Соловйова, який характеризував Данилевського як «вузького й нерозумного патріота». Свої думки на захист автора «Росії і Європи» М.Страхов розвинув у статті «Остання відповідь п. Вол. Соловйову» (1889): «Слухаючи кого-небудь із наших західників, можна подумати, що говорить не наш співвітчизник, а який-небудь німець з глибини Німеччини, якого з дитинства замість буки лякали донським козаком і якому Росія являється в міфічному образі нездоланої могутності та найглухішого варварства. Чи не варто нам стати на цілковито іншу точку зору?»

Чому ми боїмося за Європу, а за Росію в нас нема найменшої боязні?.. Він (Данилевський – Авт.) бачив у майбутньому, що його улюблених слов'ян чекають такі випробування, такі погроми, перед якими ніщо Бородінська битва і Севастопольський погром. І він закликав до мужності, до твердої віри в себе, і він сподівався, що якщо ми будемо так вміти жертвувати собою, як жертвували до цих пір, то ми витримаємо цей натиск Європи, що ми відстоїмо себе, а якщо відстоїмо, то, значить, і розквітнемо новим життям».

Леонтьєв Костянтин Миколайович (1831-1891) – російський філософ, учень М.Я.Данилевського. Походив із дворян Калузької губернії. Навчання одержав на медичному факультеті Московського університету, який закінчив у 1854 р. В якості лікаря К.М.Леонтьєв брав участь у Кримській війні, в 1861-1874 рр. Перебував на дипломатичній службі. Вийшовши у відставку, співробітничав у консервативних виданнях того часу – «Русском Вестнике» та «Гражданине». У 1880-1887 рр. Був цензором, після чого поселився в монастир Оптиної пустині, де прийняв монаший сан.

Концепція К.М.Леонтьєва викладена, перш за все, у книзі «Схід, Росія і слов'янство», яку він писав, ще перебуваючи на дипломатичній роботі. Хоча його вчення формувалося під значним впливом ідей М.Я.Данилевського, однак у багатьох положеннях К.М.Леонтьєв не тільки відійшов від свого вчителя, але й висунув прямо протилежні положення. В центрі концепції вченого – життя національності, народу, який, аналогічно з життям окремої людини, проходить три стадії: початкової простоти (дитинство народу); “позитивного розчленування” (розквіт); “вторинного упрощення” (народ старіє і наближується до свого природного кінця, перетворюючись у етнографічний стан).

Леонтьєв визнає існування слов'янського типу Данилевського, але не як історичну реальність, а лише як політичний ідеал. Дійсність, з його точки зору, не підтверджувала цих положень, адже слов'янський світ був розділений, а його народи переживали важкі часи (болгари вели боротьбу за незалежність; чехи онімечувались; росіяни обговорювали майбутні реформи). Створення слов'янського типу можливе у майбутньому, але потребує кропіткої роботи, значних політичних зусиль. Леонтьєв вважає, що історія Росії тісно зв'язана з історією Візантії, а дві країни поєднують спільні початки і основні політико-правові принципи: візантійське православ'я, візантійське самодержавство і візантійські звичаї. На глибоке переконання К.М.Леонтьєва, “візантійський дух утворює складну тканину нервової системи, яка пронизує весь організм країни”. У зовнішньополітичній галузі Леонтьєв висунув ідею створення “слов'яно-грецької цивілізації”. Для цього пропонувалося зайняти Константинополь, розпочавши війну з Австрією, Англією і Туреччиною, та створити центр “вселенського візантизму”, зразкову державно-правову систему, в рамках якої лікувалася б хвора на емансипацію Росія. Звернемось до міркувань Леонтьєва: «Поворотним пунктом для нас, росіян, повинно бути взяття Царгорода і закладення там основ нової культурно-державної будівлі... Але тут мова не стільки про саму цю ціль, скільки про обставини, необхідні для її досягнення: 1) швидка війна з Австрією чи Англією; 2) угода з Німеччиною; 3) анархія у Франції; 4) несприятлива обстановка в Болгарії та Сербії...». В «Листах про східні справи» К.Леонтьєв відкрито і однозначно закликає: «нам, росіянам, необхідно цілковито відірватися від європейських рейок і, вибравши свій новий шлях, стати, нарешті, на чолі розумового і соціального життя всього людства».

Коли європейські держави прагнуть до федералізму перед Росією вимальовуються два шляхи подальшого розвитку: 1) підпорядкування Європі; 2) Росія повинна вистояти в своїй окремішності. Необхідно зосередитись на чомусь одному: «Моя гіпотеза, - відзначав К.Леонтьєв, - єдність у складності, здається, виправдовується й тут. Ми маємо три вражаючі приклади: Англію, Туреччину, Росію. В Росії (тобто в її великоруському ядрі) була сильною єдність нації; в Туреччині більше було різноманітності; в Англії була гармонія того й іншого. В Англії завоювання, чуже насильство, було глибоким і дало глибокі захисні коріння країні. Завойовники настільки злилися з переможеними, що склали одну націю, але не склали одного з ними класу. В Туреччині завойовники зовсім не злилися з християнами, тому змогли лише створити складну державу, але не єдину націю і, віднявши в думці турок (привілейованих підданих імперії), ми отримали чисту демократію християн. В Росії завоювання було слабким, і занадто швидко злиття варягів із слов'янами не дало можливості утворитися в нас, у власній Великоросії, міцним становим традиціям. Залежно з цим і творчість, багатство духу трьох ступенів: вище всіх Англія (колишня, звичайно), значно нижча і бідніша її розумом Росія, всіх безплідніша Туреччина». Хоча на Заході все відбувалося більш бурхливо, проте «більш мирна

чи глибша рухомість всього ґрунту і всього ладу в нас, в Росії». На глибоке переконання Леонтьєва, «необхідно вихваляти і любити не слов'ян, а те, що в них особливо слов'янське. із західним неподібно, від Європи віддільне... Не злиття з ними слід чекати – треба шукати комбінацій, вигідних і для нас, і для них (а через це, можливо, і для охоронних початків самої Європи); треба шукати... штучного тяготіння на поважній відстані, а не змішування і злиття неорганічного». У статті «Храм і церква» К.Леонтьєв стверджує, що Росія повинна бути сильною, і ця сила її потрібна для всього слов'янства; міцність православ'я потрібна для Росії; для міцності православ'я необхідний тісний союз Росії з греками, володарями святих місць і чотирьох великих патріарших престолів... Треба вірити в Росію, в її долю, в її вождів. Під останніми Леонтьєв, звісно, мав на увазі представників російського самодержавства.

Ламанський Володимир Іванович (1835-1914) – російський філолог-славіст, історик. Народився в сім'ї чиновника Міністерства фінансів, згодом сенатора. Після закінчення 1-ї петербурзької гімназії поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Працював канцелярським чиновником в губернському управлінні, а потім у петербурзькій бібліотеці. В 1858 р. В.Ламанський склав іспит на ступінь магістра і в 1860 р. захистив дисертацію «Слов'яни в Малій Азії, Африці та Іспанії». Протягом 1862-1864 рр. відвідав бібліотеки Софії, Белграда, Загреба, Праги, Афі, Венеції, Константинополя. В 1870 р. захистив докторську дисертацію «З історії вивчення греко-слов'янського світу в Європі». З 1890 р – заслужений професор кафедри слов'янської філології.

Науковій творчості В.Ламанського притаманний широкий діапазон інтересів. Разом з П.П.Семеновим-Тян-Шанським видавав багатотомну працю «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899-1914). Його науковим працям і особливо публіцистичним виступам були притаманні слов'янофільські і панславістські тенденції, протиставлення «греко-слов'янського» світу «романо-германському», «латинству». В.Ламанський вважав, що саме російська мова повинна мати в майбутньому статус загальнослов'янської. У праці «Три світи Азійсько-Європейського материка» (1916) В.Ламанський закликав визнати слов'янство «як принцип та ідею». Що стосується трьох світів, то до них вчений відносив: 1) Європу (сучасний романо-германський світ, «найбільш розвинутий і освічений відділ людства»); 2) середній світ, який включав у себе Російську імперію та землі Центральної Європи; 3) Азія – світ переважно зів'ялого і невідновленого минулого, світ «трухлявої старості».

Мечников Лев Ілліч (1838-1888) – російський соціолог, один з основоположників соціо-природничого підходу до аналізу світової історії. Народився в Санки-Петербурзі, в сім'ї харківського поміщика – зрусифікованого вихідця з Румунії. В 1854 р. юнак став студентом медичного факультету Харківського університету, однак, дізнавшись про участь сина в революційному русі, батьки забрали його додому. Восени 1856 р. Мечников поїхав на навчання до Петербурзької медико-хірургічної академії. Паралельно він вивчав мови на факультеті східних наук Петербурзького університету, відвідував заняття в Академії художеств і на математичному факультеті Петербурзького університету. В 1858 р. Л.Мечников працює перекладачем в російській дипломатичній місії на Близькому Сході, згодом складає іспити на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, працює торгівельним агентом на пароплаванні, нарешті виїжджає до Італії з метою стати художником. Там Л.Мечников стає волонтером одного із загонів Джузеппе Гарібальді, бере участь у бойових діях, отримуючи при цьому навіть поранення. Згодом перебирається до Женеви, де вступає в анархістську секцію М.Бакуніна. В 1874-1876 рр. очолює російське відділення Токійської школи іноземних мов, працюючи над монографією «Японська імперія» (1881). В 1883 р. Невшательська академія в Швейцарії запропонувала Л.Мечникову очолити кафедру порівняльної геостатистики в Лозанському університеті, якою він керував до останніх днів життя. Помер 18 червня 1888 р. в м.Невшатель.

В 1884 р. була опублікована програмна соціологічна стаття Л.Мечникова «Школа боротьби в соціології», в якій він з позицій соціал-дарвінізму виокремив три етапи еволюції, в яких кожний наступний включав у себе попередній разом з домінуючим законом: неорганічний етап (з законом всесвітнього тяжіння), біологічний (з законом боротьби за існування), соціологічний – з принципом кооперації. У вересні 1884 р. вчений прочитав курс лекцій в Невшательській академії, на основі якого в 1885-1886 рр. опублікував праці «Географія в 50 картинах», «Світ і його походження», «Земля і життя».

Лев Мечников був прихильником лінійно-еволюційної концепції розвитку суспільства, виділивши в якості головної причини розвитку географічний фактор. На його думку,

зародження і розвиток людства нерозривно пов'язаний із освоєнням водних річок. У відповідності до цього принципу Л.Мечников поділив історію людства на три етапи – річковий, морський і океанічний. Перший етап суспільного розвитку, річковий, він пов'язував із використанням таких великих рік як Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг і Хуанхе. Саме з цим етапом пов'язана історія чотирьох стародавніх цивілізацій – Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Для того, щоб використати потенціал вищезазначених рік, необхідно було спочатку їх «приборкати», захистивши себе від небезпек повеней. Це було можливо тільки при спільній праці. Визначальними рисами цього етапу були рабство і деспотизм.

Другий етап, морський (середземноморський) – це час від заснування Карфагену до Карла Великого. З виходом людства на морський простір воно одержало імпульс для розвитку. Ізоляція річкових культур була замінена контактами з культурами, обміном сировиною і продуктами праці. Для цього етапу характерні кріпацтво, підневільна праця, олігархічні і феодалні федерації. Нарешті, третій етап, океанічний, охоплює Новий час (з відкриття Америки). Використання океанічних ресурсів розширило можливості людства і об'єднало континенти Землі в єдину господарську систему. Цей період, за Л.Мечниковим, тільки нещодавно почався. Його ідеалами повинна стати свобода (знищення примусової праці), рівність (ліквідація соціальної диференціації), братство (солідарність узгоджених індивідуальних сил).

Воєйков Олександр Іванович (1842-1916) – один з визначних російських метеорологів-кліматологів. Народився в Москві у сім'ї учасника Вітчизняної війни 1812 р. Втративши у п'ятирічному віці батьків, О.Воєйков виховувався в родині свого дядька Д.Мертваго. У 1860 р. він поступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, однак закінчити його не встиг. У 1861 р. в зв'язку із студентськими заворушеннями університет був закритий, і О.Воєйков виїхав за кордон. У 1865 р. в Геттінгенському університеті він захистив дисертацію «Про пряму інсоляцію в різних місцевостях земної поверхні» й одержав ступінь доктора філософії. Після повернення в Росію у 1866 р. О.Воєйков був обраний дійсним членом Російського географічного товариства. В 1908 р. його обрали почесним членом, а протягом 32 років вчений був головою його метеорологічної комісії. Багато подорожував, беручи участь у різних наукових експедиціях. О.Воєйков вільно володів французькою, німецькою, англійською, італійською, іспанською мовами. В 1878 р. його нагородили золотою медаллю на всесвітній виставці в Парижі, з 1887 р. – ординарний професор Петербурзького університету.

У 1884 р. побачила світ фундаментальна праця О.Воєйкова «Клімати земної кулі», яка була удостоєна Російським географічним товариством золотої медалі. В ній вперше зроблена спроба порівняльної кліматології земної кулі в тісному взаємозв'язку з усіма фізико-географічними факторами. Автор вперше описав клімати Росії. Щоб більш повно охарактеризувати розмах творчої діяльності О.Воєйкова, згадаємо про його праці з розподілу населення Землі в залежності від природних умов, співвідношення його з кліматом та іншими природними умовами, нарешті, про вплив людини на природу. П.Семенов-Тян-Шанський високо оцінив монографію Л.Воєйкова: «Тут і клімат, і життєві продукти, і питання приросту населення, і різні природні багатства, і шляхи сполучення, і багато іншого, наочно представлені у порівняльних величинах всіх країн. Це саме життя географія». Розглядаючи питання про розподіл населення, він вказує на невикористані можливості, закликає до заселення північних і південних районів. Аналіз даних про продукти харчування дає йому право зробити висновок щодо необхідності розповсюдження рослинної їжі як більш дешевої, доступної та корисної.

Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863-1919) – російський історик. Народився в с. Вдале Верхньодніпровського повіту (сучасна Дніпропетровська область України) у дворянській сім'ї. В 1886 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. З 1890 р. – приват-доцент, згодом професор цього університету. За своїми політичними поглядами був близьким до кадетів. У перші роки наукової діяльності О.Лаппо-Данилевський схилився до прихильників державницької теорії історичного процесу, поділяв погляди позитивістів. На початку ХХ ст., під впливом праць німецького філософа і соціолога Г.Ріккєрта, став на позиції неокантіанства, з позицій суб'єктивного ідеалізму виступав проти марксистського розуміння історії. Заперечуючи суспільно-історичні критерії цінності історичного джерела, О.Лаппо-Данилевський вважав головним вникнення у психологію автора джерела.

Погляди вченого на розвиток цивілізації висвітлені в праці «Ідея держави і головні моменти її розвитку в Росії з часів смуту і до епохи перетворень». «В епоху перетворень ця ідея

в Росії, - писав О.Лаппо-Данилевський, - ще не набула характеру безперервної і прогресивної еволюції: ланки цього ланцюга майже не входили одна в одну; кожна з них скоріше залежала від загального і відповідного руху європейських ідей, ніж від попередньої його ланки, і лише доволі слабо визначала наступну його ланку. Ця еволюція була, таким чином, не безперервною, а іноді навіть доволі випадковою, без достатньо чітко вираженого індивідуального характеру; але все ж вона була розвитком і навіть свого роду прогресом».

Трубецької Євген Миколайович (1863-1920) – визначний російський релігійний філософ, суспільний діяч, правник і культуролог. Народився в аристократичній сім'ї, яка за походженням відносилася до литовського княжого роду Гедиміновичів. Батько – віце-губернатор Калуги. В 1881-1885 рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету. В 1886 р. захистив дисертацію «Рабство в Стародавній Греції» і став приват-доцентом Демидівського юридичного ліцею в Ярославі. Згодом – професор Московського університету. Після Жовтневої революції Є.Трубецької покинув Москву, ведучи боротьбу проти більшовиків на півдні Росії в лавах Добровольчої армії. У 1918-1920 рр. перебував на Україні. В Новоросійську захворів на тиф і 23 січня 1920 р. помер. Головна книга Є.Трубецького «Смисл життя» (1918).

Основну увагу Є.Трубецької приділив співвідношенню історичного і географічного в політичному процесі. На його думку, цей вплив проявився в кількох аспектах: 1) рівнинність території сформувала у свідомості людей пріоритет рівності в суспільному розвитку; 2) труднощі в освоєнні великих просторів сформували в національному характері принцип «все або нічого», пріоритет стрибків замість поступового розвитку; 3) величезність території сформувала в Росії неагресивну самосвідомість, відсутність інтересу до подальшого збільшення території. Є.Трубецької був переконаний, що політика захоплення нових територій може завдати Росії лише шкоди. Виходячи з цього постулату, необхідно не примножувати, а зберігати вже існуючу територію. Такий підхід він називав «територіальним консерватизмом». Мислитель стояв на позиціях месіанства, яке, на його думку, полягало в захисті малих і слабких народів.

Трубецької Григорій Миколайович (1873-1930) – російський суспільний і політичний діяч, дипломат і публіцист, брат Сергія і Євгена Трубецьких. Після закінчення історико-філологічного факультету Московського університету князь Г.М.Трубецької поступив на службу в Міністерство закордонних справ і був призначений аташе в Константинополь. З 1901 р. він служить в чині першого секретаря посольства, займаючись до того ж дослідженням давнини Близького Сходу. В 1906 р. він залишив дипломатичну службу і переїхав до Москви, де разом з братом Євгеном видавав «Вестник Европы». В 1912 р. Г.Трубецької повернувся служити в Міністерство закордонних справ радником по близькосхідним справам. На початку Першої світової війни був призначений посланником Росії в Сербію, а після окупації цієї країни, Трубецького відкликали в Росію. Григорій Михайлович не сприйняв Жовтневу революцію, опинившись згодом в білогвардійському таборі. Помер на еміграції.

В своїх працях розвинув думку М.Данилевського про те, що Росія не повинна бути прив'язана ні до європейських, ні до азійських справ, але має впливати на проблеми обох континентів. У праці «Росія як велика держава» (1910) говорячи про співвідношення європейського і азійського інтересів країни, Г.Трубецької віддавав перевагу останнім. Він виступив проти втручання Росії в європейські конфлікти. З цих позицій Г.Трубецької позитивно оцінював рішення адміністрації Олександра – III про будівництво трансибірської залізничної магістралі, з якою була пов'язана перспектива розвитку російсько-китайських відносин.

Г.Трубецької був противником територіальних збагачень Росії, вважаючи, що необхідно зберегти те, що вже є. На його думку, «політика поступового імперіалізму повинна уступити місце політиці забезпечення і збереження того, що залишилося». Головне завдання Росії Г.Трубецької бачив у розширенні сітки трансконтинентальних шляхів.

Вандам (Єдрихін) Олексій Єфимович (1867-1933) – російський вчений і військовий діяч. Народився 17 березня 1867 року в Мінській губернії в багатодітній солдатській сім'ї. Із сімнадцятирічного віку пов'язав своє життя з армією: піхотинець Серпухівського полку, юнкер Віленського піхотного училища, підпоручник Ярославського полку, слухач Миколаївської академії генерального штабу, командир роти Гренадерського полку. Військову кар'єру закінчив після ліквідації Північно-Західної армії. Помер генерал Вандам 16 вересня 1933 року і похований у Талліні на російському кладовищі при церкві Св. Олександра Невського. Його

перу належать геополітичні та військово-теоретичні праці «Наше становище», «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», «Листи із Трансваалю».

В передмові до однієї із своїх праць Вандам писав: «У класифікації військових знань мистецтво вести бій називається тактикою, а мистецтво вести війну – вищою тактикою чи стратегією. Але як бій становить собою тільки один із скороминучих актів війни, яка триває іноді роками, так і війна є не що інше, як – короткочасний акт ніколи не припиняючоїся боротьби за життя. Звідси логічно витікає, що для ведення боротьби за життя необхідне особливе мистецтво – вища стратегія чи політика». Вандам був одним із прихильників теорії географічного детермінізму, тобто віддавав належне географічному розташуванню країни. «Незважаючи на великі розміри своєї території, - відзначав вчений, - російський народ, в порівнянні з іншими народами білої раси, перебуває у найменш сприятливих для життя умовах. Суворий зимовий холод і властиві тільки північному клімату роздоріжжя накладають на його діяльність такі ланцюги, важкість яких цілковито незнайома жителям помірному Заходу. Потім, не маючи доступу до теплих морів, що є продовженням внутрішніх доріг, він відчуває серйозні труднощі у вивезенні за кордон своїх виробів, що сильно гальмує його промисловість і зовнішню торгівлю, позбавляє його головного джерела народного багатства. Коротше кажучи, своїм географічним становищем Російський народ приречений на замкнене, бідне, а внаслідок цього і незадовільне існування». Виходячи з цього, російський народ завжди прагнув «до сонця і теплої води», він завжди рухався на південь.

Саме геополітичне становище Росії перетворювало її в головного супротивника англосаксів на шляху до світового панування. «Повна віддаленість його (російського народу – Авт.) від світових торговельних трактів, тобто моря, і суворий клімат країни прирікають його на бідність і неможливість розвинути свою ділову енергію. Внаслідок чого, підпорядковуючись законам природи, расовому інстинкту, він нестримно прагне до півдня...». Англія стала єдиним володарем морських шляхів і робить все для того, щоб зберегти своє панування на морі. Вандам радить сухопутним державам створити коаліцію проти морської держави – Англії. На його думку, деспотизм Англії набагато небезпечніший і витонченіший ніж наполеонівський. Вона висміює як прагнення росіян «до теплої води», так і бажання німців мати «своє місце під сонцем». Росія і Німеччина не повинні миритися з таким глумаченням сучасної геополітики Англією.

Вандам належав до тих геополітиків, які виступали за розширення територій своєї держави. «Подібно до того, як кожна нормальна сім'я, яка збільшується, не може весь час існувати на одній і тій же ділянці землі, так і кожний нормальний народ не може задовольнятися все тою ж, колись зайнятою його предками територією, і, в силу розмноження, змушений прагнути за межі своїх володінь». Так виникли Нова Іспанія, Нова Португалія, Нова Голландія і Нова Франція, тобто колонії вищезазначених країн. Закономірно, що й бажання росіян вийти за межі своїх теперішніх володінь, викликали супротив Англії. Вандам виступав за спільні зусилля Німеччини і Росії в майбутній зміні геополітичної карти світу: «Росія велика і могутня, - констатує Вандам. - Моральні і матеріальні джерела її немають нічого рівного собі в світі, і якщо вони будуть організовані відповідно своїй масі, якщо завдання наші будуть визначені чітко і зрозуміло, і армія і флот перебуватимуть у повній готовності в будь-яку хвилину виступити на захист наших власних, правильно усвідомлених інтересів – у нас не буде причин боятися наших сусідів, бо найсильніший з них – Німеччина добре розуміє, що якщо її майбутнє залежить від її флоту, то існування останнього залежить від російської армії. З такою підготовкою необхідно спішити, не втрачаючи жодної хвилини, бо – подивіться уважніше, - і ви побачите вже, що на нас насувається новий період Історії». Ці думки Вандам висловив на сторінках своєї праці «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», опублікованій у 1913 році, тобто напередодні Першої світової війни.

Семенов-Тянь-Шанський Веніамін Петрович (1870-1942) – відомий російський географ і геополітик, син відомого географа і подорожувала П.П.Семенова-Тянь-Шанського. Після закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету (1893), брав участь у багатьох географічних експедиціях в Сибір, на Урал і Кавказ, а також у першому переписі населення Росії 1897 р. Під його редакцією побачили світ 19 томів фундаментального видання «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» та 12-ти томна праця «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районам». В.П.Семенов-Тянь-Шанський – автор монографій «Місто і село Європейської Росії», «Типи місцевості Європейської Росії і Кавказу», «Район і країна», «Про могутнє територіальне володіння стосовно до Росії. Нарис політичної

географії». Остання, опублікована в 1915 р., найбільше відображає геополітичні погляди вченого.

Відкинувши однобокість традиційного підходу щодо протиборства таласократії і телурократії, тобто Суші і Моря, В.П.Семенов-Тян-Шанський доводить, що історичний розвиток йшов шляхом синтезу морських і континентальних частин земної кулі. На його думку, існували три великі океанські бухти: Середземне, Китайське і Карибське моря, які суттєво вплинули на розвиток світової цивілізації. Ним була сформульована концепція і виділені три типи територіальних систем політичної могутності: кільцеподібна система; пучковоподібна система; система «від моря до моря». Кільцеподібна система виникає на узбережжі внутрішніх морів, які поступово в боротьбі різних племен захоплюються яким-небудь одним народом, що просувається до материка (Стародавня Греція, Стародавній Рим). Ця система утворюється шляхом захоплення узбережжя різних континентів і островів морською державою (Іспанія, Голландія, Англія). Система «від моря до моря» виникає шляхом засвоєння внутрішніх просторів якого-небудь материка від одного його берега до іншого (Стародавня Персія, США, СРСР). В.Семенов-Тян-Шанський вважав, що слабкістю пупкоподібної системи є безпосереднє співіснування з системою «від моря до моря», яка робить своєрідний натиск на різномірні, розкидані приморські анклавні (пучки). Саме цим вчений пояснює і обґрунтовує утворення «буферних» держав між цими системами (Афганістан в ХІХ ст., Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія в ХХ ст.).

В.П.Семенов-Тян-Шанський запропонував поділити Росію на західну і східну частини з кордоном по річці Єнісей. Не відкидав він також ідею щодо перенесення культурно-економічного центру поближче до географічного. Це, на його думку, можна зробити двома способами: 1) скористатися методом Петра Великого і перенести столицю, в даному випадку до Єкатеринбургу; 2) утворити нові культурно-колонізаторські бази. Можливість федеративного устрою Росії мислитель рішуче відкидав як таку, що згубна для країни.

Струве Петро Берингардович (1870-1944) – російський економіст, філософ і політичний діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Був кореспондентом і редактором ряду журналів («Нове слово», «Визволення», «Російська думка»). Спочатку належав до соціал-демократії, згодом до «легального марксизму» та партії конституційних демократів. П.Струве не сприйняв і рішуче засудив Жовтневу революцію, а тому не випадково, що в роки громадянської війни був членом Особливої Наради при генералі А.Денікіну та членом уряду генерала П.Врангеля. Проживаючи за кордоном, в Празі та Парижі, П.Струве належав до право кадетського напрямку. Основні геополітичні думки виклав на сторінках своїх праць «Велика Росія» і «Роздуми про російську революцію».

Стоячи на позиціях створення Великої Росії, П.Струве бачив один шлях до цього: «Спрямувати всі сили на ту область, яка дійсно доступна реальному впливу російської культури. Ця область – увесь басейн Чорного моря, тобто всі європейські й азійські країни, які «входять» до Чорного моря... Основою російської зовнішньої політики повинно бути, таким чином, економічне панування Росії в басейні Чорного моря. З такого панування само собою витікає політична і культурна перевага Росії на всьому так званому Близькому Сході. Така перевага саме на ґрунті економічного панування здійсниться цілковито мирним шляхом. Якщо ж зміцнимося економічно і культурно на цій природній базі нашої могутності, нам не будуть страшні ніякі зовнішні труднощі, що можуть виникнути незалежно від нас. В цій області ми будемо мати чудовий захист в союзі з Францією і згідно угоди з Англією, яка у випадку необхідності може бути відповідним чином розширена і поглиблена...».

Якщо проблема Великої Росії зводиться до російського «військового розширення» в басейні Чорного моря, відзначав П.Струве, то «для здійснення цього завдання і взагалі для господарського піднесення Росії євреї становлять елемент цілком цінний. В тому економічному завоюванні Близького Сходу, без якого не може бути створена Велика Росія, віддані російській державності і прив'язані до російської культури євреї незамінні у якості піонерів і посередників. Таким чином, заради Великої Росії треба створювати таких євреїв і ширше ними користуватися. Очевидно, що єдиним способом для цього є послідовне і лояльне здійснення політики «емансипації» євреїв... По суті, серед всіх «іногородців» Росії – не дивлячись на всі антисемітські воплі – нема елемента, який би міг бути легше, ніж євреї, поставлений на службу російській державності і асимільований з російською культурою». «Польське питання» П.Струве теж вважав питанням політичним чи міжнародно-політичним. Належність Царства

Польського до Росії є для останньої чистісінько питанням політичної могутності. Це є важливо і для «внутрішнього» спокою цієї частини імперії.

П.Струве був переконаний, що національною ідеєю сучасної Росії може стати спроба примирення між владою і самодіяльністю народів, які пробудилися, тобто держава і нація повинні органічно злитися. Влада і нація повинні знайти компроміс, піти на добровільне самообмеження з метою поєднання минулої історичної долі з новими ліберальними вимогами. Струве виступав за створення такої Російської імперії, в якій могутність держави буде співпадати з дисципліною праці, правовим захистом і релігійною ідеєю. «Ми ніколи не вважали Росію колосом на глиняних ногах, - писав П.Струве, - бо якщо б ми так вважали, то як би ми вірили у відновлення Росії? А це значить, що ми віримо в правдивість тієї могутності, якою володіла історична Росія. І нове життя Росії ми не відмежовуємо від її старої могутності».

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870-1924) – російський політик і державний діяч. Народився в сім'ї директора народних училищ Симбірської губернії. По закінченні місцевої гімназії поступив на юридичний факультет Казанського університету, але був виключений з першого курсу за участь у студентських заворушеннях. В 1891 р. склав екстерном іспит в Петербурзькому університеті й працював у Самарі помічником присяжного повіреного. З 1893 р. присвятив себе політиці, за що був заарештований і висланий в с. Шушенське Єнісейської губернії. Заснував РСДРП(б), яка брала участь у розповсюдженні марксизму, революціях 1905-1907 та 1917 рр. Після перемоги Жовтневого повстання 1917 р. В.Ленін очолював Раду Народних Комісарів.

Хоча, як відзначав російський геополітик Борис Ісаєв, Ленін «ніколи не вважав себе геополітиком і критично відносився до цієї науки», в той же час він не міг не звертати увагу на проблеми, які поставила і прагнула вирішувати геополітика. В праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1915) Ленін сформулював п'ять ознак імперіалізму: 1) концентрація виробництва і капіталу, утворення монополій; 2) злиття банкового капіталу з промисловим, виникнення фінансового капіталу, фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу на відміну від вивозу товарів набуває особливо важливого значення; 4) утворення міжнародних союзів монополістів, що ділять світ; 5) завершення територіального поділу світу між великими капіталістичними державами. Російський політолог О.Мартишин відзначає багато спільного між трактуванням Леніна і англійського неоліберала Дж.А.Гобсона. Ленін, як і Гобсон, не зводить імперіалізм до колоніальних захоплень, виявляючи в ньому глибші соціально-економічні процеси. Якщо для Гобсона імперіалізм – не закономірне явище, це хвороба, «соціальна патологія», яку треба лікувати при допомозі справжньої демократії, то за Леніном, імперіалізм – неминучість, результат всього попереднього розвитку капіталізму. Він не підлягає реформуванню, його можна тільки знищити. Імперіалізм – епоха насильства і реакції. Війна за переділ світу – його закон. Перша світова війна саме така: це війна імперіалістична. Міжнародні конфлікти створюють кризові ситуації. Це нове джерело потрясінь. На таких міркуваннях базується кінцевий висновок Леніна: імперіалізм – остання стадія капіталізму, переддень пролетарської революції. Ленін висунув ідею про нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталізму, назвавши це законом капіталізму. В статті «Воєнна програма пролетарської революції» (1916) В.Ленін однозначно заявив: «Соціалізм не може перемогти одночасно у всіх країнах. Він переможе спочатку в одній чи кількох країнах, а решта протягом деякого часу залишаться буржуазними чи дрібнобуржуазними».

Згідно з ленінською картиною світу, на земній кулі на початку ХХ ст. існували колоніальні, напівколоніальні країни та колонії. Ленін цілком обґрунтовано поділив колоніальні держави на великі (Англія, Росія, Франція, Німеччина, США, Японія) і малі. Колонії малих держав Бельгії, Голландії, Португалії та інших є «об'єктом можливого і ймовірного переділу». «Володіння колонією, - відзначав Ленін, - одне дає повну гарантію успіху монополії проти всіх випадковостей боротьби з противником – аж до такої випадковості, коли противник забажав би захиститися законом про державну монополію». Після перемоги Жовтневого повстання Ленін чимало зусиль доклав для підготовки і здійснення світової революції, яка повинна була радикально змінити картину світу і встановити безкласовий суспільний лад – комунізм у світовому масштабі. Виступаючи на III з'їзді Рад в 1917 р., Ленін настояв на «повному розриві з варварською політикою буржуазної цивілізації, яка ґрунтувалась на благополуччі експлуататорів у не багатьох вибраних націях на поработінні сотень мільйонів трудящого населення в Азії, в колоніях взагалі і в малих країнах». З'їзд привітав політику РНК, що проголосила повну незалежність Фінляндії, почала виведення військ з Персії, оголосила

свободу самовизначення Вірменії. Разом з тим, незабаром Ленін рішуче засудив проект «автономії» Сталіна.

Ленін був безкомпромісним у проведенні зовнішньополітичної діяльності. Він використовував будь-які методи в боротьбі з зовнішніми партнерами і опонентами. Дмитро Волкогонов наводить записку, власноручно написану Леніним в листопаді 1920 р. Е.Склянському, в якій він дає вказівки як «натиснути» на Латвію і Естонію за підтримку білогвардійських загонів генерала Балаховича: «1) Недостатньо надіслати дипломатичний протест. 2) Навіть краще відстрочити його, щоб спробувати краще спіймати Латвію і Естляндію... 4) Прийняти воєнні міри, тобто спробувати покарати Латвію і Естляндію воєнним чином (наприклад, «на плечах» Балаховича перейти де-небудь кордон на одну версту і повісити там 100-1000 їх чиновників і багатіїв)».

Не дивлячись на те, що Ленін піддавав нищівній критиці капіталістичний світ, він постійно отримував допомогу від тих, кому, здавалось би, більше за всіх було що втрачати в комуністичній Росії – від найбагатших американських капіталістів. Так, директор нью-йоркського федерального резервного банку Вільям Томпсон зробив більшовикам особистий внесок в один мільйон доларів, а Якоб Шіфф дав Леніну 20 мільйонів доларів. За словами О.Керенського, Ленін отримав від німецьких банкірів 40 мільйонів марок золотом (близько 5 мільйонів доларів). Ще при житті Леніна з'явилася книга англійської дослідниці Нести Х.Вебстер «Всесвітня революція: Зговор проти цивілізації» (1921), в якій відзначалося: «Між Берліном і Москвою існує повне взаєморозуміння. Ленін не є мозком всесвітнього зговору. Робилося чимало спроб змалювати нинішнього диктатора Росії як «надлюдину» з обширними задумами. Власні твори Леніна відкидають цю теорію. У всіх його багаточисленних роботах нема й натяку на геніальність чи хоча б оригінальність думки... Здається, єдине, що його захоплює, це те, як всупереч опору народу, провести в життя свої ідеї... Так що Ленін не є ні демагогом, ні надлюдиною, а виступає в ролі агента великої німецько-єврейської компанії, що прагне до світового панування».

Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879-1940) - російський політичний діяч і публіцист. З 1897 р. – в соціал-демократичному русі. Учасник революції 1905-1907 рр. Після лютневої революції 1917 р. Троцький повернувся з еміграції в Петроград і офіційно приєднався до більшовиків. Один з керівників і організаторів Жовтневого збройного повстання. В першому радянському уряді – народний комісар закордонних справ, згодом – наркомвоєнмор і голова Реввійськради (1918-1924). В 1926 р. виключений із політбюро і виведений зі складу ЦК. В січні 1928 р. висланий в Алма-Ату, а в 1929 р. – за межі СРСР. В 1932 р. позбавлений радянського громадянства. З 1937 р. проживав у Мексиці. Загинув у 1940 р. під час здійснення терористичного акту Меркадером дель Ріо Ернандесом за вказівкою Й.Сталіна.

Л.Троцький розробив теорію перманентної революції, у відповідності з якою революції не в найбільш розвинених країнах, наприклад в Росії, покликані вирішувати завдання капіталістичного розвитку, побудову демократичного суспільства, тобто вони є буржуазними за змістом. В ХХ столітті вони набувають перманентний (постійний і безперервний) характер і врешті-решт переростають в соціалістичні, метою яких є встановлення диктатури пролетаріату. Завдяки цій диктатурі і відбувається прискорений перехід до комунізму. В праці «Перманентна революція» (1930) Л.Троцький прогнозував: «Вибухи громадянської війни і зовнішніх війн чергуються з періодами мирних реформ». В геополітичному плані це означало, що соціалістична революція, яка бере свій початок в СРСР, переросте у світову революцію. Троцький запевняв: «Соціалістична революція починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. Таким чином, соціалістична революція стає перманентною в новому, більш широкому сенсі слова: вона не одержусь свого завершення до кінцевого торжества нового суспільства на всій планеті».

В праці «Воєнна доктрина чи воєнне доктринерство» (1922) Л.Троцький підпорядкував воєнну стратегію внутрішній і зовнішній політиці. В книзі «Захід і Схід. Питання світової політики і світової революції» (1924) Л.Троцький виділив три етапи історії Комуністичного Інтернаціоналу: 1) Від жовтня 1917 р. до революції в Німеччині 1921 р. 2) 1921-1924 рр. – неспадча із захопленням влади німецькими комуністами і загальний відкат революції в Європі 3) Починаючи з 1924 р. – економічна і політична стабілізація європейських країн (за винятком Італії) і зміцнення становища США, які в своєму розвитку значно випередили Європу.

Л.Троцький висунув ідею створення «Європейської Федеративної Радянської Республіки» і навіть спрогнозував передумови її виникнення: нова революція в європейських

країнах створить об'єднану Європу, подібну до СРСР. Вони разом знищать капіталістичну Америку і відкриють шлях всім народам до комунізму. «Якщо відстала Росія не стала (та й не могла) чекати революції в Європі, - вважав Л.Троцький, - тим більше Європа не стане і не зможе чекати революції в Америці... Ставши на ґрунт найбільш природного чергування історичних подій, можемо впевнено сказати, що перемога революції в Європі протягом не багатьох років розхитас могутність американської буржуазії». Л.Троцького мало цікавив той факт, якими будуть Європа і світ після світової пролетарської революції.

Бердяєв Микола Олександрович (1874-1948) – російський філософ і публіцист. Народився в Києві у дворянській сім'ї. По материнській лінії походив від польських магнатів Браницьких, по батьківській – від київських і харківських поміщиків. Батько віддав Миколу до кадетського корпусу, однак у 1894 р. він самовільно залишив його і поступив на природничий факультет, згодом перевівся на юридичний факультет (1895) Київського університету. За участь у соціал-демократичних акціях (1898) Бердяєв був відрахований з університету, заарештований і висланий на три роки до Вологодської губернії. В 1904 р. він переїхав до Петербургу, а згодом до Москви (1908). Під час радянської влади Бердяєва двічі заарештовували, в 1921 і 1922 рр., а невдовзі вислали з Росії в Німеччину. Через деякий час мислитель переїхав до Парижу. Помер М.Бердяєв за письмовим столом 23 березня 1948 р.

Микола Бердяєв – автор численних праць: «Суб'єктивізм і індивідуалізм в суспільній філософії» (1901), «Філософія свободи» (1911), «Смисл творчості» (1916), «Смисл історії» (1923), «Філософія нерівності» (1923), «Про призначення людини» (1931), «Основна антиномія особи і суспільства» (1931), «Генеральна лінія радянської філософії і війовничий атеїзм» (1932), «Я і світ об'єктів» (1934), «Дух і реальність» (1937), «Людська особистість і надлюдські цінності» (1937), «Джерела і смисл російського комунізму» (1937), «Про рабство і свободу людини» (1939), «Самопізнання» (1949) та ін.

Свої геополітичні міркування М.Бердяєв виклав у фундаментальній праці «Доля Росії». Аналізуючи Першу світову війну з філософської точки зору, мислитель слушно зауважив, що одним з її наслідків «буде філософія націоналізму і філософія імперіалізму». «Світову війну, - констатував вчений, - можна розглядати з різних точок зору. В одному із своїх аспектів світова війна повинна бути визнана незворотнім і роковим моментом в розвитку і діалектиці імперіалізму. Вона є результат зіткнення імперіалістичних воль до світової могутності і світового панування. Існування декількох світових претензій не може не породити світової війни». М.Бердяєв вірно відмітив, що «імперіалістичні претензії Німеччини занадто пізно з'явилися в історії, коли земна куля вже в значній мірі була поділена, коли Англія стала вже великою морською державою, а Росія – великою сухопутною державою». Отже, Бердяєв вважав, що «є три великі держави, які можуть претендувати на світове панування, - Англія, Росія і Німеччина». Однак, співіснування цих трьох світових імперіалістичних воль неможливе, бо «неминуче їх зіткнення і вибір».

Війна не омине жодну малу націю. Бердяєв-геополітик слушно зауважує, що «всі національні організми хочуть облаштуватися в світі, хочуть увійти в свої природні кордони. Війна винищує слабкі національності і разом з тим вона пробуджує в них волю до автономного існування. Великі імперіалістичні організми розширюються і прагнуть до утворення світового царства. І паралельно цьому найменші національні організми прагнуть до самостійності, сподіваючись на покровительство великих держав». М.Бердяєв побачив в імперіалізмі – початок універсалізації, тобто, в сучасному розумінні, глобалізації. Що стосується націоналізму, то для нього характерна індивідуальність. На думку Бердяєва, «імперіалізм по природі своїй виходить за межі замкненого національного існування, імперіалістична воля є завжди воля до світового існування. Через боротьбу, через розбрат імперіалізм все ж сприяє об'єднанню людства. Імперіалістична воля пролила багато крові в людській історії, але за нею прихована ідея світової єдності людства», яка переборює будь-яку національну відособленість, будь-який провінціалізм.

М.Бердяєв дає геополітичну характеристику Росії. Вона, на його думку, «величніша в світі сухопутна держава, цілий величезний світ, об'єднуючий безконечне багатоміття, великий Схід-Захід, що перевищує обмежене поняття індивідуальності. І поскільки перед Росією стоять світові імперіалістичні завдання, вони перевершують завдання суто національні. Так було в давнину в Римській імперії, так в Новий час стоїть питання в імперії Великобританській». На глибоке переконання Бердяєва, «будь-яка велика імперія, історично життєва, повинна мати національне ядро, з якого і навколо якого здійснюється її всесвітньо-історична робота». Що

стосується Російської імперії, то вона є певний у світі організм, що має своє специфічне покликання. Мислитель закликав до необхідності змінити зовнішньополітичне обличчя Росії, яка повинна стати такою, що щедро дає, а не по-хижацьки відбирає. Російський імперіалізм тільки тоді матиме право на існування, коли насилля буде замінене силою. Залишаючись палким поборником прав і свобод громадян, Бердяєв стверджував, що «тільки вільні громадяни можуть бути опорою імперії», а «велика кількість безправних... становить небезпеку». Мислитель виділяє два основні завдання зовнішньополітичного курсу Росії: заволодіння затоками і виходом до морів; визволення пригноблених націй. Але ця благородна місія може бути виконана лише у тому випадку, якщо Росія ніколи не буде пригнічувати в себе всередині, якщо вона і в середині буде визволителем пригнічених народів. Бердяєв закликав до вирішення польського, єврейського, фінського, вірменського та інших питань. Вчений пророкував: «Якщо Росія не зуміє прищепити до себе любові, то вона втратить основи для свого великого становища в світі», бо її «імперіалізм не може бути агресивним. Його націоналізм повинен виражати російський загальнолюдський народний характер».

Вслід за О.Шпенглером, М.Бердяєв пророкує «кінець Європи»: «Могутнє почуття, викликане світовою війною, можна виразити так: кінець Європи як монополіста культури, як замкненої провінції земної кулі, претендуючої бути всесвітом. Світова війна вводить у світовий круговорот всі раси, всі частки земної кулі. Вона приводить Схід і Захід в такий близький дотик, якого не знала ще історія. Світова війна ставить питання про вихід в світовий простір, про розповсюдження культури на всю поверхню земної кулі». Хоча сучасний імперіалізм – явище суто європейське, однак «він несе з собою енергію, кінцеве розкриття якої означає кінець Європи». З «кінцем Європи» Бердяєв пов'язував «кінець провінційно-замкненого життя Росії і слов'янської раси». Вона виходить на світову арену як визначальна духовна сила. Попереду важкі часи, бо «сильний космічний вітер хитає всі країни, народи і культури. Щоб вистояти від цього вітру, має бути велика духовна зосередженість і поглибленість, необхідне релігійне переживання історичних катастроф».

На думку М.Бердяєва, Росія «має явити тип східно-західної культури, перебороти односторонність західно-європейської культури з її позитивізмом і матеріалізмом... У відомому сенсі європеїзація Росії необхідна і незворотня. Росія повинна стати для Європи внутрішньою, а не зовнішньою силою, силою творчо перетворюючою. Для цього Росія повинна бути культурно перетворена по-європейськи». Бердяєв переконаний, що нова слов'янська ідея прийде на заміну німецької раси і усвідомить свою єдність і свою ідею в кривавій боротьбі з германізмом.

У праці «Філософія нерівності» М.Бердяєв запропонував власну типологію війн. На його думку, «війни бувають дуже різноякісними за своїм характером. Бувають війни більш-менш рівних по своїй силі і по своїй культурі народів. В цьому випадку відбувається напружене змагання, яке повинно вирішити, кому повинно належати панування в світі... Бувають війни народів могутніх і висококультурних проти слабших і малокультурних. В такому випадку метою війни може стати колонізація, насадження і розповсюдження більш високої культури. Перший тип війни є змаганням імперіалістів. Другий тип війни становить здійснення імперіалістичних завдань. Бувають війни народів пригнічених за своє визволення, зовнішньо більш слабших, але внутрішньо ще зберігши свою духовну силу... Нарешті, бувають війни, в яких сильні, варварські, некультурні народи перетворюють в рабів народи вищої культури... Але який би характер не носила війна, вона є показником напруженого динамізму історії».

Вишеславцев Борис Петрович (1877-1954) – релігійний філософ-персоналіст, який вмів поєднувати психоаналіз Зигмунда Фрейда з християнською релігією та філософією. Народився в Москві у збіднілій дворянській сім'ї. В 1895 р. закінчив Третю московську гімназію і поступив на юридичний факультет Московського університету. Хоча, магістерська дисертація Б.Вишеславцева була присвячена не адвокатури, а філософській концепції Й.Фіхте. Через деякий час, під час наукового стажування в Майбурзі, мислитель завершив книгу «Етика Фіхте». Протягом 1908-1922 рр. працював спочатку приват-доцентом, а згодом екстраординарним професором Московського університету. Невизнання більшовизму змусило Б.Вишеславцева емігрувати за кордон. Проживаючи в Німеччині та Франції, він продовжував досліджувати філософські проблеми та викладав у Паризькому богословському інституті. В 1940 р. переїхав до Швейцарії, де прожив до останніх днів свого життя. Б.Вишеславцев опублікував ряд книг, серед яких заслуговують на особливу увагу «Гарантія прав громадян» (1917), «Російська стихія у Достоєвського» (1924), «Серце в християнській і індійській містиці»

(1928). «Вічне в російській філософії» (1955). «Філософська злиденність марксизму» (1952), «Криза індустріальної культури» (1953).

В геополітичному плані цікавими видаються міркування Б.Вишеславцева про людську душу і характері народів. Проживаючи в Німеччині, мислитель неодноразово спілкувався з своїми західними колегами. Своїми роздумами він поділився на сторінках «Щоденника»: «Наша зустріч із західними філософами відразу запримітила різницю душевних і духовних початків. Різницю нелегко довести: філософія та ж, на якій виховані покоління російських освічених людей і професорів. Але відношення інше: в них вона приймається суто інтелектуально. У нас скоріше почуттям та інтуїцією. Нас вражав їх сухий, строго диференційований інтелектуалізм... їх вражав й іноді дратував наш абсолютизм, наша вимога завершальних рішень і зведення всіх проблем до завершального смислу всього існуючого...».

Вищеназвану проблему Б.Вишеславцев дослідив у статті «Російський національний характер». «Я переконаний, - писав мислитель, - що народний характер надзвичайно стійкий, можливо, він навіть завжди залишається таким, і найбільш неочікувані й неймовірні коливання долі відкривають тільки його приховані, але завжди присутні потенції; так що з глибокого розуміння характеру можна прочитати всю його долю». Вчений вважав, що для того, щоб зрозуміти душу народу, необхідно вникнути в його сни. Саме на їх основі написані російські казки, епос і поезія. Детально описавши сюжети головних російських казок, Б.Вишеславцев прийшов до висновку, що «вони викривають все, що живе в підсвідомій душі народу... Казка викриває... соціальну ворожнечу і жаду соціальної утопії». Казки, на глибоке переконання вченого, можуть пророкувати майбутнє, бо з людиною відбувається, як правило, те, чого вона найбільше хоче, особливо чого вона підсвідомо хоче. Ось чому казки так символічні для долі народу.

Характеризуючи російський характер, Б.Вишеславцев відзначав його національну скромність, самокритику і самозасудження. Це відрізняє росіянина від іноземця, розвиток історичного процесу в Росії та Європі. «Це не революція західноєвропейська з її здобуванням прав і боротьбою за новий лад життя, це стихійний нігілізм, який миттєво знищує все, до чого народна душа схилилась». Цим відрізняється російська революція від західноєвропейської. «В нашому мистецтві теж живе Ерос – в нашій музиці, в нашій поезії, в нашому танці. Ми теж творимо не з пуританського обов'язку, а лише тоді, коли ми захоплені, закохані в красоту. Тут наша схожість з вами, але тут же лежить і відмінність: наш Ерос жадає безмежного і сам безмежний, безформний, стихійний, позбавлений граней, а ваш Ерос радісно і впевнено здійснює шлях творчого сходження... Дисгармонія життя приводить нас у відчай, і ми починаємо руйнувати все і заперечувати все в пориві нігілізму; а іноді, в пориві святості, приймаємо і любимо все, все хочемо відновити і врятувати, все перетворити...». Б.Вишеславцев підсумував: «У нас з вами протилежні завдання: у вас – не дати Еросу завмерти і вичерпатися серед завершеності чудових форм, у нас: знайти форму для нашого хаотичного Еросу, знайти центр, оволодіти собою. Ви володієте в повноті тим, чого ми найбільше бажасмо».

Алексєєв Микола Миколайович (1879-1964) – один з відомих ідеологів євразійства, видатний історик, філософ права і державознавець, автор найбільш повної і завершені концепції євразійського державного ідеалу. Народився в Москві у дворянській сім'ї. В 1902 р. М.Алексєєв був відрахований з юридичного факультету Московського університету за участь у студентських заворушеннях. Лише після амністії, закінчивши повний курс, склав магістерські випробування і в 1908 р. став приват-доцентом університету, а в 1911 р. захистив дисертацію. Брав участь у Першій світовій війні та громадянській війні в Росії, а після поразки білогвардійців емігрував за кордон. Проживав у Парижі, Берліні та Белграді. В 1946 р. взяв радянське громадянство, а в 1950 р. переїхав до Швейцарії, де й помер. Свою модель євразійської держави виклав у працях «Російський народ і держава», «Євразійці і держава» та «Сучасне становище науки про державу і її найближчі завдання».

М.Алексєєв вважав, що право Росії повинно будуватися на принципах і передумовах, альтернативних західним ліберальним юридичним теоріям: «Не право важливо, але правда, держава правди». На становлення російського правознавства вирішальний вплив зробили православна правова монархія, ідея диктатури, козацької вольності та сектантське розуміння держави. Мислитель виділяє основні риси євразійської держави: 1) держава побудована на глибинних народних основах і відповідає «народній волі»; 2) держава є ідеократією чи

державою стабілізуючої суспільної думки: 3) правляча партія є носієм оригінальної державної ідеї. Остання теза заперечує багатопартійність, яка культивувалася на Заході.

Майбутню державу М.Алексєєв бачить як союз миру, правди і народів. Мета її – внутрішній і духовний розвиток людини. Майбутня Росія не може бути побудована інакше, як на основі широкої автономії земель і народів, які до неї входять. Разом з тим, роль центру, навколо якого об'єднуються народи, залишає за собою Росія. В економічній сфері повинна панувати державно-приватна система господарства. Держава має свою конституцію, в основу якої покладено «Декларацію зобов'язань держави». Замість опозиції, яку мислитель не сприймав, в державі М.Алексєєва окреме місце належить гарантам, які забезпечують нормальне проведення в життя державної місії. «Гарантована держава» М.Алексєєва не визнає жодних самодержавств – ні особистих, ні колективних. В деякій мірі вона є різновидом республіканської форми правління.

Карсавін Лев Платонович (1882-1952) – один із ідеологів євразійства, історик і філософ. Після закінчення історико-філологічного факультету Петербурзького університету захистив магістерську і докторську дисертації з релігійної культури Італії. З 1918 р. – професор Петроградського університету, член Вільної філософської асоціації. В 1922 р. висланий за межі Росії. Проживав у Берліні (1923-1926), а потім у Парижі (з 1926 р.). В 1928 р. очолив кафедру загальної історії Вільнюського університету. Його педагогічна і наукова діяльність були перервані арештом в 1949 р. Помер у табірній лікарні. Геополітична концепція Л.Карсавіна викладена в його праці «Схід, Захід і російська ідея» (1922).

Стоячи на позиціях євразійства, Л.Карсавін з докором зауважує: «Ми, росіяни, до цих пір були неохочими до самовизначення, наївно ототожнюючи свій національний ідеал з європеїзацією чи, не менш наївно, заперечуючи будь-яку цінність європейського. Багато з нас навіть у нинішній революції бачать або лише етап європеїзації нашої, що продовжує справу Петра, або прояв некультурного бунтівництва, давно пережитого Європою... Всі намагаються осмислити революцію з точки зору західних ідеалів, цілковито не вмючи проводити відмінність між ідеологією вождів і стихій...». Л.Карсавін був глибоко переконаний, що «не в європеїзації смисл нашого історичного існування і не європейський ідеал пропонується нам як наше майбутнє. Якщо б було так, ми б були народом неісторичним, здатним лише для удобрювання європейського поля..., і ні про яку російську ідею не варто б і говорити. І не в «європейських» тенденціях російської думки, суспільності і державності треба шукати цю ідею».

Особливість російського ідеалу полягала в постійному взаємозв'язку візантійської і російської церков з державністю і національністю. Цю особливість Л.Карсавін бачив і в російській революції. «Не народ нав'язує свою волю більшовикам, і не більшовики нав'язують йому свою. Але народна воля індивідуалізується і в більшовиках; в них здійснюються деякі особливі суттєві її мотиви: жадоба соціальної перебудови і навіть соціальної правди, інстинкт державності і великодержав'я». В більшовицькій революції Л.Карсавін бачив не стільки комуністичну ідеологію, як російську душу: «Комуністична ідеологія лежить у найбільш поверховому прошарку історичного російського процесу. Її призначення і вплив перебільшувати не варто...».

Ільїн Іван Олександрович (1883-1954) – російський релігійний філософ і політичний мислитель. Народився в Москві у дворянській сім'ї. Закінчив гімназію із золотою медаллю та юридичний факультет Московського університету з відзнакою. В 1909 р. склав іспити на ступінь магістра державного права і був затверджений у званні приват-доцента при кафедрі енциклопедії права і історії філософії права Московського університету. Жовтневу революцію 1917 р. зустрів вороже і назавжди залишився ідейним ворогом радянської влади. 26 листопада 1922 р. був висланий з Росії. Проживаючи в Берліні, І.Ільїн працював професором і деканом Російського наукового інституту. В 1934 р. за відмову вести заняття у відповідності з програмними засадами націонал-соціалістів Ільїну було заборонено займатися викладацькою роботою, а його праці були заарештовані гестапо. В 1938 р. він переїхав у Швейцарію. 21 грудня 1954 р. Івана Олександровича не стало. Іван Ільїн опублікував понад 30 книг, зокрема «Про супротив злу силою» (1925), «Шлях духовного оновлення» (1938), «Аксиоми релігійного досвіду» (1953), «Наші завдання» (1956).

Сучасний геополітик М.Нартов писав, що погляди І.Ільїна «пересікалися з «органічною теорією» батька терміну «геополітика» шведського вченого Рудольфа Челлена. Як і останній, Ільїн вважав, що держава, країна з її населенням – «живий організм». Росія як «живий

організм» формувалася століттями не як «механічна сума території», а як «органічна єдність». Говорячи про державну форму, І.Ільїн вважав, що вона повинна рахуватися з територіальним розміром країни та з чисельністю її населення. Це стосується також клімату і природи країни. «Суворий клімат, - писав вчений, - затруднює всю організацію народу, всі зносини, все управління. Природа впливає на характер людей, на продовольство країни, на її промисловість; вона визначає її географічні і стратегічні кордони, її оборону, характер її війн. Все це має бути враховано у державній формі. Багатонаціональний склад населення представляє державній формі свої вимоги. Він може стати фактором розпаду і призвести до згубних громадянських воєн. Але ця небезпека може бути і подолана: природою країни і гірським вільнолюбством солідарних народів (Швейцарія); чи тривалим і вільним емігрантським відбором, заокеанським становищем країни і торгівельно-промисловим характером держави (Сполучені Штати); чи, нарешті, релігійно-культурною перевагою і успішним політичним керівництвом чисельно сильнішого племені, якщо воно відрізняється справжньою добротою (Росія)».

Виходячи з таких міркувань, І.Ільїн підсумував: «Кожний народ і кожна країна як жива індивідуальність зі своїми особливими даними, зі своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народові притаманна своя, особлива, індивідуальна державна форма і конституція, відповідна йому, і тільки йому. Нема однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій. Слепе копіювання... небезпечно і може бути згубним...».

І.Ільїн наводить найоптимальніші умови для повноцінного існування держави. До таких він відносить наступні: 1) територію і її розміри (чим більші ці розміри, тим необхідніша сильна влада і тим важче створювати корпоративний лад); 2) густота населення (чим більше вона, тим легшою є організація країни); 3) державні завдання (чим грандіозніше вони, тим меншій кількості громадян вони зрозумілі й доступні, тим вищим має бути рівень правосвідомості, тим важче формування корпоративного ладу); 4) господарські завдання країни (з примітивним господарством маленької країни може легко впоратися і корпоративна держава); 5) національний склад країни (чим він однорідніший, тим легше народу самоуправляти); 6) релігійна приналежність народу (однорідна релігійність має полегшувати управління, різномісна – утруднює; безліч протидержавних сект може перетворитися в безпосередню державну небезпеку); 7) соціальний склад країни (чим він первісніший і простіший, тим легше дається народові солідарність, тим простіше управління); 8) культурний рівень народу (чим він нижчий, тим необхіднішим є керівництво держави); 9) народний характер (чим стійкішим і духовно-індивідуальним є особистий характер у даного народу, тим легше здійснити корпоративний лад; народ індивідуалізований не духовно, а тільки біологічно, до того ж безхарактерний, може управлятися тільки владною опікою). Висновок закономірний: «Єдиного мірила, єдиного зразкового ладу для всіх народів нема і бути не може».

Вернадський Георгій Володимирович (1887-1973) – російський історик. Народився у Петербурзі в сім'ї академіка Володимира Івановича Вернадського. Закінчивши московську 5-ту гімназію, Г.Вернадський поступив на історичне відділення філологічного факультету Московського університету, де йому читали лекції легендарні історики В.Й.Ключевський, А.А.Кізеветтер, Р.Ю.Віппер. Стажувався у Фрейбурзькому університеті в Г.Ріккерт, а ступінь магістра здобув у Петербурзькому університеті. З 1917 р. – приват-доцент цього університету. За політичними поглядами Г.Вернадський був близьким до кадетів. Після Лютневої революції редагував видання міністерства внутрішніх справ «Сільський вісник», згодом очолював кафедру російської історії Пермського університету. В 1918 р. – професор Таврійського університету в Сімферополі, очолював відділ преси в уряді П.Врангеля. Після поразки білих сил емігрував у Константинополь, потім у Грецію. З 1922 р. працював професором Російського юридичного факультету в Празі. В 1927 р. Г.Вернадський одержав, завдяки рекомендації М.І.Ростовцева, запрошення в Єльський університет і переїхав до США. З 1931 р. викладав у ряді американських університетів, зокрема в Колумбійському і Чиказькому. В 1958 р. Колумбійський університет удостоїв його ступеня почесного доктора гуманітарних наук, а в 1965 р. – почесного президента Американської асоціації сприяння слов'янським дослідженням. Помер Г.Вернадський в Нью-Йорку 12 червня 1973 р.

Аналізуючи російську історію, професор Г.Вернадський визначає її географічний фон як співвідношення лісової і степової смуг, боротьбу лісу і степу. Цей процес ним поділяється на окремі періоди, умовно і схематично позначені як: 1) спроби об'єднання лісу і степу (до 972 р.); 2) боротьба лісу і степу (972-1238); 3) перемога степу над лісом (1238-1452); 4) перемога лісу

над степом (1452-1696) і 5) об'єднання лісу і степу (1696-1917). Протягом всієї своєї книги автор прагне обґрунтувати і підкріпити документами свою схему.

Трубецької Микола Сергійович (1890-1938) – російський філософ, теоретик євразійства. Народився в сім'ї відомого філософа, князя С.М.Трубецького. В 1913 р. закінчив Московський, а згодом Лейпцігський університет. В 1915-1917 рр. працював приват-доцентом Московського, а в 1918 р. – Ростовського університетів. Опинившись на еміграції, завідував кафедрою славістики у Відні, а в 1930 р. став членом віденської Академії наук. Останні роки життя присвятив виключно науковій і педагогічній роботі. Євразійську концепцію історії Росії виклав у працях «Європа і людство», «Ми і інші», «Російська проблема», «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу», «Про Туранський елемент в російській культурі» та ін.

Початком євразійського руху слід вважати книгу М.Трубецького «Європа і людство», яка вийшла в Софії у 1920 р. Сучасний російський геополітик В.Петров писав, що «ця невелика книжечка є тільки передвісником євразійських праць Трубецького, свого роду першим поштовхом, який визрівав у автора багато років. Тим не менше брошура виконала свою роль, так як привернула гостру увагу до проблем арсальної характеристики і приналежності російської культури і збирила в Софії коло майбутніх євразійців». Автор рішуче відкинув егоцентризм і ексцентризм, відстоюючи концепцію багато лінійності всесвітнього історичного процесу. Такий підхід, багато в чому близький до концепції М.Данилевського, виключав погляд на європейську культуру і цивілізацію як на універсальну і виняткову та ставив її в ряд з іншими цивілізаціями світу.

М.Трубецької піддає нищівній критиці твердження, що під «цивілізацією» розуміють ту культуру, яку в спільній праці виробили романські та германські народи Європи. Заперечення вкладу всіх інших народів у створення цивілізації мислитель вважає шовіністичним підходом. Приймати чи не приймати романо-германську культуру можна тільки після з'ясування цілого ряду питань, а саме: 1) чи можна об'єктивно довести, що культура романо-германців досконаліша за всі інші культури, які нині існують чи коли-небудь існували на землі? 2) чи можливе повне залучення народу до культури, виробленої іншим народом, притому залучення без антропологічного змішування обидвох народів між собою? 3) залучення до європейської культури є благо чи зло? 4) чи є всезагальна європеїзація неминучою? 5) як боротися з її негативними наслідками?

Довівши, як йому здавалось, що європеїзація є злом, М.Трубецької намагається дати відповідь на питання, як із цим злом боротися: «Якщо б людство – не те людство, про яке полюбляють говорити романо-германці, а справжнє людство, що складається в своїй більшості із слов'ян, китайців, індусів, арабів, негрів та інших племен, які всі, без різниці кольору шкіри, стогнуть під важким гнітом романо-германців і розпорошують свої національні сили на добування сировини, потрібної для європейських фабрик, - якби все це людство об'єдналося в спільній боротьбі з пригноблювачами-романо-германцями, то, слід вважати, йому рано чи пізно вдалося б скинути ненависне іго і стерти з лиця землі цих хижаків і всю їх культуру».

Звертаючись до інтелігенції європеїзованих народів, М.Трубецької закликає її змінити психологію, «зірвати з очей пов'язку», яку їй наклали романо-германці. Вона, врешті речт, повинна зрозуміти, що: її до цих пір обманювали: європейська культура не є щось абсолютне, не є культура всього людства, а тільки творення обмеженої і визначеної етнічної чи етнографічної групи народів, які мали спільну історію: тільки для цієї визначальної групи народів, які створили її, європейська культура обов'язкова; вона нічим не довершеніша, не «вища» за будь-яку культуру, створену іншою етнографічною групою, бо «вищих» і «нижчих» культур і народів взагалі нема, а є тільки культури і народи більш або менш подібні один до одного; тому засвоєння романо-германської культури народом, який не брав участь у її створенні, не є безумовним благом і не має ніякої безумовної моральної сили; повне, органічне засвоєння романо-германської культури (як і будь-якої чужої культури взагалі) можливе тільки при антропологічному поглинанні даного народу романо-германцями; без такого антропологічного змішування можливий тільки сурогат засвоєння культури.... народ, засвоївши сучасний стан європейської культури, стає нездатним до подальшого розвитку її й кожну нову зміну елементів цієї культури повинен знову переймати в романо-германців; при таких умовах цьому народу доводиться цілковито відмовитися від самостійної культурної творчості, жити відображенням світлом Європи, перетворитися в мавпу, яка безперервно подразнює романо-германців; внаслідок цього даний народ завжди буде «відставати» від романо-германців; таким чином, європеїзація є безумовним злом для будь-якого неромано-

германського народу; з цим злом можна, а відповідно, і треба боротися всіма силами. Всі ці моменти необхідно усвідомити не зовнішнім чином, а внутрішньо. Причому, не лише усвідомити, але й відчувати, пережити й перебороти. «Завжди треба пам'ятати, що протиставлення слов'ян германцям чи туранців арійцям не дає істинного вирішення проблеми і що істинне протистояння є тільки одне: романо-германці – і всі інші народи світу, Європа і людство».

У статті «Ми і інші», опублікованій в 1925 р., М.Трубецької порівнює євразійство з більшовизмом. Мислитель стверджує: «Більшовизм є рух руйнівний, а євразійство – творчий. Обидва рухи полярно протилежні, і ніяке співробітництво між ними немислимо. Ця протилежність між більшовизмом і євразійством не випадкова, а корениться в глибинній суті обидвох рухів». М.Трубецької був переконаний, що більшовизм як руйнівна сила, обов'язково загине, а на заміну йому прийде творча сила. Якою вона буде? Чи здатне на таку місію євразійство? Мислитель залишив без відповіді ці питання.

У статті «Російська проблема» М.Трубецької рішуче засудив можливість іноземної допомоги у відбудові Росії після кривавої громадянської війни та інтервенції. «Ті романо-германські держави, - писав він, - які нададуть Росії допомогу, золблять це, звичайно, не з філантропічних почуттів і намагатимуться поставити справу так, щоб в обмін на цю допомогу одержати Росію в якості своєї колонії. Поки-що важко передбачити, яка саме із романо-германських держав виступить в цій ролі, буде це Англія, Німеччина, Америка чи консорціум держав, який поділить Росію на «сфери впливу». З впевненістю можна сказати тільки те, що про повне інкорпорування Росії до тієї чи іншої держави, про включення її цілком в офіційний список колоніальних володінь якої-небудь держави, не може бути мови. Росія перетвориться в тінь, їй буде надана видимість самостійності... Відбудова Росії можлива тільки ціною втрати її самостійності». Висновок напрошувався один: Росія повинна відмовитися від іноземної допомоги. «Ми повинні змиритися з думкою, - констатує М.Трубецької, - що романо-германський світ зі своєю культурою – наш злісний ворог... В той же час, вповні вільні від поклоніння перед кумиром західної цивілізації, ми повинні працювати для створення самобутньої національної культури».

Особливе місце в творчій спадщині М.Трубецького посідає його праця «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу». Пояснюючи швидкі темпи утворення Чингізханом в Євразії Великої імперії, М.Трубецької визначив кілька моментів. Їх він назвав принципами: 1) поділ людей на підлих, егоїстичних з одного боку, і тих, які свою честь ставили понад усе; 2) глибока релігійність кожного – від хана до останнього дружинника; 3) особлива повага до кочівників, які в моральному відношенні переважали підкорені ними народи; 4) відсутність догматизму і віротерпимість. За сукупністю цих принципів влада хана опиралася не на якийсь панівний клас, правлячу націю чи офіційну релігію, а на відповідний психологічний склад людей. М.Трубецької доводив, що Росія за монголо-татарських часів була провінцією великої держави. Союз, який заключив Олександр Невський з ханом, був вимушеним, бо папа Римський оголосив хрестовий похід проти православних і татар. На думку вченого, Північно-Східна Русь зробила свій перший важливий геополітичний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу. Звільненням в 1480 р. Русі від монголо-татарського іґа відбулася заміна ординського хана московським царем з перенесенням ханської ставки в Москву.

Простеживши історичне минуле Росії, М.Трубецької закликає створити цілковито нову культуру, свою власну, неподібну на європейську цивілізацію. «Те, що сьогодні робиться в Росії, - пише він, - лише здається новим і своєрідним. Насправді це руйнування а не творення, і руйнування це проникнуто тим же старим духом, духом Петра I, Катерини II і всієї інтелігенції XIX ст., захопленої зовнішнім виглядом європейської цивілізації і європейських ідей». Росія повинна перестати бути кривим дзеркалом європейської цивілізації і повернути своє справжнє історичне обличчя. Лише тоді вона знову стане сама собою – Росією-Євразією, свідомим носієм і правонаступником великого наслідства Чингісхана. В статті «Про істинний і неправдивий націоналізм» М.Трубецької відмічає, що істинний націоналізм полягає не в запозиченні від чужих народів чи в нав'язуванні сусідам своїх навичок і уявлень, а в істині самопізнання, добре відомих по стародавнім афоризмам «пізнай самого себе» і «будь самим собою».

Устрялов Микола Васильович (1890-1938) – суспільствознавець, публіцист, видатний діяч партії кадетів. У 1916-1918 р. – приват-доцент Московського і Пермського університетів. У роки громадянської війни – голова Східного відділу ЦК партії кадетів, керівник бюро преси в уряді О.В.Колчака. Після поразки білої гвардії емігрував у Харбін, де працював професором

місцевого університету (1920-1934). Після повернення в СРСР (1935) – професор економічної географії Московського інституту інженерів транспорту. В 1937 р. заарештований і засуджений за звинуваченням в антирадянській діяльності.

Свої геополітичні погляди Микола Устрялов виклав у праці «Елементи держави», в основу якої було покладено курс лекцій вченого про державу, прочитаний на юридичному факультеті Харбінського університету. До необхідних для визначення держави елементів М.Устрялов відносив територію, населення і владу. «Кожна з цих трьох ознак, - писав він, - неминуче присутня в будь-якій державі. Не може бути держави без людей, що її населяють, без території, яка її визначає, і без влади, в ній існуючій». Як і Р.Челлен, М.Устрялов вважав, що «державою, явище складне, як саме життя. Вона є форма життя, жива синтетична єдність». Р.Челлен виділяв окремі самостійні дисципліни, які вивчають державу – геополітику, етнополітику, кратополітику, екополітику, соціополітику – «п'ять елементів однієї й тієї ж сили, п'ять пальців руки, працюючих у світі». М.Устрялов вважав, що люди залежать від землі, від земної поверхні; історичні форми витрат їх енергії в значній мірі пов'язані з географічними умовами їх існування. Вчений стверджував, що «одною з головних причин могутності Англії є характер її території: острівне становище і взаємна близькість заложей заліза і кам'яного вугілля. Загальновідома роль Нілу і його особливості в розвитку давньої єгипетської культури, Хуанхе і Янцзи в історії Китаю, Середземного моря в житті давньоєвропейських країн».

М.Устрялов розмірковував: «Відомо, скільки проблем створюють міжнародній політиці питання «природних кордонів» чи «виходу до моря» тієї чи іншої держави. Не менш цікава проблема сусідства в історії; кількість і якість сусідів має неабиякий вплив на характер народу і стиль держави. Географічна ізоляваність Англії тривалий час дозволяла їй притримуватися в політиці системи «блискучої ізоляції». Навпаки, несприятливе в сенсі сусідства Польщі відіграло рокову роль в її історії...». Що стосується Росії, вважає М.Устрялов, то її географічне становище «не менш самотньо відображено на її житті та культурі: сусідство з монголами, перехресний вплив сходу і заходу – хіба можна зрозуміти російську державність без врахування цих факторів?»

М.Устрялов акцентує на тісному зв'язку географії з економікою, адже не випадково говорять про політику нафти, вугілля чи заліза. На переконання автора, «в міру зростання населення і розвитку продуктивних сил для господарської самодостатності соціально-політичного організму земельна площа повинна неминуче розширятися... Як не цікавитися географією сучасному державотворцю? Яка державна політика поза геополітикою?» Однак, не варто робити упереджені висновки, що М.Устрялов перебільшував роль географічного фактору. «Не тільки географія впливає на історію, - писав він, - але і навпаки: історія на географію. Люди залежать від землі, але і земля залежить від людей. Тут взаємний зв'язок, взаємозалежність. Людина трансформує земну поверхню своїми зусиллями, своїм генієм. Вона бореться з природою, інтерпретує її, втручається в її царство, користується її законами. Вона висушує болота, рие канали, приборкує пустелі, океани і саме повітря, зводить міста, перемагає відстані. Вона культивує природу, створює її «друге обличчя», ландшафт природи перетворює в культурний ландшафт і пасивні простори в активні».

Говорячи про другу ознаку держави – населення – М.Устрялов стверджував, що «від ступеня пристосування того чи іншого народу до умов клімату залежить іноді його історична доля. Про глибокі відмінності між південним і північним людством, а також між характерами західноєвропейських, євразійських і азійських народів немало написано... Чи могли ці антропо-географічні відмінності бути відкинуті для побудови відповідних держав?» На думку вченого, «основними факторами національної формації є мова і держава. Націю створює або спільність мови, або спільність держави, або те і інше разом... Спільність традицій, потреб, устремлінь – ось що таке нація. Спільність історичної долі, спільність спогадів, відчуття, а загалом і усвідомлена єдність волі до спільного життя. Факт спільного минулого, воля до спільного майбуття... Нація включає в себе співвітчизників як в просторі, так і в часі». На глибоке переконання М.Устрялова, нації надзвичайно динамічні, вони проходять етапи зрілості й розвитку, народ може бути нацією в меншій або в більшій мірі. Аналізуючи третю ознаку держави – владу – М.Устрялов констатував, що саме вона «перетворює людський натопт в організований народ, вносячи порядок у відносини між людьми. Це вона захищає рід людський від сумбурної анархії, від війни всіх проти всіх. Це в значній мірі завдяки їй поверхня земної кулі стає предметом планомірного впливу людини». Держава, як і людина, живе, вона перебуває в постійній динаміці.

Перу М.Устрялова належить праця «Італійський фашизм» (1928), в якій мислитель так охарактеризував Італію Беніто Муссоліні: «Культ Муссоліні – центр і пафос фашистської психології. Але під нього підводиться і теоретичний фундамент... Маса захоплюється ідеєю, перетворюючи її в пристрасть. Ідея-пристрасть стає дією, тобто життям, втіленим в особистість як центр духовного притягнення...». Подібне мало місце в гітлерівській Німеччині: «Національна диктатура – централістична: це диктатура сдиної ідеї...».

Сувчинський Петро Петрович (1892-1985) – російський музикознавець, культуролог і публіцист. З 1920 р. перебував на еміграції, беручи участь у роботі першого євразійського збірника «Исход к Востоку» та журналу «Версты» (1926-1928). Оpubлікував ряд праць з історії і теорії музики. В публіцистиці звертався переважно до проблем російської історії культури. П.Сувчинський вважав, що російська культура «концентрично» відображає релігійні моральні основи міросприйняття російського народу. Криза петербурзької культури пов'язана, в першу чергу, з її «відривом» від національного культурного ґрунту. Жовтневий переворот мислитель вважав неминучим і необхідним. Не дивлячись на трагічні випробування, які випали на долю країни, Росія, на переконання П.Сувчинського, повернеться до витоків і усвідомить унікальність культурно-історичного шляху як Євразії.

У статті «Сила слабких» (1921) П.Сувчинський, аналізуючи наслідки Жовтневого перевороту, відзначав, що «Захід швидко збагнув, як у нього на очах росте і міцнішає колишня європейська провінція, з якою неминуче доведеться вступити в боротьбу...». На думку вченого, «російська інтелігенція здавна звикла сприймати європейську культуру не в свідомості рівності, а в переконанні її переваги, обов'язковості, винятковості і правоти. Ця підпорядкованість безперечно корениться в самій суті російської природи: якщо вже визнати себе нерівним, дозволити над собою яку-небудь перевагу – то необхідно і підпорядкуватися, змиритися, малодушно відректися від свого. Це свого роду... навіть само зрада...». Постійне співжиття з європейською та іншими культурами стало для Росії тим, що «російська інтелігенція виявилася інтернаціонально освіченішою, але обезличеною». Російська інтелігенція протиставила інтереси народу та інтелігенції, велика частина якої емігрували на Захід. Ті інтелігенти, що залишилися в Росії, проникнуті ідеєю комунізму. «Але було б великою помилкою вважати, - писав П.Сувчинський, - що мечом комунізму бореться російський народ з Європою і інтелігенцією. Навпаки, комунізм – це остання личина, яку прийняла інтелігенція в своєму фатальному відстоюванні принципу врівноваженості та всезагальності». На глибоке переконання автора, «більшовицька інтернаціоналізація є тільки вольовий наслідок космополітичних блукань: спокус російського безбожного, гріховного інтелігентського духу; гріховного, бо поза Церквою не може бути праведною мрія про істину. Це рано чи пізно буде зрозуміло всім, після чого вольова (остання?) диктатура інтелігенції буде стихійно зметена. Тоді здійсниться великий заповіт Росії, здійсниться пророча її таємниця: розумний і заспокоєний народ і прозрівши інтелігенція примирливо об'єднуються під одним великим куполом Православної Церкви». Отже, як і інші представники євразійства, П.Сувчинський силу Росії бачив у її самотності, в єдності держави, церкви і народу.

Флоровський Георгій Васильович (1893-1979) – російський релігійний мислитель, богослов і історик. Народився в Єлисаветграді. У 1916 р. закінчив історико-філологічне відділення Новоросійського університету в Одесі. В 1919 р. – приват-доцент кафедри філософії і психології, а на початку 20-х років емігрував за кордон. Проживав у Софії, згодом в Празі. Разом з М.Трубєцьким, П.Савицьким і П.Сувчинським брав участь у виданні євразійського збірника «Исход к Востоку» (1921). Після ідейного конфлікту з колишніми однодумцями, Г.Флоровський відійшов від євразійства і переїхав до Парижу (1926). Проживав у Югославії, Франції, США. Помер у Принстоні.

Особливої уваги заслуговує ґрунтовна праця Г.Флоровського «Євразійська спокуса» (1928), в якій він піддав нищівній критиці базові засади євразійства. У передмові мислитель писав, що на перших порах «євразійство намагалося бути закликком до духовного пробудження. Але самі євразійці якщо і проснулися, то для того, щоб марити наяву... Євразійство не вдалося. Замість шляху прокладено тупик. Він нікуди не веде. Необхідно повернутися до висхідної точки. І звідси, можливо, відкриються нові обрії, накреслять ся нові й вірні шляхи».

Оцінюючи наслідки російської революції, Г.Флоровський однозначно стверджує: «Необхідно зрозуміти і визнати: російська руїна має глибоке духовне коріння, це підсумок і фінал давньої і застарілої духовної кризи, хворобливого внутрішнього розпаду. Історичний обвал готувався давно і поступово. В глибинах російського буття вже давно існувала смута, що

трясла російський ґрунт, виривалася на історичну поверхню і в політичних, в соціальних, і в ідеологічних судорогах і корчах. Гепер і криза, і розв'язка, і розплата. В своїх коріннях і витоках російська смута є перш за все духовним обманом і запамороченням, великим непорозумінням народної волі. В цьому полягає гріх і вина... На духовний зрив треба відповісти подвигом очищення, внутрішнього діяння і збирання... В революції відкрилася жорстока правда про Росію». Г.Флоровський не погоджувався з євразійцями в тому, що революція в повному сенсі закінчилася і завершилося виплавлення нової Росії. Насправді, «в середині Росії, в глибинах російського буття і духу, все ще продовжується смертельна боротьба...». «В євразійстві, - відзначав Г.Флоровський ще одну хибу цього руху, - знову оживає найгірша і найнебезпечніша риса старої інтелігентської психології – ділити все на «праве» і «ліве», на «благодійне» і «неблагодійне», під новими назвами «старе» і «нове». «європейське» і «євразійське». Євразійство, за своїм психологічним складом, є останній інтелігентський напрям, який сумістив у собі всі попередні пороки...». Мислитель відстежив навіть подібність євразійства і марксизму, особливо коли це стосується взаємодії органічної теорії і просвітнього раціоналізму (еволюційний фаталізм і революційний пафос).

Г.Флоровський піддав критиці ідеологів євразійства за апологетику «географічних особливостей Росії». Вони, на його думку, занадто «захоплюються морфологією Росії-Євразії. і на це витрачується вся їх увага. Географічна єдність і самобутність «євразійської» території настільки вражають їх, що в їхніх уявах дійсним суб'єктом історичного процесу і становлення є територія, навіть не народи. Тому історія російського народу і розчиняється для них в історії Євразії, як своєрідному середовищі... Щоправда, територія змінюється в історичному бутті, під «психологічним і фізичним впливом» народів, які її заселяють. Але, разом з тим, саме територія є головним фактором історичного процесу.

Євразійці, на переконання Г.Флоровського, так і не визначили меж співвідношення між Росією і Європою. «Поворот до Європи, - стверджував Г.Флоровський, - був потрібний і виправданий не технічними потребами, але єдністю релігійних завдань і походженням. В цьому живому почутті релігійної пов'язаності і спів належності Росії і Європи, як двох частин, як Сходу і Заходу, єдиного «християнського матеріалу», була вища правда старшого слов'янофільства, пізніше з такою трагічною силою і яскравістю пережита і відображена Достоевським. В такому визнанні не тільки не стирається, але вперше чітко проводиться чітка і зрозуміла межа між православною Росією і неправославною Європою...». Флоровський-оптиміст: «Віriamo і знаємо, Велика Росія воскресне і відновиться тоді, і тільки тоді, коли воскреснемо, повстанемо ми в молитовній силі. Бо Росія – це ми, кожний і всі, хоча і більша вона за кожного і всіх. Адже кожний із нас в своєму подвизі збирає і творить Росію, і в своїй черствості і падінні руйнує і безчестить її. Адже кожне падіння розкладає твори мий народний дух... Ми повинні напруженням творчої волі будувати і творити нову Росію...».

Савицький Петро Миколайович (1895-1968) – російський філософ, економіст, географ, один із засновників та найбільш відомих ідеологів євразійства. Народився 3 травня 1895 р. в Чернігові у дворянській сім'ї. В 1913 р. він закінчив чернігівську чоловічу гімназію і поступив на економічне відділення Петроградського політехнічного інституту. Під керівництвом професора П.Струве П.Савицький брав участь у семінарі з прикладної політичної економії. Після закінчення інституту дипломованого економіста-географа П.Савицького залишили на кафедрі історії господарського побуту для підготовки до одержання професорського звання. В 1917 р. П.Савицький на дипломатичній роботі в Норвегії. Працюючи секретарем посланника в Крістіані, він написав дисертацію «Торгівельна політика Норвегії під час війни». Не прийнявши Жовтневий переворот, він, як і його вчитель П.Струве, опинився в лавах білогвардійців, ввійшовши до уряду П.Врангеля. В 1920 р. П.Савицький емігрував за кордон. З Константинополя він переїхав в Болгарію, де місцем свого осідку обрав Софію. Саме там і зародилося євразійство. В 1921 р. П.Савицький організував публікацію збірника статей «Исход к Востоку», а згодом брошури «Євразійство» (1926), «Євразійського збірника» (1929) та збірника «Тридцять років» (1931). П.Савицький редагував «Євразійський вісник» та «Євразійські хроніки». Піднесення нацизму та окупацію Чехословаччини П.Савицький пережив у Празі, працюючи викладачем гімназії. З приходом радянських військ у Прагу (1945), він був заарештований і засуджений в СРСР на 10 років за антирадянську діяльність. Після звільнення (1956), П.Савицький повернувся в Прагу, де залишалася його сім'я. В Чехословаччині, яка мало чим відрізнялася від СРСР, вчений не зміг знайти постійну роботу і жив за рахунок нерегулярних перекладів з чеської мови на російську і навпаки. В 1960 р.

померла його дружина, а наступного року П.Савицький був знову заарештований, на цей раз чехословацькою владою. Лише завдяки активній підтримці Бертрана Рас села та інших всесвітньо відомих вчених, П.Савицький врятувався від нового ув'язнення. Однак, після перенесеної в 1967 р. операції він так і не оправився. Помер мислитель у квітні 1968 р.

У статті «Євразійство», яка носила програмний характер всього євразійського руху, П.Савицький пояснював мету і завдання очолюваного ним напрямку: «Євразійці – це представники нового початку думки і життя, це група діячів, які працюють на основі нового відношення до корінних, визначальних життєвих питань... Євразійці дають нове географічне і історичне розуміння Росії і всього того світу, який вони називають російським, або «євразійським». На відміну від своїх попередників, які під назвою Старого світу розуміли два материки – Європу і Азію, представники цього напрямку розрізняють ще третій – серединний материк Євразію. На глибоке переконання П.Савицького, «поняття Європи як сукупності Європи західної і східної беззмислово не існують».

«Росія, – писав П.Савицький, – займає головні простори земель Євразії. Той висновок, що землі її не поділяються між двома материками, але складають скоріше за все третій і самостійний материк, має не лише географічне значення. Оскільки ми надаємо поняттям Європи і Азії також деякий культурно-історичний зміст, розмірковуємо про якийсь конкретне коло європейських і азійсько-азійських культур, назва Євразії набуває значення окремої культурно-історичної характеристики. Назва ця вказує на те, що в культурне буття Росії... ввійшли елементи різних культурних впливів Півдня, Сходу і Заходу, змішуючись, послідовно панували в світі російської культури». Південь, як правило, був представлений візантійською культурою, вплив якої на Росію був тривалим і головним. Що стосується Сходу, то він виступав головним чином у якості однієї з «азійських» рис. П.Савицький мав на увазі культуру і побут монголо-татар, які «відіграли велику і позитивну роль в утворенні великої державності російської». Захід здійснював великий вплив на Росію починаючи з XVIII ст. Отже, довівши, що на Росію впливали різні культурні цивілізації, П.Савицький підсумував, що «кваліфікація російської культури як «євразійської» більше відображає суть явища, ніж яка-небудь інша...». За думку мислителя, «третя велика євразійська культура вийшла у визначальній мірі з історичного правонаступництва двох попередніх». Завдяки впливам азійського Сходу і європейського Заходу євразійська якість російської культури була суттєво підсилена і утворена.

П.Савицький, характеризуючи російську культуру як євразійську, стверджував, що вона надзвичайно самобутня і неповторна. Яскравими представниками євразійства в культурі вчений вважав Гоголя, Достоевського, Хом'якова і Леонтьєва. Однак, він не погоджувався із слов'янофілами, що слов'янство є єдиним. Так, поляки і чехи відносяться до західного «європейського» світу, а приналежність болгар, сербів, хорватів і словенців визначиться згодом. Якщо слов'янофіли не змогли дати відповідь на кардинальні питання історичного розвитку, то «формула євразійства враховує неможливість з'ясувати і визначити минулу, теперішню і майбутню культурну самобутність Росії переважно зведенням до поняття слов'янства; вона вказує – як на джерело такої самобутності – на співіснування в російській культурі європейських і азійсько-азійських елементів».

П.Савицький запропонував власну концепцію, яка «знаменувала собою рішучу відмову від культурно-історичного «європоцентризму»; відмову, яка витікала не з емоційних переживань, але з визначених наукових і філософських передумов. Однією з останніх є заперечення універсального сприйняття культури, яка панує в новітніх європейських поняттях. Саме ця універсальність сприйняття змушує європейців огульно кваліфікувати одні народи як «культурні», а інші як «некультурні». Мислитель категорично не погоджувався з такою типологією, бо «чітко визначити, чого досягло кожне культурне середовище, можна тільки при допомозі розкладеного по галузях розгляду культури. Культурне середовище, яке нижче стоїть в одних галузях культури, може виявитися значно вищим в інших».

П.Савицький стверджував, що не існує універсального прогресу. Заперечував він також сприйняття російської революції як віяння європейських «нових ідей». «З досвіду комуністичної революції, – констатував учений, – витікає для свідомості євразійців деяка істина, одночасно стара і нова: здорове соціальне співжиття може бути засноване тільки на нерозривному зв'язку людини з Богом, релігією; безрелігійне співжиття, безрелігійна державність повинні бути відкинуті...». Враховуючи, що євразійці православні, то тільки «Православна Церква є тим світлом, який їм світить».

Грунтовною у всіх відношеннях є праця П.Савицького «Географічні і геополітичні основи євразійства». Як і в попередній, вчений знову переконує, що «Росія має набагато більше підстав, ніж Китай, називатися «Серединною державою»... Європа для Росії є не більше ніж півострів Старого материка, що лежить на захід від її кордонів, Росія на цьому материкау займає основний його простір...». «Росія – Євразія, – стверджує П.Савицький, – є центром Старого Світу. Відстороніть цей центр і всі його решта частин – все це система материкових окраїн (Європа, Передня Азія. Іран, Індія, Індокитай, Китай, Японія) перетворяться ніби в «розсипану храмину». Цей світ, що пролягає на схід від кордонів Європи і на північ від «класичної» Азії, є та ланка, яка зливає в єдине їх всіх. Це очевидно сьогодні, це буде ще відчутніше в майбутньому». Простеживши історичне минуле народів, П.Савицький підсумував, що «силою незаперечних фактів російський світ покликаний до об'єднуючої ролі в межах Старого Світу. Лише в тій мірі, в якій Росія – Євразія виконує це своє покликання, може перетворитися і перетворюється в органічне ціле вся сукупність різноманітних культур Старого материка, зникає протилежність між Сходом і Заходом...». Для Старого світу «культури Сходу не менш важливі, ніж культури Заходу...».

Особливість російської геополітики і культури полягає в рівномірності свого спрямування як на Захід, так і на Схід. П.Савицький ці напрями називає «двома рівноправними фронтами – західним і південно-східним». Заявляючи, що Росія не є ні Азією, ні Європою, але становить собою особливий географічний світ, П.Савицький аргументує: «Західні, південні і південно-східні окраїни старого материка відрізняються як суттєвою порізанистю свого узбережжя, так і різноманітністю форм рельєфу». Це не можна сказати про Росію – Євразію, яка складається із трьох рівнин (біломорсько-кавказької, західносибірської і туркестанської). Лісові місцевості змінюються степовими і пустельними областями та тундровими районами. Особливістю російської території є також широка протяжність гірських хребтів, окремі з яких (хребти на північній окраїні Тибету, Ін-Шань, поблизу Великої китайської стіни) оточують з півдня рівнину, зайняту пустелею Гобі, яка, в свою чергу, сполучається з Туркестанською рівниною через посередництво Джунгарських воріт. І східна і західна окраїни материка (Далекий Схід і Європа) є лісними областями, чого не можна сказати про серединний світ – область степової і пустельної смуги, що протягується від Карпат до Хінгана. Цей світ євразійці й називають Євразією. П.Савицький акцентує, що цю територію не варто асоціювати з «Старою Євразією» О.Гумбольдта, що охоплює увесь Старий материк.

П.Савицький вважає, що Євразія завжди відігравала об'єднуючу роль у Старому Світі. Цю традицію Росія повинна перейняти, однак рішуче відмовитись від попередніх методів – насильства і війни. В сучасних умовах мова може йти лише про шляхи культурної творчості та співробітництва. Призначення євразійських народів – своїм прикладом повернути на ці шляхи всі інші народи світу.

У статті «Геополітичні замітки по російській історії» П.Савицький, як і його попередник Г.Вернадський, вводить історію Золотої Орди в межі російської історії. «Велике століття Золотої Орди може посперечатися з будь-яким в історії інших народів і країн, особливо якщо ми пригадаємо, що Золота Орда є лише частиною того цілого, в центрі та інших частинах якого діяли і Чингіз, і його полководці, і наступні великі хани XII ст., серед яких немало величезних фігур». П.Савицький виділяє два етапи монгольського «відродження»: 1) тимуровий (кінець XIV- початок XV ст.) і 2) кримсько-османський (XV-XVIII ст.). Ідеалізуючи перебування руських земель у складі монголо-татарської держави, П.Савицький заперечує прогрес в часи Литовсько-польської держави. Його міркування однозначні: «Разючий контраст між долями руської культури, з одного боку, в умовах монгольського і, з другого боку, литовсько-польського панування. В умовах першого був підготовлений культурний розквіт Московської Русі XV-XVI століть. В умовах другого культура руського племені, що потрапила під литовсько-польську владу, врешті-решт майже зникла з поверхні історичного життя». Головна причина такого стану справ полягала в несприйнятті росіянами латинства, а останнє було нездатним до об'єднуючої місії.

Наприкінці XV ст. виокремилися головні риси геополітичного становища Москви, які мали суттєвий вплив на подальший хід історії. В захисті кордонів Русі від степу і Заходу, на думку П.Савицького, велику роль відіграли захисні лінії, спорудження яких вчений поділив на окремі етапи: 1) укріплені лінії в межах лісостепу (XVI-XVII ст.); 2) укріплені лінії в межах степу (від 1720 до 1840 р.); 3) укріплені лінії в межах пустелі (від 1840 р.). На думку П.Савицького, «Євразія як географічний світ якби створений для утворення єдиної держави.

Але лише в конкретному історичному процесі реалізується ця єдність. До кінця XIX ст. в загальних рисах завершився процес створення Росії – Євразії як геополітичної єдності». В останні роки, на жаль, стверджує П.Савицький, «Росія – Євразія вступила в смугу «мутації»... Всі історичні цінності піддаються перегляду і переоцінці. Одні відпадають, інші одержують нове обґрунтування. Зароджується нове. «Мутація» ще не завершилася, але вона не перерве генетичної лінії, яка простягається з глибини віків. А тому, як було в минулому, так і залишається в сучасному: ключ до розуміння сучасності в значній мірі лежить у пізнанні історичному. Цим визначається життєвий інтерес вивчення як зовнішньої рамки, так і внутрішніх рушійних сил історичного процесу Росії – Євразії».

Оцінюючи внесок П.Савицького в розвиток геополітики, російський вчений В.Петров відзначав: «Порівняння ідей російських євразійців з теоріями німецьких геополітиків-континенталістів (Хаусхофер, Шмітт та ін.), які також намагалися побудувати власну геополітичну теорію як антитезу стратегії «Морської Сили», доводить, що в німців у цьому напрямі пройдено лише половину шляху, а в росіян (в першу чергу, в Савицького) ми маємо справу із завершеною і повноцінною картиною світу».

Гумільов Лев Миколайович (1912-1992) – російський філософ, етнолог, історик і географ. Народився 1 жовтня 1912 р. в Царському Селі в сім'ї визначних російських поетів Миколи Гумільова і Анни Ахматової. Після розстрілу батька, звинуваченого в контрреволюційній діяльності, Лев Гумільов виховувався бабкою по батьківській лінії та тіткою в с.Слепньові. Там закінчив дев'ять класів місцевої школи, а в 1929 р. переїхав до матері в Ленінград, де завершив середню школу (1930). Вже в 1931 р. юнак взяв участь в геологічній експедиції на Памірі. Згодом він – учасник археологічної експедиції в Криму, яка досліджувала палеолітичну стоянку Аджі-Коба. В. 1934 р. Л.Гумільов поступив на східне відділення історичного факультету Ленінградського університету, в якому на той час викладав академік Євген Тарле. Після арештів 1933 і 1935 рр., Л.Гумільова відрахували з університету. Лише в 1937 р. йому вдалося відновитися, але в січні 1938 р. Л.Гумільова заарештували знову, на цей раз «за батька», і ув'язнили на п'ять років. Покарання він відбував у Норильську (1938-1943). Лише після довготривалих клопотань Л.Гумільов одержав дозвіл відправитися добровольцем на фронт. Війну закінчив у Берліні. В 1946 р., склавши всі десять державних іспитів за повний курс університету, він за один рік закінчив 4 і 5 курси, одержавши диплом зі спеціалізації по історії хунну і стародавніх монголів. Того ж року поступив до аспірантури Ленінградського відділення Інституту Сходознавства АН СРСР. Не провчившись і року, Л.Гумільов був відрахований з аспірантури нібито «за невідповідність філологічної підготовки вибраній спеціальності», а фактично, знову «за батьків». Після тривалих пошуків роботи, Л.Гумільова нарешті зарахували на посаду бібліотекаря в ленінградську міську психіатричну лікарню. В 1948 р. він зумів захистити кандидатську дисертацію з історії першого тюркського каганату, але через арешт 1948 р., диплому так і не одержав. На цей раз його вислали в концтабір поблизу Караганди – другої столиці ГУЛАГу. Через деякий час Л.Гумільова перевели в Кузбас, а згодом до Омської в'язниці. Лише в 1956 р., після XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й.Сталіна, Л.Гумільов вийшов на волю і був реабілітований «за відсутністю складу злочину». Працював у бібліотечці Ермітажу, завершуючи роботу над докторською дисертацією про стародавніх тюрків, яку успішно захистив у 1967 р. До виходу на пенсію в 1986 р. Л.Гумільов працював у науково-дослідному інституті географії Ленінградського університету. Опублікував сотні праць, серед яких ґрунтовні книги «Етногенез і біосфера Землі», «Стародавня Русь і Великий степ», «Географія етносу в історичний період», «Кінець і знову початок» та ряд інших.

Автори ґрунтовної праці «Філософія політики» (Київ, 2002) відзначали, що в «рамках розробленої Гумільовим на методологічних засадах не стільки філософії, скільки – загальнонаукового системного аналізу та методології природничих наук (передусім біології й географії) теорії етногенезу вихідне поняття етносу тлумачиться двояко – як а) соціоісторичне утворення; б) елемент внутрішнього середовища та обставин господарської життєдіяльності. Тому етногенез розглядається Гумільовим як нелінійний, поліцентричний, поліморфний і багатоваріантний процес виникнення, розвитку, занепаду і вмирання внутривидових локалізованих в просторі-часі формоутворень (субетносів, етносів та суперетносів), поява, свосередність та існування яких зумовлюється поєднанням хорологічних (ландшафтних, біологічних й історичних) чинників. В якості природних явищ етноси, за Гумільовим, входять до глобальних динамічних систем, етноценозів, до складу яких крім людей, належать культурні рослини і свійські тварини, предмети природи і культури, природні й штучні ландшафти тощо.

Мозаїчним є й «тіло» кожного з етносів, яке складають, як правило, різноманітні субетнічні угруповання, соціально-правові корпорації, стани тощо. Водночас етноси утворюють і масштабні системи – суперетноси, які можуть перебувати між собою в своєрідних опозиціях («Північ»-«Південь», «Схід»-«Захід», «Світ Ісламу»-«Християнський Світ» тощо).

Л.Гумільов вважав, що розвиток будь-якого етносу проходить у визначеному просторі, з визначеним ландшафтом, кліматом, рослинністю і ґрунтом. Але головним досягненням вченого, ядром його теорії стала концепція пасіонарності. Її він розглядає як ознаку, яка виникає в того чи іншого етносу внаслідок пасіонарного поштовху. Його створюють пасіонарії – люди, що володіють підвищеним потягом до діяльності. Пасіонарії підкорюють сусідні племена, здійснюють тривалі й далекі походи, створюють великі імперії (Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон). Кожний етнос після пасіонарного поштовху проходить у своєму розвитку окремі фази: піднесення (акматична фаза) – коли виділяється найбільша кількість етнічної енергії, яка виражається в устремліннях до успіху, перемогу, в разі пригнічення до опору. Як правило, вона закінчується громадянською війною; надлому – різке зниження пасіонарності, яке проявляється в розсіюванні енергії; інерції – коли етнос існує завдяки виробленим раніше цінностям; обскурації – коли в суспільстві домінують субпасіонарії – люди з пониженою пасіонарністю; при меморіальній фазі етнос зберігає тільки туманні уявлення про свою колишню героїчну історію.

На глибоке переконання Л.Гумільова, Київська і Московська Русь – два різні потоки російської історії, які відповідно орієнтувалися на Візантію та Монгольську імперію. Що стосується другого потоку, то в ньому пасіонарний поштовх пройшов кілька фаз: піднесення (1200-1500), коли сформувався російський суперетнос і об'єднання Великоросії; акматична фаза (1500-1800), коли Москва об'єднала під своєю владою інші євразійські народи; фаза надлому (1800-2000), яка характеризувалася нарощуванням внутрішніх конфліктів. Після 2000 р., по Гумільову, Росія вступила в інерційну фазу, в якій пасіонарство вичерпалося, а субпасіонарії живуть спокійно, насолоджуючись благами цивілізації.

Л.Гумільов виділяє три основні форми контактів етносів: 1) симбіоз – співіснування етносів, при якому кожний із них займає свою екологічну нішу, свій ландшафт, повністю зберігає свою самобутність; 2) ксенія – співвідношення, при якому один етнос – «гість», інший – «господар». Коли «гість» (наприклад, німці Поволжя в Росії) починають втрачати свою ізольованість, проявляють активність, він частіше за все починає перетворюватися в химеру; 3) химера – об'єднання неможливого. В цих умовах неминучими є антагонізм, руїна, проливається кров, гине один або й обидва етноси (наприклад, євреї).

Російський вчений Микола Миро ненко, оцінюючи роль Л.Гумільова в розвитку російської геополітики, відзначав: «Хоча сам Гумільов в своїх працях геополітичні теми безпосередньо не піднімав, його теорія етногенезу і етнічних циклів має глибокий геополітичний смисл для формування російської геополітичної науки. Гумільов довів до кульмінації ідею старих євразійців (того ж Савицького) про те, що росіяни – це не просто вітка східних слов'ян, а особливий етнос, який сформувався на основі тюрко-слов'янського злиття. Татаро-монголи в його концепції виступають не в якості пригноблених, а в ролі захисників російської держави від католицької агресії Європи». Валентин Дергачов, який вважає Л.Гумільова «останнім євразійцем», на сторінках своєї праці наводить євразійський заповіт мислителя: «Треба шукати не стільки ворогів – їх і так багато, а треба шукати друзів, це найбільша цінність в житті» і «якщо Росія буде врятована, то тільки як євразійська держава і тільки через євразійство».

Дугін Олександр Гельсвич (р.н. 1962) – російський геополітик. Народився в Москві у сім'ї військового службовця. Після закінчення Московського університету працював редактором видавничого центру «ЕОН» (1988-1991), головним редактором альманаху «Милий Ангел» (1990), головним редактором журналу «Елементи» (1991), головою історико-релігійної асоціації «Арктогея» (1991), автором і ведучим Радіо 101-FM (1996-1997), автором і ведучим «Геополітичного огляду» (1997-1999), радником голови Державної Думи (1998), редактором «Нового Університету» в Москві (1998), головою секції «Центр геополітичних експертиз» експертно-консультативної ради з проблем національної безпеки при голові Державної Думи (1999). В 2001 р. О.Дугін обраний членом політради загальноросійського суспільно-політичного руху «Євразія», а в 2002-2004 рр. – лідер політичної партії «Євразія». В листопаді 2003 р. обраний лідером Міжнародного «Євразійського Руху».

Перу О.Дугіна належить майже 40 книг, опублікованих в Росії та за кордоном: «Шляхи абсолюту» (1991), «Гіперборейська теорія» (1993), «Конспірологія» (1993), «Консервативна революція» (1994), «Містерії Євразії» (1996), «Основи геополітики» (1996, 1997, 1998, 2000), «Тамплієри пролетаріату» (1997), «Кінець світу» (1997), «Наш шлях» (1998), «Євразійський шлях» (2002), «Основи Євразійства» (2002), «Філософія політики» (2004), «Проект Євразія» (2004) та ін.

На думку сучасного геополітика Б.Ісаєва, політична платформа євразійського руху Олександра Дугіна включає в себе наступні складові: ідеократію (обов'язок кожного громадянина і держави в цілому служити вищій духовній меті); євразійський відбір, який впливає з особливих ландшафтних умов Євразії і передбачає колективну відповідальність, взаємодопомогу, аскетизм, волю тощо; демотію, яка не копіює норми ліберальної демократії, що є шкідливими, а не виключає ієрархії й перегукується з «євразійським авторитаризмом». Необхідно погодитися з Б.Ісаєвим, що «геополітичні розробки, яким в 1990 р. Дугін приділяв так багато уваги, в наш час відійшли на другий план, головне місце в його творчості займає розробка ідеології неосєвразійства, а євразійська геополітика бачиться ним як складова євразійської ідеології». Даючи оцінку сучасному етапу євразійського руху, О.Дугін стверджує: «Сьогоднішній стан євразійства на мій погляд оптимальний. Ми маємо в сучасному російському суспільстві майже монополію на ідеологію. Решта рухів, груп і сил сповідують або фрагментарні світогляди, або щось застаріле, або взагалі марять. Партії взагалі стали додатками до адміністративного апарату й ніякого інтелектуального життя в них нема. Євразійство ж, навпаки, займає нові й нові рубежі. Ми поза конкуренцією».

Жириновський Володимир Вольфович (р.н. 1946) – російський політик, доктор філософських наук, лідер Ліберально-демократичної партії Росії. Народився в Алма-Аті в сім'ї юриста. З відзнакою закінчив Інститут східних мов при Московському державному університеті (1970) і вечірнє відділення юридичного факультету (1977). В грудні 1989 р. В.Жириновський був одним з ініціаторів створення ЛДП, а в 1990 р. обраний її головою. Балотувався на виборах президента РСФРР (1991, 1996). Очолює фракцію в Державній Думі Росії. В.Жириновський – автор книг «Про долю Росії» (1993), «Останній кидок на Південь» (1994), «Останній вагон на Північ» (1995), «Звичайний мондіалізм» (1998), «Геополітика і російське пиянство» (1998). Головними ознаками геополітичного становища в країнах близького зарубіжжя В.Жириновський вважає наступні: соціально-політична неоднорідність держав, які виникли в пострадянський час, що ускладнює їх відносини з Росією; політична нестабільність, яка може привести до встановлення авторитарних режимів; формування нових центрів сили, одним з яких він вважає Україну; спроби окремих держав скористатися слабкістю Росії; незначний вплив Росії на врегулювання військово-політичних криз в близькому зарубіжжі. В.Жириновський вважає, що світ має бути поділений на наступні регіони, кожен з яких має свої сфери впливу: США і Латинська Америка, Західна Європа і Африка, Росія і Південна Азія (з виходом до Індійського океану), Китай, Японія і Океанія.

Івашов Леонід Григорович (р.н. 1943) – російський геополітик і геостратег. Народився 31 серпня в Киргизії. В 1964 р. закінчив Ташкентське вище загальновійськове командне училище і Військову академію ім. М.В.Фрунзе. Службу проходив у Туркестанському, Прикарпатському, Московському військових округах, в Німеччині, центральному апараті Міністерства оборони. Л.Івашов – доктор історичних наук, професор, віце-президент Академії геополітичних наук, генерал-полковник. В 1992-1996 рр. – секретар Ради міністрів оборони країн-учасниць СНД. Після звільнення в запас (2002) Л.Івашов активно включився в політику, очолив суспільно-політичний рух «Державний союз Росії». На думських виборах 2003 р. виступив одним із лідерів виборчого об'єднання «Велика Росія – Євразійський союз». Опублікував понад 400 наукових праць, серед яких монографії «Росія і світ в новому тисячолітті» (2000) та «Росія чи Московія? Геополітичний вимір національної безпеки Росії» (2002).

Леонід Івашов запропонував власну концепцію «нової геополітичної моделі світу», яка полягає в наступному: з перетворенням європейської політики в єдиний взаємопов'язаний комплекс на європейському континенті склалася своєрідна рівновага центрів сили, які поділили світ на сфери впливу; головним фактором, які трансформували одну систему світопорядку в іншу, спочатку були великі війни, згодом і невійськові засоби; у міжвоєнні періоди в якості системоутворюючого фактору виступало утвердження «справедливого світового порядку»; біполярний світ, який виник після Другої світової війни, виявився достатньо стійким, однак

розпад СРСР призвів до встановлення монополії США. На глибоке переконання вченого, США не в змозі утримати світову гегемонію; майбутнє світової системи полягає в поверненні до більш стійкої біполярності. При цьому місце другого полюсу все впевненіше займає Китай.

Характеризуючи сучасне геополітичне становище, Л.Івашов стверджує, що між Росією і Заходом сформувався подвійний буферний пояс із колишніх соціалістичних країн (Польща, Чехія, Угорщина, Румунія, Болгарія) і колишніх республік СРСР (Естонія, Литва, Латвія, Білорусія, Україна, Молдова). Як і інші російські геополітики, він вважає, що особливо негативно впливає на сучасний розвиток Росії з геополітичної точки зору становище України. Остання, на думку Л.Івашова, виявилася поділеною на Північно-Західну Україну (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття), яка схиляється перед Європою, та Південну Україну, населення якої віддає перевагу Росії. В боротьбу за геополітичний вакуум, який виник в Закавказзі та Середній Азії, включилися Туреччина, Іран, країни Близького і Середнього Сходу. США. Л.Івашов, не дивлячись на той факт, що Туркменістан, Узбекистан та Киргизія поступово відходять від Росії, саме остання в майбутньому відіграватиме роль домінуючого центру в цьому регіоні. В монографії «Росія чи Московія?» Л.Івашов визнає, що «в системі геополітичних процесів центральне місце займає глобалізація. Процеси глобалізації носять суперечливий характер: окремі країни одержують суттєві переваги в розвитку, інші – все більше скочуються на узбіччя історії. Жодна країна сьогодні не може ухилитися від глобалізації, однак кожна держава повинна віднайти адекватну відповідь на глобальні виклики і небезпеки». Дослідник впевнений, що «активне включення в процеси інтеграції і регіоналізації можуть вважатися ефективною мірою на шляху подолання негативних тенденцій, викликаних глобалізацією». Якою буде нова геополітична структура світу в епоху глобалізації, на думку Л.Івашова, залежить і від Росії, від того, наскільки швидко вона вийде з кризи і посіде гідне місце на Євразійському континенті та у світі в цілому.

Зюганов Генадій Андрійович (р.н. 1944) – російський політичний діяч і геополітик. Народився в с.Мимрино Орловської області Росії. Закінчив фізико-математичний факультет Орловського педінституту (1969), тривалий час працював на комсомольській і партійній роботі. В 1990 р. обраний секретарем компартії РСФРР, а в 1997 р. – головою Комуністичної партії Російської Федерації. Балотувався на виборах президента Росії (1996, 2000). Генадій Зюганов – доктор філософських наук, автор понад 150 праць з філософії та геополітики, серед яких заслуговують на увагу книги «Держава», «Вірю в Росію», «Моя Росія», «Росія і сучасний світ». На думку вченого, Європа символізує морську могутність, а Росія – сухопутну. Звідси автор робить висновок, що геополітичні інтереси Росії та Європи протилежні. Враховуючи той факт, що Росія має безпосередні виходи до Північного льодовитого, Тихого і Атлантичного океанів, до Балтійського, Чорного і Каспійського морів, то не виникає сумнівів, що Росія не тільки морська держава, але й велика морська держава, з якою необхідно рахуватися. Разом з тим, Г.Зюганов нехтує відомими фактами, що останнім часом Захід суттєво просунувся вперед у космонавтиці, в розвитку комунікацій та інформаційній сфері. Головними викликами Росії в XXI ст., на переконання Г.Зюганова, будуть військовий, сировинний, екологічний, ліберально-демократичний, демографічний, економічно-технологічний і духовний.

Кисельов Сергій Георгійович (р.н. 1956) – сучасний російський геополітик, автор монографії «Головний інстинкт цивілізацій і геополітичні виклики Росії» (2002). Ввів поняття геочивілізації, під яким розуміє історико-культурне утворення, спільність людей, об'єднаних державами за фундаментальними ціннісними основами. Вчений твердить, що кожній геочивілізації притаманний певний головний інстинкт чи «властивості локальної цивілізації». Цей головний інстинкт є важливим стимулом геочивілізаційної активності й еволюції. Розглядаючи геочивілізаційні виклики Росії, С.Кисельов розрізняє три головні: на Заході (із західною геочивілізацією), на Півдні (з ісламською цивілізацією) і на Сході (з конфуціансько-буддистською і японською цивілізаціями).

Сучасний російський геополітик Б.Ісаєв високо оцінює внесок С.Кисельова в уточнення складу геочивілізацій. Так, до складу Західної геочивілізації С.Кисельов включає США, Канаду, всі країни Західної і Центральної Європи за винятком тих, які ввійшли до православної цивілізації (всього 32 країни). Україна та ще 11 країн складають православну цивілізацію. 44 країни Балканської Європи, Центральної, Південно-Східної Азії, Близького Сходу і Північної Африки ввійшли до ісламської цивілізації. 12 країн Південно-Східної Азії становлять конфуціансько-буддистську цивілізацію, дві країни – Індія і Непал – індуїстську, 27 держав Латинської Америки – латиноамериканську локальну цивілізацію, 12 країн Чорної Африки

утворюють африканську цивілізацію. Росію і Японію С.Кисельов виділив як окремі цивілізації. Недоліком такої типології геодивілізацій є те, що державні кордони не завжди співпадають з етнічними і релігійними. До того ж майже 4 тисячі етносів не вписуються в жодну із запропонованих автором цивілізацій. В тій же Росії, яку автор відніс до окремої цивілізації, проживає велика кількість людей, що є носіями інших цивілізацій.

Сорокін Костянтин Едуардович (р.н. 1959) – російський історик і геополітик. Народився в Москві. Закінчив факультет журналістики Московського державного інституту міжнародних відносин (1981), аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію в Інституті США і Канади РАН. Працював у Центрі вивчення проблем безпеки і роззброєння Стенфордського університету (Каліфорнія, США) (1993-1994), а згодом – директором Центру геополітичних досліджень Інституту Європи РАН. Опублікував монографії «Геополітика сучасності і геостратегія Росії» та «Національний інтерес». Висвітлюючи проблематику стану сучасної геополітики, К.Сорокін виділяє чотири пріоритети її розвитку: 1) розширення і збагачення предметної частини цієї дисципліни; 2) врахування нових факторів при оцінці геополітичної картини світу (економічний, військово-технічний, інформаційний, науковий фактори); 3) зменшення впливу деяких характеристик ландшафту (великих просторів, лісів, гір, степів, річок тощо); 4) загострюються глобальні проблеми людства (демографічний вибух, голод).

Говорячи про головні риси сучасного світу, К.Сорокін виділяє наступні: багатополюсність; конфліктність; зростання ролі ризику, раптовості в міжнародних відносинах; з'являються нові можливості для маневрування у міжнародних відносинах. Виходячи з вищенаведеного, класичне твердження геополітики про протиставлення хартленда всьому світу, на думку вченого, в сучасних умовах не витримують ніякої критики. Що стосується місця Росії в сучасних геополітичних відносинах, то їй К.Сорокін відводить роль трансрегіональної держави. Головними напрямками геостратегії Росії вчений вважає зовнішньополітичну діяльність у близькому, середньому і далекому зарубіжжі.

Гаджієв Камалудін Сераждинович (р.н. 1940) – російський історик, політолог і геополітик. Доктор історичних наук, професор Московського державного інституту міжнародних відносин. Основні напрями досліджень – геополітика і геополітичний аналіз сучасних міжнародних проблем, політична філософія, політичні системи і політичні процеси, політична культура, головні ідеологічні течії сучасності. Особливої уваги заслуговують монографії та посібники К.Гаджієва «Вступ до політичної науки» (1996, 1997), «Геополітика» (1997), «Політична філософія» (1999), «Геополітика Кавказу» (2001, 2003), «Політологія» (2002), «Вступ до політичної філософії» (2002), «Вступ до геополітики» (2002) та ін.

У ХХ столітті, вважає К.Гаджієв, світовий порядок зазнав суттєвих змін, основними з яких є наступні: відбувся безпрецедентний прогрес в науці, техніці й технологіях; продовжується процес розповсюдження ринкової економіки і ліберальної демократії; розпад держав-імперій і колоніальних імперій; поява зброї масового знищення і жорстоких тиранічних режимів – фашистського, нацистського і більшовицького; завершення освоєння світового простору і об'єднання світу; залучення всіх держав незалежно від їх ваги і впливу до світової політики. Сучасна геополітика, на думку К.Гаджієва, є складовою політичної науки, але має власний предмет дослідження. Що стосується конкретного внеску вченого в розвиток геополітики, то проблематика його досліджень вражаюча: аналіз сучасного світопорядку, трансформація біполярної в багатополлярну світову систему, трансформація євроцентристського в полі центристський світ, формування єдиного світового географічного та інформаційно-телекомунікаційного простору, інтеграція економічних систем країн, що розвиваються в світову економіку, особливості процесів глобалізації тощо. К.Гаджієв стверджує, що біполярний світ розпався, а новий поліполярний перебуває в процесі формування. Ситуацію, яка склалася, К.Гаджієв характеризує терміном «турбуленція», для якого характерні непередбачувана динаміка, поява нових знань, технологій і комунікацій.

В монографії «Геополітика Кавказу» К.Гаджієв переконливо довів, що «протягом всієї історії кавказькі народи відчували різноманітні впливи з усіх боків – як зі Сходу, так із Заходу, як з Півдня, так з Півночі. Але всмоктуючи ці чужоземні впливи і по-своєму переробляючи їх, Кавказ не втратив своєї специфіки, можливо, навіть більше посилив її. Здається, ми маємо право говорити про кавказьке культурно-історичне співтовариство, яке характеризується наявністю багатьох і взаємопов'язаних, і в деяких аспектах суперечливих, і навіть конфліктних одна з одною субкультур. Кожна з них включає безліч груп з власною, специфічною тільки для

неї індивідуальністю. В цьому плані воно відрізняється від близькосхідного чи центральноазійського культурно-історичного співтовариства і, ймовірно, його слід характеризувати скоріше як фрагментарне і конфліктне, ніж як єдине і цілісне. На відміну від західної християнської, яка базується на єдиній для неї історико-культурній і релігійній інфраструктурі, багатоманіття і розриви коріняться в самій інфраструктурі кавказького культурно-цивілізаційного кола. Цим, ймовірно, в значній мірі визначається перевага в регіоні конфліктних, центр обіжних, дезінтеграційних і сепаратистських початків над потягом до консенсусу, інтеграції». К.Гаджієв вперше в Росії здійснив спробу комплексного дослідження важливих геополітичних проблем сучасності: становлення незалежних держав Закавказзя і стратегія зовнішньої політики Росії на пострадянському просторі (статус Каспійського моря, нафта і газ, каспійські трубопроводи); національна безпека Росії та її відносини з країнами регіону і сусідніми з ними країнами (Іраном, Туреччиною). Вчений проаналізував питання ідеології і релігії (націоналізм і іслам), їх вплив на політику держав.

Уткін Анатолій Іванович (р.н. 1944) – російський письменник і публіцист, футуролог, політолог, геополітик. Доктор історичних наук (1982). Народився 4 лютого в м.Балаково Саратовської області Росії. В 1968 р. закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова. Має загальноросійське та міжнародне визнання в якості експерта зовнішньої політики США. Анатолій Уткін – автор 21 монографії, співавтор численних колективних праць. Опублікував понад 150 статей на різних мовах у провідних наукових журналах і періодичних виданнях. Викладав у Босфорському інституті (Стамбул, 1991-1993), в Еколь Нормаль Суперіор (Париж, 1993-1994), в Колумбійському університеті (Нью-Йорк, 1998). Є радником Комітету з міжнародних справ Державної Думи. Геополітичні погляди виклав у ґрунтовній монографії «Світовий порядок ХХІ століття» (2001).

На думку А.Уткіна, сучасний перехідний процес, що приводить до глобальних змін, визначають сім факторів: 1) реалізація геополітичної могутності США – переможа в «холодній війні», що створює моноцентричну картину світу; 2) бурхливе зростання економіки в індустріальному трикутнику (Північна Америка, Західна Європа, Східна Азія); 3) руйнівний хаос, який виникає в результаті ослаблення держав-націй і зміцнення недержавних організацій; 4) звернення держав до нової ідентичності, яка базується на поверненні до традицій, релігії тощо; 5) поляризація бідної більшості й благоденствующої меншості; 6) демографічний вибух; 7) розвиток науки, який прискорює ріст виробництва і створює зброю глобального знищення.

А.Уткін вважає, що одно полюсний світ невдовзі буде змінений на біполюсний. Для того, щоб це відбулося, існують п'ять можливостей: відхід Західної Європи від США і об'єднання її з Росією; Америко-європейському полюсу протистоятиме китайсько-японський; зближення Росії й Китаю на противагу США; союз Західної Європи з Китаєм; зближення Західної Європи і Японії. Три останні варіанти, на думку А.Уткіна, досить проблематичні. До середини ХХІ ст. новими центрами сили, крім США, можуть стати Китай, об'єднана Європа, Росія, Японія і Індія. Сучасну ситуацію відносин Росії та Заходу А.Уткін відображає в трьох сценаріях: утворення єдиної політичної і соціально-економічної системи; зближення по осі «Париж – Берлін – Варшава – Москва»; третій шлях Росії доведеться вибрати, якщо будуть заблоковані перші два – шлях в себе і на Схід. Це шлях самозабезпечення і розвитку відносин з південними і східними сусідами.

Стратегія США на ХХІ століття полягає в тому, щоб, по-перше, зберегти лідируючі глобальні позиції країни, закріпити місце головного учасника науково-технічної революції, яка контролює сили в Північній Атлантиці і Східній Азії. По-друге, не допустити появу неконтрольованого конкурента (чи, скоріше, союзу конкурентів), здатного до середини століття перехопити світову естафету блискучої плеяди лідерів Заходу – Іспанії, Франції, Британії, Німеччини, Сполучених Штатів і створити новий світ, в якому вперше за 500 років Захід не був би лідером. Головне питання лідерства, констатує А.Уткін, це питання ціни, питання готовності до самопожертви, заплатити матеріальними багатствами, життям громадян. Дати відповідь на питання, як довго проіснує Пекс Американка, може, перш за все, американський народ. І величезний світ, який кинувся навздогін за лідером. Так завершив свою монографію «Американська стратегія для ХХІ століття» Анатолій Уткін.

Мироненко Микола Семенович – російський географ і геополітик, завідувач кафедрою географії світового господарства географічного факультету Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 150 праць, зокрема в співавторстві з В.Колосовим посібник «Геополітика і політична географія». В

1992 р. йому присуджено премію імені Д.Анучина за кращу географічну працю. М.Мироненко розглядає геополітику не як конфронтаційне явище, а як «геополітику взаємодії». Вчений створив узагальнену картину геополітичного становища Росії, яке складається з чотирьох секторів: 1) держави Прибалтики, Білорусі, Західно-Чорноморський сектор, Кавказ, Центральна Азія; 2) Японія і Океанія, Східна і Південна Азія, Близький і Середній Схід, Центральна і Південна Європа, Фінляндія; 3) Західна Європа, країни Магірбу, африканські держави; 4) країни Латинської Америки, Англо-Америку і Карибського басейну. На думку М.Мироненка, в західному Чорноморському секторі важливими є такі проблеми: кому ж повинен належати Кримський півострів?; хто буде домінувати на Чорному морі?; яким буде статус Придністров'я?; яким буде статус Севастополя і якою є подальша доля російської частини Чорноморського флоту?; як зміцнити відносини Росії з Україною при умові наближення останньої до НАТО? На переконання М.Мироненка, об'єднання ГУАМ (Грузія – Україна – Азербайджан – Молдова) має відвертий антиросійський характер.

Колосов Володимир Олексійович – російський політичний географ і геополітик, керівник Центру геополітичних досліджень Інституту географії РАН, голова Комісії Міжнародного географічного союзу із політичної географії, доктор географічних наук, професор. Оpubлікував понад 200 праць, серед яких у співавторстві з М.Мироненком посібник «Геополітика і політична географія». Заслужують на увагу ґрунтовні дослідження В.Колосова «Геополітичне становище Росії: уява і реальність», «Примордіалізм» і сучасне національно-державне будівництво», «Етнічні ареали сучасної Росії: порівняльний аналіз ризику національних конфліктів» тощо. В.Колосов стверджує, що політична географія займається дослідженням взаємодії з інтегральним геопростором політичної сфери як однієї з чотирьох сфер діяльності людей – економічної, соціальної, політичної та духовної. В.Колосов розрізняє чотири головні типи кордонів у сучасному світі: 1) відчужені – вони виникають тоді, коли прикордонні держави глибоко розбіжні в ідеологічному і політичному плані, коли мають місце територіальні претензії та спірні території, а держави проводять політику ізоляціонізму та автаркії; 2) напівпроникні – встановлюються у випадку договірної бази відносин з метою уникнення прикордонних конфліктів; 3) об'єднуючий кордон має місце тоді, коли налагоджені різноманітні добросусідські зв'язки, а прикордонні держави входять до спільних регіональних і міжнародних організацій; 4) інтегральний – виникає внаслідок процесу інтеграції прикордонних держав у всіх сферах життя і передачі значної частини державних функцій на міжнародній арені.

Некlessа Олександр Іванович (р.н. 1949) – російський економіст, політик, геополітик, футуролог. Закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин при Міністерстві закордонних справ СРСР (1972), аспірантуру Інституту Африки АН СРСР (1978) і Вищі курси стратегічного аналізу (Інститут стратегічних досліджень, Каїр). Наукову діяльність розпочав в Інституті Африки АН СРСР (1978), з 1988 р. керує Синергетичною лабораторією НПО СІНІА, з 1992 р. консультант, потім головний спеціаліст Головного управління стратегічного аналізу МВЕС РФ, член робочої групи з розробки Стратегії розвитку зовнішньоекономічних зв'язків Росії, Основних положень концепції зовнішньополітичної стратегії РФ і Основних напрямів і критеріїв забезпечення зовнішньоекономічної безпеки РФ. З 1995 р. – експерт, потім керівник Служби стратегічного аналізу МАПО «МІГ», консультант Директорату стратегічного планування ВПК МАПО, з 1998 р. – заступник директора Національного інституту розвитку Відділення економіки РАН, завідувач лабораторією геоекономічного аналізу і проблем соціального розвитку Інституту Африки РАН, керівник міжгалузевого центру «Геоекономіка». З 1999 р. – заступник директора Інституту економічних стратегій при Відділенні міжнародних відносин РАН. Завідувач кафедри геоекономіки Академії геополітичних проблем / спецкурс «Геоекономіка» (2000). Заступник директора по науковій роботі Інституту економічних стратегій, член Експертної ради зовнішньої політики при Комітеті Державної Думи з міжнародних справ, член робочої групи по врегулюванню криз в Центральній Азії («Партнерство заради миру») Консорціуму військових академій та інститутів, що вивчають безпеку, при центрі ім. Д.Маршалла.

Олександр Некlessа – автор більше 200 праць, серед яких «Пентаміно: Росія і новий мета регіональний контекст» (1994), «Перспективи глобального розвитку і місце Африки в новому світі» (1995), «Відповідь Росії на виклик часу: стратегія технологічної конверсії» (1997), «Кінець епохи великого модерну» (1999).

Розглядаючи головні тенденції розвитку людства і місце в ньому Росії. О.Некlessа звертає увагу на наступне: 1) зміна політичної карти світу в результаті розкладу біполярного балансу сил і поява на світовій арені нових акторів, початок формування нового світопорядку; 2) глобалізація, повний поділ і контроль світу, який завершився на початку ХХ ст.; 3) поступова економічна перевага східних цивілізацій над західними, зміщення центру економічного розвитку в Південно-Східну Азію; 4) суттєві зміни в Північноатлантичному світі, різке збільшення цін на сировину, зростання впливу ТНК, формування глобальної мета економіки і світового ринку; 5) формування всесвітнього громадянського суспільства, поділ глобалізованого світу на Захід і всіх решта; 6) різка відмінність між Новим Сходом (динамічно розвивається) і Глибоким Півднем (голод і бідність).

О.Некlessа запропонував власну періодизацію розвитку людства, виділивши наступні етапи: Протоісторія (аморфний стан суспільства); Стародавній світ (процес інтеграції системи); великі інтегрії (місто-держава, давньогрецький поліс); імперії (гомеостаз закритої системи); Середньовічний світ (система розпадається на співтовариство «колективних суб'єктів»); епоха Нового часу (становлення відкритої системи); епоха Нового світу (стійка, але нерівномірна, дисипативна структура). Історичний розвиток капіталізму вчений поділив на три фази: торгівельно-фінансову, індустріальну і гео економічну. На відміну від християнського універсалізму і гуманізму глобальна стратегія дуже далека від планів братерського єднання народів, світового громадянства і об'єднання націй в глобальне громадянське суспільство. У світовому гео економічному просторі утворились три полюси (макрорегіони) економічного і технологічного розвитку – західноєвропейський, північноамериканський і азійсько-тихоокеанський.

Поздняков Ельгіз Абдулович – російський політолог і геополітик, керівник групи теорії міжнародних відносин, академік АЕ РАН, доктор історичних наук, професор. Після закінчення Московського державного інституту міжнародних відносин Міністерства закордонних справ СРСР (1964) і аспірантури (1967), успішно захистив кандидатську дисертацію «Молоді держави Азії і Африки в ООН» (1968), а згодом докторську – «Проблеми системного дослідження міжнародних відносин» (1978). Оpubлікував монографії «Нація, націоналізм і національні інтереси» (1994), «Філософія політики» (1994, 1996), «Геополітика» (1995), «Політика і мораль» (1995), «Філософія держави і права» (1995), «Безпека: теорія і практика» (1998), «Філософія культури» (1999), «Філософія злочину» (2001) тощо. Е.Поздняков, поділяючи концепцію американського політолога Г.Моргентау, виділяє два головні рівні національно-державного інтересу: 1) інтереси держави, пов'язані із забезпеченням її безпеки та цілісності; 2) специфічні інтереси, які охоплюють окремі, другорядні інтереси держави на міжнародній арені (наприклад, конфлікти, війни). В монографії «Геополітика» Е.Поздняков довів, що головна категорія цієї науки – безпека держави, а до тріади пріоритетів дослідник включив геополітику, національні інтереси та безпеку держави. Для того щоб панувала гармонія, необхідно притримуватися дотримання балансу сил.

Цимбурський Вадим Леонідович – російський геополітик, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії РАН, автор ряду геополітичних праць, які викликали великий резонанс: «Острів Росія. Перспективи російської геополітики» (1993), «Земля як великий лімітроф (Від «Росії-Євразії» до «Росії в Євразії»)» (1995), «Від великого острова Русії... До прасимволу російської цивілізації» (1997), «Геополітика як світобачення і рід занять» (1997) та ін. «Острів-Росія» В.Цимбурського – це окрема територія, відділена від Європи рядом лімітрофних країн Балтії та Східної Європи. На глибоке переконання вченого, Росія повинна відмовитись від глобальних пріоритетів, а звернути головну увагу на внутрішні, регіональні, місцеві пріоритети зміцнення російського федералізму. Піддаючи критиці головні євразійські концепції своїх попередників, В.Цимбурський доводить європейську і культурну ідентичність росіян. Оцінюючи сучасний стан і майбутнє російської геополітики, вчений стверджує: сучасна геополітика розвивається в умовах, які суттєво відрізняються від умов класичного періоду. З одного боку, відбулося «закриття ойкумени» - поділ світу між національними державами, але, з другого боку, ойкумена кінця ХХ ст. виглядає більш відкритою, ніж сто років тому. По обидва боки Атлантики утворюються «великі простори» НАТО, ЄС і НАФТА, в тихоокеанській зоні створюється американсько-японське товариство (Америпоніка). Вони роблять сучасний світ не «закритим», поділений, а напіввідкритим, чого зовсім не передбачала класична геополітика.

Ісаєв Борис Якимович – російський геополітик, дійсний член Академії гуманітарних наук, завідувач кафедрою політології гуманітарного факультету Балтійського державного технічного університету. Опублікував понад 100 наукових праць, серед яких «Геополітика» (2005). У статті «Національні пріоритети, національні інтереси і авторитет держав» Б.Ісаєв зробив спробу пристосувати схему національних інтересів Г.Моргентау до сучасної Росії. Виходячи з цього, постійними інтересами Росії дослідник вважає: 1) братерські, дружні й тісні відносини між етносами всередині російської нації; 2) забезпечення єдиної російської території, російської нації; 3) створення і підтримка умов для розвитку і зростання, а не послаблення нації; 4) різносторонній розвиток людини: інтелектуальний і моральний, індивідуальний і соціальний; 5) розвиток відносин із сусідніми країнами, в першу чергу державами СНД; 6) підтримка миру, вирішення глобальних проблем, з якими зіткнулося людство. До перехідних інтересів Росії Б.Ісаєв відносить: забезпечення інтересів російськомовного населення в країнах СНД; підтримка дружніх відносин з народами України та Білорусі; зміцнення стратегічного союзу з Вірменією та Казахстаном, що дозволить контролювати Закавказзя і Середню Азію; покращення відносин з Китаєм, Монголією, Фінляндією, країнами Балтії, Середньої Азії. Виходячи з географічного принципу, Б.Ісаєв запропонував таку типологізацію національних інтересів Росії: 1) національні інтереси на території Росії; 2) інтереси Росії в СНД; 3) національні інтереси Росії в сусідніх країнах (Європа, Східна Азія, Арктика, Тихий океан, Близький Схід); 4) глобальні інтереси Росії.

Переслєгін Сергій Борисович (р.н. 1960) – російський фізик, соціолог, історик, геополітик, критик, публіцист. Народився в Ленінграді (Санки-Петербурзі). Закінчив фізичний факультет Ленінградського державного університету зі спеціальності «Фізика ядра і елементарних частинок». З 1989 р. досліджує питання теорії систем в Московському інституті системних досліджень. Протягом кількох років проводив інформаційні розробки для корпоративних систем: технологія інформаційних потоків та їх структурне забезпечення. В 1996-1997 рр. читав цикл лекцій із соціології в Казанському університеті та Ризькому соціологічному центрі. З 1985 р. – учасник Ленінградського семінару Бориса Стругацького. Дослідник і теоретик фантастики. С.Переслєгін – упорядник і редактор серії книг «Військово-історична бібліотека». Автор коментарів до книг Б.Ліддел Гарта, М.Галактіонова, Е. фон Манштейна, Ф.Шермана. Опублікував ґрунтовне монографічне дослідження «Друга світова війна між реальностями» (2006). Автор більше 50 критичних і публіцистичних матеріалів, присвячених історії та теорії фантастичної літератури та понад 30 праць з питань теорії систем і теорії стратегії. Керівник теоретичного відділу Дослідницької групи «Конструювання Майбутнього». Експерт Центру стратегічних розробок «Північний Захід».

У 2005 р. С.Переслєгін видав книгу «Самовчитель гри на світовій шахівниці», в якій стверджував, що «після 1960-х років геополітика – нова і навіть в деякій мірі трансцендентна теорія – змагається з геополітикою – прагматичною соціальною практикою. А.Шлезінгер, Г.Кіссінджер, З.Бжезінський заклали концептуальну основу праць нової американської школи. Але «культурно-історичні типи» росіянина М.Данилевського і модель взаємодії цивілізацій, розроблена англійцем А.Тойнбі, на які спирається доктрина С.Хантінгтона, не передбачали перетворення геопланетарної карти (єдність геополітичної, гео економічної і геокультурної категорій) в американський «Мідґард». Коли пощастить побудувати єдину понятійну систему, в межах якої можливе одночасне дослідження географічної, економічної, антропологічної, конфесійної, семантичної динаміки міжнародних і міжнародних конфліктів, з'явиться реальна надія створити нові галузі знання і рівноцінну їй міжнародну практику взаємодії Землі / Геї з єдиним людством.

Хоча ряд зарубіжних геополітиків вважають, що Росія – країна, яка зазнала важкої військово-політичної поразки, оточена базами ймовірного противника, внутрішньо розколота, в якій відсутня індустрія, слабка торгівельна спроможність, С.Переслєгін переконаний: «існує ряд обставин, які змушують серйозно розглядати версію наявності в Росії глобального когнітивного проекту». До таких обставин вчений відносить наступні: 1) Росія вже пройшла той колапс індустріальних галузей економіки, який країнам Заходу ще тільки належить пройти в зв'язку з наближенням до постіндустріального бар'єру; 2) Росія надзвичайно вдало розміщена географічно: вона не тільки контактує з трьома світовими цивілізаціями, але й взаємодіє з глобальним проектним центром; 3) Росія одержала в спадщину від СРСР освічене населення, яке орієнтується на здобуття вищої освіти. Швидкість деградації освіти в Російській Федерації нижча, ніж на Заході, що може бути використано в різних геополітичних комбінаціях; 4) Росія

– одна з не багатьох країн, яка зберегла в сучасному світі повну культурну самостійність: власні книги, театр, кінематограф; 5) в Росії склалася гедоністична еліта, здатна до інсталяції вищих контурів психіки; 6) населення країни не задоволено своїм становищем і перспективам, що може бути використано в якості енергетичного ресурсу когнітивного переходу. Додатковим ресурсом є порівняно висока якість сучасного російського управлінського апарату, як на державному, так і на регіональному рівнях.

С.Переслегін вважає, що «незважаючи на колосальну військову перевагу Заходу, існує стратегія, яка дозволяє, як мінімум, змусити Захід перейти до стратегічної оборони (що, власне, і продемонстрував напад на «башні-близнюки»: при всій зовнішній активності стратегія США в конфлікті має оборонний характер, дії в Центральній Азії і на Близькому Сході будуть, ймовірно, припинені після зміни Президента, війська будуть виведені)». Стратегічну оборону, яку застосовують США, С.Переслегін вважає поразкою. На думку вченого, «практично неможливо відвернути появу в ряді великих міжнародних аеропортів смертників, отруєних інфекцією з тривалим інкубаційним періодом. Розповсюдження хвороби буде розпочато ще в мирний період, а випадки масових захворювань повинні з'явитися під час піку терористичних актів. Під час використання серйозних і важковиліковуваних інфекційних хвороб кількість жертв до кінця другого тижня «біологічної» стадії перевершить десятки тисяч. Наскільки можна припустити, цього достатньо для того, щоб у сьогodнішній Європі пішов у відставку будь-який уряд. Тоді наступить момент для переходу до третьої стадії – раптового удару резервними, спеціально підготовленими бойовими групами по військовим об'єктам – перш за все по аеродромам, диспетчерським центрам, транспортним вузлам, атомним електростанціям, культурним та історичним центрам». Такий апокаліпсис прогнозує Сергій Переслегін в найближчому майбутньому.

Арін Олег Олексійович (Р. Ш.-А.Алієв) – російський геополітик, філософ, історик, доктор історичних наук, академік Академії військових наук. Закінчив аспірантуру Інституту Далекого Сходу АН СРСР (1971-1974), працював молодшим (1974-1979) та старшим науковим співробітником Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР (1979-1988), доцентом кафедри Світової політики і глобальних проблем Інституту суспільних наук в Москві (1988-1989), директором Інституту економічних і міжнародних проблем освоєння океану в Владивостоці (1989-1992), професором Ногайського університету (Японія, 1992-1993), професором політології (Канада, Ванкувер, 1995), директором Інституту Росії і Східної Азії (Канада, Ванкувер, 1995-1997), професором Міжнародного незалежного еколого-політологічного університету (1997-1998), головним науковим співробітником Центру міжнародних досліджень (1997-2001), провідним науковим співробітником Відділення історії і політичної філософії Інституту філософії РАН (2002-2003). З 2003 р. О.Арін – головний науковий співробітник Інституту російської історії Російського державного гуманітарного університету в Москві.

Олег Арін опублікував близько 250 наукових і публіцистичних праць в Росії, Японії, Індії, Кореї, Гонконзі, Канаді та Німеччині. Серед монографій заслуговують на увагу «Діалектика сили», «Росія: країна рабів, країна панів», «Двадцять перше століття. Росія: ні кроку вперед», «Японія: погляд на світ, на Азію і на Росію», «Стратегічні перспективи Росії у Східній Азії», «Зовнішня політика Японії в 70-х – на початку 80-х років (теорія і практика)» та ін.

О.Арін переконаний, що головною подією XXI століття буде геостратегічне протистояння між США і Китаєм, яке відновить біполярність світу близько до середини століття. Якщо під «Півднем» розуміти кілька країн Близького Сходу (Ірак, Іран, Сирія)+Афганістан, а під «Північчю» – США, то американці цей ісламський тероризм придушуть, де вогнем і мечем, а де своїми доларами. Росія, на думку О.Аріна, повинна не встрявати у ці конфлікти, а зосередитись на вирішенні «чеченської проблеми». Росія не повинна піддаватися на пропозиції США взяти участь «у процесі стабілізації», наприклад в Іраці, бо це призведе до послаблення її військової могутності.

Головною метою зовнішньополітичної діяльності Росії є відстоювання національних інтересів, які О.Арін поділяє на фундаментальні, важливі та вторинні. До фундаментальних інтересів Росії О.Арін відносить: 1) забезпечення територіальної цілісності країни, збереження політичного суверенітету держави; 2) гарантія національної безпеки, відвернення нападу з використанням ядерної, біологічної та хімічної зброї; 3) відвернення появи ворожих держав на кордонах Росії; 4) відвернення заповідання економічної шкоди з боку іноземних держав.

транснаціональних корпорацій та міжнародних фінансових організацій; 5) забезпечення національно-культурної самобутності.

До важливих інтересів Росії належать: 1) розвиток конструктивних, а по можливості, і союзницьких відносин з державами, політика яких відповідає або співпадає з цілями зовнішньої політики Росії; 2) попередження розповсюдження зброї масового знищення; 3) попередження регіональних конфліктів, у першу чергу, в районах, які межують з Росією; 4) участь в боротьбі з міжнародною злочинністю, тероризмом і наркобізнесом; 5) відвернення некоінгровованої міграції через кордони Росії; 6) відвернення розповсюдження релігійного екстремізму в будь-якій формі; 7) участь тільки в тих міжнародних організаціях, діяльність яких безпосередньо торкається національних інтересів Росії; 8) сприяння збільшення ВВП Росії за рахунок торгівельно-економічної діяльності на світовій арені.

Вторинними національними інтересами О.Арін вважає: 1) поступове проведення сучасних економічних і політичних відносин з країнами СНГ в площину інтеграційних відносин; 2) нейтралізація «п'ятої колонії»; 3) протидія культурологічній агресії з боку деяких західних і мусульманських країн при підтримці місцевих «західників» і «фундаменталістів»; 4) захист російськомовного населення від посягання їх громадянських прав у колишніх республіках СРСР.

Модестов Сергій Олександрович – російський геополітик, доктор філософських наук, професор. В статті «Системно-ресурсний підхід до геополітики ХХІ століття» С.Модестов стверджує, що в сучасних умовах відбувається перегляд основ традиційної геополітики, яка вже не відповідає баченню теперішнього структурованого простору. В новому геополітичному просторі, окрім природно-географічних ресурсів, все більше значення набувають інформаційний та інтелектуальний ресурси, що теж характеризуються певними фізико-географічними параметрами. За відсутності «єдиного людського співжиття» люди, як носії інтелектуального ресурсу, не можуть існувати поза конкретним географічним середовищем. До першої групи ресурсів С.Модестов відносить політичні можливості держави по управлінню власним розвитком і забезпечення національної безпеки, науково-технічний потенціал, військово-теоретичну думку і практичні результати її реалізації під час військового будівництва. Другу групу ресурсів становлять демографічний, морально-психологічний, інноваційний, освітній, кадровий, культурний, соціальний та економічний потенціали. Нарешті, третю групу ресурсів складає її територія із врахуванням розміщення і конкретного визначення кордонів, природно-кліматичні умови та корисні копалини. Ресурси другої і третьої груп формують геополітичний простір країни, роблять його структуру досить консервативною і стабільною. Геополітичний простір визначають як залучену до геополітичного процесу частину світового простору, в якому розміщується наявна сукупність ресурсів розвитку в просторово-часовій конфігурації, що склалася.

Моделюючи динаміку геополітичного процесу Росії, С.Модестов визначив три основні етапи її еволюції: 1) початковий етап природного розселення в незаселених (або малозаселених) просторах Східної Європи і Азії; 2) надтривалий етап усвідомленої територіальної експансії, для якого було особливо характерним вирішення геополітичних проблем шляхом військово-силового протистояння; 3) відмова від колишнього екстенсивного геополітичного розвитку країни, заснованого на експансії. Аналізуючи третій етап, С.Модестов підсумовує: «Якщо держава надмірно захоплюється присвоєнням (і, зрозуміло, утриманням) значних територій, втягується в малоперспективні війни, то настає момент, коли витрати на це стають непосильними, особливо, якщо країна переживає період економічного занепаду».

Панарін Олександр Сергійович (1940-2003) – російський філософ і політолог. Народився в м.Горлівка Донецької області України. Закінчив філософський факультет (1966) і аспірантуру Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (1971). З 1984 р. очолював сектор соціальної філософії Інституту філософії РАН. З 1992 р. – професор філософського факультету МДУ, а з 1993 р. – завідувач кафедри політології цього університету. В 2002 р. О.Панаріну присуджена премія імені Олександра Солженіцина. Він був обраний членом Академії гуманітарних наук, Академії політичних наук, Нью-Йоркської академії наук. Оpubлікував монографії «Філософія політики» (1996), «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива в ХХІ ст.» (1998), «Глобальне політичне прогнозування в умовах стратегічної нестабільності» (1999), «Росія в циклах світової історії» (1999), «Російська альтернатива» (2000), «Спокуса глобалізації» (2000), «Православна цивілізація в глобальному світі» (2001). О.Панарін був глибоко переконаний, що в майбутньому Росія – велика світова

держава, а «слов'яно-романській» цивілізації належить відігравати історичну роль у відновленні багатополярного світу. Вченого необхідно вважати продовжувачем традиції російської філософії кінця XIX – першої половини XX ст., яка значне місце відводила релігії. Російське православ'я О.Панарін називав «релігією творчості».

В монографії «Спокуса глобалізму» О.Панарін запропонував кілька сценаріїв майбутнього розвитку світу, серед яких віддавав перевагу альтернативному глобалізму. В межах цього сценарію глобалізація розглядалася як незаперечний вектор розвитку – альтернативи можна шукати в межах самого глобалізму, а не поза чи на протидію йому. О.Панарін закликав оцінювати глобалізацію за культурно-антропологічним та соціально-психологічним критеріями. Мислитель мріяв, що на арену вийде новий тип особистості, який буде підготовлений до планетарної відповідальності. Для того, щоб оформився такий тип, має утвердитися велика духовна і політична влада – «школа нової аскетичної педагогіки». Ймовірно, вважав О.Панарін, вона буде саме глобальною, альтернативною теперішньому «ліберальному» американоцентризму. Це передбачає нове зміщення центру світу з Атлантики в Євразію. Клімат аскези – це континентальний, в геополітичному сенсі, клімат, відмінний від океанічного. І лише в ньому може сформуватися людина, здатна на тривале планетарне існування в нашу епоху.

Петров Валерій Леонідович (р.н. 1947) – російський історик, стратег і геополітик. Народився в Могилеві (Білорусь). Закінчив Горьківське зенітно-ракетне училище протиповітряної оборони (1968), Московський педагогічний інститут (1977), Московський державний університет імені М.В.Ломоносова (1985). З 1982 р. – науковий співробітник Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації. Кандидат філософських наук, віце-президент Академії геополітичних проблем, автор монографії «Геополітика Росії: відродження чи загибель?» (2003). В ній В.Петров стверджує, що «вироблення геостратегії XXI століття без врахування положень російської геополітичної думки – свідоме і заздалегідь сплановане вбивство Росії». Росія, російсько-слов'янський світ – це особливий культурно-історичний тип, до якого Європа відноситься вороже. Сила Росії – в державній централізації, православній вірі та загальнослов'янському союзу. Російський народ, на думку В.Петрова, створив єдину євразійську державу і об'єднав всі народи в «Євразійське братерство», сформулювавши «Євразійську суперетнічну систему». Отже, Росія-Євразія – це самостійна духовно-історична і геополітична реальність – особлива цивілізація, якою керує Російська національно-православна ідея. В.Петров переконаний, що на східному євразійському напрямі для Росії перспективний антиатлантичний (антимондіалістський) активний зовнішньополітичний діалог, який повинен перерости в союз з Китаєм, Індією, Іраном. На заході Євразії стратегічно актуальний, і про це свідчать події в зв'язку з агресією проти Іраку, антиамериканський, антинатовський блок із самостійною Німеччиною.

Розділ 6.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ

- 6.1. Навчальна програма нормативного курсу
- 6.2. Плани семінарських занять з політології
- 6.3. Тестові завдання для самоконтролю
- 6.4. Методичні поради до написання курсових, бакалаврських та магістерських робіт
- 6.5. Кредитно-модульна система організації навчального процесу

6.1. Навчальна програма нормативного курсу

Тема 1. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ, ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ

Політика, політичне як особлива сфера суспільного життя. Політика як об'єкт вивчення політології. Протополітологія. Особливості розвитку політичної думки на різних етапах розвитку людства.

Причини виникнення політології як науки. Поява перших кафедр політичної науки в США та європейських країнах (1857 р. — у Колумбійському коледжі, 1903 р. — утворено

Американську асоціацію політичних наук. 1871 р. — утворена Вільна школа політичних наук у Франції та інші). Інституціоналізація політичної науки після Другої світової війни. Конгрес ЮНЕСКО про предмет політичної науки (1948 р.): а) політична теорія; б) політичні інститути; в) партії, групи і суспільна думка; г) міжнародні відносини. Утворення під егідою ЮНЕСКО Міжнародної асоціації політичних наук (1949 р.).

Предмет політичної науки. Структура курсу політології. Основні розділи політичної науки на сучасному етапі її розвитку: загальна теорія політики; теорія політичних систем; політологічна теорія держави, політичних партій та партійних систем; політичні режими; електоральні процеси; теорія міжнародних відносин і геополітика; демократичні процеси та транзити; теорія соціального управління (політичний маркетинг і менеджмент); політичні ідеології.

Система категорій політичної науки. Методи політології. Принципи політології. Функції політології: теоретико-методологічна, світоглядна, прогностична, управлінська та інші.

Становлення і розвиток української політології. Предметне коло вивчення та особливості української науки про політику. Основні завдання української політології. Розробка теоретико-методологічних засад дослідження українських політичних реалій. Фундаментальне теоретичне обґрунтування шляхів побудови Української суверенної правової держави. Дослідження діяльності українських політичних партій та громадських організацій. Електоральні процеси. Україна у міжнародних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

- Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Полис. — 1997.— № 6. — С.174—183.
- Адорно Т. К логике социальных наук // Вопросы философии. — 1992.— № 10.
- Алексеева Т. Современные политические теории. — М., 2000.
- Беляев А. Политика и её роль в развитии общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 9.
- Бодуен Жан. Вступ до політології. — К., 1995.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
- Гаджиев К. Введение в политическую науку. — М., 1997.
- Гаєвський Б. Українська політологія. — К., 2000.
- Гончаров Д.В., Гончарова І. Введение в политическую науку. — М., 1995.
- Габріелян О. Політична наука в Україні // Політична думка.— 2001.— № 4.
- Ильин М.В. Десять лет академической политологии — новые масштабы научного знания // Полис. — 1999. — № 6.— С.135—144.
- Ирхин Ю.В. Политическая наука в вузах Канады // Вестник Московского государственного университета. Серия 12. Политическая наука. — 2002. — № 4. — С. 91—103.
- Кривошеїн В.В. Проблема мультипарадигмальності політичної науки // Грані. — 2000. — № 3. — С. 105—107.
- Казанцев А.А. Политическая наука: проблема методологической рефлексии // Полис. — 2001. — № 6. — С. 51—64.
- Лозовой В.Н., Семеренко Л.М. Чикагская школа: у истоков создания новой науки о политике. — Ростов-на-Дону, 2000.
- Лозовой В.Н., Семеренко Л.М. Становление политической науки в США. — Ростов-на-Дону, 2000.
- Макензи Дж. Политическая наука // Политическая наука. Современное состояние. Тенденции и перспективы. — 2002. — № 1.— С. 148—163.
- О реформе преподавания политических наук в системе высшего образования Российской Федерации // Полис. — 2001. — № 1. — С. 117—138.
- Основные направления политических исследований в Российской Федерации // Полис. — 2001. — № 1. — С. 144—164.
- Поппер К. Логика социальных наук // Вопросы философии. — 1992. — № 10.
- Политическая наука современной России: Тенденции развития. — М., 1999.
- Политическая наука: новые направления / Пер. с англ. М.М. Гурвица, А.Л. Демчука, Т.В. Якушевой. Научный редактор Е.Б. Шестопал. — М.: Вече, 1999. — 816 с.

Политическая наука: предмет и методологические обоснования // Сборник материалов международной научной конференции. — Харьков, 2001.

Политическая наука в Украине: становление и перспективы. — Симферополь, 2002.

Рудич Ф. Наука про політику: сучасний стан та тенденції розвитку // Віче. — 2002. — № 5.

Современные проблемы преподавания политической науки в высшей школе // Полис. — 2001. — № 5. — С. 123—152.

Современная политическая теория. — М., 2001.

Тягло О. Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу // Політичний менеджмент. — № 1. — 2004. — С. 3—19.

Тема 2. ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Термін “політика” та його походження (давньогрецькі: polis — місто-держава, “politike” — мистецтво управляти державою, “politeia” — конституція; англомовні терміни: polity — форма політики, тобто її організаційна структура, інститути, які надають стійкість, стабільність політиці та дозволяють регулювати політичну поведінку (держава, партії, групи інтересів, закони, політичні норми), “policy” — зміст політики (проблеми, цілі, цінності політики, мотиви і механізми прийняття політичних рішень); “politics” — політичний процес (у ньому відбивається складний, суперечливий характер політичної діяльності та політичних відносин суб’єктів політики).

Суб’єкти політики: соціальні — індивід, мала група, великі професійні групи, нація, клас, еліта, інші; інституційні — президент, парламент, уряд, ЗМІ, групи інтересів, масові рухи, профспілки, партії та ін.

Різноманітність підходів до розуміння сутності політики як соціального явища. Онтологічний (політика — це спосіб існування людей в суспільстві, всезагальна форма людських зв’язків (Аристотель). Конфліктологічний (класовий, директивний чи силовий). Політика — це сфера боротьби чи суперництва між класами за владу (К. Маркс, Ж. Френд, К. Шмітт). Діяльнісно-управлінський (М. Вебер, Р. Арон). Комунікативно-інтеграційний (політика — розподіл обов’язків і повноважень, їх узгодження для забезпечення ефективності і цілісності співжиття людей). Інституційний (діяльність інститутів влади для підтримки порядку). Структурно-функціональний (політика — підсистема суспільства, яка визначає цілі і напрямки суспільного розвитку (Т. Парсонс). Синтетичний (організаційна, регулятивна, контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється діяльність, спрямована на досягнення, утримання і використання влади задля егоїстичних чи загальносуспільних цілей).

Рівні функціонування політики. Мегарівень (в межах людської цивілізації). Макрорівень (в межах держави). Мікрорівень (на рівні партій, організацій).

Структурні елементи політики (суб’єкти, політична діяльність, політичні відносини, політична організація, політичні інститути та їх роль як центрів управління й регулювання, політична свідомість).

Типи політики (внутрішня — регулювання державних відносин у суспільстві; зовнішня — забезпечення безпеки держави і створення сприятливих умов для здійснення внутрішньої політики).

Види політики: 1) за сферами суспільного життя (духовна, політична, соціальна, економічна); 2) за об’єктами (національна, військова, демографічна, економічна, молодіжна, сімейна та ін.); 3) за масштабом (міжнародна, локальна, регіональна); 4) за зовнішньополітичною діяльністю (експортна, імпортна); активністю (активна, пасивна, агресивна, нейтральна); 5) за носіями і суб’єктами (політика держави, партії, руху, особи); 6) за методами здійснення (демократична, авторитарна, тоталітарна); 7) за терміном дії (довгострокова, середньострокова та короткострокова).

Функції політики: 1) управлінська (розробка основних напрямів духовного, соціального, економічного, політичного розвитку); 2) інтеграційна (об’єднання груп навколо спільних ідей); 3) соціалізації; 4) виховна (вироблення цінностей, норм, зразків поведінки громадян та їх об’єднання); 5) мобілізаційно-організаційна (мобілізація всіх ресурсів суспільства для вирішення нагальних завдань); 6) ідеологічна; 7) прогностична (визначення перспектив та альтернатив розвитку) та інші.

Політика і економіка. Підходи до розуміння взаємодії політики та економіки (домінування економіки, пріоритети політики, взаємозалежність). Приватна власність, економічний інтерес і політика. Приватні та загальнолюдські інтереси. Групи економічного інтересу і політична боротьба та політичне співробітництво. Економічна політика. Ринкові і командно-адміністративні політичні ресурси. Фінансова і бюджетна політика. Проблема фінансування партійної діяльності. Інноваційна політика. Політична стабільність і залучення капіталу. Політичні та економічні ризики. Економічні і політичні пріоритети: спільне та відмінне. Економічні і політичні союзи. Економічна і політична незалежність. Економічна інтеграція і політичний суверенітет. Економічні бар'єри для успішності політики. Політичні бар'єри для економічного розвитку. Залежність політики та економіки від моралі й духовності.

Політика і мораль: спільне і відмінне. Моральні цінності в політиці (справедливість, свобода, соціальна рівність, братерство, ненасильство і любов, толерантність). Моральні дилеми в політиці. Моральні чесноти (мудрість, мужність, скромність, чесність, тактовність, співчуття) і політика. Взаємодія політики і моралі. Правда і брехня в політиці. Моральна і політична свідомість. Моральна і політична зрілість. "Діалогова етика" в політиці як засіб порозуміння. Моральна зрілість як бар'єр на шляху політичної та економічної корупції. "Етика переконання" і "етика відповідальності" (М.Вебер). Етика депутата, державного службовця і громадянина. Вплив на взаємини моралі і політики.

Політика і релігія: взаємодія, впливи, обмеження. Суб'єкти політики в царині релігії. Релігійні та політичні відносини. Релігійна і політична діяльність. Релігізація політики і політизація релігії. Релігійна політика в Україні. Релігія і міжнародна політика. Екуменічний рух. Неорелігійні течії та організації. Релігія і політика миру.

ЛІТЕРАТУРА

- Азаров Н.И. О политике как общественном явлении. — М., 1986.
- Беляев А.А. Политика и ее роль в развитии общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 9.
- Бирюков В.Ф. Искусство и политика // Вестник МГУ. Серия. Политические науки. — 1998. — № 3.
- Бурдые П. Социология политики. — М., 1993.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. — М., 1990.
- Выдрин Д.И. Очерки практической политологии. — К., 1991.
- Вятр Е. Социология политических отношений. — М., 1979.
- Даль Р. Природа политического процесса // Социально-политические науки. — 1990. — № 10.
- Денкен Ж.-М. Политическая наука. — М., 1993.
- Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. — М., 1986.
- Ильин В.В. О природе политики // Вестник МГУ. Серия. Политические науки. — 1995. — № 2.
- Ковалев А.М. Предмет, законы и категории политики как науки // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. — 1998. — № 5.
- Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире. — М., 1990.
- Липсет С. Политическая социология // Американская социология. — М., 1972.
- Лузан А.О. Політика і суспільство // Політологічні читання. — 1993. — № 1.
- Матвиенко В. Социологический анализ в политике. — К., 1995.
- Михальченко М.І., Банг Х.Х. Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження. — К., 1999.
- Панарин А.С. Философия политики. — М., 1994.
- Пойченко А.М. Політика: теорія і технологія діяльності. — К., 1994.
- Погічний П.Й. Що таке політика? // Сучасність. — 1993. — № 8.
- Пригожин А.И. Что есть политика? (Политологические тезисы) // Общественные науки и современность. — 1996. — № 5.
- Рікер П. Навколо політики. — К., 1995.
- Рябов С. Політика як суспільне явище // Політологічні читання. — 1994. — № 2. — С. 189—222.

Рябов С. Структура і функції знань про політику // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 167—190.

Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. Навчальний посібник для студентів. — К., 1996.

Халипов В.Ф. Политика как наука и как искусство // Социально-политические науки. — 1992. — № 7.

Щербина Н.С. Политика и мир // Вестник МГУ. Серия. Политические науки. — 1998. — № 2.

Элементы теории политики / Перевод с польского. — Ростов-на-Дону, 1990.

Тема 3. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ І СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Політичні теорії мислителів Стародавнього Сходу. Прикладний та релігійно-міфологічний характер політичних вчень Стародавнього Сходу. Вчення Стародавньої Індії: брахманізм та буддизм (Трактат “Манавадхармашастра” (“Закони Ману”), Канон “Тріпітака” (“Три корзини”). Політичні вчення Стародавнього Китаю: даосизм (трактат “Дао де цзин” (“Книга про дао і де”); конфуціанство (книга “Лунь юй” (“Судження і бесіди”); моїзм (книга “Мо-цзи”); школа легістів (трактат “Шан цзюнь шу” (“Книга правителя провінції Шан”).

Політичні доктрини Стародавньої Греції. Феномен античного полісу. Початок розвитку демократичних вчень: софісти та Сократ. “Ідеальна держава” Платона (“Держава”, “Закони”, “Політик”, “Крітон”). Ідеальне як відповідність природі людини. Держава як уособлення досконалості та справедливості. “Політична наука” Аристотеля (“Політика”, “Нікомахова етика”, “Афінська політія”). Політика і держава — відображення природних потреб людини, зокрема в спілкуванні. Держава — вища форма природного розвитку. Форми правління у Аристотеля: правильні (монархія, аристократія, політея) та неправильні (тиранія, олігархія, демократія). Розумна природа людини як основа політики.

Політичні вчення мислителів періоду Середньовіччя. Аврелій Августин (Блаженний) — “Сповідь”, “Град Змний”, “Про Град Божий”. Ідея теократичного панування. Обґрунтування зверхності духовної влади над світською. Вчення про державу і форми правління Фоми Аквінського. Держава як засіб підготовки людини до життя у “царстві небесному”. Політика і держава як результат суспільного розвитку. Ідея “держави загального блага”. Політичні ідеї середньовічних ересей. Бюргерська і селянсько-плебейська ересь (Джон Вікліф та Ян Гус).

Політична думка доби Відродження та Реформації. Від теократичних ідей до передренсансних теорій: Роджер Бекон, Вільям Оккам, Марсилій Падуанський. Вчення Н. Макіавеллі про державу і політику («Державець», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія»). Запровадження емпіричного аналізу до пізнання політичної дійсності. Явище «макіавеллізму» (мета виправдовує засоби) в сучасній політиці. Трактат І. Жантіє «Анти-Макіавеллі» (1575). Ідейні основи і політичний зміст Реформації. Звільнення політики від католицького універсалізму. Політика як окрема сфера життєдіяльності людини. Політичні доктрини лютеранства та кальвінізму.

Політичні теорії представників Нового часу. Вчення Г. Гроція про державу і право. Г. Гроцій про природні права людини та суспільний договір. Г. Гроцій про зовнішню політику держав («Про право війни і миру»). Типи війн за Г. Гроцієм.

Основні напрями політичної ідеології в період Англійської буржуазної революції (1642—1649 рр.). Політична теорія Т. Гоббса («Про громадянина», «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської»). Природний стан людства («війна всіх проти всіх») і причини виникнення держави в результаті суспільного договору.

Вчення Дж. Локка (засновник класичного лібералізму) про державу і громадянське суспільство («Два трактати про державне правління»). Природний стан за Дж. Локком. Первинність громадянського щодо державного. Держава як інститут, що утворюється для захисту природних прав. Конституційний механізм захисту природних прав за Дж. Локком: принцип розподілу влади і принцип законності.

Політичні доктрини європейського Просвітництва. Політичні ідеї німецького Просвітництва (С. Пуфендорф) та італійського Просвітництва (Ч. Беккарія). Політичні ідеї

представників французького Просвітництва. Політична програма Вольтера. Теорія розподілу влади в правовій державі Ш. Монтеск'є ("Про дух законів"). Складові "духу законів" у Ш. Монтеск'є та географічний детермінізм у трактуванні політичних явищ і процесів. Політичний радикалізм Ж.-Ж. Руссо ("Про суспільний договір"). Природний стан за Ж.-Ж. Руссо ("золотий вік у розвитку людства") та причини виникнення держави. Договірна теорія походження держави. Ідеї народного суверенітету і прямого народовладдя. Тоталітарний характер народовладдя у Ж.-Ж. Руссо ("голос народу — голос божий").

Політичні концепції представників німецької класичної філософії (кін. XVIII — поч. XIX ст.). І. Кант — засновник консервативного лібералізму. Розширення свободи як мета існування людського роду. Вчення І. Канта про "вічний мир". І. Кант про правову державу: право — сутнісна характеристика існування держави. Ідея правової держави І. Канта. Категоричний імператив І. Канта ("чини згідно з такою максимом, щоб вона стала всезагальним законом") — основа поведінки індивіда в правовій державі.

Концепція громадянського суспільства, конституційної монархії Г. Гегеля. Складові громадянського суспільства: економіка, соціальні класи, корпорації. Класи громадянського суспільства: промисловий, субстанційний, всезагальний (бюрократія). Поняття права за Г. Гегелем: право як свобода, право як певний ступінь і форма свободи, право як закон. Ідея "кінця історії" у Г. Гегеля. Ідеалізація ролі держави у політичному процесі. Філософія історії Г. Гегеля.

Виникнення та еволюція соціально-політичних утопій. Ранній утопічний соціалізм: Т. Мюнцер, Т. Мор, Т. Кампанелла. Критичний утопічний соціалізм: А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен.

Політичні вчення другої половини XIX ст. Антилібералізм Ф. Ніцше. Концепція надлюдина. Автономність політики і моральних цінностей.

Соціалістичні вчення другої половини XIX ст. Політична концепція К. Маркса і Ф. Енгельса. Матеріалістичне розуміння історії (історичний матеріалізм) про рушійні сили розвитку суспільно-економічних формацій. Теорія соціалістичної революції К. Маркса. Вчення про диктатуру пролетаріату, боротьбу класів. Особливості переходу до комуністичної формації ("Маніфест комуністичної партії"). Можливість звільнення особи від держави та політики в комуністичному суспільстві.

Соціологія у політичній науці. Політичні погляди засновника "розуміючої соціології" М. Вебера. Веберівська методологія дослідження політики. Концепція "ідеальних типів". Визначення політики та влади і типів їх легітимності. Матеріальні та ідеальні інтереси як мотиви дій суб'єктів політики. Розуміння влади і держави як відносин, що спираються на легітимне насилля. Капіталізм — втілення принципу раціональності. Типологія легітимації влади: традиційна, харизматична і раціонально-легальна. Теорія ідеальної бюрократії та плебісцитарної демократії М. Вебера.

Англосаксонська школа в політології. Організаційне становлення політичної науки в США. Формування політичної соціології (А. Бентлі). Методологічні принципи функціонування "Чиказької школи" (Ч. Мерріам, Г. Лассуел).

Біхевіористська революція в американській політичній науці у 40—60-х рр. XX ст. Формування трьох шкіл дослідження політичної поведінки (школа політичної соціології; школа політичної психології; школа політичної економіки). Теорія демократії як основна проблема післявоєнної американської політології. Формування порівняльної політології.

Специфіка розвитку британської політичної науки (К. Поппер).

Характерні риси французької школи в політології. Становлення інституційного підходу до дослідження політики у міжвоєнний період (Л. Дюгі, М. Оріу, Ж. Бурдо). Розробка французькими політологами теорій політичних режимів і політичних партій після Другої світової війни (М. Дюверже, Р. Арон). Становлення у Франції структуралістського підходу до політичних досліджень наприкінці XX ст. (М. Фуко).

Становлення та розвиток німецької школи в політичній науці. Розвиток політичної науки в міжвоєнній Німеччині (консервативна політична теорія К. Шмітта). Розвиток політико-соціологічних макротеорій у Німеччині в післявоєнний період (концепції Н. Лумана, Р. Дарендорфа). "Франкфуртська школа" та розгляд її представниками питання про соціально-політичну владу (Г. Маркузе, Т. Адорно, Ю. Габермас).

Основні напрями сучасної зарубіжної політичної науки. Біхевіористичний напрям: Ч. Мерріам (проблеми політичної влади і теорії демократії, американська партійна система і

політичне лідерство, політична соціалізація), Г. Лассуел (політика як поведінка соціально-політичних груп, аналіз влади, проблеми функціонального підходу до політики, роль масових комунікацій).

Системний аналіз влади: Т. Парсонс (побудова теоретичної системи стабільності, причини поділу суспільства на групи, соціальна еволюція), Д. Істон (політологія як емпірично-орієнтована сфера знань, теорія політичної системи, “вхід” і “вихід” системи, політичні рішення).

Політична соціологія: неопозитивізм Е. Дюркгейма (політична доктрина солідаризму), М. Дюверже (технократія, теорія політичних партій і партійних систем), Р. Арон (проблеми політичної влади, деідеологізація, критика марксизму, індустріальні суспільства, теорія міжнародної політики).

Психологічні концепції політики: З. Фрейд (умови людського існування, агресивні імпульси та їх природа, зв'язок між політичною теорією та природою людини), Е. Фромм (про природу людської діяльності; про свободу особистості та умови для реалізації творчого потенціалу громадян, їх конструктивної енергії; про відчуження як тип хвороби духу).

Теорія соціально-політичних конфліктів: П. Блау (джерела структурних змін у формальних організаціях, концепція соціального обміну), К. Боулдінг (загальні елементи конфліктів, проблема контролю конфліктів, керування ними), Р. Дарендорф (перманентність конфлікту, суть конфлікту, причини конфлікту, кризи).

Компаративістський напрям: Г. Алмонд (динамічна рівновага і взаємодія різних соціальних систем, теорія політичної культури, компаративістський підхід до аналізу політичних систем), Р. Даль (теорія поліархії), С. Верба (співвідношення політичних культур різних країн, три “чисті типи” політичних культур, змішаний тип політичної культури).

Фурурологічні концепції: О. Тоффлер (суспільство “третьої хвилі”), концепція кінця історії Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон (теорія масового суспільства, “третья хвиля”, хвилі демократизації, процес демократизації, характеристики демократизації, зіткнення цивілізацій).

Концепції політичного плюралізму: А. Бентлі (теорія “зацікавленості груп”, компроміси розв'язання конфліктів, концепція “соціально-групового підходу”), К. Поппер (відкрите суспільство, “вороги відкритого суспільства”, закрите суспільство), І. Берлін (концепція свободи особи, свобода—індивід—суспільство), Дж. Роулз (теорія справедливості, “головні” свободи і економічні свободи, принцип рівності шансів).

Основні теоретико-методологічні підходи та проблематика зарубіжної політичної науки наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Проблеми оновлення методології політичних досліджень. Феміністичний підхід як нова методологія та теоретична основа дослідження політичних явищ і процесів. Політична економія як напрям сучасної політології. Нова проблематика політичної соціології. Порівняльні дослідження політичних режимів, політичної культури, розвитку. Нове осмислення феномену демократії та майбутнього міжнародних відносин (Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон).

ЛІТЕРАТУРА

- Августин. О Граде Божию. В 4-х т.: Репринт с издан. 1906 — 1910 гг. — М., 1994.
- Аквінський Ф. Коментарі до Аристотелевої “Політики”. — К., 1999.
- Аквинский Ф. О правлении государей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI — XVII вв.). — М., 1990.
- Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций // Антология мировой политической мысли: В 5 т. — Т. II. — М.: Мысль, 1997. — С. 593—600.
- Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия // Политические исследования. — 1992. — № 4.
- Аристотель. Никомахова етика // Аристотель. Собр. соч. В 4 т. — Т.4. — М., 1984.
- Аристотель. Политика // Аристотель. Собр. соч. В 4 т. — Т.4. — Кн. 1 — 4, 6. — М., 1984.
- Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
- Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. О буржуазной демократии в России. «Харизматическое господство» // Мухаев Р.Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. — М.: ПРИОР. — 2000. — С. 595—619.

- Вебер М. Покликання до політики. // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К.: Основи, 1998. — 534 с.
- Вебер М. Основные понятия стратификации // Социс. — 1994. — № 5. — С. 147—156.
- Гегель Г.-В.-Ф. Философия права // Мухаев Р.Г. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. — М.: ПРИОР. — 2000. — С. 184—207.
- Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского: Пер. с англ. — М.: Мысль, 2001. — 478 с.
- Гроций Г. О праве войны и мира // Избранные произведения. В 3 т. — М., 1985—1988.
- Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. — 1994. — № 3. — С. 37—48.
- Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социс. — 1994. — № 5. — С. 142—147.
- Дюверже М. Политические институты и конституционное право // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 643—661.
- Дюверже М. Политические партии. — М., 2000.
- Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
- Дюркгейм Э. Самоубийство. — М., 1994.
- Истон Д. Категории системного анализа политики. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. II. — М.: Мысль, 1997. — С. 630—642.
- Кант И. Конец всего сущего 1794 // Кант И. Трактаты и письма. — М., 1980.
- Кант И. Критика способности суждения // Кант И. Сочинения. В 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М., 1965.
- Кант И. Метафизические начала учения о праве // Кант И. Соч. В 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М., 1965.
- Кант И. Предполагаемое начало человеческой истории 1786 // Кант И. Соч. В 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М., 1965.
- Кант И. Критика практического разума. — СПб., 1995.
- Конфуций. О небе и судьбе // История политических и правовых учений: Хрестоматия // Сост. Г.Г. Демиденко. — Харьков: Факт, 1999.
- Конфуций. Изречения // Политология: хрестоматия (Сост. проф. М.А. Василик). — М.: Гардарики, 2000. — С. 79—88.
- Локк Дж. Два трактата о государственном правлении // Сочинения. В 3 т. — Т.3. — М.: Мысль, 1988.
- Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации об исправлении христианства; О светской власти. В какой мере следует повиноваться // Лютер М. Время молчания прошло: Избр. произв. 1520 — 1526 гг. — Харьков, 1992.
- Макиавелли Н. Государь. Рассуждение о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. — М., 1996.
- Макиавелли Н. Государь: Пер. с ит. — М.: Планета, 1990. — 79 с.
- Макиавелли Н. История Флоренции. — М., 1984.
- Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 года. / Карл Маркс. Социология. — М.: Канон-пресс, 2000. — С. 177-324.
- Маркс К. Немецкая идеология // Карл Маркс. Социология. — М.: Канон-пресс, 2000. — С. 325—410.
- Маркс К. Критика Готської програми. — К.: Політвидав України, 1984. — 46 с.
- Монтескье Ш. О духе законов / Сост., пер. и коммент. А.В. Матешук. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
- Монтескье Ш. Персидские письма. — М., 1979.
- Мор Т. Утопия. — М., 1978.
- Парсонс Т. Системы современных обществ. — М.: Аспект-пресс, 1998.
- Парсонс Т. О понятии «политическая власть» / Политология: хрестоматия (Сост. проф. М.А. Василик). — М.: Гардарики, 2000. — С. 239—277.
- Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений. В 4 т. — Т. 3. — Ч. 1. — М.: Мысль, 1993.
- Платон. Апология Сократа // Платон. Собрание сочинений. В 4 т. — Т. 1. — М.: Мысль, 1993.

- Платон. Политик // Платон. Собрание сочинений. В 4 т. — Т. 3. — Ч. 3. — М.: Мысль, 1993.
- Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги — К.: Основи, 1994.
- Роулз Дж. Теория справедливости // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 683—697.
- Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. — М., 1996.
- Фрейд З. Психология бессознательного. Сб. произведений. — М., 1990.
- Фромм Э. Бегство от свободы. — М., 1990.
- Фромм Э. Иметь и быть. — М., 1996.
- Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994.
- Хайек Ф. Дорога к рабству // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 416—428.
- Энгельс Ф. О первоначальном христианстве. — М., 1962.
- Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии (С прилож. К.Маркс. Тезисы о Фейербахе). — М.: Политиздат, 1971. — 71 с.
- Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition. — New Haven: Yale Univ. Press, 1971. — P. 231—245.

Сайти Internet-бібліотек:

- <http://www.librar.zgia.zp.ua> (б-ка Запоріж. д-ної інженерн. акад.)
- <http://www.politican.iatp.org.ua> (Zoon Politican)
- <http://www.elibrary.ru> (Наукова електронна бібліотека)
- <http://www.i-u.ru> (б-ка Рос. гуманітарн. Інтернет-університету)
- <http://www.mgimo.ru> (б-ка Моск. Держ. Ін-ту міжн-них відн.)
- <http://www.msu.ru> (б-ка Московського Державного Ун-ту)
- <http://www.polit.msk.ru> (б-ка “Политическая наука”)
- <http://www.auditorium.ru>
- <http://www.philosophy.ru>
- <http://www.book.ru>

Тема 4. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Перші історико-політичні пам'ятки писемності “Слово про закон і благодать” київського митрополита Іларіона, літопис Нестора “Повість временних літ” про ідеї об'єднання князівств.

Суспільно-політичні ідеї в “Руській Правді” Ярослава. Розвиток політичної думки в “Слові о полку Ігоревім”. Політична програма Володимира Мономаха. “Повчання Володимира Мономаха”. Моральний ідеал, етичні основи князівської влади і їх втілення.

Українська політична думка козацько-гетьманської доби (др. п. XVII—XVIII ст.). Ідеї волі та демократії в політичному житті козацтва. Проект демократичної конституції України Пилипа Орлика (“Конституція прав і свобод Запорізького війська”). Втілення української державницької ідеї — проголошення незалежності України від Польщі та Москви. Обмеження влади гетьмана Генеральною Радою. Структура держави згідно з Конституцією Пилипа Орлика.

Основні напрями розвитку української політичної думки XIX — початку XX ст.: народницький, консервативний, комуністичний (соціалістичний) та інтегрально-націоналістичний (І. Лисяк-Рудницький). Кирило-Мефодіївське товариство (1846—1847 рр.). Соціально-політичні умови утворення Кирило-Мефодіївського товариства та основні політичні ідеї його представників. Основні ідеї, організаційні і програмні положення у «Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», «Книзі буття українського народу» М. Костомарова і в установчій записці В. Білозерського. Ідея федерації слов'янських народів на основі цілковитої свободи і автономії держав, які входять в цю федерацію.

Праці М. Костомарова: «Думки про федеративне начало древней Руси», «Две русских народности», «Риси народної південно-руської народності». Концепція Костомарова про українську народність.

М. Драгоманов — фундатор українського лібералізму. Політичні погляди М. Драгоманова: ідеї конституціоналізму, парламентаризму, федерації і децентралізації, місцевого самоврядування, національного самовизначення, прав і свободи людини, співвідношення політики і моралі.

Політичні погляди М. Грушевського. “Українське питання” в трактуванні М. Грушевського. Ідеї національно-територіальної автономії. Федералізм М. Грушевського і принципи децентралізації. Еволюція поглядів М. Грушевського після жовтня 1917 р. Державно-правові погляди і втілення їх у IV Універсалі Центральної Ради. Проект Конституції УНР — «статут про державний устрій, права і вільності УНР».

Політичні погляди В. Винниченка. Соціал-демократична модель національної держави в програмі В. Винниченка. Його ставлення до жовтневої революції 1917 р., до більшовизму, до Радянської України, до України в складі СРСР. Еволюція поглядів і його політичні коливання.

М. Міхновський — ідеолог українського націоналізму. «Самостійна Україна» М. Міхновського — перший програмний документ українського націоналізму. Ідея національного солідаризму у працях М. Міхновського.

Політична теорія Д. Донцова (“Націоналізм”). Погляди Д. Донцова щодо шляхів створення самостійної України. Концепція нового інтегрального, або чинного, українського націоналізму. «Селянська дрібнобуржуазна республіка» як ідеал державного ладу.

Консервативний напрям розвитку української політичної думки XIX — початку XX ст. В. Липинський — організатор Української демократично-хліборобської партії («Листи до братів-хліборобів»). Класократія у формі історичного гетьманату. Ідеал держави — спадкова монархія на чолі з гетьманом. Принципи «територіального патріотизму» при формуванні національної еліти. Хлібороб — рушійна сила історичного процесу.

Основні напрями в розвитку української зарубіжної політичної думки: народницький, консервативний і національно-державницький.

Суть народницького напрямку в становленні національної держави. Політичні погляди Р. Лашенка і С. Шелухіна. Дослідження історії українського народу як окремої культурно-етнічної спільноти, ідеї можливих федерацій його з іншими народами, питання демократичних традицій в Україні тощо.

Суть консервативного напрямку в становленні національної держави. Ідеї представників українського консерватизму в еміграції С. Томашівського, В. Кучабського. Аналіз української державності з огляду на монархічні традиції в історії України.

Головні політичні ідеї національно-державницького напрямку. С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський про цілковите визнання права кожної нації на автономію і державну незалежність.

Політична думка представників української діаспори 40—80-х рр. XX ст. Національно-державницькі погляди І. Лисяка-Рудницького, В. Маркуся, Р. Шпорлюка та інших.

Суспільно-політичні погляди українських дисидентів («шістдесятників») В. Стуса, Т. Чорновола, М. Брайчевського, І. Дзюби, Л. Лук'яненка та інших.

ЛІТЕРАТУРА

Академік Станіслав Дністрянський. 1870—1935. Бібліографія. — К., 1992.

Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе. — Львів, 1991. — 225 с.

Бочковський Ольгерд Іпполітович (1885—1933) // Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.): Бібліографічний довідник. — К., 2000.

Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.

Буравченков А. Томашівський Степан (1875—1930) // Малий словник історії України. — К., 1997.

Бурлачок В.Ф. Соціологія політики В.М. Липинського // Соціологічна думка України. — К., 1996.

Бушин М.І., Коваль В.І., Дмитренко М.І., Горенко Л.М., Горкун А.І. Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці / Микола Іванович Бушин (ред.). — К., 1998. — 271 с.

Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.

- Вільчинський Ю. В ім'я волі і незалежності української нації (В'ячеслав Липинський) // Слово і час. — 1992. — № 12.
- Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів, 1996. — 122 с.
- Гелей С.Д. Василь Кучабський і проблеми України на сторінках тижневика "Лита" (1931—1933 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 27—28 листопада 1998 р. — Львів, 1999. — С. 551—565.
- Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
- Грушевський М.С. На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1991.
- Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1993.
- Донцов Д. Клич доби // Державність. — 1994. — № 3.
- Драгоманов М.П. Вибране. Мій задум скласти очерк історії Цивілізації України. — К., 1991.
- Избранные общественно-политические и философские произведения украинских революционных демократов XIX века. — М., 1955.
- Копиленко О.Л. «Українська» ідея М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991.
- Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. — К., 1994.
- Лашенко Р. Лекція по історії українського права. — К., 1998 — 254 с.
- Липинський В. Народи поневолені і народи бездержавні // Сучасність. — 1992. — № 6.
- Липинський В. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // Український історичний журнал. — 1992. — № 2.
- Лісовий В. Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 83—102.
- Лукашевич О.А., Манжул К.В. «Конституція» Пилипа Орлика — історико-правова пам'ятка XVIII ст. — Х., 1996. — 52 с.
- Мыслители Киевской Руси. — К., 1987.
- Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — 413 с.
- Пеленський Я. В. Липинський — засновник державної школи в українській історіографії // Український історичний журнал. — 1992. — № 2.
- Повість временних літ. — К., 1990.
- Потульницький В. Історія української політології. — К., 1992.
- Потульницький В. Теорія української політології. — К., 1993.
- Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX—XX століть: концепції, ідеї, реалії. — К., 1999. — 387 с.
- Скакун О.Ф. М.П. Драгоманов как политический мыслитель. — Х., 1993.
- Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине / 1861—1917 гг. — Х., 1987.
- Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. — К., 1993.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII — XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.
- Сокурено В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. — Львів, 1966.
- Стецюк П.Б. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999.
- Трохимчук О., Трохимчук М. Перша українська Конституція (Післяслово) // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994. — С. 50—67.
- Федченко П.М. Михаил Драгоманов. — К., 1991.
- Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX—XX вв. — К., 1990.
- Хижняк З.В. Киево-Могилянская академия. — К., 1988.
- Чигринов В., Поліщук І. Історія політичної думки в Україні. — Харків, 2000.
- Шелухін Сергій Павлович (1864—1938) // Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920): Бібліографічний довідник. — К., 2000. — С. 41—42.
- Шморгун О. Українська ідея та українська ідеологія в державо-творчій концепції В'ячеслава Липинського // Політологічні читання. — 1993. — № 4.

Тема 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

Сутність і походження феномену влади. Влада як регулятор життєдіяльності суспільства. Кратологія. Концептуальні підходи до проблеми політичної влади: нормативно-формалістична концепція; органістична і елітна теорія влади; індивідуалістично-соціологічна концепція; суб'єктивно-психологічна концепція й інструменталістський підхід до розуміння влади; марксистська концепція влади; реляціоністська теорія влади. Анархізм. Визначення поняття "влада" у широкому розумінні. Категорія "суспільна влада". Норми та санкції як атрибути суспільної влади. Зміст поняття "політична влада".

Політичне панування як джерело влади. Співвідношення політичної і державної влади. Сутність категорії «державна влада». Ознаки державної влади. Політико-територіальний принцип функціонування державної влади. Суверенітет державної влади. Ресурси і потреби у політичній владі. Суб'єкт і об'єкт політичної влади. Джерела і носії влади. Первинні та вторинні суб'єкти влади. Функції політичної влади.

Форми, види та механізм політичної влади. Традиційні та нові форми політичної влади: монархія, аристократія, демократія, тиранія, олігархія, охлократія, тимократія, теократія, технократія, меритократія, партократія, бюрократія, елітократія. Види політичної влади (за Б. Гаврилишиним). Структура механізму владних відносин (за С. Вятром). Методи здійснення влади. Шість аксіом державної влади (за І. Ільїним).

Легітимність політичної влади. Поняття легітимності влади. Особливості співвідношення легітимності та законності. Основні джерела легітимності влади. Процес легітимації та його підстави. Типи легітимності влади за М. Вебером. Підстави (типи) легітимності влади за Д. Істоном. Криза легітимності. Шляхи і засоби виходу з кризи правочинності політичної влади.

Теорія і практика розподілу влади у суспільстві. Еволюція, становлення та зміст концепції поділу влади. Система «стримувань і противаг». Три гілки влади. Централізація та децентралізація політичної влади. Делегування влади. Концепція "дифузії влади". Конституційні положення функціонування політичної влади в Україні та шляхи її подальшої демократизації.

ЛІТЕРАТУРА

- Авер'янов В. Державне управління та виконавча влада: зміст і співвідношення // Вісник державної служби України. — 2004. — № 1. — С. 13—16.
- Анархия и власть. — М., 1992.
- Андреев С. Структура власти и задачи общества // Нева. — 1989. — № 1. — С. 144—173.
- Бабкін В.Д. Державна влада і політична опозиція // Правова держава: щорічник наукових праць. — Випуск 7. — К., 1996.
- Білінський А. Поділ влади // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 78—89.
- Бурлачук В. Способи артикуляції влади, або символ у системі владних відносин // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 3. — С. 20—31.
- Власть, демократия, привилегии: материалы круглого стола // Вопросы философии. — 1991. — № 7.
- Власть: Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989.
- Воронов І. Поділ влади в сучасній Україні з огляду на історичний досвід // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — 2002. — Т. 9. — С. 169—178.
- Высоцкий А.Ю. Легитимность: анализ понятия // Грани. — 2003. — № 1. — С. 109-113.
- Гаджиев К.С. и др. Философия власти / Под ред. В.Ильина. — М.: Изд-во МГУ, 1993.
- Горбач В., Лісничук О. Демократична зміна чи успадкування влади? // Визвольний шлях. — 204. — Кн. 7 (686). — Річн. 57. — С. 15—29.
- Дармограй Н. Культура політичної влади // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — 2004. — № 2. — С. 67—76.
- Дахова І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект) // Право України. — 2002. — № 12. — С. 23—26.
- Дмитриев Ю.А. Соотношение политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. — 1994. — № 4.
- Дмитриев Ю.А., Златопольский А.А. Гражданин и власть. — М., 1994.

- Дубовик С.Г., Заболотна Т.М., Костенко П.В. Особливості державної влади та державного управління // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України. — 2001. — Вип. 2. — С. 75—77.
- Єрмолін В. Поділ влади і феномен виконавчої влади України в сучасному конституційному процесі // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України. — 2001. — Вип. 2. — С. 204—214.
- Канетти Э. Власть и личность // Социс. — 1986. — № 4.
- Кисельов Є.Л. Закон перманентного перетікання влади у філософії державного управління // Актуальні проблеми державного управління / Українська Академія державного управління при Президентіві України, Харківська філія. — 2000. — № 1 (6). — С. 37—49.
- Кравченко Ю., Чечель В. Легітимність політичної влади й можливості її досягнення // Політологічні читання — 1993. — № 2.
- Краснокутський О.В. Сучасна влада в межах еволюційної парадигми // Нова парадигма / Запоріж. держ. ун-т. — 2002. — Вип. 24. — С. 107—114.
- Кривенко Л. Суверенітет народу // Віче. — 1992. — № 2.
- Лавринович О. Конституційне забезпечення народовладдя в Україні // Віче. — 2000. — № 2. — С. 3—11.
- Монтескьє Ш. О духе законов. — М., 1995.
- Монтескьє Ш. О духе законов // Монтескьє Ш. Избранные произведения. — М.: Госполитиздат, 1955. — С. 159—733.
- Органи державної влади України / За ред. Погорілка В.Ф. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. — 592 с.
- Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. — 2002. — № 4 (22). — С. 3-10.
- Павлов В.І. Екзистенційний аналіз категорії «влада» і «відповідальність» // Мультиверсум: Філософський альманах. — 2003. — Вип. 27. — С. 95—103.
- Пасько Я. Феномен влади: теоретичні виміри та історичне втілення // Донецький вісник наукового товариства ім. Т. Шевченка. Серія «Філософія, історія, мова та літ-ра». — 2003. — Т.4. — С. 50—55.
- Рябченко О.П. Єдність та розподіл влад у системі органів державної влади в Україні // Вісник Запорізького Інституту. — 2000. — № 1(10). — С. 3—11.
- Северенчук О. Запровадження принципу розподілу влади в політико-правовому просторі України // Юридична Україна — 2004. — № 9 (21). — С. 4—9.
- Соколов В.Н., Ханєєв С.Е. Власть. Политика. Массы. — Одесса: «Маяк», 2002. — 204 с.
- Сушинський О. Влада та інститут президентства: концептуальні аспекти // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. — 2001. — № 1. — С.27—33.
- Сушинський О. Інститут президентства в Україні і в контексті влади // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. — 2002. — № 2. — Ч.ІІ. — С. 63-71.
- Червяцова А.О. Народний суверенітет: загальна характеристика // Вісник Університету внутрішніх справ. — 2000. Спецвипуск. — С. 76—79.
- Шаповал В.М. Розподіл влад і конституціоналізм: досвід України. — К., 1994.
- Шаповал Ю. Конституція і виконавча влада. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 80 с.
- Алексеева Т.А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти // Вопросы философии. — 1998. — № 7. — С. 58-65.
- Макєєв С. Десятирічна криза легітимності правлячих кіл // Політична думка.— 2001.— № 3.— С.5-9.
- Осипова Н.Ф., Розенфельд Ю.Н. Проблемы легитимности государственной власти // Методология, теория та практика соціального аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць.— Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003.— С. 51—54.
- Кокорська О.І. Легітимність влади та довіра в суспільстві, що трансформується: теоретико-методологічні проблеми // Наукові записки НаУКМА: Політичні науки.— Т.31.— К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2004.— С. 37—41.

Тема 6. ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ І ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Етимологічне визначення демократії. Багатовимірність терміна «демократія». Демократія як суспільний ідеал. Демократія як політичний режим. Демократія як форма функціонування організації (процедурний аспект). Демократія як соціальний і політичний рух за народовладдя. Межі демократії та загрози від зловживання нею.

Нормативний та емпіричний підходи до трактування демократії. Зв'язок нормативних та емпіричних дефініцій демократії.

Витоки та генезис ідей демократії в історії людства. Первіснообщинна демократія, її сутність та специфічні особливості. Антична модель демократії (Афіни часів Перікла). Мислителі Стародавньої Греції про позитивні та негативні риси античної демократії.

Становлення і розвиток інститутів демократії в епоху Середньовіччя. Витоки парламентаризму (англійський парламент, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії). Характерні особливості функціонування перших парламентів (представництво, накази виборців).

Теоретичне обґрунтування основних принципів демократії мислителями епохи Нового часу. Г. Гроцій про «природні права людини» та «суспільний договір». Теорія розподілу влади (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є). Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет. «Категоричний імператив» І.Канта та його ідеї про правову державу. Вчення Г. Гегеля про громадянське суспільство.

Емпіричні моделі демократії. Елітарна теорія демократії як ревізія основних постулатів класичної теорії демократії. Г. Моска та Р. Міхельс про демократію. «Залізний закон олігархії» Р. Міхельса. Теорія елітарної демократії Й. Шумпстера. Критика Й. Шумпетером класичної теорії демократії.

Плюралістична теорія демократії. Витоки плюралістичної теорії. Дж. Медісон про наявність різних груп інтересів у суспільстві. А. Бентлі — фундатор ідей плюралістичної демократії («Процес державного управління. Вивчення суспільних тисків» (1908). «Поліархія» Р. Даля. Емпіричні показники демократії у Р. Даля: конкурентність еліт і рівень участі у виборах. Гарантії демократії у Р. Даля.

Партисипаторна теорія демократії. Дж. Коул про оптимальні форми політичної участі. Економічна теорія демократії Е. Даунса. Економічний метод (теорія раціонального вибору) в політичній науці. Консенсусна теорія демократії А. Лейпхарта. Вісім принципів консенсусної демократії А. Лейпхарта. Інституційна модель «інтегративної» демократії Дж. Марча та Й. Олсена.

Процес демократизації, сутність, загальна характеристика та його просторово-часові виміри. Демократизація як загальна тенденція розвитку цивілізації. Теоретико-методологічні підходи до трактування процесу демократизації. «Кінець історії» Ф.Фукуями. Концепція «третьої хвилі демократизації» С. Гантінгтона («Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ ст.» (1991). Характеристика трьох хвиль демократизації та реверсивних (відкатних) хвиль. Передумови та причини третьої хвилі демократизації.

Перехід до демократії. Типи переходів: революція зверху, реформа знизу, соціальна революція, консервативна реформа, реформа через компроміси та ін.

Моделі переходу до демократії. Модель Д. Растоу: 1) підготовча фаза; 2) фаза прийняття рішення; 3) фаза пристосування. Модель Ф. Шміттєра і Г. О'Доннела: 1) лібералізація; 2) демократизація; 3) соціалізація. Модель А.Пшеворського: 1) лібералізація; 2) демократизація.

Поняття «консолідації демократії» (Г. О'Доннел, Ф. Шміттєр «Перехід від авторитарного правління» (1986). Складові процесу консолідації демократії: мобілізація громадянського суспільства, розвиток відносно стабільної партійної системи і т.д.

Проблеми консолідації демократії: контекстуальні (пов'язані з природою суспільства) та системні (пов'язані з природою влади в авторитарних системах).

ЛІТЕРАТУРА

- Актон Д. История свободы в античности // Полис. — 1993. — № 3.
Аптекер Г. О природе демократии, свободы и революции. — М., 1970.

- Бойко О. 1991 р.: стартові умови та потенційні можливості розгортання державотворчого процесу в Україні // Людина і політика. — 2001. — № 6. — С. 34—48.
- Гаджиев К. Концепция гражданского общества // Вопросы философии. — 1991. — № 7.
- Володин Г. Современные теории модернизации: Кризис парадигмы // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 8—30.
- Гуттенбергер Б. Теория демократии // Полис. — 1991. — № 4.
- Гладкий О. Недосконалість демократії // Молода нація. Альманах. — 2000. — № 3. — С. 54—74.
- Гельман В. Постсоветские политические трансформации (Наброски к теории) // Полис. — 2001. — № 1.
- Гельман В. Пострадянські політичні трансформації: начерки до теорії // Політична думка. — 2000. — № 2.
- Даль Р. О демократии. — М., 2000.
- Ильин М., Мельвиль А. Демократия и демократизация // Полис. — 1996. — № 6.
- Ильин М. Перспективы сравнительного изучения политической модернизации // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 30—42.
- Каменская Г. Гнезис идей демократии // Социс. — 1994. — № 4.
- Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 42—66.
- Ковалевский М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. — М., 1906.
- Ковлер А. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. — М., 1990.
- Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей // Полис. — 1993. — № 2.
- Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. — М., 1997.
- Мельвиль А. До аналізу демократичного транзиту в Росії // Політична думка. — 1998. — № 1.
- Мадатов А. Пространственно-временные измерения демократии // Общественные науки и современность. — 1998. — № 1.
- Медушевский А. Демократия и тирания в новое и новейшее время // Вопросы философии. — 1993. — № 10.
- Мировое политическое развитие: век XX. — М., 1995.
- Наумкіна С. «Третя хвиля» демократизації: підсумки і перспективи // Політичний менеджмент. — 2004. — № 2. — С. 162—171.
- Никитченко А. Транснационализация демократии («Третья волна» демократизации в свете теорий мировой экономики) // Полис. — 1999. — № 2.
- Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — № 5.
- Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // Людина і політика. — 2003. — № 5. — С. 3—12.
- Сапір Ж. Системні трансформації у колишніх економіках радянського типу // Політична думка. — 1997. — № 1.
- Салмин А. Современная демократия. — М., 1997.
- Складові демократії. — К., 1993.
- Токвіль А. Про демократію в Америці. — К., 2000.
- Трипольський В. Демократія і влада. — К., 1999.
- Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. — 1992. — № 7.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
- Харитоновна О.Г. Гнезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. — 1996. — № 5.
- Цаф В. Теория модернизации и анализ путей общественного развития // Социс. — 1998. — № 8.
- Шаповаленко М. Український варіант пошуку процедурного консенсусу // Контекст. — 2001. — С. 9—14.
- Шаповаленко М. Довгий шлях до консолідованої демократії // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. — К., 2001. — С. 147—154.

- Шумпетер Й. Капіталізм, Соціалізм и Демократія. — М., 1995.
Щекин Г. Теорія соціального управління. — К., 1996.
Юрженко Л. Соціально-політичні конструктивні зміни як умова демократичного транзиту // Політичний менеджмент. — 2004. — № 1. — С. 119—129.

Тема 7. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Місце і роль політичної системи в життєдіяльності суспільства. Політична система в її взаємодії з економічною, правовою, духовною та соціально-класовою структурами суспільства. Особливості політичної системи. Сутність категорій «система» та «політична система». Класичні концепції про політичні системи (Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч, Т. Парсонс).

Структура і функції політичної системи. Поняття «політична структура». Призначення політичної структури. Г. Алмонд про політичну структуру. Складові елементи політичної структури та їх загальна характеристика. Структурні рівні політичної системи. Поняття «функції політичної системи». Основні функції політичної системи. Динамічність і перманентність функцій політичної системи. Координація і субординація функцій.

Типи політичних систем. Класифікації Платона й Аристотеля. Критерії типологізації. Типологізації політичних систем Г. Алмонда, Ч. Ендрейна, Ж. Блонделя, Дж. Коулмена.

Особливості формування політичної системи в Україні. Характеристика політичного життя в Україні в кінці 1980-х — на початку 1990-х рр. Декларація про державний суверенітет України. Розрив із Союзом і проголошення незалежності України. Міжнародне визнання України та утвердження державної атрибутики. Особливості розвитку державотворчих процесів в Україні. Підготовка і прийняття нової Конституції України. Основні засади політичної системи України за Конституцією. Недоліки Конституції 1996 р. і характеристика політичної системи України: за типом суспільства (суміш елементів); за типом політичного режиму.

ЛІТЕРАТУРА

- Алмонд Г., Пауелл Дж., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие. — М.: Аспект-Пресс, 2002. — 537 с.
Андреев С.С. Политическая система и политическая организация общества // Социально-политические науки. — 1992. — № 1.
Анохин М. Г. Политические системы: адаптация, динамика, устойчивость. — М.: Информат, 1996.
Безз Т. Політична система суспільства: теоретичні й практичні аспекти на прикладі України // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — 2002. — Вип. 18. — С. 5—18.
Белов Г.А. Политическая система // Кентавр. — 1995. — № 2.
Белов Г.А. Функция политической системы // Кентавр. — 1995. — № 3.
Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навчальний посібник. — К.: АМУПП, 2000. — 200 с.
Бокшанин И., Губернский С., Кирилюк Ф. Политические системы стран Западной Европы. Сер. 2. Институт президентства V Французской Республики. — К.: Знання, 2000. — 34 с.
Борисов В.К. Теория политических систем. — М., 1991.
Гавриленко І. Політична система суспільства // Політологічні читання. — 1993. — № 1.
Гелей С., Рутар С., Кендус С. Політико-правові системи світу. — Л.: Вид-во Львівської комерц. акад., 2004. — 224 с.
Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: Навчальний посібник. — 5-те вид., перероб. і доп. — К.: Т-во «Знання», 2004. — 645 с.
Грабовський О.В. Проблеми формування нової політичної системи в сучасній Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2002. — Вип. 4. — С. 18-26.
Журавський В. Політична система України: особливості, фактори, чинники права // Вісн. — 2000. — № 2. — С. 49—65.
Журавський В.С. Методологічні проблеми дослідження політичної системи. — К.: Парлам. вид-во, 2000. — 64 с.

Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку. — К., 1999.

Корженко В. В. Політична система України: минуле, сучасне, майбутнє (порівняльний огляд) // Актуальні проблеми державного управління / Українська академія державного управління при Президенті України. Харк. філ. — 2002. — № 2 (13). — У 2-х ч. — Ч.1. — С. 124—132.

Краснов Б. И. Политические системы // Социально-политический журнал. — 1995. — № 3.

Кудінова Н. В. Криза сучасної політичної системи // Актуальні проблеми політики. — Вип. 10—11. — 2001. — С. 568—570.

Ніколаєва М.І. Політична система сучасної України: логіка і спрямованість інституціональних змін // Політологічний вісник: Зб. наук. пр. — Вип. 10. — К.: Т-во “Знання” України, 2002. — С. 49—58.

Ніколаєва М. І. Трансформація політичної системи України: Інституціональний аспект // Політологічний вісник: Зб. наук. пр. — Вип. 6. — К.: Т-во “Знання” України, 2000.

Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посібник. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — 327 с.

Пушкарева Г.В. Политическая система: синергетический подход // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 2001. — № 6. — С. 32—49.

Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. — Львів: Тріада плюс, 2004. — 392 с.

Сало І. Політична система України в контексті досвіду демократичного будівництва в країнах ЦСЄ та Балтії // Стратегічна панорама. — 2003. — № 2. — С. 78—84.

Тихомирова С. Б. Політична система — система відкритого типу // Політологічний вісник: Зб. наук. пр. — Вип. 13. — К.: Т-во “Знання” України, 2003. — С. 188—194.

Ткач О.І. Деякі особливості типології політичних систем і режимів // Політологічний вісник. — 2002. — № 11. — С. 87—101.

Троян С.С. Порівняльні політичні системи сучасності: Навчальний посібник. — К., 2003. — 266 с.

Фарушкин М.Х. Политическая система общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 5.

Шабров О.Ф. Политическая система: структура, типология, устойчивость. — М., 1993.

Эндрейн Чарльз Ф. Сравнительный анализ политических систем. — М.: Издательский дом «ИНФРА-М»; Изд-во «Весь Мир», 2000. — 320 с.

Якушик В.М. Політична система і політичний режим // Політична думка. — 1993. — № 1.

Тема 8. ДЕРЖАВА — ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Категорія «держава» в політичній науці. Різноманітність концептуальних підходів до визначення держави, її сутності і місця у політичній системі суспільства, взаємин з іншими суб'єктами політичної системи. Асоціація, що міститься на окремій території та об'єднує членів суспільства. Відносини між громадянами та органами держави. Адміністративні органи влади та правові норми, що визначають їх функціонування.

Теорії походження держави. Теологічна теорія. Патріархальна теорія. Договірна теорія. Органічна теорія. Психологічна теорія. Теорія насильства. Техніко-економічні теорії (теорія «неолітичної революції», «гідравлічна теорія», марксистська теорія).

Ознаки держави. Суверенітет. Апарат держави. Примус. Право на застосування сили. Право. Територія. Населення.

Функції держави. Внутрішні функції. Економічна функція. Культурно-виховна функція. Соціальна функція. Функція підтримання порядку. Зовнішні функції. Функції оборони і національної безпеки, налагодження міждержавних відносин тощо.

Форми державного правління. Абсолютні монархії. Конституційні монархії. Теократичні монархії. Виборні монархії. Салічна, кастильська та австрійська моделі престолонаслідування. Ознаки парламентської республіки. Ознаки президентської республіки. Риси змішаної республіканської форми правління.

Форми державного устрою. Ознаки унітарної держави. Централізовані та децентралізовані унітарні держави. Ознаки федеративної держави. Конфедерації. Співтовариство (співдружність). Асоціації (асоційовані держави, федерасі, кондомініуми). Ліги.

Політичний режим як сукупність засобів і методів здійснення влади. Ознаки тоталітаризму. Причини виникнення тоталітаризму. Різновиди тоталітаризму. Більшовизм. Нацизм. Фашизм. Характерні ознаки авторитарного режиму. Різновиди авторитаризму. Теократичні авторитарні режими. Військово-бюрократичні диктатури. Персональні тиранії. Абсолютистські монархії. Неототалітарні режими. Демократичний режим. Передумови становлення демократії. Хвилі демократизації.

Витоки концепції правової держави. Принципи правової держави. Характеристика соціальної держави. Концепція громадянського суспільства. Основні ознаки громадянського суспільства. Становлення і розвиток правової держави та громадянського суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

- Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
- Білінський А. Народ, нація, держава // Віче. — 1994. — № 9.
- Білінський А. Поділ влади // Сучасність. — 1993. — № 2.
- Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна. Навчальний посібник. — К., 1997.
- Бутенко А. Государство: его вчерашние и сегодняшние трактовки // Государство и право. — 1993. — № 7.
- Вегеш М.М., Горват Л.В. Українська державність у ХХ столітті. — Ужгород, 2000.
- Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен ХХ века // Вопросы философии. — 1992. — № 2.
- Громько А.Л. Политические режимы. — М., 1994.
- Даймонд Л. Прошла ли “третья волна” демократизации? // Полис. — 1999. — № 1.
- Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталинизм на Украине: 20—30-ти роки. — К., 1991.
- Дем'яненко Б. Особливості структурування та схожість практичного прояву нацистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1998. — № 1 (15). — С. 50—56.
- Дем'яненко Б. Порівняльний аналіз італійської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1998. — № 6 (20). — С. 45—53.
- Дем'яненко Б. Порівняльний аналіз фашистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1999. — № 1 (21). — С. 36—47.
- Дем'янець В. Інститут президентства в країнах Центрально-Східної Європи // Нова політика. — 1999. — № 3 (23). — С. 5—7.
- Ефимов В. Система государственной власти. — М., 1994.
- Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 1. — С. 127—143.
- Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991.
- Загладин В.Н. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. — 1992. — № 5—10.
- Зубок В.М. Источники делегитимизации советского режима // Политические исследования. — 1994. — № 2.
- Исполнительная власть: сравнительно-правовое исследование. — М., 1995.
- Клямкин И., Лапкин В., Пантин В. Между авторитаризмом и демократией // Полис. — 1995. — № 2.
- Колодій А. До питання про політичний режим в Україні. Спроба тринзитивного підходу // Сучасність. — 1992. — № 7-8. — С. 84—96.
- Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші кроки волі. — К., 1994.
- Курас І. Федерация чи унітарна держава? // Політика і час. — 1993. — № 6.
- Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. — Львів, 1995.
- Нерсесянц В.С. Правовое государство, история и современность // Вопросы философии. — 1989. — № 2.
- Рабінович П.М. Основы заглавной теории права та держави. — К., 1993.
- Рассоха И.Н. Тезисы о тоталитаризме // Полис. — 1995. — № 2.
- Романюк А. Монархія // Українські варіанти. — 1998. — № 2.

Романюк О. Посттоталітаризм як соціально-політичний феномен. Концептуальні підходи та критерії // Нова політика. — 2001. — № 6. — С. 45—49.

Романюк О. Праві та ліві тоталітарні режими: спільне і специфічне // Нова політика. — 2002. — № 1. — С. 55—59.

Рутар С. Держава як основний елемент політичної системи (методологічні аспекти) // Розбудова держави. — 1993. — № 7.

Саламатин В.С. Политические режимы: к методологии понятий. — М., 1995.

Салмин А.М. Современная демократия: генезис, структура, культурные конфликты. — М., 1992.

Сафонов В.Н. Соотношение форм правления и режимов правления // Социально-политический журнал. — 1998. — № 1.

Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. — М., 1994.

Сіленко А. Структурні особливості соціальної держави // Нова політика. — 1999. — № 4.

Тимошенко В.І. Правова держава. — К., 1994.

Трубайчук А. Три іпостасі тоталітаризму // Нова політика. — 1998. — № 4 (18). — С. 31—40.

Удовиченко В. Соціальна держава: пошук оптимально прийнятної моделі соціально-економічного розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1.

Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. — К., 1996.

Фадєєв Д.А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Политические исследования. — 1992. — № 1—2.

Федоров В. Эволюции авторитаризма. — М., 1994.

Цыганков А.П. Политический режим // Социально-политический журнал. — 1996. — № 1.

Якушик В.М. Різноманітність форм правління // Філософська та соціологічна думка. — 1990. — № 10.

Тема 9. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Розуміння державного органу як відокремленої частини єдиної системи органів державної влади. Ознаки державного органу: статус юридичної особи; територіальний масштаб діяльності; загальнообов'язкова сила його актів; застосування методів переконання та примусу; чітко визначена внутрішня структура; утворення державного органу у чітко встановленому порядку та ін.

Сукупність факторів, що визначають конфігурацію системи органів державної влади: конституційно-правова компетенція; державний устрій; політичний режим; географічні умови; національний склад населення та ін.

Етапи формування системи органів державної влади в незалежній Україні. Юридичне закріплення державності України та формування нових органів влади в 1990—1991 рр. Суперечності розвитку державно-владної системи України в кін. 1991—1995 рр. Основні засади організації та функціонування державної влади за Конституційним Договором 1995 р. Співвідношення повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади за Конституцією 1996 р.

Конституційна реформа 2004. Політичні аспекти реформи системи поділу влади в Україні: передумови, підстави, завдання, можливі наслідки та доцільність реформування системи влади. Напрями конституційної реформи: а) удосконалення порядку формування Кабінету Міністрів України та забезпечення його дієвості; б) врегулювання відносин між парламентом та главою держави; в) створення дієвої системи громадського контролю за діяльністю владних інститутів; г) удосконалення системи адміністративно-територіального устрою держави та місцевого самоврядування. Труднощі процесу імплементації конституційних змін.

Здійснення державної влади на основі організаційно-функціонального поділу повноважень між органами законодавчої, виконавчої та судової влади (ст.6 Конституції України). Впровадження в Україні елементів “гнучкої” та “жорсткої” моделі розподілу влади:

співпраця та взаємодія гілок влади при їх незалежності і взаємоконтролі, ситуативне протистояння між Президентом України та Верховною Радою.

Система стримувань і противаг за Конституцією України. Суб'єкти системи стримувань і противаг. Реалізація механізму «стримувань і противаг» у законодавчому і бюджетному процесах, у визначенні основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, у кадровій політиці, у достроковому припиненні повноважень органів влади і посадових осіб. Фактори нестабільності системи стримувань і противаг в Україні.

Історія парламентаризму в Україні: Віче за часів Київської Русі, представницький характер козацьких рад часів існування Запорізької Січі і Гетьманщини (XVII—XVIII ст.); крайові сейми Галичини і Буковини в др. пол. XIX ст.; установи представницького характеру в часи революції 1917—1921 рр.

Верховна Рада України як єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний, виборний, однопалатний постійно діючий орган законодавчої влади України. Головні функції Верховної Ради: законодавча, установча, представницька, контрольна. Принципи законодавчої діяльності Верховної Ради: відповідальність закону праву, пріоритетність і верховенство права, формальна рівність.

Парламентські фракції та депутатські групи в структурі Верховної Ради. Оцінка впливовості парламентських фракцій та характеру взаємодії депутатів у Верховній Раді в 1990—2006 рр. Динаміка партійного представництва у Верховній Раді в 1990—2006 рр.

Етапи та особливості запровадження посади президента в країнах світу. Поширення інституту президентства на постсоціалістичному просторі. Досвід розбудови президентських інституцій в Україні на початку XX ст. Відновлення інституту президентства в незалежній Україні. Президенти України Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко. Причини, що зумовили трансформаційні процеси інституту президентства в 1991—2007 рр.

Сучасне розуміння інституту президентства викладається в трьох аспектах: як сукупність конституційно-правових норм, як форма політичної організації і як організаційно-функціональна структура.

Повноваження Президента України щодо формування і функціонування органів державної влади: 1) взаємовідносини Президента з парламентом; 2) взаємовідносини Президента з органами виконавчої влади; 3) взаємовідносини Президента з органами судової влади.

Конституційно-правовий статус Президента в контексті політичної реформи. Президентські вибори 2004 р., їх наслідки для конституційно-правового і політичного розвитку України. Обмеження кадрових повноважень Президента. Розширення підстав щодо дострокового припинення Президентом повноважень парламенту. Конституційно-правові та політичні резерви впливу Президента на політичний процес.

Структура органів виконавчої влади України: Кабінет Міністрів (як вищий орган системи виконавчої влади); міністерства, комітети, відомства (як центральні органи виконавчої влади); місцеві державні адміністрації, які здійснюють виконавчу владу на місцях; органи місцевого самоврядування (ради, що є органами відповідних територіальних громад і на самоврядній основі здійснюють керівництво справами місцевого населення).

Головні функції Кабінету Міністрів за Конституцією України: здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, забезпечення виконання законів і актів Президента, контроль за їх виконанням іншими органами виконавчої влади усіх рівнів, законодавча ініціатива та багато ін.

Зміна конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів в умовах проведення в Україні конституційної реформи: переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління.

Конституційні засади організації судової влади в Україні. Система судової влади в Україні: орган конституційної юрисдикції — Конституційний Суд України; суди загальної юрисдикції — Верховний Суд України; суди обласні, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя; суди міжрайонні (окружні), районні; арбітражні суди. Основними функціями судової влади є: конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне та інше судочинство, суд має виключне право тлумачення конституційних норм і тим самим констатує політичні організації та форми політичної діяльності.

Вища Рада юстиції України: порядок формування, склад, основні функції та повноваження.

З'їзд суддів України. Адвокатура України: поняття та конституційно-правовий статус. Роль адвокатури у забезпеченні конституційних прав і свобод людини та громадянина в процесі судочинства.

Конституційно-правовий статус прокуратури України. Система і структура прокуратури. Функції і повноваження прокуратури. Порядок діяльності органів прокуратури. Акти органів прокуратури.

Поняття, суть, завдання та основні напрями здійснення судово-правової реформи в Україні. Концепція судово-правової реформи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

Авер'янов В. Виконавча влада в Україні та її правове регулювання // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2—3 (33—34). — С. 238—253.

Бандурка О., Деревань Ю. Парламентаризм в Україні: становлення й розвиток. — Х.: Ун-т внутрішніх справ, 1999. — 288 с.

Годованець В.Ф. Конституційне право України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2005. — 360 с.

Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування / За ред. Н. Р. Нижник. — К.: УАДУ, 2000. — 312 с.

Жук Н.А. Система стримувань і противаг у державному апараті: витоки та основний зміст // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 4 (35). — С. 52—62.

Журавський В., Серьогін В., Ярмиш О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні. — К.: Ін Юре, 2003. — 672 с.

Засць А. Український парламентаризм. Формування й удосконалення 1994 — 1998 рр. // Віче. — 1999. — № 2. — С. 13 — 31.

Іванов В.М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — Ч.2. — 2003. — 224 с.

Кармазіна М. Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5. — С.122 — 137.

Киричук В., Тимцуник В. Історія державного управління в Україні: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 244 с.

Коліушко І., Тимошук В. Критична оцінка «політичної реформи» // www.pravo.org.ua
Конституційно-правові засади становлення української державності. Монографія / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Г. Данилян та ін. — Х.: Право, 2003. — 328 с.

Костицька І.О. Інститут президентства в Україні: становлення і функціонування / Теоретико-правовий аналіз. — К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. — 496 с.

Лемак В. Хто в домі хазяїн?! Про “слабкого” президента і “сильний” уряд в українській моделі влади // Дзеркало тижня. — 2007. — № 1 (630) 13 — 19 січня // www.zn.kiev.ua/nn/show/630/55579/

Лисенко О.М. Кабінет Міністрів України: становлення та функціонування (1990 — 1995 рр.) // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14). — С. 114 — 117.

Лисенко О.М. Український парламентаризм в світлі «європейського вибору» (1991 — 1995 рр.) // Нова парадигма: Журнал наукових праць. — Випуск 46. — Київ, 2005. — С. 153 — 161.

Мартинюк Р. Виконавча влада в системі поділу влади в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні й політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — 2005. — Вип. 28. — С. 662—668.

Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 2. — С.2 — 30.

Плахотнюк Н.Г. Становлення і розвиток інституту президентства в Україні // Вісник Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. — 1998. — № 4. — С. 47—56.

Погорілко В. Інститут президентства в Україні. — К., 2003. — 345 с.

Політична реформа: нові виклики для влади, політиків та суспільства // www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=1344&a

Романюк А., Швед Ю. Партії та електоральна політика. — Львів: ЦПД — “Астролябія”, 2005. — 368 с.

Савенко М. Конституційний суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина // Вісник Конституційного Суду України. — № 1. — 2000. — С. 68—83.

Серьогіна С. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президента в Україні. — Х.: Ксілон, 2001. — 280 с.

Скомороха В. Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 1. — С. 52—67.

Тодька Ю., Яворский В. Президент Украины: конституционно-правовой статус. — Х.: Факт, 1999. — 256 с.

Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006: Монографія / За ре-д. О.С. Власюка. — К.: НІСД, 2006. — 576 с.

Шановал В., Борденюк В., Журавльова Г. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні. — К.: Вид-во УАДУ, 2000. — 216 с.

Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2004. — 159 с.

Школик А. Виконавча влада в контексті змін до Конституції України // Вибори і демократія. — 2005. — № 3. — С. 97—102.

Юцик О. Теоретичні основи законодавчого процесу: Монографія. — К.: Парламентське видавництво, 2004. — 519 с.

Тема 10. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Моделі місцевого самоврядування: сутність і порівняльний аналіз основних моделей. Континентальна (французька) та англо-саксонська (англо-американська) моделі. Виникнення та еволюція інституту місцевого самоврядування (починаючи з XI ст. й до нинішнього часу). Поняття та основні теорії місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування і місцеве управління. Змістовна різниця між ними.

Поняття децентралізації та деконцентрації політичної влади на місцевому рівні. Історичні передумови формування різних моделей місцевого самоврядування. Природа, компетенція та повноваження місцевих органів влади у різних моделях місцевого самоврядування (європейській та американській). Новітня концепція місцевого самоврядування. Різні варіанти адміністративного, судового та фінансового контролю за діяльністю місцевого самоврядування з боку центральної влади.

Принципи взаємодії публічних органів влади на місцях. “Модель партнерства”, “агентська модель”. Концепція взаємозалежності. Модель “розділеної” влади і модель децентралізованої влади.

Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні. Проблема періодизації становлення місцевого самоврядування в Україні. Зародження та становлення місцевого самоврядування у Київській Русі. Поширення Магдебурзького права. Система управління Запорізькою Січчю. Адміністративно-політичний устрій на Слобожанщині, в Правобережній та Західній Україні у XVIII — XIX ст. Система управління українськими землями у XIX ст. Місцеві органи влади періоду УНР та ЗУНР. Радянська система реалізації влади.

Формування системи місцевого самоврядування в незалежній Україні:

Закон України від 7 грудня 1990 р. “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”.

Закон України від 5 березня 1992 р. “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”.

Закон України від 22 лютого 1994 р. “Про формування місцевих органів влади і самоврядування”.

Обставини прийняття і зміст Конституційного договору (1995 р.).

Конституція України щодо місцевих органів влади.

Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 14 червня 1997 р. та його подальші зміни.

Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 14 січня 1998 р.

Закон України “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р.

Закон України “Про статус депутатів місцевих рад” від 11 липня 2002 р.

Перспективи місцевого самоврядування в контексті політичної та адміністративної реформи. Прогнози адміністративної реформи періоду президентства Л.Д. Кучми. Зміст дискусії про політичну реформу 2001-2004 рр. Підхід до реформування системи управління областями та територіальними громадами в проєктах політичної реформи. Постанова Верховної Ради України “Про попереднє схвалення законопроєкту про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. Концептуальна модель адміністративно-територіальної реформи, запропонована у 2005 р. (проєкт Р. Безсмертного).

ЛІТЕРАТУРА

Абетка українського політика: Довідник / М. Томенко (керів. авт. колективу). — К.: Смолоскип, 2001.

Абрамов В.Ф. Теория местного самоуправления на отечественной почве // Полис. — 1998. — № 4. — С. 94—98.

Актуальні проблеми формування органів місцевого самоврядування в Україні. — Ужгород: Програма “Центр державного та місцевого управління” при УЖДУ. — Ужгород, 1997.

Андресюк Б.П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи / НАН України, Інститут національних відносин і політології. — Інформаційно-видавничий центр, 1997.

Барабашев Г.В., Шеремет К.Ф. Организация и функционирование местного самоуправления (опыт зарубежных стран). — М., 1991.

Біленчук Л.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право): Навч. посібник. — К., 2000.

Волков В.Д., Гринюк Р.Ф. Местное государственное управление и самоуправление. — Донецк, 1995.

Всесвітня декларація про місцеве самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. Випуск 1—2/6—7. — К., 1994.

Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. — М., 1970. — 230 с.

Евдокимов В.Б., Старцев Я.Ю. Местные органы власти зарубежных стран: Правовые аспекты. — М.: Спарк, 2001.

Европейская хартия о местном самоуправлении // Социс. — 1997. — № 1. — С. 90—97.

Ермошенко Н.Н. Опыт самоуправления территорий за рубежом. — К., 1992.

Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Пер. з фр. В. Ховхуна. — К., 1996.

Історико-правові аспекти становлення і розвитку місцевого самоврядування (світовий та український досвід). — К., 1998.

Історія держави і права України: Підручник для юридичних вищих навчальних закладів / За ред. А.Й. Рогожина. — Частина II. — Харків, 1998.

Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні. — К., 1997. — 36 с.

Карлов А.А. Формирование института местного самоуправления. — К., 1993.

Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV-XVII століттях Магдебурзького права // Право України. — 1996. — № 9. — С. 82—84.

Коваленко А.А. Конституційно-правове регулювання місцевого самоврядування в Україні: питання теорії та практики. — К., 1997.

Корнієнко М.І. Державна влада і місцеве самоврядування: актуальні питання теорії і практики // Українське право. — 1995. — № 1 (2). — С. 68—77.

Мельник А.Ф., Оболенський О.Ю., Васіна А.Ю., Гордієнко Л.Ю. Державне управління. — К.: “Знання-Прес”, 2003.

Місцеве самоврядування: Збірник нормативно-правових актів. — Харків: “Гриф”, 2002.

Ольховський Б.І., Єрмоласв В.М. Місцеве самоврядування в Україні: Навч. посібник. — Х., 1998. — 128 с.

Пухтинський М.О. Конституційно-правові норми становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні // Місцеве самоврядування. — 1997. — № 1.

Сасенко Ю.І., Ткачук А.Ф., Пивалов Ю.О. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози / Інститут соціології НАН України. — К., 1997.

Сас П. Магдебурзьке право на Україні // Наука і суспільство. — 1985. — № 1. — С. 43-45.

Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. — К., 1997. — 464 с.

Територіальна організація влади в Україні: Статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / За заг. ред. А.П. Зайця. К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002.

Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий досвід і українська практика. — К., 1997.

Швидько Г., Романов В. Державне управління і самоврядування в Україні. Історичний нарис. — Ч. I. — К., 1997.

Ярошук О.В. Досвід організації муніципального управління в зарубіжних країнах. — Тернопіль, 1999.

Яцунська О.О. Місцеве самоврядування. Історико-правові аспекти світового та українського досвіду // Віче. — 2000. — № 7. — С. 39—49.

Тема 11. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Історичні етапи становлення партій (аристократичні угруповання, партії-клуби, масові партії, всеохоплюючі партії, картельні партії). Соціально-політичні та економічні фактори партогенезу (соціально-класові конфлікти, міжнаціональні суперечності, релігійні мотиви, розвиток представницьких інститутів, всезагальне виборче право, економічне зростання та ін.).

Періодизація історії політичних партій за М. Вебером (аристократичні угруповання, партії-клуби, масові партії). Періодизація розвитку партійно-владної взаємодії за Г. Тріпелем (стадія протидії, стадія ігнорування партій, стадія визнання і легалізації партій, стадія конституційно-правової інкорпорації).

Концепція "партійної держави" Г. Ляйбхольца. Концепція "всеохоплюючої партії" О. Кірхгаймса. Теорія картельних партій Катца та Дж. Маїра. Теорія "кризи партій" та її критика.

Політичні партії: сутність та основні підходи до класифікації. Основні підходи до визначення сутності партій (класовий, ідеологічний, інституційний, функціональний). Визначення поняття "політична партія" в Законі України "Про політичні партії" 2001 р.

Характерні ознаки партій: устремління до влади, підтримка народу, тривалість існування, наявність організаційної структури, наявність програмної мети.

Функції партій: формування політичної волі народу, участь у виборах, участь в управлінні державою, добір політичних лідерів і еліт, політична соціалізація, функція зв'язку артикуляції та інтеграції соціальних інтересів.

Критерії класифікації партій: ідеологічна орієнтація, місце в ідейно-політичному спектрі, критерій соціальної бази, організаційна структура, цільова орієнтація, характер партійного керівництва, роль партії в політичній системі та ін.

Класифікація партій за М. Дюверже (кадрові та масові партії, партії парламентського і непарламентського походження). Класифікація партій за Дж. Сарторі (парламентсько-електоральні, організаційно-масові, електорально-масові партії). Тип партії виборців за Ж. Шарло.

Партійні системи сучасності: сутність і класифікації. Вузьке розуміння партійної системи як сукупності конкуруючих на політичній арені партій. Широке тлумачення партійної системи з огляду на встановлення зв'язків між партіями та державною владою.

Дві основні групи факторів розвитку партійних систем: а) соціетальні чинники; б) інституційні — форма державного устрою та форма правління, характер політичного режиму, структура парламенту, тип виборчої системи.

Концептуалізація соціетальних поділів, запропонована С. Ліпсетом і С. Рокканом: конфлікт між центром і периферією; конфлікт між державою і церквою; конфлікт між містом і селом; конфлікт між власниками і робітниками.

Критерії класифікації партійних систем: кількісний критерій, ідеологічний критерій, загальносистемні критерії, критерій альтернативності та ін.

Класифікація партійних систем за Дж. Сарторі: однопартійна система, система з домінуючою партією, із партією-гегемоном, двопартійна система, поміркований плюралізм, радикальний плюралізм, атомізована система.

Класифікація партійних систем за Ж. Блонделем: двопартійна, дво- і напівпартійна система, багатопартійна з домінуючою партією та багатопартійна система без домінуючої партії.

Етапи становлення партійної системи України. Класифікація та нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні. Етап початкової багатопартійності (кінець 80-х рр. до 1991 р.), основні риси: правове оформлення багатопартійності, створення перших легалізованих партій; ідеологічне протистояння Компартії України і Народного Руху України; поляризований, конфліктний характер міжпартійних відносин.

Етап атомізованої багатопартійності (кінець 1991 р. — початок 1998 р.), основні риси: створення т.зв. “партій влади”, партій фінансово-промислових груп, значна фрагментарність партійної системи, відсутність сталого електорату та стабільних зв'язків з ним; наявність безвідповідальної та антисистемної опозиції; обмежений вплив політичних партій на владу.

Етап формування системи поляризованого плюралізму (1998—2002 рр.), основні риси: постійне зростання кількості партій, невиразність ідеологічних засад, слабкість організаційної побудови та соціальної бази партій.

Основні тенденції розвитку партійної системи на сучасному етапі (2003—2005 рр.): а) процес консолідації політичних сил через створення потужних виборчих об'єднань та блоків; б) посилення регіональної та ідеологічної складової у протистоянні політичних партій; в) з впровадженням змішаної мажоритарно-пропорційної системи виборів посилюється вплив партійної системи на державну політику.

Партійно-політичний спектр України від ультралівих до ультраправих: комуністи, соціалісти, соціал-демократи, прагматики-центристи, ліберали, національні демократи, національні патріоти, українські радикальні націоналісти, російські радикальні націоналісти.

Нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні: Конституція України (1996 р.), Закон України “Про вибори народних депутатів України” (1993 р., 1997 р., 2001р., 2004 р.), Закон України “Про вибори Президента України” (2004 р.), Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 р.), Закон України “Про політичні партії в Україні” (2001 р.).

Діяльність обласних осередків політичних партій. Партійна структура Закарпаття. Динаміка утворення осередків політичних партій на Закарпатті 1993—2005 рр. Участь осередків політичних партій у виборах 1994 р., 1998 р., 2002 рр., оцінка їх впливовості.

Етапи розвитку партійних структур на Закарпатті: I) від початку перебудови до виборів у республіканську і місцеву ради (березень 1990 р.); II) 1990—1995 р. — формування початкового спектру партійно-політичних сил в області; III) з 1996 р. формується розгалужена система осередків партій різної політико-ідеологічної орієнтації з ситуативним домінуванням тієї чи іншої партії в суспільно-політичному житті області.

Характеристика соціальної бази політичних партій на Закарпатті: співвідношення міського і сільського жителів, багатонаціональний склад регіону, компактність проживання національних меншин, трансформація соціально-класової структури.

ЛІТЕРАТУРА

- Алескеров Ф., Ордешук П. Выборы. Голосование. Партии. — М.: Academia, 1995. — 211 с.
- Аніщук В. Форми правового забезпечення діяльності політичних партій в Україні // Право України. — № 2. — 2000. — С. 95—96.
- Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. — Л., 1999. — 262 с.
- Білоус А. Політичні об'єднання України. — К.: Україна, 1993. — 108 с.
- Богомаз К. Політичні партії і громадські організації на Україні. — К., 1992. — 180 с.
- Вегеш М., Остапець Ю. Політичні партії в Україні (1991—2001 рр.) // Carpatica — Карпатика. — Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 4—26.
- Голосов Г.В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // Полис. — 1998. — № 1. — С. 106—130.
- Горшков Д.М., Кампо В.М., Петренко Є.М. Політичні партії та місцеві вибори. — К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2001. — 52 с.
- Гофмайстер В., Тезінг Й. Політичні партії в демократичному суспільстві. — М.: Політика, 1997. — 136 с.

Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні // Політична думка. — 2002. — № 1. — С.3—24.

Дунаєва Л. Тенденція та перспективи модернізації партійно-політичної сфери і утвердження партійної системи в Україні // Людина і політика. — 2001. — № 5. — С. 148—157.

Дюверже М. Политические партии. — М., 2002. — 560 с.

Журавський В. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. — К., 2002. — 108 с.

Закон України “Про політичні партії в Україні” // Голос України. — 12 травня.

Здіорук С., Бичек В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. — К.: НІСД, 2001. — 144 с.

Кармазіна М. Партогенез в Україні: бажання демократизації? // Людина і політика. — 2001. — № 4. — С. 29—36.

Кремень В., Базовкін Є. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів / Наукові доповіді НІДС. Вип. 18. — К., 1993. — 90 с.

Кривоцюк П. Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. — 2002. — № 5. — С. 35—50.

Музика І. Конституційно-правовий статус політичних партій в Україні. — К., 1998. — 32 с.

Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова політика. — 2000. — № 2. — С.12—16.

Остапєць Ю., Горобченко І. Формування та розвиток осередків політичних партій в Закарпатській області (1991—2001 рр.) // Регіональні студії. — 2001. — № 3. — С. 133—149.

Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 57—64.

Пахарев А. Політичні ідеології та багатопартійність в Україні // Віче. — 2002. — № 10. — С. 24—28.

Примуш М. Демократія і політичні партії // Віче. — 2000. — № 10. — С. 134—144.

Примуш М. Партія і влада. Фактори формування та інституціоналізація політичних партій // Політика і час. — 2000. — № 11—12. — С. 94—100.

Примуш М. Партії і партійні функції // Віче. — 2002. — № 5. — С. 22—27.

Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 338 с.

Пуфлер Е.Ф. Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації. — К., 1997.

Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. — Львів: видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — 162 с.

Слюсаренко А., Томенко М. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 102—109.

Токар П., Токарчик Н. Політичні партії в Закарпатті. — Ужгород, 1998. — 118 с.

Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. — Львів: Тріада плюс, 2004. — 528 с.

Шмачкова Т. Мир политических партий // Полис. — 1992. — № 1—2. — С. 226—233.

Яблоцький В. Сучасні політичні партії України: довідник. — К., 1996. — 146 с.

Тема 12. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ. ГРУПИ ТИСКУ

Громадські організації та об'єднання, класифікація, місце та функції в політичній системі суспільства. Поняття громадських організацій, об'єднань та рухів. Об'єктивні та суб'єктивні передумови та причини їх виникнення. Мета, завдання і організаційно-структурне забезпечення громадських організацій, їх місце та значення у політичній системі суспільства.

Підходи до типології громадсько-політичних організацій та рухів (за поставленими цілями, за правовим статусом, за соціально-класовими ознаками, за масштабами діяльності, за ставленням до існуючого ладу та ін.). Чинники взаємодії влади та недержавних організацій.

Поняття суспільних рухів, причини їх виникнення. Різновиди рухів: політичні рухи; масові демократичні рухи; соціальні рухи; «неосоціальні” рухи (екологічний, неофеміністський тощо). Типологія суспільно-політичних рухів Е.Гіденса (трансформативні, реформаторські,

рухи порятунків, альтернативні рухи). Функції громадсько-політичних організацій та рухів щодо забезпечення захисту інтересів своїх членів і стосовно системи влади в державі. Стадії (етапи) розвитку суспільно-політичних рухів. Характер і тактичні завдання громадських рухів.

Відмінність громадських організацій та рухів від політичних партій. Міжнародні громадські рухи. Громадські організації та рухи в Україні. Конституція України про свободу та умови політичного об'єднання громадян.

Групи інтересів та групи тиску. Групи інтересів у сучасній Україні. Поняття груп інтересів. Суспільні функції, технологія діяльності та типологія груп інтересів (первинні (базові), організовані, багатоцільові та одноцільові).

Групи тиску: поняття, суспільні функції та технологія діяльності. Характер і можливості впливу груп тиску на політичну владу. Зв'язок груп тиску з політичними партіями, державними лідерами.

Лобізм як політична практика. Типи лобіювання. Форми політичного лобі. Лобіювання і вдосконалення законодавства. Розвиток груп тиску і лобіювання в політичному житті сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев М.Н. Клиентела в России вчера и сегодня // Полис. — 1994. — № 1.
- Афанасьев М.Н. Клиентелизм: историко-социологический очерк // Полис. — 1996. — № 6; 1997. — № 1.
- Базовкін С., Кремень В. Партії і громадські об'єднання України. — К., 1994.
- Бакун Л.А. Группы в политике (К истории развития американских теорий) // Полис. — 1999. — № 1.
- Барабаш В. Институалізація молодіжного руху України // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3.
- Білоус А.О. Політичні об'єднання України. — К., 1993.
- Вяткин К.С. Лоббизм по-немецки // Полис. — 1993. — № 1.
- Голіченко О. Механізми впливу недержавних організацій на державні структури // Регіональна політика. — 2004. — № 2.
- Громади України: на шляху відродження / Відповідальний за вип. К.Гуріненко. — К., 2002.
- Группы интересов // Полис. — 1992. — № 5—6.
- Довідник громадських організацій України / С.Шурухін, А.Халецький, В.Татусь та ін. — К.: Гурт, 1997.
- Закон України “Про об'єднання громадян” // Голос України. — 1992. — 13 липня.
- Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX — XX ст.). — Львів, 1998.
- Коен Д. Лобіювання в конгресі США // Політологічні читання. — 1992. — № 2.
- Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії “лівих” і “правих” політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка. — К., 1995. — № 9.
- Конституція України. — К., 1996.
- Краплич Р. Місцева влада та соціальні проекти недержавних некомерційних організацій: Збірник матеріалів для органів місцевого самоврядування, виконавчих комітетів, громадських та благодійних організацій. — Рівне, 2004.
- Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молодіжний рух як форма вияву соціальної активності молодого покоління. — К., 2004.
- Лендьял М.О. Українська громада в США: приклад етнічного лобізму // Матеріали науково-практичної конференції “Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”. — Ужгород: Патент, 1997. — С. 72—78.
- Лепехин В. “Группы давления”: генезис и классификация // Власть. — 1993. — № 3.
- Лісничук О., Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — К., 2005.
- Макаренко В.П. Групповые интересы и властноуправленческий аппарат: к методологии расследования // Социс. — 1996. — № 11.
- Массовые движения в современном мире. — М., 1990.
- Міжнародні організації в сучасному світі // Юридичний вісник України. — 2003. — 25—31 січня.

Молодіжне лобіювання / Ред. упоряд. Г. Бежнар, Н. Демчук, Л. Кудіна; Відповід. за вип. Г. Бежнар. — К., 2003.

Нельсон Л.Д., Кузес І.Ю. Группы интересов и политический срез российских экономических реформ (критическая версия) // Полис. — 1995. — № 6.

Об'єднання громадян Закарпаття: Буклет / Закарпатське обласне управління статистики; Уклад. Л.М. Гринчук; Відповід. за вип. М.Ю. Осипчук. — Ужгород, 2002.

Парламент і громадськість: формула співпраці на прикладі ратифікації Палермської конвенції ООН 2000 року / В.М. Стретович, Ф. Бредлі. Авт. колектив: Л.А. Андрієвська, С.П. Бурдоль та ін. — К., 2005.

Пахомов Ю. Чому українські громадські організації не є основою для становлення громадського суспільства? // Політична думка. — 2002. — № 2.

Пашков М., Чалий В. Неурядові аналітичні центри: пропонування на тлі відкладеного попиту // Дзеркало тижня. — 2004. — 10 січня.

Пащенко В.І. Неурядові організації: перспектива розвитку (методологія дослідження) // Трибуна. — 2004. — № 11—12.

Перебудов С.П. Крупная российская корпорация в системе власти // Полис. — 2001. — № 8.

Посібник для молодіжних громадських організацій / Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив; Упорядник О. Дмитренко. — К., 2003.

Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій (Матеріали конференції) 22 червня 2002 р. м. Київ / Лабораторія законодавчих ініціатив. — К.: Міленіум, 2002.

Раковский С. Международные организации в начале XXI века // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2002. — № 25—28.

Савко Ю. Місце та роль «третього сектору» України у суспільно-політичному житті // Громадянські ініціативи. — 2001. — № 4.

Сидоренко О. Сучасний стан і перспективи громадських організацій // Соціальна політика і соціальна робота. — 1999. — № 2.

Сміт Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал. — М., 1998.

Соціально-орієнтовані недержавні організації: наші досягнення / Проект ЄС “Розвиток громадянського суспільства в Києві та обраних регіонах України”. — К., 2004.

Сучасний профспілковий рух в Україні. — К., 1996.

Якименко Ю. Громадянська активність в Україні: Чи приречені ми мати те, що маємо? // Дзеркало тижня. — 2002. — 26 жовтня.

Янковий Я. Український лобізм. Перша десятка найпрофесійніших лобістів України. // Фонд “Злука” (Влада). — Львів, 2000.

Тема 13. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Гене́за ідей політичного елітизму та проблеми вивчення політичної еліти. Історичні умови та сутність елітизму. Обґрунтування поділу суспільства на «вищих» і «нижчих». Термінологія політичного елітизму. Визначення політичної еліти. Підходи і критерії. Циркуляція еліт. Методи формування національних еліт.

Проблеми вивчення політичної еліти. Елітологія. Елітознавство. Елітарна політична культура. Перші спроби аналізу феномена політичної еліти. Основні риси політичної еліти. Перші класичні концепції еліт. Італійська школа. Н. Макіавеллі. Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є і А. Токвіль про аристократію. Позиції елітаризму за Ф. Ніцше. Формування політичних концепцій елітарності в ХХ ст. Теорія В. Парето. “Леви” і “лисиці”. Закон “циркуляції еліт”. Головні стимули діяльності — “інстинкти”. Г. Моска та його типи політичної еліти. Р. Міхельс та його “Залізний закон олігархії”. Властивості і параметри політичної еліти. Х. Ортега-і-Гассет, П. Бурд'є (“Домінуючий клас”). Фашистські теорії елітарності. М. Бердяєв та його “коефіцієнт еліти”. Функціональні теорії еліт (Келлер, Рісман, Штаммер). Ліволіберальні концепції еліт (Ч. Мілс, Р. Мілібанд). Демократичний елітизм (І. Шумпетер, С. Лінсет, Р. Даль, К. Мангейм). Концепція пасіонарного поштовху Л. Гумільова. Неолітизм (Т. Дай, Х. Зіглер). Елітизм і популізм у контексті розвитку демократії.

Еліти в українському політичному житті та політичній думці. Історичний аспект формування політичної еліти в Україні в XI—XIX ст. Обґрунтування явища політичної еліти у спадщині українських політичних мислителів (Г. Сковорода, М. Костомаров, М. Драгоманов). Концепції української елітарності XX ст. (М. Міхновський, В. Винниченко). Вчення про еліту В. Липинського (“Листи до братів-хліборобів”). Концепція “Національної аристократії” як фактор національно-державної ідентичності України. Концепція національної еліти Д. Донцова (“Дух наших традицій”, “Маса і провід”, “За який провід”, “Кількість чи якість”). Джерела формування еліти. Прикмети еліти. Ознаки лідера. Еліта робітництва і селянства за М. Хвильовим.

Класифікація еліт. Еліти за формою здійснення влади. Еліти за способом приходу до влади. Еліти за ідеологічними цінностями. Еліти за видами політичної діяльності. Еліти за основними сферами життєдіяльності суспільства. Основні риси політичної еліти. Легітимні і нелегітимні еліти. Відкриті і закриті еліти. Владна еліта, правляча еліта, контреліта. Види політичної еліти. Функції політичної еліти (стратегічна, комунікативна, інтегративна, організаторська). Якісні характеристики еліти та їх типології.

Основні системи формування політичних еліт. Антрепренерська система. Гільдійна система. Їх позитивні і негативні риси. Джерела формування еліти. Характеристика системи рекрутування еліт. Номенклатурна система фільтрації. Регіональні тенденції вибору шляхів формування політичних еліт. Різногалузева еліта. Соціально-раціональний характер відбору еліт. Соціальне представництво еліти. Зміна політичних еліт у сучасних світових умовах. Структурування політичних еліт у процесі виборчих кампаній.

Сутність і природа політичного лідерства. Лідерство як соціальний феномен. Генеза класичних поглядів на політичне лідерство (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Г. Гегель, Т. Карлейль та ін.). “Соціологія панування” М. Вебера. Різноманітність визначення політичного лідерства. Ознаки та основні критерії політичного лідерства. Політичне лідерство і персоніфікація влади. Якості індивіда і причини лідерства. Головні компоненти системи політичного лідерства. Політичне лідерство як форма реалізації політичних інтересів особи. Проблемність поєднання явища політичного лідерства з народовладдям. Відповідальність політичних лідерів і контроль над ними (Р. Даль).

Міждисциплінарний характер вивчення політичного лідерства, використання даних політології, політичної соціології, політичної психології та інших дисциплін.

Теорії політичного лідерства. Теорія рис (Е. Богардус, Ф. Гальтон, Ю. Дженнінгс та ін.). Ситуаційна теорія (В. Ділл, Р. Согділл, Т. Хілтон, В. Рейтман, А. Голднер та ін.). Психоаналітична теорія та її концепції (З. Фрейд, Г. Лебон та ін.). Г. Лассуелл та його політичний психоаналіз. Теорія послідовників (конституентів). Теорія взаємодії (Дж. Хемвілл, Ф. Фідлер). Мотиваційна теорія лідерства (С. Мітчел, С. Еванс та ін.). Теорія обміну трансакційного аналізу (Дж. Марч, Г. Саймон, Г. Кейлі та ін.). Атрибутивна теорія політичного лідерства. Інтегративна теорія. Особисто-ситуаційна теорія (С. Мілз та ін.). Теорія “оточення, що робить короля”. Марксистська теорія лідерства.

Діалектика об’єктивних і суб’єктивних передумов політичного лідерства. Взаємовплив і взаємозалежність соціально-політичного середовища, розстановки сил психолого-соціальних і особистих характеристик політичного лідерства. Фактори досліджень політичного лідерства. Психологічні аспекти дослідження особистості політичного лідера та їх значення. Методи політичного психоаналізу — розробки Г. Лассуелла та його послідовників. Роль політичного психоаналізу у вивченні необхідностей і мотивів політичної діяльності лідерів. Психобіографія як метод дослідження політичних лідерів. Стиль прийняття політичних рішень та міжособистісних відносин. Стійкість політичного лідера до стресів. Етика поведінки політичного лідера. Методи оцінки особистісних якостей політичних лідерів.

Типологія і класифікація політичних лідерів. Особливості політичного лідерства залежно від характеру політичної системи, типу політичного режиму. Зміст і підстави. Класифікація М. Вебера: традиційний, харизматичний, раціонально-легальний типи лідерства. Поняття і компоненти харизми лідера. Методи ідентифікації харизматичних лідерів. Спосіб легітимації влади. Основа політичного лідерства. Типологія М. Херманн і Є. Вятра. Типи лідерів реформаторів, революціонерів і консерваторів тощо.

Характерні риси лідера-популіста. Вольовий чинник типологізації політичного лідерства. Стиль політичного лідерства та основні фактори його формування. Ліберальне, демократичне і авторитарне лідерство. Лідери і стиль поведінки. Класичні відмінності в стилях

керівництва і управління. Поділ лідерів за Р. Такером, Дж. Бернсом. Типологія за Г. Авціною та ін. Моделі лідерства, базовані на аналізі його факторів (М. Херманн, Г. Ділігенський).

Сутність вождизму в політиці. Культ особи як крайня, максимально завищена оцінка ролі політичного лідера в історії і як теорія та практика політичного лідерства. Співвідношення понять «авторитет» — «культ».

Соціальна роль та функції політичного лідера. Політичне лідерство як механізм інтеграції соціально-політичного життя. Соціальна роль політичного лідера. Характерні риси і специфіка. Інтеграція суспільства, оптимізація політичних рішень, соціальний арбітраж і патронаж, ініціювання оновлення, легітимація політичного устрою. Історичні виміри в структурі політичної поведінки лідера. Типи взаємовідносин політичного лідера з політичною елітою суспільства. Підготовка й рекрутування політичних лідерів.

Основні види зв'язків політичного лідера із своїми послідовниками: традиційні та інноваційні, формальні й неформальні, безпосередні та опосередковані. Інституціоналізація і професіоналізація політичного лідерства. Механізм впливу політичного лідера на суспільну свідомість і хід розвитку суспільства. Критерії ефективності політичної діяльності лідера. Відповідальність політичних лідерів. Роль і вплив неформальних політичних лідерів. Концентрація активності лідерів на суспільно-політичних і соціально-економічних проблемах. Межі влади політичного лідера. Критерії оцінки популярності та ефективності діяльності політичного лідера. Багатоаспектність політичного іміджу лідера. Об'єктивний, суб'єктивний і формуючий імідж. Особистісні й політичні складові іміджу. Раціональні та ірраціональні аспекти сприйняття політичних лідерів. Основні засоби формування іміджу політичних лідерів на політичній арені.

Функції, що виконують політичні лідери. Функції в умовах надзвичайної ситуації. Аналітична або функція постановки діагнозу. Функція розробки програми дій. Функція мобілізації країни на виконання прийнятої програми. Функції в умовах відносної стабільності суспільства: новаторська, комунікативна, організаторська, координаційна, інтегративна. Політичний лідер та інституційна система влади. Функції, що їх виконують державні службовці.

Політична еліта і лідерство в сучасній Україні. Конгломерат правлячої і неправлячої груп. Структура політичної еліти сучасної України. Специфічні еліти за М. Михальченком. Проблема становлення та циркуляції еліти (Д. Видрін, Д. Табачник). «Номенклатурний принцип» формування еліти і його наслідки. «Клановий характер поведінки». Джерела формування існуючої політичної еліти України та її проблеми. Формування української політичної еліти та проблеми демократії: динаміка розвитку і взаємодії. Основні групи правлячої верхівки.

Політичне лідерство в Україні та його особливості. Проблеми та механізм його формування. Рекрутування лідерів в умовах зміни політичних еліт. Особливості сприйняття політичних лідерів різними поколіннями українців. Система цінностей і політичні настанови як основа вибору політичного лідерства в ході виборчих кампаній. Фактори впливу політичних лідерів на хід розвитку українського суспільства. Сучасні та перспективні типи політичного лідера.

ЛІТЕРАТУРА

- Авцинова Г.А. Политическое лидерство // Государство и право.— 1993.— № 5.
Ашин Г.К. Курс элитологии. — М., 1999.
Бибик В.М. Еліта, елітарність, лідерство // Віче.— 1998.— № 7.— С. 107—113.
Бибик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі.— К., 1993.
Бердяев Н. Философия неравенства.— М., 1990.
Блондель М. Политическое лидерство.— М., 1992.
Бурдые П. Социология политики. — М., 1993.
Бусыгина И.М. Политик-интерпретатор и его слово // Полис.— 2000. — № 2.— С. 152—155.
Валігурський П., Валігурський Ю. Політологічні виміри української еліти // Віче.— 1998.— № 6 (75). — С. 31—36.

- Варзар І., Туренко В. Борці за «щастя нації» чи політична еліта? // *Нова політика*.— 2001.— № 6 (38).— С.41—44.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия: Избр. произв.— М., 1990.
- Вебер М. Харизматическое господство // *Социологические исследования*.— 1988.— № 5.
- Вовканич С. Еліта — найбільш конвертована валюта // *Вісн.*— 1997.— № 5 (62).— С.123.
- Водолазов Г. Вибори до Державної Думи: політична еліта проти громадянського суспільства // *Політична думка*.— 1999.— № 3.— С.45—50.
- Вопросы политического лидерства: (информационно-методический сборник) / Авт. коллек.: Булавин А.А., Головатый Н.Ф. и др.— К., 1992.
- Выдрин Д.И. Политический лидер и проблемы его формирования.— К., 1990.
- Гаман-Голутвина О. Стратегія розвитку в ціннісному полі російської еліти // *Політична думка*.— 2000.— № 2.— С.16—26.
- Гаман-Голутвина О.В. Определение основных понятий элитологии // *Полис*.— 2000.— № 3.— С. 97—103.
- Гладкий О. До проблеми політичної еліти України // *Нова політика*.— 1999.— № 3 (23).— С. 43—45.
- Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти // *Нова політика*.— 1999.— № 2 (22).— С.45—49.
- Головинський К. Політичний лідер та інституційна система влади // *Нова політика*.— 2000.— № 6 (32).— С. 30—34.
- Гордієнко М. Концепція політичної еліти В.Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // *Нова політика*.— 1998.— № 2.— С. 44—48.
- Гринберг Т.Э. Политическая реклама: портрет лидера.— М., 1998.
- Гринштейн Ф. Личность и институт современного президентства // *Социально-политический журнал*.— 1995.— № 2.
- Дай Т., Зиглер Х. Демократия для элиты.— М., 1991.
- Донцов Д. Твори.— К., 2004.
- Дубовик Н. Елітизм і популізм у контексті розвитку демократії // *Нова політика*.— 2001.— №1 (33).— С. 46—47.
- Дурдин Д.М. “Образ” политического лидера и возможности его изменения // *Полис*.— 1997.— № 6.— С.133—151.
- Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації.— К., 1999.
- Ильясов Ф. Политический маркетинг и феномен лидера // *Государственная служба*.— 1999.— № 1.
- Имидж лидера / Под ред. Е.В.Егоровой-Гантман.— М., 1998.
- Категории политической науки: учебник.— М., 2002.
- Кольев А. Миф масс и магия вождей.— М., 1998.
- Кравченко А.И. Макиавелли: технология эффективного лидерства // *Социологические исследования*.— 1993.— № 6.
- Кузнєцова С. Механізм формування політичного лідерства в Україні // *Нова політика*.— 2001.— № 2 (34).— С. 60—62.
- Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство.— Львів, 1995.
- Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери.— Львів: Кальварія, 1996.
- Кухта Б. Феномен політичного лідера: Історичні силуети на тлі епох.— Львів: Кальварія, 2000.
- Лапкін В. Ціннісна диференціація елітотворних і масових груп з урахуванням політичної динаміки російського суспільства // *Політична думка*.— 2000.— № 2.— С. 32—39.
- Лассуэлл Г. Психоматология и политика. Гл.УІ, УІІ // *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*.— 2001.— № 1,2.
- Левченко О. Формування іміджу політичного лідера та політичної партії // *Нова політика*.— 2000.— № 5 (31).— С. 48—51.
- Липинський В. Листи до братів-хліборобів.— К., 1996.
- Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці.— К., 1994.
- Луценко Н. Метаморфоза української еліти.— К., 2000.

- Максименко С. Українська еліта. — К., 2000.
- Макиавелли Н. Избранные произведения.— М., 1982.
- Малькова Т., Фролова М. Массы. Элита. Лидер.— М., 1992.
- Моска Г. Правящий класс // Социс.— 1994.— № 10, 12.
- Науmkіна С. Формування української політичної еліти та проблеми демократії: динаміка розвитку і взаємодії // Нова політика.— 2000.— № 6 (32).— С. 22—25.
- Науmkіна С., Чемскова С. Політичне лідерство як суспільне явище // Нова політика.— 2000.— № 2 (28).— С. 50—53.
- Ницше Ф. Сочинения: В 2-х т.— М., 1992
- Обличчя влади: російська політична еліта 1998-2000 рр. / За ред. О.Й. Гринкевича і А.Ф. Гуцала. — К.: Наукова думка, 2002.
- Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас: Вибрані твори.— К., 1994.
- Пахарєв А. Стиль політичного лідерства: фактори формування та складові // Нова політика.— 2001.— № 5 (37).— С. 51—54.
- Пищулин Н.П. Политическое лидерство и электоральный процесс // Полис.— 1998.— № 5.— С. 145—152.
- Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учеб. материалов / Под ред. Е.Ю. Мелешкиной.— М.: Издат. Дом «Инфра-М», Издат. «Весь Мир», 2001.
- Полохало В. Правляча еліта та контреліта в сучасній Україні // Демократія в Україні. Минуле і майбутнє.— К., 1993.
- Полохало В. Структурування політичних еліт в процесі виборчих кампаній в Україні і Росії: порівняльний аналіз // Політична думка.— 1999.— № 3.— С. 3—7.
- Почепцов Г.Г. Имидж и выборы: Имидж политика, партии, президента.— К., 1997.
- Приходько С. Політичні аспекти теорії еліт. — К., 1999.
- Скоблик Н. Відповідальність політичних лідерів і контроль над ними у працях Роберта Даля початку 1950-х років // Нова політика.— 2000.— № 3 (29).— С. 12-18.
- Україна: лідерство, еліта, влада: Матеріали дискусій відкритого засідання Київського міжнародного клубу «Політична думка» // Політична думка.— 1994.— № 1.
- Фромм Э. Бегство от свободы.— М., 1990.
- Херманн М. Стиль лидерства в формировании внешней политики // Полис.— 1991.— № 1.
- Холод В. Політологія.— Суми: Університетська книга, 2001.
- Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт // Социс.— 1996.— № 7.
- Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности.— СПб., 1997.
- Чалидзе В. Иерархический человек.— М., 1991.
- Чемскова С. Політична еліта і демократична процедура // Нова політика.— 2001.— № 6 (38).— С. 54—56.
- Шестонал Е.Б. Оценка гражданами личности лидера // Полис.— 1997.— № 6.— С. 57—72.
- Штогрин Д. Концепція національної еліти в історіософії Дмитра Донцова // Людина і політика.— травень — червень.— 2002.— № 3 (21).— С. 47—52.
- Шульга М. Правляча еліта. Що думають про неї в Україні // Віче.— 1997.— № 8.— С. 46—57.
- Шульга М. Правляча еліта сучасної України. — К., 1998.
- Щекин Г. Политическая элита Украины: попытка анализа и оценки // Персонал.— 1997.— № 1.— С. 91—104.
- Якубовський А. Региональная элита. — К., 2000.

Тема 14. СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ І ЕТНОПОЛІТИКА

Поняття «етнос» та «етнічність». Примордіалістські концепції етнічності та теорії етносу в СРСР (Ю. Бромлей, Л. Гумільов). Теорія Е. Сміта. Інструменталістська концепція етнічності. Мобілізація етнічності. Ситуативна етнічність. Конструктивістська концепція етнічності. Теорія Б. Андерсона. Російський варіант конструктивізму (В.Тішков). «Дрейф етноідентичності» та анологія національної (громадянської) ідентичності.

Теоретичні моделі нації. Комунікативна, статистська та етнологічна моделі нації. Типологія націй. «Історичні» та «гісторичні» нації. «Культурні» та «політичні» нації. «Старі» та «нові» нації.

Націоналізм як процес формування нації. Націоналізм як вияв національної свідомості. Націоналізм як ідеологія. Націоналізм як суспільно-політичний рух.

Типологія націоналізму К. Гейза. Гуманістичний націоналізм. Якобінський націоналізм. Традиційний націоналізм. Ліберальний націоналізм. Інтегральний націоналізм. «Західний» (раціональний) та «східний» (культурницький) типи націоналізму (Г. Кон). Типологія націоналізму і націоналістичних рухів Е. Сміта. Антиколоніальний, інтеграційний, сепаратистський та іредентистський націоналізм.

Етнооб'єднувчі та етнорозмежувальні процеси в країнах Західної Європи. Велика Британія. Етносепараційні процеси серед валлійців (Вельс), шотландців (Шотландія) та ірландців-католиків (Ольстер). Ірландія. Підтримка ольстерців Північної Ірландії. Данія. Прагнення національно-культурної автономії німців (південь країни) та фризської меншини на південному сході. Статус федерації Фарерських островів (фарерці) та Гренландії (ескімоси). Норвегія. Корінний етнос саамі (фюльке (область) Фінмарк, гірська частина фюльке Тромсьо). Швеція. Етнос саамі (північно-західна частина льона (області) Норрботтен, північна частина льона Вестерботтен). Фінляндія. Саамі (північна частина ляну (області) Лаппі). Нідерланди. Корінний етнос фризи (провінції Фризляндія (включно Західно-Фризські острови), Гронінген, Дренте). Бельгія. Франкомовний етнос валлони (Валлонія). Голландськомовний етнос фламандці (Фландрія). Франція. Етнополітичні рухи в середовищі корсиканців (о.Корсика), басків (Наварра, південно-західний французький департамент Атлантичні Піренеї), каталонців (південно-східний французький департамент Східні Піренеї) та бретонців (Бретань). Люксембург, Андорра, Сан-Марино, Ліхтенштейн, Монако, Мальта. Формування етнічних спільнот. Німеччина. Консолідаційні та асиміляційні процеси (фризи, лужицькі серби). Австрія. Консолідаційні процеси. Швейцарія. Етноконсолідаційні та державотворчі процеси в середовищі франкошвейцарців, германошвейцарців, італошвейцарців та ретороманців. Італія. Автономний статус Сицилії, Сардинії, Фріулі-Венеції-Джулії (словеномовна меншина), Трентіно-Альто-Алідже (німецькомовна меншина) та Валле Д'Аоста (франкомовна меншина). Іспанія. Національні рухи в середовищі басків (Країна басків), каталонців (Каталонія), галісійців (Галісія). Португалія. Особливий статус (федерації) Азорських островів та о.Мадейри.

Етнонаціональна політика України. Конституція України щодо консолідації та розвитку української нації, забезпечення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України. Нормативні акти щодо регулювання етнонаціональних питань. Закон «Про мови в Українській РСР». Декларація прав національностей України. Закон України «Про національні меншини в Україні». Етнополітичні проблеми України. Російський етнополітичний фактор. Кримсько-татарська проблема. Досвід Закарпатської області в сфері міжетнічного спілкування. Діяльність національно-культурних товариств краю. Еволюція політичного русинства.

ЛІТЕРАТУРА

- Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. — М.: Російск. гуман. університет, 2000.
- Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
- Балега Ю. Політичне русинство і будівництво української держави // Українські проблеми. — 1994. — № 2. — С. 66—72.
- Бедзір В. Угорці в Україні в 90-х роках: етнокультурні та етнополітичні аспекти розвитку // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових робіт молодих науковців. Випуск 2. — К.: Інститут соціології, 1998. — С. 248—263.
- Берлін Ісайя. Націоналізм: знехтувана сила // Сучасність. — 1993. — № 3.
- Білінський А. Народ, нація, держава // Віче. — 1994. — № 9.
- Бочковський О.І. Вступ до націології. — Мюнхен, 1991—1992.
- Варзар І.М. Політична етнологія як наука. — К., 1994.
- Гаврош О. Дорога в нікуди. Спроби створити новий народ зазнали поразки // Політика і культура. — 2000. — 1—7 серпня (№ 27). — С. 26—27.
- Геллнер Э. Нации и национализм. — М., 1991.

- Грицак Я. Демократія і націоналізм // Універсум. — 1995. — № 1.
- Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст.: Навчальний посібник. — К.: Критика, 1996.
- Гриценко О. Своя мудрість: Національна міфологія та “громадянська релігія” в Україні. — К., 1998.
- Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. — Ленинград, 1990.
- Джанда М. Політичний пасьянс по-закарпатськи, або три жовтневі революції // Нова свобода. — 2001. — 1 листопада. — С. 3.
- Діак І.В. Українське відродження чи нова русифікація? — К., 2000.
- Донцов Д. Націоналізм. — Відень, 1926.
- Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища і перспектив розвитку. — К., 1994.
- Етнонаціональний розвиток України. Терміни виникнення, персоналії. — К., 1993.
- Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. — К., 1998.
- Етнополітична карта світу XXI століття / Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. — Тернопіль: Мандрівець, 2000. — 240 с.
- Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ю.Шаповал (керівник авт. кол.) та ін. — К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. — 212 с.
- Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. — К., 1999.
- Зан М. “Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України...” // Carpatica-Карпатика. Випуск 19. Історія і культура Карпат (До десятиріччя утворення НДІ карпатознавства). — Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. — С. 177—192.
- Зан М. Етноментальні чинники історичного буття українського народу // Carpatica-Карпатика. Випуск 9. Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження). — Ужгород: Ліра, 2001. — С. 135—147.
- Зан М. Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989-1991 років (воля народу чи протистояння еліт?) // Carpatica-Карпатика. Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. — Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. — С. 140—166.
- Зан М. Міжетнічні стосунки на Закарпатті (етносоціонічна модель) // Регіональні студії (випуск № 3). Збірник наукових праць. Укладач: М.Лєндьєл. — Ужгород: Ліра, 2001. — С. 125—132.
- Зан М. Угорці Закарпаття (епізод етнополітичних процесів поч. 90-х рр. XX ст.) // Carpatica-Карпатика. Випуск 18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. — Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. — С. 222—236.
- Зан М.П. Історіографія проблеми русинства 90-х років XX ст. // Carpatica-Карпатика. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород: Колір принт, 2001. — С. 231—249.
- Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. — Дрогобич, 1992.
- Ільницький В.І. Штрихи нашого часу: Публіцистика. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — 156 с.
- Картунов О., Маруховська О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна // Політологічні читання. — 1994. — № 3.
- Картунов О.В. Етнополітологія: данина моді чи вимога часу? // Віче. — 1994. — № 1.
- Касьянов Г. Український націоналізм: спроба переосмислення // Віче. — 1997. — № 1.
- Касьянов Г.В. «Нація» і «націоналізм»: слова і терміни // Український історичний журнал. — 1990. — № 2.
- Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
- Кафарський В. Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. — Івано-Франківськ, 1999.
- Колодій А.Ф. Нація як суб'єкт політики. — Львів, 1997.
- Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). — К., 1998.
- Крылов А.Б. Сепаратизм: истоки и тенденции развития: из опыта политического развития некоторых зарубежных стран. — М., 1990.

- Кузик П. Нація у контексті сучасних наукових досліджень // Людина і політика. — 2001. — № 5. — С. 86—95.
- Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. — К.: НАУКМА, 1999. — 64 с.
- Лсмак В. Сепаратизм: еволюція і сучасний стан // Новини Закарпаття. — 2001. — 20 жовтня. — С. 6, 11.
- Майборода О. “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. — К.: НАУКМА, 1999. — 25 с.
- Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — № 12.
- Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991-1998 р.р.). — К.: НАУКМА, 1999. — 28 с.
- Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.
- Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. — К.: Україна, 1997. — 170 с.
- Мигович І.І., Макара М.П. Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород: Патент, 2000. — 160 с.
- Мигович І.І., Макара М.П. Слово за русинів. Науково-публіцистичне видання. — Ужгород: Християнська родина, 1999. — 104 с.
- Мишанич О.В. Політичне русинство: історія і сучасність: Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму: Доп. на IV Міжнар. конгр. українців (м.Одеса, 26—29 серп. 1999 р.). — К.: Обереги, 1999. — 48 с.
- Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К., 2002. — 272 с.
- Націоналізм. Новейшие исследования // Политическая наука. — 2002. — № 4.
- Націоналізм: Антологія / Упорядники О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскип, 2000. — 869 с.
- Національна держава: національний і наднаціональний виміри / За ред. Ю.Романенка. — Київ-Донецьк, 1998.
- Національна ідентичність: Хрестоматія / Упоряд. Т.С. Воропай. — Харків: Крок, 2002. — 316 с.
- Онищенко І.Г. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). — К., 1997.
- Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю.Римаренка. — К., 1997.
- Панчук М. Політичне русинство в Україні // Політична думка. — 1995. — № 2—3. — С. 116—123.
- Поздняков Э.А. Нация. Национализм. Национальные интересы. — М., 1994.
- Права человека и межнациональные отношения. — М., 1994.
- Психология национальной нетерпимости: Хрестоматія / Сост. Ю.В. Чернявская. — Минск: Харвест, 1998. — 560 с.
- Ребет Л. Теорія нації / Репринтне вид. — Львів, 1997. — 190 с.
- Римаренко Ю., Картунов О., Курас І. Нація і держава. Теоретико-методологічний аспект. — К., 1998.
- Римаренко Ю.І. Національний розвій України. — К., 1995.
- Рыбаков С.Е. Анатомия этнической деструктивности. 1. Два облика национализма // Вестник Московского университета. — Серия 18. Социология и политология. — 2001. — № 3. — С. 22—54.
- Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. — К.: Критика, 2000. — 303 с.
- Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К.: Критика, 2003. — 335 с.
- Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — 223 с.
- Тиводар М.П. Політичне підґрунтя псевдотериторіальних пошуків “закарпатського багатонаціонального народу” // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1—4 вересня 1993 року). — Ужгород: Гражда, 1994. — С. 249—262.
- Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В.А. Тишков; Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. — М.: Наука, 2003. — 544 с.
- Тишков В. Забыть о нации (постнационалистическое понимание национализма) // Этнографическое обозрение. — 1998. — № 5. — С. 3—26.

Хобсбаум Ерик. Нации и национализм после 1780 года / Пер. с англ. — СПб.: Алетейя, 1998. — 306 с.

Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії. К.: Дух і Літера, 2000. — 354 с.

Тема 15. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Політична свідомість: сутність, структура, типи. Когнітивний, емоційний та поведінковий елементи політичної свідомості. Теоретичний та емпіричний рівні політичної свідомості. Зумовленість політичної свідомості історичними, національними, соціально-економічними і культурними чинниками. Типи політичної свідомості залежно від ідеалів і цінностей, характеру ставлення людини до держави. Авторитарна і демократична свідомість.

Політична культура як система поглядів, почуттів, цінностей та уявлень, що реалізуються в політичній діяльності та відносинах політичних суб'єктів. Етнонаціональна форма політичної культури. Її системний характер, включення народної (масової) і елітарної форм політичної культури.

Масова політична культура як психологія мас. Масова політична культура — участь громадян у політичному житті. Феномен масової політичної культури в умовах науково-технічного прогресу, модернізаційних процесів. Масова політична культура в політикумі України. Елітарна форма політичної культури в історико-політичному аспекті. Змінність та однотипність цінностей елітарної культури в політичному житті (історична ретроспектива та сучасність). Особливості елітарної політичної культури в Україні.

Функції політичної культури. Пізнавальна функція. Ідентифікаційна функція. Орієнтаційна функція. Адаптаційно-виховна функція. Політична соціалізація. Регулятивно-нормативна функція. Інтегративна функція. Комунікативна функція. Забезпечення інтересів. Апологетична функція. Прогностична функція.

Запровадження терміна “політична культура” І. Гердером. Модерні концепції політичної культури. Психологічний підхід (Г. Алмонд, С. Верба та ін.). Комплексний підхід (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер). Нормативне трактування політичної культури (Л. Пай, Д. Пол). Евристична концепція (С. Гантінгтон). Соціопсихологічний підхід (Р. Карр, Д. Гарднер, Ю. Тихомиров). Аксиологічне трактування політичної культури.

Проблема критеріїв типологізації політичної культури. “Чисті” типи політичної культури (Г. Алмонд, С. Верба). Патріархальна, підданська та активістська культури. Подання типів: патріархальний/підданський, підданський/активістський, патріархальний/активістський. Специфіка їхньої реалізації в рамках політичної системи.

Варіанти типологій політичної культури. Підданська та громадянська політична культура. Цілісна, домінуюча, дихотомізована та фрагментарна політичні культури. Консервативний, реформістський та революційний типи. Ринковий та бюрократичний (етатистський) типи політичної культури. Ліберально-демократична і тоталітарно-авторитарна політичні культури. Політичні субкультури. Регіональні, соціально-економічні, етнолінгвістичні, релігійні, вікові субкультури.

Історичні обставини формування політичної культури в Україні. Бездержавність. Розчленування української етнічної території. Денаціоналізація провідної еліти України. Регіональні відмінності політичної культури України. Пострадянський, постколоніальний характер політичної культури сучасної України. Проблеми подолання тоталітарно-авторитарної політичної культури.

Основні напрями формування політичної культури в Україні. Формування науково-теоретичного рівня політичної культури. Складання основних рис демократичної політичної психології громадян України. Проблеми єдності Сходу і Заходу, символів політичних цінностей, проектування перспектив суспільно-політичного майбуття української державності.

ЛІТЕРАТУРА

Бєбик В. Наша політична культура // Політологічні читання. — 1992. — № 1.

Бєбик В.М., Головатий М.Ф., Ребало В.А. Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.

- Білий О. Машини спрощення (Соціальна уява і політична поведінка у пострадянській Україні) // Політична думка. — 2000. — № 2. — С. 50—58.
- Боднар В.Л. Політична культура як один із регуляторів суспільних відносин // Carpatica-Karpatika. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород: Колір принт, 2001. — С. 333—341.
- Боднар В.Л., Вегеш М.М. Роль засобів масової інформації в сучасній Україні: політологічний аспект // Carpatica-Karpatika. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород: Колір принт, 2001. — С. 342—345.
- Гайворонко Н. Культура в політиці: реалії та перспективи // Генеза. — 1994. — № 2.
- Горностаєва М.В. Миф и сказка как символические системы // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2001. — № 3. — С. 113—125.
- Дем'яненко Б. Роль та місце кінематографу у цементуванні нацистського тоталітарного режиму // Нова політика. — 1998. — № 2 (16). — С. 37—40.
- Дем'яненко Б., Дем'яненко В. Розвиток архітектури і образотворчого мистецтва в умовах тоталітаризму // Нова політика. — 2000. — № 3 (29). — С. 60—66.
- Дем'яненко Б., Дем'яненко В. Формування апарату управління мистецтвом і художня політика класичних моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1999. — № 6 (26). — С. 47—56.
- Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика. — 2001. — № 1 (13). — С. 93—100.
- Діак І.В. Українське відродження чи нова русифікація? — К.: Гранослов, 2000. — 304 с.
- Єшкілев В. Політично-культурна дихотомія України: постмодерністський аспект // Людина і політика. — 2001. — № 6 (18). — С. 140—147.
- Звіркоська В. Парламентська культура в Україні: чинники, рівень і тенденції розвитку // Людина і політика. — 2001. — № 4 (16). — С. 115—127.
- Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник. — К.: Заповіт, 1996. — 352 с.
- Лассуэлл Г.Д. Психопатология и политика. Гл. VI. Политические агитаторы (предисловие Т.Н. Самсоновой) // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2001. — № 1. — С. 142—164; № 2. — С. 78—93.
- Левенець Ю. Роль національного міфу у відродженні національної свідомості українського народу // Нова політика. — 2001. — № 2 (34). — С. 50—53.
- Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософ. і соціол. думка. — 1995. — № 11—12. — С. 37—59.
- Литвиненко О. Масова свідомість: використання жорстких пропагандистських технологій у Російській Федерації (1985-1998 рр.) // Нова політика. — 1998. — № 4 (18). — С. 29—30.
- Лісовий В.С. Поняття політичної культури. Політична культура українців // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення. — К., 1996.
- Лясота Л. Причини відтворення авторитарних цінностей в Україні // Нова політика. — 2001. — № 5 (37). — С. 55—59.
- Макаренко Е. Інформаційно-психологічний захист як чинник збереження політичної ментальності нації // Нова політика. — 1999. — № 2 (22). — С. 50—55.
- Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4—5. — С. 5—20.
- Мисюров Д.А. Политическая символика: между идеологией и рекламой // Полис. — 1999. — № 1. — С. 168—174.
- Мігалікова С., Зубро Т. Сучасні дослідження європейських політичних культур // Нова політика. — 2002. — № 2. — С. 55—56.
- Мірчук І. Світогляд українського народу // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 1. — С. 22—33.
- Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики // Генеза. — 1994. — № 2.
- Основи політичної науки / За ред. Б.Кухти. — Ч. 3. — Львів, 1998.
- Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. — 1999. — № 4 (24). — С. 28—32.
- Остапенко М. Політична соціалізація студентської молоді в Україні // Нова політика. — 1999. — № 6 (26). — С. 61—63.

- Нахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь // Сучасність. — 1994. — № 1. — С. 54-68; № 2. — С. 101—116.
- Пахомов Ю. Політична культура постготалітарної доби // Політологічні читання. — 1992. — № 2.
- Політична культура, ідеологія, психологія: Навч. посібн. / Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю. — Чернівці: Рута, 2000. — 105 с.
- Поліщук І. Ментальність українства: політичний аспект // Людина і політика. — 2001. — № 1 (13). — С. 86—92.
- Поліщук І. Синдром радянськості // Нова політика. — 2001. — № 3 (35). — С. 58—62.
- Поліщук І. Традиційні настанови політичної ментальності українства // Нова політика. — 2000. — № 5 (31). — С. 40—44.
- Попович М.В. Національна культура і культура націй. — К., 1994.
- Поченцов Г. Побудова іміджу як комунікативне програмування // Нова політика. — 1998. — № 5 (19). — С. 40—47.
- Проскуріна О. Політична культура і соціальна дійсність // Нова політика. — 2000. — № 2 (28). — С. 63—65.
- Проскуріна О.О. Формування політичної культури українського суспільства: проблеми і перспективи розвитку. Автореферат дис... канд. політ. наук. — К., 2001. — 20 с.
- Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 26—30.
- Рудакевич О. Політична культура України: руйнація та шляхи відродження // Розбудова держави. — 1995. — № 1. — С. 15—20.
- Рябов С. Основи політичної культури: виборчий процес // Розбудова держави. — 1997. — № 9. — С. 58—64; № 10. — С. 59—64; № 12. — С. 57—64; 1998. — № 1—2. — С. 115—125.
- Скоблик Н.В. Перспективи розвитку політичної культури молоді у контексті сучасних українських вчених // Гуманітарна освіта: досвід і проблеми. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Трансформація гуманітарної освіти” (Ужгород, 25—27 травня 1998 року). — Ужгород: Гражда, 1999. — С. 555—565.
- Соловійов О. Культура російської еліти: спокуса конституціоналізмом? // Політична думка. — 1999. — № 1—2. — С. 26—48.
- Тархова Н. Вплив національного менталітету на формування політичної культури // Нова політика. — 2002. — № 2. — С. 52—54.
- Тимошенко В. “Мы получили независимость без крови” // Мир за неделю. — 2000. — 22—29 января. — С. 5.
- Туркова О. Тема політичної культури в “Листах до братів-хліборобів” В'ячеслава Липинського // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 55—59.
- Фарукшин М.Х. Политическая культура общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 4. — С. 103—112.
- Хома Н.М. Політична культура молоді України. — Львів, 1997.
- Цимбалістий В. Політична культура українців // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 94—105; № 4. — С. 77—90.
- Шумілов О. Мовне питання та національна безпека // Розбудова держави. — 1997. — № 4. — С. 8—12.
- Щербинина Н.Г. Архаика в российской политической культуре // Полис. — 1997. — № 5. — С. 127—139.

Тема 16. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ. ОСНОВНІ ІДЕОЛОГІЧНІ ДОКТРИНИ СУЧАСНОСТІ

Поняття “політична ідеологія”. Ідеологія і політика як регулятори відносин між людьми. Структурні рівні ідеології (теоретико-концептуальний, програмно-політичний, актуалізований).

Типологія політичних ідеологій. Підходи до розуміння політичної ідеології (К. Маркс, В. Ленін, К. Мангейм, Л. Алтюссер, Р. Арон, М. Вебер, Т. Парсонс). Структурні елементи ідеології (політичні ідеї, теорії, цінності, ідеали, гасла, міфи, стереотипи). Місце політичної ідеології в структурі суспільної свідомості. Функції політичної ідеології.

Лібералізм: сутність, основні принципи. Витоки класичного лібералізму (вчення про суспільний договір та природні права людини). Еволюція лібералізму. Соціальний лібералізм.

Сучасні теоретики лібералізму: М. Фрідман, Дж. Кейнс, Ф. Гаєк, Ф. Фукуяма. Ф. Фукуяма про всесвітню ліберальну революцію в роботі «Кінець історії»). Ліберальний інтернаціонал.

Становлення і розвиток консерватизму як ідейно-політичної течії. Основні ідеї, принципи та цінності консервативної ідеології. Неоконсерватизм. Сучасні напрями консерватизму. Консерватизм в Україні (В. Липинський, С. Томашівський). Перспективи консерватизму в добу глобалізації. Консервативний інтернаціонал.

Комунізм. Соціалізм. Соціал-демократія. Становлення і розвиток ідеології комунізму. Економічна, соціальна та політична доктрини марксизму. Розвиток марксизму на сучасному етапі: "критичний напрям марксизму" (Ю. Габермас), марксистський структуралізм (Л. Алтюссер), аналітичний марксизм (А. Пшеворські), фрейдомарксизм (Г. Маркузе). Комуністичний інтернаціонал. Комуністична ідеологія в Україні.

Розкол в робітничому класі в ХІХ ст. Опортунізм — основа соціал-демократичної ідеології. Відмінність між марксизмом і соціал-демократією. Цінності, ідеали, принципи соціал-демократичної ідеології. Соціал-демократія в Україні. Соціалістичний інтернаціонал.

Зародження фашизму як ідейно-політичної течії. Антигуманізм теорії і практики фашизму. Соціальна база фашистського руху. Психологічні та моральні причини підтримки фашизму. Італійський та німецький варіанти фашизму. Неофашизм у сучасному світі.

Становлення руху ненасильства. Ідеологи руху ненасильства (М. Ганді, М.Л. Кінг).

Ідеологія фемінізму. Витоки феміністичної ідеології. Основні теоретичні напрями сучасного фемінізму. Ліберальний фемінізм. Марксистський (соціалістичний) фемінізм. Радикальний фемінізм. Чорний фемінізм. Держава і право в інтерпретації фемінізму.

Політична ідеологія в постіндустріальному суспільстві: зміна форм, перспективи розвитку. Деідеологізація суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА

Аваков А. Судьбы либерализма. — М., 2000.

Азаркин И. Эггистский либерализм эпохи великих реформ // Право и политика. — 2000. — № 9.

Артамонова Ю. Постмодерн или постмодернизация? (опыт концептуализации ценностных изменений) // Политическая наука. — 2001. — № 2.

Бабосов Е. Идеология в современном мире. — Минск, 1984.

Белл Д. Конец идеологии // Новое время. — 1990. — № 27.

Берк Е. Размышление о революции во Франции. — М., 1993.

Бессонов Б. Фашизм: идеология и политика. — М., 1985.

Борисова Т., Исакова И. Философия «зеленых». Возможные пути развития общества // США: экономика, политика, идеология. — 1991. — № 4. — С. 89—94.

Бузгалин А.В. В поисках социалистической альтернативы // Свободная мысль. — 1996. — № 2.

Воронкова В.Г., Ясыр Н.Д. Зарождение и эволюция либерализма в Украине в ХІХ — ХХ веке. — Донецк, 1993.

Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія // Віче. — 1996. — № 4.

Галкин А. Германский фашизм. — М., 1989.

Галкин А. Фашизм — его сущность, корни, признаки и формы правления // Полис. — 1995. — № 2.

Галкин А., Рахшмир П. Консерватизм в прошлом и настоящем: о социальных корнях консервативной волны. — М., 1987.

Гарбузов В. Консерватизм: понятие и типология // Политические исследования. — 1995. — № 4.

Гелей С. Консерватизм у політичній практиці сучасної України // Українські варіанти. — 1998. — № 1.

Голобуцький О., Кулик В. Консерватизм — ідеологія порядку, стабільності і добробуту. — К., 1995.

Гордієнко М. Творчий потенціал консервативної орієнтації // Віче. — 1998. — № 1.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — Львів, 1991.

Донцов Д. Націоналізм. — Львів, 1996.

Еко У. Ур-Фашизм // Сучасність. — 1996. — № 5.

- Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 1.
- Звелев В. Истоки сталинизма. — М., 1990.
- Капустин Б. Три рассуждения о либерализме и либерализмах // Полис. — 1994. — № 3.
- Колодій А. Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи // Українські варіанти. — 1997. — № 2.
- Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития // Полис. — 1995. — № 4.
- Консерватизм. Антологія. — К., 1998.
- Консерватизм: понятие и типология (историографический обзор) // Полис. — 1995. — № 4.
- Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції “Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні” / За ред. М.І.Михальченка, Б.І.Корольова. — К., 1993.
- Либерализм и демократия (монотематический номер) // Полис. — 1994. — № 3.
- Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Консерватизм. Націоналізм. Правопорядок і революція // Політологічні читання. — 1993. — № 4.
- Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: В 2-х томах. — К., 1994.
- Лібералізм. Антологія. — К., 2002.
- Майер Т. Демократический социализм — социальная демократия. — К., 2000.
- Макаренко В. Главные идеологии современности. — Ростов-на-Дону, 2000.
- Мамут А. Этатизм и анархизм как тип политического сознания. — М., 1989.
- Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997.
- Мийон-Дельсон Ш. Политические идеи XX века. — М., 1995.
- Мищенко М. Особливості сприйняття ідеології прихильниками різних політичних течій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3.
- Націоналізм: Антологія. — К., 2000.
- Орлов Б. Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // Диалог. — 1990. — № 12.
- Попович М., Фінько А. Українські ліберали // Сучасність. — 1993. — № 11.
- Скиба В.Й. Консерватизм — не лайливе слово // Віче. — 1993. — № 4.
- Современная социал-демократия: Словарь-справочник. — М., 1990.
- Современный консерватизм. — М., 1994.
- Соргин В.В. Либерализм Запада XVII — XX веков. — М., 1995.
- Стоянович С. Коммунизм и противоречия между демократией и капитализмом // Полис. — 1996. — № 1.
- Томенко М. Штрихи до історії ліберальних ідей в Україні // Політична думка. — 1996. — № 1.
- Чалікова В. Ліберали, ліберальне, лібералізм // Сучасність. — 1993. — № 11.

Тема 17. ПОЛІТИКА І ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Поняття і політична спрямованість засобів масової інформації. Ранні роки дослідження ролі ЗМІ в політиці (У. Ліппман, К. Ховланд). Період класичних досліджень ЗМІ. Традиції вивчення ролі засобів масової інформації в електоральних процесах (П. Лазарсфельд, А. Кемпбел, У. Міллер, Г. Гурін). Сучасні дослідження політичної спрямованості ЗМІ (М. Маккомбсон, Д. Шо, С. Янгар, Е. Ноель-Нойман, Дж. Зеллер, С. Ленарт, М. Харрон).

Роль засобів масової інформації й сучасних політичних технологій у формуванні громадської думки та іміджу політичного лідера. «Четверта влада» — інформаційна влада. Закономірності засобів масової інформації як важливого політичного інституту суспільства. Паблік-релейшнз у сучасному суспільстві. Характерні риси, форми і методи діяльності засобів масової інформації.

Функції засобів масової інформації в політичному житті суспільства (інформаційна, освітня, мобілізаційна та ін.). Функція “антени”, “посилювача”, “фокусу”, “призми”, “луни”.

Політика засобів масової інформації як інструмент політичного маркетингу. Роль і місце ЗМІ в системі внутрішньополітичної та зовнішньополітичної діяльності. Стереотипи і

нові принципи взаємодії ЗМІ і політичної влади. Незалежні ЗМІ. Провладні й опозиційні засоби масової інформації.

Теоретичні моделі взаємодії засобів масової інформації та громадської думки в політичній науці. Поняття політичної комунікації. Наукові школи теорії політичної комунікації (кібернетичний підхід (К. Дойч), структурно-функціональний аналіз (Г. Алмонд, Дж. Коулман)). Дослідження пропаганди. Моделі політичної комунікації (модель Ж.-М. Коттре, модель К. Сайнне). Функції політичної комунікації відносно політичної системи і громадянського суспільства. Засоби політичної комунікації. Медіапланування.

Політичне маніпулювання. Посилення впливу засобів масової інформації на всі сфери життя і поведінку людини. Способи політичного маніпулювання. Журналістика як політична діяльність. Політична публіцистика як засіб впливу на свідомість громадян. Засоби масової інформації і проблема формування суспільної свідомості, політичної культури людей. Неформальні засоби політичної комунікації.

Особливості функціонування інституту засобів масової інформації в сучасній Україні. Роль української системи ЗМІ в політичному житті країни. Українська журналістика як політична діяльність і кар'єра. Участь вітчизняних ЗМІ у формуванні громадянського суспільства та демократизації. Діяльність специфічних суб'єктів масового інформативного процесу — інформаційних агентств.

Плюралізм як вияв незалежності журналістики. Свобода слова в Україні. Закони України "Про інформацію", "Про друковані ЗМІ", "Про радіо і телебачення", міжнародні договори у сфері свободи слова та інформації, ратифіковані Україною.

ЛІТЕРАТУРА

- Бебик В., Сидоренко О. Засоби масової інформації посткомуністичної України. — К., 1996.
- Бідзіля Ю. Преса Закарпаття XIX—XX століть: Посібник для журналістів. — Ужгород, 2001.
- Боднар В.Л., Вегеш М.М. Роль засобів масової інформації в сучасній Україні: політологічний аспект // *Carpathica — Карпатика*. Вип.12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород, 2001. — С. 342—346.
- Власенко Н., Зорько С., Сиротич М. Україна на шляху до інформаційного суспільства: проблеми та здобутки. — К., 1995.
- Гаджиев К.С. Средства массовой информации и политика / Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 1995. — № 1.
- Доценко Е. Психология манипуляции. — М., 1996.
- Журналистика и политика. — М., 1987.
- Журналістика в умовах гласності. — К., 1991.
- Землянова Л. Американская коммуникативистика. — М., 1995.
- ЗМІ та вибори Президента — 2004: правове регулювання — 2004: правове регулювання діяльності. — К.: Геопринт, 2003. — 153 с.
- Кашавцева С. Політична комунікація: проблеми, очікування, можливості // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2002. — № 1. — С. 101—108.
- Королько В. Основи публік-релейшинз. — К., 1997.
- Королько В. Політична реклама: уроки виборів, проблеми // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 1998. — № 6.
- Костенко Н., Макеєв С. Вибори і медіа: легалізуючи публічну сферу // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 1999. — № 1.
- Крос К., Гекеш Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції. — К., 2000. — 142 с.
- Ляпина Т.В. Политическая реклама. — К., 2000.
- Мас-медіа України: Довідник. — К., 1995.
- Медіа Бізнес. Громадськість. Влада: взаємодія на шляху до євроінтеграції. — Т.: ТІСІТ, 2003 — 265 с.
- Міцкевич Е., Файрстоун Ч. Телебачення і вибори. — К., 1994.
- Нахапетов В. Участь місцевого телебачення у виборчих кампаніях. — О., 2000. — 142 с.

- Ольшанский Д. Массовые настроения в политике. — М., 1995.
- Основні особливості діяльності ЗМІ в Україні. Медіа і вибори 2002 року. — К., 2002.
- Почепцов Г. Паблік рилейшнз. — М., 1998.
- Почепцов Г. Проблеми мас-медіа // Політична думка. — 1994. — № 1.
- Почепцов Г. Теорія комунікації. — К., 1996.
- Почепцова А. Телевізійна політична реклама-98 // Нова політика. — 1998. — № 3.
- Реклама: внушение и манипуляция. Медиа-ориентированный подход. — Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2001. — 752 с.
- Ресурсы журналистского слова. — К., 1991.
- Слюсаревський М., Федоришин О., Царюк Л. Деякі аспекти використання листівок у передвиборній агітації // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 1.
- Современные политические мифологии: содержание и механизмы функционирования. — М., 1996.
- Соловьев А.И., Решетков К.И. Политическая реклама в коммуникативной стратегии государства // Вестник Московского государственного университета. Серия 12. Политические науки. — 1999. — № 3.
- Терлецька І. Політична реклама. — Д., 2002. — 47 с.
- Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи // Віче. — 2002. — № 4. — С. 64 — 68.
- Українські мас-медіа та свобода інформації // Політична думка. — 1994. — № 4.
- Флор О. Україна в світовому інформаційному просторі. — К., 2001. — Вид. 28. — Ч. III. — С.53—65.
- Фролов П. Роль ЗМІ у формуванні іміджу політика // Українські варіанти. — 1998. — № 1.
- Чайка В. Засоби масової інформації. Соціально-філософські аспекти // Філософська думка. — 2001. — № 2. — С. 124—131.
- Чалий С. Мас-медіа в Україні: між державою й олігархами // Сучасність. — 2002. — № 3. — С. 91—98.
- Чиж І. Роздержавлення ЗМІ: проблеми і перспективи // Віче. — 1999. — № 1.
- Шахтемірова О. Засоби масової інформації та політичні орієнтації громадян України // Нова політика. — 1999. — № 2.
- Шкляр В. Политика и средства массовой информации. — Одесса, 1990.

Тема 18. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

Політичні конфлікти: сутність, структура, причини виникнення. Структура політичного конфлікту: суб'єкти конфлікту (індивіди, політичні угруповання, гілки влади, держави), предмет конфлікту (владні відносини), об'єкт конфлікту (влада, матеріальні цінності, привілеї тощо), конфліктна свідомість, конфліктна поведінка.

Причини виникнення та ескалації політичних конфліктів. Об'єктивні та суб'єктивні причини.

Основні функції політичних конфліктів. Конструктивні, деструктивні, дуалістичні функції. Конструктивні функції (діагностична, регулююча, оновлююча, вдосконалююча, перетворююча та ін.). Деструктивні функції (те, що призводить до наступних наслідків: породження насильства, знищення матеріальних цінностей, загибель людей тощо). Дуалістичні функції (дестабілізуючо-стабілізуюча, деструктивно-конструктивна, делегітимізуючо-легітимізуюча та ін.).

Стадії політичного конфлікту: 1) передконфліктна (латентна) стадія (народження конфліктної ситуації та інциденту); 2) конфліктна стадія (пряма конфронтація та ескалація конфлікту); 3) стадія врегулювання конфлікту (пошук компромісу та досягнення консенсусу); 4) післяконфліктна стадія (часткова або цілковита нормалізація відносин).

Типологія політичних конфліктів. Основні критерії типологізації. Сфера проявів (соціальні, економічні, політичні, етнополітичні, ідеологічні та ін.). Джерела виникнення (конфлікти інтересів, конфлікти цінностей, конфлікти ідентифікації). Характер походження (реальні, вигадані, спровоковані, випадкові). Часовий критерій (миттєві, короткотривалі, середньотривалі, довготривалі). Географічний критерій (локальні, регіональні, континентальні,

глобальні). Ступінь прояву (приховані, латентні та відкриті). Характер перебігу (керовані, некеровані). Соціальні наслідки (конструктивні, деструктивні, конструктивно-деструктивні). Масштабність проявів (зовнішньополітичні та внутрішньополітичні).

Міжнародні конфлікти: мирне співіснування, міжнародна криза, війна.

Внутрішньополітичні конфлікти: путчі, заколоти, перевороти, акції громадської непокори, повстання, громадянська війна, соціально-політична революція.

Керування політичними конфліктами. Залежність врегулювання конфлікту від поведінкових стратегій їх учасників. Типи стратегій: 1) “яструба” (модель суперництва); 2) “страуса” (модель протистояння і конфронтації); 3) “голуба” (модель пристосування); “сови” (модель співпраці); “синиці” (модель політичного компромісу).

Процес конструктивного керування конфліктами: 1) прогнозування конфліктів; 2) запобігання ескалації конфліктів та їх стимулювання; 3) врегулювання конфліктів; 4) розв'язання конфліктів.

Конфліктний потенціал українського суспільства. Основні причини політичних конфліктів в Україні. “Помаранчева революція” як приклад політичного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

- Анцупов А., Малышев А. Введение в конфликтологию. — Ужгород, 1995.
- Бабосов Е.М. Конфликтология. — Минск: Тетра Системс, 2000.
- Бекешкіна І.Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. — К., 1994.
- Боднар В.Л. Національні конфлікти і шляхи їх вирішення // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П.В. Токаря. — Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. — С. 64—68.
- Боднар В.Л. Про деякі особливості конфліктів у національному питанні // Матеріали науково-практичної конференції “Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”. — Ужгород: Патент, 1997. — С. 58—62.
- Глухова А. Политические конфликты: основания, типология, динамика. — М.: Эдиториал, 2001.
- Глухова А.В. Типология политических конфликтов. — М., 1997.
- Демони миру та боги війни: Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. — К.: Політична думка, 1997. — 508 с.
- Запрудский Ю. Социальный конфликт. — Ростов-на-Дону: Ростовский ун-т, 1992.
- Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. — М.: Аспект Пресс, 1995.
- Зайцев А.К. Социальный конфликт. — М., 2000. — 464 с.
- Зеркин Д.П. Основы конфликтологии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
- Иванов В., Смолянский В. Конфликты и конфликтология. — М., 1994.
- Качанова И.М. Конфликт: за или против. — М., 1978.
- Коляденко В. Технології регулювання конфліктів // Нова політика. — 1997. — № 5.
- Конфликтология / Под ред. А. Кармина. — СПб.: Лань, 2001.
- Конфліктологія / За ред. Л. Герасіної і М. Панова. — Харків: Право, 2002.
- Краснов Б. Конфликты в обществе // Социально-политический журнал. — 1992. — № 7.
- Кульчар К. Политический конфликт // Политология вчера и сегодня. — М., 1991. — Вып. 3.
- Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — 272 с.
- Лебедева М.М. Трудный путь урегулирования конфликтов // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 1996. — № 2.
- Мацієвський Ю. Деякі проблеми теорії конфліктів та насильства // Генеза. — 1995. — № 3.
- Нагаєв В. Конфліктологія (модульний варіант). — К., 2004.
- Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К., 1994.
- Павловський М. Конфлікти та консенсус в українській політиці // Нова політика. — 1999. — № 1.
- Претериус Р. Концепция конфликта // Полис. — 1991. — № 5.

Пойченко А.М., Бекешкіна І.Е., Хворостяний О.І. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: Навч. посібник. — Київ: Вид-во УАДУ, 1997. — 96 с.

Райнет П. Теорія конфлікту // Поліс. — 1991. — № 5.

Рубин Дж., Пруйт Д., Ким С.Х. Соціальний конфлікт. — М.: Олма-Пресс, 2001.

Социальные конфликты в трансформирующихся обществах. — М.: РАН, 1996.

Телещун С. Поверхи і підвалини конфліктів // Віче. — 1996. — № 6.

Тернер Д. Структура соціологічної теорії. — М.: Прогресс, 1985.

Токар П. Конфліктологія: Курс лекцій. — Ужгород, 2001.

Томенко М. Реальні та удавані конфлікти в державній владі // Політична думка. — 1997. — № 1.

Фельдман Д.И. Политология конфликта. — М., 1998. — 199 с.

Тема 19. ВИБОРЧІ СИСТЕМИ І ПРОЦЕСИ

Первісна демократія як форма прямого волевиявлення громадян. Представницьке народоправство в Стародавній Греції та Римі. Виборчі посади в Греції і Римі та особливості голосування.

Виборність та колегіальність за доби Середньовіччя. Витоки місцевого самоврядування, вибори в середньовічних містах. Магдебурзьке право. Виникнення перших європейських парламентів та вибори до них. Становлення інституту виборів в епоху Нового часу. Перший швейцарський референдум (1449 р.). Віче за часів Київської Русі. Вибори в Козацькій державі. Старшинська Рада. Галицький сейм. Вибори радянської доби.

Функції виборів у демократичному суспільстві. Організація і призначення виборів. Види виборів. Виборче право. Виборчий ценз. Виборча кампанія. Виборчий округ. Виборчі комісії: Центральна виборча комісія (ЦВК), окружні виборчі комісії, дільничні виборчі комісії. Реєстрація і складання списків виборців. Висування і реєстрація кандидатів. Передвиборна пропаганда і агітація. Фінансування виборчої кампанії. Правові обмеження у фінансуванні виборчої кампанії та проведенні агітації і пропаганди.

Голосування. Вимоги виборчих законів щодо голосування. Підрахунок голосів. Результати виборів. Повторне голосування.

Поняття «виборча система». Основні види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна, змішана, куріальна виборчі системи.

Сутність мажоритарної виборчої системи. Одномандатні, багатомандатні й преференційні мажоритарні системи. Мажоритарні системи абсолютної і відносної більшості. Основні переваги та вади мажоритарної виборчої системи.

Сутність пропорційних виборчих систем. Партійність виборів. Різновиди партійних списків. Специфіка виборчих округів. Виборча квота.

Змішані виборчі системи як специфічна комбінація елементів пропорційної та мажоритарної систем.

Куріальні виборчі системи і проблема забезпечення представництва в парламенті нечисленним етнічним та іншим соціальним групам.

Характеристика українського електорального досвіду. Виборча система України. Закони України «Про вибори Президента України» та «Про вибори народних депутатів України».

Вибори до місцевих органів влади — основа місцевого самоврядування, демократії на місцях. Модель місцевого самоврядування в Україні і вибори місцевих органів влади. Загальна характеристика Закону України «Про вибори депутатів місцевих рад та селищних, сільських, міських голів».

Референдуми та плебісцити як всенародне голосування з приводу конкретних питань загальнонаціонального значення.

ЛІТЕРАТУРА

Білоус А.О. Виборча система України: проблеми і перспективи розвитку // Політологічні читання. — 1992. № 1.

Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна. — К.: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 1997.

Білоус А.О. Пропорційні вибори в Україні: ілюзії чи реалії // Нова політика: — 2001. — № 1. — С. 2—6.

Веґеш М., Остапець Ю. Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991—2002 рр. // Регіональні студії. — 2002. — № 5. — С. 76—85.

Вибори в Україні. — К., 1998.

Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник. — К.: Центральна виборча комісія, 2001.

Ковач Ю., Остапець Ю. Виборча система України: етапи становлення // Carpatica — Карпатика. — Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 197—206.

Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.

Корніснко М.І. Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування // Політологічний вісник. Випуск 1. — К., 1993.

Лавринович О. Проблема недійсності виборів // Право України. — 2000. — № 6.

Мазур О. Виборча система України: у пошуках оптимального варіанту // Нова політика. — 2001. — № 1.

Остапець Ю.О. Електорат Закарпатської області: соціально-демографічні ознаки, рівень політичної культури, ціннісні орієнтації // Carpatica — Карпатика. Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття. — Ужгород, 2003. — С. 133—145.

Остапець Ю.О. Електоральна поведінка: сутність та основні теоретико-методологічні підходи до її вивчення // Carpatica — Карпатика. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород, 2001. — С. 303—333.

Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 51—52.

Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 48.

Про вибори народних депутатів України: Закон України від 24 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 43.

Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 4.

Про затвердження заходів щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2001 р. // Офіційний вісник України. — 2001. — № 5.

Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 17 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 5.

Проблемы общественного контроля за голосованием в избирательных кампаниях // Политический маркетинг. — 1993. — С. 33—37.

Рибачук М.Ф., Шкляр Л.Є., Довгош О.Н. Еволюція виборчих систем в Україні: досвід, проблеми та перспективи розвитку // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. Збірник / Редколегія: Рябець М.М. (голова) та інші. — К.: ЦВК, 2001.

Рябець М.М. Актуальні проблеми становлення і вдосконалення виборчого законодавства в Україні за роки незалежності // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. Збірник / Редколегія: Рябець М.М. (голова) та інші. — К.: ЦВК, 2001. — С. 17—18.

Ставнійчук М.І. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики: Монографія. — К.: Факт, 2001. — 156 с.

Телятник Л. Політична активність громадян та вдосконалення виборчого законодавства // Право України. — 1997. — № 12.

Тодыка Ю.Н., Яворский В.Д. Выборы народных депутатов Украины: конституционно-правовой аспект. — Х.: Факт, 1998. — 234 с.

Томенко М. Підсумки парламентських виборів в Україні // Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 107—120.

Тема 20. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Міжнародні відносини як цілісна система, місце в ній політичних відносин. Сутність міжнародних відносин: основні підходи (політичний реалізм і політичний ідеалізм). Міжнародні відносини як система (системний підхід). Основні принципи міжнародних відносин: право і сила. Різні види міжнародних відносин: дипломатичні, військово-політичні, економічні, гуманітарні, ідеологічні, правові, екологічні та інші. Рівні міжнародних відносин: глобальний, регіональний, субрегіональний, локальний. Основні учасники міжнародних відносин: держава, ТНК, етнічні та соціальні групи, суспільно-політичні рухи, окремі особи.

Виникнення міжнародної політики. Міжнародна (світова) політика і світовий політичний процес: сутність понять. Основні форми взаємодії на міжнародній арені: співпраця, суперництво і конфлікт. Стратегічне партнерство як форма міжнародних політичних відносин. Основні суб'єкти міжнародної політики на початку XXI ст. Тенденції розвитку світової політики: еволюційні та революційні тенденції; впорядкованість та спонтанність світового розвитку; демократизація та забезпечення політичного плюралізму, гуманізація міжнародних відносин і людський вимір міжнародних відносин. Новий світовий порядок як гармонізація інтересів у сфері світової політики.

Процес формування та механізм зовнішньої політики держав. Міжнародне право. Поняття і сутність зовнішньої політики, її історична еволюція. Національний інтерес як основа формування зовнішньої політики держави. Цілі та принципи зовнішньої політики. Базові форми зовнішньої політики: активна, пасивна, агресивна, консервативна. Державні інститути, які беруть участь у формуванні та реалізації зовнішньої політики держави. Зовнішньополітична стратегія і тактика. Функції дипломатичних представництв держави.

Виникнення та еволюція міжнародного права. Сутність міжнародного права і роль у міжнародних відносинах. Поділ міжнародного права на публічне та приватне. Основні принципи і норми сучасного міжнародного публічного права. Статут ООН як базовий міжнародно-правовий міждержавний документ.

Міжнародні організації: сутність і типологія. Історія виникнення перших міжнародних організацій. Сутність і сучасна роль міжнародних організацій у міжнародних відносинах. Базові типи міжнародних організацій (за критерієм членства): міждержавні, недержавні та змішані. Типологія міжнародних організацій за географічним охопленням: глобальні, регіональні і субрегіональні. Типологія міжнародних організацій за компетенцією: універсальні та спеціальні. Типологія міжнародних організацій за характером повноважень: міжнаціональні і наднаціональні. Типологія міжнародних організацій за порядком вступу: відкриті та закриті.

Принципи функціонування і структура ООН як глобальної міжнародної політичної організації. Інші глобальні міжнародні організації: Світовий банк (СБ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світова організація торгівлі (СОТ) та інші. Напрями діяльності регіональних організацій (на прикладі Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Ради Європи, НАТО) та субрегіональних об'єднань (на прикладі ГУАМ, Вишеградської четвірки).

Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення. Причини виникнення та сутність поняття "глобальні проблеми": різні підходи. Зміни у системі міжнародних відносин наприкінці XX ст. Глобальні проблеми як прояви кризи сучасної цивілізації. Різні підходи до типологізації глобальних проблем людства. Інтернаціональні світові проблеми. Глобальні проблеми взаємовідносин особи та суспільства. Глобальні проблеми взаємодії людини та природи.

Політичні аспекти існування та вирішення глобальних проблем: виникнення політичної глобалістики як напряму політології. Основні підходи до вирішення глобальних проблем: політичний реалізм та політичний ідеалізм. Обґрунтування ролі держав і міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем. Проблема становлення "нового світового порядку" як моделі вирішення глобальних проблем людства.

Міжнародний тероризм: сутність, типологія та шляхи боротьби з його проявами. Історичні аспекти виникнення тероризму. Поняття та сутність міжнародного тероризму. Основні категорії: тероризм, терористичний акт, терорист, терористичне угруповання, терористична діяльність. Класифікація тероризму: державний та опозиційний; соціальний, націоналістичний, релігійний, бандитський; наземний, повітряний, морський, космічний та комп'ютерний. Лівий тероризм.

Ультраправий тероризм. Націоналістичний тероризм. Ісламський тероризм. Основні засади боротьби з проявами міжнародного тероризму. Закон України "Про боротьбу з тероризмом".

Україна у системі міжнародних відносин та її місце в сучасному геополітичному просторі. Основні напрями та пріоритети зовнішньої політики України. Зміна середовища та поля діяльності для зовнішньої політики та дипломатії України з набуттям нсю державного суверенітету. Міжнародне визнання незалежної держави України. Геополітичне розташування України. Формування концепції зовнішньополітичної діяльності України: Постанова Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України" (липень 1993 р.). Конституція України — правова основа зовнішньополітичного курсу держави. Стратегічні та геополітичні національні інтереси України. Україна у двосторонніх відносинах (з США, Європейським Союзом, Росією, країнами СНД, країнами Центральної Європи та іншими). Україна і ООН. Участь України у регіональних та субрегіональних організаціях (Рада Європи, СНД, ГУУАМ (ГУАМ) та інші). Європейський вибір України. Україна і НАТО: Хартія про особливе партнерство (липень 1997 р.). Україна у миротворчих операціях. Проблеми національної безпеки в зовнішній політиці України. Міжнародні ініціативи України після президентських виборів 2004 р.

ЛІТЕРАТУРА

- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. — М., 1996.
- Антипенко В. Поняття тероризму (кримінально-правові визначення) // Право України. — 1999. — № 2. — С. 92—95.
- Антюхина-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталеv М.А. Основы теории международных отношений. — М., 1988.
- Бардін О. Передісторія і генезис тероризму // Людина і політика . — 2004. — № 2. — С. 130—143.
- Баскин Ю.А., Фельдман Д.И. История международного права. — М., 1990.
- Бжезинский З. Великая шахматная доска. — М., 1999.
- Білорус О., Лисицин Е., Молостовцева В. Національна ідея і стратегія національної безпеки України // Віче. — 2001. — № 3.
- Блищенко И.П., Солнцева М.М. Мировая политика и международное право. — М., 1991.
- Василенко В.А. Основы теории международного права. — К., 1988.
- Волковинський Р. Революційний тероризм у Російській імперії у ХІХ ст. і Україна // Історія України. — 2001. — № 19. — С. 1—4.
- Дорошенко А. Терор і тероризм // Політика і час. — 1997. — № 8—9. — С. 14—21.
- Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К.: Основи, 1995.
- Жаринов К. Терроризм и террористы: Ист. справочник / Под общ. ред. А.Е.Тараса. — Мн: Харвест, 1999. — 606 с.
- Известные тракты / Авторы-сост. Д.В. Нестерова, А.В. Нестерова, О.В. Шумахер. — М.: Вече, 2003. — 384 с.
- Івченко В. Жорстокий. Кривавий. Багатоликий: Таким постає перед цивілізованим світом міжнародний тероризм // Політика і час. — 2000. — № 1—2. — С. 63—70.
- Кива А., Федоров В. Анатомія тероризма // Обществeнные науки и современность. — 2003. — № 1. — С. 130—143.
- Копійка В., Шинкареко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.— К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2001.
- Косолапов Н. Анализ внешней политики: основные направления исследований // Международная экономика и международные отношения (МЭМО). — 1999. — № 2. — С. 77—86.
- Косолапов Н. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений // МЭМО. — 1999. — № 3. — С. 64—73.
- Косолапов Н. Международные отношения как специфический тип общения // МЭМО. — 1999. — № 6. — С. 99—108.

- Косолапов Н. Международные отношения: эпистемология и методы исследования // МЭМО. — 1998. — № 3.
- Косолапов Н. Теоретические исследования международных отношений // МЭМО. — 1998. — № 1.
- Косолапов Н. Теория международных отношений: затишье перед бурей // МЭМО. — 1995. — № 4.
- Котушко Е. Современный терроризм: Анализ основных направлений / Под общ. ред. А.Е.Тараса. — Мн.: Харвест, 2000. — 448 с.
- Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. — М., 1980.
- Лукашук И.И. Международное право. — В 2-х т. — М., 1987.
- Маддисон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин. — К., 1997.
- Мальський М., Мацяк М. Теорія міжнародних відносин: Підручник, 2-е вид., перероблене і доп. — К.: Кобза, 2003.
- Международные отношения: социологические подходы / Под ред. П.А. Цыганкова. — М.: Гардарики, 1998.
- Мировая политика: проблемы теории и практики. — М., 1995.
- Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 — 70-і роки): Підручник / В.А. Мандола, М.М. Білоусов, Л.Ф. Гайдуков та ін. — К.: Либідь, 1999.
- Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки): Підручник / Л.Ф. Гайдуков, В.Г. Кремень, Л.В. Губернський та ін. — К.: Либідь, 2001.
- Мороз Р.И. Международный терроризм: организационная структура и коммуникативная стратегия // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. — 2004. — № 5. — С. 62 — 72.
- Мурадян А.А. Буржуазные теории международной политики. — М., 1988.
- Мурадян А.А. Самая благородная наука об основных понятиях международно-политической теории. — М., 1990.
- Новиков Г.Н. Теория международных отношений. — Иркутск, 1996.
- Основы теории международных отношений / Под ред. Антюхиной-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталева М.А. — М., 1980.
- Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России (1648—2000): Учебник для вузов / Под ред. А.С. Протопопова. — М.: Аспект Пресс, 2001.
- Словарь международного права. — М., 1986.
- Современные буржуазные теории международных отношений / Под ред. Гантмана В.И. — М., 1976.
- Современные международные отношения: Учебник / Под ред. А.В. Торкунова. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999.
- Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України. — К.: Логос, 1999.
- Телешун С. Сучасний тероризм — українські реалії // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1. — С. 163—169.
- Тодоров И.Я. Международное право и международные отношения в вопросах и ответах. — Донецк, 1998.
- Требин М. Терроризм в XXI веке. — Мн.: Харвест, 2003. — 816 с.
- Устинов В. Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика. — М.: ООО Издательство “Юрлит-информ”, 2002. — 560 с.
- Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. — М.: Издатель Соловьев; Алгоритм, 2001.
- Хоффман Б. Терроризм — взгляд изнутри = Inside terrorism / Брюс Хоффман; Пер. с англ. Е. Сажина. — М.: Ультра. Культура, 2003. — 264 с.
- XX век: основные проблемы и тенденции международных отношений. — М., 1992.
- Цыганков П.А. Международные отношения. — М., 1996.
- Цыганков П.А. Политическая социология международных отношений. — М., 1994.
- Цыганков П.А. Политология и наука о международных отношениях: проблема разграничения предметных областей // Социально-политический журнал. — 1995. — № 5.
- Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. — М.: Гардарики, 2002. — 590 с.
- Яцько А. Тероризм як форма політичної боротьби // Політика і час. — 2002. — № 1. — С. 68—77; № 2. — С. 34—43.

Тема 21. ОСНОВИ ГЕОПОЛІТИКИ

Сутність геополітики: поняття, об'єкт, предмет. Час і умови виникнення геополітики. Переділ світу і зростання конфліктності. Роль економічного фактору в геополітичному балансі сил. Ситуація з геополітикою в Радянському Союзі. Розуміння геополітики у Ф. Ратцеля та Р. Челлена. Визначення геополітики К. Хаусхофером. Сучасне розуміння геополітики російськими та українськими вченими. Два напрями геополітики (за Н. Нартовим). Дефініція поняття “геополітики”. Об'єкт і предмет геополітики. Глобалізація як нова геополітична модель світоустрою. Характеристика геополітичної ситуації сьогоденного світу. Старі та нові геополітичні фактори впливу. Рівні геополітичного аналізу подій. Головні протиріччя планети.

Джерела геополітики та геополітичні епохи. Цивілізаційний підхід до історичного процесу: М. Данилевський, К. Леонт'єв, О. Шпенглер, П. Савицький, Л. Гумільов, А. Тойнбі, С. Гантінгтон. Воєнно-стратегічні теорії: Н. Макіавеллі, К. фон Клаузевіц, Х. Мольтке, А. Мехен, Д. Мілютін. Концепції географічного детермінізму: античні автори, французька, німецька, англійська та російська школи. Фактори силових полів. Вестфальська система міжнародних відносин. Віденська геополітична епоха. Версальська епоха. Потсдамська система силових полів. Біловезька геополітична епоха.

Основні закони та категорії геополітики. Закон фундаментального дуалізму. Сутність теллуократії і таласократії. Закон посилення фактору простору в людській історії. Закон синтезу суші та моря. “Rimland”. “Heartland”. Концепція рубіжної комунікації. МОРЕМАР і ЄВРАМАР. Типологічні об'єкти рубіжної комунікативності. Спеціальні та загальноновживані категорії геополітики. Поняття “контроль над простором” і “геостратегічний простір”. Геополітичні поля (за К.Плешаковим). Принцип геополітичного дуалізму. Категорії “біполярний світ”, “багатополярний світ” і “однополярний світ”. Поняття: “атлантизм” і “стратегія анаконди”; “внутрішній і зовнішній півмісяць”; “внутрішнє море” і “внутрішній океан”; “heartland”, “географічна вісь історії” і “rimland”; “геополітична ситуація”, “геополітичне оточення держави”, “геополітичне становище держави”; “геополітичні відносини” і “баланс сил”; “політичний простір” і “прозорі кордони”; “інтерес” і “механізм реалізації державних інтересів”. Види і типи експансії.

Функції і складові геополітики. Сутність пізнавальної, прогностичної, управлінської та ідеологічної функцій геополітики. Предмет і суб'єкт геополітики. Визначення сьогоденного розуміння геоекономіки. Геострати. Геомари. Роль пропорційності в геоекономіці. Чотири типи транскордонних регіонів. Значення критичної маси тямущих в геоекономіці людей. Глобалізація економіки. Світові міста та мегаполіси. Геокультура та поняття “ідентичності”. Демографічний фактор у геополітиці. Демографічна криза. Значення георелігії в геополітичному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

- Бжезінський З. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів, 2001.
- Гаджиев К.С. Введение в геополитику. — М.: Логос, 1998.
- Гаджиев К.С. Геополитика. — М., 1997.
- Гаджиев К.С. Геополитика: история и современное содержание дисциплины // Полис. — 1996. — № 2. — С. 2—16.
- Геополитика: теория и практика / Под ред. Э.А. Позднякова. — М., 1992.
- Головченко В. “Дракон у тумані”: геополітичний виклик Пекіна і відповідь Вашингтона // Людина і політика. — 2004. — № 3. — С. 97—107.
- Гринько С.В. Особливості розвитку предмета геополітики як науки, що формується // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Міжнародні відносини. — 2002. — Вип. 21—24. — С. 190—194.
- Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 73—82.
- Дергачев В.А. Геополитика.— К.: ВИРА-Р, 2000. — 448 с.

- Дергачев В.А. Геополитика: Учебник для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДИАНА, 2004. — 526 с.
- Дергачев В.А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): Учебник для вузов. — К.: ВИРА-Р, 2004. — 672 с.
- Дзьобань О. Геополітичні чинники системи національної безпеки (соціально-філософський аспект) // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 91—100.
- Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000.
- Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М.: Арктогея, 1997. — 608 с.
- Ерасов Б.С. Социокультурные и геополитические принципы евразийства // Полис. — 2001. — № 5. — С. 65—74.
- Зінько С. Іслам у світових геополітичних геоекономічних процесах // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 91—100.
- Классика геополитики. XIX век. — М., 2003.
- Классика геополитики. XX век. — М., 2003.
- Лурье С., Козарян Л. Принципы организации геополитического пространства // Общественные науки и современность. — 1994. — № 4.
- Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник.— К., 2003.
- Нартов Н.А. Геополитика. — 2-е изд.— М.: ЮНИТИ-ДИАНА, Единство, 2004. — 439 с.
- Паламарчук О.М. Наукові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення країни // Стратегічна панорама. — 2000. — № 1—2.— С.50—59.
- Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті // Віче. — 1998. — № 11. — С. 3—20.
- Соловьев Э.Г. Геополитический анализ международных проблем современности: pro et contra // Полис. — 2001. — С. 116—130.
- Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. — М., 1996.
- Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. — М., 2002.
- Фукуяма Ф. Великий разрыв. — М., 2003.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
- Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. — М., 2001.
- Шепелев М. Антицивілізаційний потенціал мондіалізації як чинник формування глобального неототалітаризму // Людина і політика. — № 6. — С.107—120.
- Шепелев М. Проблеми геоекономічної безпеки в контексті процесів глобалізації // Людина і політика. — 2001. — № 5. — С.49—57.
- Шишкіна В. Чорноморський вектор зовнішньої політики Туреччини: історична ретроспектива і сучасність // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 12—26.
- Яцько А. За алгоритмами суші і моря. Теллурократія та талассократія у геополітичній карті світу // Політика і час. — 2000. — № 11—12. — С. 50—59.

Тема 22. ПРАКТИЧНА ПОЛІТОЛОГІЯ

Поняття «практична політологія». Розвиток прикладної політології в Україні: передумови, тенденції. Основні галузі прикладної політології та напрями відповідних їм теоретичних досліджень.

Політичні технології як сукупність засобів, методів і дій. Нагальна потреба для цивілізованого суспільства у кваліфікованих консультантах-експертах політологічного профілю. Парламентська соціологія як галузь прикладної політології. Виборча інженерія як засіб політичної боротьби.

Поняття маркетингу. Принципи політичного маркетингу та його основні види. Функції політичного маркетингу. Етапи маркетингової діяльності. Основні складові політичного маркетингового процесу. Політичні сили України як суб'єкти політичного маркетингу.

Дослідження політичного ринку. Громадська думка. Опосередковані, прямі та спеціалізовані канали висловлення громадської думки. Види та функції опитувань громадської думки.

Політичний імідж. Іміджмейкінг та іміджологія. Основні підходи до формування іміджів: функціональний, контекстний, порівняльний.

Політична пропаганда. Лобіювання політико-економічних інтересів в органах законодавчої, виконавчої, судової влади. Підкуп чиновників. Спонсорство політичних лідерів як форма пропаганди. Вплив на засоби масової інформації.

Політична реклама — основа передвиборних кампаній. Етапи політичного рекламування. Форми політичної реклами. Інституційна політична реклама. Чинники політичного впливу, що обумовлюють позицію виборця в період політичної кампанії.

Політична реклама в Україні: етапи її зародження та становлення. Аналіз роботи основних засобів політичної реклами. Символіка у політичному житті України та у політичній рекламі.

Поняття політичного менеджменту. Зародження науки «політичний менеджмент». Складові елементи менеджменту. Стратегічний менеджмент у політології.

Система прийняття політичних рішень: суть та специфіка. Концептуальні підходи до розуміння моделей прийняття політичного рішення. Вивчення електоральної поведінки як способу з'ясування політичної ситуації. Можливості прогнозу, обґрунтування програм, цілей, тактики поведінки. Підготовка і процес прийняття рішень. Проблема оптимізації політичного рішення. Вироблення і пропаганда альтернативних рішень. Реалізація рішень. Цілі і засоби реалізації політичного рішення.

Політичне прогнозування. Можливості, межі, техніка, методика та процедури прогнозування у політиці. Рациональне та ірраціональне у політичній науці та практиці. Передбачуване і не передбачуване в політиці. Співвідношення загальних та спеціальних методів передбачення політичного поступу. Використання синергетичних принципів (Е. Ласло, С. Масуда, Д. Дойгін, І. Пригожий). Ідеї цілісної технократичної системи («холотехнократія», М. Бунге). Концепції цивілізму (В. Нерсесянц), зіткнення цивілізацій (С. Гантінгтон). Методологія політичного прогнозування. Врахування змін стадій стабільності та кризових обставин, багатоваріантності, альтернативності шляхів та можливостей соціально-політичного розвитку. Загальне і часткове прогнозування.

Типи прогнозів: пошуковий, нормативний, імовірнісний та ін. Основні напрями прогнозування, його етапи. Системне прогнозування. Стратегічне, тактичне та операційне прогнозування. Інформація як база та умова прогнозування. Прогнозування як пізнання, розуміння та інтерпретація процесу і тенденцій політичного розвитку. Футурологія (Ф. Фукуяма, С. Платонов, Д. Несбіт).

Політичний ризик у діяльності суб'єктів політики, прогнозування його можливих наслідків. Втілення планів і прогнозів у політичних рішеннях і діях. Значення наукового політичного прогнозування в умовах реформування українського суспільства.

Менеджмент виборчої кампанії: технологія завоювання влади. Формування команди. Оцінка політичної ситуації. Розроблення стратегії виборчої кампанії. Організація і проведення передвиборної агітації.

Менеджмент правлячої команди: технологія утримання влади. Інформаційне забезпечення роботи правлячої команди. Вибір моделі та технології ухвалення урядових рішень. Формування та організація роботи правлячої команди. Зв'язки з громадськістю. Організація роботи пресової служби.

Історія розвитку структур «Public Relations» на Заході. Поняття «Public Relations». «Public Relations» як джерело достовірної, високоякісної, повної та своєчасної інформації. PR на рівні урядової діяльності. «Public Relations» і вдосконалення влади.

Місцеве самоврядування та політичне інформування. Схожість та характерні особливості «Public Relations» і засобів масової інформації. Реалізація «Public Relations» на рівні місцевої та центральної влади: форми та механізми.

Зародження та перші кроки досвіду впровадження технологій «Public Relations» в Україні. PR на рівні різних гілок влади в Україні: порівняльний аналіз.

ЛІТЕРАТУРА

- Амелин В.Н., Дегтярев А.А. Опыт развития прикладной политологии // Полис. — 1998. — № 3.
- Андрянов В.И., Левашов В.К., Хлопьев А.Т. «Слухи» как социальный феномен. // Социс. — 1993. — № 1. — С. 82—88.

- Балуев Д.Г. Введение в политический анализ: Учебное пособие. -- Нижний Новгород, 2000.
- Бебик В. Основы теоретичної та практичної політології. — К., 1994.
- Выдрин Д. Очерки практической политологии. — К., 1991.
- Гальцендорф Ф. Роль общественного мнения в государстве. — СПб.: Типография д-ра М.А. Хана, 1989.
- Гришберг Т.Э. Политический портрет в системе рекламы. // Вестник МГУ. Серия 10. Журналистика. — 1994. — № 2.
- Дмитрисв А.В., Латынов В.В., Хлопьев А.Т. Неформальная политическая коммуникация. — М.: РОССПН, 1997.
- Ильясов Ф. Политический маркетинг или искусство и наука победить на выборах. — М.: Издательство ИМА-Пресс, 2000.
- Ильясов Ф.Н. Политический маркетинг, или как «продать» вождя. // Полис. — 1997. — № 5. — С. 88—100.
- Ковлер А. Основы политического исследования. — М.: Наука, 1994.
- Ковлер А.И. Основы политического маркетинга. Технология организации избирательных кампаний. — М., 1993.
- Кочетков В.В. Психология межкультурных различий. — М.: ПЕРС, 2002.
- Крылов И. Неудача политического ролика. / Журналист на выборах. — М.: Российско-американский информационный пресс-центр, 1996. — С. 7—12.
- Левчик А.А., Левчик Э.Г. Типы политического поведения населения // Социс. — 1997. — № 12.
- Малаканова О.А. Политическая коммуникация. / Политическая социология и современная российская политика. — СПб.: Борей-принт, 2000.
- Малкин Е., Сучков Е. Основы избирательных технологий. — М.: Русская панорама, 2002.
- Матвеев Р.Ф. Теоретическая и практическая политология. — М.: РОССПЭН, 1993. — 240 с.
- Матвиенко В. Я. Социологический анализ в политике. — К., 1995.
- Миронов А. Раздувай и властвуй! Практическое руководство по технологиям «мягкой пропаганды». — М.: Добросвет, 2001.
- Морозова Е. Г. Менеджер избирательной кампании. / Избирательная кампания. — М.: Российский центр избирательных технологий, 1995.
- Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. — М., 1999.
- Недяк И. Л. Планирование и организация политической кампании. — М.: Весь мир, 1995.
- Общая и прикладная политология / Под ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. — М., 1997.
- Покида Н.И. Слухи: Их влияние на формирование общественного мнения. — М.: Наука, 1990.
- Почепцов Г.Г. Профессия: Имиджмейкер. — К.: ИМСО МО Украины, НВФ «Студ-центр», 1999.
- Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. — К.: ИМСО МО Украины, НВФ «Студ-центр», 1996.
- Почепцов Г.Г. Символы в политической рекламе. — Киев, 1997.
- Нызин В.А. Профессиональный выбор и отбор персонала управления: Политическая профессиология. — М., 1999.
- Ребкало В.А., Бебик В.М., Пойченко А.М. Практична політологія. — К., 1998. — 140 с.
- Романов П. Каналы предвыборной пропаганды. // Исследования. Информационный выпуск Социологического центра СІПУ и Института Сравнительных Исследований Трудовых Отношений. — 1995. — Выпуск 2. — С. 9—15.
- Руденко В.Н. Политическое граффити. // Социологические исследования. — 1997. — № 10. — С. 50—55.
- Симонов К.А. Политический анализ. — М., 2002.
- Сегела Жак. Национальные особенности охоты за голосами. — М.: Вагриус, 1999.
- Супрун А.П., Янова Н.Г. Политический маркетинг: Новый взгляд на рейтинг // Социс. — 2000. — № 2.

- Феофанов О.А. Политическая реклама. — СПб.: Питер, 2001.
- Феофанов О.А. Стереотип и «имидж» в буржуазной пропаганде. // Вопросы философии. — 1980. — № 6. — С. 89—100.
- Феофанов О.А. США: Реклама и общество. — М.: Мысль, 1974.
- Цветнов А. Управление социально-политическими процессами: технологии избирательных кампаний, лоббирования, общественной деятельности. — М.: Палей, 1995.
- Цуладзе А. Политические манипуляции или покорные толпы. — М.: Книжный дом «Университет», 1999.
- Цуладзе А. Формирование имиджа политика России. — М.: Книжный дом «Университет», 1999.
- Шелекасова Н.П. Бессознательные аспекты имиджа политического лидера // Полис. — 2000. — № 4.
- Шенель В.М. Имиджология: Секреты личного обаяния. — М.: Издательское объединение «ЮНИТИ», 1994.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Заняття 1. ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ І ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ (2 год.)

1. Історичні форми демократії.
2. Емпіричні моделі демократії.
3. Поняття і сутнісні риси демократії.
4. Характеристика процесу демократизації в сучасному світі (зокрема в Україні).
5. Теоретичні моделі переходу до демократії. Основні етапи переходу (демократизація, лібералізація, соціалізація/консолідація).

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Демократія, демократизація, поліархія, хвилі демократизації, моделі переходу до демократії, консолідація демократії.

Заняття 2. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ (2 год.)

1. Англосаксонська (англо-американська) модель місцевого самоврядування.
2. Континентальна (французька) модель місцевого самоврядування.
3. Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні:
  - а) зародження та становлення місцевого самоврядування у східнослов'янських племен;
  - б) європеїзація місцевого самоврядування. Поширення Магдебурзького права;
  - в) органи влади і адміністративного управління Запорізької Січі;
  - г) адміністративно-політичний устрій на Слобожанщині, у Правобережній та Західній Україні у XVIII — на початку XIX ст.;
  - д) державне управління та місцеве самоврядування в Україні у XIX ст.;
  - е) місцеві органи влади періоду УНР та ЗУНР;
  - є) місцеве самоврядування в радянській Україні.
4. Місцеве самоврядування в Україні:
  - а) законодавче забезпечення;
  - б) рівні формування представницьких органів місцевого самоврядування;
  - в) територіальна основа.
5. Перспективи місцевого самоврядування України в контексті адміністративно-територіальної реформи.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Місцеве самоврядування, місцеве управління, децентралізація, європейська модель місцевого самоврядування, американська модель місцевого самоврядування, політична реформа, адміністративна реформа, адміністративно-територіальна реформа.

Заняття 3. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ (2 год.)

1. Історичні етапи становлення політичних партій (аристократичні угруповання, партії-клуби, всеохоплюючі партії, картельні партії).
2. Політичні партії: сутність та основні підходи до класифікації.
3. Партійні системи сучасності: сутність та класифікація.
4. Етапи становлення партійної системи України. Класифікація та нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні.
5. Діяльність обласних осередків політичних партій. Партійна структура Закарпаття.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Політична партія, масові партії, кадрові партії, партії виборців, всеохоплюючі партії, партійна система, однопартійна система, партія-гегемон, партійна система з домінуючою партією, двопартійна система, партійна система поміркованого плюралізму, партійна система поляризованого плюралізму, атомізована партійна система, партійна структура.

Заняття 4. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ. ГРУПИ ТИСКУ (2 год.)

1. Громадські організації та об'єднання: класифікація, місце та функції в політичній системі суспільства.
2. Групи інтересів та групи тиску.
3. Групи інтересів у сучасній Україні.
4. Активізація жіночих та молодіжних громадських організацій України.
5. Діяльність громадських організацій та об'єднань Закарпаття.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Громадські об'єднання, громадські організації, громадські рухи, групи інтересів, групи тиску, лобізм, жіночі громадські організації, молодіжні громадські організації, національно-культурні товариства.

Заняття 5. ПОЛІТИКА І ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (2 год.)

1. Засоби масової інформації як «четверта влада».
2. Функції засобів масової інформації.
3. Політичне маніпулювання та пропаганда.
4. PR-технології в політичному процесі.
5. Особливості функціонування інституту засобів масової інформації в Україні.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Засоби масової інформації, «четверта влада», політична комунікація, політичне маніпулювання, політична пропаганда, цензура, паблік-рілсйшнз, PR-технології, інформаційні агентства, комунікатор, реципієнт, громадська думка, інформаційний простір, інформаційна політика, «темники».

Заняття 6. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ (2 год.)

1. Сутність, структура та функції політичного конфлікту.
2. Причини виникнення та стадії політичного конфлікту.
3. Типологія політичних конфліктів і криз.

4. Шляхи і способи вирішення політичних конфліктів.
5. Особливості політичних конфліктів у сучасній Україні.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Суперечність, конфлікт, криза, консенсус, об'єкт конфлікту, переговори, мистецтво переговорів, стилі переговорів, тероризм.

Заняття 7. ВИБОРЧІ СИСТЕМИ І ПРОЦЕСИ (4 год.)

1. Вибори в історії людства.
2. Основні етапи та принципи організації виборчої кампанії.
3. Електоральна поведінка: сутність, теоретико-методологічні підходи до її вивчення.
4. Основні типи виборчих систем сучасності:
  - а) мажоритарна виборча система;
  - б) пропорційна виборча система;
  - в) змішана виборча система.
5. Становлення виборчої системи України (політико-правовий аспект).
6. Аналіз виборів Президента України (1991, 1994, 1999, 2004 рр.).
7. Аналіз парламентських електоральних циклів 1994, 1998, 2002, 2006 рр. в Україні.
8. Регіональні особливості електорального процесу на Закарпатті.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Вибори, виборча кампанія, виборчий ценз, виборчий округ, виборча комісія, електорат, електоральна поведінка, абсентеїзм, президентські вибори, парламентські вибори, муніципальні вибори, референдум, плебісцит, виборча система, мажоритарна система, пропорційна система, змішана система, куріальні виборчі системи, гендерні квоти.

Заняття 8. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН (2 год.)

1. Міжнародна політика та міжнародні відносини як цілісна система.
2. Механізм зовнішньої політики держав. Міжнародне право.
3. Міжнародні організації: сутність та типологія.
4. Міжнародний тероризм: сутність, типологія та шляхи боротьби з його проявами.
5. Україна у системі міжнародних відносин та її місце в сучасному геополітичному просторі. Основні напрями та пріоритети зовнішньої політики України.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Міжнародні відносини, міжнародна політика, світова політика, зовнішня політика, зовнішньополітична стратегія, зовнішньополітична тактика, новий світовий порядок, міжнародне право (публічне, приватне), міжнародні організації, глобальні проблеми, цивілізація, міжнародний тероризм.

ПЕРЕЛІК ОРІЄНТОВНИХ ЗАПИТАНЬ НА ІСПИТ

1. Історія виникнення, предмет, функції та методи дослідження політології як науки.
2. Політична наука в Україні: етапи становлення та основні напрями наукових досліджень.
3. Політика як соціальне явище: сутність, походження, типи і види політики.
4. Взаємозв'язок політики з іншими сферами життя суспільства (політика і економіка, політика і мораль, політика і релігія).
5. Політичні теорії мислителів Стародавнього Китаю (Конфуцій, Лао Цзи, Шан Ян).
6. Політичні доктрини Платона та Аристотеля: порівняльний аналіз.
7. Політичні теорії мислителів епохи Середньовіччя (Августин Блаженний, Фома Аквінський та ін.).

8. Англійська політична філософія XVI—XVII ст. (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк).
9. Політичні ідеї представників французького Просвітництва (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтер та ін.).
10. Н. Макіавеллі про політику, державу, владу.
11. Німецька класична філософія про політику, державу і право (І. Кант, Г. Гегель).
12. Виникнення та еволюція соціально-політичних утопій (ранній, класичний та революційно-демократичний утопічний соціалізм).
13. Політична теорія М. Вебера.
14. Основні школи і напрями розвитку сучасної політичної науки.
15. Політичні пам'ятки доби Київської Русі.
16. Конституція Пилипа Орлика.
17. Політична концепція М. Костомарова.
18. Політична теорія М. Драгоманова.
19. Еволюція політичних поглядів М. Грушевського та В. Винниченка.
20. Політична доктрина М. Міхновського.
21. Політична доктрина Д. Донцова.
22. Політична теорія В. Липинського.
23. Українська політична думка 40—80-х рр. XX ст. (рух шістдесятників, політичні концепції українських вчених зарубіжжя).
24. Сутність та походження феномену влади. Види влади.
25. Легітимність політичної влади. Типи легітимності.
26. Теорія розподілу влади в суспільстві.
27. Історичні форми та емпіричні моделі демократії.
28. Поняття і сутнісні риси демократії. Характеристика процесу демократизації в сучасному світі (зокрема в Україні).
29. Теоретичні моделі переходу до демократії. Основні етапи переходу (демократизація, лібералізація, соціалізація/консолідація).
30. Політична система суспільства: сутність, структура, функції.
31. Типологія політичних систем сучасності.
32. Особливості формування політичної системи в Україні.
33. Держава: генеза, ознаки, функції.
34. Характеристика форм державного правління (монархія та республіка).
35. Характеристика форм державного устрою (унітарна держава, федерація та конфедерація).
36. Порівняльний аналіз політичних режимів (тоталітаризм, авторитаризм, демократія).
37. Концепції правової держави та громадянського суспільства.
38. Конституційний механізм розподілу державної влади в Україні.
39. Верховна Рада України: структура, функції, порядок формування та взаємодії з іншими органами влади.
40. Кабінет Міністрів України: структура, функції, порядок формування та взаємодії з іншими органами влади.
41. Інститут президентства в Україні: етапи становлення. Порядок взаємодії з іншими органами влади.
42. Політична реформа в Україні: пріоритети та перспективи.
43. Моделі місцевого самоврядування: сутність та порівняльний аналіз (англо-американська та континентальна (французька) моделі).
44. Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні. Перспективи місцевого самоврядування в контексті адміністративної реформи.
45. Історичні етапи становлення політичних партій (аристократичні угруповання, партії-клуби, всеохоплюючі партії, картельні партії).
46. Політичні партії: сутність та основні підходи до класифікації.
47. Партійні системи сучасності: сутність та класифікація.
48. Етапи становлення партійної системи України. Класифікація та нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні.
49. Діяльність обласних осередків політичних партій. Партійна структура Закарпаття.
50. Громадські організації та об'єднання: класифікація, місце та функції в політичній системі суспільства.

51. Групи інтересів та групи тиску. Групи інтересів у сучасній Україні.
52. Діяльність громадських організацій та об'єднань Закарпаття.
53. Теорія еліт у політичній науці.
54. Типологія політичних еліт.
55. Природа, соціальна сутність та типологія політичного лідерства.
56. Особливості формування політичної еліти та інституту політичного лідерства в сучасній Україні.
57. Концепції етнічності в політичній науці (примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм).
58. Теорії нації та націоналізму. Типології націоналізму.
59. Етнополітичні процеси в країнах Західної Європи (інтеграційні та сепаратистські тенденції).
60. Етнонаціональна політика України. Охарактеризувати на основі досвіду Закарпатської області.
61. Політична свідомість: сутність, структура, типи.
62. Політична соціалізація, її сутність та основні теоретичні концепції (біхевіоризм, рольова теорія та ін.).
63. Політична культура: сутність та типологія. Вплив політичної культури на функціонування політичної системи суспільства.
64. Особливості становлення політичної культури в Україні.
65. Політична ідеологія: сутність та основні функції.
66. Лібералізм, неолібералізм.
67. Консерватизм, неоконсерватизм.
68. Марксизм, комунізм.
69. Соціал-демократична доктрина суспільного устрою.
70. Фашизм, неофашизм.
71. Поняття і функції засобів масової інформації. ЗМІ як «четверта влада».
72. Теоретичні моделі взаємодії засобів масової інформації та громадської думки в політичній науці.
73. Особливості функціонування інституту ЗМІ в сучасній Україні.
74. Політичні конфлікти: сутність, ознаки, причини виникнення та основні функції.
75. Типологія політичних конфліктів та криз.
76. Конфліктність в українському політикумі: еволюція і сучасний стан.
77. Основні етапи та принципи організації виборчої кампанії.
78. Основні типи виборчих систем сучасності (мажоритарна, пропорційна та змішана).
79. Становлення виборчої системи України.
80. Вибори до місцевих органів влади в Україні: особливості організації та проведення.
81. Парламентські вибори в Україні: нормативно-правова основа проведення, регіональні особливості (на прикладі виборів 2002 року).
82. Президентські вибори в Україні: нормативно-правова основа проведення, регіональні особливості (на прикладі виборів 2004 року).
83. Міжнародна політика та міжнародні відносини як цілісна система.
84. Механізм зовнішньої політики держав. Міжнародне право.
85. Процес формування та реалізації зовнішньої політики.
86. Міжнародні організації: сутність та типологія.
87. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення.
88. Міжнародний тероризм: сутність, типологія та шляхи боротьби з його проявами.
89. Україна у системі міжнародних відносин та її місце в сучасному геополітичному просторі.
90. Основні напрями та пріоритети зовнішньої політики України.
91. Поняття політичного маркетингу: дослідження політичного ринку.
92. Форми політичної пропаганди (лобіювання, підкуп, спонсорство, політична реклама та вплив ЗМІ).
93. Структура політичного менеджменту (прийняття політичних рішень, політичне прогнозування, політичний ризик та ін.). «Public Relations» (зв'язки з громадськістю).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Представником натуралістичної концепції суспільства був:
  1. Карл Маркс.
  2. Георг Гегель.
  3. Шарль Монтеск'є.
  4. Огюст Конт.

2. Представником історико-матеріалістичної концепції суспільства був:
  1. Карл Маркс.
  2. Георг Гегель.
  3. Шарль Монтеск'є.
  4. Огюст Конт.

3. Представником ідеалістичної концепції суспільства був:
  1. Карл Маркс.
  2. Георг Гегель.
  3. Шарль Монтеск'є.
  4. Жан-Жак Руссо.

4. Натуралістичний підхід у вивченні суспільства був зорієнтований на:
  1. З'ясування рівня матеріального виробництва, виробничих відносин та продуктивних сил.
  2. З'ясування ідей, інтересів та потреб окремих особистостей.
  3. З'ясування рівня розвитку свідомості окремих особистостей та всього суспільства («народного духу»).
  4. З'ясування природно-кліматичних факторів як таких, що визначають рівень і характер розвитку суспільства.

5. Ідеалістичний підхід у вивченні суспільства був зорієнтований на:
  1. З'ясування рівня матеріального виробництва, виробничих відносин та продуктивних сил.
  2. З'ясування рівня взаємодії між індивідами.
  3. З'ясування рівня розвитку свідомості окремих особистостей та всього суспільства («народного духу»).
  4. З'ясування природно-кліматичних факторів як таких, що визначають рівень і характер розвитку суспільства.

6. Історико-матеріалістичний підхід у вивченні суспільства був зорієнтований на:
  1. З'ясування рівня матеріального виробництва, виробничих відносин та продуктивних сил.
  2. З'ясування рівня взаємодії між індивідами.
  3. З'ясування рівня розвитку свідомості окремих особистостей та всього суспільства («народного духу»).
  4. З'ясування природно-кліматичних факторів як таких, що визначають рівень і характер розвитку суспільства.

7. Яка з названих історичних форм спільності людей сформувалася найпершою?
  1. Народність.
  2. Рід.
  3. Племя.
  4. Нація.

8. Як називають засновану на кровних зв'язках історичну форму спільності людей?
  1. Рід.
  2. Племя.
  3. Народність.
  4. Нація.

9. Хто із вчених стверджував, що етнос є явищем «біогеографічним», а не соціальним?

1. Ентоні Сміт.
2. Пітирим Сорокін.
3. Ентоні Гідденс.
4. Лев Гумільов.

10. Як називають історичну форму спільності людей, що ґрунтується на спільності економічного життя, кровнородинних зв'язках, спільній духовній культурі, спільній психології та самосвідомості?

1. Рід.
2. Плем'я.
3. Народність.
4. Нація.

11. Яка із теоретичних концепцій ототожнює націю із мешканцями однієї держави?

1. Культурологічна.
2. Психологічна.
3. Етатистська.
4. Історико-економічна.

12. Яка з теоретичних концепцій головним фактором утворення нації й національної держави визнавала національну свідомість та духовну культуру?

1. Культурологічна.
2. Психологічна.
3. Етатистська.
4. Історико-економічна.

13. Представником якої теоретичної концепції нації був Ернест Ренан?

1. Культурологічної.
2. Психологічної.
3. Етатистської.
4. Історико-економічної.

14. Яка теоретична концепція нації була розроблена в рамках філософії марксизму?

1. Культурологічна.
2. Психологічна.
3. Етатистська.
4. Історико-економічна.

15. Представники якої теоретичної концепції стверджують, що нація — це політизована етнічна спільнота?

1. Культурологічної.
2. Етніцистської.
3. Етатистської.
4. Історико-економічної.

16. Глибинне структурне утворення, в якому зосереджені певні характерні риси ментальності, що застосовуються неусвідомлено в різні історичні епохи, називають:

1. Національною культурою.
2. Архетипом.
3. Національним характером.
4. Менталітетом.

17. Хто із нижче перерахованих вчених вперше теоретично обґрунтував концепцію соціального прогресу?

1. Жан Кондорсе.
2. Анн-Робер-Жан Тюрго.

3. Макс Вебер.
4. Георг Гегель.

18. Хто із названих мислителів розглядав історію людства як розвиток суспільно-економічних формацій?

1. Карл Маркс.
2. Анн-Робер-Жан Тюрго.
3. Макс Вебер.
4. Георг Гегель.

19. Хто із названих вчених розробив концепцію коловороту локальних цивілізацій?

1. Карл Маркс.
2. Фрідріх Енгельс.
3. Арнольд Тойнбі.
4. Раймон Арон.

20. Хто із вчених розробив технократичну теорію розвитку суспільства?

1. Жан Кондорсе.
2. Арнольд Тойнбі.
3. Пітирим Сорокін.
4. Деніел Белл.

21. Хто із мислителів вважав, що кожний народ у своїй історії проходить стадії аналогічні життю людини — від народження до смерті?

1. Фрідріх Енгельс.
2. Джамбаттіст Віко.
3. Пітирим Сорокін.
4. Збігнєв Бжезинський.

22. Хто одним із перших висунув концепцію про постійну деградацію і регрес суспільства?

1. Жан Кондорсе.
2. Геродот.
3. Гесіод.
4. Анн-Робер-Жан Тюрго.

23. Хто із мислителів сформулював ідею Божественного промислу (Провидіння)?

1. Гесіод.
2. Августин Блаженний.
3. Джамбаттіст Віко.
4. Анн-Робер-Жан Тюрго.

24. Хто із вчених виділяв первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, буржуазний та комуністичний лад?

1. Арнольд Тойнбі.
2. Деніел Белл.
3. Карл Маркс.
4. Раймон Арон.

25. Хто із мислителів сформулював теорію культурних циклів?

1. Освальд Шпенглер.
2. Георг Гегель.
3. Арнольд Тойнбі.
4. Карл Ясперс.

26. Хто із мислителів твердив, що людська історія позбавлена будь-якого сенсу?

1. Освальд Шпенглер.
2. Георг Гегель.

3. Арнольд Тойнбі.
4. Карл Ясперс.

27. Анн-Робер-Жан Тюрго розглядав суспільний прогрес як:

1. Загальний закон історії, основою якого є людський розум.
2. Всесвітнє сходження до свободи, прогрес в усвідомленні свободи.
3. Зміна суспільно-економічних формацій від первіснообщинної до комуністичної.
4. Триступеневий розвиток: народження, розквіт, занепад.

28. Карл Маркс розглядав суспільний прогрес як:

1. Загальний закон історії, основою якого є людський розум.
2. Всесвітнє сходження до свободи, прогрес в усвідомленні свободи.
3. Зміна суспільно-економічних формацій від первіснообщинної до комуністичної.
4. Триступеневий розвиток: народження, розквіт, занепад.

29. Георг Гегель розглядав суспільний прогрес як:

1. Загальний закон історії, основою якого є людський розум.
2. Всесвітнє сходження до свободи, прогрес в усвідомленні свободи.
3. Зміна суспільно-економічних формацій від первіснообщинної до комуністичної.
4. Триступеневий розвиток: народження, розквіт, занепад.

30. Хто із представників антипрогресистських концепцій розвитку дотримувався точки зору, згідно з якою кожен народ має свою власну культуру і тому неможливо суспільний розвиток вимірювати категорією “прогрес”?

1. Арнольд Тойнбі.
2. Жан Кондорсе.
3. Бертран Рассел.
4. Клод Леві-Строс.

31. Хто із представників антипрогресистських концепцій розвитку дотримувався точки зору, згідно з якою регрес домінує над прогресом, нейтралізує його?

1. Арнольд Тойнбі.
2. Жан Кондорсе.
3. Бертран Рассел.
4. Клод Леві-Строс.

32. Згідно з концепцією Георга Гегеля про прогрес людства як прогрес в усвідомленні свободи східні деспотії:

1. Знали свободу одного.
2. Знали свободу окремих соціальних верств.
3. Знали свободу всіх громадян.
4. Не знали свободи взагалі.

33. Згідно з концепцією Георга Гегеля про прогрес людства як прогрес в усвідомленні свободи греко-римський світ знав:

1. Свободу одного.
2. Свободу окремих соціальних верств.
3. Свободу всіх громадян.
4. Свободу двох станів.

34. Згідно з концепцією Георга Гегеля про прогрес людства як прогрес в усвідомленні свободи германський світ знав:

1. Свободу одного.
2. Свободу окремих соціальних верств.
3. Свободу всіх громадян.
4. Свободу двох станів.

35. Яку кількість стадій прогресу виокремив Георг Гегель?
1. Дві.
  2. Три.
  3. Сім.
  4. Вісім.
36. Доповніть речення: «Видатним представником теорії ... .. був англійський філософ Томас Гоббс. На його думку, в природному стані у відносинах між людьми діяв принцип: «людина людині — ...».
1. Суспільного договору.
  2. Правової держави.
  3. Громадянського суспільства.
  4. “Вовк”.
  5. “Собака”.
  6. “Свиня”.
37. Доповніть речення: «Матеріальне виробництво, згідно із вченням марксизму, має двобічний характер, де задіяні: ... .. (засоби виробництва і люди — учасники виробництва) і ... .. (відносини, в які люди вступають у процесі виробництва)».
1. Матеріальні сили.
  2. Продуктивні сили.
  3. Нематеріальні сили.
  4. Майнові відносини.
  5. Невиробничі відносини.
  6. Виробничі відносини.
38. Доповніть речення: «Згідно з матеріалістичним розумінням суспільства, система матеріально-виробничих відносин складає ..., на якому ґрунтуються всі інші відносини людей — ... (правові, політичні, релігійні, ідеологічні та інші)».
1. «Матеріальна основа».
  2. «База».
  3. «Базис».
  4. «Духовна основа».
  5. «Будова».
  6. «І надбудова».
39. Відомими представниками функціоналізму, що розглядав суспільство як систему інтегрованих частин цілого, були:
1. Томас Гоббс.
  2. Карл Маркс.
  3. Герберт Спенсер.
  4. Толкот Парсонс.
  5. Роберт Мертон.
  6. Фрідріх Енгельс.
40. Доповніть речення: “Класи, з точки зору марксизму, виникають у процесі розкладу первіснообщинного суспільства в результаті ... .. і появи ... .. на основні засоби виробництва”.
1. Суспільного поділу праці.
  2. Соціального розмежування людей.
  3. Суспільного розподілу людей.
  4. Колективної власності.
  5. Приватної власності.
  6. Земельної власності.
41. Заповніть логічний ряд: «Рід, ..., ..., нація».
1. Клас.
  2. Союз племен.
  3. Плем'я.
  4. Народ.

5. Народність.
6. Етнос.

42. Погляди на розвиток людської історії як на поступальний прогресивний рух до стрибка з царства необхідності (класового суспільства) у царство свободи (безкласове суспільство) обстоювали:

1. Карл Маркс.
2. Освальд Шпенглер.
3. Арнольд Тойнбі.
4. Пітирим Сорокін.
5. Фрідріх Енгельс.
6. Геродот.

43. Які з названих стадій культурного прогресу людства не виділяв французький філософ-просвітник Анн-Робер-Жан Тюрго?

1. Міфологічну.
2. Релігійну.
3. Метафізичну.
4. Спекулятивну.
5. Наукову.

44. Які з названих мислителів відстоювали концепції циклічності соціального розвитку?

1. Освальд Шпенглер.
2. Гесіод.
3. Сенека.
4. Платон.
5. Арнольд Тойнбі.
6. Анн-Робер-Жан Тюрго.

45. Які з названих стадій суспільного розвитку не виділяв основоположник західної соціології Огюст Конт?

1. Теологічну.
2. Рабовласницьку.
3. Метафізичну.
4. Позитивну.
5. Комуністичну.

46. Які з названих мислителів вважали, що критерієм розвитку суспільства є пануючий тип технології?

1. Деніел Белл.
2. Джон Гелбрейт.
3. Арнольд Тойнбі.
4. Пітирим Сорокін.
5. Анн-Робер-Жан Тюрго.

47. Як зазвичай називають вчені суспільство постіндустріального типу?

1. Рабовласницьке.
2. Комуністичне.
3. Інформаційне.
4. Традиційне.
5. Аграрне.
6. «Третьої хвилі».

48. Для концепцій циклічного розвитку суспільства притаманні такі риси як:

1. Заперечення єдності людської цивілізації.
2. Твердження про єдність людської цивілізації.
3. Твердження про всезагальність прогресу або регресу.

4. Заперечення всезагальної прогресивної або регресивної направленості суспільного розвитку.
5. Твердження виключно про прогрес людства.
6. Твердження виключно про регрес людства.

49. Які з названих мислителів заперечили ідею суспільного прогресу?

1. Анн-Робер-Жан Тюрго.
2. Жан Кондорсе.
3. Клод Леві-Строс.
4. Карл Маркс.
5. Бертран Рассел.
6. Фрідріх Енгельс.

50. Доповніть твердження: «В рамках доформаційного періоду суспільної історії Карл Маркс виділяв ... .., а в рамках післяформаційного періоду — ... ..».

1. Первіснообщинний лад.
2. Рабовласницький лад.
3. Феодальний лад.
4. Буржуазний лад.
5. Комуністичний лад.

51. Вкажіть правильні твердження:

1. Основними підсистемами суспільства є: матеріальна та ідеальна.
2. Основними підсистемами суспільства є: соціальна, економічна, політична, культурна.
3. Основними підсистемами суспільства є: соціальна, економічна, матеріальна, духовна.
4. Кожна з підсистем може існувати лише в межах цілого.
5. Кожна з підсистем може існувати самостійно.
6. Підсистеми суспільства не взаємодіють між собою.
7. Підсистеми суспільства перебувають у взаємодії між собою.

52. Вкажіть неправильні твердження:

1. Основними підсистемами суспільства є: матеріальна та ідеальна.
2. Основними підсистемами суспільства є: соціальна, економічна, політична, культурна.
3. Основними підсистемами суспільства є: соціальна, економічна, матеріальна, духовна.
4. Кожна з підсистем може існувати лише в межах цілого.
5. Кожна з підсистем може існувати самостійно.
6. Підсистеми суспільства володіють певною автономією, розвиваються за власними законами.
7. Підсистеми суспільства перебувають у взаємодії між собою.

53. Визначальними рисами родових відносин були:

1. Нерівність усіх членів роду.
2. Рівність усіх членів роду.
3. Відсутність майнових відносин між родичами.
4. Наявність майнових відносин між родичами.
5. Суворе дотримання ендогамії.
6. Суворе дотримання екзогамії.
7. Відсутність старійшини чи вождя.

54. Вкажіть правильні твердження:

1. Групи кровних родичів, які мали спільне родове ім'я, утворювали плем'я.
2. Групи кровних родичів, які мали спільне родове ім'я, утворювали рід.
3. Рід не обирав старійшину або вождя, його призначали.
4. Однією з рис родових відносин є рівність усіх членів роду.
5. Однією з рис родових відносин є нерівність усіх членів роду.
6. В роді суворо дотримувались ендогамії.
7. В роді суворо дотримувались екзогамії.

55. Вкажіть неправильні твердження:

1. Групи кровних родичів, які мали спільне родове ім'я, утворювали плем'я.
2. Групи кровних родичів, які мали спільне родове ім'я, утворювали рід.
3. Рід обирав старійшину або вождя та зміщував його з цієї посади.
4. Однією з рис родових відносин є рівність усіх членів роду.
5. Однією з рис родових відносин є нерівність усіх членів роду.
6. В роді суворо дотримувались екзогамії.
7. В роді суворо дотримувались ендогамії.

56. Вкажіть правильні твердження:

1. Плем'я утворюється на основі родів, які мають спільне походження.
2. Розвинуті племена мали племінне самоврядування, яке складалося з племінної ради, військових та цивільних вождів.
3. Розвинуті племена не мали племінного самоврядування.
4. Плем'я не мало майнових відносин.
5. Рід не мав майнових відносин.
6. На зміну племенам прийшла нова історична форма спільності людей — нація.
7. Розклад родоплемінних відносин відбувається у зв'язку із поширенням колективної форми власності.

57. Вкажіть неправильні твердження:

1. Плем'я утворюється на основі родів, які мають спільне походження.
2. Розвинуті племена мали племінне самоврядування, яке складалося з племінної ради, військових та цивільних вождів.
3. Розвинуті племена не мали племінного самоврядування.
4. Плем'я мало майнові відносини.
5. Рід мав майнові відносини.
6. На зміну племенам прийшла нова історична форма спільності людей — нація.
7. Розклад родоплемінних відносин відбувається у зв'язку зі становленням обміну і приватної власності.

58. Французький філософ-просвітитель Анн-Робер-Жан Тюрго виділяв три стадії культурного прогресу людства:

1. Міфологічну.
2. Релігійну.
3. Метафізичну.
4. Спекулятивну.
5. Наукову.
6. Філософську.
7. Комуністичну.

59. Німецький філософ-ідеаліст Георг Гегель у розвитку суспільства виділяв три стадії прогресу:

1. «Східні деспотії».
2. «Західні деспотії».
3. Феодальні монархії.
4. Китайський світ.
5. Греко-римський світ.
6. Американський світ.
7. Германський світ.

60. Німецький мислитель Карл Маркс виділив такі основні періоди суспільної історії:

1. Донауковий.
2. Доформаційний.
3. Науковий.
4. Формаційний.
5. Післянауковий.

6. Філософський.
7. Післяформаційний.

61. Німецький мислитель Карл Маркс в рамках формаційного періоду суспільної історії виділяв:

1. Рабовласницький лад.
2. Первіснообщинний лад.
3. Феодалний лад.
4. Комуністичний лад.
5. Постіндустріальний лад.
6. Інформаційний лад.
7. Буржуазний лад.

62. Які з названих мислителів відстоювали концепції соціального регресу?

1. Освальд Шпенглер.
2. Гесіод.
3. Сенска.
4. Платон.
5. Арнольд Тойнбі.
6. Пітирим Сорокін.
7. Анн-Робер-Жан Тюрго.

63. Основоположник західної соціології Огюст Конт виділяв три стадії суспільного розвитку:

1. Доформаційну.
2. Теологічну.
3. Формаційну.
4. Метафізичну.
5. Позитивну.
6. Післяформаційну.
7. Комуністичну.

64. Які з названих мислителів вважали, що критерієм розвитку суспільства є пануючий тип технології, виділяючи при цьому традиційний, промислово-індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) типи суспільства?

1. Освальд Шпенглер.
2. Деніел Белл.
3. Джон Гелбрейт.
4. Арнольд Тойнбі.
5. Пітирим Сорокін.
6. Збігнєв Бжезинський.
7. Анн-Робер-Жан Тюрго.

65. Які із вказаних ознак, згідно з марксистською теорією, характеризують соціальні класи?

1. Великі групи, які різняться між собою за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва.
2. Великі групи людей, які проживають на спільній території.
3. Великі групи людей, які різняться за їх відношенням до засобів виробництва.
4. Великі групи людей, які різняться розміром тієї частини спільного багатства, яка є в їхньому розпорядженні.
5. Великі групи людей, які володіють засобами виробництва і мають значний грошовий прибуток.
6. Великі групи людей, які не мають приватної власності і є найманими працівниками.

66. Від якого давньогрецького слова походить поняття «політика»?

1. Місто-держава.
2. Вчення про державу.

3. Відносини між окремими людьми.
4. Громадяни країни.

67. Завдяки кому з античних мислителів набув поширення термін «політика»?

1. Геродот.
2. Сократ.
3. Аристотель.
4. Демокріт.

68. Який із вказаних рівнів здійснення політики не відповідає дійсності?

1. Міжнародний.
2. Національний.
3. Регіональний.
4. Побутовий.

69. На якому рівні політика визначається, в основному, діяльністю держави як основного інституту організації життя громадян, розподілу і перерозподілу ресурсів?

1. Регіональний рівень.
2. Міжнародний рівень.
3. Національний рівень.
4. Місцевий рівень.

70. Як називають рівень здійснення політики, на якому, в основному, діють національні держави та різні транснаціональні організації?

1. Регіональний рівень.
2. Міжнародний рівень.
3. Національний рівень.
4. Місцевий рівень.

71. Доповніть речення: «Політика — це особливий вид людської діяльності, пов'язаний із здобуттям і здійсненням...»

1. Насилля.
2. Влади.
3. Волі.
4. Боротьби.

72. Що вважається центральним, організаційним і регулятивно-контрольним началом політики?

1. Політична діяльність.
2. Влада.
3. Воля.
4. Політична боротьба.

73. Хто виступає первинним суб'єктом політичної діяльності?

1. Людина.
2. Народ.
3. Нація.
4. Клас.

74. Суб'єктами політики не виступають:

1. Соціальні групи.
2. Політичні організації.
3. Школи та вищі навчальні заклади.
4. Нації.

75. Поняття «бюрократія» у перекладі означає:

1. Панування канцелярії.
2. Панування чиновників.

3. Панування політиків.
4. Панування народу.

76. Здатність і можливість окремих осіб, груп, верств, прошарків або класів здійснювати визначальний вплив на діяльність інших людей, спільнот, суспільств — це:

1. Сила.
2. Влада.
3. Воля.
4. Діяльність.

77. Здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і поведінку людей за допомогою політики і правових норм — це:

1. Політична сила.
2. Політична маніпуляція.
3. Політична діяльність.
4. Політична влада.

78. Що виступає головним першоджерелом влади?

1. Волевиявлення народу.
2. Політична сила.
3. Авторитет керівників.
4. Політична діяльність.

79. Що таке “четверта влада”?

1. Законодавча влада.
2. Виконавча влада.
3. Засоби масової інформації.
4. Судова влада.

80. Класи, нації, соціальні групи, політичні партії, які беруть участь у політичному житті, — це:

1. Суб’єкт політики.
2. Гравці політики.
3. Структура політики.
4. Основа політики.

81. Економіка, суспільні та національні відносини — це:

1. Суб’єкти політики.
2. Об’єкти політики.
3. Структура політики.
4. Основи політики.

82. Хто із мислителів вперше висунув проєкт розподілу сдиної влади на декілька окремих гілок?

1. Джон Локк.
2. Аристотель.
3. Плутарх.
4. Платон.

83. Хто із мислителів запропонував розподіл влади на законодавчу, виконавчу і федеративну?

1. Шарль Монтеск’є.
2. Джон Локк.
3. Аристотель.
4. Платон.

84. Хто із мислителів епохи Нового часу створив теорію розподілу влади, яка функціонує в сучасних умовах?

1. Джон Локк.

2. Шарль Монтеск'є.
3. Аристотель.
4. Платон.

85. Що таке “харизма”?

1. Воля до влади.
2. Воля до панування.
3. Божий дар.
4. Спосіб управління людьми.

86. Що, на думку Шарля Монтеск'є, є необхідною умовою дотримання свободи у суспільстві, запобігання диктатурі та тиранії?

1. Обмеження прав володарів.
2. Принцип розподілу влади.
3. Високий рівень політичної культури.
4. Наявність громадянського суспільства.

87. Волесвявлення народу, авторитет, сила, харизма, багатство — це:

1. Джерела влади.
2. Ресурси влади.
3. Механізм реалізації влади.
4. Функції влади.

88. Управління справами суспільства, регулювання суспільного життя, підтримка цілісності та стабільності суспільства — це:

1. Джерела влади.
2. Механізм реалізації влади.
3. Функції влади.
4. Ресурси влади.

89. Сукупність політичних інститутів та установ, що взаємодіють з метою реалізації певних політичних ідей та норм, — це:

1. Політична система.
2. Політична влада.
3. Політичний режим.
4. Політичний устрій.

90. Хто вперше здійснив в політичній науці системний аналіз політики як сфери суспільного життя?

1. Пітірим Сорокін.
2. Толкот Парсонс.
3. Девід Істон.
4. Габріель Алмонд.

91. Який елемент не входить до структури політичної системи суспільства?

1. Політичні і правові норми.
2. Політична діяльність.
3. Політичні відносини.
4. Соціальна стратифікація.

92. Хто є автором патерналістської концепції держави?

1. Платон.
2. Аристотель.
3. Конфуцій.
4. Геродот.

93. Основний інститут політичної системи суспільства, що здійснює організацію управління та контроль за спільною діяльністю та відносинами між соціальними групами і класами та окремими індивідами, — це:
1. Адміністрація Президента.
  2. Держава.
  3. Політична партія.
  4. Громадська організація.
94. Хто із мислителів вважав, що держава виникла в процесі механічного об'єднання родів у племена, а влада королів веде свій початок безпосередньо від прародителя роду людського Адама?
1. Жан-Жак Руссо.
  2. Роберт Філмер.
  3. Джон Локк.
  4. Томас Гоббс.
95. Згідно з якою теорією походження держави прийнято вважати, що вона виникає в результаті об'єднання родів у племена?
1. Теологічною.
  2. Патріархальною.
  3. Договірною.
  4. Насильницькою.
96. Згідно з патріархальною теорією держава виникає в результаті:
1. Об'єднання родів у племена, а племен у складніші утворення аж до самої держави.
  2. В результаті завоювання одних племен іншими.
  3. В результаті поділу суспільства на класи.
  4. Внаслідок втручання космічних цивілізацій.
97. Хто із мислителів вважав, що держава виникла внаслідок згоди, суспільного договору?
1. Людвиг Гумплович.
  2. Роберт Філмер.
  3. Джон Локк.
  4. Габріель Тард.
98. Згідно з якою теорією походження держави прийнято вважати, що вона виникає внаслідок згоди між людьми?
1. Теологічною.
  2. Патріархальною.
  3. Класовою.
  4. Договірною.
99. Якому мислителю належить ідея, нібито “природний стан” людства — це “війна всіх проти всіх”?
1. Жан-Жак Руссо.
  2. Людвиг Гумплович.
  3. Томас Гоббс.
  4. Іммануїл Кант.
100. Хто із мислителів вважав, що “природний стан” людства був гармонією, мирним та щасливим співіснуванням індивідів?
1. Жан-Жак Руссо.
  2. Людвиг Гумплович.
  3. Томас Гоббс.
  4. Іммануїл Кант.

101. Хто є автором насильницької теорії походження держави (теорії підкорення)?

1. Карл Маркс.
2. Людвиг Гумплович.
3. Фрідріх Енгельс.
4. Лев Петражицький.

102. Згідно з якою теорією походження держави прийнято вважати, що вона виникає внаслідок завоювання одного народу іншим?

1. Марксистською.
2. Патріархальною.
3. Класовою.
4. Підкорення.

103. Хто є представником психологічної теорії походження держави?

1. Карл Маркс.
2. Людвиг Гумплович.
3. Фрідріх Енгельс.
4. Лев Петражицький.

104. Згідно з психологічною теорією утворення держави пояснюється:

1. Поділом суспільства на класи.
2. Завоюванням одного народу іншим.
3. Потребою людей у підпорядкуванні.
4. Суспільним договором.

105. Хто є автором класової теорії походження держави?

1. Карл Маркс.
2. Людвиг Гумплович.
3. Євген Дюрінг.
4. Лев Петражицький.

106. Згідно з якою теорією походження держави прийнято вважати, що вона виникає з поділом суспільства на класи?

1. Патріархальною.
2. Психологічною.
3. Марксистською.
4. Підкорення.

107. Згідно з марксистською теорією походження держави вона виникає внаслідок:

1. Завоювання одного народу іншим.
2. Поділу суспільства на класи.
3. Потребою людей у підпорядкуванні.
4. Суспільного договору.

108. Яку форму держави Аристотель вважав ідеальною?

1. Демократію.
2. Тимократію.
3. Політію.
4. Олігархію.

109. Організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємовідносин — це:

1. Форма державного устрою.
2. Форма державного правління.
3. Політичний режим.
4. Політична влада.

110. Сукупність засобів, способів, методів організації та здійснення політичної влади на основі характеру і способу взаємовідносин влади, суспільства і особи — це:

1. Форма державного устрою.
2. Форма державного правління.
3. Політичний режим.
4. Політична влада.

111. Територіально-організаційна структура держави, яка встановлює порядок поділу держави на частини та відносини між центральними та місцевими органами влади, в науці має назву:

1. Форма державного устрою.
2. Форма державного правління.
3. Політичний режим.
4. Політична влада.

112. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного правління:

1. Федерація.
2. Теократична монархія.
3. Конфедерація.
4. Унітарна держава.

113. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного правління:

1. Президентська республіка.
2. Федерація.
3. Конфедерація.
4. Унітарна держава.

114. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного устрою:

1. Конституційна монархія.
2. Теократична монархія.
3. Парламентська республіка.
4. Унітарна держава.

115. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного устрою:

1. Конституційна монархія.
2. Федеративна держава.
3. Парламентська республіка.
4. Теократична монархія.

116. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного устрою:

1. Конституційна монархія.
2. Президентська республіка.
3. Конфедерація.
4. Теократична монархія.

117. Де і коли вперше була запроваджена президентська республіка?

1. Сполучені Штати Америки, 1787 р.
2. Аргентина, 1812 р.
3. Франція, 1789 р.
4. Мексика, 1832 р.

118. Для президентської республіки характерним є:

1. Парламентський метод формування уряду.
2. Позапарламентський метод формування уряду.
3. Метод партійної коаліції.
4. Електоральний метод формування уряду.

119. Іспанія — це:

1. Президентська республіка.
2. Парламентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

120. Саудівська Аравія — це:

1. Абсолютна монархія.
2. Конституційна монархія.
3. Теократична монархія.
4. Президентська республіка.

121. Аргентина — це:

1. Парламентська республіка.
2. Президентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

122. Бразилія — це:

1. Парламентська республіка.
2. Президентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

123. Федеративна Республіка Німеччина — це:

1. Парламентська республіка.
2. Президентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

124. Австрія — це:

1. Парламентська республіка.
2. Президентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

125. Доповніть речення: “Федерація — це єдина ... держава, в якій національні та територіальні державні утворення мають суверенітет і зберігають політичну самостійність в межах поділу повноважень між ними та федеральними органами влади”.

1. Суверенна.
2. Рівноправна.
3. Союзна.
4. Унітарна.

126. Федеративна держава — це:

1. Єдина союзна держава.
2. Союз суверенних держав.
3. Єдина унітарна держава.
4. Союз унітарних держав.

127. Сполучені Штати Америки — це:

1. Унітарна держава.
2. Федерація.
3. Конфедерація.
4. Співка окремих штатів.

128. Конфедерація — це:

1. Єдина союзна держава.
2. Союз суверенних держав.
3. Слина унітарна держава.
4. Союз унітарних держав.

129. Унітарна держава — це:

1. Єдина союзна держава.
2. Союз суверенних держав.
3. Держава, адміністративно-територіальні частини якої не мають власної державної влади.
4. Союз окремих малих державних утворень.

130. Швеція — це:

1. Конфедерація.
2. Федерация.
3. Унітарна держава.
4. Унія.

131. Класичним тоталітарним режимом був:

1. Режим Піночета в Чилі.
2. Нацистський режим у Німеччині.
3. Хрущовський режим у Радянському Союзі.
4. Режим Міклоша Горті в Угорщині.

132. Класичним тоталітарним режимом був:

1. Режим Піночета в Чилі.
2. Режим Міклоша Горті в Угорщині.
3. Сталінський режим у Радянському Союзі.
4. Хрущовський режим у Радянському Союзі.

133. Тип політичного режиму, найхарактернішою ознакою якого є цілковитий контроль за всіма сферами суспільного і навіть особистого життя громадян, називають:

1. Демократичним.
2. Тоталітарним.
3. Авторитарним.
4. Султанатським.

134. В рамках якого політичного режиму поліція, армія та спецслужби виконують функції як забезпечення правопорядку, так і каральних органів, але не проводять масових репресій?

1. Тоталітарного.
2. Демократичного.
3. Авторитарного.
4. Султанатського.

135. Політичний режим, який характеризується зосередженням необмеженої влади в руках окремої групи осіб, обмеженням політичних прав і свобод громадян, називають:

1. Тоталітаризмом.
2. Авторитаризмом.
3. Демократією.
4. Цезаризмом.

136. За якого політичного режиму для громадян діє принцип “Усе, що не дозволено, заборонено”?

1. Тоталітарного.
2. Анархістського.
3. Авторитарного.
4. Соціалістичного.

137. Який політичний режим характеризується наявністю легальної опозиції, до якої держава ставиться терпимо, але постійно намагається звужити можливості для її діяльності?

1. Тоталітарний.
2. Анархістський.
3. Соціал-демократичний.
4. Авторитарний.

138. Якому політичному режиму притаманна мілітаризація суспільного життя?

1. Демократичному.
2. Тоталітарному.
3. Авторитарному.
4. Соціалістичному.

139. Поняття «демократія» у науковий обіг ввів:

1. Геродот.
2. Аристотель.
3. Сократ.
4. Платон.

140. Політичний режим, який характеризується визнанням народу як єдиного джерела влади з невід'ємними його правами брати участь у вирішенні спільних державних справ, називають:

1. Тоталітаризмом.
2. Авторитаризмом.
3. Демократією.
4. Цезаризмом.

141. За умов якого політичного режиму головним правовим принципом для життєдіяльності громадян є: "Усе, що не заборонено, дозволено"?

1. Тоталітаризму.
2. Авторитаризму.
3. Комунізму.
4. Демократії.

142. При демократичному політичному режимі головний правовий принцип для громадян є наступним:

1. "Усе, що не дозволено, заборонено".
2. "Усе дозволено".
3. "Усе, що не заборонено, дозволено".
4. "Усе, що не заборонено, колись дозволять".

143. При авторитарному політичному режимі діє головний правовий принцип для життєдіяльності громадян:

1. "Усе, що не дозволено, заборонено".
2. "Усе дозволено".
3. "Усе, що не заборонено, дозволено".
4. "Усе, що не заборонено, колись дозволять".

144. При демократичному політичному режимі головний правовий принцип для функціонування держави є наступним:

1. "Усе, що не дозволено, заборонено".
2. "Усе дозволено".
3. "Усе, що не заборонено, дозволено".
4. "Усе, що не заборонено, колись дозволять".

145. Хто із названих мислителів є автором елітарної теорії демократії?

1. Роберт Даль.
2. Йозеф Шумпетер.

3. Карл Ясперс.
4. Арнольд Тойнбі.

146. Хто із названих мислителів є автором теорії поліархії?

1. Арнольд Тойнбі.
2. Йозеф Шумпетер.
3. Карл Ясперс.
4. Роберт Даль.

147. Доповніть речення: “Економічними засадами громадянського суспільства є наявність ... .. у всій багатоманітності форм”.

1. Державної власності.
2. Акціонерної власності.
3. Особистої власності.
4. Приватної власності.

148. Сукупність взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку і демократичної правової державності, які не опосередковані державою, називають:

1. Демократичною державою.
2. Громадянським суспільством.
3. Правовою державою.
4. Інформаційним суспільством.

149. Які відносини не входять до структури громадянського суспільства?

1. Економічні відносини.
2. Релігійні відносини.
3. Мораль.
4. Міждержавні відносини.

150. Хто одним із перших розробив основні ідеї теорії громадянського суспільства?

1. Огюст Конт.
2. Освальд Шпенглер.
3. Георг Гегель.
4. Карл Маркс.

151. Соціальна справедлива держава — це:

1. Держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожній людині гідні умови існування.
2. Сукупність взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринкової економіки.
3. Держава, основними ознаками якої є верховенство закону, правовий захист особи.
4. Держава, яка побудована на принципах рівності, лібералізму, ринкової економіки.

152. Держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожній людині гідні умови існування, соціальний захист, співучасть в управлінні, має назву:

1. Правова держава.
2. Ліберальна держава.
3. Соціальна держава.
4. Тоталітарна держава.

153. Громадянське суспільство — це:

1. Соціалізоване суспільство.
2. Одержавлене суспільство.
3. Природно-соціальна самодостатня спільність людей.
4. Сукупність взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку і демократичної державності, які не опосередковані державою.

154. Добровільні формування людей, що виникають на основі їхнього свідомого волевиявлення відповідно до спільних інтересів, прав і свобод, — це:

1. Громадські рухи.
2. Політичні партії.
3. Політичні клуби.
4. Демографічні групи.

155. Головна причина розпаду рухів:

1. Відсутність організаційної структури.
2. Відсутність фіксованого членства.
3. Відсутність ідеологічної доктрини.
4. Досягнення мети, задля якої утворюються рухи.

156. Партія в перекладі з латинської означає:

1. Спілка однодумців.
2. Об'єднання громадян.
3. Частина.
4. Цілісність.

157. Організована група однодумців, яка виражає і представляє інтереси частини народу або певної соціальної групи чи кількох груп, діє згідно зі статутом і має на меті реалізацію та досягнення цих інтересів шляхом завоювання влади або участі в її здійсненні, — це:

1. Громадські рухи.
2. Громадська організація.
3. Політична партія.
4. Політична асоціація.

158. Назвіть головну причину формування політичних партій сучасного типу (масових партій):

1. Запровадження загального виборчого права.
2. Високий рівень політичної культури.
3. Свідома участь громадян у політичному житті.
4. Поляризація суспільства.

159. Перша масова партія (сучасного типу) мала назву:

1. Комуністична партія.
2. Соціалістична партія.
3. Партія виборців Франції.
4. Ліберальне товариство реєстрації виборців.

160. Де і коли виникла перша масова партія (партія сучасного типу):

1. Франція, 1834 р.
2. Англія, 1861 р.
3. Німеччина, 1868 р.
4. Росія, 1861 р.

161. Термін “тоталітаризм” у перекладі з латинської означає:

1. Повний, всеохоплюючий.
2. Різноманітний, несоднаковий.
3. Новітній, сучасний.
4. Особливий.

162. Кадрові партії — це:

1. Партії, які мають інститут офіційного членства, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах.
2. Партії, які допускають колективне членство.

3. Партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності.
4. Партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства.

163. Масові партії — це:

1. Партії, які мають інститут офіційного членства, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах.
2. Партії, які допускають колективне членство.
3. Партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності.
4. Партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства.

164. Партії виборців — це:

1. Партії, які мають інститут офіційного членства, а головна мета їх діяльності — мобілізація якомога найбільшої кількості електорату для перемоги на виборах.
2. Партії, які допускають колективне членство.
3. Партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності.
4. Партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства.

165. Сукупність політичних партій, їхній взаємозв'язок і взаємодія між собою та іншими елементами політичної системи і суспільства в боротьбі за владу або при її здійсненні утворюють:

1. Партійну структуру.
2. Партійну систему.
3. Партійну коаліцію.
4. Партійну асоціацію.

166. Атомізована партійна система — це:

1. Партійна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, формуванням уряду партіями центру, відсутністю позасистемної опозиції, демократичним політичним режимом.
2. Партійна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох партій, тривалою (понад 20 років) перемогою однієї партії на виборах і одноосібним формуванням уряду, демократичним політичним режимом.
3. Партійна система, яка характеризується наявністю великої кількості партій, які є малочисленими і мають незначну впливовість у суспільстві.
4. Партійна система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції.

167. Партійна система поляризованого плюралізму — це:

1. Партійна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, формуванням уряду партіями центру, відсутністю позасистемної опозиції, демократичним політичним режимом.
2. Партійна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох партій, тривалою (понад 20 років) перемогою однієї партії на виборах і одноосібним формуванням уряду, демократичним політичним режимом.

3. Партийна система, яка характеризується наявністю великої кількості партій, які є малочисленими і мають незначну впливовість у суспільстві.
4. Партийна система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції.

168. Партийна система обмеженого плюралізму — це:

1. Партийна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, формуванням уряду партіями центру, відсутністю позасистемної опозиції, демократичним політичним режимом.
2. Партийна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох партій, тривалою (понад 20 років) перемогою однієї партії на виборах і одноосібним формуванням уряду, демократичним політичним режимом.
3. Партийна система, яка характеризується наявністю великої кількості партій, які є малочисленими і мають незначну впливовість у суспільстві.
4. Партийна система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції.

169. Партийна система домінування — це:

1. Партийна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, формуванням уряду партіями центру, відсутністю позасистемної опозиції, демократичним політичним режимом.
2. Партийна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох партій, тривалою (понад 20 років) перемогою однієї партії на виборах і одноосібним формуванням уряду, демократичним політичним режимом.
3. Партийна система, яка характеризується наявністю великої кількості партій, які є малочисленими і мають незначну впливовість у суспільстві.
4. Партийна система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції.

170. Виборча система мажоритарного типу, як правило, сприяє формуванню:

1. Атомізованої партійної системи.
2. Двопартійної системи.
3. Багатопартійної системи.
4. Партійної системи обмеженого плюралізму.

171. Пропорційна виборча система, як правило, сприяє формуванню:

1. Атомізованої виборчої системи.
2. Двопартійної системи.
3. Багатопартійної системи.
4. Однопартійної системи.

172. Ілюзорне бачення людиною дійсності, яке нагально потребує теоретичного обґрунтування і практичної реалізації, — це:

1. Політика.
2. Релігія.
3. Міфологія.
4. Ідеологія.

173. Відповідно до активного виборчого права громадяни України мають право брати участь у виборах:

1. З 16-ти років.
2. З 18-ти років.
3. З 20-ти років.
4. З 17-ти років.

174. Відповідно до пасивного виборчого права народним депутатом України може стати громадянин України у віці не молодшому за:

1. 18 років.
2. 25 років.
3. 20 років.
4. 21 рік.

175. Мажоритарна виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади, діє у:

1. США.
2. Україні.
3. Бельгії.
4. Німеччині.

176. Мажоритарна виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади, діє у:

1. Австрії.
2. Чехії.
3. Італії.
4. Великобританії.

177. Виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган Канади, називається:

1. Мажоритарною.
2. Змішаною.
3. Пропорційною.
4. Ліберальною.

178. Виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган США, називається:

1. Мажоритарною.
2. Змішаною.
3. Пропорційною.
4. Ліберальною.

179. Пропорційна виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади, діє в:

1. Австрії.
2. Канаді.
3. США.
4. Великобританії.

180. Пропорційна виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади, діє в:

1. Австралії.
2. Бельгії.
3. Канаді.
4. Великобританії.

181. Виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади в Україні, називається:

1. Мажоритарною.
2. Пропорційною.
3. Змішаною.
4. Ліберальною.

182. Виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади в Австрії, називається:

1. Мажоритарною.
2. Пропорційною.
3. Змішаною.
4. Ліберальною.

183. Виборча система, відповідно до якої обирається Вищий законодавчий орган влади в Німеччині, називається:

1. Мажоритарною.
2. Пропорційною.
3. Змішаною.
4. Консервативною.

184. Змішана виборча система виборів вищого законодавчого органу влади діє у:

1. Німеччині.
2. Україні.
3. Австрії.
4. Великобританії.

185. Текст “Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького” П.Орлика був зачитаний (оприлюднений):

1. 5 квітня 1710 р.
2. 16 квітня 1710 р.
3. 5 травня 1726 р.
4. 5 липня 1810 р.

186. Верховна Рада УРСР прийняла “Декларацію про державний суверенітет України”:

1. 23 серпня 1991 р.
2. 28 червня 1991 р.
3. 16 липня 1990 р.
4. 16 липня 1991 р.

187. “Акт проголошення незалежності України” прийнято на засіданні Верховної Ради:

1. 28 червня 1996 р.
2. 24 серпня 1990 р.
3. 23 серпня 1991 р.
4. 24 серпня 1991 р.

188. Конституція України була прийнята на засіданні Верховної Ради:

1. 28 червня 1996 р.
2. 26 червня 1996 р.
3. 28 липня 1996 р.
4. 26 липня 1996 р.

189. Згідно з Законом України “Про вибори народних депутатів України” до Верховної Ради України обирають:

1. 450 народних депутатів.
2. 375 народних депутатів.
3. 400 народних депутатів.
4. 475 народних депутатів.

190. До ідеологічних доктрин сучасності належить:

1. Лібералізм.
2. Консерватизм.
3. Соціал-демократична доктрина.
4. Позитивізм.

191. Процес, в результаті якого ідеологія певної сили, в руках котрої зосереджена влада, починає проникати, як владарююча сила, у всі сфери життя суспільства, знищуючи на своєму шляху інші ідеології, називається:

1. Деідеологізацією.
2. Ідеологізацією.
3. Ідеологічною експансією.
4. Демократизацією.

192. Абсентеїзм — це:

1. Активна участь у політичному житті суспільства.
2. Ідеологічна доктрина.
3. Байдужість населення до політичного життя, відмова від участі у голосуванні.
4. Принцип функціонування політичної системи суспільства.

193. Доповніть загальновідомий вислів, який стосується національної політичної еліти: “Кожний народ має таких керівників.....”

1. Які здатні забезпечити динамічний розвиток суспільства.
2. Які є високоморальними людьми.
3. Які є професіоналами своєї справи.
4. Яких він заслуговує.

194. Імпічмент — це:

1. Процес висунення кандидатів у народні депутати.
2. Визначення чи підтвердження якогось права чи повноваження.
3. Спеціальні правила, встановлені Конституцією, щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб у разі порушення ними законів.
4. Ухвала, прийняття рішення способом голосування.

195. Яка з перерахованих підсистем не є складовою частиною політичної системи суспільства?

1. Інституційна.
2. Соціальна.
3. Комунікативна.
4. Регулятивна (нормативна).

196. Хто з мислителів одним із перших обґрунтував необхідність розподілу єдиної влади на декілька окремих гілок?

1. Джон Локк.
2. Жан-Жак Руссо.
3. Томас Гоббс.
4. Освальд Шпенглер.
5. Шарль-Луї Монтеск'є.

197. Згідно з концепцією розподілу владних повноважень, влада поділяється на три гілки:

1. Законодавча влада.
2. Демократична влада.
3. Виконавча влада.
4. Урядова влада.
5. Судова влада.
6. Конституційна влада.
7. Інформаційна влада.

198. Які з перерахованих елементів не є складовими політичної системи суспільства?

1. Політична організація суспільства.
2. Соціальна структура суспільства.
3. Політичні відносини.
4. Політичні і правові норми.

5. Політична соціалізація.
6. Політична стратифікація.
7. Політична свідомість і політична культура.

199. Які з перерахованих елементів є складовими політичної системи суспільства?

1. Політичні вибори.
2. Політична стратифікація.
3. Політична організація суспільства.
4. Політична свідомість і культура.
5. Політичні і правові норми.
6. Політична стратифікація.

200. Які з перерахованих функцій не належать політичній системі суспільства?

1. Визначення цілей і завдань суспільного розвитку.
2. Мобілізація ресурсів (матеріальних, духовних, людських) з метою їх розподілу і реалізації.
3. Організація виборчого процесу.
4. Інтеграція всіх елементів суспільства.
5. Функція легітимації.
6. Функція політичної стратифікації.

201. Які з перерахованих функцій притаманні тоталітарному режиму?

1. Влада розподілена на незалежні одна від одної виконавчу, законодавчу і судову гілки.
2. Мілітаризація суспільного життя.
3. Функціонує багатопартійна система.
4. Наявність однієї ідеології та однієї політичної партії.
5. Контроль влади над усіма сферами суспільного життя.
6. Гарантія прав і свобод особистості.

202. Які з перерахованих ознак притаманні демократичному режиму?

1. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не дозволено, заборонено”.
2. Функціонує багатопартійна система.
3. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не заборонено — дозволено”.
4. Мілітаризація суспільного життя.
5. Існує легальна опозиція, але держава постійно прагне звужити можливості для її діяльності.
6. Гарантія прав і свобод особистості.

203. Які з перерахованих ознак не притаманні демократичному режиму?

1. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не дозволено, заборонено”.
2. Функціонує багатопартійна система.
3. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не заборонено — дозволено”.
4. Мілітаризація суспільного життя.
5. Існує легальна опозиція, але держава постійно прагне звужити можливості для її діяльності.
6. Гарантія прав і свобод особистості.

204. Які з перерахованих ознак притаманні громадянському суспільству?

1. Наявність приватної власності в усій багатоманітності форм.
2. Відсутність розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову.
3. Доступ громадян до участі в державних і суспільних справах.
4. Гарантія прав і свобод особистості.
5. Мілітаризація суспільного життя.
6. Обмеження повноважень представницьких органів.

205. Назвіть характерні ознаки правової держави:

1. Пріоритет прав людини над законами держави.
2. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не дозволено, заборонено”.
3. Визначальна роль суду в розв’язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому громадянина та інших інституцій.
4. У відносинах між державою і громадянином діє принцип: “Дозволено все, що не заборонено”.
5. Відсутність розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову.
6. Існує легальна опозиція, але права її обмежені і не гарантовані.

206. Назвіть основні історичні етапи становлення політичних партій:

1. Станові аристократичні угруповання.
2. Партії — общини.
3. Політичні клуби.
4. Партії — рухи.
5. Масові політичні партії.
6. Партії — союзи.

207. Укажіть головні цілі діяльності парламентських партій:

1. Перемога на виборах.
2. Ліквідація опозиції.
3. Завоювання більшості в парламенті.
4. Участь у формуванні уряду.
5. Встановлення демократичного режиму.
6. Підвищення рівня політичної культури.

208. У відповідях під якими номерами неправильно вказані назви партійних систем?

1. Однопартійна система.
2. Партійна система обмеженого плюралізму.
3. Двопартійна система.
4. Партійна система поляризованого плюралізму.
5. Трипартійна система.
6. Ліберальна партійна система.
7. Електоральна партійна система.

209. У відповідях під якими номерами правильно вказані назви партійних систем?

1. Картельна партійна система.
2. Атомізована партійна система.
3. Демократична партійна система.
4. Система з домінуючою партією.
5. Авторитарна партійна система.

210. З названих партійних систем укажіть ті, що, як правило, формуються під впливом мажоритарної виборчої системи:

1. Партійні системи обмеженого плюралізму.
2. Двопартійні системи.
3. Партійні системи поляризованого плюралізму.
4. Партійні системи з домінуючою партією.
5. Атомізовані партійні системи.

211. З названих партійних систем укажіть ті, що, як правило, формуються під впливом пропорційної виборчої системи:

1. Партійні системи обмеженого плюралізму.
2. Двопартійні системи.
3. Партійні системи поляризованого плюралізму.

4. Партиїні системи з домінуючою партією.
5. Атомізовані партіїні системи.

212. Основними засобами реалізації влади є:

1. Авторитет.
2. Суверенітет.
3. Насильство.
4. Менталітет.
5. Паритет.

213. За формою конституції поділяються на:

1. Писані.
2. Ліберальні.
3. Віртуальні.
4. Неписані.
5. Консервативні.

214. У відповідях під якими номерами правильно вказані теорії походження держави?

1. Патріархальна теорія.
2. Ліберальна теорія.
3. Теорія суспільного договору.
4. Ліберальна теорія.
5. Психологічна теорія.
6. Постіндустріальна теорія.

215. У відповідях під якими номерами правильно вказані теорії походження держави?

1. Марксистська теорія.
2. Консервативна теорія.
3. Теорія підкорення.
4. Ліберальна теорія.
5. Ідеологічна теорія.

216. Хто з перерахованих мислителів належить до представників договірної теорії походження держави?

1. Карл Маркс.
2. Джон Локк.
3. Роберт Філмер.
4. Томас Гоббс.
5. Жан-Жак Руссо.
6. Фрідріх Енгельс.
7. Євген Дюрінг.

217. Хто з перерахованих мислителів належить до представників класової (соціально-економічної) теорії походження держави?

1. Карл Маркс.
2. Гуго Гроцій.
3. Томас Гоббс.
4. Володимир Ленін.
5. Фрідріх Енгельс.
6. Євген Дюрінг.
7. Жан-Жак Руссо.

218. Хто з перерахованих мислителів належить до представників психологічної теорії походження держави?

1. Людвиг Гумплович.
2. Володимир Ленін.
3. Лев Петражицький.

4. Джеймс Джордж Фрезер.
5. Габріель Тард.
6. Томас Гоббс.
7. Євген Дюрінг.

219. Хто з перерахованих мислителів належить до представників насильницької (підкорення) теорії походження держави?

1. Карл Маркс.
2. Фрідріх Енгельс.
3. Людвиг Гумплович.
4. Євген Дюрінг.
5. Томас Гоббс.
6. Габріель Тард.

220. У відповідях під якими номерами правильно вказані форми правління?

1. Монархія.
2. Республіка.
3. Федерація.
4. Тиранія.
5. Конфедерація.

221. У відповідях під якими номерами правильно вказані форми правління?

1. Конституційна монархія.
2. Парламентська республіка.
3. Унітарна держава.
4. Федерація.
5. Президентська республіка.
6. Автаркія.

222. У відповідях під якими номерами правильно вказані назви політичних режимів?

1. Тиранія.
2. Авторитаризм.
3. Деспотія.
4. Демократія.
5. Тоталітаризм.
6. Меритократія.
7. Тимократія.

223. У відповідях під якими номерами неправильно вказані назви політичних режимів?

1. Охлократія.
2. Деспотія.
3. Демократія.
4. Тоталітаризм.
5. Монархізм.
6. Авторитаризм.

224. У відповідях під якими номерами правильно вказані назви форм державного устрою?

1. Монархія.
2. Федерація.
3. Республіка.
4. Конфедерація.
5. Тиранія.
6. Політія.
7. Унітарна держава.

225. У відповідях під якими номерами неправильно вказані назви форм державного устрою?

1. Політія.
2. Конфедерація.
3. Земельний союз.
4. Федерация.
5. Унія вільних держав.
6. Унітарна держава.

226. Вибірчі системи є:

1. Мажоритарні.
2. Асоціативні.
3. Пропорційні.
4. Пропорціональні.
5. Змішані.
6. Електоральні.
7. Регіональні.

227. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують мажоритарну виборчу систему:

1. Обраним вважається депутат, який набрав абсолютну більшість голосів.
2. Виборець голосує за партійний список.
3. Пропорційний розподіл мандатів щодо кількості поданих голосів за ту чи іншу партію.
4. Обраним вважається депутат, який набрав відносну більшість голосів.
5. Наявність виборчого бар'єру.

228. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують пропорційну виборчу систему:

1. Обраним вважається депутат, який набрав абсолютну більшість голосів.
2. Виборець голосує за партійний список.
3. Пропорційний розподіл мандатів щодо кількості поданих голосів за ту чи іншу партію.
4. Обраним вважається депутат, який набрав відносну більшість голосів.
5. Наявність виборчого бар'єру.

229. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують парламентську республіку:

1. Уряд формується на парламентських засадах з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті.
2. Відсутність посади прем'єр-міністра.
3. Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент.
4. Президент обирається парламентом.
5. Президент обирається на загальнонаціональних виборах.
6. Перша особа в політичній ієрархії держави є Прем'єр-міністр.
7. Федеративний державний устрій.

230. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують президентську республіку:

1. Уряд формується на парламентських засадах з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті.
2. Відсутність посади прем'єр-міністра.
3. Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент.
4. Президент обирається парламентом.
5. Президент обирається на загальнонаціональних виборах.
6. Перша особа в політичній ієрархії держави є Прем'єр-міністр.
7. Федеративний державний устрій.

231. З нижчевказаних положень виберіть ті, які характеризують марксистську теорію походження держави:

1. Появі держави передував "природний стан", коли люди мали природні права і панувала злагода, або коли йшла війна всіх проти всіх.
2. Психологічна потреба людей у підпорядкуванні.
3. Держава виникає з поділом суспільства на класи.
4. Виникнення держави пов'язується з боротьбою і насильством.
5. Держава є машиною пригноблення одного класу іншим.
6. Передача влади внаслідок суспільного договору суверенному монархові.
7. Державна структура стає формою держави переможців над переможеними.

232. З нижчевказаних положень виберіть ті, які характеризують насильницьку (підкорення) теорію походження держави:

1. Появі держави передував "природний стан", коли люди мали природні права і панувала злагода, або коли йшла війна всіх проти всіх.
2. Психологічна потреба людей у підпорядкуванні.
3. Держава виникає з поділом суспільства на класи.
4. Виникнення держави пов'язується з боротьбою і насильством.
5. Держава є машиною пригноблення одного класу іншим.
6. Передача влади внаслідок суспільного договору суверенному монархові.
7. Державна структура стає формою держави переможців над переможеними.

233. З нижчевказаних положень виберіть ті, які характеризують договірну теорію походження держави:

1. Появі держави передував "природний стан", коли люди мали природні права і панувала злагода, або коли йшла війна всіх проти всіх.
2. Психологічна потреба людей у підпорядкуванні.
3. Держава виникає з поділом суспільства на класи.
4. Виникнення держави пов'язується з боротьбою і насильством.
5. Держава є машиною пригноблення одного класу іншим.
6. Передача влади внаслідок суспільного договору суверенному монархові.
7. Державна структура стає формою держави переможців над переможеними.

234. Згідно з теорією суспільного договору до "природних прав людини" належать:

1. Право на життя.
2. Право на житло.
3. Право на власність.
4. Право на працю.
5. Право на свободу вибору.
6. Право на освіту.

235. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують форму державного правління:

1. Форма державного правління вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному.
2. Форма державного правління — це територіальна організаційна структура держави, яка визначає порядок ділення країни на складові частини, їх правовий статус, порядок відносин центральних і місцевих органів влади.
3. Форми правління виокремлюють наступні: монархія, республіка.
4. Форми правління бувають авторитарними і демократичними.
5. Форма правління — це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо.
6. Форма правління — це механізм реалізації владних відносин у суспільстві.
7. Конфедерація — це одна із форм правління.

236. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують форму державного устрою:
1. Форма державного устрою вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному.
  2. Форма державного устрою — це територіальна організаційна структура держави, яка визначає порядок ділення країни на складові частини, їх правовий статус, порядок відносин центральних і місцевих органів влади.
  3. Форми державного устрою виокремлюють наступні: унітарна держава, федерація, конфедерація.
  4. Демократія — це один із видів державного устрою.
  5. Форма державного устрою — це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо.
  6. Форми державного устрою є наступні: унітарна держава, демократична держава, федеративна держава.
  7. Конфедерація — це одна із форм державного устрою.
237. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують політичний режим:
1. Політичний режим вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному.
  2. Політичний режим — це територіальна організаційна структура держави, яка визначає порядок ділення країни на складові частини, їх правовий статус, порядок відносин центральних і місцевих органів влади.
  3. Розрізняють наступні види політичних режимів: деспотичний, тиранічний, демократичний, тоталітарний.
  4. Розрізняють наступні види політичних режимів: авторитарний, демократичний, тоталітарний.
  5. Політичний режим — це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо.
  6. Абсентеїзм — це один із видів політичного режиму.
  7. Демократія — це один із видів політичного режиму.
238. Серед перерахованих країн укажіть ті, де формою правління є республіка:
1. Бразилія.
  2. Україна.
  3. Швеція.
  4. Бельгія.
  5. Японія.
239. Серед перерахованих країн укажіть ті, де формою правління є монархія:
1. Австрія.
  2. Фінляндія.
  3. Грузія.
  4. Данія.
  5. Іспанія.
240. Серед перерахованих країн укажіть ті, де наявна унітарна форма державного устрою:
1. Фінляндія.
  2. Австрія.
  3. Росія.
  4. Україна.
  5. Франція.
241. Серед перерахованих укажіть держави з федеративною формою державного устрою:
1. Бразилія.
  2. Німеччина.

3. Австрія.
4. Франція.
5. Індія.
6. Чехія.

242. Які відносини не входять до структури громадянського суспільства?

1. Господарчі.
2. Міждержавні.
3. Партійно-політичні.
4. Економічні.
5. Етнічні.
6. Сімейно-родинні.

243. Які відносини входять до структури громадянського суспільства?

1. Міжпартійні.
2. Релігійні.
3. Сімейно-родинні.
4. Міждержавні.
5. Військові.

244. Згідно з Конституцією Пилипа Орлика Генеральна Рада мала збиратися тричі на рік:

1. Різдво.
2. Стрітіння.
3. Великдень.
4. Покрову.
5. Івана Купала.
6. Андрія.

245. Хто з перерахованих мислителів одним із перших виступив проти абсолютної необмеженої влади більшості?

1. Джеймс Медісон.
2. Карл Маркс.
3. Алексис де Токвіль.
4. Гаєтано Моска.
5. Жан-Жак Руссо.

246. Укажіть сучасні концепції демократії:

1. Ідеологічні.
2. Елітарні.
3. Психологічні.
4. Партисипаторні.
5. Плюралістичні.
6. Теократичні.

247. Кого із перерахованих мислителів вважають автором елітарної концепції демократії?

1. Гаєтано Моска.
2. Джеймс Менсбридж.
3. Вільфредо Парето.
4. Роберт Даль.
5. Девід Рісмен.
6. Девід Трумен.
7. Кроффорд Макферсон.

248. Кого із перерахованих мислителів вважають автором партисипаторної концепції демократії?

1. Гаєтано Моска.
2. Джеймс Менсбридж.

3. Вільфредо Парето.
4. Роберт Даль.
5. Девід Рісмен.
6. Девід Трумен.
7. Крофорд Макферсон.

249. Кого із перерахованих мислителів вважають автором плюралістичної концепції демократії?

1. Гаetano Моска.
2. Джеймс Менсбридж.
3. Вільфредо Парето.
4. Роберт Даль.
5. Девід Рісмен.
6. Девід Трумен.
7. Крофорд Макферсон.

250. Що із перерахованого не стосується історичних форм демократії?

1. Французька демократія.
2. Первіснообщинна демократія.
3. Англійська демократія.
4. Афінська демократія.
5. Американська демократія.
6. Римська демократія.

251. Встановіть відповідність між теоріями демократії та їх авторами:

1. Гаetano Моска. А. Партисипаторна теорія.
2. Джеймс Менсбридж. Б. Елітарна теорія демократії.
3. Роберт Даль. В. Плюралістична теорія демократії.

і виберіть правильні варіанти відповіді з поданих нижче:

1. 1Б. 2. 1А. 3. 2А. 4. 2В. 5. 3В. 6. 3А.

252. Встановіть відповідність між теоріями походження держави та їх авторами:

1. Людвиг Гумплович. А. Насильницька теорія (теорія підкорення).
2. Жан-Жак Руссо. Б. Психологічна теорія.
3. Лев Петражицький. В. Договірна теорія.

і виберіть правильні відповіді з перерахованих нижче:

1. 1Б. 2. 1А. 3. 1В. 4. 2В. 5. 3В. 6. 3Б.

253. Встановіть відповідність між теоріями та вченими, які їх розробляли:

1. Джон Локк. А. Теорія розподілу влад.
2. Іммануїл Кант. Б. Теорія правової держави.
3. Георг Гегель. В. Теорія громадянського суспільства.

і виберіть правильні відповіді з перерахованих нижче:

1. 1А. 2. 1Б. 3. 2Б. 4. 2В. 5. 3В. 6. 3А.

254. Встановіть відповідність між зазначеними теоріями походження держави та їх авторами:

1. Томас Гоббс. А. Класова теорія.
2. Карл Маркс. Б. Психологічна теорія.
3. Габріель Тард. В. Договірна теорія.

і виберіть правильні відповіді з перерахованих варіантів:

1. 1А. 2. 1В. 3. 2А. 4. 2Б. 5. 3В. 6. 3В.

255. Встановіть відповідність між формами правління і державами, для яких вони є притаманними:

1. Монархії. А. Бразилія, Аргентина.
2. Парламентські республіки. Б. Іспанія, Швеція.
3. Президентські республіки. В. ФРН, Австрія.

і виберіть правильну відповідь з перерахованих варіантів:

1. 1Б. 2. 1В. 3. 2А. 4. 2В. 5. 3Б. 6. 3А.

256. Встановіть відповідність між поняттями та їх тлумаченням:

1. Політичний режим.	А. Спосіб організації верховної влади в державі.
2. Форма державного правління.	Б. Територіально-організаційна структура держави.
3. Форма державного устрою.	В. Сукупність засобів, методів організації та реалізації політичної влади.

і виберіть правильну відповідь з перерахованих варіантів:

1. 1В. 2. 1Б. 3. 2А. 4. 2В. 5. 3В. 6. 3Б.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ КУРСОВИХ, БАКАЛАВРСЬКИХ ТА МАГІСТЕРСЬКИХ РОБІТ

Курсова, бакалаврська, магістерська роботи: загальна характеристика

Курсова робота — це самостійне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується з певного навчального курсу.

Відповідно до Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах України, курсова робота виконується з метою закріплення, поглиблення і узагальнення знань, набутих студентами за час навчання, їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання.

Тематика курсових робіт має відповідати завданням навчальної дисципліни і тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху. Вона затверджується на засіданні кафедри.

Бакалаврська, магістерська роботи — це кваліфікаційні наукові роботи, які виконуються на завершальному етапі навчання у вищому навчальному закладі.

Кваліфікаційна робота бакалавра має конкретний характер і пов'язана з використанням набутих студентом знань, умінь та навичок зі спеціальних дисциплін. Здебільшого така робота є поглибленою розвідкою теми курсової (курскових) робіт випускника.

До такого виду робіт висуваються наступні вимоги: актуальність теми, відповідність її сучасному стану певної галузі науки; вивчення та критичний аналіз монографічних і періодичних видань з теми; вивчення та характеристика історії досліджуваної проблеми та сучасного стану; чітка характеристика предмета, мети і методів дослідження.

Магістерська робота (дисертація) — це самостійна науково-дослідницька робота, яка виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується з метою публічного захисту і здобуття академічного ступеня магістра. Основне завдання її автора — продемонструвати рівень своєї наукової кваліфікації, уміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові завдання.

Незалежно від обраної теми структура курсової, бакалаврської, магістерської роботи має бути аналогічна:

1. Титульний аркуш.
2. Зміст.
3. Перелік умовних скорочень (за необхідності).
4. Вступ.
5. Основна частина, яка складається з розділів та підрозділів.
6. Висновки.
7. Список використаних джерел.
8. Додатки (за необхідності).

Структура, обсяг, оформлення кваліфікаційних робіт

Методика написання та оформлення курсових, бакалаврських, магістерських робіт мають подібні риси, а тому можуть бути проаналізовані разом.

Титульний аркуш є першим аркушем роботи. Його вигляд поданий у додатку А. На ньому зазначаються міністерство, назва вузу, факультету, кафебри, де вона виконується. повна назва теми роботи, прізвище та ініціали студента, котрий виконував роботу, вчене звання наукового керівника, рік і місце виконання роботи.

На наступній сторінці розміщується *зміст* із позначенням сторінок, на яких кожний з елементів плану викладений у роботі. Всі розділи і підрозділи, що є у плані, мають бути виділені в тексті заголовками і підзаголовками. Зразок оформлення змісту подано в додатку Б.

Заголовки структурних частин роботи «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ» друкуються великими літерами, симетрично до тексту. Крапка в кінці не ставиться.

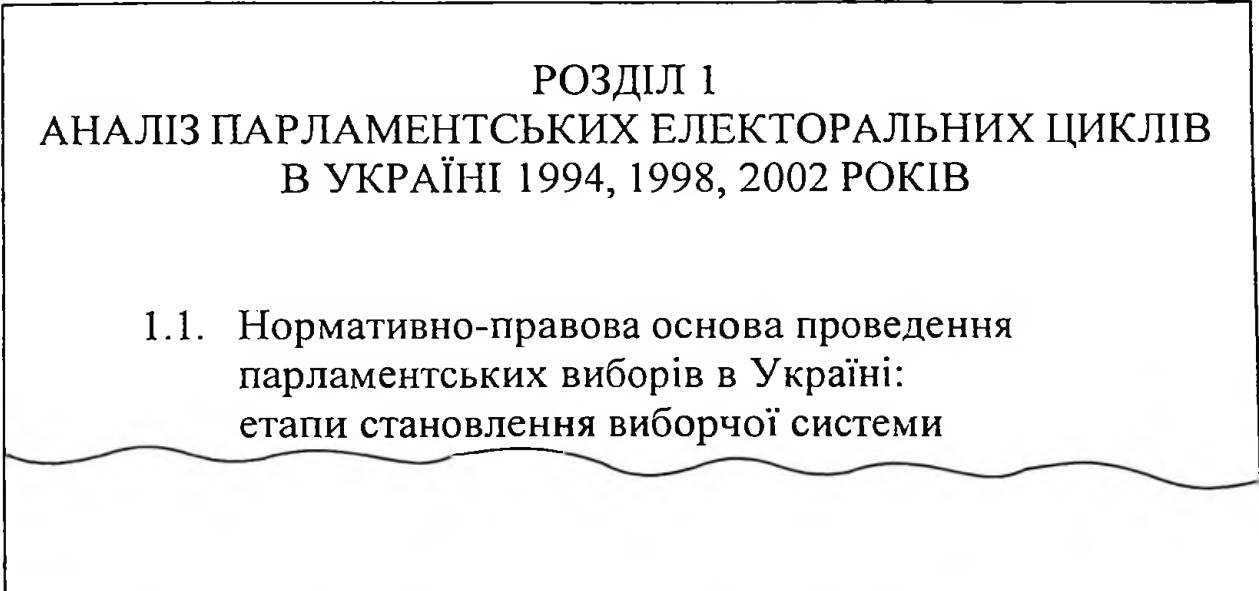
Заголовки підрозділів друкуються маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу. В кінці заголовку підрозділу крапку не ставлять.

Відстань між заголовком і текстом повинна дорівнювати 3—4 інтервали. Наприклад (див. Рис. 1;):

ВСТУП

Рис. 1

РОЗДІЛ 1

АНАЛІЗ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ЦИКЛІВ В УКРАЇНІ 1994, 1998, 2002 РОКІВ

1.1. Нормативно-правова основа проведення парламентських виборів в Україні: етапи становлення виборчої системи

Нумерація в роботі. Кожну структурну частину роботи слід починати з нової сторінки. До загального обсягу роботи не входять додатки, список використаних джерел, таблиці, рисунки, які займають площу сторінки. Але всі сторінки зазначених елементів роботи підлягають нумерації на загальних засадах.

Нумерацію сторінок, розділів, пунктів, таблиць подають арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою роботи є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок роботи, але номер на титульному аркуші не ставлять. На всіх інших аркушах номер проставляють у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці (рис. 1.2.2).

Номер розділу ставлять після слова «РОЗДІЛ». Після номера крапку не ставлять, а потім з нового рядка друкують заголовок розділу (див. Рис.1.2.2).

Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставиться крапка. Наприклад, 1.2. або 3.2. і т.д. (див. Додаток Б).

Такі структурні частини роботи, як зміст, перелік умовних позначень, вступ, висновки, додатки, список використаних джерел, не мають порядкового номера (див. Додаток Б).

Таблиці нумеруються послідовно в межах розділу. В правому верхньому куті над відповідним заголовком таблиці розміщують напис «Таблиця» із зазначенням номера. Номер таблиці повинен складатися з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад, «Таблиця 1.2» (друга таблиця першого розділу); «Таблиця 2.3.2» (друга таблиця третього підрозділу другого розділу) (див. Рис.3).

Порівняльний аналіз моделей переходу до демократії				Таблиця 2.3.2

Ілюстрації нумеруються послідовно в межах розділу аналогічно до таблиць. Номер ілюстрації складатиметься з номера розділу і порядкового номера ілюстрації. Номер і підпис ілюстрації знаходяться під ілюстрацією. Ілюстрації позначаються словом «Рис.» (див. Рис. 4).

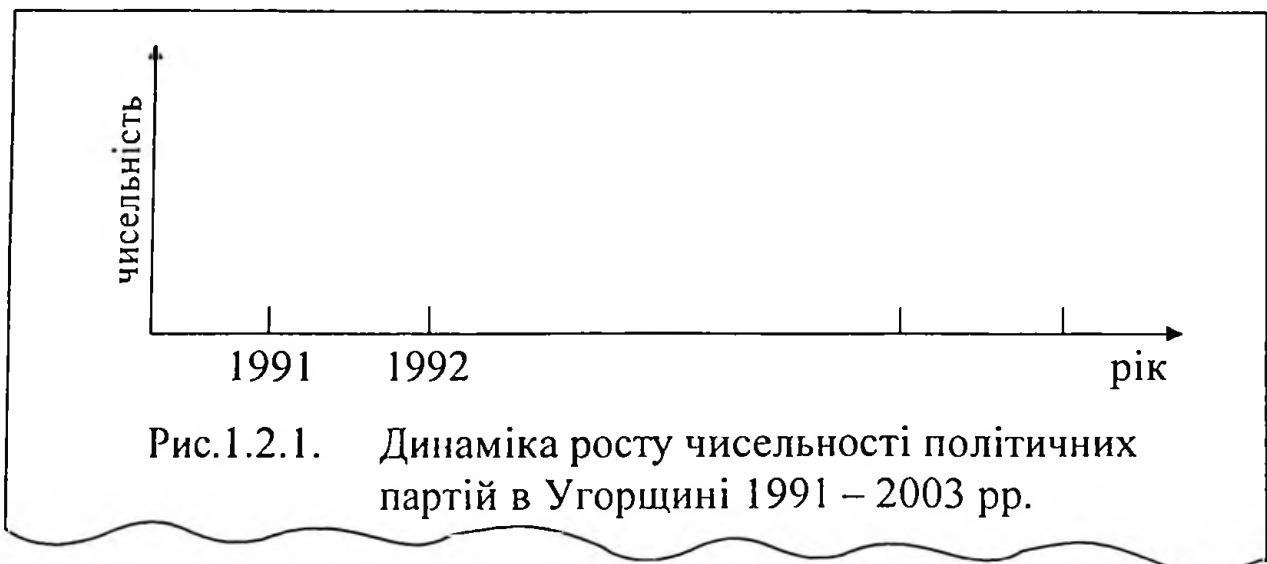

Рис. 4

Додатки оформляються на окремих аркушах як продовження роботи. Додаток повинен мати заголовок, надрукований угорі малими літерами з першої великої симетрично відносно тексту сторінки. Додатки позначають літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, Ї, О, Ъ (див. Рис. 5)

Додаток А

Порівняльний аналіз законів про вибори до вищих законодавчих органів
України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини

Рис. 5

Обсяг кваліфікаційних робіт може бути таким:
курсової роботи — 30 — 40 стор. друк. тексту
бакалаврської роботи — 50 — 60 стор. друк. тексту;
магістерської роботи — 70 — 90 стор. друк. тексту.

Текст роботи друкується з використанням шрифтів текстового редактора Word (як правило, Times New Roman) розміру 14 через 1,5 інтервалу.

Текст роботи слід друкувати, залишаючи береги таких розмірів:

лівий не менше 20 мм (як правило, 2,5—3 см);
правий не менше 100 мм (як правило, 1—2 см);
верхній не менше 20 мм (як правило, 2 см);
нижній не менше 20 мм (як правило, 2 см).

Послідовність виконання кваліфікаційних робіт

Алгоритм написання кваліфікаційної роботи є наступним:

1. Вибір теми.
2. Виявлення та відбір літератури.
3. З'ясування об'єкта, предмета дослідження, визначення мети та його завдань.
4. Складання робочої картотки літератури.
5. Вивчення та конспектування літератури.
6. Складання попереднього плану роботи, узгодження його з керівником.
7. Викладення тексту роботи згідно з її структурою.
8. Формування висновків та рекомендацій.
9. Подання чорнового варіанту роботи науковому керівникові.
10. Усунення зауважень, доопрацювання роботи.
11. Чистове оформлення роботи.

Вибір теми дослідження та добір літератури

Вибір теми є першим і дуже відповідальним етапом курсової роботи, від якого великою мірою залежить її успіх. Тематику курсових робіт пропонує і розробляє кафедра. Але студент може і сам запропонувати тему своєї курсової роботи.

Вибираючи тему, слід насамперед орієнтуватись на власну зацікавленість тією чи іншою науковою проблемою. Тема повинна приваблювати і викликати бажання працювати над нею, в противному разі результат роботи над темою буде мало чого вартий. Слід пам'ятати, що теми курсових робіт не є рівнозначними за складністю. Є теми прості у виконанні, а є такі, що потребують кропіткої дослідницької праці. Є теми всебічно досліджені, а є недостатньо або й зовсім не розроблені, і їх дослідження потребуватиме значних витрат часу.

Отже, вибираючи тему курсової роботи, слід добре зважити власні сили й можливості. Не завадить в даному випадку і консультація з науковим керівником.

Після того як тема роботи вибрана й осмислена, варто проаналізувати стан розробки визначеної проблеми сучасною наукою.

Доцільно починати пошук літератури з перегляду бібліотечних каталогів. Потрібно переглянути науково-методичні журнали, в яких можуть бути опубліковані необхідні матеріали. Для фаху «Політологія» — це, насамперед, журнали «Політична думка», «Нова політика», «Національна безпека і оборона», «Політичний календар», «Віче», «Людина і політика», «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», «Універсум», реферативний журнал «Політика. Політичні науки».

Заслуговує на увагу і низка російських політологічних видань: «Политические исследования», «Социологические исследования», «Вопросы философии», «Полития», «Политическая наука», «Общественные науки и современность».

Доступ до мережі Інтернет значно розширює географію пошуку літературних джерел, зокрема дає змогу знаходити й використовувати публікації в іноземних наукових і науково-методичних журналах. Наприклад, можна відвідати Національну бібліотеку України ім. В.І.Вернадського (НБУВ), на сервері якої розміщена велика кількість документів у повному текстовому режимі, зокрема повних текстів авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, захищених у 1998 р. (адреса — <http://www.nbuv.gov.ua/eb/>).

Вивчення літератури потрібно починати з праць, де проблема відображається в цілому, а потім перейти до вузких досліджень. Читання наукової праці обов'язково супроводжується записами. По-перше, це дає змогу краще запам'ятати зміст прочитаного. По-друге, ведення записів, якщо воно не є простим переписуванням, сприяє кращому розумінню сутності праці, що вивчається. Є різні види записів. Найкоротшою формою запису прочитаного є план — послідовний перелік питань, які розглядаються в науковій праці. Інша форма запису — анотація, яка являє собою стислий виклад змісту наукової праці. На анотацію схоже резюме. Складнішою і досконалішою формою записів є тези. Найдосконалішою формою записів є конспект. Після того як потрібний матеріал зібрано і систематизовано, складається детальний план курсової роботи та «Список використаних джерел і літератури». Крім плану роботи можна скласти план написання окремих розділів. Це дозволить чітко структурувати розділ та зробити за планом відповідні короткі висновки до розділу.

Список використаних джерел та літератури слід розміщувати в алфавітному порядку за прізвищем першого автора або заголовком (див. Дод. В). Необхідно також зробити систематизацію джерел. У даному разі йдеться про те, що окремо виділяються архівні документи, статистичні документи і т.д. Наприклад:

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ
ТА ЛІТЕРАТУРИ**

I. Архівні документи

I.1. Державний архів Закарпатської області

1. — / — / — .

2. — / — / — .

I.11. Відомчий архів Закарпатської області

3. — / — / — .

4. — / — / — .

II. Опубліковані документи

5. — / — / — .

6. — / — / — .

III. Статистичні матеріали

7. — / — / — .

8. — / — / — .

IV. Монографії, посібники, статті, брошури, автореферати

9. — / — / — .

10. — / — / — .

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ
ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. — / — / — .
2. — / — / — .
3. — / — / — .

II. Монографії, посібники, брошури, статті

4. — / — / — .
5. — / — / — .

вступу слід розглянути докладніше.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження — обов'язкова вимога до будь-якої роботи (курсової, дипломної, магістерської), перший критерій, за яким здійснюється їх оцінка.

Тому цілком природно, що вступ до роботи має починатися з обґрунтування актуальності обраної теми. Актуальність теми (лат. *actualis* — дієвість) — це важливість, суттєве значення, відповідність теми дослідження сучасним потребам певної галузі науки та перспективам її розвитку, практичним завданням відповідної сфери діяльності. Висвітлення актуальності має бути стислим. Достатньо в межах однієї сторінки коротко викласти: сутність проблеми дослідження; суттєве значення для подальшого розвитку відповідної галузі науки; соціальну значущість проблеми дослідження; доцільність роботи та її відмінність у порівнянні з уже відомими фактами розв'язання проблеми.

При обґрунтуванні актуальності теми зазначають стан її розробки. Для цього робиться стислий огляд літератури, виходячи з якого робиться висновок про необхідність подальшої розробки обраної теми. Важливою складовою актуальності є формулювання проблемної ситуації, виклад її сутності. Проблема неодмінно виникає тоді, коли застарілих знань уже недостатньо, а нове знання ще не набуло розвинутої форми. Таким чином, автору роботи вдається показати, де проходить межа між знанням і незнанням про предмет дослідження, тоді йому легко чітко й однозначно визначити наукову проблему, сформулювати її сутність.

Після формулювання наукової проблеми формулюють мету і завдання дослідження.

Мета дослідження має узгоджуватись з назвою роботи, об'єктом і предметом дослідження. Формулюючи мету, не слід вживати терміни «дослідження», «вивчення», оскільки вони вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету. Мета роботи реалізується через конкретні завдання, які треба вирішити відповідно до цієї мети. *Завдання дослідження* формулюються у формі переліку дій: «вивчити», «проаналізувати», «встановити», «в'яснити», «обґрунтувати», «охарактеризувати» та ін. Формулювати завдання слід якомога докладніше, оскільки опис їх вирішення становитиме зміст розділів і параграфів роботи. Виходячи із завдань дослідження автор має зробити висновки до своєї роботи.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт дослідження — це процес або явище, що породжують проблемну ситуацію і обрані для вивчення. Предмет дослідження міститься в межах об'єкта. Об'єкт і предмет дослідження співвідносяться як загальне і часткове. Тобто предмет дослідження — це та частина об'єкта, яка безпосередньо вивчається. Наприклад:

Тема: «*Перехід до демократії: політологічний аналіз основних концептуальних моделей (на прикладі країн Східної Європи)*». Об'єкт дослідження — *перехід до демократії*. Предмет — *моделі переходу на прикладі країн Східної Європи*.

Тема: «*Становлення і розвиток партійної системи в умовах суспільства, що трансформується (на прикладі країн Східної Європи)*». Об'єкт дослідження — *партійна система суспільства*. Предмет — *становлення партійної системи в умовах суспільства, що трансформується*.

Методи дослідження. У вступі також необхідно подати перелік методів дослідження, які були використані для досягнення поставленої мети. Метод — з гр. шлях до істини, — спосіб отримання результату дослідження.

Обов'язковою частиною вступу є *огляд літератури* з теми дослідження, в який включають найбільш цінні, актуальні роботи (20—30 джерел). Матеріали огляду слід систематизувати. Систематизацію можна робити в хронологічному порядку, по розгляду проблем тощо. В бакалаврській, магістерській роботах огляд літератури може бути зроблений в першому розділі роботи, оскільки цей розділ є методологічним. Тобто мова про те, що в ньому характеризуються теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми, яка досліджується. Термін «методологія» перекладається як методи дослідження. Методологія — вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності.

Закінчується вступ описом *структури роботи*. Наприклад, робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. В I розділі роботи «Назва» аналізується... В II розділі роботи «Назва» дається характеристика... В III розділі роботи «Назва» обумовлюється...

Написання тексту роботи та оформлення висновків

У розділах роботи розкривається зміст теми, виконуються поставлені завдання. Закінчуються розділи, як правило, короткими висновками.

Мова роботи має бути науковою і зрозумілою та відповідати нормам сучасної української мови.

Цитування й переказ. Цитати — дослівні уривки з використаних джерел — використовуються в курсовій роботі для обґрунтування, підтвердження авторських аргументів або для критичного аналізу літературних джерел. Текст цитати береться в лапки і наводиться без жодних змін. Відхиленням від цього правила можуть бути:

а) пропуски окремих слів і фраз, за умови, що думку автора не буде спотворено, а пропуск буде позначено трьома крапками;

б) зміна відмінка слова для підпорядкування його синтаксичній будові фрази, частиною якої вона є.

Наприклад. Речення з використаного джерела «*Різниця кадрових і масових партій не пов'язана ні з їх масштабами, ні з їх чисельністю; справа не в різниці в розмірах, а в різниці їхніх структур*» можна подати у курсовій роботі так: *На думку М.Дюверже, «різниця кадрових і масових партій не пов'язана ні з їх масштабами, ні з їх чисельністю; справа не в різниці в розмірах, а в різниці їхніх структур»* [12,18].

Щоб скористатися цитатою, в тексті курсової роботи можуть бути вжиті й інші слова. Наприклад: *Як вважав М. Дюверже...; Як писав у своїй роботі «Політичні партії» М. Дюверже...; Серед точок зору на предмет політичної науки слід виокремити думку Г. Алмонда... і т.д.*

Якщо студент, наводячи цитату, виділяє в ній деякі слова, щоб посилити їх значення, він має зробити у тексті в дужках відповідні застереження і вказати свої ініціали, наприклад (*виділено мною — В.С.*) або (*курсив мій — В.С.*).

Цитування має бути помірним. Перевантаженість тексту цитатами надає роботі копійчастого характеру і створює враження, ніби автор не має власної думки. Щоб не перенасичувати текст цитатами, доцільно використовувати переказ чужих думок. Переказ має бути максимально точним. Як і цитата, переказ має супроводжуватись посиланням на використане джерело:

Згідно з С. Гантінгтоном, людство в майбутньому чекає зіткнення між цивілізаціями, яких він виділяє вісім [18, 48].

Ф.Фукуяма пропонує розглядати історію як розвиток, що завершується «кінцем історії» в ХХ ст. [19, 56].

Як при цитуванні, так і при переказі слід потурбуватися про різноманітність мовних засобів, які використовуються для введення в текст цитати або переказу чужих думок.

Цитування в роботі позначаються квадратними дужками, в яких перша цифра — позиція джерела в списку літератури, а друга — номер сторінки. Наприклад [32, 5]; [31; 32; 38]. В другому випадку вказано декілька джерел. Якщо в тексті є посилання на автора, то, на

відміну від списку літератури, ім'я автора ставиться попереду прізвища. Наприклад: *В. Петров у роботі «Соціологічні виборчі технології» писав...*; *Г. Гегель вважав...* і т.д. (див. Дод. Д: Ж).

Скорочення. Слід користуватись тільки загальноприйнятими скороченнями слів і писати їх правильно. До скорочень, що не потребують спеціальних пояснень, належать такі:

та ін. — та інші; див. — дивись; і т.д. — і так далі; і под. — і подібне; проф. — професор; доц. — доцент; акад. — академік.

Якщо в тексті роботи використовується маловідоме скорочення, то воно має бути розшифроване при першому згадуванні. Для цього термін спочатку пишуть цілком, а поряд (у дужках) скорочено. Наприклад: *Український центр економічних і політичних досліджень ім. Разумкова (УЦЕПД ім.Разумкова) є однією з авторитетних дослідницьких установ України. УЦЕПД ім.Разумкова видається журнал «Національна безпека і оборона», кожний з номерів якого є тематичним і присвячений одній із актуальних проблем політичного розвитку України.*

Скорочення мають бути однаковими упродовж усього тексту. Якщо в роботі забагато скорочень, то в текст роботи перед змістом вводиться така структурна одиниця, як «Список використаних скорочень».

Логічним завершенням будь-якого виду роботи є *висновки*, які мають бути обов'язково пов'язані з метою та завданнями дослідження. Оформлення висновків робиться наступним чином (див. Рис. 6).

ВИСНОВКИ

1. — / — / — .
2. — / — / — .
3. — / — / — .

Підготовка до захисту та захист курсових, бакалаврських та магістерських робіт

Захист курсових робіт проходить на кафедрі. До захисту робіт допускаються студенти, які вчасно виконали свої роботи. Необхідною умовою проведення захисту роботи є наявність відгуку наукового керівника.

Процедура захисту включає: доповідь студента про зміст роботи; запитання до автора; оголошення відгуку наукового керівника; заключне слово студента; рішення комісії щодо оцінки (оцінка обговорюється на закритому засіданні комісії і лише потім оголошується головою комісії).

Текст доповіді про зміст роботи. На захисті студент повинен у виступі, який триває не більше 10 хв., викласти зміст і результати свого дослідження.

Виступ умовно можна поділити на 3 частини. У першій, вступній, частині називається тема роботи, коротко висвітлюється сучасний стан розробки наукової проблеми, якій присвячено роботу, визначаються актуальність, об'єкт, предмет, мета, конкретні завдання і методи дослідження. Середня частина виступу присвячена результатам дослідження та їх інтерпретації. У заключній частині подаються загальні висновки та практичні рекомендації.

Захист бакалаврської, магістерської робіт має аналогічний алгоритм, але вищевказані роботи рецензуються фахівцями з інших кафедр та вузів. На захисті обов'язково оголошується рецензія, в якій рецензент пропонує оцінку роботі.

При оцінці вищевказаних робіт комісія виходить з того, що студент повинен вміти: формулювати мету і завдання дослідження; складати план дослідження; вести бібліографічний пошук із застосуванням сучасних інформаційних технологій; використовувати сучасні методи

наукового дослідження: опрацьовувати отримані дані, аналізувати їх на базі відомих джерел; оформляти результати досліджень відповідно до сучасних вимог у формі звітів, рефератів, статей.

Типові помилки в написанні та оформленні курсової (бакалаврської, магістерської) роботи:

1. Зміст роботи не відповідає плану курсової (бакалаврської, магістерської) роботи або не розкриває тему цілком чи в її основній частині.
2. Сформульовані розділи (підрозділи) не відбивають реальну проблемну ситуацію, стан об'єкта.
3. Мета дослідження не пов'язана з проблемою, сформульована абстрактно і не відбиває специфіки об'єкта і предмета дослідження.
4. Автор не виявив самостійності, робота являє собою компіляцію або плагіат.
5. Не зроблено глибокого і всебічного аналізу сучасних офіційних і нормативних документів, нової спеціальної літератури (останні 5—10 років) з теми дослідження.
6. Аналітичний огляд вітчизняних і зарубіжних публікацій з теми роботи має форму анотованого списку і не відбиває рівня досліджуваної проблеми.
7. Не розкрито зміст та організацію особистого експериментального дослідження (його суть, тривалість, місце проведення, кількість обстежуваних, їхні характеристики), поверхово висвітлено стан практики.
8. Кінцевий результат не відповідає меті дослідження, висновки не відповідають поставленим завданням.
9. У роботі немає посилань на першоджерела або вказані не ті, з яких запозичено матеріал.
10. Бібліографічний опис джерел у списку літератури наведено довільно, без додержання вимог державного стандарту.

Наукова публікація: поняття, функції

Основні результати і положення наукового дослідження мають бути опубліковані для ознайомлення з ними наукової громадськості.

Публікація (лат *publicatio* — оголошую всенародно; оприлюднюю): 1) доведення до загального відома за допомогою преси, радіомовлення, телебачення; 2) вміщення в різних виданнях.

Публікації виконують такі функції: оприлюднюють результати наукової роботи; сприяють становленню пріоритету автора (дата підписання публікації до друку — це дата пріоритету науковця; в історіографічній частині роботи обов'язково вказують, коли вперше звернувся до розробки наукової проблеми); свідчать про особистий внесок дослідника в розробку наукової проблеми (особливе значення мають індивідуальні публікації, роботи у співавторстві потребують додаткових роз'яснень; в тексті роботи здобувач повинен подавати посилання на власні публікації, включити їх до списку використаних джерел); слугують підтвердженню достовірності основних результатів і висновків роботи, новизни і наукового рівня її (оскільки після виходу у світ публікація стає об'єктом вивчення й оцінки широкою науковою громадськістю); підтверджують факт апробації та впровадження результатів і висновків роботи; відбивають основний зміст роботи (про це вказується у вступі до роботи, а також через включення публікацій здобувача до списку опублікованих праць за темою роботи); та ін.

Відповідно до постанови Вищої атестаційної комісії (ВАК) від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати наступним критеріям (складатись із необхідних елементів):

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.
3. Формулювання цілей статті (постановка завдання).
4. Виклад основного матеріалу дослідження з ретельним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

6. Правила оформлення наукової статті є наступні:

а) на початку статті з правого боку потрібно зазначити ім'я та прізвище автора;

б) тема наукової статті розміщується по центру;

в) поля, розмір шрифту, інтервал, обсяг публікації вказуються відповідною установою чи закладом, куди надсилається стаття;

г) система посилань: в кінці статті список використаних джерел і літератури подається за алфавітом; в тексті публікації у квадратних дужках вказується порядковий номер джерела і використані сторінки (до прикладу: [15, 56], [15, 56—57], [15, 60; 16, 54]. Перша цифра є 15-ою позицією в списку літератури, а 56 — номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

В кінці статті подається анотація англійською мовою.

Додаток А

Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук
Кафедра політології

**ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ:
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ)**

КУРСОВА РОБОТА

Виконала:

студентка 2 курсу денного
відділення спец. «Політологія» Лопіт Т.В.

Науковий керівник:

канд. політ. наук Сергійчук В.С.

Ужгород — 2006

ЗМІСТ

	стор.
Перелік умовних скорочень.....	3
Вступ	5
Розділ 1. Методологія дослідження демократичних переходів.....	12
1.1. Розробка моделей переходу до демократії в західній політичній науці	12
1.2.	22
Розділ 2. Характеристика моделей переходу до демократії	37
2.1.	37
2.2.	52
Розділ 3. Особливості переходу до демократії в країнах Центральної та Східної Європи	53
3.1.	53
3.2.	63
Висновки	75
Список використаних джерел та літератури	84
Додатки	90

Додаток В

Приклади оформлення бібліографічного опису в списку джерел до кваліфікаційних робіт

Книга одного, двох або трьох авторів:

а) Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. — 310 с.

б) Джарол Б.Мангейм, Ричард К.Рич. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. / Предисл. А.К.Соколова. — М.: Издательство «Весь мир», 1997. — 544 с.

в) Рогова Г.В., Рокитний Ф.М., Сахаров Д.В. Методика навчання іноземним мовам в середній школі. — К.: Патент, 1990. — 320 с.

Книга чотирьох авторів:

Восприятие и действие / А.В.Запорожец, Л.А.Венгер, В.П.Зинченко, А.Ф.Росул / Под ред. А.В.Запорожец. — М.: Просвещение, 1967. — 321 с.

П'ять та більше авторів:

Политическая жизнь общества / Белоусова В.Г., Винокур Г.И., Левин В.Ю., Малинка С.В., Мотрос С.А. — М.: Просвещение. 1983. — 450 с.

Багатотомні видання:

а) Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. — М.: Педагогика, 1989. — Т.1. — 488 с.; Т.2. — 328 с.

б) История русской литературы: В 4 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит.-ры. — М., 1982. — Т.3: Расцвет реализма. — 876 с.

в) Кант І. До вічного миру // Кант І. Твори: В 6 т. — К.: Вища школа, 1998. — Т.3. — С.48—63.

Збірки наукових праць:

Обчислювальна і прикладна математика: Зб. наук. пр. — К.: Либідь, 1993. — 98 с.

Словники:

а) Современная западная социология. Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — 432 с.

б) Естественное право // Современная западная социология. Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — С.98—100.

Енциклопедії:

Долматовский Ю.А. // Большая советская энциклопедия. — М., 1998. — Т.30. — С.48.

Складові частини книги:

Пономаренко Л.А. Организующая система // Автоматизация технологических процессов. — М.: Наука, 1986. — С.48—59.

Журнали:

Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10 років незалежності // Політична думка. — 2001. — № 3. — С.33—50.

Газети:

Токарчик Н. Выборы-98 в Закарпатті: соціолого-політологічний аналіз // Новини Закарпаття. — 1998. — 8 травня.

Підручники, навчальні посібники:

Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — 576 с.

Довідники:

Абетка української політики: Довідник. Вип.5 / Авт.-упоряд.: М.Томенко (кер. кол.), Л.Бадешко, В.Гребельник та інші. — К.: Смолоскип, 2002. — 368 с.

Матеріали конференцій:

Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24—26 травня 2002 р.) / Укладач Л.Марголіна; Канад.-укр. проект «Демократична освіта». — К.: Ай Бі, 2003. — 729 с.

Автореферати дисертацій:

Поликарпов В.С. Философский анализ роли символов в научном познании: Автореф. дис. канд. филос. наук: 09.00.08 / Моск. гос. ун-т. — М., 1985. — 32 с.

Додаток Г

Зразок написання вступу

Тема роботи: Становлення українського парламентаризму в умовах суспільства, що трансформується

Становлення основ демократичної, правової, соціальної держави — конституційний принцип державотворчого процесу в Україні. Проте на шляху його втілення необхідно подолати значні труднощі та бар'єри, що гальмують просування нашого суспільства вперед. Серед чинників, які ускладнюють цей процес, — незбалансованість елементів політичної системи, суперечності та конфлікти, що періодично загострюються між гілками влади та політичними інститутами. Одну з головних ролей у непростих відносинах між органами державної влади відіграє Верховна Рада — парламент України. Конфліктність і перманентний стан напруження між виконавчою та законодавчою гілками влади зумовлені низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, серед яких: неструктурованість суспільних інтересів за політичними ознаками, брак сталого виборчого законодавства, недовершеність судово-правової та адміністративної реформ тощо. Усе це свідчить про те, що не лише окремі елементи, а й уся політична система країни потребує вдосконалення через науково обгрунтовану концепцію її реформування.

Мета політичної реформи — досягнення збалансованості у функціонуванні всіх гілок влади в режимі солідарної відповідальності, чіткого визначення їх компетенцій і повноважень, розмежування функцій. Це дасть змогу подолати безплідне й руйнівне протистояння між ними, що гальмує розв'язання наболілих не лише політичних, а й економічних, соціальних і гуманітарних проблем. Нині ці явища та процеси, безперечно, усвідомлюються, аналізуються науковцями, які пропонують рецепти та засоби виходу з кризи. Проте багатьом дослідженням, зокрема політологічного напрямку, ще бракує всебічного та системного аналізу політичних інституцій, що несуть головну — політичну, правову та моральну відповідальність за стан

справ у країні. Саме «інституційний» підхід, на наш погляд, може виявити як переваги, так і недоліки у функціонуванні політичної системи та її розвитку, стати основою для вироблення практичних рекомендацій з удосконалення владних відносин через їх реформування.

Актуальність теми дослідження. З огляду на те, що в епіцентрі політичного протистояння перебуває Верховна Рада, виникає об'єктивна потреба системного аналізу самого інституту парламентаризму як єдиного органу законодавчої влади. Оцінка парламенту суспільною думкою засвідчує його порівняно невисокий рейтинг довіри та громадського авторитету. Проте без парламентаризму немає демократії, отже, якщо ми будемо демократичну систему влади, то серцевиною її має стати цивілізований парламентаризм.

Проблеми функціонування та розвитку вітчизняного парламентаризму глибоко пов'язані з його історичним підґрунтям. Маючи досить давню і тривалу передісторію становлення, сучасний український парламентаризм має спиратися на відповідні політичні традиції та культуру. Однак ці якості набуваються завдяки глибокому вивченню відповідних явищ, процесів і тенденцій, що актуалізує дослідження парламентаризму як з історико-політологічного, так і з теоретико-методологічного боку. Лише в такий спосіб можна усвідомити важливість цієї інституції для української політичної дійсності та запропонувати шляхи вдосконалення системи парламентаризму на вітчизняному ґрунті.

Інститут парламентаризму відзначається багатогранністю, і тому виступає об'єктом наукового пізнання різних галузей суспільних наук. Він традиційно вивчається представниками юридичної галузі, котрі розглядають парламентаризм як законодавчу гілку влади та її функції. Останнім часом парламентаризм стає предметом вивчення і представниками історичної науки, які досліджують генетичні та національно-культурні аспекти цього явища, закономірності його появи та розвитку. Соціологи розглядають парламентаризм насамперед з погляду електоральної поведінки виборців та участі партій у виборчому процесі. У цьому переліку, безперечно, одне з провідних місць має належати політичній науці, котра вивчає парламентаризм як елемент політичної системи, форму державного правління та характеристику політичного режиму влади. Проте парламентаризм ще не став предметом політологічного аналізу як своєрідний політичний інститут, що перебуває в системі відносин органів державної влади. А, як показує вітчизняний досвід, це особливо важливо для країн з перехідним типом розвитку, тобто тих, які здійснюють політичну модернізацію суспільства й держави. Крім того, є підстави вважати, що «інституційна» політологія як напрям в Україні поки що перебуває у зародковому стані. Можна впевнено констатувати, що у нас ще немає «політології парламентаризму», котра б вивчала це явище системно, функціонально й прогностично. Одна з причин цього — тривала відсутність в українській політичній традиції розуміння та вивчення влади за принципом її поділу, що вимагає якраз інституційного підходу, коли кожна з гілок влади розглядається як елемент цілісної системи. Саме цими обставинами диктується необхідність запровадження, як окремого, напряму політологічних досліджень, який умовно можна назвати парламентаризмом.

Ступінь опрацьованості теми. При підготовці дослідження нами було опрацьовано широке коло джерел і наукової літератури з даної тематики, завдяки чому вдалося сформувати уявлення про історичні передумови, соціальні та цивілізаційні чинники, які сприяли появі парламентаризму, дослідити політико-правові засади його конституювання.

Торкаючись витоків парламентаризму на рівні ідей та уявлень про форми правління, автор спирався на праці античних мислителів — Платона, Аристотеля, Цицерона. Розглядаючи демократію як різновид політичної влади та форми правління, вони торкалися різних аспектів політичного представництва, що насамперед привертає увагу дослідника цього інституту.

Серед політичних ідей доби Середньовіччя значний інтерес становлять роздуми Фоми Аквінського. І хоча він мислив здебільшого категоріями теології, аніж політології чи державознавства, проте його ідеї цікаві з огляду на методологію аналізу, де застосовуються методи зіставлення та порівняльного аналізу, котрі є характерними для політичної науки.

У добу Ренесансу політична думка демонструє прагнення впливати на перебіг політичних процесів. Зокрема корисними є погляди Н.Макіавеллі, і хоча цей мислитель був прихильником сильної одноосібної влади, його аналіз багато в чому є повчальним і для розуміння представницької влади. Власне, увесь цей період можна віднести до теоретичних передумов появи доктрин зрілого парламентаризму, котрі з'являються дещо пізніше. Нова доба позначена іменами Гроція, Гоббса, Локка, Монтеск'є, Руссо, Берка, Канта, Гегеля, Адамса, Гамільтона, Джеферсона, Констана, Медісона, де Токвіля та інших діячів і мислителів доби Просвітництва, буржуазних революцій та національно-визвольних рухів. У працях згаданих

мислителів знаходимо розроблення та обґрунтування системи поділу влади, механізму стримувань і противаг, представницької демократії та народного суверенітету тощо, які становлять основу парламентаризму як політичної доктрини і практики.

Специфіка української державності відбилася й на характері політичного мислення в різні періоди її розвитку. Починаючи з традицій козацького конституціоналізму, ідейно-політичною вершиною якого стала Конституція Пилипа Орлика, і продовжуючи конституційними проектами кирило-мефодіївців та їх спадкосмців, можна простежити позитивне сприйняття з боку вітчизняних політичних діячів і мислителів ідеї парламентаризму. Останню вони розглядали насамперед під кутом зору принципу народоправства, що мав глибоке національне коріння. У подальшому ця лінія була продовжена в політичній творчості та діяльності Драгоманова, Франка, Грушевського, Міхновського, Лашенка, Дністрянського та цілої плеяди українських діячів початку ХХ століття.

Аналіз вітчизняної суспільно-політичної думки показав, що парламентаризм тут розглядається насамперед як принцип, котрий адекватно втілює ідею народного та національного суверенітету і представництва.

Специфіка радянського періоду політичної історії в аспекті ідей парламентаризму полягала в тому, що тут ідеологічні настанови стояли на заваді зацікавленого й неупередженого дослідження цього інституту «буржуазної демократії». Тому не випадково, що традиційні теорії парламентаризму, в основі яких вбачаємо насамперед концепцію поділу влади, серед радянських науковців не знаходили належної уваги. Парламент розглядався переважно як інструмент класового панування, і лише у цьому сенсі він перебував у фокусі теоретичної та ідеологічної критики. Певною мірою традиції вітчизняної школи парламентаризму знайшли своє продовження серед науковців української діаспори, де особливо високо цінувався досвід Центральної Ради та УНР загалом як символ державної самостійності, що прагнула втілювати на практиці теоретичні принципи парламентської демократії.

Відродження наукового підходу до вивчення історії та особливостей діяльності парламентських установ в Україні розпочинається наприкінці 80-х — початку 90-х років ХХ ст. Причиною поживлення зацікавленості при цьому слугувало те, що Верховна Рада України, поступово трансформувалась із радянського органу державної влади в парламентську установу, стала реальним важелем національно-демократичного відродження та державотворення. Водночас запровадження інституту президентства висунуло на порядок денний проблему форми державного правління. Це вимагало наукових обґрунтувань та осмислення міжнародного досвіду. Політологічні аспекти діяльності парламенту в системі функціонування гілок влади досліджуються вітчизняними політологами В. Андрущенко, В. Бабкіним, О. Бабкіною, А. Білоусом, Д. Видріним, О. Гаранем, Ф. Кирилюком, В. Кременем, Л. Кривенко, А. Кудряченком, І. Курасом, В. Литвином, А. Макаровим, О. Мироненком, М. Михальченком, А. Пойченком, В. Ребкалом, М. Рибачуком, Ф. Рудичем, В. Рум'янцевим, В. Смолієм, С. Телешуном, Є. Тихоною, О. Федоренком, П. Шляхтуном та іншими дослідниками.

Увагу привертає також проблематика історичної еволюції парламентаризму, порівняльний аналіз світового та вітчизняного досвіду, різноманітні аспекти діяльності сучасних парламентських установ. Цим питанням присвячені праці В. Бебика, А. Георгіци, Л. Горьового, Ю. Древалю, В. Журавського, О. Копиленка, П. Кислого, С. Светової, М. Томенка, В. Трипольського, С. Рябова, Ю. Ющика та ін. Крім політологів, значну увагу різним аспектам українського парламентаризму приділяють представники юридичної науки. Пріоритетом їхніх досліджень є проблема взаємодії гілок влади, втілення конституційних норм народовладдя, оптимізація законодавчого процесу, етико-правові аспекти депутатської діяльності тощо. Цей спектр проблем відбито в працях О. Бандурки, В. Борденюка, Н. Грушанської, В. Денисова, Г. Журавльової, А. Зайця, В. Копсичикова, Н. Нижник, В. Опришка, В. Погорілка, О. Скакун, Ю. Тодики, М. Цвіка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін.

У російській науковій літературі проблема парламентаризму висвітлюється в працях С. Алексєєва, М. Баглая, Л. Ентіна, С. Єгорова, А. Керімова, І. Котелевської, М. Крутоголового, М. Мішина, О. Рум'янцева, І. Степанова, В. Туманова, В. Чиркіна та інших фахівців з теорії конституційного та державного права, політологів.

Огляд і класифікаційний аналіз робіт з теми дослідження дають змогу дійти висновку, що на сьогодні вітчизняними та зарубіжними вченими накопичено значний фактичний матеріал, здійснено його узагальнення з окремих аспектів проблеми тощо. Проте в літературі з нашої тематики переважають правничі й історико-політологічні підходи. Водночас вітчизняній

політичній науці бракує праць, які б докладно висвітлювали комплекс проблем становлення, функціонування і розвитку парламентаризму в політичній системі незалежної України, які враховували б при аналізі такі характеристики, як рівень парламентської культури й депутатської етики, аналізували проблему в контексті політичного реформування суспільства.

Мета та завдання дослідження. Результати вивчення джерельної бази дослідження та наявність реальних проблем нинішнього парламентаризму в Україні обумовили можливість визначення головної мети дослідження — розроблення теоретичних і методологічних проблем аналізу українського парламентаризму як політичного інституту в умовах політичної реформи та модернізації суспільства.

Визначена мета зумовила постановку та розв'язання таких дослідницьких завдань: проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження парламентаризму; визначити чинники становлення парламентаризму як політичного інституту; здійснити теоретичну реконструкцію історичних передумов появи парламентаризму в Україні; з огляду на принцип поділу влади, визначити політико-правовий статус вітчизняного парламенту в політичній системі країни; проаналізувати обсяг компетенції, повноваження та функції, що їх здійснює Верховна Рада України; з'ясувати головні напрями здійснення парламентської реформи як частини політичної реформи суспільства; розкрити зміст поняття «парламентська культура» як чинника авторитету парламентського інституту влади; запропонувати шляхи оптимізації взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади на завершальному етапі перехідного періоду.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт дослідження — парламентаризм як політичний інститут, що формується шляхом демократичних виборчих систем і функціонує на засадах представництва суспільно-політичних інтересів, поділу влади та механізму стримувань і противаг.

Предмет дослідження — історичні передумови становлення вітчизняного парламентаризму та його статус в умовах перехідного періоду й реформування політичної системи в Україні.

Теоретико-методологічні засади дослідження. При аналізі процесу становлення українського парламентаризму автор виходив із необхідності застосування широкого спектру як філософських, історичних, так і правових, соціологічних та політологічних методів, принципів і підходів щодо предмета дослідження. Провідне місце серед них посідають принципи розвитку, конфліктології, системний підхід, структурно-функціональний і порівняльний аналіз. Крім цього, автор послуговувався методами емпіричного узагальнення, зіставлення, аналогії та екстраполяції. Загальнотеоретичною основою політологічного аналізу парламентаризму є соціальна філософія, що вивчає політику як цілісний феномен, визначає сенс політологічних концепцій і доктрин, намагається дати відповідь на запитання щодо мети, цілей і засобів їх реалізації у глобальному й національному масштабах.

Серед загальнонаукових методологічних засад особливу увагу автор приділяє принципам науково-світоглядного та ідейного плюралізму, поєднанню ретроспективного та прогностичного підходів. Комплексне використання зазначених методів дало можливість усебічно розглянути передумови появи й сучасний стан вітчизняного парламентаризму і в такий спосіб одержати найвірогідніші наукові результати дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота висвітлює результати наукових досліджень автора, отриманих ним у межах навчальних програм кафедри політології та права Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького та навчальних планів з історії політичних і правових учень, що виконуються кафедрою.

Наукова новизна роботи. У межах здійсненого дослідження автор отримав результати, які мають наступну наукову новизну: *встановлено*, що парламентаризм як політичний інститут характеризується сукупністю сталих ознак, а саме: конституюванням корпоративних інтересів, що вбачають політичний зміст; структурами громадянського суспільства; системою виборчих прав; принципом верховенства права; наявністю системи поділу влади та механізмів стримувань і противаг; регулярністю роботи парламентаріїв на постійних засадах; депутатським мандатом, імунітетом та іншими привілеями; *з'ясовано*, що хоч на українському ґрунті парламентаризм має тривалу традицію становлення й розвитку, спочатку у вигляді різноманітних форм станового представництва, таких як віче, боярські ради, сейми та козацькі ради, проте вважати їх парламентами у прямому розумінні цього слова немає підстав, оскільки їх місце та роль на різних етапах політичної історії не збігаються з системними характеристиками парламенту як такого; *доведено*, що український парламентаризм.....; *показано*, що одним із джерел зростання довіри населення до вітчизняного парламенту та

зміцнення його авторитету є парламентська культура, зокрема стика народного депутата; визначено, що чинником консолідації діяльності гілок влади в державі є подальша політична структуризація суспільства через підвищення державотворчої ролі політичних партій як суб'єктів формування політичної еліти та їх відповідальності за долю країни.

Теоретичне і практичне значення роботи. Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні та розширенні знань про особливості становлення й розвитку українського парламентаризму на різних етапах вітчизняної політичної історії та його місце і роль в умовах системної трансформації суспільства.

Практичне значення роботи полягає в тому, що сформульовані в ній висновки, положення та рекомендації безпосередньо стосуються реальних проблем суспільно-політичного життя нашої держави і можуть бути використані в процесі державного будівництва.

Матеріали дослідження можуть бути використані при аналізі політичної та парламентської реформ в Україні, науково-дослідній роботі та при підготовці нормативних і факультативних (модульних) курсів з політичної науки.

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Виконана робота містить вступ, 2 розділи, кожен з яких має по 3 підрозділи, загальні висновки, список літератури з 59 найменувань.

Додаток Д

Засоби текстового зв'язку в науковій праці

Мовленнєва функція	Мовні засоби
1	2
Послідовність викладу	по-перше, по-друге, по-третє з одного боку, з іншого боку насамперед, наостанку передусім почнемо з того, що... спочатку також тепер далі водночас після того як... нарешті на закінчення
Ступінь вірогідності повідомлення	очевидно безумовно без сумніву безперечно напевне певно певна річ звичайно (як) відомо мабуть
Послідовність у часі	спочатку, потім, тепер насамперед перш ніж після того як... одночасно наприкінці

1	2
Причина і наслідок, умова і наслідок	<p>якщо..., то оскільки тому (а) відтак позаяк таким чином внаслідок завдяки тому, що... у зв'язку з тим, що... через те, що... в результаті це пов'язано з... отже зважаючи на те, що... з огляду на те, що... з огляду на викладене вище зважаючи на викладене вище це спричиняється тим, що... це залежить від того, що...</p>
Зіставлення, протиставлення	<p>так само, як і... як., так і (а) проте але навпаки в той самий час однак втім</p>
Доповнення, уточнення	<p>водночас зокрема крім того щоправда наприклад як-от цебто разом з тим точніше зауважмо</p>

1	2
Узагальнення, висновок	Отже Таким чином Відтак Узагальнюючи сказане... З розглянутого можна зробити такі висновки... Зважаючи на викладене вище... Звідси... Звідси висновок... Підсумовуючи...
Ілюстрація до сказаного	Наприклад Так Проілюструємо це на... Опишемо кілька випадків, коли...
Перехід до нової думки	Розгляньмо... Перейдемо до... Ще одне:

Додаток Ж

Мовні засоби, які використовуються при цитуванні та переказі використаних джерел

ЦИТУВАННЯ	ПЕРЕКАЗ
К. писав / пише: «...»	К. вважав / стверджував, що...
Як пише / писав К.: «...»	К. гадав, що...
Як твердив ще К.: «...»	К. стверджував, що...
Як підкреслює К.: «...»	К. вказує на...
Згідно з К.: «...»	Автор наголошує на...
Згідно з уявленнями К.: «...»	К. виділяє / зазначає / гадає / підкреслює / пропонує / рекомендує / розрізняє / стверджує / вважає, що...
За словами К.: «...»	За К., ...
На думку К.: «...»	За словами К., ...
К. гадає, що «...»	На думку К., ...
Як справедливо зазначив К.: «...»	З точки зору К., ...
К. вважає, що в цьому віці «...»	Згідно з К. / концепцією авторів, ...
К. зазначав з цього приводу, що «...»	К. вбачає головну причину ... в ...
К. так характеризує ... : «...»	К. дійшов висновку, що...
«...», — зазначає К., — ...»	У цій статті автор доходить висновку, що...
«...», — читаємо у К., — ...»	Якщо йти за К., то...
«...», — резюмує К., — ...»	К. зазначав / зазначає з цього приводу, що ...
Як не згадати слова К.: «...»	К. у своїй книзі «...» зазначає, що ...
Можна навести такі слова видатного педагога: «...»	
У К. знаходимо таку цитату: «...»	
Причину такої ситуації К. бачить у тому, що «...»	
К., проте, відстоює іншу точку зору, згідно з якою «...»	

КРЕДИТНО-МОДУЛЬНА СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Процеси європейської інтеграції охоплюють дедалі більше сфер життєдіяльності. Не стала винятком і освіта, особливо вища школа. Спроби надати загальноєвропейського характеру вищій школі фактично розпочалися в 1957 році з підписання Римської угоди. Згодом ці ідеї розвинулися в рішеннях конференції міністрів освіти 1971 та 1976 рр., у Маастріхтському договорі 1992 р. Наступні роки характеризувалися запровадженням різноманітних програм під егідою ЄС, Ради Європи, що сприяли напрацюванню спільних підходів до вирішення транснаціональних проблем освіти. В 1997 р. під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО було розроблено і прийнято Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій, що їх забезпечують заклади вищої освіти Європи. Цю конвенцію підписали 43 країни (Україна в тому числі), більшість з яких і сформулювали згодом принципи Болонської декларації.

25 травня 1998 р. в Парижі міністри освіти Великобританії, Німеччини, Італії та Франції прийняли Спільну декларацію (Сорбонська декларація), якою і був започаткований Болонський процес. Сама Болонська конвенція (Спільна заява європейських міністрів освіти) була підписана пізніше — 18-19 червня 1999 року в м.Болонья (див. Додаток А). Таким чином, у 1999 р. до Болонського процесу були залучені 28 європейських країн. Процес залучення європейських держав до Болонського процесу поданий у Таблиці 1.

Упродовж п'яти років європейське освітнє співтовариство консолідується задля освітньої концепції Болонського процесу: формування в перспективі загальноєвропейської системи вищої освіти, названої Зоною європейської вищої освіти, яка ґрунтується на спільності фундаментальних принципів функціонування.

Таблиця 1

Процес залучення європейських держав до Болонського процесу

Рік підписання Болонської декларації	Скорочена назва країни
1999	Австрія, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція
2001	Кіпр, Ліхтенштейн, Туреччина, Хорватія
2003	Албанія, Андорра, Боснія і Герцеговина, Ватикан, Македонія (Сербія і Чорногорія), Росія

Із 1998 по 2004 рік у рамках Болонського процесу відбулося багато різноманітних зустрічей, робочих нарад, конференцій, на яких було сформульовано шість ключових принципів цього процесу:

1. Уведення двоциклового навчання. Фактично пропонується ввести два цикли навчання: 1-й — до здобуття першого академічного ступеня і 2-й — після його здобуття. При цьому тривалість навчання 1-го циклу має бути не менше 3-х і не більше 4-х років з отриманням кваліфікації «Бакалавр». Навчання впродовж другого циклу може передбачати здобуття ступеня магістра (через 1-2 роки навчання після здобуття 1-го ступеня) і/або докторського ступеня (за умови загальної тривалості навчання 7-8 років).

2. Запровадження кредитної системи. Пропонується запровадити у всіх національних закладах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу пропонується прийняти ECTS (Європейська система перезарахування кредитів (*залікових одиниць трудомісткості*)), зробивши її нагромаджувальною системою, здатною працювати в рамках концепції «навчання впродовж усього життя».

3. Контроль якості освіти. Передбачається організація акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка буде ґрунтуватися не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що їх опанували випускники. Одночасно будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти.

4. Розширення мобільності. На основі виконання попередніх пунктів передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Окрім того, порушується питання щодо розширення мобільності викладацького й іншого персоналу для взаємного збагачення європейським досвідом. Передбачається зміна національних законодавчих актів у сфері працевлаштування іноземців.

5. Забезпечення працевлаштування випускників. Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників мають бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи. Усі академічні ступені й інші кваліфікації мають бути затребувані європейським ринком праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути спрощене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання Додатка до диплома, який рекомендований ЮНЕСКО.

6. Забезпечення привабливості європейської системи освіти. Одним із головних завдань, що має бути вирішене в рамках Болонського процесу, є залучення в Європу більшої кількості студентів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної системи накопичення, легкодоступних кваліфікацій тощо, сприятиме посиленню інтересу європейських громадян до вищої освіти.

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА ПЕРЕЗАРАХУВАННЯ КРЕДИТІВ (ECTS/ЄСПК)

Основним аспектом проекту щодо узгодження освітніх структур у Європі є сприяння розвитку європейської системи перезарахування кредитів (ЄСПК) і перетворенню її у загальноєвропейську систему. Це відповідає Болонському процесу, спрямованому на створення європейського простору вищої освіти до 2010 р. Система ЄСПК сприяє співпраці між університетами, мобільності студентів і викладачів.

Система кредитів — це система, яка полегшує оцінювання і порівняння результатів навчання в контексті різних кваліфікацій, програм і умов навчання. Вона слугує стандартизованим засобом для порівняння навчання між різними навчальними програмами, секторами, регіонами і країнами. Система кредитів зможе об'єднати різні системи освіти Європи. Європейська система взаємозарахування кредитів створювалася протягом останніх 13 років і є найпоширенішою основою визначення навчального навантаження студентів у закладах вищої освіти Європи. За 13 років ЄСПК розвинулась від початкової системи комунікації між різними європейськими освітніми програмами і структурами у спільну і широко застосовувану офіційну систему, що є фундаментом створення спільної сфери європейської освіти.

ЄСПК базується на трьох ключових елементах: інформації (стосовно навчальних програм і т.д.), взаємної угоди (між закладами — партнерами і студентом) і використанні кредитів (щоб визначити навчальне навантаження для студентів). Ці три ключові елементи вводяться в дію через використання трьох основних документів: інформаційного пакета, форми/заяви навчального контракту і переліку оцінок дисциплін.

За своєю суттю ЄСПК жодним чином не регулює змісту, структури чи еквівалентності навчальних програм. Це питання якості, яке повинно визначатися самими вищими навчальними закладами під час створення необхідних баз даних для укладання угод про співпрацю — односторонніх чи багатосторонніх. Застосування ЄСПК є добровільним і базується на взаємодовірі та конфіденційності між навчальними закладами — партнерами. Кожен заклад сам обирає партнерів.

Кредит — це величина навчального навантаження студента, необхідного для завершення навчального розділу (засвоєння навчального предмета, наприклад). Кредити є системою вираження еквівалентності (обсягу) існуючого навчання.

Європейські країни дійшли згоди щодо такої структури навчального процесу (в кредитах): перший цикл, чи переддипломне (бакалаврське) навчання (180 — 240 кредитів); другий рівень, післядипломне (постбакалаврське) навчання (60 — 120 кредитів); третій рівень, чи докторат (180 — 240) кредитів.

На практиці 1 ЄСПК — кредит, рівний 25-30 годинам роботи студента, включаючи аудиторну, позааудиторну роботу та консультації. Один навчальний рік у системі ЄСПК дорівнює 60 кредитам.

У обчисленні навантаження відіграють роль такі параметри: загальне число аудиторних годин згідно з програмою (кількість годин на тиждень помножена на кількість тижнів); підготовка до семінарів та завершення конспектування лекцій; обсяг самостійної роботи, необхідної для засвоєння навчальної дисципліни.

Останній параметр є найскладнішим для обчислення і залежить від дисципліни та складності теми. Самостійна робота включає такі складові: збір і класифікація матеріалу; опрацювання матеріалу; підготовка до усного чи письмового іспиту; написання наукової роботи, дипломної роботи, магістерської дисертації.

Загальна і предметна компетентність (знання та навички) в рамках системи ЄСПК. Коли йдеться про загальну компетентність, маємо на увазі здатність до аналізу та синтезу, загальні знання, усвідомлення європейського та міжнародного виміру, здатність до самостійного навчання, співпраці та комунікації, цілеспрямованість, лідерські риси, організованість і здатність до планування своєї роботи.

Крім цих загальних вмінь, які розвиваються в процесі навчання, кожен навчальний курс повинен сприяти розвитку специфічної предметно орієнтованої компетенції.

Таким чином, на першому циклі студент повинен: демонструвати знання про сутність та історію предмета; зв'язно викладати отримані знання; інтерпретувати і вміщувати нову інформацію у відповідний контекст; демонструвати розуміння загальної структури предмета і його зв'язок з відповідними галузями знань; демонструвати розуміння і застосовувати методи критичного аналізу і розвитку теорії; демонструвати розуміння експериментального випробування, спостереження і перевірки наукових теорій.

Компетентність, опанована на першому циклі навчання, сприяє подоланню вступних вимог до другого циклу. Другий цикл, як правило, є періодом спеціалізації. Випускники повинні вміти вести самостійні (прикладні) дослідження. Відповідно до другого циклу навчання студенти повинні: мати фундаментальні знання зі спеціальних предметів, що на практиці означає ознайомлення з найновішими теоріями, методами і технологіями; бути здатними критично оцінювати й інтерпретувати найновіші досягнення в теорії та практиці; бути достатньо компетентними у проведенні самостійних досліджень; проявляти оригінальність і творчість у застосуванні знань.

Отже, ЄСПК дозволить у майбутньому українським студентам через перезарахування кредитів та укладання відповідних договорів мати доступ для продовження освіти у провідних національних та європейських вищих навчальних закладах.

КРЕДИТНО-МОДУЛЬНА СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Кредитно-модульна система організації навчального процесу (КМСОНП) — це модель організації навчального процесу, яка ґрунтується на поєднанні модульних технологій навчання та залікових освітніх одиниць (залікових кредитів).

Заліковий кредит — це одиниця виміру навчального навантаження, необхідного для засвоєння змістових модулів або блоку змістових модулів. До залікового кредиту входять лекційні години, години, відведені на практичні, лабораторні роботи, самостійну роботу студентів. На нинішній день в Україні один заліковий кредит дорівнює 36 годинам. В рамках Болонського процесу кількість годин одного кредиту є дещо іншою і обчислюється вона наступним чином:

- 1) навчальний рік нараховує 35-40 робочих тижнів майже у всіх країнах;
- 2) якщо виходити з того, що робочий тиждень нараховує від 40 до 42 годин, то реальне число «офіційних годин», упродовж яких студент повинен працювати у межах навчального року, налічує від 1500 до 1880 годин.
- 3) відповідно до принципів Болонського процесу академічний рік містить 60 кредитів ECTS.
- 4) один навчальний кредит у рамках Болонського процесу нараховує, таким чином, 25 — 30 годин (в Україні 36 год.). У даному випадку кількість «офіційних годин» ділиться на кількість кредитів ECTS. Середнє значення дорівнює 25—26 годинам на один кредит.

Модуль — це задокументована завершена частина освітньо-професійної програми (навчальної дисципліни, практики), що реалізується відповідними формами навчального процесу.

Змістовий модуль — це система навчальних елементів, що поєднана за ознакою відповідності певному навчальному об'єктові. В даному разі йдеться про те, що навчальна дисципліна може складатися з двох і більше змістових модулів.

Метою впровадження КМСОНП є підвищення якості вищої освіти фахівців і забезпечення на цій основі конкурентоспроможності випускників та престижу української вищої освіти у світовому освітньому просторі.

Основними завданнями КМСОНП є: адаптація ідей ECTS до системи вищої освіти України для забезпечення мобільності студентів у процесі навчання та гнучкості підготовки фахівців, враховуючи швидкозмінні вимоги національного та міжнародного ринків праці; забезпечення студентів можливості навчання за індивідуальною варіативною частиною освітньо-професійної програми, що сформована за вимогами замовників та побажанням студента і сприяє його саморозвитку і відповідно підготовці до життя у вільному демократичному суспільстві; стимулювання учасників навчального процесу з метою досягнення високої якості вищої освіти; унормування порядку надання можливості студенту здобуття професійних кваліфікацій відповідно до ринку праці.

Для впровадження КМСОНП вищий навчальний заклад повинен мати три основних елементи ECTS:

1. Інформаційний пакет — загальна інформація про університет, назва спеціальностей, анотації (змістові модулі) із зазначенням обов'язкових та вибіркових курсів, методики і технології викладання, залікові кредити, форми та умови проведення контрольних заходів, система оцінювання якості освіти тощо.

2. Договір про навчання між студентом і вищим навчальним закладом.

3. Академічна довідка оцінювання знань, що засвідчує досягнення студента в системі кредитів і за шкалою успішності на національному рівні та за системою ECTS.

Навчальний процес здійснюється відповідно до структурно-логічної схеми підготовки фахівців за індивідуальним навчальним планом студентів. Індивідуальний навчальний план складається із змістових модулів, передбачених для засвоєння студентом, об'єднаних в блоки змістових модулів (розділи навчальної дисципліни). Формування індивідуального плану студента здійснюється під керуванням академічного наставника (куратора) групи.

Куратором може бути науково-педагогічний працівник випускаючої кафедри, як правило, професор або доцент, ґрунтовно ознайомлений з вимогами відповідних галузевих стандартів освіти.

Контроль успішності студента здійснюється з використанням методів і засобів, що визначаються вищим навчальним закладом. Академічні успіхи студента визначаються за допомогою системи оцінювання, що використовується у вищому навчальному закладі, ресструється прийнятим у вищому навчальному закладі чином з обов'язковим переведенням оцінок до національної шкали та шкали ECTS.

Порівняльний аналіз шкал оцінювання можна зробити у формі наступної таблиці

За шкалою ECTS	За національною шкалою	За шкалою навчального закладу (як приклад)
A	відмінно	90—100
BC	добре	75—89
DE	задовільно	60—74
FX	незадовільно з можливістю повторного складання	35—59
F	незадовільно з обов'язковим повторним курсом	1—34

Відсоток студентів, які мають отримати ту чи іншу оцінку за шкалою ECTS, приблизно може бути наступним (див. Табл. 3).

Таблиця 3

Процент оцінок у студентській групі

Оцінка ECTS	Відсоток студентів, які зазвичай успішно досягають відповідної оцінки	Визначення
A	10	ВІДМІННО — відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок
B	25	ДУЖЕ ДОБРЕ — вище середнього рівня з кількома помилками
C	30	ДОБРЕ — загалом правильна робота з певною кількістю грубих помилок
D	25	ЗАДОВІЛЬНО — непогано, але зі значною кількістю недоліків
E	10	ДОСТАТНЬО — виконання задовольняє мінімальні критерії
FX	—	НЕЗАДОВІЛЬНО — потрібно попрацювати перед тим, як отримати залік
F	—	НЕЗАДОВІЛЬНО — необхідна серйозна подальша робота

Дані отримані на основі оцінювання знань студентів більш як у 80 вищих навчальних закладах. Слід відмітити, що наведене в таблиці 2 процентне співвідношення оцінок не є обов'язковим для виконання, маючи лише рекомендаційний характер.

Кредитно-модульна система передбачає вирішення наступних завдань:

а) відходу від традиційної схеми «навчальний семестр — навчальний рік — навчальний курс»; б) раціональний поділ навчального матеріалу дисципліни на модулі і перевірки якості засвоєння теоретичного і практичного матеріалу кожного модуля; в) перевірки якості підготовки студентів до кожного практичного чи семінарського заняття; г) використання більш широкої шкали оцінки знань; д) стимулювання систематичної самостійної роботи студентів протягом семестру і підвищення якості знань; ж) підвищення об'єктивності оцінювання знань студентів; з) запровадження здорової конкуренції у навчанні; е) виявлення та розвиток творчих здібностей студентів.

Як свідчить практика, час на сесійний контроль при сучасній системі організації навчального процесу використовується нераціонально. Відстрочка зворотного зв'язку на кінець семестру не дозволяє приймати оперативні виховні і дидактичні заходи щодо підвищення якості навчання (контроль будь-якого процесу після його завершення не є оптимальним).

При кредитно-модульній системі навчального процесу в вищих навчальних закладах зміст навчальних дисциплін розподіляється на змістові модулі (2—4 за семестр). Змістовий модуль (розділ, підрозділ) навчальної дисципліни містить окремі модулі (теми) аудиторної і самостійної роботи студента. Кожен змістовий модуль має бути оцінений.

Студент інформується про результати оцінювання навчального модуля як складової підсумкового оцінювання засвоєння навчальної дисципліни.

Підсумкове оцінювання засвоєння навчального матеріалу дисципліни визначається без проведення семестрового екзамену (заліку) як інтегрована оцінка засвоєння всіх змістових модулів.

Студент, що набрав протягом семестру необхідну кількість балів, має можливість: не складати екзамен (залік) і отримати набрану кількість балів як підсумкову оцінку; складати екзамен (залік) з метою підвищення свого рейтингу за даною навчальною дисципліною; ліквідувати академічну різницю, пов'язану з переходом на інший напрям підготовки чи до іншого вищого навчального закладу; використовувати час, відведений на екзаменаційну сесію для задоволення особистих потреб.

Очікуваними наслідками впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу можуть бути: інтенсифікація навчального процесу; систематичність засвоєння навчального матеріалу; встановлення зворотного зв'язку з кожним студентом на визначених етапах навчання; контроль та своєчасне коригування навчально-виховного процесу; підвищення мотивації учасників навчально-виховного процесу, зменшення пропусків навчальних занять; психологічне розвантаження студентів в кінці семестру; підвищення відповідальності студентів за результати навчальної діяльності; максимальне забезпечення потреб особи у виборі освітнього рівня та кваліфікації; підвищення адаптації особи до зміни вимог ринку праці; скорочення непродуктивного навчального часу (за рахунок ліквідації екзаменаційних сесій).

ДОДАТОК А

БОЛОНСЬКА КОНВЕНЦІЯ, СПІЛЬНА ЗАЯВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІНІСТРІВ 18 — 19 червня 1999 року, м. Болонья

ЗОНА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Завдяки досягненням останніх кількох років освітні процеси, що відбуваються в Європі, набули більш конкретного характеру, що відповідає сучасним реаліям розвитку країн Європейської спільноти та її громадян. Отже, на нашу думку, зростає розуміння все більшою частиною політичного й академічного світу потреби у встановленні якісно тісних зв'язків у цілій Європі, яка розвивається, у формуванні й зміцненні її інтелектуального, культурного, соціального й науково-технологічного потенціалу.

«Європа знань» тепер уже широко визнана як незамінний чинник соціального й гуманітарного розвитку, а також як необхідний компонент об'єднання та збагачення європейської людності.

Важливість освіти й освітнього співробітництва в розвитку й зміцненні стійких, мирних і демократичних суспільств є універсальною і підтверджується як першочергова, особливо у зв'язку із ситуацією в Південно-Східній Європі.

Сорбонська декларація від 25 травня 1998 року, що була ініційована цими міркуваннями, визначила центральну роль університетів у розвитку європейських культурних цінностей. Вона обґрунтувала створення Зони європейської вищої освіти як основного шляху розвитку мобільності громадян із можливістю їхнього працевлаштування для загального розвитку континенту.

Багато європейських країн погодилися з цілями, викладеними в декларації, підписали її або загалом схвалили. Спрямованість реформ декількох систем вищої освіти, розпочатих нині у Європі, довела, що багато урядів мають намір діяти саме в цьому напрямку.

Європейські вищі навчальні заклади, наслідуючи фундаментальні принципи, сформульовані в університетській хартії «*Magna Charta Universitatum*», прийнятій в Болоньї 1988 року, сприйняли заклик у тій частині, що їх стосується, і почали відігравати головну роль у побудові Зони європейської вищої освіти. Це має неабияке значення, оскільки незалежність і автономія університетів дають впевненість у тому, що системи вищої освіти і наукових досліджень будуть безупинно адаптуватися до нових потреб, до запитів суспільства і до необхідності розвитку наукових знань.

Курс було прийнято у правильному напрямку і з визначеною метою. Проте для досягнення більшої сумісності та порівнянності систем вищої освіти необхідний безупинний

розвиток. Щоб досягти перших матеріальних результатів, доцільно підтримати цей курс через виконання конкретних заходів. На зустрічі 18-го червня, у якій брали участь авторитетні експерти і вчені з усіх наших країн, були внесені дуже корисні пропозиції з ініціатив, які необхідно прийняти.

Ми мусимо, зокрема, розглянути мету збільшення міжнародної конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти. Життєздатність і ефективність будь-якої цивілізації зумовлені приналежністю, яку її культура має для інших країн. Тож необхідно мати певність, що європейська система вищої освіти набуває всесвітнього рівня притягання, котра відповідає нашим екстраординарним культурним і науковим традиціям.

Схвалюючи загальні принципи, зазначені в Сорбонській декларації, ми приймемо зобов'язання координувати нашу політику, щоби досягти в найближчій перспективі (і, у будь-якому випадку, — у межах першого десятиліття третього тисячоліття) таких цілей, які ми розглядаємо як першорядні для створення Зони європейської вищої освіти й просування європейської системи вищої освіти цілим світом:

а) прийняття системи легко зрозумілих і сумірних ступенів, зокрема через упровадження Додатка до диплома, для забезпечення можливості працевлаштування європейських громадян і підвищення міжнародної конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти;

б) прийняття системи, що заснована на двох основних циклах — доступеневому та післяступеневому. Доступ до другого циклу буде вимагати успішного завершення першого циклу навчання тривалістю не менше трьох років. Ступінь, що присуджується після першого циклу, має бути затребуваним на європейському ринку праці як кваліфікація відповідного рівня. Другий цикл спрямований на здобуття ступеня магістра і/або доктора, як це прийнято в багатьох європейських країнах;

в) впровадження системи кредитів за типом ECTS — європейської системи перезарахування залікових одиниць трудомісткості, як належного засобу підтримки великомасштабної студентської мобільності. Кредити можуть бути отримані також і в рамках освіти, що не є ще вищою, залучаючи до навчання протягом усього життя, якщо вони визнаються цікавими для приймаючих університетів;

г) сприяння мобільності шляхом подолання перешкод до ефективного здійснення вільного пересування, для цього:

— студентам має бути забезпечений доступ до можливості одержання освіти і практичної підготовки, а також до супутніх послуг;

— викладачам, дослідникам і адміністративному персоналові повинні бути забезпечені визначення і зарахування АСУ, витраченого на проведення досліджень, викладання та стажування в європейському регіоні, без завдання збитку їхнім правам, установленим законом;

д) сприяння європейському співробітництву в забезпеченні якості освіти для розробки адекватних критеріїв і методологій;

ж) сприяння необхідним європейським поглядам у вищій освіті, особливо щодо розвитку навчальних планів, міжінституційного співробітництва, схем мобільності, спільних програм навчання, практичної підготовки і провадження наукових досліджень.

Ми зобов'язуємося досягти тих цілей (у рамках наших інституційних повноважень і з дотриманням цілковитої поваги до різноманітних культур, мов, національних систем освіти й університетської автономії) для того, щоби зміцнити Зону європейської вищої освіти. І, нарешті, ми, разом із неурядовими європейськими організаціями, компетентними у вищій освіті, будемо використовувати шлях міжурядового співробітництва. Ми очікуємо, що університети дадуть відповідь, як завжди, швидко й позитивно, і активно сприятимуть успіхові нашої справи.

Переконані в тому, що створення Зони європейської вищої освіти потребує постійної підтримки, уважного керування й адаптації до безупинно мінливих потреб розвитку, ми вирішили зустрітися знову протягом найближчих двох років, щоби оцінити досягнутий прогрес і виробити заходи на майбутнє.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ

1.1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА ЗНАТЬ ПРО ПОЛІТИКУ. СПЕЦИФІКА І ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ (<i>М. Вегеш, Ю. Остапець</i>)	
1.1.1. Предмет, метод та історія виникнення політології як науки.....	3
1.1.2. Політика як соціальне явище та об'єкт вивчення політології.....	6
1.1.3. Зміст, особливості й завдання української політології.....	7
1.2. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (<i>М. Вегеш, Ю. Остапець</i>)	
1.2.1. Зародження політичних знань у державах Стародавнього Сходу.....	9
1.2.2. Характерні особливості політико-правової думки Стародавньої Греції та Риму	15
1.2.3. Політико-правова думка Середньовіччя та Нового часу.....	20
1.3. ОСНОВНІ ШКОЛИ І НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ (<i>М. Лендвел</i>)	
1.3.1. Англосаксонська школа в політології.....	31
1.3.2. Характерні риси французької школи в політології.....	33
1.3.3. Становлення та розвиток німецької школи в політичній науці.....	34
1.3.4. Основні напрями розвитку зарубіжної політичної науки наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття.....	36
1.3.5. Концепція масового суспільства в сучасній зарубіжній політичній думці (<i>І. Вегеш</i>).....	37
1.4. РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (<i>І. Горобченко</i>)	
1.4.1. Виникнення та розвиток політичної думки Київської Русі.....	60
1.4.2. Українська політична думка козацької доби. Конституція Пилипа Орлика.....	62
1.4.3. Вчення українських просвітників про державу і суспільство.....	64
1.4.4. Основні напрями розвитку української політичної думки ХІХ — поч. ХХ ст.	65
1.5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА (<i>В. Петрінко</i>)	
1.5.1. Сутність і походження феномену влади.....	70
1.5.2. Форми, види та механізм реалізації політичної влади.....	74
1.5.3. Поняття легітимності та принцип поділу влади.....	75
1.6. ДЕМОКРАТІЯ: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ (<i>М. Вегеш, Ю. Остапець</i>)	
1.6.1. Витоки і сутність демократії.....	77
1.6.2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії.....	78
1.6.3. Перехід до демократії. Умови переходу.....	82

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

2.1. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА (<i>В. Петрінко</i>)	
2.1.1. Політична система суспільства. Сутність системного підходу до аналізу політичних явищ і процесів.....	83
2.1.2. Структура і функції політичної системи.....	85
2.1.3. Типи політичних систем і критерії та фактори їх ефективності.....	88

2.2. ДЕРЖАВА ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ: СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ, ФОРМИ ТА ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ (М. Вегеш, Ю. Остапець)	
2.2.1. Сутність, походження та функції держави.....	89
2.2.2. Форма державного правління.....	91
2.2.3. Форма державного устрою.....	95
2.2.4. Політичний режим.....	97
2.2.5. Концепція правової, соціальної держави.....	100
2.3. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (А. Ключкович)	
2.3.1. Етапи формування системи органів державної влади в Україні. Конституційна реформа 2004 р.	101
2.3.2. Конституційний механізм розподілу державної влади в Україні.....	104
2.3.3. Верховна Рада України в системі відносин органів державної влади.....	108
2.3.4. Інститут президентства в Україні: етапи становлення і порядок взаємодії з іншими органами влади.....	112
2.3.5. Особливості становлення та функціонування Кабінету Міністрів України.....	116
2.3.6. Судова система України.....	119
2.4. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ (М. Лендъел)	
2.4.1. Теорії та моделі місцевого самоврядування: сутність та порівняльний аналіз.....	122
2.4.2. Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні.....	125
2.4.3. Перспективи місцевого самоврядування в Україні в контексті політичної і адміністративно-територіальної реформи.....	127
2.5. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ (А. Ключкович, І. Горобченко)	
2.5.1. Походження і розвиток політичних партій.....	128
2.5.2. Партія як політичний інститут: ознаки, функції та класифікація.....	132
2.5.3. Сутність, типологія та фактори розвитку партійних систем.....	134
2.5.4. Етапи становлення і розвитку партійної системи України.....	138
2.5.5. Громадські організації та об'єднання, їх класифікація, місце та функції в політичній системі суспільства.....	143
2.5.6. Групи інтересів та групи тиску.....	145

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

3.1. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН (Н. Скоблик)	
3.1.1. Поняття «політична участь» та її інтерпретація в сучасній політичній науці.....	147
3.1.2. Структура, форми і виміри політичної участі.....	148
3.1.3. Особливості політичної участі в Україні.....	151
3.2. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ (В. Боднар)	
3.2.1. Концептуальні підходи до розуміння природи політичних конфліктів.....	154
3.2.2. Причини виникнення, ознаки та функції політичних конфліктів.....	156
3.2.3. Типологія політичних конфліктів та криз.....	160
3.2.4. Основні способи та шляхи розв'язання політичних конфліктів та криз.....	163
3.3. ВИБОРЧІ СИСТЕМИ І ПРОЦЕСИ (Ю. Остапець, М. Токар)	
3.3.1. Вибори в історії людства.....	165
3.3.2. Принципи проведення та головні процедури виборчої кампанії.....	166
3.3.3. Основні типи виборчих систем сучасності: порівняльний аналіз.....	169
3.3.4. Особливості формування виборчої системи України.....	172

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ

4.1. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ, ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ (В. Боднар)

4.1.1. Політична свідомість як суспільне явище.....	178
4.1.2. Політична культура: природа, типи та функції.....	179
4.1.3. Політична соціалізація, її суть та основні теоретичні концепції.....	181
4.1.4. Особливості становлення політичної культури в Україні.....	183

4.2. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ. ОСНОВНІ ІДЕОЛОГІЧНІ ДОКТРИНИ СУЧАСНОСТІ (В. Буркало)

4.2.1. Теоретичні підходи до розуміння політичної ідеології в політичній науці.....	184
4.2.2. Структура політичної ідеології.....	187
4.2.3. Основні політичні ідеології сучасності.....	188

4.3. ЕТНОСОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ ТА ЕТНОПОЛІТИКА (М. Зан)

4.3.1. Концепції етнічності в політичній науці.....	192
4.3.2. Теорії націй і націоналізму.....	194
4.3.3. Етнонаціональна політика та національно-державне будівництво.....	197
4.3.4. Етнополітичні конфлікти: причини виникнення, динаміка, типологія та способи врегулювання.....	199
4.3.5. Етнонаціональна політика України.....	204
4.3.6. Етнополітичні процеси на Закарпатті.....	207

4.4. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО (М. Колодій)

4.4.1. Сутність, типологія і функції політичної еліти.....	211
4.4.2. Теорії еліт в політичній науці.....	213
4.4.3. Сутність і теорії політичного лідерства.....	215
4.4.4. Класифікація та функції політичного лідерства.....	216

РОЗДІЛ 5. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

5.1. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО (М. Лендвел, В. Гиря)

5.1.1. Міжнародні відносини як цілісна система.....	218
5.1.2. Процес формування та механізм реалізації зовнішньої політики держав. Міжнародне право.....	221
5.1.3. Міжнародні організації: сутність і типологія.....	224
5.1.4. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення.....	226
5.1.5. Міжнародний тероризм.....	228

5.2. ГЕОПОЛІТИКА (М. Вегеш)

5.2.1. Поняття геополітики, її методи і функції.....	233
5.2.2. Основні закони геополітики.....	239
5.2.3. Категорії геополітики.....	242
5.2.4. Геополітичні епохи.....	246
5.2.5. Еволюція зарубіжної геополітичної думки.....	248

РОЗДІЛ 6. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОГО КУРСУ І ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З ПОЛІТОЛОГІЇ	323
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.....	380
МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ КУРСОВИХ, БАКАЛАВРСЬКИХ ТА МАГІСТЕРСЬКИХ РОБІТ	414
КРЕДИТНО-МОДУЛЬНА СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	432

ПОЛІТИЧНА НАУКА

За загальною редакцією професора Миколи Вегеша

Навчально-методичний посібник
для студентів спеціальності «Політологія»

Формат 60x84/8. Умовн. друк. арк. 51,6. Зам. № 1. Наклад 50 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла». м. Ужгород, вул. Капітульна, 18. Тел.: 3-32-48.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції – Серія 3т №32

П-50 Політична наука: Навчально-методичний посібник / За ред. М.М. Вегеша. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. – 444 с.

Пропонований курс політології структурно складається з трьох навчальних комплексів: науково-теоретичного, навчально-методичного та системи тестових завдань для самоконтролю. Посібник містить шість розділів про теоретико-методологічні та історичні засади політології, інституційні, соціальні та ціннісні аспекти політичного життя, а також політичні процеси на макро- і мікрополітичному рівні. Новизна розробки полягає в тому, що автори виокремили і в доступній формі виклали ряд тем, пов'язаних з реалізацією владних відносин в українському соціумі.

Розраховане видання на студентів, аспірантів, викладачів, а також всіх, хто цікавиться засадничими принципами функціонування політики.

ISBN 978-966-2095-26-5

УДК 32 (075.8)
ББК Ф01 я73